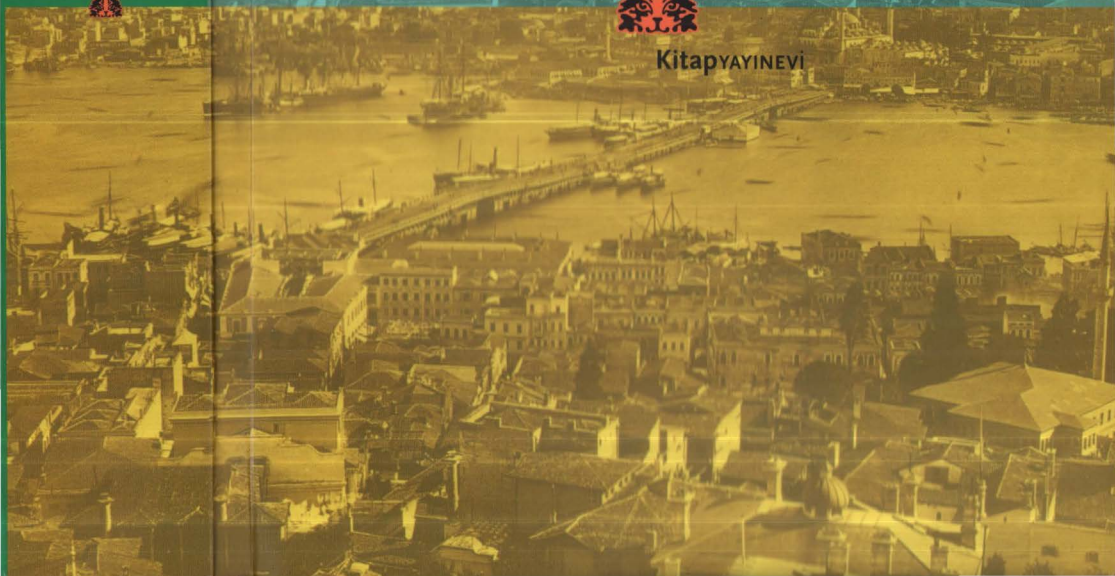
İSTANBUL

EDİTÖR **Yavuz Köse**

ÇEVİRİ **Ayşe Dağlı**

İstanbul

İmparatorluk Başkentinden Megakente

Kitap YAYINEVİ

İSTANBUL
İMPARATORLUK BAŞKENTİNDEN MEGAKENTE

KİTAP YAYINEVİ – 227
BAŞVURU KİTAPLIĞI DİZİSİ – 14

İSTANBUL: İMPARATORLUK BAŞKENTİNDEN MEGAKENTE / YAVUZ KÖSE (ED.)

ÖZGÜN ADI
ISTANBUL: VOM IMPERIALEN HERRSCHERZSITZ ZUR MEGAPOLIS

© 2011, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
AYŞE DAĞLI

YAYINA HAZIRLAYAN
YAVUZ KÖSE

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

KAPAK
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK FOTOĞRAFI
EDWIN A. GROSVENOR, 1908

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MAYIS 2011

ISBN 978-605-105-054-6

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: KITAP@KITAPYAYINEVI.COM
W: WWW.KITAPYAYINEVI.COM

İstanbul

İmparatorluk Başkentinden Megakente

Editör
Yavuz Köse

Çeviri
Ayşe Dağlı

Kitapyayınevi

İçindekiler

Suraiya Faroqhi / Önsöz 7
Ahmet Kal'a / Türkçe Çeviriye Önsöz ve Teşekkür 9
Yavuz Köse / Teşekkür 15
Yavuz Köse / Giriş 17

I- Bilimsel Araştırmada ve Gelenekte İstanbul İmgesi

Suraiya Faroqhi / Tarih Araştırmalarında ve Modern Çağın Başında İstanbul(1453-1840) 31
Mehmet Hacısalihoğlu / Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki Ortodoks Halkların Tarihinde ve Düşünce Dünyasında İstanbul 60

II- İstanbul ve İnsanları: Yerliler – Azınlıklar – Gezginler

Ralf Elger / 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla dek Arap Seyahatnamelerinde Osmanlı İmparatorluğu ve İstanbul 93
Denise Klein / Mülâzemet Osmanlı Ulemasının Yükselme Süreci Üzerine 106
Oliver Jens Schmitt / "Uzun 19. Yüzyılda" İstanbul ve İzmir'de Levantenler: Uluslarüstü bir Mezhep Grubunun Oluşumu ve "Kimliklerin Oyunu" 131
Stefan Sigerist / 19. Yüzyılda Konstantinopolis'teki İsviçreliler 156
Neriman Ersoy Hacısalioğlu / 19. Yüzyıl İstanbul'unda Bulgar Tüccarlar ve Bulgar Cemaati 176
Şaban Kızıldağ / Dersaadet'ten İstanbul'a Eminönü Ailesi 201

III- İstanbul'un Klasik ve Modern Devlet Kurumları/Kuruluşları

Tevfik Güran / Süleymaniye Camii ve İmareti Vakfı 233
Ahmet Kal'a / Osmanlı Esnaf Sisteminin Oluşması ve Yeniden Yapılanması Açısından İstanbul Esnaf Birlikleri 250
Eyüp Sabri Kala / Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Hukukunun Gelişimi ve Bu Gelişmede İstanbul ve Çevresi Merkezli Sanayileşmenin Rolü (1865-1923) 293

Cevat Kara / Sâtı Bey Yönetiminde İstanbul Dârülmuallimîni ve Osmanlı Devleti'nde Çağdaş Eğitim Bilimlerinin Gelişiminde Etkisi 331

IV- İstanbul'un 'Modern'den 'Postmodern'e Geçişi

Klaus Kreiser / İstanbul İçin Bir Hürriyet Anıtı 369

Yavuz Köse / Pera'dan İstanbul'a Modern Çağın Çarşıları ve Çalışanları 388

Christoph K. Neumann / Modernitelerin Çatışması Altıncı Daire-i Belediye, 1857-1912 426

Orhan Esen / İstanbul'dan Öğrenmek 455

Kaynakça 489

Dizin 521

Önsöz

İstanbul, 1453 yılına dek Bizans İmparatorluğu'nun merkeziydi. Bir yandan Haçlı ordularının ve Osmanlıların saldırıları, öte yandan birbirine rakip hanedanların bitip tükenmeyen taht kavgaları yüzünden sürekli hırpalanan bu küçük devlet, Doğu Roma imparatorları tarafından yönetilmekteydi.

İstanbul 1453'ten, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar Osmanlı sultanlarının payitahtı olarak üstün konumunu korumuştur. Adrianopolis (Edirne) sadece bir süre için güçlü bir rakip olarak bu kentin yanında yer almıştır. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulunca, başkentin hemen Ankara'ya nakledilmesiyle, kent için zor bir dönem başlamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında, ordunun seferberliği pek çok kaynağı tükettiğinden, kent halkının gereksinimlerinin tam olarak karşılanamaması büyük sorunlar yaratmıştır. Bu yüzden kentte yaşayanların bir kısmı kırsal kesime göç etmiş ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak da kentin önemi azalmıştır.

Fakat savaşın ve savaş sonrası dönemin bitmesiyle yani ellili yıllarda İstanbul Türkiye'nin ticaret ve kültür merkezi olarak kendini yeniden kabul ettirmiştir. Kent yarım yüzyıldan beri Türkiye'deki tüm etkinliklerin kaynağı haline gelmiştir ve burada doğan esinler tüm ülkeye yayılmaktadır. En gözde yayınevleri ve kitapçılar burada bulunur ve her yıl gerçekleştirilen *İstanbul Festivali*, ilgililere film ve müzik alanında dünyadaki tüm yenilikleri tanıtır. Bankalar ve diğer ticaret kurumları tarafından desteklenen kültür vakıfları çok sayıda sergi ve konferanslar düzenlerler.

Ülke endüstrisinin büyük bir bölümü İstanbul'un geniş çevresinde yer almaktadır. Kentin içinde ise büyük endüstriyel birliklerin yönetim merkezleri bulunur. 1980'den bu yana Boğaz'ın kuzeyinde, kıyıdan içeri doğru tümüyle yepyeni bir kent bölgesi ortaya çıkmıştır. Burada yükselen gökdelenler, ülke ile ilgili önemli kararların alındığı yerlerdir. Kırsal kesimden kente göç etmiş olanların çoğu ise "*gecekondu*" denen konutların bulunduğu mahallelere yerleşmişlerdir. Bunlar, Almanya'da savaşın hemen sonrasında oluşan "Nissen barakaları"na benzer yapılardır ve zamanla bazıla-

rından birçok ailenin bir arada barındığı basit *apartmanlar* oluşmuştur. Kentin yoksullarının bir kısmı da, kitabın bir bölümünde açıklanacağı gibi, kentin tarihi surları çevresindeki semtlere veya Beyoğlu'nda 19. yüzyıldan kalma eski ve köhne binalara yerleşmişlerdir. Ama son zamanlarda yoksul halkın yaşadığı Beyoğlu semtinde kiraların yükselmesi, bazı dar gelirli ailelerin buradan taşınmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda daha yüksek tabakadan belli bir kesim gelip buraya yerleşmeye başlamıştır. Hali vakti yerinde olanlara gelince, bunlar Boğaz'a bakan "gated communities" tarzındaki sitelerde yaşamaktadırlar ve bunların sayısı hiç de az değildir. Kitabın başka bir bölümünde bunlar da ele alınıp yorumlanacaktır.

Osmanlı İstanbulu'nun coşkulu hayranları, çoğu kez sadece bu tür değişikliklerin –kuşkusuz var olan- olumsuz yanlarını görürler.

Ama her yaşayan kentin, kendinden öncekilerin kalıntıları üzerinde geliştiğini unutmamak gerekir. 19. yüzyıl ortalarında Petrus Gyllius, elinde geç antikçağ yazarlarının yapıtlarıyla, Muhteşem Süleyman'ın İstanbulu'nda, Constantinus ve İustinianus zamanından arta kalanları aradığında ve bunların Osmanlı evleriyle kamu yapıları altında çoktan kaybolmuş olduğunu saptadığında, bu gerçeği kabul etmek zorunda kalmıştır. Kırk yıl içinde kat kat artan nüfusu ile bu modern kent, çoğu kez her şeyi yutan bir "*moloch*" olmuştur. Ama eski İstanbul fotoğraflarını gözden geçiren herkesin, Ayasofya ve Sultan Ahmet Camii çevresinin, ya da bir başka anlamda Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'nin böylesi bir değişimden yararlanıp yararlanmadığını kendi kendine sorması gerekir.

Suraiya Faroqhi

Türkçe Çeviriye Önsöz ve Teşekkür

Fatih, İstanbul'un dünya durdukça var olacak vakıf eserlerle inşa edilerek ebedileştirilmesi felsefesini ayrıntılı anlatmıştır. Kişilerin elindeki iktisadi gücün ömürle sınırlı olduğunu, bu gücün insanların medeni ihtiyaçlarını karşılamak üzere kamu yararına kullanılarak –vakfedilerek- kurumlaştırılması halinde iktisadi gücün kalıcı eserlere dönüşerek yok olmadan devam edeceğini belirterek, şehircilik ve şehirler kurma anlayışını vakfiyesinde anlatır. Felsefesine uygun iktisadi, sosyal, kültürel, dini yapıların inşası ve işletmeler halinde organize edilerek idaresi ile ilgili yüzlerce uygulamanın yer aldığı dört yüz sayfaya yakın vakfiyesinde, asıl fethin askeri galibiyetler değil şehirler kurarak halkın gönlünü fethetmek olduğunu söyler. Fatih bu tespitini şairliğinin gücünü göstererek kanımca bugüne kadar şehir kurma felsefesi üzerine söylenmiş en veciz ifade olan bir beyitle de taçlandırmıştır.

Hüner şehir bünyad etmektir
Reaya kalbin abad etmektir.

Fatih'in şehircilik felsefesi o kadar başarılı oldu ki, Ayasofya'ya ilaveten yüzlerce medeniyet eserinin inşa edildiği İstanbul, sadece Osmanlı vatandaşlarının değil dünyada yaşayan herkesin gönlünü fethetti. İstanbul, insanların bir şekilde ismini duyduğu ve yaşayamasa da görmek istediği bir şehir haline geldi.

İslam medeniyetinin dünyaya sunduğu en önemli katkılardan biri olarak tanımlayabileceğimiz vakıf anlayışı ile Selçukluların geliştirdiği vakıf işletmelerin dayanak oluşturduğu Fatih'in şehircilik felsefesinin başarısını, fetihten sonra İstanbul'un yirminci yüzyılın başlarına kadar yüzyıllar boyunca dünyanın en çok nüfus barındırın en büyük şehri olması somut olarak göstermektedir. Şehirlerin nüfus barındırma gücü, iktisadi gücün bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda tüm zamanlarda dünyanın en fazla nüfusuna sahip olan Çin ve Hindistan, şehir nüfus büyüklüğü sıralamasında İstanbul'dan sonra gelmekteydiler. Bu durum yirminci yüzyılın başlarına kadar Avrupa şehirleri için de geçerli idi.

İstanbul'un dünya şehirleri arasındaki üstünlüğü, 500 yıla uzanan kesintisiz kronolojik belge-bilginin günümüze kadar intikal ettiği zengin arşiv verilerine sahip olması açısından da önem taşır. Bu anlamda rakip şehirlerin başında yine Osmanlı şehri olan Bursa gelir.

Osmanlı İstanbul'u ile ilgili 500 yıllık döneme ait büyük bir yekûna ulaşan arşiv belgeleri, yazma ve basma kaynaklar günümüze intikal etmiş olmasına karşılık, İstanbul konulu tahlili yayınlar hayli az ve yetersizdir.

Uzun süreden beri İstanbul arşiv ve kütüphanelerinde yürütülen belgelerin dijital hale aktarılması aşaması büyük ölçüde tamamlanmış olduğundan, bugün İstanbul araştırmacılarının önünde duran en büyük sorun ulaşılabilir kataloglanmış belge-bilgi azlığı sorunudur.

İstanbul'a ait arşiv belgeleri, ayrıntılı kataloglanarak ve belge özetleri çıkarılarak tüm araştırmacıların ulaşabileceği hale getirilmesi belge-bilgiye ulaşma çalışmalarında birinci aşamayı oluşturur.

Bu önemli sorunu çözmek amacıyla 1995 yılında İBB İstanbul Araştırmaları Merkezi'nde başlattığım ve halen İstanbul Üniversitesi İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı'nda devam ettirdiğim 1453'ten 1923 Cumhuriyet İstanbul'una kadar dönemi ihtiva eden Osmanlı İstanbul'una ait arşiv belgelerinin özetlerini içeren "Osmanlı İstanbul'u Arşiv Katalogu" kırk cildi aşmış bulunmakta olup, bu özet kataloglar İstanbul Üniversitesi İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı'nın da müşterek kullandığı İÜ Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi'mizde (kısaca TİT) araştırmacıların hizmetine sunulmuş bulunmaktadır. Araştırmacılar bu Latin harfli Türkçeye çevrilmiş belge özetleri katalogundan ilgilendikleri konuya ait belgeleri belirleyebilmekte, bu belge özetlerindeki bilgileri doğrudan kullanabildiği gibi, bu belgeleri çevirerek veya Osmanlıca uzmanına çevirterek de kullanabilmektedir.

Belge-bilgilerin ulaşılabilir hale getirilmesi çalışmalarının ikinci aşaması, ana kaynakların yayınlanmasıdır.

İstanbul'a ait arşiv belgeleri başta olmak üzere kaynak verileri araştırmacıların kullanımına hazır hale getiren bu tür projelerin gerçekleştirilebilmesi için, bu araştırmaları yapabilecek uzmana sahip ve kaynağı, maddi gücü olan araştırma kurumlarına ihtiyaç vardır.

Proje yönetimini ve kurucu başkanlığını yaptığım kendi uzmanları ve kaynağı ile 1995 yılında faaliyete geçen İBB İstanbul Araştırmaları Merkezi, bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi İstanbul'u ile ilgili yüz cilde ulaşan kaynak eseri yayına hazırlamış ve önemli bir bölümünü yayınlamıştır.

Kaynakların yayına hazırlanmasında kuşkusuz üniversiteler ve bağlı araştırma merkezleri, kendi uzmanları, kaynakları ve sürekliliği olmasından dolayı birinci derecede öneme sahiptir. Münhasıran İstanbul üzerine lisansüstü çok disiplinli uzman yetiştirmek, tezler hazırlamak, araştırmalar yapmak üzere kurulan ilk kurum, 2005 yılında İstanbul Üniversitesi'nde kurulan, kurucu başkanlığını yaptığım İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı'dır.

Bu tür araştırma kurumları ve araştırmalar olmadan İstanbul'a dair ana kaynakların araştırmacıların ulaşabileceği hale getirilmesi mümkün olmadığı gibi yayınevlerinin de nitelikli İstanbul yayınları yapmaları mümkün değildir.

Nitekim bazı vakıfların ve yayınevlerinin kaynak bularak uzmanlara siparişle hazırlattıkları ve yayınladıkları ansiklopedi ve görsel malzemeye dayanan eserler gibi İstanbul'a dair önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu faaliyetler uzmanı ve kaynağı olan araştırma kurumlarına dayanmadığından projeler, yayınla birlikte sona ermiş yeni belge, bilgi ve araştırmalarla güncellenerek, yenilenerek süreklilik kazanamamıştır.

Diğer yandan Osmanlı araştırmalarında önemli çalışmalara imza atmış akademisyenler tarafından fikir projesi olarak ortaya atılan İstanbul Şeriye Sicillerinin Yayınlanması ve benzeri projeler, Osmanlıca uzmanlarına sicil defterlerini sipariş ederek hazırlatılması metoduna dayandığından istenilen sürede ve hacimde gerçekleştirilememiş, uzun yıllar sonra nihayet İstanbul Kadılığı'na ait birkaç sicil defterinin transkripsiyonu yayınlanabilmiştir.

Bu tür kaynak yayınlama projelerinin, yüksek lisans ve doktora tezleri yürütebilen enstitüler ve anabilim dalları tarafından akademisyen uzman ve adayların birlikte çalışabildiği merkezlerde yürütülmesi daha uygulanabilir görünmektedir. Nitekim başta İstanbul Üniversitesi Türk İktisat

Tarihi Anabilim Dalı'nda olmak üzere üniversitelerde, 150 cilde yakın İstanbul Sicil defterlerinin yüksek lisans ve doktora tezi olarak tam transkripsiyonu ve değerlendirilmesi yapılmıştır.

Son yıllarda belediyeler ve bazı vakıflar İstanbul üzerine düzenli olarak sempozyumlar yapmakta, İstanbul konulu makaleleri içeren kitaplar yayınlamaktadırlar. Geniş bir araştırmacı kitlesini İstanbul araştırmalarına yönlendiren bu faaliyetler hayli önemli ve faydalı sonuçlar vermektedir. Ancak dikkati çeken husus, İstanbul Külliyatı'nın, İstanbul Şeriye Sicilleri'nin tez olarak hazırlanmış ve kitap olarak yayınlanmış ana kaynakların bu sempozyum bildirileri ve makalelerinde kullanılacak hayli zengin veri içermesine rağmen çok az atıf yapılması ve değerlendirilmemesidir. Hatta bu makalelerden bazları İstanbul üzerine araştırma ve yayınları değerlendirmeyi konu almakta olmasına rağmen belirtilen yayınlanmış ana kaynakları görmedikleri anlaşılmaktadır.

Bu durum, ana kaynaklar araştırmacıların erişimine hazır hale getirilmiş olsa da özellikle yeni nesil araştırmacıların bu kaynakların dilini, özellikle terminolojisini anlayamadığı, bilgiyi tahlil edemediği ve bu nedenle araştırmalarında kullanamadığı gerçeği ile karşı karşıya olduğumuzu da göstermektedir. Bu husus da yine araştırma kurumlarının önemine işaret etmektedir. Yeni nesil araştırmacılar bu kurumlara bağlı ders, seminer ve toplantılarda, araştırma merkezleri, kütüphane ve arşivlerde ana kaynakları kullanabilmeyi, anlayabilmeyi, tahlil edebilmeyi uzmanlarından öğrendikten sonra ancak bu ana kaynakları kullanabileceklerdir.

Elinizdeki kitap, yukarıda bahsedilen "İstanbul Külliyatı Projesi"nin devamını da içeren "Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli Projesi" kapsamında hazırladığım OTürkDijital Projesinin, Münih Ludwig Maximillian Üniversitesi'nde araştırmacılara açılması nedeniyle düzenlenen bu açılışla birlikte düzenlenen "İstanbul Sempozyumu"na sunulan bildirilerin genişletilmiş halinden müteşekkildir.

Osmanlıca arşiv kaynaklarının Latin harfli Türkçeye çevrilerek dijital yayınını içeren OTürkDijital projesi ve benzeri dijital yayın projeleri, kitap baskı maliyeti projeyi hazırlama maliyetini aştığından, dünyada baskı yerine dijital yayının tercih edildiği bir döneme girilmiş bulunması nede-

niyle içerik, yayın maliyetinin azlığı ve yayınlama hızı açılarından önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Nitekim bu tespitler doğrultusunda İstanbul Külliyatı kapsamında hazırladığımız İstanbul Su Külliyatı içeriğindeki 36 cilt kitap, 2002 yılından itibaren İSKİ Web ana sayfasından "İstanbul Su Arşivi" adı altında sürekli ulaşılabilir özellikte dijital yayınlanmaya başlamıştır. Böylece, araştırmacılar internet üzerinden bu kaynak eserlere ulaşabilmekte, geliştirilmiş ara/bul özelliğiyle de aranılan belge-bilgiye kısa sürede ulaşılabilmektedirler.

Bu tür dijital ulaşılabilir yayınların artması, araştırmacıların araştırmalarını tamamlama ve yayınlama sürelerini hayli kısalttığı gibi araştırma kalitesini de arttırmaktadır.

Elinizdeki kitabın kaynağını oluşturan "İstanbul Sempozyumu", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi müdürü olarak, Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi Yakındoğu Kültürü, Tarihi ve Türkoloji Enstitüsü direktörü olan Prof. Dr. Suraiya Faroqhi'ye iki merkezin işbirliği ile sempozyum düzenleme teklifim ve sempozyumun konusunun İstanbul olmasına karar vermemiz üzerine başlatılan çalışmaların sonucunda 26-27 Ocak 2005 tarihlerinde Münih Ludwig Maxmilian Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir.

26 Ocak'ta Münih Üniversitesi Senato salonunda OTürkDijital'in ve sempozyumun açılış konferansı düzenlenmiş, konferansı müteakip "OTürkDijital" projesinin Münih Üniversitesinde Türkoloji Enstitüsünde açılışı onuruna, Büyükelçi Prof. Dr. Ahmet Davudoğlu himayesinde Münih Başkonsolosluğumuz, Başkonsolosumuz M. Babür Hızlan tarafından bir kokteyl verilmiştir.

Açılışta, 50. yılını kutlayan merkezimiz (İÜ.TİT) adına merkezimizin kurucusu Prof. Ömer Lütfi Barkan döneminde merkezimizde ders alarak başladığı Osmanlı araştırmalarına, daha sonra birçok eser yayınlayarak yapmış olduğu katkılardan dolayı Prof. Dr. Suraiya Faroghi'ye teşekkür plaketi verilmiştir.

Açılış konferansında, Prof. Dr. Ahmet Kala "OtürkDijital projesinin tanıtımı", İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkan adına Meclis Başkanı Ahmet Selamet: "Yeniden İstanbul", Beyoğlu Belediye Başkanı Ahmet Misbah

Demircan: "Eski Galata'dan Yarına Beyoğlu", Eminönü Belediye Başkan Yrd. Şaban Kızıldağ: "Eski İstanbul'dan Yarına Eminönü", Vakıflar Genel Müdürlüğü adına Süleyman Dinç: "Türk Vakıf Medeniyetinin Merkezi İstanbul" ve İstanbul İSKİ Genel Müdürü Dursun Ali Çodur: "İstanbul Su Medeniyeti" konulu birer konuşma yapmışlardır. İÜ İktisat Fakültesi dekanımız Prof. Dr. Mithat Zeki Dinçer de oturum başkanlığı yapmışlardır.

27 Ocak 2005 tarihinde, Prof. Dr. Oliver Jens Schmitt, Prof. Dr. Ralf Elger, Yrd. Doç. Dr. Şaban Kızıldağ, Prof. Dr. Ahmet Kala, Dr. Erdem Kabadayı, Prof. Dr. Hans Georg Majer, Dr. Eyüp Sabri Kala, Prof. Dr. Suraiya Faroqhi, Prof. Dr. Klaus Kreiser, Dr. Orhan Esen, Prof. Dr.Tevfik Güran ve Prof. Dr. Christoph K. Neumann'ın konuşmacı olarak katıldığı "Yüzyılların Değişiminde İstanbul 18.-20 yy." konulu İstanbul Sempozyumu gerçekleşmiştir.

Sempozyumun düzenlenmesi, bildirilere ilave çalışmalarla kitap haline getirilerek Almanca Yayınlanması Dr.Yavuz Köse'nin özverili çalışması ile gerçekleşmiş, yine bu çalışmaların sonucunda kitap Türkçeye çevrilerek elinize ulaşmıştır.

Elimize ulaşan bu kitabın hazırlanmasına katkıda bulunan başta Münih Türkoloji Enstitüsü direktörü Suraiya Faroqhi ve Dr.Yavuz Köse olmak üzere sempozyumu himaye eden Dışişleri Bakanımız Prof. Dr. Ahmet Davudoğlu'na, açılış konferansına konuşmacı olarak katılan Belediye Başkanı ve Genel Müdürlerimize, sempozyumun gerçekleştirilmesine bildiri sunarak ve makale yazarak katılan araştırmacılara, Almanca ve Türkçe kitabın hazırlanması ve yayınına katkı sağlayanlara ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyorum. Kitabın Türkçe yayınının merkezimizin (İÜ.TİT) kuruluşunun 55. yılında ve İstanbul'un Avrupa Kültür Başkenti olduğu 2010 yılında gerçekleşmesi ise ayrı bir mana ifade etmektedir.

Prof. Dr. Ahmet Kal'a
İÜ İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı Başkanı,
İÜ Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Müdürü

Teşekkür

Bu kitabı çok kısa bir sürede –Kongreden bir yıl kadar sonra– gerçekleştirilebilmiş olmayı pek çok arkadaşımın ve meslektaşımın yardımına borçluyum.

Öncelikle bu ortak çalışmaya yazılarıyla katkıda bulunanlara teşekkürlerimi sunarım.

Kitaptaki metinleri hiç yorulmadan dikkatle okuyan Anja Klee ve Isabel Mayer-Nothafft'a, verdikleri fikirler için Cevat Kara, Denise Klein, Christoph Knüttel ve Barbara Stöcker-Parnian'a da minnettarım. Mehmet Hacısalihoğlu'na, haritaların hazırlanmasında yol gösterdiği ve açıklamalarda bulunduğu için teşekkür ediyorum. İki Türkçe makalenin ön çalışmasında yardımlarıyla bana destek olan Cenk Alican'a ve Heike Stroh'a da şükran borçluyum. Beni girişken tavrı ile teşvik ettiği için Eniko Zseller'e teşekkürlerimi iletmek isterim. Hocam ve meslektaşım Sayın Soraiya Faroqhi'ye, yararlı önerileri ve öğütleri ile her zamanki gibi en önemli yardımcım olmasından dolayı minnettarım.

Bu kitabın hazırlanmasında aldığım yardımlara karşın saptanabilecek olası çeviri hataları ve eksiklikler, doğal olarak yayıncının sorumluluğundadır.

Yavuz Köse

Münih, Şubat 2006

Yavuz Köse

Giriş

"Oturk Digital"[1] internet arşiv sitesinin açılışı nedeniyle, Münih Ludwig-Maximilian Üniversitesi, Yakındoğu Tarihi ve Kültürü ile Türkoloji Enstitüsünde, 27 Ocak 2005'te "Yüzyılların Değişimi İçinde İstanbul" sempozyumu yapıldı. İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırma Merkezi'nin (TİT) de katkılarıyla hazırlanmış olan bu kongrenin amacı, güncel İstanbul araştırmasına toplu bir bakış sağlamaktı. Sempozyum, İstanbul'u 16. yüzyıldan 21. yüzyıl a dek uzanan bir zaman dilimi içinde değişik açılardan ele almıştır.

Elinizdeki kitap, bu kongredeki bildirilerin yanı sıra, İstanbul'un tarihyazıcılığı açısından konu edinildiği beş araştırmayı da kapsamaktadır. Tanınmış araştırmacıların incelemeleri ve genç bilim adamlarının çalışmaları, bu metropolü üç ana noktadan ele almaktadır: Toplum, kurumlar ve mekânlar. Amaç, bugüne dek nadiren kullanılmış olan kaynaklara başvurarak ve klasik araştırma yöntemlerinin kullanımı yanında yeni sorular da sorarak, geçmişin imparatorluk merkezi ve bugünkü Türkiye'nin gayrı resmi başkentinin bilinmeyen yanlarını ortaya çıkarmaktır.

Diğerlerine kıyasla daha kısa olan ilk bölümdeki iki konuşma, öncelikle bilimsel araştırmada ve gelenekte İstanbul imgesini işlemektedir.

Bilimsel Araştırmada[2] ve Gelenekte İstanbul İmgesi

Suraiya Faroqhi'nin yazısı 1453 ile 1840 yılları arasındaki dönemde Osmanlı'nın İstanbulu'na ilişkin bilimsel araştırmalara toplu bir bakış yönelterek okuru "tarihçinin dolambaçlı yollarına" götürmeyi amaçlıyor. Buradaki problemler üç ayrı gruba ayrılır:

a) Yeniçağın meşru bir devletinin başkenti olarak İstanbul
b) İnsanların etkin olduğu yer olarak İstanbul
c) İnsan İstanbul'da hayatını nasıl kazanır –ya da kazanamaz

Suraiya Faroqhi'nin üzerinde durduğu çalışmalar ve bunların ortaya attığı sorular, gerek kültür tarihi, gerekse politik düşünce tarihi için –za-

manında önemsenmiş olsalar da olmasalar da– çok dikkat çekicidirler ve İstanbul araştırmalarında neyin eksik olduğunu ortaya çıkarmaktadırlar. Faroqhi'nin önemle vurguladığı nokta, son yirmi yıl içinde yayınlanmış olan, ticaret, para ekonomisi ve zanaat ile ilgili iktisadi sorunların ön planda olduğu çalışmaların, hükümdarların meşruiyetini kanıtlama stratejilerine ve seçkin sınıfın kendini sergilemesine yönelik araştırmalara kıyasla çok daha az sayıda olmasıdır.[3] Faroqhi, İstanbul esnafına[4] ilişkin bilimsel araştırmadaki eksiklere de işaret ediyor. Sonuç olarak bu konuda yararlanılacak yeterli sayıda kaynağın bulunduğunu belirterek, birkaç ciltlik İstanbul tarihinin yazılması umudunu dile getiriyor.

Mehmet Hacısalihoğlu, makalesinde Ortodoks milletlerin tarihinde ve düşünce dünyasında yaratılmış olan çeşitli İstanbul imgelerine toplu bir bakış sunuyor[5] ve bizi ilk çağlardan başlayıp 21. yüzyıla dek getiriyor. Ortodoks milletler arasındaki değişken ilişkiler anlatılırken, özellikle İstanbul'da bulunan patrikliğin büyük önemi ortaya çıkmaktadır. Bir yanda patrikliğin İstanbul'da yaşayan Rumları, Bulgarları ve Rusları denetim altına alma çabaları, öte yanda bu cemaatlerin dini bağımsızlıklarını elde etme uğraşları Ortodoks milletlerin ilişkilerini belirlemektedir. Hacısalihoğlu bu durumu açıklarken, Rumların ve Bulgarların ulus kurma (*nation building*) çabalarında Ortodoks Kilisesi'nin ve İstanbul cemaatlerinin oynadığı rolü de göstermektedir.

Yazar, en son olarak İstanbul'un günümüzdeki durumunun değişik medya ürünlerinde, örneğin okul kitaplarında ve ansiklopedilerde nasıl tanıtıldığını irdelemekte ve İstanbul araştırmalarında bunun üzerinde dikkatle durulmasını önermektedir.

İstanbul kenti, yüzyıllardır etnik ve dinsel bakımdan karışık olan halkına birlikte yaşama olanağı sağladığı gibi, aynı zamanda da toplulukların her birinin kendini algılayış biçiminin yansıdığı bir görüntü oluşturmaktadır. Bu arada kent ile olan ilişkilerdeki tutum, hep başkalarına ait isteklerin, umutların veya korkuların silinip, yerine kendi isteklerinin, umutlarının veya korkularının yazıldığı bir yazboz tahtası (palimpsest) haline gelmiştir. Yüzyıllar boyunca İstanbul'daki katmanlar öylesine üst üste yığılmıştır ki, bu birikimle yeni bir başlangıç için girişimde bulunulamayaca-

ğından, Cumhuriyet döneminde başkent olarak "boş bir sayfa" durumundaki Ankara seçilmiştir.

İstanbul ve İnsanları: Yerliler – Azınlıklar – Seyyahlar

Bu kentin barındırdığı insanlar kimlerdi? Birinci bölümde onları bu kente getiren amaçlarına ve planlarına bakmadan hep bir etnik-dinsel grup veya cemaatin parçası olmuş çok sayıda değişik bireyden söz edilmektedir. Burada bir araya getirilmiş olan araştırmalar birbirinden çok farklı grupları ele almaktadırlar: "basit" halk adamından "okumuş" (eğitimli) Osmanlı/Türk insanına, Arap entelektüelinden ve yarı bağımsız Levantenlerden "tarafsız" İsviçrelilere ve Bulgar tüccarlara kadar her çeşit tip üzerinde durulmuştur.

Ralf Elger'in makalesi, İstanbullu olmadıkları halde 16. Yüzyıl sonrası Osmanlı toplumunun parçası olan bir grubu tanıtmaktadır.

Arap Maşrık (Doğu) ülkelerinin (Mısır, İsrail, Filistin, Ürdün, Lübnan...) halkı için kökenlerinin bulunduğu bölgelerin Osmanlı topraklarına katılması, birçok başka sorunun yanında, meslekte ilerleme olanaklarında kesin bir değişikliği de beraberinde getirmişti. Bundan böyle kendi memleketinde kadı olmak isteyen her Arap aydını için İstanbul büyük önem kazanmıştı. Bir göreve aday olan her kişinin İstanbul'da bir patronun (amirin) hizmetinde – daha da iyisi, yüksek düzeyde bir bilim adamının yanında belirli bir süre çalışması gerekirdi. "Belki amiri aracılık eder de bir göreve atanmasını sağlar" diye beklerken de çoğu kez yıllar geçip giderdi.

Elger'in bu konuya ilişkin örnek gösterdiği kişiler, kendilerine ait belgelerle (Ego-Dokument)[6] tanıtıldıklarından, bu yolla çizilen İstanbul tablosu da kişisel görüşlere dayanmaktadır. İstanbul tablosunu belirleyen nitelikler geniş bir yelpaze oluştururlar. Bu yelpazede hükümdar eleştirilerinden, kentin bir günah ve kötülük yuvası olduğu saptamasından tutun da, kentin daha gerçekçi ve tarafsız bir tarifine kadar çeşitli yorumlar yer almaktadır. Bu farklı yorumlara rağmen, tanımlamalarda Osmanlı hanedanına ve başkentine karşı belli bir mesafenin korunduğu hissedilmektedir. Ama bunun ötesinde Elger'in ortaya koydukları, kuşkusuz Arap/Osmanlı kültür ortamının en ihmal edilmiş alanlarından biri olan, Osmanlı ege-

menliği sırasında yazılmış çeşitli kültür yapıtlarının günümüze taşınmasına olanak sağlamaktadır.

Denise Klein, "mülâzemet" kavramı hakkındaki araştırmasıyla, Elger'in sözünü ettiği, mesleklerinde yükselmeye çalışan Arap "kariyer meraklıları" konusuna bağlanmaktadır. Araştırmacının üzerinde durduğu sorun, yüzyıllardır farklılıklar gösteren hiyerarşik medrese düzeninde ulemanın nasıl kariyer yaptığıdır. Klein'ın görüşüne göre, her yana doğru esnek olan bu düzen, bugüne dek tüm özellikleriyle tam olarak araştırılmamıştır. Klein'ın araştırma konusu olarak seçtiği "mülâzemet," müderrislik veya kadılık kariyerinde göreve ilk kez ya da yeni atanacak olan adayın geçirmesi gereken ayrı bir dönemdir. Araştırmacı, bir yandan göreve atamadaki çeşitli uygulamaları, öte yandan ulema mesleğinde daha yüksek bir konuma gelebilmek için İstanbul'un basamak olarak kullanılmasını da ele almıştır.

17. yüzyılda üst düzey Osmanlı ulemasından olan kişilerin yaşamları konusunu içeren Mehmed Şeyhî Efendi'nin *Vekayiü'l-Fudalâ* adlı biyografik derleme eserinin Klein tarafından incelenmesi sonucunda ortaya çıkan gerçek şudur: 17. yüzyılda üst düzey görevlere ulaştıran yollar hiç de kapalı bir sosyal sınıftan geçmemekte ve bir âlimin yüksek derecelere ulaşması için mutlaka İstanbul'a gitmesi gerekmemektedir; bir "torpil" bulmak istendiğinde, Bursa, Edirne veya Ankara gibi kentler de, daha iyi bir göreve atanmak için basamak olabilmektedir.

Elger'in söz ettiği Arap aydınları Osmanlı hükümdarlarına mesafeli bir tutum içinde olmakla beraber, Klein'ın tablosunu çizdiği Osmanlı ulemasına ortak dil ve din nedeniyle bağlıydılar. Diğer taraftan Levantenler, Osmanlı İmparatorluğundan hemen hemen bağımsızdılar. Oliver Jens Schmitt, bize "Osmanlı kent toplumunun en az araştırılmış olan bir etnik mezhep grubunu " tanıtıyor. Katolik mezhebinin, aile bağlarının ve ortak ticari çıkarların güçlü kıldığı bu (Schmitt'in deyişiyle) "milliyet üstü grup," iki toplumsal sistemin kesiştiği yerde bulunuyordu ve aslında o sistemlere ait olmamakla beraber, o sistemlerin sağladığı çıkarlardan ustalıkla yararlanıyordu. O gruptan olanlar, Osmanlı toplumunun bir parçası olarak görülmeyip Avrupa otoritelerinin güvencesi altında korunmakta olmalarına karşın, onlara Avrupalı diplomatlar ve yazarlar tarafından çoğu kez Batının ve

Doğunun en kötü özellikleri atfediliyordu. Bu sebeple de onlar "yarı oryantal" diye adlandırılıyorlardı. Özel (yasal) statüleri, kapitülasyonlarla sağlanmış ticari ayrıcalıkları ve her şeyin üstünde Katolik mezhebinin ağır bastığı milliyet üstü karakterleri, onları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer sosyal grupların üstüne çıkarıyordu. Ama bu grubun etkin rolü, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa yönünden olduğu gibi Osmanlılar tarafından da kimliklerinin ırkçılığa çekilmesiyle sağlamlığını yitirmiştir.

Stefan Sigerist de İstanbul'daki İsviçre kolonisinin de "ülke ve halka" ("Land und Leute" burada Osmanlı İmparatorluğu ve halkını kastediyor) karşı belli bir mesafeyi koruduklarını saptamaktadır. Özel arşivlerden elde ettiği belgelere dayanan çalışmasında metropolde yaşayan bazı Protestan İsviçrelileri tanıtmaktadır. Buraya ilk kez gelen İsviçre Konfederasyonu üyeleri 15. yüzyılda düzenlenen haçlı seferlerinin yolu İstanbul'dan geçtiğinde, kente yerleşmişlerdi. Ama ilk olarak 16. yüzyıldan sonra, burada saat yapımcılarından ve kuyumculardan oluşan anılmaya değer bir koloni meydana gelmiştir. Kentteki İsviçrelilerde sayıca önemli bir artış ancak 19. yüzyıldan itibaren saptanabilmektedir. Levantenler gibi İsviçreliler de bir Avrupa ülkesinin koruması altına girmek zorunda kalmışlardır. Gene de 1928 yılına dek ülkede bir İsviçre elçiliği yoktu ve belli bir ülkenin parçası olmakla beraber bir konsolosluk tarafından temsil edilmiyorlardı. Sigerist, İstanbul'daki İsviçrelilerin çoğunlukla işlerini iyi bilen tüccarlar olduklarını ve kentle olan sıkı bağlarını nesiller boyunca, hatta kısmen bugüne dek koruduklarını belirtmektedir.

Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, çalışmasında 19. yüzyılın İstanbul'undaki Bulgar tüccarları incelemiştir. Kendi kendine yeten bu grubun şimdiye dek hemen hemen hiç dikkate alınmaması şaşırtıcıdır, çünkü 19. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar tüccarlar kentsel İstanbul'un ekonomisinde önemli bir rol oynamaktaydılar. Ersoy Hacısalihoğlu, çağdaş Bulgar yapıtlarından ve Osmanlı kaynaklarından yararlanarak Bulgar tüccarların çok iyi organize olduklarını ve merkezlerinin Mısır Çarşısı yakınındaki Balkapanı Hanı'nda bulunduğunu belirtmektedir. Bulgar tüccarlar, ekonomik etkinliklerinin yanı sıra Bulgaristan'ın ulusal ve dinsel bağımsızlığı için çok çaba harcamışlardır.[7]

Şaban Kızıldağ, araştırmasında Eminönü semtinin Osmanlı devrinden 2003 yılına dek izlediği yolu çiziyor. Bu çalışmanın odak noktasını ailenin gerek tarihteki gerekse günümüzdeki sosyoekonomik durumunun sorgulanması oluşturuyor. Her biri ortalama dört bireyden meydana gelen 700 haneyi kapsayan anketin değerlendirilmesine dayanarak elde edilen veriler gerçekten umut kırıcı bir sonuca varıyor. Bir zamanlar yaklaşık 55.000 olarak tahmin edilen Eminönü nüfusu günümüzde gerilemektedir. Bugün orada oturanlar çoğunlukla Türkiye'nin ekonomik bakımdan az gelişmiş kırsal bölgelerinden gelenlerdir. Daha iyi iş olanakları bulma umutları gerçekleşmediğinden, Eminönü hızla yayılan gecekondulaşmanın kurbanı olan ve orada yaşayanların kitle halinde büyüdüğü bir kent bölgesi olarak kendini göstermektedir. Kızıldağ'ın çalışması bu anti-kentleşme olgusunu somut olarak açıklamakta ve kitabın sonuna doğru yer alan Orhan Esen'in açıklamalarını kanıtlayan bir araştırma belgesi sayılabilir.

İstanbul'un Klasik ve Modern Devlet Kurumları / Kuruluşları[8]

Metropolün gelişmesinde klasik kurumların ve kuruluşların nasıl bir etkisi olmuştur? Metropol halkı kendini toplumsal, kültürel ve ekonomik bakımdan nasıl organize ediyordu? Bu bölümde yazarlar bu soruların yanıtlarını bulmaya çalışacaklardır.

Tevfik Güran, arşiv belgelerine dayanarak en önemli vakıflardan biri olan Süleymaniye Vakfı'nın işleyişini anlatıyor ve bu geniş külliyenin ticari olduğu kadar yardımseverlik açısından da büyük bir önem taşıdığını gözler önüne seriyor. Güran'ın araştırması, vakfın gelir ve gider istatistiklerini içeren muhasebe defterlerine dayanmaktadır. Güran'a göre, bu defterler sadece vakıflar hakkında bilgi vermekle kalmıyor, toplum ve kültür tarihi için de değerli bir kaynak teşkil ediyor.

Ahmet Kal'a, özellikle Sultan III. Selim devrinden Tanzimat dönemine kadar Osmanlı esnaf sisteminin gelişmesinde, İstanbul Esnaf Birliği'nin oynadığı önemli rolü göstermek için, İstanbul Esnaf Birliği'ni tanıtarak açıklamalarını yürütmektedir. Kal'a burada önce devletin güttüğü üretim [kamu gereksinimlerini karşılama] politikasına destek olarak düşünülen, ama 19. yüzyıl başında devletin piyasa ve fiyat kontrol mekanizmasını

tamamen ortadan kaldırma tehlikesini yaratan, esnaf birliklerinin tekelleştirilmesi sorununu incelemektedir. Kal'a, çeşitli ihale uygulamalarını tanıtırken, kamu gereksinimlerini karşılama konusundaki kendi politikası, esnaf birliklerinin istekleri ve uluslararası rekabet sonucu ortaya çıkan piyasa gerçekleri yüzünden giderek daha zor duruma düşen devletin, sonunda 1838'den itibaren tekel kurumunu fiilen ortadan kaldırmak zorunda kaldığını göstermektedir.

Eyüp Sabri Kala, araştırmasında Ahmet Kal'a'nın bıraktığı yerden devam etmiş ve entegrasyon amacıyla geleneksel endüstri politikasından kaynaklanan aykırılıklara arkasını dönerek yeni pratik çözümler bulma çabaları konusunu işlemiştir. O zamana dek esnaf birlikleri tarafından organize edilen üretimi, devlet tarafından yürütülen bir endüstrileşme izlemiştir. Ama endüstri bütün iyi niyetlere rağmen esnaf birliğinden gelen herkese yeni bir iş olanağı sağlayamıyor, etkinliği özellikle kırsal bölgelere de pek ulaşamıyordu. Kala fabrika ve üretim kuruluşlarını, bunların imparatorluktaki dağılımını kısaca tanıttıktan sonra, buna paralel olarak gelişen sosyal sigorta sistemini ve bunun yasal düzenlemesini incelemekte, bugünkü Türk sosyal sigorta sisteminin ana hatlarının daha 1860 yılında çizildiğini kanıtlamaktadır. Kala, özellikle İstanbul içinde ve çevresinde yerleşik fabrikalara ve hizmet sektörü işletmelerine ait çok sayıda yönetmeliklere dayanarak bu kuruluşlardaki işçi, memur ve müstahdemin[9] iş hukuku açısından durumunu belirtmektedir.

Bu bölümün sonunda Cevat Kara bize 19. yüzyılda İstanbul'un öğretmen yetiştiren kuruluşu olan *Dârül-muallimin*'i tanıtıyor. 1848'de kurulmuş olan *Dârül-muallimin*, 1909'da yeniden düzenlenmiştir. Bu kuruluşun, Jön Türkler tarafından giderek daha çok önem verilen kamu eğitim sistemine öğretmen yetiştirilmesinde önemli bir yeri vardır. Kara, başka kaynakların yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmi pedagoji dergisi olan *Tedrîsât-ı İptidâ'iye Mecmu'ası*'na dayanarak, öğretmen yetiştiren bu temel kurumu, özellikle 1908'in Jön Türk devriminden sonraki dönemde ele alıp incelemektedir. Kara, makalesinde söz konusu kurumun yöneticisi Sâti Bey'in, tüm ülkede çağdaş eğitim biliminin uygulanmasında ve öğretmen yetiştirilmesindeki büyük önemini ve etkisini de vurgulamaktadır.

İstanbul'da bulunan devlet arşivi, bugüne dek bibliyografik sınıflandırılması bile yapılmamış olan sayısız kaynaklarla dolu iken, Klaus Kreiser'e göre İstanbul, 19. yüzyılın anıt düşkünlüğünü (*statuomanie*)[10] alanlarına ve parklarına bulaştırmamış olan tek Avrupa başkentidir. Kent, ancak 1911 yılında bir anıta sahip olabilmiştir ki, o da son Osmanlı döneminin meşrutiyet ve milliyetçilik ülkülerinin öncüleri anısına dikilen "*Abide-i Hürriyet*"tir. Klaus Kreiser, sadece anıtın tarihini, bulunduğu yeri ve görünüşünü anlatmakla kalmaz, genel olarak anıtların anlamı ve bir yapıtı neyin anıt haline getirdiği sorusunu irdeleyerek sonunda "*Abide-i Hürriyet*"in fonksiyonunu ve biçim olarak bunu ifade etmesini anlatarak meselenin özüne inmektedir. Ona göre bu anıt, "Hamid döneminin nonfigüratif anma yerleri ile İstanbul'daki ilk Atatürk anıtı (1926) arasında önemli bir köprü olmuştur." Klaus Kreiser'in araştırması, bugüne dek pek önemsenmemiş olan bir yapıya ve onun tarihine dikkati çekmeyi sağlayan bir adımdır.

Bir başka adım da, Yavuz Köse'nin 19. yüzyıl sonu İstanbul mağazalarını tanıtan araştırmasıdır. Günümüz kent yaşamı ile sıkı sıkıya bağlı olan alışveriş gezileri, kentlilerin en büyük keyfidir. Bu bakımdan İstanbul, birçok başka kente kıyasla daha çeşitli olanaklar sağlamaktadır. Günümüzün kentsel tüketim toplumunun tarihsel kökenlerini Cumhuriyet döneminde ararsak, daha eski tarihlerdeki belirtileri görmezlikten gelmiş oluruz, çünkü daha 19. yüzyılda bunun pek çok örneğine rastlamak mümkündür ve büyük mağazalar kuşkusuz bunun en önemlilerinden biridir. Köse, bu seçkin mağazaları inceleyerek, onların bulundukları yerler ve kent içinde dağılışları hakkında bilgi vermektedir. Araştırmanın ağırlık noktası, bu mağazalarda alışveriş yapan kişilerin kimler olduğu değil, daha çok tüketim yerlerinde hizmet veren görevlilerdir. Bunun için şimdiye dek pek az kullanılmış bir kaynak olan 1889 – 1921 arası döneme ait *Annuaire Oriental* yıllıklarından yararlanmıştır. Araştırmacı, bu kaynağa dayanarak birkaç tanınmış mağazanın personelini ve onların profesyonel yapısının yanı sıra etnik aidiyetlerini de tanıtmaya çalışmaktadır.

Bu bölümün son iki makalesinin araştırma konuları arasında 100 yıllık bir zaman farkı olmasına karşın aynı sorunlar ele alınmaktadır. Chris-

toph K. Neumann ve Orhan Esen, 100 yıllık bir ara ile kent yönetimi ve kent sakinleri arasındaki ilişkiyi incelemektedirler. Neumann, Paris örnek alınarak *Altıncı Daire* (6. Belediye Bölgesi) denen semtin yönetiminin 19. yüzyılın ikinci yarısından 1912 yılına kadar izlediği yolu çizmektedir. Neumann, bir pilot proje uygulayan ve başarı elde edemeyen bu bölge yönetimini "toplumsal çatışma alanı " diye adlandırmaktadır. Galata/Pera bölgesinin heterojen halkı yüzünden, yönetimdekiler, görev ve amaçlarına uygun ortak bir görüşe varıp bunu gerçekleştirememişlerdir. Öte yandan sosyal ağların ve kurumların zayıflığı nedeniyle, devlet giderek belediyelerden daha fazla görevler devralmak zorunda kalmıştır. Neumann'a göre, son Osmanlı döneminin kent politikası, günümüz İstanbulu'na miras kalmıştır ve hâlâ devam etmektedir.

Orhan Esen, İstanbul kentinin bir yanda denetlenemeyecek kadar büyük bir artış gösteren maddesel üretimi ile öte yanda bunun karşısında suskun denebilecek kadar etkisiz kalan ve bir yere götürmeyen tartışmalar arasındaki derin uçurumu anlatmaktadır. Araştırmacıya göre, 1940'lı yıllardan bu yana görülen gecekondulaşmayı, ya da 1980 sonlarının, Esen tarafından "gecekondu sonrası" diye adlandırılan dönemi tartışmak için kent halkı uygun bir ifade biçimi bulamamaktadır. Gecekondu sonrası dönemi, önce bir gecede yapılan yasadışı evlerin, ekonomik bakımdan önemli olan yeni kentsel bölgeleri işgal etmesinden türemiştir. Bu akımla birlikte, Kızıldağ'ın bu kitaptaki makalesinde sözünü ettiği Eminönü gibi klasik semtlerin de bakımsızlaşması göz önünde bulundurulursa, sadece "Post-İslamist yeni liberal grupları" değil, aynı zamanda üretim sürecinin gelişmesine katılmayan veya kenara itilmiş olan grupları da hesaba katarak, İstanbul'un geleceği üzerine konuşmanın zorunlu olduğu görüşünde Esen'e katılmamak mümkün değildir.

Notlar

1 *OtürkDijital*-Projesi İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi'nin müdürü, Prof. Dr. Ahmet Kal'a yönetiminde hazırlanmıştır. *OtürkDijital*, Osmanlı Arşiv belgelerini ve Kadılık kayıtlarını olduğu kadar Osmanlı gazeteleri ve yayınlarını da yeni baskıları ve orijinal haliyle veren bir internet bilgi bankasıdır. Bu bilgi bankasına özgü geliştirilmiş software (*ArşivDijital*) orijinal belgelerin yeni yazıya çevirileri üzerinde incelemeye olanak sağlar ve ilk kez geniş bir Avrupa topluluğuna şimdiye dek ulaşılması zor Türkiye tarihi ve kültürü kaynaklarını sunar. O zaman yaklaşık 20.000 belgeyi içeren bu kaynak, 2005 yılı boyunca yaklaşık 50.000'e ulaşmıştır. *OtürkDijital* Avrupa'dan da kurumlar, üniversiteler, kütüphaneler ve araştırma kuruluşları tarafından abone olarak ücret karşılığı kullanılabilir. Bunun için www.oturkdijital.com kullanınız.

2 Burada, konuyla ilgili de olsa, tüm araştırmaların özetini vermek mümkün değil. Ama kısa bir süre önce yayınlanmış olan iki kaynakça ve iki cilt seçkiye değinmek gerekir. TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI tarafından 2001 yılında yayınlanmış olan 72 sayfalık kaynakça: *Kent Araştırmaları Bibliografyası* öncelikle Bizans ve Osmanlı dönemlerinde İstanbul üzerine yapılmış çalışmaları içerirken, ondan bir yıl önce PEROUSE, Jean-François tarafından yayınlanan kaynakça: *La megapole d'Istanbul 1960-2000*, çağdaş kent ve gerçeklerini yansıtan çalışmalara yer verir. 1999 yılında, Lanham'da Çağlar KEYDER'in yayınladığı, *Istanbul. Between the Global and the Local* adlı kitaptaki makaleler, İstanbul'u küreselleşme süreci kapsamında ele alırlar. 2005'te Berlin'de Orhan ESEN ve Stefan LANZ tarafından yayına hazırlanan, *Self Service City: İstanbul* kitabı ise, PEROUSE'un amaçladığı İstanbul araştırmasının güncel bir örneği olarak alınabilir. Buradaki yazarların ilgisi, 1950'den günümüze dek İstanbul'un çehresine şekil vermiş ve kökten değiştirmiş olan gelişmelere (" kentsel bölgelerin özel olarak ele geçirilmesi") yönelir. YERASIMOS, Sefanos, İstanbul'un cumhuriyetin ilk dönemindeki durumuna ve kentin 1950'den sonraki megakente doğru gelişmelerine, "İstanbul: La naissance d'une mégapole." (İstanbul: Bir Megakentin Doğuşu) başlıklı makalesinde kısa ve açık bir biçimde genel bir bakış sunar. *Revue geographique de l'est* XXXVII, 2-3 (Villes du Proche-Orient), 1997, s.189-215 içindeki kaynakçaya da bakınız.

3 Bir süre önce Hakan T. KARATEKİN ve Maurus REINKOWSKI tarafından yayınlanmış olan kitaba bakınız: *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*. Leiden, Boston 2005 [= The Otoman Empire and its Heritage 34].

4 Bkz. bu kitapta Ahmet Kal'a'nın yazısı.

5 Tarihyazıcılığıyla ilgili olarak bkz. ADANIR, Fikret/FAROQHI, Suraiya (Yay.) *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, Leiden 2002.

6 Ralf ELGER ve Yavuz KÖSE tarafından yeni yayınlanmış olan kitaba bakın: *Many Ways About Speaking the Self. Middle Eastern ego-documents in Arabic, Persian, and Turkish (14th–20th century)*. Wiesbaden 2010.

7 Kitaptaki Mehmet HACISALİHOĞLU'nun makalesi ile karşılaştırınız.

8 Mustafa Erdem Kabadayı'nın çalışması ne yazık ki yayına yetişemedi, bu nedenle burada araştırmanın kısa bir tanımını yapmakla yetinmek zorundayız. Kabadayı makalesinde, şimdiye dek "Osmanistik"de (Osmanlı bilimi) hiç işlenmemiş bir konu olan, 19. yüzyılda İstanbul'un fabrikalarını ve orada çalışan işçileri ele alıyor. Kabadayı, 19. yüzyıl boyunca başkentte kurulan fabrikaları, özel-

likle askeri alanda düşünülen reform ve modernleştirme çabalarının gerçekleştirilmesi için devlet zoruyla bir girişim olarak yorumlamakta ve işveren politikasını bu devlet fabrikaları içinde açıklamaya çalışmaktadır. Burada özellikle pek çok devlet fabrikasının aksine sadece askerler için değil, sivil halk için de üretim yapan, böylece pazardaki rekabeti azaltan *Feshane*, yani başa giyilen fesin üretildiği fabrika incelenmiştir. Ona göre, bu örnek tüm devlet fabrikalarının ekonomik olmaksızın işlediği şeklindeki yaygın görüşün genel olarak kabul edilemeyeceğini açıkça göstermektedir. Kabadayı, bugüne dek hemen hemen hiç yararlanılmamış olan şikâyet ve muhasebe defterleri yoluyla, çalışanları sadece işin cinsine göre değil, daha çok ırk ve cinsiyet farkını göz önünde tutarak dört gruba ayırır. Belirli dört iş alanında Müslümanlar olduğu gibi, Müslüman olmayanlar da bulunurken, Kabadayı daha da ayrıntıya girerek daha ilginç bir noktaya değinmekte ve cinsiyetin *Feshane*'de işveren politikasını belirleyen bir faktör olduğunu göstermektedir. *Feshane* için yapılan araştırmalar dikkate alınarak edinilen bilgiler kuşkusuz İstanbul'un tüm fabrikaları için geçerli sayılamaz.

9 Yavuz KÖSE'nin bu kitaptaki makalesi ile karşılaştırınız.

10 AGULHON, Maurice: "La statuomanie et l'histoire. *Ethnologie françoise* 2/3, C.8 (1978) içinde, s.145-172.

I- Bilimsel Araştırmada ve Gelenekte İstanbul İmgesi

Suraiya Faroqhi

TARİH ARAŞTIRMALARINDA VE MODERN ÇAĞIN BAŞINDA İSTANBUL (1453-1840)

İstanbul'u sevdikleri, orada bir zamanlar yaşamış oldukları veya halen yaşadıkları, ya da hepimiz gibi bu kentin güzelliğinden ve canlılığından büyülendikleri için onun hakkında bir şeyler yazmış olanların yapıtlarını tartışmak değildir burada amaç. Benzer nedenlerle şiir ve düz yazı tarzında şimdiye dek pek çok yapıt ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı başkenti üzerine, bilimsel olduğu varsayılan bir dizi geleneksel araştırmayı tartışmaktır. Burada baştan şunu kabul etmek gerekir ki, yaşanmış olanların aktarılması ile bilimsel araştırmaları birbirinden tam olarak ayırmak pek mümkün değildir. Uzman tarihçiler bile -kabul etseler de, etmeseler de- kendi yaşam dünyalarıyla ilgili nedenlerden ötürü yazmaya kalkışırlar. Öte yanda yaşantılara dayanan yazıların çoğu da, oldukça eskimiş olan bilimsel literatürden hemen hemen olduğu gibi aktarılıp benimsenmiş düşünce ve gözlemlerden oluşmaktadır.

Her ne olursa olsun, burada tarih uzmanlarının araştırmalarında, Osmanlı başkentinin en önemli sorunları olarak niteledikleri bazı motifler incelenecektir. Ama İstanbul'un kent tarihini içeren yayınların çokluğu nedeniyle, elbette ki tümünü incelemek mümkün değildir. Üzerinde tartışılan yapıtların seçimi çoğunlukla özneldir. Başka tarihçiler kuşkusuz farklı bir seçim yaparlardı. Ama her şeye karşın böyle bir girişimin büyük değeri vardır, çünkü bu çalışmalar, Türkiye'nin olduğu kadar Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın da yakın geçmişine ışık tutacaktır. Görüleceği gibi, ortaya atılan sorular ve bunların soruluş biçimleri, çoğu kez de sorulmayan sorular veya bunlara önem verilmeyişi, gerek kültür tarihi, gerekse o zamanın politik düşünce tarihi bakımından çok ilgi çekicidir. Özellikle konu, buradaki gibi, Avrupa'nın tarihyazıcılığı için geniş anlamlarla yüklü olan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ise, bu ilgi daha da büyük olacaktır.

Yeniçağın Meşru Bir Devletinin Başkenti Geçiş Dönemi: 1453- 1520

Osmanlı egemenliğinin ve kent tarihinin sorunlarını, "yeniçağın başındaki meşru bir devletin merkezi olarak İstanbul" konusu ile başlayarak üç bölümde işleyeceğiz. Bu konuların tümü ilk bakışta değişik politik koşullar altında tarihçilerin gündemine girmiş gibi görünebilir ve bu da çok doğaldır, çünkü İstanbul önce geç antikçağa, sonra da ortaçağa denk gelen bir imparatorluğun merkezi olmuştur. Daha sonra bu kent yeniçağ başında olduğu gibi, 19. yüzyılın çok daha uygunsuz koşullarında da önemini korumuştur. Birinci Dünya Savaşından ellili yıllara dek süren uzun bir kriz döneminden sonra İstanbul yeniden ilgi odağı olmuştur. Günümüzün bu metropolü, politik açıdan değilse bile, ticaret ve kültür açısından Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti durumundadır.

"Yeniçağın başında meşru bir devletin başkenti olma" konusu, araştırmacılara çok çekici geliyor ve onları bunun üzerinde durmaya adeta teşvik ediyorsa da, burada bir araya getirilmiş olan konular, karmaşık politik olguların sonucu oolarak seçilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin başkenti ilan edilen Ankara'nın durumunu sağlamlaştırmak gerekliydi. Bu yüzden sultanların eski payitahtına belli bir oranda ilgisiz davranmak bir süre için itibar gören bir davranış biçimiydi. Hatta "meşru sayılmayan bir egemenliğin yolsuzluklar uçurumuna sürüklenmesi" gibi yorumlayarak Osmanlı tarihinin değerini düşürmek sık rastlanan bir durumdu.[1] İstanbul'da çeşitli dini ve etnik grupların yüzyıllarca yan yana ve beraberce yaşamış olması, Türkiye gibi, iki savaş arasında kişilik arayışı içinde olan yeni bir ulus devleti için hiç de elverişli bir durum değildi. Bu dönemde İstanbul'un tarihinin ön plana çıkarılması –ki bunu yapanlardan biri de Ahmed Refik'tir[2]- Cumhuriyet yönetimine uzak durmak şeklinde yorumlanabiliyordu. Böyle bir yorumun haklı olup olmadığına, günümüzün insanları olan bizler tam olarak karar veremeyiz.

Buna karşılık, aşağı yukarı 1940'tan sonra –hatta bazen bundan daha da önce- Osmanlı İmparatorluğunun ve başarılarla dolu genişleme döneminin tarihi yeniden yüceltilmeye başlanmış ve Türkiye'de yaygın bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti için hem siyasi hem de bilimsel açıdan kabul edilebilir bir kategorileştirme yo-

lu bulma gereği doğdu. O zamandan beri tarih literatüründe, imparatorluğun seçkin gruplarının dönemin koşullarına uygun ve gerektiği gibi davranmış oldukları, sosyal adaletin ve politik çabaların tamamen ön planda olduğu şeklindeki söylemlere çok rastlanmaktadır. 20. yüzyılın altmışlı ve yetmişli yıllarının yazarları, sultanların koydukları kanunlar üzerinde ısrarla dururlarken, günümüz tarihçilerinin ilgisi, daha çok bu hukuk kaynağının İslam hukukunu temsil eden "şeriat" ile bağlantısına yönelmiştir.[3] Başka bir deyişle, özellikle bu dönemin bazı yazarları, Osmanlı İmparatorluğu'nu belli tarihsel veya sosyolojik kategorilere yerleştirmeye çalışmışlardır. Ama onların karşıtları için, Osmanlı İmparatorluğu'nu, tarihte eşine rastlanmayan, kendine özgü bir devlet olarak mütalaa etmek gerektiğini ileri sürmek, benzersiz özelliklerini gözler önüne sermek ve çoğu kez de bunları övmek yeterliydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihindeki ilişkiler bakımından hangi kategoriye yerleştirileceği, duruma göre değişiyordu. İstanbul'un tarih bağlamındaki rolünün değerlendirilmesinde ise, kuşkusuz imparatorluk düzeyinde güçlü bir merkeziyetçilik görüşü her zaman öne çıkıyordu. Bu konuda elbetteki kapitalizm öncesi koşullar altında yapılabileceklerin sınırlarını da göz önünde bulundurmak gerekir.[4] Bu görüşleri açıklamak için somut bir olayı ele alalım. Bizans'ın ilk döneminde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de Konstantinopolis/İstanbul kentinde tahıl ve yaşam için önemli olan diğer maddeler devlet gözetimi altında dışarıdan getirtiliyor ve kentte dağıtımı yapılıyordu. Şehir halkının gereksinimlerini karşılamak, ancak çok uzak bölgelerden sağlanan mallarla mümkün oluyordu.[5] Geç antikçağda olduğu gibi, Osmanlı döneminde de başkent halkının tükettiği tahılın karşılığında piyasa fiyatının tam olarak ödenmemesi, kırsal bölgelerdeki üreticilerin zararınaydı ve bu düzenleme, ancak imparatorun veya padişahın gücü en ücra bölgelere ulaşabildiği sürece gerçekleştirilebiliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizm öncesinin, ya da erken modern çağın merkezi devleti olduğu söylemi, bazı yabancı tarihçilere ve yorumculara karşı yöneltilen sivri uçlu bir polemik silahı olarak da kullanılmaktadır. Zira onlar çoğu kez Osmanlı İmparatorluğu'nu, steplerden kalkıp zorla bu topraklara girmiş bir "Doğu Despotizmi" olarak nitelemiş ve

alışılagelmiş anlayış kategorilerine sığdırılamayacağını ileri sürerek aşağılamışlardır.[6] Osmanlı İmparatorluğu'na tamamen uygun bir tanım bulunamadığı için, onu feodal devlet denen ve tüm Avrasya'da görülen bir devlet tipinin değişik bir şekli olarak ele almanın yerinde olup olmadığına dair sürdürülen uzun tartışmaları, 20. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'ni ve seçkin kişilerini meşrulaştırmak amacıyla yapılan tartışmaların kapsamı içinde mütalaa etmek gerekir.[7]

Yeniçağın başındaki meşru bir devletin başkenti olarak İstanbul'un tarihi, eski Bizans'ın II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed 1451-1481) tarafından ele geçirilmesi ve değişik bir şekle dönüştürülmesi ile başlamaktadır. Türkiye'deki okullarda okutulan tarih kitaplarında 1453 yılının yeni bir çağın doğuş tarihi olarak tanımlanması kesinlikle rastgele bir saptama değildir. O çağın Avrupa devletleri için de bu olay çok büyük bir önem taşımaktaydı, üstelik şiddetli bir tehlike olarak algılanmaktaydı. Ama geç ortaçağın Bizans'ını, İustinianus döneminin devamı olarak düşünmek de yanıltıcı olur. Konstantinopolis, 15. yüzyılın başında Boğaz'ı dahi kontrol altında tutamayan bir Ortodoks – Hıristiyan şehir devletinin merkezi olduğu halde, orta büyüklükteki bir kentten biraz daha büyüktü. 16. yüzyılın ortasında ise bu kent, Akdeniz'in çeşitli yörelerinden ve zaman zaman Batı Avrupa'dan da ziyaretçiler çeken, içinde yüz binlerce kişiyi barındıran bir büyük kente dönüşmüştür.

Elimizde güvenilir nüfus sayımı verileri yoksa da ve imparatorluğun her tarafında tutulan vergi kayıtları çoğu zaman başkenti içine almamaktaysa da, çok sayıdaki vakıfların 1546 yılındaki defterleri İstanbul'un gerçekten bu kadar büyük olduğunu kanıtlıyor.[8] Kuşkusuz sayısı oldukça çok olan Müslüman göçmenlerle ilgili bir bilgi vermek mümkün değildir. Fatih Sultan Mehmed Vakfına Müslüman olmayanların ödedikleri kelle vergisi (*cizye*) hakkında tutulan kayıtlar biraz daha fazladır, çünkü bu vakfın hesapları iyi korunmuştur.[9]

Kuşkusuz bu alanda en çok bilinen konu, çoğunlukla İspanya kökenli olan İstanbullu Yahudilerin daha önceki dönemlere ait tarihi ve Osmanlı Devleti topraklarına yerleştirilmeleridir. Bu güvenilirliğin nedeni, Osmanlı kaynaklarındaki bilgilerin İbranice ve Yahudi İspanyolcası ile yazılmış olan belgelerle birbirini tamamlamasıdır.[10]

Müslümanların ve Müslüman olmayanların başka yerlere kıyasla daha yoğun olduğunu bildiğimiz kentlerde bu oranların sayıları ne yazık ki kısa sürelerde büyük ölçüde değişiklik göstermektedir. Bu nedenle İstanbul'daki Hıristiyanların ve Yahudilerin kayıtlarından, tüm kent halkının nüfusu hakkında bir tahmin yürütmek olası değildir. Hıristiyan ve Yahudi nüfusuna dair bize bilgi veren belge olarak, elimizde sadece 1477 yılından kalma, İstanbul'da ve Galata'da vergi ödeyen halka ait 16.000 hanenin sayıldığına dair bir kayıt vardır.[11] Kentin nüfusu ancak 1500 tarihinden sonra birkaç yüz bin kişiye ulaşmıştır. Bu durumda, daha eski kaynaklarda sıkça rastlanan, yarım milyona varan tahminler, bu yeni bakış açısına göre tutarsızdır.[12] Gene de 16. yüzyılın sonuna doğru İstanbul, Akdeniz bölgesinin en büyük kenti değilse bile, en büyük kentlerinden biri sayılıyordu.

İstanbul'un bir Osmanlı kentine dönüştürülmesinin ne zaman ve nasıl gerçekleştirildiğine gelince, bu konudaki öncü çalışmaları Halil İnalcık'a borçluyuz. Bu tarihçi, eski dönemlerden beri imparatorluğa ait topraklardaki halkın göçe teşvik edilip İstanbul'a yerleştirilmesi olayını araştırmıştır.[13] İnalcık, bu çalışması sırasında, kronolojik bakımdan pek tutarlı olmayan Osmanlı vakayinameleri ile daha önce sözü edilen, vergi ödeyen halka dair 15. yüzyıl sonuna doğru tutulan kayıtları bir araya getirmiş ve toplu olarak incelemiştir. Şu da var ki, Osmanlı Devleti başkentinin ilk dönemlerine ait bazı önemli belgeler hâlâ yayınlanmayı ve ayrıntılı olarak değerlendirilmeyi beklemektedir. Bunların arasında özellikle Haliç'in kuzey kıyısında, Cenevizlerin eski yerleşim alanı olan Galata'da yaşayan vergi mükelleflerinin kayıt defterleri de vardır.[14]

İnalcık, kentin Osmanlı Devleti'ne geçtiği ilk yılların tarihini anlatırken, üzeri kapalı iki çarşının (Bedesten) yapılışına da değinmiştir. [15]

Yazar, bu bağlamda Fatih Sultan Mehmed'in buyruklarına uygun olarak kentin kendi sınırları içinde önemli bir ticaret merkezi haline nasıl geldiği konusunu da ele almıştır. IV. Haçlı seferi (1204) sırasında kent yağmalandıktan sonra, yüzyıllar boyunca tekrar böyle bir durum yaşanmamıştır. Zamanın Osmanlı kaynakları, ekonomi sorunlarına ilişkin çok az bilgi içerdiğinden, bu konuların Venedik ve özellikle Ceneviz kaynaklarına başvurularak araştırılması gerekmektedir. Bölgeler arası ticaretin yanı sıra, *ilti-*

zam uygulaması da tarihçilerin ilgisini çekmiştir. *İltizam* uygulaması, 1453'ten sonraki ilk on yıl içinde, bazı Bizans soylularının sultanla aralarında barış sağlamış olmaları nedeniyle, tercih ettikleri bir etkinlikti.[16] 17. ve 18. yüzyıllarda Fener'de yerleşik güçlü Rum ailelerin bu kökenlerden geldiği düşünülmekteyse de, buna ilişkin kanıtlar yoktur.

1990 yılından sonra, "İstanbul'un Osmanlılaştırılması ve Müslümanlaştırılması" konusunu mimariye belirgin bir ilgi duyan ya da duymuş olan tarihçiler ele almış ve sürdürmüşlerdir.[17] Bu araştırmalarda vakıflara ilişkin kayıtlar daima önemli bir rol oynamıştır; bunların çoğu 1546 yılının vakıf kayıtlarıdır. Vakıflara ait evlerin kiraya verilmesi ve bunların bakımı için gerekli paralara ilişkin kaynakların belgeleri mimarlık tarihi açısından çok yararlıdır. Bu kaynaklar, ne yazık ki çok erken ölen Stefanos Yerasimos'a, (ö. 2005) araştırmalarında yararlı olmuştur. Bu kaynaklar Yerasimos'a, 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başına denk gelen zaman dilimine ait İstanbul'un çeşitli yapı tiplerini karşılaştırma olanağını sağlamıştır. Muhtemelen Bizans döneminden kalmış ve içine yeni taşınmış olan kişilerle devlet arasında sürekli mülkiyet tartışmalarına konu olan büyük binaların yanı sıra, daha çok "taşra tipi" diye sınıflandırılabilecek, daha yeni başka binalar da vardı.[18]

İstanbul'un yeniden düzenlenmesinin parasal olarak desteklenmesinde vakıflara çok önemli bir rol düştüğü ortaya çıkmıştır: Vakıflar önce kamu binalarının yapılması için, sonra da işletilmesi için gereken parayı sağlıyordu.[19] Vakıf yöneticileri, kendilerine belirli bir karar verme yetkisi tanındığından, giderek artan işyeri ihtiyacını karşılayabilecek yeni binalar da yaptırabiliyorlardı. Fatih Sultan Mehmed zamanında bir süre sadrazam olan Mahmud Paşa Angelovic'in vakıfları buna ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Günümüz İstanbul'unda çarşının bulunduğu semt hâlâ onun adını taşımaktadır.[20]

İstanbul'un Osmanlılaştırılması konusunda yapılan araştırmaların ilk aşamasında, daha çok devlet girişimlerine ağırlık veriliyordu. İkinci aşamada ise şu soru ortaya çıkar: "Bu geniş kapsamlı değişiklikler, acaba bildiğimiz tüm toplum grupları tarafından onaylanmış ve kabul görmüş müydü?" Osmanlı devrinin politik kültürü üzerine yapılan araştırmalar kapsa-

mında sık sık şu soruya yanıt verme gereksinimi duyulmuştur: Eski sultanlar ve onların en yakın taraftarları, acaba kendilerini İslamiyetin savunucuları olarak mı görüyorlardı ve bu rolü ne ölçüde benimsemişlerdi? Bunun yanı sıra 15. yüzyıl sonunda sınır savaşçılarının ve dervişlerin İstanbul'un başkent olmasına karşı tepkileri de daha ayrıntılı olarak incelenmiştir. Varılan sonuca göre, sultanların Edirne'den İstanbul'a taşınması bu özgün ortamda çok olumsuz karşılanmıştır. Bu çevreden olan yazarlar, 20. yüzyılın başına dek resmi belgelerde bile Kostantiniyye diye adlandırılan sabık Konstantinopolis'i, eski zamanlardan beri uğursuzluk getiren bir yer olarak tanımlıyorlardı. Çok karanlık bir görüntü içinde tek ışık huzmesi olarak yükselen Hagia Sophia /Aya Sofya bile bu gölgeleri aydınlatmaya yetecek etkiye sahip değildi.[21]

Yeniçağın Meşru Bir Devletinin Başkenti: 17. 18. Yüzyıllarda Sultanla Halk Arasındaki İlişki

İstanbul kent tarihinin bütün dönemleri hakkında monografiler vasıtasıyla hâlâ tam olarak bilgi edinememiş olduğumuzu ileri sürmek, herhalde biraz garip bir izlenim bırakacaktır. Kent tablosunun Osmanlılaştırılması ve Müslümanlaştırılması sürecinin geniş ölçüde tamamlanmış sayılabileceği 1520 ile 1600 arasındaki dönem bugüne dek sadece mimarlık tarihi ile uğraşanların dikkatini çekmiştir. Bu yılların sanat tarihçileri için bir *chasse gardée*, yani bir "muhafaza edilmiş av sahası," [başka bir deyişle "bilgi hazinesi"] haline gelmiş olmasının nedeni, o yıllarda saray mimarları grubunun başında ünlü Mimar Sinan'ın bulunmasıdır. Sinan sadece Şehzade Camii ve Süleymaniye gibi çok büyük yapıları değil çok sayıda medrese, köprü, imaret ve başka kamu binaları da inşa etmiştir. Eserlerinin listesi dışında otobiyografik bilgiler de bırakmış olduğundan, isimlerini bilmediğimiz birçok Osmanlı mimarının bizleri üzen kaderini paylaşmamış, anonim kalmaktan kurtulmuştur.[22] Sinan'ın eserleri çağdaşları tarafından bile övülmekteydi. İstanbul'un tarihi semtlerinin, günümüzdeki siluetini belirleyen geniş kubbeler ve karakteristik zarif minareler çoğunlukla onun eseridir.[23]

16. yüzyıl için İstanbul'un toplum yapısı veya çeşitli dinlerden, mezheplerden olan insanların bir arada yaşaması üzerine çalışmaların ol-

maması, kuşkusuz Osmanlı kent tarihi için ana kaynak olan kadı kayıtlarının, İstanbul'da ilk kez ancak 17. yüzyıldan itibaren saklanmış olmasına bağlıdır. Bu nedenle sadece vakıfların kayıtlarından ve genel mühimme defterlerinden, yani divan-ı hümayun sicillerinden yararlanılabiliniyor ve oldukça kısıtlı olan bu kaynaklar da pek tatmin etmiyor. Tarihçilerin bir sonraki dönemde araştırma konusu olarak tercih ettikleri sorunların nereye doğru kaydığı ilginçtir. İstanbul'un yeniden yapılanmasına halkın tepkileri ve davranış biçimleri hakkında fazla belge bulunmadığından, tarihçiler bu konular üzerinde geniş kapsamlı çalışmalar yapmamışlardır. Ama, 17. yüzyıl kaynaklarında ilk kez elle tutulur bilgilere rastlanmış ve bu konular tartışılabilmiştir. Bu bağlamda, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin birinci cildinin tümüyle İstanbul'a adanmış olması ve hem 17. yüzyılın başlarındaki hem de ortalarındaki durumlar ve olaylarla ilgili bilgi vermesi büyük önem taşımaktadır.[24] Ama Evliya'nın tarihi belge oluşturmaktan çok edebi amaç gütmüş olması nedeniyle, metinlerinin yorumlanmasında sorunlar çıkmaktadır. Bu metinler Edirne, Kahire ve Diyarbakır arasında kalan çok sayıda taşra kenti bağlamında ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ancak şimdiye kadar başkentle ilgili kaynak bilgisi sağlayabilecek sadece bir tek çalışma vardır ve bu da Evliya'nın elindeki malzemeyi değerlendirirken her zaman çok titiz ve özenli davranmadığını ortaya koymaktadır.[25]

İstanbul'un tarihiyle ilgili daha eski çalışmalar arasında Robert Mantran'ın 17. yüzyılın sonu üzerine yaptığı büyük çalışma, yazarın arşiv çalışmaları sırasında kadı kayıtlarının henüz kamuya açık olmamasına karşın, çok önemlidir.[26] 1950-1975 yılları arasında, az-çok önemli sayılan tüm Fransız kentleri üzerine yazılan şehir monografileri tarzında düzenlenmiş olan bu çalışma, özellikle devlet yönetimi ile vatandaşlar arasındaki ilişkiye ışık tutmaktadır. Bir yandan da "ek olarak" yabancı tüccarların etkinlikleri tartışılmaktadır. Mantran çalışmasında, özellikle esnaf loncaları ve Osmanlı yönetiminin, fiyatları ve kaliteyi belirleyerek başkent piyasasını düzenleme çabaları üzerinde durmuştur.

Bu yazarda sık sık fark edilen bir eğilim, söz konusu yıllara ait diğer çalışmalarda da olduğu gibi, İstanbul halkının davranışlarının ve orga-

nizasyonlarının tarih açısından fazla değişkenlik göstermediği kanaatidir. Nitekim, 1700 sonrasına ait belgelerden edinilen bilgilerin, pek fazla incelenmeden daha önceki yıllar için de geçerli oldukları varsayılmıştır. Ayrıca İstanbulluların güncel yaşamları hiç değişmeden "sonsuz bir tek düzelik içinde" devam edermiş, sanki günlerin her biri diğerlerinden farklı değilmiş gibi gösterilmektedir. Kadınların, kızların hayatı ise hiç söz konusu edilmemiştir ve bu da o dönemin araştırma tarzına uygundur. O zamanlar Fransa'da yayınlanan birçok tarihi monografide ekonomik, politik ve sosyal yapılaşmaların tartışılmasını izleyen bölümde, zaman zaman baş gösteren krize benzer olaylarda bu yapılaşmaların nasıl tepki gösterdikleri incelendiği halde, Mantran'ın çalışmasında böyle bir bakışa rastlanmamaktadır. Oysa onun incelediği dönemde krize benzer durumlar kuşkusuz hiç de nadir değildi. Fakat belki de 1960 dolaylarındaki yıllarda tarihi olayların muhtemelen sosyal ve politik yapıdan kaynaklandığına hükmetmek, Osmanlılık üzerine araştırma yapan pek çok kişinin göze alamayacağı bir açıklama biçimiydi.

Bu koşullarda, aşağı yukarı aynı dönemde Münir Aktepe'nin özellikle İstanbul'un bu politik ve sosyal yapılarını aksiyon halinde göstermeyi denemiş olması çok dikkat çekicidir.[27] Aktepe, III. Ahmed'in (1703-1730) politikasını ele almıştır; bu sultan bir yandan başkente göçü sınırlandırmaya, diğer yandan devlet çarkının dönmesi yararına halka özel vergiler koymaya çalışmıştır. Bu yolla bir yandan İran'a karşı savaş açmak için olanak sağlamak, öte yandan da o zamanlar ithal edilen lüks eşyaya eskisinden daha çok rağbet eden saraylıların harcamalarını karşılamak amaçlanıyordu. Ayrıca sultanın devlet hazinesini sürekli dolu bulundurmak istemesi de vergilerin saptanmasında önemli bir rol oynamaktaydı. Aktepe'nin araştırması, o zamanlar âdet olduğu üzere, her şeyin üzerinde tutulan Osmanlının bürokratik düzenini dokunulmaz saymayıp, tam tersine sultanı ve sadrazamını, askerlerin ve kent halkının gözünden fazlasıyla düşüren koşulları tartıştığı için kalıcı bir öneme sahiptir. Burada politik durumun isyana neden olduğu vurgulanmaktadır. 1980'lerden bu yana sosyo-politik akımlar tarihçiler tarafından Aktepe'nin zamanına göre çok daha ciddiye alınmış ve üzerinde birçok araştırma yapılmıştır.[28]

İstanbul'un tahıl, un ve ekmek gereksinimini karşılama konusunda da benzer bir sorun, ama tamamen farklı bir durum yaşanmış ve daha yakın tarihlerde yapılan bir araştırmaya konu olmuştur.[29] Bunun yukarda sözü edilen durumdan çok farklı olmasının nedeni, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında sultanların başkent halkına ilgi göstererek kendilerini kabul ettirmeyi belli bir ölçüde başarmış olmalarıdır. Bu, tahıl ve ekmek satın alma ve dağıtımının çok ince ve titiz hesaplamalarla düzenlenmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Bu konudaki politika, belli unlu ürünlerin hangi fırıncılar tarafından üretilebileceği, üreticilerin ve hizmetlilerinin ekmek, pide ya da tatlıları ne şekilde satabilecekleri hakkında ayrıntılı hükümler içeriyordu. Sultan ve halk bu bakımdan tam bir uyum içindeydiler, çünkü belli ki her iki taraf da bu konularda devlet düzenlemelerinin olabildiğince sıkı tutulması gerektiği görüşünü paylaşıyorlardı. 18. yüzyıl ortalarının kadı kayıtlarından elimize geçen dilekçelere cevap olarak yazılmış ve yayınlanmış olan çok sayıda sultan fermanı okunduğunda bu sonuca varılmaktadır.[30]

III. Selim (1789-1807) buna rağmen 18. yüzyıldan önceki askeri ayaklanmalarla ortak yanları olan bir ayaklanmada tahtını kaybetmiştir. Fakat sultanın tahttan indirilmesi ile sonuçlanan bu ayaklanmanın nedeni, İstanbul esnafının devlet tarafından aşırı derecede kontrol edilmesi değildi, asıl sebep, hükümdarın yeniçerilerin yerine yeni oluşturulan başka bir askeri birliği getirme çabasıydı. Kente yeterince tahıl getirmenin çoğu kez zor olduğu bir dönemde, değirmencilerin, fırıncıların ve ekmek satıcılarının sıkı kontrol altında tutulmasının halkta memnuniyetsizlik yaratmadığını, bu politikanın II. Mahmud (1808-1839) tarafından da sürdürülmesinden anlıyoruz. Çünkü eğer bunun tersi bir durum olsaydı, yeni sultanın tahttaki yerini bir dereceye kadar sağlamlaştırdığı 19. yüzyılın yirmili yıllarına dek en azından kontrolleri biraz gevşetmesi akla yakın görünürdü. Aynural'ın çalışmasında da, bir sultanın zor dönemlerde güttüğü politikanın İstanbul halkı tarafından hangi koşullarda onaylandığı meselesi, incelenen sorunların arka planında hep varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, hükümdar ile başkentteki tebaası arasındaki ilişkilere ışık tutan önemli bir araştırma olarak değerlendirilmelidir.

İmge ve Sahne Olarak İstanbul Tahttaki Değişiklik ve Hanedanın Sürekliliği

Günümüz toplumlarında yöneticilerin ve kurumların, kendilerini televizyonda ve başka yerlerde göstermeleri çok önemsenmektedir. Belki de bu nedenle, yeniçağın başındaki İstanbul'un tarihini yazanlar, son zamanlarda bu konuya büyük önem vermektedirler. Nitekim Çiğdem Kafesçioğlu da, geçenlerde yayınladığı araştırmasında, Sultan II. Mehmed'in "Kostantiniyye" üzerinde yeni kurduğu hâkimiyeti komşu devletlerin üst sınıflarına göstermek için yaptığı "görsel propaganda " konusunu ele almıştır.[31] Fatih Sultan Mehmed, bu eski imparatorluk kentini egemenliği altına almakla, çağdaş hükümdarlardan daha üstün bir konumu hak ettiği iddiasında olduğundan, devletinin başkenti olan İstanbul da çok özel bir kent durumuna gelmişti. Ayrıca, İstanbul'da yeni bir sultanın tahta geçmesi de, hanedanın kendini sergileyeceği bir gösterinin düzenlenmesi için bir neden teşkil ederdi.[32] Gerçekten de 17. ve 18. yüzyıllarda sultanların tahttan indirilmesi vesileleriyle tutulan kayıtlarda, yeniçerilerin ve diğer askerlerin, kent halkıyla birlikte bu güç gösterilerine katkıda bulundukları belgelenmiştir. Osmanlı hükümdarlarının "doğal bir olay" sayılan ölümlerinde, askerlerin iktidar boşluğundan yararlanıp yörenin gayrimüslimlerine ait evleri yağmalamaları olağan bir durumdu. Bu nedenle üst düzey görevliler, sultanın ölümünü, kendisinden sonraki hükümdar tahta geçene dek gizli tutarlardı.

15. ve 16. yüzyıllarda, tahttaki padişah öldüğünde, başkentin sokaklarında ve ölen sultanın gene İstanbul'da bulunan türbesinde matem gösterileri düzenlemek âdetti. Yüksek rütbeli kişiler cenaze törenine siyah ya da koyu renk giysilerle katılırlardı.[33] Hatta yaslarını göstermek için bunları kısmen yırttıkları veya tamamen paraladıkları da olurdu. 16. yüzyıla ait bir minyatürde, hükümdarın toprağa verilmesi esnasında sadrazamın gözyaşı döktüğü görülmektedir. Ama saray âdetlerinin giderek İslami kurallara daha uygun hale getirilmesi nedeniyle, 1566'dan sonra matem giysilerinin giyilmesi önce kısa bir süreye indirilmiş, sonra da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca cenaze törenine katılanların, duydukları yası yüksek sesle ifade etmeleri de önlenmiştir. Bu yeni uygulamayla, ölen padişahın artık kudretini kaybetmiş olduğu ve öldükten sonra onun da diğer Müslümanlardan

bir farkı kalmadığı ifade ediliyordu.[34] Özellikle Vatin ve Veinstein'in belirttikleri gibi, tahta yeni bir hükümdarın geçmesi ile bir yandan hanedanın kesintisiz olarak devam ettiği gösteriliyor, öte yandan da hükümdarın ve sarayın inançlı Müslümanlar olduğu kanıtlanıyordu.

Tahta yeni çıkan her sultan, kendini başkent halkına tanıtmak isterdi ve tanıtması gerekirdi de. Nitekim II. Selim'in (1566-1574) tahta çıkması, kent merkezine doğru ilerleyen törensel bir alay gösterisiyle kutlanmıştır.[35] Sultan Süleyman'ın torununun oğlu olan III. Mehmed'in de (1595-1603), başkente girişinde aynı şekilde bir tören düzenlenmiştir, ama bu seferki kutlamanın nedeni Haçova (Mezokeresztes) Meydan Savaşı'nın (1596) kazanılmış olmasıydı. Tahta çıkıncaya dek sarayı hiç terk etmemiş olan 17. yüzyıl sultanlarının çoğu, tahta geçtiklerinin simgesi olan kılıç kuşanma töreni için Eyüp'e gidişlerinde, ilk kez at üstünde bir alaya katılmışlardır. Yeni padişahın kuşandığı kılıcın, gerçekten Osmanlı hanedanının kurucusu olan Sultan I. Osman'ın kılıcı olup olmadığı kaynaklarda tartışma konusudur. Ama her ne olursa olsun, bu törenle sultanın İslam dininin savunucusu olduğu ilan edilmekteydi.[36] Elbette ki oldukça küçük bir mekân olan Eyüp türbesinde yapılan tahta çıkış ve kılıç kuşanma törenleri ancak çok az kişi tarafından izlenebiliyordu. Buna karşılık sultan alayı kentin içinden atla geçtiğinde, ya da sandallarla Haliçten Eyüp'e gidildiğinde, halk yeni padişahını seyredebiliyordu. Böyle bir törensel gösterinin diğer amacı da, hükümdarın kente sahip çıktığını simgesel olarak halka göstermekti. Sultan törenlerine ilişkin yeni araştırmalar, sultanla başkenti arasındaki ilişkiye özel bir değer vermiştir. Bu çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, özel vesilelerle düzenlenen törenler kent sokaklarının görünümünü büyük ölçüde etkilemekteydi. Başka bir söylemle, kentin tarihi, hükümdarın sürekli olarak gücünü gösterme çabası bağlamında mütalaa edilmelidir.

Padişah, dinine bağlı bir Müslüman, İslamiyet savaşçısı ve hanedanı sürdüren kişi olma rollerini en inandırıcı biçimde oynamak zorundaydı ve bu gösterinin gerçekleştirildiği sahne de İstanbul kentiydi. Son yirmi yılda çok büyük ilgi uyandırmış olan törenler arasında özellikle yeni bir hükümdarın tahta geçmesi ve hanedan için düzenlenen kutlamalar vesilesiyle düzenlenen törensel alaylar dışında, padişahın her hafta Cuma namazı-

nı kılmak üzere camiye giderken halkın önüne çıkışı da, üzerinde durulmaya değer olaylardır. Bu gibi vesilelerle şehzadelerin de törenlere katılması, Osmanlı hanedanının nesiller boyu kendini yenilemekte olduğunu gözler önüne sermekteydi. Özellikle sünnet düğünleri böyle gösteriler için çok uygun bir vesileydi. Bunun dışında şehzadelerden birinin ilk kez özel olarak görevlendirilmiş bir hocadan ders alması da bir kutlama vesilesiydi, ama bunun için daha çok saray ortamı tercih ediliyordu. Padişahın kızları olan sultanlar da hanedanı temsil etme rolünü üstleniyorlardı ve onların düğünleri de ihtişam bakımından sünnet düğünlerinden geri kalmıyordu. Ama bu kutlamalar toplumun önünde değil, daha çok kadınlar arasında yapılıyordu. 19. yüzyıl başında gelinin kocasının evine taşınması vesilesiyle törensel bir alay düzenlendiği ve ülkenin ileri gelenlerinin de bu gelin alayına katıldıkları saptanmıştır.[37]

İmge ve Sahne Olarak İstanbul Boğaziçi'nde ve Diğer Yerlerde Törenler ve Şenlikler

18. yüzyılda kentin kuzeyinde, Boğaziçi'ndeki gösterişli köşklerde oturan ve çok sayıda hizmetkâr çalıştıran hanedana mensup saraylı kadınlar da padişahın temsilcileri rolünü oynayabiliyorlardı. Zira padişahın görevlerinden biri de tebaasının "medar-ı maişet"ini, yani geçimini sağlamaktı.[38] 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyıl başında, çoğu dayanıklı olmayan malzemeden inşa edilmiş olan Boğaziçi'ndeki sultan köşkleri hanedan mensuplarının gösteri yerleriydi. Köşklerin durumu hakkında, özel olarak buna tahsis edilmiş defterlerde kayıtlar tutulmaktaydı.[39] Sultanlar çoğu kez teknelerle kız kardeşlerini ve kızlarını ziyarete gittiklerinde, kent halkına bizzat görünmeseler de, var oldukları hatırlatılmış olurdu.

Büyük bir imparatorluğun seçkin sınıfının kendi varlığını ve gücünü sergilediği bir kent olan İstanbul, birçok kutlamaların, şenliklerin düzenlendiği bir yerdi. Böyle vesilelerle yazarlar yapıtlarını tanıtır, müzisyenler bestelerini seslendirir, hünerbazlar, hokkabazlar marifetlerini sergiler ve halkı eğlendirirlerdi.[40] Bu şenlikler ilkönce tiyatro tarihi kapsamı içinde araştırılmıştır. Şenlik alaylarında çiçeklerle ve değişik süslerle bezenmiş mum biçimindeki "nahıl" denen yapıtların taşınması dışında, üzerinde çeşitli esnafın iş-

liklerini temsil eden dekorların bulunduğu arabaların içinde zanaatkârlar becerilerini ortaya koyarlardı. İstanbul'da deniz ve karanın birbiriyle yakın ilişkide olan ortamı da bu amaca uygundu. Nitekim 18. yüzyılda gösterilerin bazıları denizde yapılırdı. Bu gösterileri saray mensupları sahilden seyrederlerken, halktan olan bazı girişken kişiler, kayıklarla gösterilerin yakınına kadar giderler ve kendileri de gösteriye canlılık ve renk katarlardı. Çoğu kez uzaklardan gelen cambazların, geniş kamusal alanlarda hünerlerini göstermeleri de, tüm kentin bir sahne olarak kullanılması demekti.

Hanedan mensuplarının kendilerini göstermelerinin yanı sıra, padişahın yüksek görevlileri ve zaman zaman tebaadan olanlar da, resmen saptanmış bazı kuralları aşmamak koşuluyla, varlıklarını ve itibarlarını gösterebilirlerdi. Ama Osmanlı şenlikleri, törenleri ve törensel alayları hakkında ancak son 15-20 yıldan beri ciddi araştırmalar yapıldığından, buna ilişkin birçok sorunun yanıtı henüz verilememektedir.[41] Örneğin şenlik alaylarında gösterilen sahneler için yapılan harcamalara ve bu harcamaların ne ölçüde sarayın açık emri üzerine yapıldığına dair bilgi veren çok az belgeye rastlanmıştır. Belki çeşitli esnaf loncalarının, kendilerini padişaha ve yüksek konumlardaki görevlilere tanıtmak ya da hatırlatmak amacıyla bu süslü arabaları ve canlı tabloları bizzat gerçekleştirmiş oldukları düşünülebilir. Gene de zaman zaman lonca mensuplarının kendilerine zorla kabul ettirilen harcamalara karşı – boşuna da olsa– itirazlarda bulunduklarına dair kanıtlara rastlanmaktadır. Ama bunlar münferit belgelerdir ve tablonun genel görünümü hâlâ karanlıktadır.

Gösteriş merakı, çoğu kez az bulunan ve değeri yüksek malzemenin tüketimini de beraberinde getirir. Osmanlı araştırmalarında özellikle bu eğilim son on yılda üzerinde durulan en önemli konulardan biri olmuştur.[42] Padişah ailesine mensup olanlar, özel statülerini tebaanın önünde açıkça göstermek için, halk tarafından çok lüks olarak değerlendirilen malları dikkati çekecek biçimde tüketmekteydiler. 18. yüzyılda padişahın bir kızı dünyaya geldiğinde, her birine doğumundan hemen sonra bağışladığı Boğaziçi köşkleri bu gösteriş harcamalarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu köşklerde kadınlara ayrılmış olan "harem" bölümü, olağanüstü gösterişiyle, saraylı kadınların yüksek konumunu, aynı zamanda kocalarına karşı

da, belirgin bir biçimde simgeliyordu. Hali vakti yerinde olan kent halkına gelince, bu ortamdan kadınların da 18. yüzyılda yeni taleplerde bulunmaya başladıkları ileri sürülmektedir. En azından o dönemin erkekleri böyle taleplerde bulunulduğunu sanıyor ve bunu pek de olumlu karşılamıyorlardı. Kuşkusuz tüketim konusundaki tartışmaların yapıldığı ortam hemen hemen hep Osmanlı başkentinin evleri ve çarşılarıydı.

Bu noktaya kadar, padişahların tebaalarına, ya da Osmanlı üst sınıfının hükümdara, kendileriyle aynı düzeyde olanlara ve halkın tümüne yönelik kendilerini gösterme tarzlarını inceledik. Bu konudaki literatür, durumu iyi olan bazı kentlilerin bu yöndeki stratejilerini birkaç vakada –çok açıkça olmasa bile– tanıtmaktadır. Ama ülke içindeki bu kendini gösterme çabalarının yanında, bunun başka bir şekli olarak, padişahların iyi veya kötü ilişkiler sürdürdükleri yabancı hükümdarlara yönelik "propaganda" amaçlı güç ve zenginlik gösterileri de anılmaya değer.

Yabancı kralların veya prenslerin elçileri Topkapı Sarayı'nda huzura kabul edildiklerinde uygulanan protokol bu bağlamda özel bir rol oynamaktaydı. İstanbul kentinin sokakları da bu çeşit bir gösterinin sahnesi olarak tercih ediliyordu. Bu vesilelerle yabancı elçilere ve maiyetlerine sarayda verilen ziyafetler hakkında araştırmalar yapılmıştır. Elçiler hem kente varışlarından kısa bir süre sonra, hem de kentten ayrılmalarından kısa bir süre önce padişahın huzuruna kabul edilirlerdi.[43] Bu resmi kabullerin konuklar üzerinde etkisiz olmadığı, elçilerin ülkelerine döndüklerinde kaleme alınan ve çoğu kez de basılan çeşitli –olumlu veya olumsuz– yapıtlardan anlaşılmaktadır. Ama 20. yüzyılın tarihçileri uzun süre diplomatik törenlerdeki yeme ve içme konularını önemsememiş olmalılar ki, bunların simgesel anlamını araştırmaya girişmemişlerdir.

İmge ve Sahne Olarak İstanbul Güç ve İnanç Gösterisi Olarak Dini Vakıflar

Padişahların, hanedana mensup kadınların ve yüksek konumdaki devlet adamlarının büyük vakıfları da gene kendini göstermenin başka bir şekli olarak mütalaa edilmelidir. Gerçi günümüz tarihçileri, vakıf sahiplerinin zekât vermek gibi dini yükümlülükleri yerine getirme arzusunu ve

hayırsever amaçlarını ciddiye alıyorlarsa da, o zamanların insanları bile, bu büyük binaların inşa edilmesinde, yapı sahibinin kendini gösterme isteğinin de önemli bir motivasyon olduğunu fark etmişlerdi. Zaten, daha önce de belirtildiği gibi, Süleymaniye ve Fatih külliyelerinin birer tepenin üzerine inşa edilmiş olmaları ve dolayısıyla çok uzaklardan görülebilmeleri, padişahların kendilerini göstermeleri bağlamında büyük önem taşımaktadır.[44]

Hanedana mensup kadınların vakıflarına gelince, bunlara ayrılan yerler tartışmalı bir konudur.[45] Zira valide sultanların, haseki sultanların ve prenseslerin yaptırdıkları külliyeler tepelere yerleştirilmemişlerdir. Yer bulunduğu sürece, en seçkin bölgeleri padişahlar kendilerine ayırmışlardır. Padişahların yakını olan kadınların yaptırdıkları çok sayıda vakfın, ya surların yakınında, -örneğin Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan camii gibi– ya da 16. ve 17. yüzyıldaki valide sultanların vakıfları gibi deniz kıyısında bulunmalarının nedeni, eldeki kaynakların yetersizliğinden dolayı tam olarak bilinmemektedir. Bu vakıfların belki de kentin girişini korumak amacıyla buralara yapıldığı düşünülebilir. Öte yandan da, vakıf sahiplerinin kadın olmaları nedeniyle, erkek "rakipleri" tarafından kentin kenar bölgelerine itilmiş olmaları da mümkündür.[46] Bu konudaki tartışmaları okurken, akla gelmesi engellenemeyen sapkın bir fikir de, nerede olursa olsun, böyle geniş bir arsanın tamamen rastlantısal koşullar altında edinildiği ihtimalidir.

İstanbul'un surlar içinde kalan kısmının henüz oldukça tenha olduğu 15. ve 16. yüzyıl başlarında vezirler ve yüksek rütbeli devlet adamları en azından bir cami külliyesi yaptırarak kentin bir semtine kendi kişisel damgalarını basmışlardır. Fatih Sultan Mehmed zamanında böyle bir hayırseverlik hareketi adeta beklenen bir davranıştı.[47] Günümüz araştırmalarında, böyle yapıların inşa ettirilmesi, padişaha yaranmak, gözüne girmek için başvurulan siyasi rekabet yöntemlerinden biri olarak yorumlanmaktadır. Aslında bu bakış açısı dönemin çağdaşlarının da gözünden kaçmamıştır. Nitekim 1600'lü yıllarda Venedik elçilerinden biri, Valide Sultan Nurbanû'nun, cami ve vakfını Üsküdar'da, tam denizin kıyısında yaptırmakla, dindarlığının ve hayırseverliğinin kanıtını oğlunun sürekli görmesini sağlamak istediğini ifade etmişti.[48]

Fatih Sultan Mehmed döneminde olduğu gibi, 16. yüzyılda da, sadece sarayların ve camilerin yapılması yeterli değildi. Bunların resimleri de yapılmalı ve böylece İstanbul'un yeni mimarisini hiçbir zaman görme fırsatını bulamayacak olan kişilere de kentin görüntüsü ulaştırılmalıydı. Bu bağlamda Matrakçı Nasuh'un Muhteşem Süleyman için çizdiği büyük şehir planından söz etmek gerekir. Bu planın çizildiği dönemde gerçi Sultan Süleyman'ın büyük camii henüz inşa edilmemişti (Süleymaniye, yapım tarihi: 1550-57).[49] Ama Fatih Sultan Mehmed'in ve II. Bayezid'in (1481-1512) yaptırdıkları ve Sultan Süleyman'ın genç yaşta ölen oğlu Şehzade Mehmed'in anısına inşa ettirilen cami ile (Şehzade Camii, yapım tarihi: 1543-48), bir Osmanlı ve Müslüman başkenti olarak İstanbul, yeterince anıtsal yapılara sahip olmuştu ve minyatür biçiminde resmedilmeye değecek bir görünüm kazanmıştı. Elbette ki Sultan Süleyman ve vezirleri, Melchior Lorich'in ve Pieter Coecke van Aalst'ın çizimlerini planlarına dahil etmemişlerdi, ama gene de, bu Kuzey-Avrupalı sanatçıların çalışmaları, yeni İstanbul imajının Osmanlı Devleti sınırları dışında da tanınmasına katkıda bulunmuşlardır.[50] Denny ve Yurdaydın'ın, resim sanatı ile kartografinin birbirine temas ettikleri alanlar üzerine yaptıkları çalışmalar, Osmanlı seçkinlerinin başkent imajı aracılığı ile kendilerini gösterme çabalarıyla dolu bu dönemi görsel olarak incelememizi sağlamıştır.

İnsan İstanbul'da Geçimini Nasıl Kazanırdı veya Bazen de Kazanamazdı

Günümüz tarihçilerinin İstanbul imgesi ve Osmanlı'nın seçkin sınıfının kendini gösterme merakı ile ilgilenmeleri, elbette ki kent halkının üretim ve ticaret alanındaki etkinliklerini önemsemedikleri anlamına gelmez.[51] Ama son yirmi yılda, ticaret, para işleri ve esnafın sorunları ile ilgili çalışmaların, iktidarın meşruiyetini ve saray çevrelerinin gösterişini ele alan çalışmalar kadar ilgi çekmemesi de belirtilmeye değer.

İnalcık'ın İstanbul'un büyük çarşısı ile ilgili çalışması, bir yandan yazarın daha önce de gördüğümüz, yeni fethedilen İstanbul'un Osmanlılaştırılması üzerine yıllarca uğraşarak yaptığı araştırmaların kapsamına girer, öte yandan da aynı yazarın gene yoğun bir çalışması olan Osmanlı ticaret

tarihi ile de ilgilidir.[52] Bundan dolayı elbette ki Osmanlı'da ticari etkinliklerin yürütülmesine olanak sağlayan han, kervansaray ve çarşı gibi büyük yapılar da ilgi odağı olmuştur. Sadece basit halka ait evlerin değil, yüksek konumdaki devlet adamlarına ait konakların, köşklerin de ahşaptan yapılmış olmasına karşın bu ticari yapıların çoğunlukla taştan inşa edilmiş olmaları, kuşkusuz her şeyden önce yangına karşı önlem alma gereğinden kaynaklanmaktaydı. Ama sadece pratik amaçlara yönelik olarak yaptırılmış olan bu binaların böylesine anıtsal bir görünümde olmasının bir başka nedeni de, uzak ülkelerle yapılan ticarete kuşkusuz büyük önem verilmesidir. Nitekim Rüstem Paşa'nın 1544-53 ve 1555-61 yılları arasında başvezir konumundayken yaptırdığı birçok binadan başka Galata'daki han ve padişah analarının inşa ettikleri ticari binalar buna birer örnektir.

Oysa İstanbul'un yerli tüccarlarına dair bir monografi mevcut değildir. Mantran'ın döneminden beri de, bu konuya yakın temaları işleyen yapıtlarda, ticaret mesleğini ele alan uzunca bölümlerin sayısı pek azdır. Ama Müslüman çarşı-pazar esnafına gelince, onlara ilişkin bilgi, öncelikle ticari organizasyonlar hakkındaki çalışmalarda, örneğin tüccarlar arasında kurulan ortaklıkları inceleyen araştırmalarda bulunabilir.[53] Yahudilerin ticari ortamı hakkında ise daha çok bilgi edinmek mümkündür, çünkü din görevlileri (hahamlar) ve sadece yan meşgale olarak ticaretle uğraşan kişiler, ticaret tarihi için de ilgi çekici olan kaynak eserler üretmişlerdir. Ayrıca Venedik arşivlerinde İstanbul'un tanınmış Yahudilerinden birçoğunun izlerine rastlanmaktadır.[54] Türk arşivlerinde de, sınırlı sayıda olmakla beraber, benzeri kaynak bilgiler bulunur. Gözlenen odur ki, 1600 yılı dolaylarında Yahudi tüccarlar dış ticaretteki önemlerini çok çabuk kaybetmişlerdir. Ayrıca Yahudi tüccarlar hakkındaki tüm ikincil kaynaklarla ilgili bir sorun da, bu çalışmalarda bizim esas olarak üstünde durduğumuz "Osmanlı tüccarların ortamı olarak İstanbul" konusunun, diğerlerine kıyasla nadiren ön plana geçmesidir.

İstanbul'da birkaç yıl kalmış olan ve elçilikleri aracılığıyla Osmanlı devlet dairelerine başvurup ekonomi konularına ilişkin isteklerini kabul ettirmeye çalışan 18. yüzyılın Fransız tüccarları hakkında yapılan araştırmalarda durum farklıdır. Edhem Eldem'in, kanımca olağanüstü önemli çalışması bu tüccar grubu üzerinedir.[55] Yazar, kambiyo muamelelerinin giderek

daha fazla kâr getirdiğini fark eden tüccarların, "modası geçmiş" mal ticaretinden "yeni moda" para ticaretine nasıl geçtiklerini çok iyi anlaşılacak biçimde anlatmıştır. O zamanlarda Fransız tüccarları ile taşradaki Osmanlı devlet memurları arasındaki ilişkiler de yoğunlaşmıştır. Tüm para ticaretinin başlangıcı, aslında şu basit olguya dayanmaktadır: Valiler ve maliye memurları İstanbul'a para aktarmak zorundaydılar. Fransız tüccarlar ise, başkentte mal satmak, İzmir, Sayda ve İskenderiye'de ise mal satın almak istiyorlardı. Ortak bir çalışma mümkün olduğunda, her iki taraf da nakliye masrafından ve risklerden kurtulacaktı. Böylece, İstanbul'un hem ticaret merkezi hem idari merkez olması yüzünden, yabancı tüccarların Osmanlı maliye sistemine müdahale etmesine yol açılmış oldu ve Osmanlı başkentinin ekonomisi kapitalist dünya piyasasına giderek daha fazla bağlandı.[56]

Burada incelenen dönemin sonu hakkında Oliver Jens Schmitt'in "Levantiner" adlı yeni monografisi bilgi vermektedir. Levantenler İzmir'de ve İstanbul'da sürekli oturmakta olan Katolik ailelerdir ve bunlar çoğunlukla Fransa'nın veya başka bir Avrupa ülkesinin tebaasıdırlar.[57] Bu aileler çok değişik kökenlerden gelmekteydiler. Bazıları ortaçağın sonunda ya da 16. yüzyılda buralara gelmiş olan Cenevizlerin veya diğer İtalyanca konuşan tüccarların soyundan gelmeydiler. Bunların dışında İstanbul'a çok daha sonraları yerleşen başka aileler de vardı. Örneğin Fransa kralının tebaasından olup, Fransız devlet dairelerinin sürekli yasaklamalarına karşın burada evlenip kalmış olanlar gibi.

Ayrıca burada bizi ilgilendiren dönemin, yani 19. yüzyıl ortasının ve sonunun dışında da İtalya'dan İstanbul'a önemli bir göç olmuştur. Levantenler dil bakımından bir birlik oluşturmuyorlardı. Onları bir arada tutan tek bağ, Katolik mezhebinden olmalarıydı.

Osmanlı metropolünün ekonomi tarihinde Levantenlerin ilginç bir yeri vardır, çünkü özellikle bu şehirde ve daha az ölçüde İzmir'de yoğunlaşmışlardı. Buralarda tercümanlık, ticaret ve zanaatkâr olarak ekonomik ve toplumsal hayata katılıyorlardı. Tüccar ve zanaatkârlardan oluşan bu nispeten küçük grubu Osmanlılardan mı, yoksa Avrupalılardan mı saymak gerektiğine karar vermek zordur, çünkü Levanten aileler istinasız yabancı uyruklu olmalarına karşın, yaşamlarının merkezi İstanbul veya İzmir'di. Le-

vantenlerin yürüttükleri işlere gelince, statülerini belirlemek kolay değildi. Hali vakti yerinde olanlar ithalat ve ihracat işleriyle uğraşıyorlardı ve ilgi odaklarının Londra mı, Paris mi, yoksa İstanbul mu olduğunu anlamak için her vakayı ayrı ayrı incelemek gerekir.

İstanbul esnafına gelince, Koreli tarihçi Eunjeong Yi tarafından yazılmış olan çok yeni bir monografide, 17. yüzyılın ilk yarısı, yani İstanbul tarihinde esnafa ilişkin çok sayıda kaynağın bulunduğu en erken dönem incelenmektedir.[58] Bu çalışma, hâlâ çok az bilinen Osmanlı esnaf loncalarının tarihine önemli bir katkıda bulunmaktadır. Eski literatürde, esnaf loncalarının, bu teşkilata bağlı üyelerin ekonomik etkinliklerini kısıtladığı kanısına sıkça rastlanmaktadır. Yi, buna kesinlikle karşı çıkmaktadır: Lonca üyesi olan bir zanaatkârın, kendi loncasına üye olmayan biri ile ortaklık kurabileceğini, dükkânını veya işliğini başka bir loncanın üyesine satabileceğini veya kiraya verebileceğini ve böylece serbestçe davranabileceği bir alanın mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Lonca başkanlarının devlet dairelerine verdikleri dilekçelerden de çoğu kez olumlu sonuçlar alınmaktaydı. Bu nedenle loncaların sadece Osmanlı yönetiminin emirlerini ileten bir "aktarma organı" olduğunu sanmak anlamsızdır.

Yi'nin çıkarımları, 17. yüzyılda Bursa'daki esnaf loncalarında da göreceli bir esneklik bulunduğunu ortaya koymuş olan Haim Gerber'in araştırmaları ile uyum halindedir.[59] Yazar Yi, Engin Akarlı'nın bulgularına uygun olarak, 18. yüzyılda ve bazen daha da önce, devlet denetimlerinin kendini eskisinden daha çok hissettirdiğini tahmin etmektedir.[60] Yi, Aynural'ın çıkardığı sonuçlar doğrultusunda, devlet kurumlarının işe karışmasının, nüfuzlu lonca başkanlarına yararlar getirdiğini ve muhtemelen bu yüzden onlar tarafından memnuniyetle karşılandığını varsayar. Bu bakımdan Yi'nin yaptığı çalışma, yeni araştırmaların çizdiği tabloya çok uygundur. Nitekim son araştırmalarda, ayrıcalıklı durumda olmayan grupların bile –örneğin başkentteki zanaatkârların– her şeyi yutan canavara benzeyen devlet otoritesi karşısında sinmeyip, esnekliklerden ve bazı sorunları pazarlık usulüyle halletmekten yararlandıkları vurgulanmaktadır.

Bu araştırma raporunda şimdiye dek –padişah ailesinin kadın üyeleri dışında– sadece erkeklerden söz edilmiştir. Nitekim İstanbul'un "sıra-

dan" kadınları hakkında yazılmış hiçbir monografi bulunmamaktadır. Sadece bu konuya değinen birkaç makale vardır. Örneğin Yvonne Seng, 16. yüzyılın başında Üsküdar kadınlarının durumunu ele almıştır.[61] Aşağı yukarı 1550'den sonra, başkente katılmış olan bu yerleşim bölgesi için 1520'li yıllara ait kadı sicilleri mevcuttur. Fakat bu erken dönemde Üsküdar henüz İstanbul ile çok az bağlantısı olan Anadolu ili Kocaeli'nin bir kasabası sayılıyordu. Bu nedenle orada gözlenen durumlar, başkente ait koşullar olarak mütalaa edilemez. Üsküdar'ın kadınları daha çok taşra halkı kapsamına girmekteydiler. Bu yörede erkek ve kadın kölelere oldukça sık rastlanılmasından, burada Osmanlı devlet adamlarının ve ailelerinin yaşadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı zanaatkârları hakkında kısaca genel bilgi veren bir çalışmada 18. yüzyıl ortalarında kadın dokumacıların ve nakışçıların etkinliklerinden söz edilmektedir. Erkek rakiplerinin ifadesine göre, bu kadınların ürettikleri işlerin kalitesi düşük olduğundan, esnaf loncalarına kayıtlı üyelere "gayrı meşru" rekabet yapmaları kadı tarafından yasaklanmıştır.[62] Bir başka vakada, yiyecek maddeleri üretip satan kadınları aynı sektörden olan lonca üyelerinin protesto ettiklerini öğreniyoruz. Ama bu sefer küçük çapta ticaret yapan bu kadınlar, kocaları tarafından savunulmuştur. Erkekler, o güne kadar tersaneye verdikleri hizmetleri ancak karılarının aile geçimine katkıda bulunmaları koşuluyla sürdürebileceklerini ileri sürmüşlerdir.[63] Fakat öyle anlaşılıyor ki, İstanbul kadınlarının meslek etkinlikleri çeşitli resmi sicillerin hiçbirinde kayda geçirilmemiştir. İstanbul'da kadın dokumacıların ve nakışçıların bulunduğunu ve yaptıkları işlere kendi imzalarını attıklarını, hatta taşradan sipariş aldıklarını, Ortodoks kiliselerinin ayinlerinde kullanılan kumaşlardaki yazılardan öğreniyoruz. Belki de bu kadınlar, anonim kalan başka dokumacı ve nakışçı kadınlarla beraber çalıştıkları işlikleri yönetiyorlardı. Ama şimdiye dek buna ilişkin bir belge bulunamamıştır.[64] İstanbullu kadınların tarihi hakkında bir fikir edinebilmenin başka bir yolu da, soygun, darp, cinayet gibi şiddet olayları ile ilgili davaları incelemektir. Zira çoğu kez böyle olayların kurbanları kadınlar veya genç kızlardı. Bazen de suçu işleyenler kadındı. Fariba Zarinebaf'ın halen hazırlamakta olduğu monografi belki bu sorulara ışık tutacaktır.

Esnaf ve işçilerin yaşamında en önemli mesele, ürettikleri malların ederi ve yaptıkları işin karşılığında alabildikleri ücrettir. Sonuç olarak, fiyatların ve ücretlerin etkileşimi, İstanbul kenti halkının yaşam düzeyini belirliyordu. Şevket Pamuk, daha önce Ömer Lütfi Barkan tarafından işlenmiş olan, fiyatların ve ücretlerin tarihi konusuna başarılı bir araştırmayla devam etmiştir.[65] Ne yazık ki, araştırmalar için kaynak olarak sadece inşaat işçilerine ödenen ücretlerin belgeleri mevcuttur. Belki başka meslek mensuplarının yaşam düzeylerini saptamak için o dönemin satın alma gücünün hesaplanmasında, bu gruptan olan zanaatkârların ürettikleri malların fiyatını –elbette ki günümüze aktarılabilmişlerse– esas almak gerekir, ama bu araştırma çok uzun sürer ve büyük çabalara mal olur.

Gene de, Pamuk'un kitabında şu anda bulduğumuz bilgiler bile heyecan vericidir. Her şeyden evvel bu yazarın yaptığı grafik, 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında inşaat sektöründeki krizin çok ağır olduğunu, ama kısa sürdüğünü kanıtlamaktadır. 1650'lerde belirli bir düzelme olmuşsa da, birçok olaylardan başka 1660'tan sonra Habsburg hanedanına ve Polonya'ya karşı savaşılması nedeniyle, bu durum çok kısa sürmüştür.[66] Buna karşın III. Ahmed'in saltanat devri (1703-30) vasıfsız işçiler için bir refah dönemi olmuştur. Hatta işçilerin bazen ustalardan daha çok para kazanmaları, o yıllarda işgücünde belirgin bir kıtlık olduğunu gösteriyor. İstanbul'un iyi kazanan sınıflarının tüketime gösterdikleri ilgi, -ki bu konudan daha önce de söz etmiştik[67]– başka bir bakış açısından incelendiğinde, muhtemelen ekonomik gelişmeye bağlıydı ve bunda inşaatçıların az da olsa payları vardı. Satın alma gücündeki düşüş, 1768-74 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşı sırasında daha ciddi bir hale geldiyse de, inşaat sektöründe 1800'den önce düzelme başlamıştır, oysa diğer alanlarda kriz davam etmiştir. Bu durumun olası nedeni, III. Selim'in Üsküdar'ın güneyinde ve Galata'nın kuzeyinde gerçekleştirdiği askeri projelerinden ötürü çok sayıda yapı ustasına ve işçiye gereksinim duyulmuş olmasıdır.

Ama satın alma gücü açısından durum incelendiğinde, belki de daha şaşırtıcı olan saptama, İstanbul inşaatçılarının, koşulların en iyi olduğu yıllardan Osmanlı Devleti'nin sona erdiği zamana dek çok iyi para kazanamadıklarıdır. Yukarda anlatılan İstanbul'a bir Osmanlı başkenti görünümü

kazandırma çalışmalarının hız kazandığı 1489-90 yıllarında, her yerde işgücü kıtlığı çekildiğinden, inşaat sektöründe çalışanlar daha iyi para kazanmaktaydılar. Oysa sonraki yıllarda, çoğu kez işçi ve ustaların ortalama satın alma gücü önemli ölçüde azalmıştır. 1498-90 yıllarının satın alma gücü 1,00 olarak saptanırsa, 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın büyük bir kısmında satın alma gücü 0,7-0,9 değerinde, yani çoğu kez önceki dönemin en yüksek değerinin çok altında kalıyordu. III. Ahmed'in saltanat döneminin birkaç yılı ve çağımızın sonu olan 19. yüzyılın ilk yarısının tümü, kuralı bozmayan ayrıcalıklı bir dönem olarak gösterilebilir. Savaşlar ve felâketler, İstanbul inşaat esnafının ve kuşkusuz diğer sektörlerdeki ustaların ve işçilerin satın alma gücünü çok düşürmüştür. Durumun özellikle kötü olduğu 1769-71 yıllarında satın alma gücü yaklaşık 0,5'in altındaydı ve ancak 18. yüzyılın sonunda yeniden 0,9'un üzerine çıkabilmiştir.

Bundan şimdilik şu önemli sonuca varılmaktadır: 15. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başı arasında Osmanlı sultanları ister yeni bir ülke fethetmiş olsunlar, ister ele geçirdikleri toprakları kaybetsinler, uzun vadede duruma bakıldığında, bu olaylar İstanbul inşaat esnafının yaşam düzeyini sadece çok sınırlı ölçüde etkilemiştir. Demek ki, bir ülkenin hükümdarı büyük fetihler yaptığında, tebaasının da refah içinde olduğu ve gelir kaynaklarının o kadar iyi olmadığı dönemlere kıyasla halkın daha büyük bir bolluk içinde yaşadığı düşüncesi, İstanbullular ve muhtemelen Osmanlı Devleti'nin tüm tebaası söz konusu olduğunda, bir yanılgıdır.

Peki, eksik olan nedir?

Bilimsel araştırma bildirisi yazan her kişinin birtakım art düşüncelerinin olması olağandır. Yazar çoğu kez böyle bir bildiriyi, gelecekteki araştırma projesine hazırlık olsun diye kaleme alır. Benim durumum da farklı değildir ve benim için de şimdilik önemli olan konu, esnaf ve loncalardır. Burada birkaçı eski ve birkaçı yeni olan çalışmanın büyük önem taşımasına karşın, İstanbul esnafının şaşılacak kadar az araştırılmış olduğu kesindir.[68] Bunun nedeni, birkaç kriz döneminin dışında, bu insanların büyük bir politik rol oynayacak güce sahip olmamalarıdır. Bu gerçeğin bilinmesinden ötürü, politikaya ilgi duyan tarihçiler, onlara karşı ilgisiz kalmışlardır.

Üstelik zanaatkârların çoğu ileri derecede yoksul olduklarından, kendilerine özgü bir tüketimle kimliklerini belirleyecek durumda değildiler. Oysa 18. yüzyıldan beri başkentin iyi kazanan halkına mensup olanlar, tüketimleriyle statülerini belirliyorlardı. Bu nedenle lonca üyeleri ve diğer zanaatkârlar, tüketim araştırmacılarının dikkatini çekmemişlerdir. Hanedanın, gücünü ve üstünlüğünü göstermek amacıyla düzenlediği şenliklerde, esnafın da bizzat kendi mesleğinin ve becerisinin tanıtımını yapmayı amaçladığı alaylarda onların etkinlikleri de, bize gene üçüncü kişiler, örneğin seçkin grubun üyeleri tarafından aktarılmıştır. Tüm bu durumlardan ötürü, İstanbul esnafı araştırma konusu olarak çekiciliğini yitirmiştir.

Aslında İstanbul'un etkin halkının çoğunluğunu oluşturan bu insanlar hakkında kullanılabilecek pek çok kaynak varsa da, bunlar hâlâ incelenmeyi beklemektedir. İstanbul'un zanaat alanında özel bir yeri olup olmadığını, ya da bu metropolde rastlanan davranış örneklerinin diğer Osmanlı kentleri için de geçerli sayılıp sayılmayacağı sorusunu ancak birincil kaynakların ve günümüz araştırma sonuçlarının karşılaştırmalı analizinden sonra yanıtlayabileceğiz.

Bu rapora ek olarak dile getirmek istediğim başka bir umudum da, bilimciler ve öğrenciler için birkaç ciltlik "İstanbul Tarihi"nin yazılmasıdır. Salt İstanbul konusunu içeren ansiklopedilerin hazırlanmasına birkaç kez başlanmış ve bir kez de sonuçlandırılmış olmasının[69] yanı sıra uzman olmayan aydınlara yönelik[70] özet halinde yazılmış, ya da özellikle İstanbul'un mimari mirası üzerinde odaklanmış çalışmalar vardır.[71] Ama konuyu çok daha geniş kapsamlı olarak ele alan Cambridge Histories ile karşılaştırılabilecek düzeyde toplu bir tanıtım yoktur. Kanımca, gerçekten eksikliği duyulan yapıt, antikçağdan günümüze dek uzanan süreci içeren bir çalışmadır ve bunun en kısa zamanda gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Notlar

1 Karş.: ERSANLI, Büşra: "Ottoman Empire in the Historiography of Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline." ADANIR, Fikret/Suraiya FAROQHI (Yay.) : *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography. Leiden* 2002 (The Ottoman Empire and its Heritage 25) s. 115-154.

2 Karş. IMBER, Colin: *Ebu's Su'ud, the Islamic Legal Tradition.* Edinburg 1997.

3 *A.g.e.*

4 Osmanlı –Bizans devamlılığı için bkz. KEYDER, Çağlar: *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development.* Londra, New York 1087.

5 Karş. MARIN, Brigitte/Catherine, VIRLOUVET(Yay.) *Nourrir les cités de la Méditerranée, antiquité – temps moderne.* Paris 2003.

6 Bu görüşün oluşumu hk. Karş. VALENSI, Lucette: *Venise et la Sublime Porte, la naissance de despote.* Paris, 1987.

7 Bkz.: BERKTAY, Halil: *The "Other" Feudalizm, A Critique of 20th Century Turkish Historiography and its Particularisation of otoman Society* (Doktora Tezi. Birmingham/İngiltere) 1990.

8 Karş. BARKAN, Ömer Lütfi/Ekrem AYVERDİ (Yay.) *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) tarihli.* İstanbul 1070.

9 Karş. UNAN, Fahri: *Kuruluşundan Günümüze Kadar Fatih Külliyesi.* Ankara 2003.

10 Karş. İNALCIK, Halil: "Policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the city." *Dumbarton Oak papers 23* (1969-70), s. 213-249. YÉRASIMOS, Stéphane: "La communauté juive d'Istanbul à la fin du XVIe siècle." *Turcica* 27 (1995)., s. 101-130. ROZEN, Minna: *A History of the Jewish Community in Istanbul. The Formative Years, 1453-1566.* Leiden 2002 (The Ottoman empire and its Heritage 26).

11 Karş. İNALCIK, Halil: "Policy of Mehmed" (Not 10'daki gibi) s. 247.

12 Karş. YERASİMOS, "La communauté juive d'İstanbul a la fin du XVIe siecle." (Not 10'daki gibi

13 Karş. İNALCIK, "Policy of Mehmed" (Not 10'daki gibi.)

14 Bildiğim kadanyla bu konuya ilişkin tek çalışma şudur: İNALCIK, Halil: "Ottoman Galata, 1453-1553" ELDEM, Edhem (Yay.): *Premiére rencontre internationale sur l'empire Ottomanet la Turquie moderne. I. Recherches sur la ville ottomane: Le cas du quartier de Galata.* Istanbul, Paris 1991 içinde, s. 17-116.

15 Karş. İNALCIK, Halil: "The Hub of the City: The Bedesten of Istanbul." *International Journal of Turkish Studies I, 1 (1979-80) s. 1- 17.*

16 Karş. FLEET,Kate: *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, the merchants of Grnova and Turkey.*Cambridge 1999 und MATSCHKE, Klaus Peter/ Franz TINNEVELD: *Die Gesellschaft im spaeten Byzanz. Gruppen,Strukturen und Lebensformen.* Köln, Weimar, Viyana 2001.

17 Karş. NECİPOĞLU Gülru: *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.* Cambridge, M.A.1991; DIES.: "The life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium." MARK, Robert/ Ahmet S. ÇAKMAK (Yay.): *"Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present."* Cambridge 1992 içinde, s. 195-225; KUBAN, Doğan: *İstanbul, an Urban History, Byzantion, Constantinopolis, Istanbul* . 1996 ve YERASIMOS, Stephane: "Dwellings in Sixteenth- Century Istanbul" FAROQHİ, Suraiya / Christoph K. NEUMANN (Yay.): *The Illuminated*

Table, The Prosperous House. Food and Shelter in Ottoman Material Culture. Istanbul 2003 içinde, s. 275-300 [*Soframız Nur, Hanemiz Mamur; Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, İstanbul 2006, Kitap Yayınevi.]

18 Karş. YERASİMOS, "Dwellings" (Dipnot 17 gibi).

19 BARKAN, Ömer Lütfi: "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişine Ait Araştırmalar" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2 (1963) içinde: s. 239-296; a.y.: *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*. 2 cilt. Ankara 1972,1979; NECİPOĞLU, "Life of an Imperial" (Dipnot 17 gibi).

20 Karş. STAVRIDIS, Theocharis: *The Sultan of Vezirs. The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmut Pasha Angelovit:* Leiden 2001 (The Ottoman Empire and its Heritage 24).

21 Karş. YERASIMOS, Stephane: *La foundation de Constatinople et de Saint –Saphie dans les traditions turques.* İstanbul, Paris 1990.

22 Karş. KURAN, Aptullah: *Sinan, the Grand Old Master of Ottoman Architecture.* Washington, İstanbul 1987, ayrıca yeni bir anıtsal yapıt: NECİPOĞLU, Gülru: *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire.* Londra 2005.

23 NECİPOĞLU, Gülru: "Dynastic Imprints on the cityscape: the collective Message of Imperial Funerary Mosque Complexes in Istanbul." BACQUE GRAMMONT, Jeran Louis/Aksel TİBET (yay.) *Cimétieres et traditions funéraires dans le monde Islamique.* 2 cilt. Ankara 1996. Cilt 2 içinde, s. 23-36. *Age of Sinan* (Dipnot 22 gibi).

24 Karş. EVLİYA ÇELEBİ B. DERVİŞ MAHEMMED ZİLLİ: Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini. Cilt 1 (Yay.: GÖKYAY, Orhan Şaik/Yücel DAĞLI) İstanbul 1996.

25 Karş. EREN Meşkure (1960). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Deneme.* İstanbul 1960.

26 Karş. MANTRAN, Robert: *İstanbul dans la second moitiédu XVII' siecle. Essai d'histoire intitutionelle, économique et sociale.* Paris, Istanbul 1962

27 Karş. AKTEPE, Münir: *Patrona Isyanı.* İstanbul 1958.

28 Karş. ABOU-EL-HAJ, Rifat A.: *The 1703 Rebellion and the Stucture of Ottoman Politics.* İstanbul, Leiden 1984; TEZCAN, Baki: The 1622 Military Rebellion.: A Historiographiçal Journey. *International Journal of Turkish studies* 1-2 (2002) içinde, s. 25-43 ve PIETERBERG, Gabriel: "The Alleged rebellion of Abaza Mehmed Paşa: Historiography and the Ottoman State in the seventeenth Century." *International Journal of Turkish Studies* 8, 1-2 (2002), s. 12-24 içinde.

29 AYNURAL, Salih: *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti.* İstanbul 2001.

30 Karş. KAL'A, Ahmet vd. (Yay.): *İstanbul Külliyatı 1. İstanbul Ahkâm Defterleri*, İstanbul 1997.

31 KAFESÇİOĞLU, Çiğdem: *Constantinopolis/Istanbul: Imperial vision, cultural encounter and the making of the Ottoman capital city*, Philadelphia, 2009.

32 Karşl. VATIN, Nicolas/Gilles VEİNSTEIN: "*Les Obseques des Sultans Ottomans de Mehmed II. a Ahmed I er.*" VEINSTEIN, Gilles (Yay.): *Les Ottomans et la mort. Permanences et mutations.* Leiden 1996 içinde, s. 208-244 (The Ottoman Empire and its heritage 9); DIES.: *Le sérail ébranlé.* Paris 2003 ve TARIM-ERTUĞ, Zeynep: *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Cülûs ve Cenaze Törenleri.* Ankara 1999.

33 BAĞCI, Serpil: "İslam Toplumlarında Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor ve Siyah." BACQUE-GRAMMONT, Jean-Louis/ Aksel TİBET (Yay.) *Cimêtières et traditions funéraires dans la monde Islamique.* 2 cilt, Ankara 1996 içinde, c. 2, s. 163-168.

34 VATIN/ VEINSTEIN, Serail (Dipnot 32 gibi), s. 353-442.

35 Aynı, s. 262-265

36 Karş. KAFADAR,Cemal: "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri," ARTAN, Tülay, (Yay.): *Eyüp: Dün / Bugün, 11-12 Aralık 1993,* İstanbul 1994 içinde, s. 50-61: VATIN, Nicolas: "Aux origines du pélerinage a Eyüp des Sultans Ottomans." *Turcica* 27 (1995) içinde, s. 91-100.

37 Karş. AYNUR, Hatice: *The Wedding Ceremony of Saliha Sultan:* 1834, *Textual Analysis,Critical Edition and Facsimile.* 2 C, Cambridge, *MA 1995.*

38 Karş. ARTAN, Tülay: "From Charismatic Leadership to Collective Rule, Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century." *Toplum ve Ekonomi* 4 (1993) içinde, s. 53-94.

39 Karş. KAYRA, Cahit/Erol ÜYEPAZARCI: *İkinci Mahmut'un İstanbul'u: Bostancıbaşı Sicilleri*: İstanbul 1992.

40 Karş. AND, Metin: *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları.* Ankara 1982.

41 Karş. PROCHAZKA-EISL, Gisela (Yay): *Das Surname-i Hümayun. Die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices versehen.* İstanbul 1995; ATASOY, Nurhan: *1582 Surname-i Hümayun, An Imperial Celebration.* İstanbul 1997 ve ATIL, Esin: *Levni and the Surname, The Story of Eighteenth-century Ottoman festival.* İstanbul 1999.

42 Karş. ARTAN: "From Charismatic" (Dipnot 38 gibi); DIES.: "Aspects of the Ottoman Elite's food Consumption: Looking for 'Staples', 'Luxuries' and 'Delicacies' in a Changing Century." QUATERT, Donald (Yay.): *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction.* Albany, N.Y. 2000 içinde, s. 107-200; ZILFI, Madeline: "Women and Society in the Tulip Era, 1718-1730." AL-AZHARY SONBOL, Amira (Yay.): *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History.* Syracuse 1996 içinde, s. 290-306 ve DIES.: "Goods in the *Mahalle:* Distributional Encounters in Eighteenth Century Istanbul." QUATERT, Donald (Yay.): *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction* Albany, N.Y. 2000 içinde. s. 289-312.

43 Karş: RENDL-KIEL, Hedda: "The Chickens of Paradise, Official Meals in the mid-seventeenth-century Ottoman Palace." FAROQHI, Suraiya/Christoph K. NEUMANN (Yay.): *The Illuminated Table, the Prosperous House. Food and Shelter in Ottoman Materiel Culture.* İstanbul 2003 içinde, s. 59-88.

44 Karş. NECİPOĞLU-KAFADAR, Gülru: "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation." Şu yayında: *Mukarnas 3* (1985), s. 92-117.

45 Karş. PEIRCE, Leslie: *The Imperial Harem. Women and Souvereignity in the Ottoman Empire.* New York, Oxford 1993, s. 198-210.

46 Karş. BATES,Ülkü:"Women as Patrons of Architecture in Turkey." Şu yayında: BECK, Lois/Nikki KEDDIE (Yay.): "*Women in the Muslim World.* Cambridge, MA 1978, s. 258.

47 Karş. AYVERDİ, Ekrem Hakkı: *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri ve Nüfusu.* Ankara 1958.

48 FAROQHI, Suraiya: "Presenting the Sultans' Power, Glory and Piety; a Comparative Perspective." ERTUĞ, Zeynep Tarım (Yay.): *Mübahat Kütükoğlu Armağanı*, İstanbul 2006 içinde.

49 Karş. DENNY, Walter B.: "A Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul" *Ars* Orientalis 8 (1970) içinde, s. 49-63 ve NASUHÛ'S-SILAHI (MATRAKÇI): *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Trakeyn-i Sultan Süleyman Han* (Yay. Hüseyin G. YURDAYDIN). Ankara 1976.

50 Karş. SIVERNICH, Gereon (Yay.) *Europa und der Orient*: 800-1900. Berlin, Gütersloh, Münih 1989, s. 240-244.

51 Karş. İNALCIK: "The Hub" (Dipnot 15 gibi); ELDEM, Edhem: *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden 1999 (The Ottoman Empire and its Heritage 19); PAMUK, Şevket: *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge 2000; AYNURAL: *İstanbul Değirmenleri* (Dipnot 29 gibi) ve YI, Eunjeong: *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul*, Leiden 2004 (The Ottoman Empire and its Heritage 27).

52 Karş. İNALCIK, "The Hub" (Dipnot 15 gibi) ve İNALCIK, Halil/Donald QUATAERT (yay.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. C. 1 : 1300-1600. Cambridge 1994.

53 Karş: ÇIZAKÇA, Murat: *A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World And Europe, with Specific reference to the Ottoman Archives*. Leiden 1996 (The Ottoman Empire and its Heritage 8) ve GEDİKLİ, Fethi: *Osmanlı Şirket Kültürü XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Muddâ-rebe Uygulaması*. İstanbul 1998.

54 Karş: ARABEL, Benjamin: *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*. Leiden 1995 (Jewish Studies 14)

55 Karş. ELDEM *French Trade* (Dipnot 51 gibi).

56 Karş: ELDEM, Edhem/Daniel GOFFMAN-Bruce MASTERS: *The Ottoman City Between East and West, Aleppo, Izmir and Istanbul*. Cambridge 1999.

57 Karş: SCHMITT, Oliver Jens: Levantiner, Lebenswelten und Identitaeten einer ethnokonfessionellen Gruppe im Osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert" Münih 2005 (Südeuropaeische Arbeiten 122).

58 Karş.YI, *Guild Dynamics* (Dipnot 51 gibi)

59 Karş. GERBER,Haim:*Economy and Society in an Ottoman City: Bursa*, 1600-1700. Kudüs 1988.

60 Karş. AKARLI, Engin:"Gedik: İmplements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among Istanbul Artisans, 1750-1850." *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch (1985-86)* içinde, s. 223-232.

61 Karş. SENG, Yvonne: "Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of early Sixteenth Century Üsküdar, Istanbul." HIRSCH, Susan/Minie LAZARUS-BLACK (Yay.): *Contested States: Law hegemony and Resistance*. New York (1994) içinde.

62 Karş. ZARINEBAF-SHAHR, Fariba: "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850.) *International Labour and Working Class History 60 (2001)* (Labour History in the Ottoman Middle East, 1700-1922) içinde, s. 141-152, burada s.146.

63 FAROQHI, Suraiya: "Womens work, powerty and privileges of guildmen" *Archiv orientalini 69,2* (2001) (Issue in memory of Zdenka Vesela) içinde, s. 155-164.

64 FOTOPOULOS, Dionissis/ Angelos DELIVORRIAS: *Greece at the Benaki Museum*. Atina 1997, Resim No. 491 ve 496.

65 Karş. BARKAN,Ömer Lütfi: "The Price revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East." *International Studies of Middle East Studies* VI (1975). s. 3-28; PAMUK Şevket: *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 yıllık Fiyatlar ve Ücretler*. Ankara 2000; Aynı kişi:.

A Monetary (Dipnot 51 gibi) ve ÖZMUCUR, Süleyman/ Şevket PAMUK: "Urban Wages and Standarts of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914." *The Journal of Economic History* 62,2 (2002) s. 293-321.

66 Karş: PAMUK, *İstanbul (*Dipnot 65 gibi) s. 68.

67 ZILFI, "Goods in the Mahalle" (Dipnot 42 gibi).

68 Karş. MANTRAN, İstanbul (Dipnot 26 gibi) ; AYNURAL, *İstanbul Değirmenleri* (Dipnot 29 gibi); YI, *Guild Dynamics* (Dipnot 51 gibi) ve PAMUK, İstanbul (Dipnot 65 gibi).

69 Karş. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8 cilt. İstanbul 1993-1995 (Çeşitli yazarlar).

70 YERASİMOS: *La Fondation* (dipnot 21 gibi).

71 KUBAN, *İstanbul* (dipnot 17 gibi).

Mehmet Hacısalihoğlu

DOĞU VE GÜNEYDOĞU AVRUPA'DAKİ ORTODOKS HALKLARIN TARİHİNDE VE DÜŞÜNCE DÜNYASINDA İSTANBUL

1960'lı yılların başında yayınlanmış 28 ciltlik genel Yunan ansiklopedisinde, "Konstantinupolis" "Bizans Yunanlılığının merkezi ve yeni Yunanlılığın 1922'ye kadarki en önemli merkezi" olarak tanımlanmaktadır.[1] Yalnızca Yunan tarihinde değil, Doğu Avrupa'daki tüm diğer Ortodoks halkların tarihinde Bizans/Konstantinopolis-Tsarigrad/İstanbul, hem siyasal, hem de dinsel ve kültürel açıdan önemli bir konuma sahiptir. Bu topluluklar bir zamanlar öncelikle Konstantiniyye tarafından Hıristiyanlaştırılmıştı ve bu şehir yüzyıllarca Ortodoksluğun en büyük merkezi olarak kaldı. Kendini, "Tanrının yeryüzündeki Ortodoks kral vekili" olarak gören Doğu Roma-Bizans imparatorunun tahtı oradaydı.[2] Öteden beri saygınlığı olan ve en önemli Ortodoks kilisesi ve kilise geleneği ile en yüksek dinsel merci de oradaydı ve hâlâ oradadır.

Tek tek ele alındığında, Ortodoks halkların Konstantiniyye ile ilişkisi farklı nitelikler taşır. Yunanlılar kendilerini Bizans İmparatorluğu'nun egemen halkı olarak görürken; Ruslar, Bizans İmparatorluğu topraklarının dışında olmaları nedeniyle şehirle yalnızca dışardan ve uzaktan bir ilişkiye sahipti. Buna karşılık zaman zaman Bizans hâkimiyeti altında kalmış ve Bizans'la çokça değişen dostça ve düşmanca ilişkileri olmuş Bulgarlar, Sırplar ve Romenler gibi Ortodoks Balkan halkları için Konstantinopolis'in iki yönlü, çelişkili bir yeri vardır. Şehrin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle de Ortodoks halkların İstanbul'la ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır.

Bizans dönemi ilişkileri üzerine bir dizi araştırma bulunmaktadır.[3] Fakat 20. yüzyıla kadar süren Osmanlı dönemindeki spesifik ilişkiler hakkında, öncelikle akla gelen taşra-merkez ilişkisi bağlamı da dahil olmak üzere, çok az inceleme mevcuttur. Böyle çalışmaların gerekliliğini ortaya koyan iyi bir örnek, 19. yüzyılın ikinci yarısında Rumlar ve Bulgarlar arasın-

da öncelikle İstanbul'da yaşanmış olan Eksarhlık mücadelesidir. Bu mücadelede öncülüğü o sırada İstanbul'da bulunan Bulgar cemaati yapıyordu. Bu cemaat, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde önemli bir tüccar ve esnaf sınıfı oluşturmasına rağmen şimdiye kadar yapılan araştırmalarda pek dikkate alınmamıştır. İstanbul'un Ortodoks milletlerin tarihindeki yeri ve öneminin Osmanistikte şimdiye kadar pek ele alınmamış olması problemin yalnızca bir yönüdür. Öte taraftan Ortodoks milletlerin Osmanlı başkenti için taşıdıkları önem de şimdiye dek az ele alınmış bir konudur.[4]

Bu makale Ortodoks halkların Konstantinopolis/İstanbul ile tarihsel ilişkilerine bir giriş olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte bütün halk grupları aynı yoğunlukta dikkate alınıp incelenmemektedir. Ayrıca bazı durumlarda ilgili ülkelerde günümüzde egemen olan İstanbul imajına ve İstanbul'la ilgili güncel tartışmalara da değinilmektedir. İstanbul'a günümüzdeki bakışı, Ortodoks dünyasındaki İstanbul imgesini yansıtmada özellikle ansiklopediler ve okul ders kitapları oldukça yararlı kaynaklardır. Örneğin Yunanlılar arasında egemen olan güncel İstanbul imajını tanımlarken, Yunan tarih ders kitaplarındaki Konstantinopolis'in düşüşüne ilişkin efsaneler göz ardı edilemez. Aynı şekilde neden Bulgarların İstanbul'u 19. yüzyıl Bulgar dünyası için en önemli merkez olarak kabul ettiğini en güzel şekilde Bulgar ansiklopedilerinde şehri tanımlayan maddeler göstermektedir. Bu tür metinlerde karşılaşılan görüşler her zaman tarihçinin genel bilgisi dahilinde olan şeyler değildir. Bu çalışma ile genel İstanbul araştırmalarında bu görüşlerin de dikkate alınmasına katkıda bulunmak, farklı bakış açılarına dikkat çekmek ve yeni araştırma sorularına teşvik etmek arzulanmaktadır.[5]

İlkçağ ve Ortaçağdan Yeniçağa Byzantion/Konstantiniyye

MÖ 669-668 yıllarında Dor Yunanlıları tarafından kurulmuş olan şehir, Byzantion (Lat. *Byzantium*),[6] yüzyıllar boyunca bir Yunan ticaret kolonisi idi. Roma İmparatorluğu'nun Doğuya doğru genişleme amaçlı seferlerinde, şehir Roma egemenliği altına girdi. Milattan sonra 4. yüzyıla dek şehrin bir merkez olma özelliği yoktu. Ama MS 330 yılında I. Constantinus

(Büyük) şehri imparatorluğun merkezi yaptı ve böylece şehrin tarihinde yeni bir dönem başladı. İlkönce ona *Nova Roma* (Yeni Roma) veya *Sekunda Roma* (İkinci Roma) ve imparatorun ölümünden sonra da anısına onun adı ile Konstantinopolis dendi.[7] 395 yılında imparatorluğun ikiye ayrılmasından sonra, Konstantinopolis ilerde *Bizans İmparatorluğu* diye anılan Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olarak kaldı. Bizans hükümdarları kendilerini Roma İmparatoru, halklarını da Romalı (*Romaioi*) olarak görüyorlardı. Ama Doğu Roma İmparatorluğu dil ve kültür açısından Grekleşmiş olduğundan bugün özünde bir "Yunan" imparatorluğu olarak görülür. Konstantinopolis 1204 yılında IV. Haçlı Seferi sırasında Haçlılar tarafından ele geçirilip, yağmalandı. Ancak 1261 yılında Bizanslılar şehri Latinlerden geri alabildiler. Bu ara döneme karşın şehir, 1453 yılındaki Osmanlı fethine kadar, yaklaşık bin yıl boyunca, Bizans İmparatorluğu'nun merkezi olarak kalmıştır. Bizans-Yunan dünyası için Konstantinopolis salt bir politik merkez değildi. Din ve kültür merkezi de orasıydı. 391'den itibaren Hıristiyanlık İmparatorluğun tek dini idi. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması, Doğu ve Batı Kilisesi diye bölünmeye başlayan Hıristiyanlık dini üzerinde de etkilerini gösterdi. Kesin ve resmi olarak ayrılma 1054 yılında gerçekleşti. 451'den itibaren Patriklik merkezi olan Konstantinopolis'te bulunan Doğu Kilisesi, Bizans İmparatorluğu'nun kendisi gibi Yunanlıların hâkimiyetinde idi. Yunan kültürünün taşrada gelişmesi ve korunması açısından Yunan tarihyazımında Konstantinopolis'in dinsel önderliğine büyük önem atfedilir. Vryonis'e göre, Yunan kültürünün kalbi Konstantinopolis'te çarpardı.[8] Anadolu 1071 Malazgirt Savaşından sonra giderek Selçuklular tarafından ele geçirildiğinde, Rumların yaşadığı birçok bölge Selçukluların egemenliği altına girdi. Oradaki Rumların Konstantinopolis'le kültürel bağlantısı kesildi. Vryonis'e göre, bu da, Rumların İslam kültürüne asimilasyonunda önemli bir faktör oldu.[9]

Bugünkü gruplandırmaya göre Ortodoks Balkan halkları, Bulgarlar, Makedonlar, Sırplar, Karadağlılar, Romenler, Ulahlar (Aromunlar) ve Arnavutlar (bunlar Müslüman olmadan önce de mezhepçe ikiye ayrılmış durumdaydı), Doğu Kilisesinin etki alanı içinde bulunuyorlardı. Kilise ile dinsel ve politik ilişkiler yoluyla kültür ve dil açısından Konstantinopolis'ten

büyük ölçüde etkilenmişlerdir.[10] Örneğin Ortodoks Slavların yazı kültürü bu ilişkiye dayanır. Selanikli Kiril ve Metodi adlı "Slav eğiticileri" 9. yüzyıl ortalarında Kiril alfabesini Balkan Slavlarına öğretmişler ve dili normlaştıran ve daha sonra misyonerler tarafından kullanılan çeviriler yapmışlardır.[11] Bulgar Hanı Boris (852-889) 865'te bir Bizanslı misyonere kendini vaftiz ettirmişti. 870'de Bulgarlar Konstantinopolis Patrikliğinin ruhani yönetimi altına alınmışlardır. Ama aradaki ilişkilerde, kilise ilişkisi üzerinde de etkili olan rekabetler yaşandı. Çar Büyük Simeon (893-927) zamanında Bulgaristan, Bizans aleyhine genişleyerek, Bizans başkentini tehdit etmeye başladı. Konstantinopolis artık Bulgar hükümdarlarının fethetmek istediği bir hedefti. Bulgar kilisesi özerkliğini ilan etti ve Preslav'daki kilise patrikliğe yükseltildi.[12] Bulgarların kilise özerklikleri de politik özerkliklerine bağlıydı: Bizanslıların Batı Bulgaristan'ı fethinden sonra, patriklik 970'li yıllarda Ohri'ye (Ohrid) taşındı. 1018'de Bulgaristan'ın Bizanslıların idaresine geçmesi, buna bağlı olarak onların kilise özerkliğine de son verdi. Patrikhane kaldırıldı ve Ohri Başpiskoposluğu yeniden Rumların kontrolü altına girdi. 1186'da İkinci Bulgar Çarlığının kurulmasından sonra yeniden özerk bir Bulgar kilisesi kurulmaya çalışıldı. Tırnova'da 1235'te kurulan Bulgar Patrikhanesi 1393'e dek varlığını sürdürdü. Osmanlıların Bulgaristan'ı fethiyle bu patrikhane ortadan kaldırıldı ve Ohri Başpiskoposluğu bölgenin en önemli dini merkezi görevini yeniden üstlendi.[13]

Sırp hükümdarları da ortaçağda, Konstantinopolis ve Ohri gibi diğer kilise merkezlerinden bağımsız bir kilise sahibi olmaya çalıştı. İznik'te (Nikea) oturan İmparator I. Theodoros Laskaris (1205-1222) ve Patrik, 1209 yılında Kutsal Sava'ya (yaklaşık 1174-1235), Sırbistan'da bulunan tüm piskoposlukların idaresi altında kalacağı, Ohri Başpiskoposluğundan bağımsız bir başpiskoposluk kurması için izin verdiler. Stefan Dušan'ın zamanında (1331-1346'da kral, 1346-1355'te imparator) bu eğilim daha da arttı. 1334'ten itibaren Bizans'a karşı savaşarak Tesalya ile Epir'i ele geçiren Stefan Dušan, 1345 yılında kendini *Sırpların ve Yunanlıların Çarı ve Hükümdarı* ilan etti; 1346'da Üsküp'te aynı yıl içinde başpiskoposluktan patrikliğe yükselttiği II. Joakinije'den imparatorluk tacını aldı. Sırp Patrikliğinin merkezi İpek'te (Peç) bulunuyordu. Bölgedeki piskoposluklar Sırp Patrikliğine bağlandı. Bu hareket

Konstantinopolis'te çok sert tepkilere yol açtı ve bunun üzerine Konstantinopolis patriği, Stefan Dušan ve Sırp ruhanilerini aforoz etti. Çar Lazar'ın (1371-1389) devrinde, Konstantinopolis patriği, Sırp imparatorunun Bizans'a saldırmaması şartıyla Sırp patriğini tanıdı. 1459'da Osmanlıların Semendire'yi (Smederevo) fethine dek Sırp Patrikliği varlığını sürdürdü. Bundan sonra Sırp Kilisesi Konstantinopolis'in fethi ile yeniden organize edilen, ekümen patrikliğin doğrudan yönetimi altına alındı.[14]

"Çar şehri" Konstantinopolis, Doğu Slav-Rus bölgesi için de, birçok yönden merkezi bir tarihsel öneme sahipti. Kiev Rusyası ve Bizans arasında özellikle 10.-12. yüzyıllarda Dnepr (Dinyepr) nehri üzerinden sıkı ticaret bağlantıları ve aynı zamanda karşılıklı politik ilişkiler mevcuttu. Bu ilişkiler esnasında Rusya 10. yüzyılda Konstantinopolis yoluyla Hıristiyanlığa geçti. Tuna boyunda Bulgarların (Tuna Bulgarları) tehdit ettiği Bizans İmparatoru II. Basileios, Kiev Knezi Vladimir'den (980-1015) yardım istedi. Karşılığında Vladimir, Bizans imparatorunun kız kardeşi Anna ile evlenmeyi talep etti, düğünden sonra 988/89 yılında (Kutsal) Vladimir Kiev'de Dnepr (Dinyepr) boyunda yapılan bir toplu halk vaftizi ile Hıristiyanlığa geçti. Rusya'nın Rum Kilisesi yoluyla vaftizi, eski Rus kroniklerinde, Kievli knezin kendi özgür kararıydı diye anlatılır. Kroniğe göre, prens bir dine karar verebilmek için, elçilerini dünya dinlerinin o zamanki merkezlerine yollamış. Bu amaçla elçiler, Müslüman Volga Bulgarlarına, "Romalı Almanlara," Hazarlı Yahudilere ve sonunda Konstantinopolis'e, Rumlara gelmişler. Elçiler kneze dinler üzerine izlenimlerini, bu arada en çok Konstantinopolis'deki kilise, Hagia Sophia'dan (Aya Sofya) etkilenmiş olduklarını anlatmışlar. Bunun üzerine Kiev'li Knez Vladimir, Rum-Ortodoks dinine karar vermiş.[15] Gerçekte prensin vaftizinin daha çok politik nedenleri vardı: Bu hareket Kiev Rusya'sının, Hıristiyan ülkeler topluluğundaki yerini güven altına aldı ve Rum Prensesi Anna ile evliliği yoluyla Vladimir, Bizans imparatorunun bacanağı olarak "krallar ailesi"nde önemli bir yer elde etti.[16] Ayrıca Ortodoks dini knezin Boyarlara (soylu sınıfa) karşı gücünü artıran bir araç olarak da hizmet etti.[17] Bu karar, Rus kültürünün gelişimi için derin sonuçlar doğurdu. Daha Vladimir devrinde Kiev'de Konstantinopolis örneğine göre inşaat etkinlikleri başladı. Konstantinopolis'ten gelen Rum misyonerler Slav halk

dilini ve kiril yazısını kullanıyorlardı. Böylece Rusya'da bir yazılı kültür gelişmeye başladı. Bunda 9. yüzyılda Hıristiyan olmuş Bulgarlar aracı rolü oynadılar. Rus kültür tarihinde Grek- Bizans mirasının büyük bir önemi vardır. Devlet ve toplumun gelişmesi, özellikle sanat, dil, edebiyat ve eğitim Bizans İmparatorluk sarayından çok etkilenmiştir.[18] Ama 12. yüzyılda Kumanlar güney Rusya bozkırlarını kontrolleri altına aldıklarında, Bizans ve Kiev Rusyası arasındaki yakın ilişki ve canlı ticari alışveriş gerilemeye başladı ve uluslararası ticaret yolları Batıya kaydı. 13. yüzyılın ilk yarısında Rusya Tatarların egemenliği altına girdi ve Rusya'nın merkezi kuzeye taşındı. Sonraki dönemde Moskova prensleri artık büyük knezlik makamını kazandı. Bizans İmparatorluğu giderek güç ve toprak kaybederken, Ruslar Tatar egemenliğinden kendilerini kurtardı, bunun sonucunda, "kızın ülkesi annesinden [Bizans] daha güçlü" bir hale geldi.[19]

Bizans İmparatorluğu'nun sonuna doğru Bizans ve Rusya arasında, kilise politikasına ilişkin anlaşmazlıklar başladı. 1439 yılında Ferrara-Floransa Ruhani meclisi toplanarak 1054 yılından beri ayrı olan Doğu ve Batı kiliselerinin birleşmesine karar verdi. Papadan başka Bizans imparatoru, Konstantinopolis patriği, Gregor Mammas ve ayrıca Alexandria (İskenderiye), Antiochia (Antakya) ve Jerusalem (Kudüs) metropolitlerinin de katıldığı bu meclisin amacı, Türklerin ilerleyişine karşı ortak bir savunma hattı meydana getirmekti. Fakat bu anlaşma hem Bizans İmparatorluğu'nda hem de Rusya'da çok sayıda din adamının direnciyle karşılaştı. Moskova Büyük Knezi II. Vasilij (1415-1462), Ferrara-Floransa birleşmesini kabul etmedi. Çünkü Konstantinopolis'ten bağımsız bir kilise politikası gütmek amacındaydı. Bunun üzerine Konstantinopolis patrikliğinden ayrı milli bir Rus kilisesi gelişmeye başladı. Ruslar, Konstantinopolis'in düşüşünü, Bizans imparatorunun günahları ve kilisenin Batı ile birleşmeyi kabul etmesi nedeniyle, Tanrının onlara verdiği bir ceza olarak görüyorlardı.[20]

1453'ten Sonra Konstantinopolis/İstanbul

Genel olarak bakıldığında, Bizans yoluyla Hıristiyan olmuş Doğu ve Güneydoğu Avrupa halkları, politik olduğu kadar kilise yönünden de Konstantinopolis'den bağımsız hale gelmişlerdir. Ama Osmanlıların Konstanti-

nopolis'i fethi bu halkların şehirle olan ilişkisine, aşağıda ele alacağımız, başka bir boyut getirmiştir. Nihayet Bizans, Romen tarihçi Nicola Iorga'nın tanımladığı gibi,[21] artık "Byzance apres Byzance" (Bizans sonrası Bizans) olarak birçok yönden varlığını devam ettirmiştir.[22]

Fetihten 19. yüzyıla dek Rumlar ve İstanbul

Konstantinopolis'in Osmanlı Türkleri tarafından fethi veya "düşüşü" Yunan tarihinde kesin bir dönüm noktası olarak görülür. '*Halosis*' (bugünkü: Alosi: işgal veya zorla alma) sözcüğü günümüz Yunancasında, ayrıca şehrin adını anmadan, Konstantinopolis'in ele geçirilişini akla getirir.[23] Türkler yönünden Osmanlı Devleti'nin bir dünya imparatorluğuna yükselişinin başlangıcı olarak algılanan bu olay,[24] Yunanlılarca, Yunan dünyasının çöküşü olarak görülür. Aynı zamanda *Turkokratia* (Türk hâkimiyeti) denen bir kara dönemin başlangıcını ifade eder. Konstantinopolis'in kaybedilişi ve son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un kahramanca ölümü üzerine, yüzyıllar içinde çok sayıda efsane ve halk türküsü ortaya çıkmıştır. Fetih 29 Mayıs 1453, Salı günü olduğundan, fetih zamanından bu yana, salı gününün, Yunanlılar ve diğer Hıristiyan milletler arasında uğursuzluk getirdiği inancı yaygındır.[25] Konstantinopolis'in fethine ilişkin efsanelerden biri, örneğin aşağıdaki gibi, Bizans Katedrali Hagia Sophia'nın (Aya Sofya) işgali üzerinedir: Türk askerleri kiliseye zorla girdikleri zaman, sunakta papazlar ilahilerini söylemeye devam ediyorlardı.

> "En son anda bile müminler öyle iman içindeydiler ki, içlerinden bazıları çabucak en kutsal sunak kaplarını aldılar ve onlarla sunağın Güney duvarına yöneldiler. Duvar açıldı ve onların arkasından yine kapandı. Ve bu kutsal yapı yeniden kilise olana dek onlar orada kalacaklar."[26]

Buna benzer fetih vaat eden efsaneler, şaşırtıcı bir şekilde bugünkü Yunan okul kitaplarında da bulunmaktadır. Bu Modern Yunanistan'ın *Megale İdea* politikasının bir sonucu olarak anlaşılmalıdır. Günümüz Yunancasında Konstantinopolis/İstanbul için kullanılan "şehir" (*i poli-è polè*) tabi-

ri bu efsanelerde de kullanılmaktadır.[27] İlkokul 5. sınıf tarih kitabında okuma parçası olarak verilen, "Mermer Kral" efsanesinde, son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un kaderi konu edilmektedir. Metnin anlam yönünden tercümesi şöyledir:

> "Polis'in işgal edilme zamanı geldiğinde ve Türkler şehre zorla girdiklerinde, Kralımız (Basileus) atına atladı ve Türkleri durdurmaya koştu. Muazzam sayıda Türk vardı ve binlercesi krala saldırdılar. Kral kahramanca savaştı ve Türklerin çoğunu öldürdü. Ama kralın atı öldürüldüğünden, o da atla beraber yere düştü. Bir Arap asker kralı öldürmek için kılıcını kaldırdı. Tam o anda Tanrının bir meleği geldi, kralı alıp, Altın Kapı (Hrisoporta: Şehrin ana girişi) yakınındaki derin bir mağaraya götürdü. Mermerleşmiş kral orada yine aynı meleğin gelip onu canlandırmasını beklemektedir. Türkler bunu çok iyi biliyorlar, ama kralın bulunduğu mağarayı bulamıyorlar. Kralın çıkacağı ve onlardan şehri geri alacağı kapıyı da biliyorlar. Bu yüzden bu kapıyı kapalı tutuyorlar. Tanrının istediği bir zamanda o melek yere inecek, kralın mermerini çözecek ve onun eline savaşta kullandığı kılıcını verecek. Kral ayağa kalkacak ve Altın Kapı'dan şehre girecek. Kral orduları ile Türkleri kovalayacak ve onları Kızıl Elmaya dek sürüp atacak. Ve öyle bir kırım olacak ki, kan gövdeyi götürecek."[28]

İlkokul 6. sınıf Yunan tarih ders kitabında yer alan "*Yarı kızarmış balıklar*" efsanesi[29] ve ilkokul 5. sınıf tarih ders kitabında yer alan halk türküsü,[30] aynı motifleri işlemektedir. 11-12 yaşlarındaki Yunan çocukları için okul kitaplarında İstanbul'un geri alınmasını vaat eden bu efsanelerin varlığı, Yunan eğitim politikasının Yunanistan'daki yeni kuşaklarda yitirilmiş vatan parçasının tekrar geri alınması (irredantizm) düşüncesini yaşatmak istediğini kanıtlamaktadır.[31] Bu efsaneler aynı zamanda Yunanistan'da İstanbul'un aslında bir Yunan şehri olduğuna dair yaygın ruh halini de yansıtmaktadır. Aslında Yunanca olan ve etimolojisi *Eis ten Poli* (şehre doğru) olarak yapılan[32] bugünkü İstanbul adı bile bu görüşü destekleyen bir başka arguman olarak kullanılır.

İslam hukukuna göre alışılmış olduğu gibi, baskınla ele geçirilen şehrin Ortodoks kiliselerinin bir kısmı, Bizans katedrali Aya Sofya da dahil olmak üzere camiye çevrilmişlerdir. Kiliselerin geriye kalanları ise Ortodoks tebaya bırakıldı. Bunun dayanağı ise şehrin bazı mahallelerinin kendiliğinden teslim olmasıydı.[33] Hıristiyan kaynaklarının anlattığına göre, şehir bütün gün boyunca yağma edildi. Bu arada çok kişi öldürüldü, halkın büyük bir kısmı malları ile esir alındı ve sürüldü. Şehirde birkaç büyük kilise kütüphanesi ve çok sayıda manastır kütüphanesi vardı. Büyük dünyevi kütüphanelerdeki ve manastır kütüphanelerindeki kitapların çoğu yakıldı ve çok sayıda mimari eser tahrip edildi veya zarara uğratıldı.[34] İstanbul'un fethinde vurgunun bu noktalara yapılması aynı şekilde modern Yunan okul kitaplarında da görülmektedir.[35]

Diğer yandan modern tarihyazımında, Konstantinopolis fethinin Yunan tarihinin *sonu* demek olmadığı ve ayrıca Bizans'tan Osmanlı İmparatorluğu'nun çok etkilenmiş olduğu vurgulanır.[36] Fatih Sultan Mehmed Konstantiniyye'yi imparatorluğunun merkezi yaptıktan sonra, geçen on yıllar içinde ve fetih esnasında önemli nüfus kaybına uğrayan şehre, imparatorluğun farklı bölgelerinden, aralarında çok sayıda Rumun da bulunduğu, çeşitli halk gruplarını *sürgün* yoluyla getirtip, şehire yerleştirtmiştir. Böylece Rumlar yine sayıca şehirde merkezi bir konuma sahip halk grubunu oluşturmuşlardır.[37] Ayrıca II. Mehmed Ortodoks kilisesine yönelik önemli kararlar almıştır. 1439'daki Doğu ve Batı kiliselerinin birleşmesine karşı olduğu bilinen Gennadios II. Scholarios'u yeni patrik ilan etmiştir. Yeni yetkilerle patrik, gelecek yüzyıllarda imparatorluğun *millet-i Rum* diye anılan tüm Ortodoks tebaasının başı olmuştur.[38] Konstantinopolis patrikliğinden daha önce ayrılmış olan Balkanlar'daki otokefal, yani özerk kiliselerin de özerkliği bir süre sonra kaldırılmıştır. Böylece İstanbul Yunanlıların ve Balkanlar'daki Ortodoks halk gruplarının dini merkezi olarak durumunu korumuş, hatta sağlamlaştırmıştır. Bu ödünlerden dolayı Sultan II. Mehmed'e Yunan ve Batı tarihçiliğinde tamamen olumsuz bakılmaz, kendisi Yunan alimlerine ve Ortodoks kilisesine büyük saygı gösteren bir kişi olarak tasvir edilir. II. Mehmed üzerine, onun Ortodoks Hıristiyanlığa geçtiğini anlatan Yunan efsaneleri bile mevcuttur.[39] Fakat II. Mehmed'in kendisini Roma İmparatorlu-

ğu'nun mirasçısı görmüş olması, *Kayzer-i Rum* (Roma İmparatoru) veya *Sultanü'r-Rum* (Roma Sultanı) unvanını kullanmış[40] ve kısmen çağdaşlarınca da yeni Roma İmparatoru diye görülmüş olması üzerinde durmaya değerdir.[41] Halil İnalcık'a göre *Rum* sözcüğü (Romalı veya Roma'ya ait) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunanlıların kendilerini tanımlamada kullandıkları bir isim olmak yanında, yalnızca coğrafyayla ilgili bir kavram değildi, ayrıca gerçek bir insani ve kültürel aidiyet duygusunu ifade ediyordu.[42]

Konstantinopolis'in fethinden sonra patrikhanenin yeni organizasyonu ile daha önce ele geçirilmiş bölgelerdeki Rumlarla İstanbul arasındaki bağlantı yeniden kuruldu. Patrikhane ve Ortodoks Kilisesi, Osmanlı devrinde Rum kültürünün korunmasında önemli bir rol oynuyordu. Osmanlı döneminde Rumların İstanbul'la ilişkileri kapsamında, Fenerli Rumlar diye adlandırılan soylu Rum ailelerine de değinmek gerekir. Bunlar zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir ticari ve politik güç kazanmışlardı ve Osmanlı devlet yönetiminde tercüman ve diplomat olarak görevlerde bulunuyorlardı. Sultan, 1711 Osmanlı-Rus savaşından sonra, Eflak ve Boğdan beylerini yerli boyarlar yerine bu Fenerli Rumlar arasından seçmeye başlamıştır (Eflak 1716-1821, Boğdan 1711-1821). Romanya'daki Ortodoks Kilisesi Rum ruhanilerin idaresi altındaydı ve Rum beyler Romenlerle İstanbul kültürü arasında önemli bir köprü oluşturuyorlardı. Rum-Bizans kültürünün, hiç umulmadığı halde, Tuna beyliklerinde sonradan canlanmasından bile söz edilir.[43] Bunu en güzel şekilde Nicolae Iorga daha önce değindiğimiz "Bizans'tan sonra Bizans" kavramıyla ifade etmiştir.[44] Tuna beyliklerindeki (Eflak-Boğdan) Rum etkisi öyle kuvvetliydi ki, 1821 Yunan ayaklanması ilk orada patladı. Fakat altını çizerek belirtmek gerekir ki İstanbullu ailelerin hepsi de Yunan ayaklanmasından memnun olmamıştı. Kaldı ki Alexandros Ypsilantis (1792-1828) gibi bazı Fenerli Rumlar Yunan bağımsızlık hareketinde öncü rol oynamışlardır. Ayaklanmanın başlaması ile Osmanlı yönetimi, Ortodoks halkın başı olarak, Patrik V. Gregor'u (1797-98, 1806-08 ve 1818-21) sorumlu tutup, onu astırmıştır.[45] Ayrıca başka birçok din adamı ve önde gelen Fenerli Rumların bir kısmı da asılmışlardır.[46] Böylece ilk aşamada İstanbullu Rumlar devlet yönetimindeki konumlarını kaybetmişlerdir.

Ortodoks Balkan halklarından hiçbiri Rumların Osmanlı imparatorluk merkezindeki konumlarıyla karşılaştırılabilecek bir konuma sahip olmamıştır. Bu halkların büyük kısmı Osmanlı devri boyunca İstanbul Patrikhanesinin ruhani yönetimi altında kalmışlardır. Sadece Sırplara bir dönem için kendi patrikhanelerini kurma hakkı tanınmış; bu da onların geçici olarak ruhani merkezlerini İstanbul'dan Peć/İpek'e taşımalarına yol açmıştır. Müslüman olmuş bir Bosnalı olan Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, 1557'de Peć/İpek Patrikhanesinin yeniden kurulmasını sağlamış ve burada patriklik payesini başlangıçta Sadrazamın yakın akrabaları elde etmişlerdir.[47] Peć/İpek Patrikhanesi bağımsızlığını iki yüz yıldan fazla koruyabilmiştir. Kutsal İttifak ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki "uzun Türk Savaşı" (1983-1699) sırasında Patrik Arsenije III. Crnojević 1690 yılında, geleneksel Sırp görüşüne göre, Kosova'dan yaklaşık 37.000 Sırp aileyle birlikte Macaristan'a göç etmiş ve Karlofça'yı (Karlovci) kendisine merkez yapmıştır.[48] Bu göçe rağmen Peć/İpek Patrikhanesi ondan sonra da varlığını koruyabilmiştir. Ama İstanbul patriği iktidarını hiç kimseyle paylaşmak istemiyordu. İleri gelen bir Fener ailesinin üyesi ve Eflak Beyi Konstantinos'un da kardeşi olan Patrik Samuel I. Chatzeres (1763-1768 ve 1773-1774), İpek Patrikliğinin ve Ohri Başpiskoposluğunun kaldırılmasını talep etti. Sultan III. Mustafa (1757-1774) bu isteği yerine getirmiş ve bir fermanla 1766'da Peć'teki patrikhaneye ve bir yıl sonra da Ohri'de kilisenin özerkliğine son vermiştir. Metropolitler artık doğrudan İstanbul Patrikhanesi tarafından atanıyordu.[49] Hatta Bosna ve Hersek'te Sırpların kiliselerinin Fenerli Rumlar tarafından yönetilmesi bölgenin 1878'de Avusturya-Macaristan'ın yönetimine geçişine kadar devam etti.[50] Balkanlar'da bağımsızlığını koruyabilmiş tek kilise Karadağ bulunuyordu. Orada bir piskopos beyler hanedanı vardı ve Osmanlı Devleti bu dağlık bölgede merkezden bir kontrol kuramamıştı.[51] Sırplar ancak yarı bağımsız bir statü aldıktan sonra, hiç olmazsa yeni prensliklerinde tekrar kendi kiliselerini kurmuşlardır. Metropolit seçiminin onaylanması hakkı İstanbul Patrikliğinde kalması koşulu ile 1832'de Sırp kilisesi özerk olmuştur. Sırpların 1878 bağımsızlığından sonra Sırp kilisesi nihayet İstanbul Patrikliğinden tama-

men bağımsız olmuştur.[52] Romen kilisesi biraz daha sonra 1885'te bağımsızlığını elde etmiş ve 1920'de patrikliğe yükselmiştir.[53] Bağımsız bir Arnavut devletinin kurulmasından sonra Ortodoks Arnavutlar da İstanbul'dan bağımsız hale gelmişlerdir.[54]

19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında İstanbul/Konstantinopolis

19. Yüzyılda Bulgarlar ve İstanbul

Bulgarların İstanbul Patrikhanesi ile ilişkisi pek çok yönden daha karmaşık olmuştur. Ulusal Bulgar tarihçiliğinde, Bulgarların salt sultanın "boyunduruğu"nda değil, aynı zamanda Rum patrikhanesinin de ruhani "boyunduruğu" altında yaşamış olduğu çok kez vurgulanır.[55] Bulgarlar 19. yüzyılın ikinci yarısına dek İstanbul patrikhanesinin ruhani yetki sınırları içinde kalmıştır. Kilise dili Yunanca idi ve patrikhaneye bağlı okul sistemi Yunan dilinin Bulgarlar arasında yayılmasına önemli derecede katkıda bulunuyordu. Yunancanın yayılmasında bir başka faktör de, 19. yüzyıla dek Balkanlar'da Yunancanın önemli bir ticaret dili olmasıydı. Bir Bulgar, din adamı olarak kendini yetiştirmek istediğinde, Yunancayı iyi bilmesi gerekiyordu. Aynı durum Bulgar tüccarlar için de geçerliydi. 19. yüzyılın ilk yarısında, İstanbul'da yoğunlaşmış bir Bulgar tüccar sınıfının oluşması ve gelişmesi, sonuç olarak Bulgarların kilise ve ulusal özerklik hareketini kolaylaştırmıştır. Böylece Bulgar "Yeniden Doğuş" tarihinde İstanbul özel bir yere sahiptir ve bu, Bulgar ansiklopedisinde yer alan İstanbul maddesinde de ifade edilmektedir:[56] 19. yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren çok sayıda Bulgar tüccar ve esnaf İstanbul'a gelmiş ve onların çoğu orada kendi işyerlerini açmışlardır. Ansiklopediye göre, 19. yüzyılın ortalarında, İstanbul'da yaklaşık 35.000-40.000 Bulgar yaşıyordu.[57] Bulgar tüccarların İstanbul'daki iş merkezi Mısır Çarşısı yakınındaki, *Balkapanı Han* idi.[58] İstanbul'da yaşayan Bulgarlar 1847 yılında orada ilk Bulgar Kilise cemaatini oluşturmuşlardır ve Haliç'te "Demir Kilise" denen Sveti Stefan kilisesinin kurulması için bir padişah fermanı almışlardır. Bu kilise ilk önce ahşap daha sonra demirden yapılmıştır. Ivan Bogorov 1848'de *Balkapanı Han*'da ilk Bulgar basımevini açmış, Georgi S. Rakovski, 1853-54'te "Tajno obštestvo" diye anı-

lan gizli örgütü orada kurmuştur. Bulgarların Konstantinopolis patrikliğinden ayrılıp, kendi kiliselerini kurmak için çabalarında, İstanbul'daki Bulgar cemaati öncü bir rol oynamıştır. Piskopos Ilarion Makariopolski, Sveti Stefan kilisesinde, 3 Nisan 1860'ta Paskalya yortusundaki ayinde patriğin adını anmayarak Bulgar Kilisesinin bağımsızlığını ilan etmiştir.[59] 1860'ta İstanbul'da Roma ile birleşik Bulgar Kilisesi kurulmuştur. Rakovski'nin etrafında bir grup, 1861-1862'de, İstanbul'da bağımsız bir Bulgar devleti kurma amacı ile ilk Bulgar devrim komitesini örgütlemişlerdir. Bulgar Eksarhlığı'nın, kuruluşu 1870'teki bir sultan fermanı ile sağlanmıştır. Ama ondan önce özellikle de İstanbul'daki Bulgar cemaati Rumların kontrolü altındaki patrikhaneye karşı zorlu mücadeleler vermiştir.[60] Eksarhlığın merkezi İstanbul olmuş ve 1878'de Bulgar Prensliğinin oluşmasından sonra bile öyle kalmıştır. Eksarhlık Bulgaristan'ın dışındaki Bulgarların oturduğu bölgeleri de içeriyordu. Ancak 1912/13 Balkan Savaşından sonra Eksarhhane Sofya'ya taşınmış ve İstanbul'da yalnızca bir temsilcilik bırakmıştır.[61] İstanbul aynı zamanda Bulgarların kültürel faaliyetleri açısından da önemli bir merkez konumundaydı. Birçok kitap, örneğin H. Bozveli'nin "Hristomatija slavjanskogo jazyka," Bălgarski knižici, Čitalište gibi dergiler ve Carigradski vestnik, Gajda, Pravo ve Vek gibi gazeteler orada yayınlanıyordu.[62]

19. Yüzyılda Rumlar ve İstanbul

Rumların da 19. yüzyılda İstanbul'la ilişkisi, daha önceki yüzyıllara göre daha karmaşıktır. 1830 yılında bağımsız Yunanistan Devleti'nin ortaya çıkmasından sonra, yeni Yunanistan'ın başkenti doğal olarak Yunan dünyasının merkezi oldu ve hem politik hem de kültürel açıdan İstanbul'la rekabet etmeye başladı. Yunanistan Kilisesi 1833'te bağımsızlığını ilan etti ve böylece İstanbul patrikhanesinden ayrılmış, Balkanlar'daki ilk kilise oldu. Bu durum, patrikhane ile Yunan Ulusal Devleti arasında sürtüşmelere yol açtı ve patrikhane ancak 1850 yılında Yunanistan Kilisesinin bağımsızlığını tanıdı.[63] Bunun ötesinde Yunanistan, İstanbul patrikhanesini, artık Yunan milliyetçiliğinin yurtdışındaki temsilcisi olarak görmek eğilimindeydi ve ondan Yunan Devleti'e uygun olarak Yunan çıkarlarını temsil etmesini bekliyordu.[64]

Kaldı ki patrikhane kendisini muhakkak surette yeni ulusal Yunan devletiyle özdeşleştirmekle yükümlü hissetmiyordu ve daha ziyade geleneksel anlamdaki Panortodoks çizgisini korumak istiyordu. 19. yüzyıl sürecinde ve özellikle bir bağımsız Bulgar Kilisesinin kuruluşundan sonra, Rumlar arasında artık ekumen- evrensel özellikler ağırlığını kaybetmiş, bunun yerine etnik ve ulus-devletçi fikirler önem kazanmıştır. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu içindeki Rumlar arasında Ioannis Zelepos'un tanımıyla *"Hellen Osmanlılığı"* akımı ortaya çıkmıştır. Bu düşüncenin savunucuları, Osmanlı Rumlarının yararına en uygun olanın, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının sürmesi olduğuna inanıyorlardı. Ama Zelepos'a göre, bu "Doğu Ülküsü" Balkan Savaşı ile sona ermiştir.[65] Yeni Yunan Devleti'nde nihayet Yunanlıların sadece bir kısmı yaşıyordu. Osmanlı topraklarındaki Rumlar için, İstanbul eskiden olduğu gibi dini, siyasi ve kültürel merkez olma konumunu sürdürüyordu. Ekumen patriklik 18. yüzyılın sonundan itibaren bir cemaat okulu sistemi kurmuştu. Bu okul sisteminin yönetimi İstanbul patriğinin ve onun imparatorluğun taşra bölgelerine atadığı metropolitlerin elindeydi. Cemaat okul sistemine öğretmen ve okul kitapları getirtilen Yunanistan'la sıkı bağlantılar varsa da, cemaat okul sistemi için asıl önemli kurumlar İstanbul'da bulunuyordu.[66] Nitekim 1861'de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum okullarının inşası ve geliştirilmesi için en önemli dernek (*Ellenikos Philologikos Syllogos Konstantinupoleos*) kurulmuştur. Dernek İstanbul'da ve Londra'dan St. Petersburg'a kadar, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki merkezlerde yaşayan Rumlardan büyük parasal destek alıyordu. Bu dernek, örneğin 1863'ten itibaren bir dergi yayınlayarak, taşrada okulların ve okul derneklerinin kurulmasının parasal olarak desteklenmesi ve geliştirilmesi gibi çok yönlü etkinlikler yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların eğitiminde öncü bir rol oynuyordu.[67] Patrikliğin yönetimindeki bu cemaat okul sistemi 19. yüzyıl ortalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks nüfusu bulunan bölgelerinin neredeyse tamamını kapsıyordu.[68]

Rumların başarılı ticaret etkinlikleri ve patrikhanenin etkin okul sistemi sonucunda Yunanca, daha önce değinildiği gibi, Balkanlar'daki en önemli ticaret dili konumundaydı. Kültürel yönden de İstanbul önemli bir

merkez konumundaydı. Bazı araştırmalar, 19. yüzyılda İstanbul'un, örneğin yeni Yunan tiyatrosu açısından, kısmen Atina'dan daha önemli olduğunu gösteriyor.[69]

'Uluslaşma' Döneminde İstanbul'un Rolü

1839'dan, Tanzimat reformlarından sonra, gayrimüslim halk Osmanlı yönetim sistemine daha yoğun şekilde dahil edildi.[70] Böylece Osmanlı imparatorluk merkezinde pek çok Rum yüksek görevlere gelmiştir. Buna önemli bir örnek Osmanlı Devleti'nde Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış olan Fenerli Alexandır Karatodori Paşa (Alexandros Karatheodores)'dır. Kendisi imparatorluk için hayati önem taşıyan Berlin Kongresinde, Mareşal Mehmed Ali Paşa (asıl Alman adıyla Karl Detroit)[71] ile birlikte Osmanlı hükümetini temsil etmiştir.[72] Osmanlı devlet yönetimine Rumların daha yoğun olarak yer alması, İmparatorluğun Ortodoks nüfusunu Osmanlı merkezi ile bağlayan başka bir faktördü.[73] Bunun da ötesinde, diğerlerinin yanında Rum, Bulgar ve Sırp milletvekillerinin de yer aldığı Osmanlı Meclisine değinmek gerekir. 1876-77'de ilk Osmanlı Meclisindeki gibi 1908'den itibaren İkinci Meşrutiyet dönemi Meclisinde de Balkanlar'ın Ortodoks halk gruplarının çok sayıda temsilcisi vardı.[74] 20. yüzyılın başında İstanbul halkının önemli bir bölümünü Rumlar oluşturuyordu.[75] 1908-1912 yılları arasında Osmanlı Meclisinde, bir Rum Partisi gibi davranan yirminin üzerinde Rum milletvekili vardı. Bunlar genellikle patrikhane ile sıkı bir ilişki içinde bulunuyorlardı ve birçok yönden birlikte çalışıyorlardı. Onların arasında Aristidi Paşa gibi, nüfuzlu Osmanlı Devlet adamları da bulunuyordu; hatta bazıları değişik Osmanlı kabinelerinde bakanlık görevi yapıyorlardı.[76] Aynı Mecliste imparatorluğun Avrupa topraklarından Ortodoks milletvekili olarak dört Bulgar-Makedonyalı, üç Sırp ve bir Ulah (Aromun) bulunuyordu. Meclis imparatorluğun problemlerini tartışmak için önemli bir forum oluşturuyordu. Önemli konulardan biri, o dönemde özellikle Balkan halkları arasındaki büyük çatışma konusu olan Makedonya Sorunu idi. O zamana dek Makedonya'da birbirine karşı silahlı olarak savaşmış bu halkların temsilcileri ilk kez 1909 başında mecliste bir araya geldiler ve Makedonya Sorununa çözüm olanaklarını tartıştılar.[77]

Rum patrikliği ve Bulgar Eksarhlığı arasında, Balkanlar'daki kiliseler ve okullar konusundaki rekabet ve çatışmalar İstanbul'da yürütülüyordu. Örneğin iki taraf da İstanbul'da protesto gösterileri düzenliyorlardı. Birçok tartışma sonunda nihayet 14/27 Haziran 1910'da "Rumeli'de ihtilaflı kilise ve mektepler hakkında kanun" Osmanlı Meclisinde kabul edildi ve bunun üzerine 20 Haziran 1326/3Temmuz 1910 tarihinde yasa yürürlüğe girdi. Yasanın amacı Osmanlı Balkanları'ndaki Ortodoks halk grupları arasında yaşanan en önemli çatışma nedenini ortadan kaldırmaktı.[78]

20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rumlar, Bulgarlar ve Sırplar ulusal Balkan devletleriyle sıkı ilişki içindeydiler.[79] Bunun da ötesinde, sözü geçen ülkelerle doğrudan bağlantısı olan, örneğin, komiteler gibi gizli örgütler vardı.[80] Böylece bu ülkeler, "kendi" soydaşlarını - Panayotopoulos'a göre - kendi politikaları için, alet etmeye çalışıyorlardı.[81] Bütün bu ilişkilere rağmen, II. Meşrutiyet devrinde de İstanbul'da, Osmanlı Rumları için Yunan Devleti'nden çok daha önemli rol oynayan bağımsız bir Rum yönetici sınıftan söz edilebilir. Yani İstanbul, Jön Türkler zamanında da, Rumların büyük bir kısmı ve 1912'ye dek Bulgarlar ve Sırpların da bir kısmı için en önemli merkez olma konumunu sürdürmüştür.

Yeniçağdan 20. Yüzyıla dek Ruslar ve İstanbul

Rusların "Car'grad" (İmparator Kenti; Rusçada ve diğer birçok Slav dillerinde benzer şekilde) ile ilişkisi, Osmanlı fethinden sonra, diğer Güneydoğu Avrupa halklarında olduğundan daha farklı bir gelişme göstermiştir. "İmansızların hükümdarlığı altındaki patrik," Ruslar tarafından artık pek fazla önemsenmiyordu. *Moskova'nın ve tüm Rusya'nın Metropoliti* Konstantinopolis Patrikhanesinden ayrıldı. Ama Konstantinopolis Patriği tarafından tanınmadı. 1588 yılında İstanbul Patriği II. Jeremias Moskova'yı ziyaret etmiş, ertesi yıl da Rus kilisesi patrikliğe yükselmiştir. İstanbul Patriği ve diğer Ortodoks patrikler de sonuçta 1590'da Rus-Ortodoks Kilisesinin patriğini tanımışlardır.[82] Moskova Büyük Knezliği 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başında topraklarını hızla genişletmiş, Rusya'nın hızlı güç kazanması ile de daha 16. yüzyılın başında Moskova Hıristiyan dünyasının yeni merkezi, Rusya da kutsal bir ülke olarak görülmeye başlanmıştır: Moskova

Üçüncü Roma diye tanımlanıyordu. Bu düşünce 1512'de Pskovlu Keşiş Philotheos (Filofej) tarafından aşağıdaki gibi ifade ediliyordu:

> "O (Çar) Roma ve Konstantinopolis yerine Kutsal Moskova şehrindeki [...], kutsal, ekumen ve Apostol kilisesinin kutsal, ilahi tahtını yöneten, tüm yeryüzündeki Hıristiyanların tek Çarıdır. Yalnızca o (Moskova) tüm dünya üzerinde güneşten daha çok parıldar. Ey İsa'yı seven, Tanrı'yı seven, bil ki: Bütün Hıristiyan imparatorluklar yok olmuşlardır ve onların hepsi bizim Hükümdarımızın İmparatorluğuna geçmişlerdir, Kutsal Kitaplara göre: Bu Rus İmparatorluğudur. Çünkü iki Roma çökmüştür ama üçüncüsü ayakta durmaktadır ve bir dördüncüsü olmayacaktır."[83]

Bu düşünceye göre Hıristiyanlığın bir zamanki merkezi Konstantinopolis artık geçmişte kalıyordu. Bunu izleyen dönemde, Rus çarları Bizans İmparatorluğu'nun mirasçıları olarak da görülmeye başlandı. Bu bir evlilik bağı ile açıklanıyordu: Moskova Büyük Knezi III. Ivan (1462-1505) 1472 yılında Bizans İmparatoru II. Manuel'in torunu ve Bizans'ın son İmparatoru XI. Konstantin'in yeğeni Prenses Sophia Zoe ile evlenmiştir. Konstantinopolis'in fethinden sonra Bizans prensesi papanın koruması altında Roma'da yaşamıştı. 1472'de Prenses çok sayıdaki hizmetkârları ile büyük bir törenle düğünün yapıldığı Moskova'ya gelmiştir.[84] Konstantinopolis'in fethinden 19 yıl sonra gerçekleşmiş bu evlilik, daha sonra propagandası yapılmaya başlanan Rus çarının Bizans imparatorunun varisi olduğu iddiasını meşrulaştırmak için kullanılmaya başlanmıştır.[85] Bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks tebası, Rusya'yı muhtemel bir kurtarıcı olarak görüyordu.[86]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks kilisesi ile Rusya arasında 16. yüzyılın başında da ilişkiler mevcuttur. Moskova Büyük Knezi III. Vassilij (1505-1533) İstanbul'daki Patrik, I. Theoleptos'dan, Moskova'ya bir tercüman göndermesini ister. Bunun üzerine Maxim Grek (Maximos) bu işle görevlendirilir.[87] 1518'de Maxim, Yunanca yazıları Rusçaya çevirmek için Moskova'ya gitmiştir. Ama sonra kutsal yazıların Rusça çevirisi ile Yunan-

ca aslı bütünüyle birbirini tutmadığından, onları kasıtlı olarak saptırdığı iddiasıyla suçlanmıştır.[88] İlginçtir ki, yargılanırken o Osmanlı sultanının casusu olduğu şeklinde de suçlanmıştır.[89] Bu örnekten de görüldüğü gibi, Ruslar 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'u, her şeyden önce düşman Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olarak görüyorlardı.

IV. İvan (Korkunç Ivan 1543-1584) Moskova'da 1547 yılında tüm Rusya'nın Çarı ve mutlak hükümdarı olarak taç giymiş ve Osmanlı İmparatorluğu için Rusya tehlikeli bir güç haline gelmişti. Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkileri genellikle daha önceki gibi, baskınlarıyla Çarlığa korku salan Kırım Tatarları yoluyla devam ediyordu. Ama aynı zamanda ticaret ilişkileri de vardı, örneğin, kürk İstanbul'a özellikle Rusya'dan geliyordu.[90] Ayrıca Rumlarla Ruslar arasında sıkı ilişkiler vardı. Bu nedenle tarihçi Ekkehard Kraft, 17. yüzyılı Moskova'nın Grek yüzyılı diye tanımlar.[91]

18. yüzyıla dek Rus hükümdarları, Osmanlı İmparatorluğu ile çok ölçülü bir ilişkiyi korumaya çalışmışlardır. Ama İkinci Viyana Kuşatmasında Osmanlı İmparatorluğu büyük bir yenilgiye uğradığında Babıâli'ye karşı Rus politikası değişmeye başlamıştır.[92] İstanbul 18. yüzyılda giderek Rusya'nın genişleme politikasının hedefi haline gelmiş, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında Rusya gözle görülür şekilde Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişlemiştir. Çariçe II. Katerina (Büyük Katerina 1762-1796) devrinde Rusya 1768-1774 ve 1787-1792 savaşlarında Osmanlı İmparatorluğu'nu yenmiş ve Karadeniz'e çıkış yolunu ele geçirmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoksların hamisi hakkını tanımak zorunda kalmıştır.[93]

Çok sayıda Rum daha 18. yüzyılda Rus Çarlığında diplomatik görevlerde bulunuyordu. Bu da Rusya'nın Osmanlı Rumlarıyla ve İstanbul'la bağlantısını kuvvetlendiren bir faktördü. Bunun için özellikle dikkat çeken örneklerden biri İoannes Kapodistrias'tır (1776-1831). Rus Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Kapodistrias Yunan ayaklanması sırasında çarın Yunanlılara desteğini sağlamaya çalışmıştır. Soylu bir Fenerli ailenin oğlu, Alexandros Ypsilantis de buna bir başka örnektir. Babası Konstantinos Ypsilantis Eflak Beyi iken, 1805'te Sultan tarafından azledildi ve Rusya'ya kaçtı. Alexandros Ypsilantis orada bir askeri okula gidip, Rus ordusunda subay olmuş ve çarın

yaverliği orununa kadar yükselmiştir. 1814'te Odessa'da kurulmuş olan Yunan gizli örgütü *Philike Hetaireia*'ya katılmış ve daha önce değinildiği gibi, 1821'de Eflak ve Boğdan'daki Yunan ayaklanmasına öncülük etmiştir.[94]

18. yüzyılın sonuna doğru, Rus politikası için İstanbul'un ne anlama geldiğini, en iyi şekilde ünlü "*Grek Projesi*" (*Greceskij Proekt*) gösterir. II. Katerina tarafından hazırlanan "Grek Projesi"ne göre Konstantinopolis'in fethi ile Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulması planlanıyordu.[95]

Fakat bu proje büyük Avrupa devletlerinden destek görmediği için gerçekleştirilememiştir. 19. yüzyıl, Rusya'nın egemenlik sınırlarını genişletmesiyle sonuçlanan, Osmanlı-Rus savaşlarıyla şekillenmiştir. Ayrıca Boğazlar'a ilişkin Rus menfaatlerine uygun diplomatik fırsatlar da ortaya çıkmıştır. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı üzerine, Rusya zor durumdaki sultana yardım etmeye hazır olduğunu ilan etmiş, bunun için de Hünkâr İskelesi Antlaşması (8 Temmuz 1833) imzalanmıştır.[96] Rus müdahalelerine ideolojik bir renk de verilerek Slav ya da Ortodoks kardeşlerin Türklerin boyunduruğundan kurtarılmasından söz ediliyordu.[97] "Car'grad" yönündedeki Rus genişlemesinin doruk noktası, Rusya'nın İstanbul surlarına dek geldiği 1877/78 savaşıdır. Uzun süredir gözünü diktiği Osmanlı başkentini fethetmek için, Rusya'nın önünde artık hiçbir engel kalmamıştı. Ama Batı devletleri ile bir çatışmadan kaçınıyordu. Rusya Osmanlı hükümetine bugün İstanbul havaalanının bulunduğu, Aya Stefanos'ta (Yeşilköy), bu yerin adıyla anılan barış antlaşmasını dikte etti. Ama bu antlaşma daha 1878 yazında Berlin Barış Antlaşmasıyla revize edilmiştir. Rusya'nın bu tek taraflı girişimleri, Rusya'yı Akdeniz'de görmek istemeyen Batılı devletler tarafından durdurulmuştur. Sovyetler döneminde de Rusya Boğazlar'ı kontrolü altına almaya çalışmıştır.[98]

Rusya 19. yüzyılda sadece politik hırslarıyla değil, kültür alanında da etkindi. 1895 yılında antikçağ ve Bizans kültürü araştırması için İstanbul'da arkeoloji enstitüsü açan ilk ülke Rusya olmuştur. Rus Arkeoloji Enstitüsü, Rus Bizantolog ve arkeoloğu Fedor Ivan Uspenskij (1845- 1928) tarafından yönetiliyordu ve *Izvestija Russkogo Arheologičeskogo Instituta v Konstantinople* adlı bir dergi çıkarıyordu. Ama 1914'te Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya geldiği Birinci Dünya Savaşı başlayınca, enstitü tekrar kapatılmıştır.[99]

Yüzyıl dönümünde Arnavut-Osmanlı aydını Şemseddin Sami Fraşeri İstanbul üzerine şöyle yazıyor:" Bu şehrin dünyanın merkezi olma hakkının kanıtı, orada beş on dilin konuşulması ve nerdeyse tüm milletlerden ve her türden insanın yaşıyor olmasıdır."[100] Ama bugün İstanbul 100 yıl öncesine göre bambaşka bir görüntü arz ediyor. Ortodoks milletlerin İstanbul'la ilişkileri, en geç 1912/13 Balkan savaşlarından sonra zayıflamaya başlamıştır. Birinci Balkan Savaşında Ortodoks Balkan ülkeleri –Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ– Osmanlı İmparatorluğuna karşı, Rusya'dan da desteklenerek birleştiler. Sonuç olarak imparatorluk Avrupa'daki topraklarını kaybetmiştir ve Müslüman halk çok zor koşullarda defalarca İstanbul'a ve başka yerlere sığınmışlardır. Bu durum Türkler arasında Balkan halklarının İmparatorluktaki mensuplarına karşı olumsuz bir tepki uyandırmıştır. Bunu izleyen dönemde de Türk milliyetçiliği politik bir düşünce olarak yerleşmeye başlamıştır.[101] Çok uluslu Osmanlı Devleti'nin çöküşüne neden olan Birinci Dünya Savaşında, Türkler kendilerini Osmanlıdan çok daha güçlü batılı büyük devletler ve Rusya karşısında bir var olma mücadelesi içinde bulmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ortodokslar, Dünya Savaşı sırasında Osmanlı düşmanlarına karşı sempati duymuşlar ve bu onların Türklerle olan ilişkilerinin daha da kötüye gitmesine yol açmıştır. Türklerle Rumların arasının kesin açılması demek olan, Yunan ordusunun Batı Anadolu'ya girişi, bu gelişmeyi doruk noktasına çıkarmıştır.

Megale Idea denen Büyük Yunanistan Ülküsü, Yunan-Türk ilişkilerini bozan önemli bir etkendi. Bu ülküye göre, İstanbul mevcut bütün Yunanlıların oturduğu bölgeleri içine alan, büyük bir İmparatorluğun başkenti olacaktı.[102] Ama bu ülkünün etkisi son derece tehlikeli idi, çünkü aslında bu Yunanlılar ve Türkler arasında bir ölüm kalım savaşı demekti. Yunan ordusunun 1919 yılında Anadolu'ya girişi, "*Megale Idea*"yı gerçekleştirme girişimi idi. Yunan işgal ordusunun geri püskürtüldüğü savaştan sonra, "Nüfus Mübadelesi" yapılmıştır. Bazı istisnalar dışında, Ortodokslar Türkiye'yi, Müslümanlar Yunanistan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır.[103] Türk Ulusal Devleti Müslüman olmayan halk gruplarını hain ve Türk halkının düşma-

nı olarak görüyordu. Lozan'daki uzun müzakerelerden sonra, Rum patriğinin eskisi gibi İstanbul'da kalmasına izin verildi ama düşman bir kurum olarak aşağılanmaya devam etti.[104] Patriğe karşı güvensizlik bugüne dek süregelmiştir.[105] Yeni başkenti ile Türkiye Cumhuriyeti, kendince homojen bir ulus yaratmak için, ulusal devlet ülküsünü takip ederek buna uygun bir politika izlemiştir. Örneğin, 1942 yılında, öncelikle din gruplarına göre eşit olmayarak derecelendirilmiş bir *"Varlık Vergisi"* uygulanmıştır.[106] İstanbul'da Rumlara karşı çok sayıda saldırılar (1955'te 6-7 Eylül olayları) olmuştur ve 1964 yılında Yunan pasaportlu Rumlar sınır dışı edilmişlerdir. Bu olaylar sonuç olarak, İstanbul'da kalan Rumların sayısının aşırı derecede azalmasına yol açmıştır.[107] Bugün orada patrikliğe bağlı sadece yaklaşık iki veya üç bin Rum vardır. Öte yandan, Yunanistan'da Osmanlı mirasına karşı mücadele o dereceye varmıştı ki yalnızca az sayıda Osmanlıdan kalma mimari eser büyük yıkımlar sonucunda ayakta kalabilmiştir.[108] Diğer Balkan ülkelerinde de Osmanlı mirası geniş ölçüde inkâr edilmiştir.[109] Bu milletlerin Türkiye'ye karşı mesafesi ve Türkiye'nin bu ülkelere karşı mesafesi, İkinci Dünya Savaşından sonra bu ülkelerde sosyalist rejim yerleştiğinde doruk noktasına ulaşmıştır. Sınırlar aşılamayacak kadar büyümüştür. Bu karşılıklı mücadele ve birbirini dışlama sonucunda 20. yüzyılda İstanbul, Doğu ve Güneydoğu Avrupa Ortodoks halkların merkezi olma konumunu kaybetmiştir.

1990 değişiminden sonra, Türkiye ile eski sosyalist ülkeler arasındaki sınırlar açıldığı için, bu olumsuz görüntü değişmeye başlamıştır. İstanbul bu arada çok sayıda Rus, Bulgar, Romen vs. tarafından turistik veya ticaret amacıyla ziyaret edilmektedir. İlişkiler bugün birinci derecede bu açıdan gelişse de, kültürel ilişkilerde gelişmenin belirtisi de vardır. Rusya ve Romanya İstanbul'da kendi kültür merkezlerini açmışlardır bile.[110] Bu arada İstanbul'da, başka işlerin yanı sıra 19. yüzyıl sonundan, İstanbul'daki Bulgar anıtlarını restore etmeye çalışan birkaç yüz Bulgar vardır. Yunanistan ve Türkiye arasındaki çok sürtüşmeli ilişkiler de, bu yüzyılın dönümünde Avrupa politikası çerçevesinde düzelmeye başlamıştır. Sayıca çok azalsalar bile Rumlar yine de eskisi gibi İstanbul'da demografik ve kurumsal açıdan en güçlü Ortodoks halk topluluğudur.[111] Yani Yunan-Türk probleminin ortadan kalkma-

sı ve İstanbul'un tekrar Yunanlılar için önemli yerini alması umudu vardır. Ama buna ne Yunan okul ders kitaplarındaki "mermerleşmiş kral," ne de "yarı kızarmış balıklar" veya "ağlayan bakire" yoluyla erişilebilir. Bunlar aslında Yunanlıların İstanbul'la çağa uygun bir ilişki kurmasını engellemiş ve şimdiye dek sadece zarar vermişlerdir. Aynı şekilde Türkiye'de Rum Ortodoks Patrikhanesini Türk toprağında beşinci bir Yunan kolu olarak görmek ve sıklıkla da bu şekilde bir kurum olarak muameleye maruz bırakmak da aynı derecede bu amaca hizmet etmeyecektir.

Burada incelenen Ortodoks halklar için İstanbul'u bugün bile en önemli bir merkez yapan, şu özelliğidir: İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi, yaklaşık 300.000 kayıt defteri ve 150 milyon civarında belgeyle Yunan, Bulgar, Sırp ve diğer Ortodoks Balkan halklarının 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki tarihlerinin en önemli kaynaklarını barındırmaktadır.[12] Bu arşivler Rus tarihini araştırmak için de, özellikle Rusların Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri açısından önemlidir. O halde gelecekte tarih araştırmacılığı alanında, Ortodoks milletlerin kültür yaşamında, İstanbul'un yeniden önemli yerini alabileceği umudu vardır.

Notlar

1 M[OSCHOPULOS], N[ikephoros]: "Konstantinupolis," *Megale Hellenike Enkyklopaideia* 15 (1963), s. 583-635, burası 583.

2 RUNCIMAN, Steven: *Die Eroberung Konstantinopels 1453*. Münih 2005, s. 185.

3 Özellikle bakınız: OSTROGORSKY, Georg: Geschichte des byzantinischen Staates. Münih 1963³; OBOLENSKY, Dimitri: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453. Londra 1971 ve toplu makaleler: a.y. Byzantium and the Slavs. Collected Essays. Londra 1982; BECK, Hans-Georg:Geschichte der orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich.Göttingen 1980; Hohlweg, A. (Yay.): Byzanz und seine Nachbarn. Münih 1996; STEPHENSON, Paul: Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204. Cambridge2000; LILIE, Ralph-Johannes: Byzanz. Das zweite Rom. Berlin 2003; HOFFMANN, L. (Yay.): Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur. Wiesbaden 2005.

4 Bununla birlikte İstanbul şehrinin multietnik karakteri ve örneğin Demetrius Cantemir (1673-1723) gibi bazı ünlü kişilikler üzerinde durulmakta ve bunlar daha detaylı incelenmektedir. Bkz. FAROQHI, Suraiya: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*. Münih 1995, s. 96-101.

5 Burada Dr. KONRAD Clewing ve Şevket ATEŞ'e, baskıya girmeden önce bu makaleyi okudukları ve değerli önerilerde bulundukları için teşekkür etmek isterim.

6 Bizantion adı Trakya kökenlidir. Bkz. LITTLEWOOD, A. R.: "Byzantium," *Encycloaedia of Greece and Hellenic Tradition I* (2000), s. 273-274.

7 GERLAND, E.: "Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel," *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 10 (1933), s. 93-105.

8 VRYONIS, Speros: *The Decline of Medival Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley ve diğ. 1971, s. 499.

9 VRYONIS, *The Decline* (Dipnot 8 gibi), s. 499.

10 HÖSCH, Edgar: "Das byzantinische Erbe bei den Balkanvölkern," HOHLWEG, Armin (Yay..): *Byzanz und seine Nachbarn*. Münih 1996 (Südosteuropa-Jahrbuch 26), s. 69-81.

11 HÖSCH; Edgar: *Die Kultur der Ostslaven*. Wiesbaden 1977, s. 34.

12 927 yılında bir barış anlaşması sonucu Bizans, Bulgaristan'ın kilise özerkliğini ve Bulgar hükümdarlarının imparator diye anılmasını tanımak zorunda kaldı. EVANS, Stanley G.: *A Short History of Bulgaria*. Londra 1960, s. 41-49.

13 Bkz. DETREZ, Raymond: *Historical Dictionary of Bulgaria*. Lanham, Londra 1997, s. 248-251; EVANS, *A Short History* (Dipnot 12 gibi), s. 59 ve devamı. Ayrıca bkz. SINEGAROV, Ivan: *Istorija na ohridskata arhiepiskopipja*. Cilt I: *Ot osnovavaneto i do zavladjavaneto na Balkanskija poluostrov ot turcite*. Cilt II: *Ot padaneto i pod turcite do nejnoto uništoženie (1394-1767)*. Sofija 1995 2; ZLATARSKI, V. N.: *Istorja na bălgarskata dăržava prez srednite vekove*. 3 Cilt. Sofija 1918-1940; T[ODT], K[laus] P[eter]: "Ohrid, Erzbistum von," HÖSCH, Edgar/Karl NEHRING-Holm SUNDHAUSEN (Yay.): *Lexikon zur Geeschichte Südosteuropas*. Wien, Köln, Weimar 2004, s. 485 ve devamı.

14 Peć'in son patriği II. Arsenije, 1463'e dek patriklik unvanını korumuştur. Bkz. ČOROVIĆ, Vladimir: *Istorija Srba*. Beograd 2003, s. 202 ve devamı.

15 HÖSCH: *Die Kultur* (Dipnot 11 gibi), s. 19.

16 HÖSCH, Edgar: *Geschichte Russlands. Vom Kiever Reich bis zum Zerfall des Sowjetimperiums*. Stuttgart ve diğ. 1996, s. 33.

17 HÖSCH: *Die Kultur* (Dipnot 11 gibi), s. 18.

18 HÖSCH: *Die Kultur* (Dipnot 11 gibi), s. 23; a.y.: "Die 'Kirchenleute' und das griechisch-byzantinische Erbe in Altrussland," RÖDEL, Dieter/Joachim SCHNEIDER (Yay.) *Strukturen der Gesellschaft im Mittelalter. Interdisziplinäre Mediavistik in Würzburg*. Wiesbaden 1996, s. 69-81. Rusya'da Bizans etkisi için ayrıca bkz. OBOLENSKY, *Byzantine Commonwealth* (Dipnot 3 gibi); a.y.: "Russia's Byzantine Heritage," *Oxford Slavonic Papers* I (1950), s. 37-63 ve aynı yazarın başka makaleleri aynı yerde: *Byzantium and the Slav* (Dipnot 3 gibi); DVORNIK, F.: "Byzantine Political Ideas in Kiewan Russia," *Dumbarto Oaks Papers* IX-X (1956), s. 73-121; MEDLIN, William: *Moscow and East Rom*. Geneva 1952; SCHAEDER, Hildegard: *Moskau, das Dritte Rom*. Darmstadt 1957; LICHACHEV, D. S.: "The Type and Character of Byzantine Influences in Old Russian Literature," *Oxford Slavonic Papers* XIII (1967), s. 15-32; HAMILTON, George: *Art and Architecture of Russia*. Baltimore 1954; IKONNIKOV, V.: *Opyt izsledovanija o kul'turnom značenii Vizantii v russkoj istorii*. Kiev 1989; MAJESKA, George P.: "Byzantine Influence on Russia," *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* 6 (1978), s. 74-80.

19 RUNCIMAN, *Die Eroberung* (Dipnot 2 gibi) s. 185.

20 Bkz. *Der Aufstieg Moskaus. Auszüge aus einer russischen Chronik*. Cilt II: *Vom Beginn des 15. bis zum*

Beginn des 16. Jahrhunderts. Peter NIETSCHE tarafından tercümesi, girişi ve açıklaması yapılmıştır. Graz ve diğ. 1967, s. 38-61; HÖSCH, *Die Kultur* (Dipnot 11 gibi), s. 23.

21 IORGA, N[icolae]: *Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie byzantine.* Bucharest 1971².

22 Örneğin ikon ressamlığının Bizans geleneği böylece bir süre ilgili ülkelerde yaşamaya ve hatta gelişmeye devam etmiştir. F[ELMY], K[arl] C[hristian]: "'Byzanz nach Byzanz'. Das Fortleben der byzantinischen Kultur in den orthodox geprägten Ländern des Ostens," WAMSER, Ludwig (Yay.): *Die Welt von Byzanz - Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausand -jährigen Kultur.* Münih 2004, s. 21-31.

23 K[ALOMENOPULOS], N[ikost], D[inkas], K: "Halosis," içinde. *Megale Hellenike Enkyklopaideia* 4 (1963), s. 139-140.

24 GENÇ; Reşat: "Türk Tarihi," *Türk Ansiklopedisi* 32 (1983), s. 269-295, burada s. 292.

25 RUNCIMAN, *Die Eroberung* (dipnot 2 gibi), s. 199.

26 Bizans-Rum ve Batı kroniklerine dayanarak Konstantinopolis'in fethi ve son Bizans imparatorunun ölümünün anlatımı için bkz. RUNCIMAN, *Die Eroberung* (Dipnot 2 gibi) burada özellikle s. 138-150, yukarıda aktarılan efsane için s. 153. Ayrıca bkz. GEORGIUS (SPHRANTEZES): *Die letzten Tage von Konstantinopel. Der auf den Fall Konstantinopels bezügliche Teil des dem Georgios Sphrantzes zugeschriebenen "Chronicon maius". Çevirisi, girişi ve açıklaması:* Endre von IVÁNKA, Graz ve diğ. 19734.

27 "[...] Bir tek "Polis" vardır ve bu da 'Konstantinopolis'tir. Ve bugün bile biri 'şehr'e gideceğini veya babasının 'şehir'de doğduğunu ya da büyük yangının 'şehir'deki birçok dükkânı harap ettiğini söylerse, herkes onun İstanbul'u kastettiğini anlar." PENTZOPOULOS, Dimitri: *Balkan Excange of Minorities and its Impact upon Greece.* Londra 20022, s. 26.

28 İlkokul 5. sınıf tarih ders kitabı: ASEMOMYTES, Basiles ve diğ.: *Sta Byzantina Chronia. Istoria tes 5. taxes.* Atina 1990⁴, s. 201; bkz. Yine a.y.. (14. Baskı), s. 143.

29 Türkler şehri ele geçirdiğinde, bir keşiş yedi tane balık kızartmaktaymış. Balıkların bir yanını kızartmış, tam onları çevirmek istediği sırada biri gelip ona şehri Türklerin ele geçirdiğini söylemiş. Bunun üzerine keşiş, ancak balıklar canlanırsa sana inanırım diye cevap vermiş. Daha sözünü tamamlamadan balıklar canlanıp tavadan suya atlamışlar. Ve bu canlı balıklar bugün bile hâlâ oradalar, Balıklı'da. Ve öyle yarı kızarmış olarak görünürler. Ta ki bizim şehri alma zamanımız gelene kadar. Sonra da denir ki, bir başka keşiş gelecek ve kızartmayı sona erdirecek." İlkokul 6. sınıf için tarih ders kitabı: AKTYEPES, Dionysios ve diğ.: *Sta Neotera Chronia. Istoria St Demotiku.* Atina 1990², s. 65; bkz. Yine a.g.y. Dördüncü Baskı (2000), s. 54. Bununla ilgili olarak ayrıca bkz. KOULLAPIS, Lory-Gregory: *Die Darstellung der osmanischen geschichte in den Schulbüchern Griechenlands und der Türkei. Gemeinsamkeiten und Unterschiede zweier gegenseitiger Nationalismen.* Münih Üniversitesi yayınlanmamış master tezi, 1993, s. 37-38.

30 "Meryem ağlıyordu, azizler de ağladılar onunla birlikte, 'öyle çok ağlama Kutsal Bakire, üzülme çok! Günün birinde Konstantinupolis yine bizim olacak!". ASEMOMYTES (Dipnot 28 gibi), s. 201. Ayrıca bkz. KOULLAPIS: *Darstellung* (Dipnot 29 gibi), s. 37.

31 Sözü edilen "*Megale Idea* (Büyük Ülkü) günümüzün Yunan okul kitaplarında tamamen olumlu gösterilir. Bkz. AUERNHEIMER, Gustav: " Zum Bild der Türkei und seiner historischen Voraussetzungen," *Südosteuropa 48*, Sayı 5/6 (1999), s. 336-358, s. 349.

32 Bkz. M[OSCHOPULOS], "Konstantinupolis," (Dipnot 1 gibi), s. 583. Osmanlı eserlerinde de İstanbul adının etimolojisi Yunanca sözcük olarak yapılır. Bkz. Ş[EMSEDDİN], SAMİ/ Ch. Sami-Bey FRASCHERY: "İstanbul," Aynı yazar: *Kamusü'l-A'lam/Dictionnaire d'Histoire et de Geographie*. İstanbul/ Constantinople 1316/1899, s. 873-880, burası s. 880. Osmanlı Devrinde Konstantiniyye ve İstanbul adları kullanılıyordu. Cumhuriyet döneminde ise İstanbul adı şehrin resmi adı olmuştur. Bkz. YERASİMOS, Stéphane: "Du cosmopolitisme au nationalisme," Aynı yazar (Yay.): *Istanbul 1914-1923. Capitale d'un monde illusoire ou l'agonie des vieux empires*. Paris 1991, s. 11-39, burası s. 23.

33 RUNCIMAN, *DieEroberung* (Dipnot 2 gibi), s. 207-212. İstanbul'daki Bizans kilise ve anıtlarına ilişkin bkz. MILLINGEN, Alexander Van: *Byzantine Churches in Constantinople*. Londra 1974.

34 RUNCIMAN, *Die Eroberung* (Dipnot 2 gibi), s. 153-154.

35 Yunan okul kitaplarında şehrin büyük ölçüde yıkımı anlatılır. Bkz. KOULLAPIS, *Dastellung* (Dipnot 29 gibi), s. 35-36.

36 Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Bizans İmparatorluğu'nun etkisine ilişkin en son görüşler için bkz. KAFADAR, Cemal: *Between two Worlds. The Construction of the Ottoman State*. Berkeley ve diğ. 1995 ve PEIRCE, Leslie: "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries," *Mediterranean Historical Review* 19,1 (2004), s. 6-28. Daha önceki görüşler için bkz. Özellikle WITTEK, Paul: *The Rise of the Ottoman Empire*. Londra 1958 (Repr. Royal Asiatic Society Monographs 23); GIBBONS, Herbert Adams: *The Foundation of the Ottoman Empire. A History of Osmanlis up to the death of Bayezid I (1300-1403)* Oxford 1916 (Yeni basımı 1968); KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad: *Les origines de l'Empire Ottoman*.Paris 1935 ve a. y.: *Some Observations on the Influence of the Byzantine Institutions on Ottoman Institutions*. Ankara 1999; Yunan tarihçilerinin görüşü için bkz. ARNAKIS, George Georgiades: *Hoi protoi Othomanoi. Symbole eis to problema tes ptoseos tu Hellenismu tes Mikras Asias (1282-1337)*. Athenai 1947.

37 İNALCIK, Halil:"The Policy of Mehmed II toward the Grek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers 23/24* (1969/1970), s. 231-249; a.y.: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. Londra 1978, s. 231-249, burası 237 ve devamı; YERASIMOS, Stéphane: "Les Grecs d'Istanbul aprés la conquête ottomane. Le peuplement de la ville et de ses environs (1453-1550)," ANASTASSIADOU-DUMONT, Méropi (Yay.): *Identités confessionelles et espace urbain en teres d'islam (*Revue des mondes Musulmans et de la Mediterranee, 107-110) (2005), s. 375-399.

38 Michael Ursinus, *millet-i Rum* teriminin aslında 15. ve 16. yüzyılda hemen hiç kullanılmadığına ve esasında *millet* sisteminin çok daha sonra şekillenmiş olduğuna işaret etmektedir. Bkz. URSINUS, Michael: "Zur Diskussion um *"millet"* im osmanischen Reich," *Südost Forschungen* 48 (1989), s. 195-207; a.y.: *"millet" Encyclopedia of Islam* 7 (1993), s. 61-64.

39 Sultan II. Mehmed'in ve Konstantiniyye'nin fethinin Yunanlılardaki imajının incelenmesi, kanaatimce ilginç bir araştırma konusu oluşturmaktadır. Ancak bu konunun burada daha geniş bir şekilde ele alınması bu makalenin sınırlarını aşmaktadır.

40 ÖZBARAN, Salih: *Bir Osmanlı Kimliği. 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*. İstanbul 2004, s. 17-18, 42, 121.

41 Georgios Trapezuntios II. Mehmed'e şöyle yazmıştı: Senin Roma İmparatoru olduğundan hiç kimsenin kuşkusu yoktur. "Kim İmparatorluğun merkezini hakkı ile elinde tutuyorsa, imparator

o demektir, ama Roma İmparatorluğu'nun merkezi Konstantiniyye'dir". BABINGER, Franz: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit.* Münih 1953, s. 266. İNALCIK'la da krş., *"The Policy"* (Dipnot 37 gibi), s. 233.

42 İnalcık, bir Osmanlı "melting pot" (kaynaşma yeri) görüşüne katılır ve daha önce sözü geçen Vryonis'in konuya yaklaşımını destekler. İNALCIK, Halil: "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme," *Doğu Batı 18* (2002), s. 89-127, burası s. 98; VRYONIS, *The Decline* (Dipnot 8 gibi), s. 498-501.

43 HÖSCH, Edgar: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart.* Münih 2002⁴, s. 143 ve devamı.

44 IORGA, *Byzance après* (Dipnot 21 gibi) burada özellikle s. 226 ve devamı.

45 1657 yılında ilk kez bir patrik, III. Parthenios, Eflak Beylerini kışkırttığı ve İstanbul'da huzursuzluk çıkaran Rumları desteklediği suçlamasıyla asıldı. Bkz. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi.* Cilt III/1: *II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar.* Ankara 19732, s. 374 ve devamı.

46 RUNCIMAN, Steven: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence.* Cambridge 1968, s. 405-406.

47 HADROVICS, Ladislas: *Le peuple serbe et son église sons la domination turque.*Paris 1947, s. 48 ve devamı.; ZIROJEVIĆ, Olga: *Srbija pod turskom Vlašću (1459-1804).* Novi Pazar, Beograd 1995, s. 48.

48 GOPČEVIĆ, Spiridon: *Serbien und die Serben.* Cilt I: *Das Land,* Leipzig 1888, s. 263; Sığınanların sayıları üzerine çeşitli veriler için bkz. ZIROJECIĆ, *Srbija pod* (Dipnot 47 gibi), s. 90-94. Noel Malcolm, "Büyük Göç"teki *(Velika Seoba)* göçmen sayısının iddia edildiği kadar yüksek olmadığına ve ayrıca göçmenlerin sadece Kosova'dan değil, Niş, Belgrad yöresi ve diğer yörelerden de gelmiş olduklarına dikkati çeker. Göçmenlerin arasında sadece Sırplar değil, Arnavutça konuşan Katolikler ve Ortodokslar, hatta Müslümanlar bile bulunuyordu, bkz. MALCOLM, Noel: *Kosovo: A Short History.* New york 1999, s. 139-162, özellikle s. 161-162. Malcolm'un tezine, ulusal Sırp tarihyazıcılığından bir cevap için bkz. TERZIĆ, Slavenko ve diğ. (Yay.) : *Response to Noel Malcolm's Book, Kosovo. A Short History. Scientific Discussion on Noel Malcolm's Book "Kosovo. A Short History" (Macmillan, Londra 1998, 492) 8th October* 1999. Belgrade 2000, "Büyük göç" için bkz: BJELAJAC, Mile: "Pro and Contra: Some Western Echoes of Noel Malcolm's Book *Kosovo. A Short History,"* a.g.y., s. 111-125, burası için s. 114 ve devamı. Bu sorunsalın ayrıntılı bir analizi için bkz. CLEWING, Konrad: "Mythen und Legenden zur Ethnostruktur in Kosovo. Ein geschichtlicher Überblick," a.y./ Jens REUTER (Yay.): *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen, Akteure, Verlauf.* Münih 2000, s. 17-63, burası için s. 29 ve devamı.

49 HADROVIC, *Le peuple serbe* (Dipnot 47 gibi), s. 153; ZIROJEVIĆ, *Srbija pod* (Dipnot 47 gibi), s. 152-155; KALEZIĆ, Dimitrije: "Die Serbische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart," DÖPPMANN, Hans-Dieter (Yay.): *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa.* Münih 1997, s. 219-228, burası s. 224. RUNCIMAN: *The Great Church* (Dipnot 46 gibi), s. 379-380.

50 Bkz. VRANKIĆ, Petar: *Religion und Politik in Bosnien und Herzegowina (1878-1918).* Paderborn, Münih 1998, s. 138 ve devamı, s. 173 ve devamı.

51 RUNCIMAN, *The Great Church* (Dipnot 46 gibi), s. 380.

52 1920'de Sırp patrikliği yeniden kurulmuş ve sosyalist dönemde ayakta kalarak bugüne dek varlığını sürdürmüştür. KALEZIĆ, "Die Serbische" (Dipnot 49 gibi), s. 226 ve devamı. Sırp patriklerinin

tarihleriyle listesi için bkz. Srpska Pravoslavna Crkva, iz Vikipedije, slobodne enciklopedije, http://st.wikipedia.org [12.09.2005].

53 LEB, Ioan Vasile: "Die Rumänische Orthodoxe Kirche im Wandel der Zeiten," DÖPPMANN, *Religion* (Dipnot 49), s. 179-199, burası s. 179.

54 CLEWING, Konrad: "Nationalität und Glaube. Stimmen für und wider die Autokephalie in Albanien 1922-1937," UKGJINI, Nikë/Willy KAMSI- Romeo GURAKUQI (Yay.): *Krishtërimi ndër Shqiptarë. Simpozium Ndërkombëtar Tiranë, 16-19 Nëntor 1999* [İng. İkincil Başlık: *Christianity among the Albanians. International Symposium Tirana, November 16-19 1999*].Shkodër 2000, s. 303-316; SKENDI, Stavro: "The *millet* System and its Contribution to the Blurring of Orthodox National Identitiy in Albania," BRAUDE, Bejamin / LEWIS, Bernard (Yay.) *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society.* Cilt I:*Central Lands.* New York, Londra 1982, s. 243-257. Yugoslavya'da Makedonya Cumhuriyeti kurulduktan sonra 1958'de bir Makedonya Ortodoks kilisesi de kuruldu ve kilise 1967'de Ohri'de bağımsızlığını ilan etti. Bu 1767'de kesintiye uğratılan Ohri geleneğinin yeniden canlandırılması olarak gerçekleştirildi; ama bu şekliyle diğer Ortodoks kiliseleri tarafından bugüne dek tanınmamıştır. T[ODT], "Orid" (Dipnot 13 gibi); GEORGIEVA, Valentina/Sasha KONECHNI: *Historical Dictionary of the Republic of Macedonia.* Lanham, Londra 1998, s. 68-72.

55 VOURI, Sofia: "Greece and the Greeks in Recent Bulgarian History Textbooks," HÖPGEN, Wolfgang (Yay.): *Oil on Fire? Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe.* Hannover 1996, s. 67-77, burası s. 70 ve devamı. Bizans ve Osmanlı devrinde, Bulgarların siyasi, ruhani ve kültürel anlamda İstanbul'a bağımlı olması Bulgaristan'da daha ziyade olumsuz olarak değerlendirilir. Çünkü bu bir Grekleştirme olarak görülür.

56 "İstanbul," *Kratka Bălgarska Enciklopedija 2* (Sofia 1964), s. 541-542.

57 19. yüzyıl ortalarında İstanbul'da yaşayan Bulgarların sayısına ilişkin kesin istatistikler yoktur. Eldeki veriler 20.000 ile 50.000'in üzerinde değişmektedir. Bkz. HEZARFEN, Ahmet: "Bulgarlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1994), s. 330-331.

58 Bunun için bu kitaptaki Neriman Ersoy Hacısalihoğlu'nun makalesine bkz. Hanın bugünkü durumu için bkz. BELGE, Murat: *İstanbul Gezi Rehberi.* İstanbul 1994², s. 72.

59 O, ruhanilerden Avksentij Veleški ve Paisij Plovdivski ile beraber patrikhaneye karşı mücadele ediyordu. Bulgar kilisesinin bu üç öncüsünün mezarları bugün İstanbul'da Sveti Stefan Kilisesinin avlusunda bulunmaktadır. Bkz. TEMELSKI, Hristo: *Bălgarskata svetinya na Zlatnija rog.* Veliko Tărnovo 2005². İki Türk mimarı 1990'ların başında Kilisenin restorasyonunda çalıştılar ve kilise hakkında ortak bir yapıt kaleme aldılar: KURUYAZICI, Hasan/Mete TAPAN: *Sveti Stefan Bulgar Kilisesi. Bir Yapı Monografisi.* İstanbul 1998; İBİŞOĞLU, Vartuhi S.: "Aznavur, Hovsep," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.*1 (1993), s. 511.

60 Bunun için bkz. MEININGER, Thomas A.: *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872.* Madison 1970, s. 126-134. Bulgar görüşü için bkz. NIKOV, Petăr: *Văzraždane na bălgarskija narod. Cărkovno-nacionalni borbi i postiženija* . Sofija 19712.

61 Eksarh Josif'in 1915'te ölümünden sonra Bulgar kilisesi Kutsal Ruhani Meclis (Sinot) tarafından yönetildi. Bulgar patrikliğinin kurulması ancak 1953 yılında oldu. Sosyalist Bulgaristan'da kurulan patriklik bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir. Almanca kısa bir tanıtım için bkz. KRĂSTEV, An-

gel: "Die Bulgarische Kirche in Geschichte und Gegenwart," DÖPPMANN, *Religion* (Dipnot 49 gibi), s. 149-155. Bunun için ayrıca bkz. PETROV, Petar / Hristo TEMELSKI: *Cărkva i cărkoven život v Makedonija.* Sofija 2003, s. 97 ve devamı.

62 "İstanbul," *Kratka Bălgarska* (Dipnot 56 gibi); DETREZ, *Historical Dictionary* (Dipnot 13 gibi), s. 174-175. 19. yüzyılda İstanbul'daki Bulgarlar üzerine şimdiye dek en kapsamlı makale için bkz. NAČOV, N.: "Carigrad kato kulturen centăr na bălgarite do 1878 g," *Sbornik na ban XIX* (1925), s. 1-206. İstanbul'daki Bulgar anıtlarının bugünkü durumu üzerine güzel bir seyahat raporu için bkz. BILLIG, Klaus: "Bulgarien heute in Istanbul . Auf den Spuren der bulgarischen Minderheit in der Metropole am Bosporus," GESEMANN, Wolfgang/Rumjana IVANOVA-KIEFER-Rumjana ZLATANOVA (Yay.): *Bulgarien- Jahrbuch* (2000-2001). Münih 2003, s. 13-31.

63 KITROMILIDES, Paschalis M.: "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans," a.y.: *Enlightenment, Nationalism , Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe.* Aldershot vd. 1994, s. 149-192, burası s. 165 vd. 181.

64 Yunanistan'da kısmen, Yunan ulusal birliği anlamında, patrikliğin merkezini İstanbul'dan Atina'ya taşınması gerektiği görüşü savunuluyordu. ZELEPOS, Ioannis: *Ethnisierung griechischer Identität, 1870-1912.* Münih 2002, s. 88-90, 96.

65 ZELEPOS, *Ethnisierung* (Dipnot 64 gibi), s. 86-90, 272 vd., 275.

66 AUGUSTINOS, Gerasimos: *The Greeks of Asia Minor. Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century.* Kent, Londra 1992, s. 149-152, s. 235-236'daki Dipnot 11.

67 AUGUSTINOS, *The Greeks* (Dipnot 66 gibi), s. 177-180.

68 Aynı yerde, s. 145-185. Cemaat okul sistemi için de bkz. CHASSIOTIS, G.: *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours.* Paris 1881; SPULER, Bertold: *Der Minderheitenschulen der europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg (mit einer Einl. Über das türkische [mohammedanische] Schulwesen).* Breslau 1936; a.y."Das Schulwesen im Rahmen der Kulturentwicklung der südosteuropäischen Völker im 19. Jh," *Slavjanskie Kultury i Balkany/ Les Cultures Slaves et les Balkans* 2 (1978), s. 247-253.

69 STAMATOPULU-VASILAKU, Chr.: To Elleniko Theatro sten Konstantinupole to 190 Aiona. 2 Cilt. Atina 1994/96.

70 FINDLEY, Carter V.: "The Acid Test of Ottomanism : The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Buraucracy," *Christians and Jews* (Dipnot 54 gibi), s. 339-368.

71 DAVISON, Roderic H.: "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin," MELVILLE, R. /H.-J.SCHRÖDER (Yay.): *Der Berliner Kongress vom 1878: Die Politik der Grossmächte.* Wiesbaden 1982, s. 205-223.

72 Karatheodori ailesinin birçok üyesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli görevleri vardı. Bkz. GEORGIADOU, Maria: "Die Gründung der Ionischen Universität in Smyrna. Die griechische 'zivilisatorische Mission' im Orient," *Südost-Forschungen* 56 (1997), s. 291-317, burası s. 292 vd. Ayrıca bkz. yarı bilimsel bir makale: TSONIDIS, T.: *To genos Karatheodore 1740-1950.* Nea Orestias 1989.

73 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki Rumların yaşamı üzerine Yunanca bir yayın için bkz. SBOLOPULOS, Konstantinos: *Konstantinupole 1856-1908. E Akme tu Ellenismu.* Atina 1994; Osmanlı diplomatik görevlerindeki Rumlar için bkz. a.g.y., s. 76 vd.

74 Karal, Enver Ziya: "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-77. *Christians and the Jews* (Dipnot 54 gibi), s. 387-400; AHMAD, F./D. A. RUSTOW: "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1975-76), s. 245-284.

75 Patrikhane istatistiklerine göre, 20. yüzyılın başında İstanbul vilayetinde 364.459 Rum yaşıyordu ve bunların büyük kısmı şehir merkezindeydi. Bkz. SBOLOPULOS, *Konstantinupole* (Dipnot 73 gibi), s. 38.

76 Örneğin, Dimitraki Mavrokordato, Orman ve Madencilik Bakanı, Aristidi Paşa, Ticaret ve Tarım Bakanı olarak. Bkz. HACISALİHOĞLU, Mehmet: *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)* Münih 2003 (Südosteoropäische Arbeiten 116), s. 257, 350.

77 Bkz. 1982'de Latin harfleri ile basılmış olan Meclis Protokolü: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İctima Dönemi I, Devre I, Cilt I, Ankara 1982, s. 368-455. Bu tartışmaların ayrıntılı anlatımı için bkz. HACISALİHOĞLU, *Die Jungtürken* (Dipnot 76), s. 257-268.

78 Bu yasanın çıkması ve etkileri üzerine bkz. HACISALİHOĞLU, *Die Jungtürken* (Dipnot 76), s. 295-298.

79 Tanınmış Rum milletvekili Georgios Busios (Yorgi Boşo Efendi), Osmanlı Meclisindeki bir konuşmasında, Osmanlı Devleti'ni Rumların anası diye tanımlarken, Yunanistan'ı da Osmanlı Rumlarının kardeşi olarak tanımlamıştı. SULIOTIS-NIKOLAIDIS, Athanasios: *Organosis Konstantinupoleos*. Atina 1984, s. 110. İttihatçı Jön Türk yönetimi ile Rumların ilişkilerinin ayrıntılı incelemesi için bkz. HACISALİHOĞLU, *Die Jungtürken* (Dipnot 76 gibi), s. 302-308.

80 1908'den itibaren İstanbul'da, Yunanistan Hükümeti ile doğrudan bağlantısı olan, "Konstantinupolis Organizasyonu" adıyla, bir Yunan gizli örgütü vardı. Bunun için bkz. PANAYOTOPOULOS, Alcibiades J.: "The 'Great Idea' and the Vision of Eastern Federation: A propos of the views of I. Dragoumis and A. Suliotis-Nikolaïdis," *Balkan Studies* 21 (Thessaloniki 1980), s. 331-365; SULIOTIS-NIKOLAÏDIS, *Organosis* (Dipnot 79 gibi).

81 PANAYOTOPOULOS, Alcibiades: *The Greeks of Asia Minor,1908-1912. A. Social and Political Analysis.* (Basılmamış doktora tezi, University of Oxford) 1983, s. i-iii.

82 Rus Patrikhanesi, Konstantinopolis, Alexandria (İskenderiye), Antiochia (Antakya), ve Jerusalem'den (Kudüs) sonraki sırayı almıştır. LUPININ, Nickolas: "Patriarchate in Russia." *The Modern Encycclopaedia of Russian and Soviet History* 27 (1982), s. 56-60.

83 MALININ, V.: *Starec Eleazarova monastyrja Filofej i ego poslanija.* Kiev 1901, Ek 45, aktaran: SCHAEDER: *Moskau* (Dipnot 18 gibi), s. 75 vd. Ayrıca bkz. HÖSCH, Edgar: "Zur Rezeption der Romidee im Russland des 16. Jahrhunderts," *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 25 (1978), s. 136-145.

84 Bkz. *Der Aufstieg Moskaus.* Cilt II. (Dipnot 20 gibi), s. 131-135.

85 DENISSOFF, Élie: *Maxime le Grec et l'Occident.Contribution a l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis.* Paris, Louvain 1943, s. 370.

86 Bkz. RUNCIMAN, *Die Eroberung* (Dipnot 2), s. 186.

87 Maxim Grek (1470/ 1480-1556) Epir'de (Epirus) Rum bir memurun oğlu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş ve sonra yükseköğrenim için Batıya giden ilk Rumlardan biriydi. İtalyan şehirlerinde, özellikle Venedik ve Padua'da okumuş ve 1506'da Osmanlı İmparatorluğu'na geri dönmüştü. Aynaroz'da (Agion Oros/Kutsal Dağ/Athos) Vatopedi Manastırında rahip olarak takdis edilmişti. Maxim Grek üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. DENISSOFF, *Maxime* (Dipnot 85 gibi).

88 Rusçayı çok iyi bilmediği için, metinleri önce Latinceye, sonra da yardımcılar desteği ile Rusçaya çeviriyordu. 1525'de Ruhaniler Meclisinde suçlandı ve 1531'deki Meclisten sonra tekrarlanan duruşmalarda, ömrünün sonuna dek kalmaya mahkûm edildiği Troizko-Ssergievskaja Lavra'ya sürüldü. Daha çok bilgi için bkz. DENISSOFF, *Maxime* (Dipnot 85 gibi), s. 329 vd.

89 Bkz. HÖSCH, Edgar: *Orthodoxie und Häresie im alten Russland.* Wiesbaden 1975, s. 132.

90 Bkz. MANTRAN, Robert: *La Vie Quotidienne à Constantinople au Temps de Soliman le Magnifique et de ses Successeurs (XVI et XVIIe siécle).* Paris 1965, Türkçe çevirisi: *16. ve 17. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat.* Çeviren: M. Salih Eren. İstanbul 1991, s. 166.

91 KRAFT, Ekkehard: *Moskaus griechisches Jahrhundert. Russisch-griechische Beziehungen und Metabyzantinischer Einfluss 1619-1694.* Stuttgart 1995.

92 İlk olarak 1695 yılında Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na doğrudan bir saldırıya cesaret etmiştir, bkz. İNALCIK, Halil: "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)," *Belleten* XII, 46 (1948), s. 349-402, burası s.397.

93 HÖSCH, Edgar: "Russland und das Kultusprotektorat über die orthodoxen Balkanchristen," BARTI, Peter / Horst GLASSL (Yay.): Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet. Münih 1975, s. 113-123.

94 VELOUDIS, G.: "Ipsilantis Alexandros," BERNATH, Mathias/Felix v. SCHROEDER (Yay.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas.* Cilt II, Münih 1976, s. 233-234.

95 HÖSCH, Edgar: "Das sogenannte 'griechische Projekt' Katharinas II. Ideologie und Wirklichkeit der russischen Orientpolitik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 12 (1964), s. 168-206.

96 Bununla birlikte Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sözleşmeler büyük ölçüde kâğıt üzerinde kalmışlardır. KARAL, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi.* Cilt V.: *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* Ankara 1970 3, s. 134 ve devamı.

97 HÖSCH, Edgar: "Die Balkanpolitik der russischen Zaren zwischen Ideologie und Staatsraison," TERZIĆ, Slavenko (Yay.): *Islam, Balkan i Velike Sile (XIV-XX vek). Međunarodni naučni skup, 11-13 decembar 1996 / Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV-XX Century).* Beograd 1997, s. 245-259.

98 Rusya'nın bu konuda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki girişimleri için bkz. TENNSTEDT, Ernst: *Die türkischen Meerengen unter der Konvention von Montreux im Zweiten Weltkrieg.* Hamburg 1981, s. 23 ve devamı.; 8 Ağustos 1946 Sovyet Notası için bkz. GÜRÜN, Kâmuran: *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953).* Ankara 1991, s. 305 ve devamı.; ERKİN, F.C.: *Les Relations turco-soviétiques et la Question des Détroits.* Ankara 1968.

99 Özellikle bunun için bkz. PAPULIDES, K. K.: *To Rosiko Archaiologiko Instituto Konstantinupoleos (1894-1914).* Thessaloniki 1987; OSTROGOSKY, *Geschichte* (Dipnot 3 gibi), s. 8; GATES, Charles: "American Archaeologists in Turkey: Intellectual and Social Dimensions," *Journal of American Studies of Turkey* 4 (1996), s. 47-68.

100 Ş[EMSEDDİN] SAMİ: "İstanbul" (Dipnot 32 gibi) s. 878.

101 HACISALİHOĞLU, *Die Jungtürken* (dipnot 76 gibi), özellikle s. 320-335.

102 Pentzopoulos bu ülküyü şöyle tanımlar: "Bizans İmparatorluğu, [...] her Yunanlının kalbinde çok canlı olarak yatmaktadır ve 1453'ten bu yana tüm tepkilerini koşullandırmaktadır. Türk işgali hep

geçici diye görülmüş ve kız, erkek her çocuğa küçüklüğünden başlayarak, eninde sonunda tüm Yunanların yeniden birleşip bir tek ulus olacakları ve başkentin Konstantinopolis, ya da çoğu kez Yunanlıların söylediği gibi "Polis" olacağı öğretiliyordu," PENTZOPOULOS, *The Balkan Exchange* (dipnot 27 gibi), s. 26.

103 Pentzopoulos, değiş tokuşu yapılan Müslümanların sayısını 354.647, Rumların sayısını ise 1.200.000 olarak verir. Çok sayıda Rum daha savaş sırasında Yunanistan'a sığınmışlardı. PENTZOPOULOS, *The Balkan Exchange* (dipnot 27 gibi), s. 69.

104 Patrikhanenin Türk halkına ihanet olarak etkinliklerinin değerlendirilmesi için bkz. PARMAKSIZOĞLU, İsmet: "Patrikhâne," *Türk Ansiklopedisi* 26, s.435-438, burası s. 438; a.y.: "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi," a.g.y. 16, s. 231-232.

105 ATALAY, Bülent: *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*. İstanbul 2001. Patrikhaneye karşı Türk politikasının daha eleştirel değerlendirmesi için bkz. MACAR, Elçin: *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul 2003.

106 Bu Yasa 15 Mart 1944 tarihli bir yasayla tekrar kaldırılmıştır. Ama o zamana dek pek çok kişi özellikle Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler zarar görmüşlerdir. Daha çok bilgi için bkz. AKTAR, Ayhan: *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*. İstanbul 2004. 7; AKAR, Rıdvan: *Varlık Vergisi kanunu*. İstanbul 1992; ÖKTE, Faik: *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul 1951; a.y.: *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*. Londra ve diğ. 1987; KAFAOĞLU, A.B.: *Varlık Vergisi Gerçeği*. İstanbul 2002.

107 Bkz. ALEXANDRIS, A.: *The Greek Minority in İstanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*. Atina 1983; PEROUSE, Jean François: "Les non musulmans à İstanbul aujourd'hui: une présence en creux? Le cas de l'arrondissement de Fatih," ANASTASSIADOU-DUMONT (Drl.), *Identités confessionelles* (dipnot 37 gibi), s. 261-295.

108 1912'ye kadar Yunanistan'ın eline geçen bölgelerde, bugün hemen hiç Osmanlı arşivi yoktur. Yunan tarihi için de aynı önemde olan Osmanlı tarih kaynakları, yararsız kâğıt diye öylece yok edilmiştir. Bkz. BALTA, Evangelia: *Ottoman Studies and Archives in Greece*. İstanbul 2003, s. 89.

109 KIEL, Machiel: *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*. Hampshire, Brookfield 1990, örneğin s. XV.

110 Romen Kültür Merkezi 2005 başında İstanbul'da açılmış ve Romen Osmanist Prof. Dr. Miha, Maxim tarafından yönetilmektedir.

111 19. yüzyıl Yunan anıtlarının bugünkü durumu üzerine bkz. STAMATOPULOS, Kostas ve diğ.: *Konstantunupole. Anazetentas te Basileuusa*. Athena 1990; HOTZ, W.: *Byzanz,Konstantinopel, İstanbul. Handbuch der Kunstdenkmäler*. Münih, Berlin 1971.

112 Bunun için Arşiv Rehberine bkz. *Başbakanlık Arşiv Rehberi*. Proje Başkanı: Necati AKTAŞ, Redaksiyon: Yusuf İhsan GENÇ ve diğ. İstanbul 20002. Osmanlı Arşivinin Balkan tarihi araştırmalarındaki önemine ilişkin bkz. HACISALİHOĞLU, Mehmet: "Osmanische Quellen zur Balkangeschichte: Versuch einer Übersicht über die Bestände des Zentralarchivs in Istanbul und weiterer osmanische Archive," CLEWİNG, Konrad/Oliver Jens SCHMİTT (Yay.): *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatliche Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*. Münih 2005 (Südosteuropaeische Arbeiten 127), s. 35-85.

II- İstanbul ve İnsanları: Yerliler – Azınlıklar – Gezginler

Ralf Elger

16. YÜZYILDAN 18. YÜZYILA DEK ARAP SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU VE İSTANBUL

Bir kentin edebi sunuluşu daima yazarının dünya görüşünün ve değerlerinin de bir ifadesidir. Yazar, kent sakinlerinin kişilikleri hakkında kendi görüşüne göre "Şamlılar şöyledir" şeklinde bilgi verebilir. Ancak şehrin kutsal veya sefih bir mekân olarak içerdiği özelliğini de göstermek isteyebilir. Bu durumda yapılan genelleştirmeler ve klişeler tabii ki haksızdır ve bir kentin "gerçek özünü" yansıtmazlar, ancak anlayış ve düşünce tarihi için kent tasvirlerinin bu yönü özellikle ilginçtir.

Yeniçağın başındaki Arap yazarlarının İstanbul tasvirlerini incelemem, onların İstanbul kentine, ama aynı zamanda Osmanlı hâkimiyetine karşı tutumlarına ve sonuç olarak bu yazarların kendi kendilerini nasıl gördüklerine olduğu gibi, yine onların gözünde toplumdaki rollerine ışık tutacaktır. Arapların, yeniçağın başında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik görüşleri, bugün dahi hâlâ güncel önemi olan bir konudur. Arap aydınlarıyla Arap ülkelerinin çok iddia edilen krizleri hakkında konuşulur ve yazılı bildiriler izlenirse, bu durumun güncelliği hemen belli olur. 'Uluslararası Siyonizm' ve 'Emperyalizm"e yönelik suçlamalarının yanı sıra, bu krizin bazı köklerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap ülkelerine hâkim olduğu dönemde yattığı sıkça duyulup okunmaktadır. Toplumsal Arap düzeninin ve kültürünün bugüne dek hissedilen çöküşüne Osmanlıların neden olduğu çoğu kez söylenmektedir.

Ama kendine acımanın yanı sıra, aynı tutarsızlıkta maziyle duyulan gurur dile getirilmektedir. Zira bazı yazarlar 16. yüzyılda başlayan Osmanlı hâkimiyetinden beri bir "Arap Direnişinin" var olduğunu ve bunun Birinci Dünya Savaşındaki "Arap Ayaklanması" ve 20. yüzyılın başından bu yana süren ulusalcı Arap hareketlerinin bir öncüsü olarak geliştiğini söylemektedirler.

Arap aydınlar arasında, ulusal hareketlerin ortaya çıktığı dönemden öncesinde, yani 19. yüzyılda ve hatta daha da evvelinde ulusal ya da proto-ulusal Arap düşüncelerini görmek isteyen bir eğilim vardır. Tabii ki böyle bir perspektiften bakıldığında bugünün Arapları Osmanlı hâkimiyeti altında şerefli bir tarih görebilirler.[1]

Arapların geçmişleri üzerine bugünkü görüşlerinin değişik yüzleri kendi içinde elbette ilginç bir mevzudur. Geriye dönüp Osmanlı dönemine bakınca, bu dönemin Arap kişiliğinin oluşumuna önemli katkılarda bulunduğu kesinlikle söylenebilir. Ancak benim amacım bu tür yargıların haklı olup olmadığını ortaya çıkarmak değildir. Osmanlı yönetimi altında herhangi bir Arap duraklaması olmuş mu sorusunu da yanıtlamaya çalışmayacağım. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla dek kültür tarihi araştırmasındaki eksiklik böyle bir genelleme derecesini kanıtlayacak ifadelere izin vermemektedir. Ve özellikle "duraklama" kavramının bütün bir kültür ve topluma uygulanmasının gerçeği yansıtmadığını düşünmekteyim.

16. ve 18. yüzyıllar arasında Arapların Osmanlılara karşı sözde direnişinin nasıl olduğunu tartışmakla daha çok sonuca varılabilir. Bu konuya ileri gelen Suriyeli tarihçi Abdul-Karim Rafeq değinmiştir. Rafeq öncelikle o dönemdeki Arap-İslam ulemasının hukuk muhakemesinin yüksek düzeyini vurgular ve sonra da onların hukuki kanıtlarla Osmanlı adaletsizliğine ve *şeriata* aykırılığına karşı savunmaya geçmiş olduklarını anlatır. Rafeq toptan "Osmanlı Despotizmi"ni ve kendi açısından haklı gördüğü Arap direnişini birbiriyle karşılaştırır ve bu arada Arap kaynaklarında Osmanlı politikasının sadece bazı yönlerine karşı olan münferit eleştirileri, Arapların genel bir Osmanlı karşıtlığı duygusunun işareti olarak anlama hatasına düşer.[2]

Ulrich Haarmann ise daha ayrıntılandırarak sunduğu çalışmasında, Arap yazarlarının yine Osmanlıları eleştiren tutumlarını gösterir, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda Araplar tarafından toplu bir Osmanlı reddinin söz konusu olamayacağını açıklar.[3] Örneğin Arap Müslümanların da Osmanlıların din savaşçısı olma özelliği karşısındaki hayranlığına dikkat çekmektedir.[4] Haarmann'ın ifadesi Rafeq'den çok daha makul olmakla birlikte konuyu yeterince ele almamaktadır. Çalışma ilerdeki araştırmalara yar-

dım edecek birçok olumlu unsurlar sunsa da, asıl eksik olan önemli kaynakların sistematik bir şekilde tetkik edilmesidir.

Haarmann makalesinde bazı kaynakları incelese de, bunların sayısı Abbasi devrinden bugüne yapılanlara göre çok azdır ve bu sayı haklı olarak daha çok araştırmayı gerektirmektedir. Yani Haarmann kendi çalışmasının sınırlarının farkındadır. Böylece zayıf araştırma düzeyi yüzünden Osmanlılar üzerine kesin bir Arap görüşünden söz etmemekle yetinmek zorunda kalmış ve sözde " toplu görüşün" tespit edilebilmesi sorunsalına sadece değinebilmiştir.[5]

Arap Müslümanları İstanbul'u Anlatıyor

Bu tür uzlaştırıcı çözüm yollarına mümkün olduğunca girmeyeceğim. Değişik açılardan İstanbul kentini ve Osmanlıları ele almış olan Arap Müslümanlarının İstanbul seyahatleri üzerine yazılarını, hangi tip yazarların söz konusu olduğunu inceleyeceğim. Başlangıç olarak hepsinin ortak yanı, aydın olmalarıdır: Bilim adamları (ulema), edebiyatçılar (üdeba) ve sufiler. Buna uygun olarak seyahatnameleri genellikle bilim konularını, diğer aydınlarla buluşmaları ve konuşmaları ele alır. Seyyahın kendisi de ön plana çıkar, çünkü metinler büyük oranda kendini göstermek için kaleme alınır. Burada özellikle önemli olan başka bir nitelik ise, yazıların sadece kuru bilgiler içeren bir rapor olmayıp, İstanbul ve oradan yola çıkarak tüm Osmanlı İmparatorluğu'nu değerlendiren ifadeleri de içermesidir.

İstanbul: Bilim Merkezi

İstanbul, bir İslam bilimleri merkezi idi. Arap kentlerinin çok önemli kurumlarıyla rekabet eden ve daha büyük öneme sahip olan eğitim kurumları vardı. Çok sayıda tekke bulan mutasavvıflar da burada toplanıyorlardı. İstanbul aynı zamanda ulema ve sufilerin görev yerlerine atama kararlarının çoğunlukla alındığı bir yerdi. Böylece 16. yüzyılın başında Arap Maşrık ülkeleri Osmanlı Hükümdarlığı altına girdiğinde, oradaki Arap aydınların yaşamı değişmişti. İçinde yaşadıkları imparatorluğun başkenti artık çok uzaklaşmıştı ve Kahire veya Şam gibi merkezler değildi. Kendilerini

Osmanlıların, akıllıca geliştirdikleri bir atama sistemi ile baş etmeye mecbur görüyorlardı. Kadılık görevine ulaşmayı amaçlayanların mutlaka daha önce İstanbul'da bulunmuş olmaları gerekiyordu.

Çünkü Osmanlı kadı tayin sistemi, bu tür görevlere aday olanların ilkönce bir adaylık (*mulâzama; mülâzemet*)[6] dönemini geçmelerini öngörüyordu. Bu, eğitimini 'alim'olarak bitirmiş bir adayın, İstanbul'da yüksek rütbeli ulema arasından kendine bir üstat seçip yine o üstadın aracılığı ile bir göreve atanana dek onun hizmetinde bir süre, çoğu kez yıllar geçirdiği anlamına geliyordu. İşe yeni başlayan Arap memurlar için, mülâzımlık süreci, yaşamlarının önemli bir geçiş dönemiydi. Dolayısıyla bazılarının hayatlarının bu dönemi ve İstanbul'a seyahatleri hakkında layihalar kaleme almış olmaları şaşırtıcı değildir.

İstanbul'a Gelen Arap Seyyahların Tipolojisi

Ancak İstanbul'a gelen Arapların tümü de kariyer için yola çıkmıyorlardı, en azından seyahatnamelerin hepsinden bunu tespit etmek mümkün değildir. Bazıları başkent yolculuklarını özellikle iş aramadıklarını göstermek için anlatıyorlardı. Kendilerini hükümdarlarla mesafeli duran dindar bir ulema olarak tanıtıyorlardı. Bazı diğer İstanbul ziyaretçileri ise, hükümdarlara olan mesafelerini göstermekle yetinmiyorlardı, aynı zamanda onlara günahkâr, ihmalkâr ve benzeri ithamlarla doğrudan saldırıyorlardı. İstanbul seyahatleri üzerine bazı yazılarda idareye yönelik ağır eleştiriler bulunmaktadır. Sonuç olarak İstanbul tablosu yolcular tarafından, hem yönetimin hem halkın aynı oranda içinde bulunduğu bir günah bataklığı olarak çizilmektedir.

İstanbul seyahatnamelerinde Arap yazarların kişiliğine ve durumuna göre kent değişik bir görünüm almaktadır. Bunun başka türlü olması da beklenemezdi zaten. Seyyahları birkaç kategoriye ayırmak istiyorum. İlki "dindar" seyyahlar, özellikle mistiklerdir; ikincisi hukukçu ve eğitimci olup görevlerinden alınmalarını İstanbul'da protesto eden Arap memurlardır ve sonuncusu da İstanbul'u kariyerlerinde yükselmek için basamak olarak kullanmak isteyen meslek yaşamlarının başındaki ulemadır.

Dindarlar

"Dindarlar"la başlıyorum. Kısa olsa da anlamlı bir İstanbul tanımlamasını, Şam yakınlarından Hamalı yolcu Sufi Mustafa el-Latifi (ö.1123/1711) yapmaktadır.[7] Şehri ziyaretini şöyle anlatır:" İslâmbûl diye anılan Konstantinopolis'e yolculuk yaptım. Kentte bir gece kaldım. Sonra Edirne'ye doğru yola çıktım."[8] Hepsi bu kadardır. Dünya edebiyatının en kısa İstanbul tanımlamasıdır. Bu anlatım İstanbul sanki çok sayıda Suriyeli ve diğer Araplar tarafından sıkça ziyaret edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti değilmiş de, küçük bir köymüş duygusu vermektedir. El-Latifi'nin büyük hükümet şehirlerinin hepsini genel olarak kısaca ele aldığı veya izah ettiği düşünülebilir, ancak bu böyle değildir. Örneğin Kahire'de, Şam'da veya Mekke'de uzun süre kaldığını söyler ve seyahatnamesinde bu kentlerin ayrıntılı anlatımlarına sayfalar ayırır. İstanbul'a ilişkin farklı bir tutumda olması onun açısından bakıldığında akla yatkındır. Çünkü uzun süredir ahlakçılar, sarayda veya onun geniş çevresinde ayrıcalıklar edinmeye çalışan ulema ve mistiklere karşı sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Ünlü Mısırlı Abdulvahap eş-Şarani'nin (ö. 973/1565) açıklamasında "dindar bir adamın iktidardakilerle yoğun bir ilişkiye girmesinin uygun olmadığı, çok daha az yakışanın ise onların isteklerine boyun eğmek olduğu," ifade edilmektedir.[9] İktidara yakın durma sorununu bilmiş olması gereken El-Latîfî, anlatımının daha başında kendisini İstanbul'da saray çevreleri ile ilişki kurmuş olduğuna dair töhmet altında bırakacak hiçbir şeye yer vermemeye çalışmaktadır. İstanbul'un hiç sözünü etmemektense, Osmanlı başkentinde sadece bir gün kalmış olduğunu vurgulayarak başkent hayatını çok belirgin bir şekilde aşağılamaktadır.

Ancak benim yolcuyu sadece bir edebi figür olarak görmem göz önüne alınmalıdır. Gerçek Latîfî'nin İstanbul'da ne yaptığını bilmiyoruz. Eş-Şa'rânî'nin eleştirdiği gibi pek çok sufinin, örneğin bir tarikat lideri gibi bir görev almak için kente geldiği bilinmektedir. Sufilerin başkente karşı manevi mesafeleri diğer dini yazılarda da görülmektedir. Büyük Şamlı âlim 'Abdülganî en-Nâbulusî'nin biyografı el-Gazzi, onun bir İstanbul ziyareti sırasında aniden gizemli bir ses algıladığını ve orada kalmaması için uyarıldığını yazmaktadır. Bunun üzerine kenti terk eder, ancak bundan önce ka-

riyeri için bazı girişimler yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Şam'a dönüşünden sonra bir *'medrese'*de müderris olarak göreve başlamıştır.[10]

En-Nâbulusî'nin genç çağdaşı, sufi, âlim ve şair Mustafâ el-Bekri[11] İstanbul ziyareti üzerine, yine aynı "dindarlığın" damgasını vurduğu bir rapor vermektedir.[11] Neden orada bulunduğunu söylemezken, onun da İstanbul yaşamına karşı manevi olarak uzak durduğu belirgindir: " Kaderim bu yılı (İstanbul'a geldiği 1135/1723 yılını demek istiyor) bir "halvet" *zamanı* olarak öngördü. Sadece bir tek dost ve vefakâr insan geldi bana."[12] El-Bekri, 1139/1726 yılına dek, dört yıl yaşadığı kentte yaptıklarının hepsinin bu kadar mı olduğunu, bu noktada açıklamıyor. Ancak hiç inandırıcı görünmüyor.

Kadı Adayları ve Hak Arayanlar Üzerine

El-Bekri kısmen hayali, kısmen otobiyografik bir hikâye biçiminde yazdığı *"El-Makâmât-ür-Rûmiyye"*de şehrin başka bir tasvirini sunmaktadır. Burada, nasıl Anadolu'dan gelip Boğaz'ın karşı yakasında Üsküdar'a vardığını anlatır. Gözü son derece etkileyici görünen başkent siluetine takılır. Bu onun, "iki denizin hükümdarının" ve "Hıristiyanların düşmanının" heybetli konumu üzerine düşüncelere dalmasına yol açar.[13] Ancak şehir, cazibesine kapılacaklar için aynı zamanda tehlikeler de barındırmaktadır. El-Bekri, anlatıcının yazarın bizzat kendisi olduğu belli olan "Makâmât"ında bunu vurgulamaktadır. Üsküdar'da onu ruhani lider olarak benimseyen bir grup genç insana rastlar. Bu ruhani konum pek yakında önem kazanmaya başlar, çünkü kentin içinde, örneğin çarşıda veya hamamda, genç güzel insanların ahlakını bozabilecek birçok unsur pusuda beklemektedir. Genç müritler onları doğru sufilik yolundan şaşırtabilecek bir tür ruhsal sıkıntıya düşerler. Yazar onları uyarsa da, pek başarılı olamaz. Ancak daha sonra ortaya çıkıp dünyevi değerlere çok önem vermeme uyarısında bulunan bir vaiz etkisini gösterir. Böylece İstanbul'dan ayrılışı, "düşük dünya"nın günaha davetlerinden bir uzaklaşma olmuştur.

Mısırlı âlim Ahmed b. Muhammed el-Hafaci de (ö. 1069/1659)[14] İstanbul'u bir günahlar kaynağı olarak anlatır. El-Hafaci'ye göre, İstanbul tehlikeli tutkuları *(şehvet)* uyandıran, "hûrilerle dolu bir cennet"tir.[15] Bu şekilde gizlice cinselliğe değinerek, "yolsuzluğa alışmış" üst düzey İstanbullula-

rı derince eleştirmektedir. Yolsuzluk karşısında ahlakı kuşkuya yer bırakmayacak kadar güçlü olanların dahi zayıf kaldığını söylemektedir. Âlimleri, özellikle sufileri şiddetle tenkit eder ve hükümdarlar dahi hakaretlerinden kurtulamaz. Onlar için sadece kendi çıkarları, zenginlikleri ve lüks yaşamları önemlidir, ancak yükümlülüklerini unutuyorlar diye konuşmaktadır. Kentte saygı değer diyebileceği hiçbir kişiyi bulamamış olması ile el-Hafaci'nin suçlaması doruğuna ulaşır.

El-Hafaci'nin bu eleştirisi, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden (ö. 973/1566) sonra sıkça sözü edilen "Osmanlı çöküşünü vurgulamaktadır ve bu eleştirinin sertliği de, bu çöküşün el-Hafaci'nin zamanında çok ilerlemiş olmasının bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Ancak Ebu'l-Hac'ın bir itirazı, genel bir çöküşün söz konusu olmadığını öne sürmektedir. Bunun sadece belirli toplumsal gruplar için, bunların arasında el-Hafaci gibi âlimler de yer almaktaydı, olumsuz sonuçları birlikte getiren, bir değişim süreci olduğunu söylemektedir.[16] El-Hafaci'nin İstanbul eleştirisi sözde bir "dindarlık" ruhu taşısa bile, onu "dindar gezginler" kategorisine sokmak mümkün değildir. Biyografisine ilişkin kaynaklardan, kendisinin de bir süre bu üst düzeydeki sınıfın üyesi olduğu ve Osmanlı ulema sistemi içinde yüksek görevlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Hatta Kahire'de kazaskerlik yapmıştır, ama hakaretlerine başlamadan kısa bir süre önce görevden alınmıştır. Onun saldırılarının, kariyerinde ilerlemesini engelleyen ağır darbeden kaynaklandığı kesinlikle düşünülebilir.

Kadılıktan azlolunma kaderini yaşayan, Şam'ın kuzeyindeki Hama'dan Muhibbuddin el-Hamavî[17] 981-3/1573-75 yıllarındaki İstanbul günlerini bir seyahatnamede anlatmaktadır.[18] Muhibbuddin seyahatnamesinde azlolunmuş bir kadı olarak kaderini ayrıntılı biçimde ele almaktadır ve başkentte kişisel başvuru yoluyla nasıl yeni bir göreve atandığını anlatmaktadır. Muhibbuddin olayların öncesine de değinmektedir: Aileden Şafi mezhebine mensupken kariyer hırsının açık bir belirtisi olarak Hanefi mezhebine geçmiştir. Çoğu âlimler Hanefi mezhebini Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi hukuk nizamı olarak görüyorlardı; bu nizama bağlı olmak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hukuk işlerinde en iyi yükselme olanaklarını sunmaktaydı. Zorunlu olmasa da, böyle bir durumda adayların eğitimle-

rini İstanbul'da bitirmeleri daha uygun görünmekteydi. Muhibbuddin de böyle yapmış, ulema kariyerinde neredeyse zorunlu bir adım olarak önemli bir Osmanlı devlet adamının himayesine girerek kendini emniyete almıştı. Onun durumunda bu şahıs Kadı Muhammed Çivizade idi.[19] Çivizâde 978 yılında kazaskerlik görevi için, İstanbul'dan Kahire'ye giderken, Muhibbuddin'nin ona eşlik etmiştir. Kendisi ise Nil Yatağı'ndaki, Fuvva kentinde önemsiz bir kadılık görevine atanmıştır.

Daha sonra Muhibbuddin, Suriye'nin Hama kentinin 50 kilometre batısındaki Kadmus'a atanmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerindeki hukuk işlerinin en üst yöneticisi, İstanbul'da ikamet eden Kazasker Muhammed Ma'lûlzâde kendisini hiç beklenmedik şekilde azletmiştir. Muhibbuddin, kazasker ile şahsen görüşüp, kendisinden onu tekrar tayin etmesini rica etmek için, hemen İstanbul'a yola koyulmuştur. Ancak Ma'lulzade, bir yılı aşan bu girişimlere hiç aldırmamıştır. Muhibbuddin ancak eski üstadı Çivîzâde 983/1575 yılında yeniden kazasker olunca, Halep yakınında Ma'arretü'n-nu'mân'da bir görev almıştır.

Yabancı ve zor bir durumda olmasına karşın, Muhibbuddin'in İstanbul'un kent toplumuna pek iyi uyum sağladığı izlenimi edinmek mümkündür. Hatta seyahatnamesinde İstanbul'un toplumsal yaşamının tarihçisi olarak ortaya çıkıp, toplumsal elit tabakadaki olaylar üzerine ayrıntılı bilgi vermektedir. Kim bir göreve alınır, kim azledilir, kim ölür, kim öldürülür? Muhibbuddin tüm bunları, kaderin insanlarla nasıl oynadığı sorusu ışığında ele almaktadır. Kendi durumunu incelediği bakış açısı da budur. Çok eleştirdiği rakiplerinden daha çok hak ettiği bir görevle şereflendirilip tanınması, bu yolcunun uzun süre payına düşmemiştir. Bulunduğu zor durum öyle onur kırıcıdır ki, insan kendine sorar: Muhibbuddin neden bu çileli zamanını bize anlatıyor? Sanırım, kaderin tüm karşı koymalarına rağmen onu başarıya ulaştıran bir direnç yeteneğine ve sabrına sahip olduğunu göstermek istemiştir. İstanbul'un ve kent sakinlerinin tasviri bu değerli ahlak özelliklerinin gösterisi için ideal bir zemindir.

Meslek yolunun daha başında olan bir Arap âlimi kendi çabasını daha da belirgin vurgulamaktadır. Hafîzeddin el-Kudsi (ö.1055-1645/6), Kudüs'ten bir genç *âlim* ve *edîp*[20] olarak İstanbul'da kendine bir iş bulma ama-

cıyla 21. Rabî I 1013'te, yani 1604'te yola çıkmıştır. İskenderiye'den deniz yoluyla Osmanlı başkentine gitmeden önce Kahire'ye uğramıştır. El-Kudsi, İstanbul seyahatnamesinin başında yolculuğun onun için ne kadar rahatsız edici olduğundan söz eder:

> "İlerlemesi gereken kişilerin geri kaldığını veya bunun tersini gördüm ve anladım ki, [...] saraydakilere yakın olunmalı -bu garip zamanlar bunu gerektiriyor. [...] Ben de ilerlemek istedim ve görüyorum ki, buna erişebilmem için İstanbul'a gitmem ve sarayda bulunmam gerekir."[21]

El-Kudsi İstanbul'a hareket eder. Servetini kaybettiği, Hıristiyan korsanların hışmına uğradığı ve pek çok macera yaşadığı uzun ve tehlikeli bir deniz yolculuğundan sonra büyük bir coşku ile kente ulaşır:

> "Sabah Kustantinyya'ya vardık ve görülecek yerleri ile oyalandık. Kentin güzel semtlerini bir gözden geçirdim. Yüce binaları ile çok değerli bir kent bu. İnsan onları anlatamaz."[22]

El-Kudsi, Müslüman hâkimiyetinin bir merkezi olan İstanbul'un tasvirini de yapar:

> "Doğunun ve Batının Sultanı ile aydınlanan semtler buldum. [...] O her iki kutsallığın da hizmetkârıdır. İman ve güven bayrağını taşır. O, Müslümanların sınır bölgelerini korur, Tanrı'nın yolunda savaşır."[23]

El-Kudsi'nin sözünü ettiği, kente varışından kısa bir süre önce tahta çıkan I. Ahmed'tir (1603-1617). Ancak İstanbul bu gezgine sadece iyi yanlarını göstermemektedir. Varışında duyduğu ilk coşkunun aksine, kente ateş püskürür. Bunu sadece tasvir etmekle kalmaz, aynı zamanda yorumlar da:

> "Ne çok paralar savruldu bu gece? Altınların ve gümüşlerin harcanmasıyla birçok adamların başları döndürüldü. Çünkü bu ateş onların ruhlarındaydı."[24]

Bu eleştiri, zenginliğe ve hırsa çok önem veren insanların bunları kaybedince "başlarının dönmesine" yöneliktir.

El-Kudsi, İstanbul toplumunun başka bir yönünü de eleştirir:

> "Kustantiniyya'da gecenin olaylarını izleyen bazı kişiler de vardı ve [bunlar] mükemmel kişileri pusuda bekliyorlardı, uykularında bile. Çünkü kıskançlık ateşi içlerinde yanıyorlardı."[25]

Tekrar "ateş" söz konusudur ve insanın içindeki olumsuz ahlâki güç, "kıskançlık ateşi" olarak ortaya çıkmaktadır. Bu insanlar İstanbul'a kızmaktadır, çünkü el-Kudsi'ye göre gizli amaçları ziyaretçilere orada kalmayı zehir ederek, onların çekip gitmelerini sağlamaktır. Buradan yola çıkarak, Osmanlının görev dağıtım sistemine karşı zaten eleştirel bir duruşu olan el-Kudsi'nin bu tutumunu güçlendirip onu bir görev için çabalamaktan vazgeçirmeye çalışanların, onun rakipleri olduğu söylenebilir. Ama el-Kudsi bildiğinden şaşmaz ve sonunda Kudüs'te bir müderrislik görevi alır.

Seyahati sırasında çok defa vurguladığı ahlâk dersini uygulamıştır: Eğer iyi bir amaç uğrunaysa, çok büyük sorunlara rağmen amacına ulaşmak için pes etmeyen birisi, gerçek bir erkek olduğunu gösterir. Ve el-Kudsi'nin durumunda amaç gerçekten iyidir. Yazısının başında, İstanbul'a öyle bencilce kariyer düşkünlüğünden değil de, Müslümanların iyiliğine hizmet etmek için gittiğini belirtir. Engelci durumlar onu savaşmaya zorlar, yani bu durumlara karşı bir çeşit kişisel *cihat* sürdürmektedir.

Hafîzeddin el-Kudsi'nin seyahati biraz "Odise"yi andırır. İnsan çok büyük güçlerin eline terk edilmiştir, ama yine de hep amacına doğru çabalamaktadır. Bunun için yenilgiye uğrasa da, daima tekrar yolculuğa çıkma cesaretini bulur kendinde. Hafîzeddin'in İskenderiye'deki ilk gemiye binme girişimi, denizdeki kuvvetli bir fırtına yüzünden, bozguna uğramıştır. Seyahatten vazgeçme eğilimindedir, ancak bir dostu ona öğüt vermiştir: "Sen çıkışı beklenen bir ay gibisin. Kararlılık kılıcı ile silahlanmalısın."[26] Bununla yolcunun görev arayışına değinmiştir. Ayın çıkışı, sonunda ona uygun olan ve toplumun çoktan beklediği hizmeti sunabileceği bir göreve

ulaşacak demektir. Bu noktada metin, el-Kudsi'nin şahsi amaçlarını takip etmediğini ve zor olsa bile görev arayışıyla Müslüman cemaate hizmet vermek isteğini göstermektedir. El-Kudsi, dostunun öğüdünü dinler ve bir başka gemide yer ayırtır. Yolda tüm dünyevi varlıklarını kaybettiğinden, yolculuğu bir karakter sınavı olmuştur. Bunun üzerine de yazar düşüncelerini aktarır: "Param pulum neyim varsa, karada ve denizde kaybolup gitti. Çok güvendiğim kitaplar da. [...]" Ancak: "Onurlu bir adam bir talihsizlik olduğunda, içinden üzülse bile, başkalarına kendini mutlu gösterir."[27]

Deniz yolculuğu hem doğa güçlerine karşı, hem de kendi zayıflıklarına karşı bir savaştır. Tüm varlıklarının kaybolması, ruhunun arınmasının bir simgesi haline gelmiştir. Hafizeddin, sonunda korkusunu ve acısını yener. Kudüs'te bir göreve atanınca da hep özlemini çektiği amacına ulaşarak ödüllendirilmiştir.

Yolculuğun Sonuna Gelince

Burada tanıtılan yolcuların tümünün İstanbul'da olumsuz deneyimleri vardır. Ancak el-Hafaci'nin, İstanbul toplumuna ilişkin genel yargısı, onun kişisel küskünlüğünün bir sonucudur ve sadece bir istisna olarak durmaktadır.

Din savaşçısı ve İslam'ın yüceliğinin koruyucusu padişahın şehri olarak İstanbul olumlu çizilmektedir. El-Bekri'nin "*El-Makâmât-ür-Rûmiyye*"si ve el-Kudsi'nin kente varışını anlatışı birbirine çok benzerler. Çarpıcı siluet, padişahın çok yüksek kudretini gösteren bir resim gibi karşılarında durmaktadır. Kentin Boğaz'daki konumu, Osmanlı padişahının diğer unvanlarının arasında "her iki Deniz ve Karanın Hükümdarı" diye anılmasının bir simgesidir.

İlginç olan, yolculardan hiçbirinin sultanın yönetiminin bir Türk hâkimiyeti olmasına ilgi göstermemesidir. Bir İstanbul seyahatnamesi buna iyi bir imkân sunmasına rağmen Türklük hiç söz konusu değildir. Sadece Muhibbuddin bir yerde kadılık görevi için yarışmada onu Arap olmayanların, muhtemelen Türklerin rekabetinin huzursuz ettiğini söylemiştir. Ancak bu, çok özel bir soruna ilişkin bir eleştiridir; genel bir eleştiri yapabilmek için, kendisi bu mevzuu daha derinleştirmemiştir. İstanbul'u en sert

eleştirmeni el-Hafaci bile İstanbul toplumuna karşı tüm olası kınamalarına rağmen, toplumun çoğunluğunun Türklerden oluştuğuna değinmemektedir. Osmanlıların Arap kültürünün yıkıcıları olduğu tezine gezginlerin hiçbiri imzasını atmamıştır.

Notlar

1 Bkz., Rifaat Ali ABU L-HAJ'ın incelemesi: "The social uses for the past: Recent Arab historiography of Ottoman rule.", *International Journal of Middle Eastern Studies* 14 (1982), s. 185-201, burada s. 186.

2 RAFEQ, Abdul Karim: "Social Groups, Identity and Loyalty, and Historical Writing in Ottoman and Post-Ottoman Syria." CHEVAILLIER, Dominique (Yay.): *Les Arabes et l'histoire créatrice.* Paris 1995, s. 79-93, burada s. 87.

3 Haarmann, Ulrich: "Ideology and history, identity and alterity: The Arab image of the Turk from the Abbasids to modern Egypt." *International Journal of Middle Eastern Studies* 20 (1988), s. 175-196, burada s. 184 vd.

4 HAARMANN, "Ideology" (Dipnot 3 gibi), s. 188.

5 HAARMANN, "Ideology" (Dipnot 3), s. 184.

6 Krş. Denise Klein'ın kitaptaki makalesi.

7 ELGER, Ralf: "Narrheiten und Heldentaten. Die merkwürdigen Reisen des Mustafâ al-Latîfî (1162-1711)." İçinde: VON ERTZDORFF, Xenia/Gerhard GIESEMANN (Yay.): *Erkundung und Beschreibung der Welt. Zur Poetik der Reise- und Länderberichte.* New York, Amsterdam 2003, s. 267-287; a.y.: "Images of cultural diversity inside the Islamic world in an eighteenth century Arabic travelogue." İçinde: DESPOIX, Philppe/ Justus FETCHER: *Cross-cultural encounters/ Interkulturelle Begegnungen.* Kassel 2004, s. 63-76.

8 AL-LATÎFÎ AL-HAMAWÎ, Mustafâ: *Siyâhat ash-shaikh al-Latîfî*, Ms Berlin, Ahlwardt, Kayıt-No. 6138, f.57b.

9 ASH-SHA'RÂNÎ, 'Abd al-Wahhâb: *Tanbîh al-mughtarrîn awâkhir al-qarn al- âshir 'alâ khâlafû fîhi salafahum at-tâhir*, Kahire, J.S. Tanbîh, s. 4.

10 AL-GHAZZÎ, Muhammad Kamâl ad-Dîn: *Al-wird al-unsî wa-l-wârid al-qudsî fî tarjamat al-'ârif billâh sayyidî shaikh 'Abd al-Ghanî an-Nâbulusî*, Ms. American University Beirut 752, f. 32a; ALADDIN, Bakri ile de krş: *'Abdalganî an Nâbulusî (1143/1731), oeuvre, vie et doctrine.* Cilt II. Doktora tezi, Paris I 1985, s. 87.

11 ELGER, Ralf: *Mustafâ al-Bakrî. Zur Selbstdarstellung eines syrischen Gelehrten, Sufis und Dichters des 18. Jahrhunderts.* Hamburg 2004; a.y.: "Die Netzwerke des Literaten und Sufis *Mustafâ al-Bakrî (1099/1688-1162/1749) im Vorderen Orient." İçinde:* LOIMEIER, Roman (Yay.): *Die islamische Welt als Netzwerk. Möglichkeiten und Grenzen des Netzwerkansatzes im islamischen Kontext.* Würzburg 2000, s. 165-179.

12 Al-BAKRÎ, Mustafâ: *Nafh nasâ'im al-ashâr bi-fahîh jasâ'im al-asmâr*, Ms. Budairiyya (Salâma Khidr Ibrâhîm: *Fihris Makhtûtât al-maktaba al-budairiyya* (Maktabat ash-shaikh Muhammad b. Habîsh), Jerusalem 1987): Nr. 542, ff. 34a-47b, f. 39a.

13 AL-BAKRÎ, Mustafâ: *Al-maqâma ar-raumiyya wa-l-maqâma ar-rûmiyya*, Ms. Yale (NEMOY, L.: *Arabic Manuscripts in the Yale University Library*. New Haven 1956): Nr. 182.

14 Ona ve burada ele alınan tekste ilişkin krş. ELGER, Ralf: "Autobiographical *maqâmât* of the 17th and 18th centuries. A nearly typically Egyptian genre. İçinde: CRECELIUS, Daniel/Muhammad Husam AL-DIN ISMAIL (Drl.): *Papers from the third Conference for Ottoman Studies in Egypt*. Kahire 2004, s. 61-73.

15 AL-KHAFÂJÎ, Shîhâb ad-Dîn Ahmad b. Muhammad: *Raihânat al-alibbâ' wa-zahrat al-hayât ad-dunyâ*. Kahire 1877, s. 343.

16 ABÛ L-HÂJJ, Rif'at: "Årâ' arabiyya 'ani l-inhitât al-'uthmânî fî l-qarn as-sâbi' 'ashar (m)." İçinde: *Al-hayat al-fikriyya fî l-wilâyât al-'arabiyya athnâ'a l-'ahd al-'uthmânî, al-juz' al-awwal wa-th-thânî taqdîm 'Abd al-Jalîl at-Tamîmî*. Zaghwân 1990, s. 17-21.

17 Biyografi için krş. ASH-SHAIKH, Mahmûd (Yay.): *AL-GHAZZÎ, Najm ad-Dîn (977/1570-1061/1651): Lutf as-samar wa-qatf at-tamar min tarâjim a'yân at-tabaqa l-ûlâ min al-garn al-hâdî 'ashar*, Damaskus o.J.,s.114-123; AL-MUHIBBÎ, Muhammad: *Khulâsat al-athar*. Beirut 1966, IV, s. 322-331; Tekste ilişkin krş. ELGER, Ralf: "Selbstdarstellungen aus Syrien. Überlegungen zur Innovation in der arabischen autobiographischen Literatur im 16. und 17. Jahrhundert." İçinde: DÜRR, Renate/Gisela ENGEL – Johannes SÜSSMANN (Drl.): *Eigene und fremde Frühe Neuzeiten: Genese und Geltung eines Epochenbegriffs*. (Tarih Dergisinin Eki 35) Münih 2003, s. 123-137.

18 AL-HAMAWÎ, Muhibb ad-Dîn (ö.1014/1610): *Bawâdi' ad-dumû al-'andaniyya bi-wâdî ad-diyâr ar-rûmiyya*. Ms. Assad-Bibliothek, Damaskus, Nr. 8387, S. 23a-46b vd.

19 vd. ile de krş.: JARBÛR, Jibrâ'îl Sulaymân (Yay.): *AL-GHAZZÎ, Najm al-Din: Al-Kawâkib al-sâ'ira bi-a'yân al-mî a al-'âshira*. Cilt III. Harissa 1958, s. 27-29.

20 ELGER, "Selbstdarstellungen aus Syrien" (Dipnot 17 gibi)

21 AL-QUDSÎ, Hafiz ad-Dîn: *Isfâr al-asfâr wa-ibkâr al-afkâr*. Ms. Berlin, Ahlwardt, kayıt Nr. 6134, 76a. vd.

22 AL-QUDSÎ, *Isfâr* (Dipnot 21 gibi), 128a, vd.

23 A.g.y. 128b, vd.

24 A.g.y.

25 A.g.y. 131b, vd.

26 Al-QUDSÎ, *Isfâr* (Dipnot 21 gibi), 103b. Vd.

27 A.g.y., 129b. Vd.

Denise Klein

MÜLÂZEMET OSMANLI ULEMASININ YÜKSELME SÜRECİ ÜZERİNE

Başka hiçbir İslam İmparatorluğu, Osmanlı Devleti kadar dini, ilmi ve yargıyı devlet düzeninin içine bu kadar geniş kapsamlı yerleştirmemiştir. İlmiye, olarak ulema, imparatorluğun kurumsal taşıyıcı sütunlarından biri idi. Yüzyıllar boyunca kendini dallandırmış hiyerarşik bir medrese sistemi bütün yüksek ruhani makam sahiplerinin meslek yaşamlarındaki görev basamaklarını belirlemekteydi. Bu şahıslar özellikle müderris ve kadı olarak Divan-ı Hümayun tarafından bir göreve atanıp, yine divan tarafından azlolunurlardı. Kadılar düzenli olarak kişiliklerine değil de sahibi oldukları makama bağlı olan bir aylık ücret almaktalardı. Müderrisler de makamları temelinde belirli bir aylık alıyorlardı, ancak bu onlara merkezi idareden değil, vakıflar yoluyla sağlanmaktaydı. Şaşırtıcı bir esneklik gösteren, ancak yolsuzluğa da imkân veren bu eşsiz Osmanlı sisteminin sayısız özellikleri bugüne dek bilimsel olarak çok yetersizce ele alınmıştır. Mülâzemet konusunun da böyle bir özelliği vardır. Ulemanın eğitim yolları ve görev alanlarına yönelik uğraşılarda bu kavrama sıkça rastlansa da, ilmiye çerçevesinde değişik anlamlarda kullanımı, âlimliğe doğru giden yolda mülâzemet sahibi olmanın önemi ve mülâzemet unvanının belirli memuriyetlere verilmesiyle eğitim merkezi olarak imparatorluğun bazı kentleri üzerindeki etkisi henüz kendine mahsus bir araştırma alanı oluşturmamıştır. Mülazemetin bazı unsurları Mehmet İpşirli, R.C. Repps ve Halil İnalcık'ın çalışmaları ve Madeline Zilfi'nin 18. yüzyılın Osmanlı âlimleri üzerine yaptığı araştırmalarda tartışılmıştır.[1]

Mehmed Şeyhî Efendi'nin[2] (ö.1732/1733) *Vekayiü'l-Fudalâ* adlı çok ciltli biyografik eserindeki 17. yüzyılın yüksek makamlı Osmanlı ulemasının biyografilerinin kapsamlı değerlendirmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat dönemi öncesi[3] âlim kitlesi için mülâzemetin mevcudiyeti ve önemi hakkında ilave malumat vermektedir. Bu araştırmanın sonuçları bu makalenin konusudur.

Mülâzemet, Osmanlıcada bir makama hazırlık dönemini ifade etmektedir ve sadece ilmiye terminolojisi içinde yer almamaktadır.[4] Osmanlı İmparatorluğu'nun dini düzeni çerçevesinde bir göreve ilk defa aday olmakla ve yeni aday olmak arasında bir ayrım yapılmaktadır.

Mülâzemet diye adlandırılan, yeni bir makam için bekleme sürecinde âlim yüksek rütbeli bir ilim adamının (mevâlî) emrine girme ve bilgisini genişletme mecburiyetindeydi. Birkaç yıl süren ve iki makam süreci arasında yer alan bu dönemi, âlimin mazul olarak İstanbul'da geçirmesi gerekmekteydi. İnalcık ve Uzunçarşılı ulemanın eski görevden tahliye edilme ve yeni göreve başlama arasındaki süreyi nasıl geçirdiğine ve yeni memuriyet için hangi adımları atmak zorunda olduğuna ilişkin daha derin bilgiler vermektedirler.[5]

İlmiye alanında mülâzemetin ikinci anlamda kullanımı, bir ilk göreve hazırlık dönemini ifade etmektedir ve nev (yeni) ekiyle, yani mülâzimin-i nev,[6] olarak belirgin edilmektedir. Burada mülâzemet, âlimin ulema kariyerindeki yükselişinde bir geçiş dönemi anlamına gelmektedir. Şeyhî eseri *Vekayiü'l-Fudalâ*'daki ulemanın tüm biyografilerinde mülâzemeti bu anlamda kullanmaktadır. Metinlerin ilgili bölümlerinin sistematik analizi, tahsil izni ile müderris veya kadı mesleğine geçiş anlamındaki mülâzemet hakkında yeni görüşler ortaya çıkarmaktadır. Bu kaynak, mülâzemetin alıcısını ve düzenleyicisini, veriliş sebeplerini ve veriliş uygulamalarını takip etme imkânı vermektedir.

Mülâzemeti Kim Verir?

Şeyhî, tanıttığı Osmanlı ulemasının biyografilerinde mülâzemete sadece bir cümlede değinmektedir. Ancak ibareleri birbirinden pek farklı değildir. En önemli değinmeler şu şekildedir:

> Şeyhülislam Ebussaid Efendiden mülazım[7] yolu ile mülâzım [oldu].
>
> Kara Çelebizade Mahmud Efendi'den[8] mülâzemetiyle bir murad olub
>
> Ulemâ-i kiramın birinden mülâzemetiyle bir murad olub[9]

Ulemâ-i asrın birinden ihrâz-ı şeref-i mülâzemet[10]

Ulemânın birinden ihrâz-ı şeref-i mülâzemet eyleyüb[11]

Bütün bu tasvirlerin ortak noktası, ismi ile tanımlanan veya rütbesi tam uyuşmayan bir tanımlamayla ima edilen belli bir âlimin mülâzemet dağıtıcı olarak belirlenmesidir. Şeyhî'nin isim belirlemelerini ve ulemâ-i kiram, ulemâ-i asır veya ulema gibi rütbeleri mülâzemet bahşeden âlimlerin konumuna dikkat çekmek için kasıtlı seçtiği görülmektedir. Şeyhî, mülâzemet düzenleyicinin adına makamı hakkında bir bilgi eklediğinde bu neredeyse her zaman imparatorluğun en yüksek dini rütbesine sahip olan kazaskeri veya şeyhülislamı tasvir etmektedir. Şeyhî, mülâzemet düzenleyeci âlimin adını belirtiyor ise bu şahıs genellikle büyük ve önemli mahkeme çevrelerinden bir hâkim veya yüksek rütbeli bir müderris idi. Önemli makam sahiplerinin oğullarına mülâzemet neredeyse her zaman adı ile tanımlanan ulemadan düzenlenirken, buna karşılık önemsiz soydan gelenler çoğu kez adı anılmayan âlimlerden mülâzemet almaktalardı. Bunların hiyerarşide daha düşük bir konumda oldukları görülmektedir, ancak Şeyhî'nin birçok durumda "bazı" kelimesini kullanması bu grubun içinde de bir alt gruplandırmanın söz konusu olduğunu göstermektedir. Bazı sözcüğü çoğunlukla ulema veya ulemâ-i asırın önünde yer almaktadır. Demek ki, âlim "zamanının bazı ulemasından" bir mülâzemet almıştır, ancak sıkça rastlanan ulemâ-i kiram ifadesi ile beraber hiçbir zaman kullanılmamaktadır. Tahminen her üç terim de günlük ücreti 60 akçe olan medreselerde görevli olan müderrisleri tasvir etmektedir, ancak ulama-i kiramların daha yüksek bir konumları olmuş olması gerek. Sadece belirli yüksek rütbeli kadıların ve müderrislerin mülâzemet düzenleme yetkisine sahip oldukları I. Süleyman (1520-1566) döneminde çıkan bir fermanda da görülmektedir. Sultan, tanınmış şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye (ö.1574) düzensiz mülâzemet dağıtımını birleştirme ve sınırlama görevini vermiştir. Bunun üzerine çıkarılan fermanda kimin, yani ilmiyedeki hangi önemli makam sahiplerinin, kaç adet mülâzemet düzenleyebileceği kesin olarak belirlenmiştir.[12] Bu düzenlemeler daha sonraki sultanların fermanlarıyla sistemin aslı bozulmadan hep değiştirilmiştir.[13] Bunun devamında da şeyhülislam, her iki kazasker, nakibüleşraf, sultan hocası ve özel durumlarda bir kaç ulemanın

yanı sıra sadece önemli mahkeme makamlarındaki kadılar ve yüksek rütbeli müderrisler belirli sayıda mülâzemet düzenlemeye yetkiliydiler.

Mülâzemet Kime Düzenlenir?

Mülâzemet alıcısının hangi konumda olduğu *Vekayiü'l-Fudalâ*'da açıkça anlaşılmamaktadır. Bir öğrenci, akrabalarından, özel öğretmenlerinden veya en yakınındaki caminin imamından okuma-yazma, Kuran, dini kaideler, mektepteki davranış kuralları ve değer yargılarıyla ilgili temel bilgileri öğrendikten sonra medreseye geçiyordu.

Taşra bölgelerinden gelen öğrenciler için bu adım aynı zamanda düşük seviyedeki bir medreseye gidebilecekleri en yakın büyük şehre göç etmeleri anlamına gelmekteydi. Öğrenci, bu hiyerarşi aşamasındaki eğitim için öngörülen kitapları çalışıp bitirdiğinde, müderrisi tarafından edindiği bilgilerin bir teyidi olan icazeti alıyordu. Bu onun medrese hiyerarşisinde bir sonraki dereceye yükselmesini sağlıyordu.[14] Böylece bir öğrenci, eğitim sisteminin çeşitli düzeylerini adım adım dolaşıyordu ve bu da onu hep daha büyük bir kente, çoğunlukla da en yüksek düzeyde medreselerin toplandığı İstanbul'a götürüyordu. Eğitimlerini yüksek bir medrese derecesine ulaşana kadar ilerletmiş olan öğrencilere danişmend deniliyordu. Eğitimleri artık sadece bilgi edinme ile sınırlanmayıp, pratik yetenekler kazanmaları öngörülüyordu. Mülâzemet alımı danişmendlik döneminin sonunu belirliyordu.

Şeyhî sadece Şeyhülislam Alaiye'li (Alanya) Ali Efendi[15] hakkında mülazımlıktan önce yüksek seviyeli bir talebe olduğunu (danişmend) yazsa da, sadece muidlik sürecini bitirmiş veya uzun bir süre mülâzemet düzenleyicinin yanında görev almış (örneğin kazaskerin tezkirecisi[16] veya şeyhülislamınn fetva emini[17]) danişmendlerin mülâzemet hakkına sahip oldukları tahmin edilebilir.

Bu durum hem literatürde,[18] hem de *Vekayiü'l-Fudalâ*'daki biyografilerin analizinde görülmektedir. Şeyhî, birçok yerde tanıttığı âlimin yüksek rütbeli bir ilim adamının hizmetine girdiğini ve sonunda onun âlime bir mülâzemet düzenlediğini yazmaktadır:

Şeyhülislam Ahizade Hüseyin Efendi[19] hizmetlerine
vüsûl olub cenâblarından ihrâz-ı şeref-i mülâzemet

Hizmetinde bulunulan mollanın adı verilmeyen aşağıdaki ifadeye çok sık rastlanılmaktadır:

Ulemâ-i kirâma hizmet ve birinden ihrâz-ı şeref-i mülâzemet
eyleyüb[20]

Şeyhî, mülâzemetten önceki, örneğin muid gibi belli bir görevi çok nadir dile getirmektedir.

İbtida medreselerinde muid ve derslerinden müstefid olub,
hizmet iâdelerinden mülâzim[21]

Mülâzemet için hazırlık döneminin ortalamada ne kadar sürdüğünü saptamak zordur. Keçeciler İmamı Damadı Hasan Efendi[22] müderrisi Hafız Şaban Efendi'nin yanında üç yıl muidlik yaptıktan sonra mülâzım[23] olmuştur. Bu literatürdeki genel kabule uygun düşer.[24]

Şeyhî'de mülâzemet alımının zamanına ilişkin kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bir örnekte bir âlimin[25] mülâzemetini çok genç yaşta aldığına değinmektedir. Birkaç satır sonra bu ifadeyi daha kesinleştirir ve bu kişinin 18 yaşında olduğunu yazar. Yazarın bu yaşı vurgulaması bir danişmendin mülâzemetini genel olarak çok sonra olmasa bile daha ileri bir yaşta aldığını ifade etmektedir.

Doğru Fırsat - Mülâzemet Ne Zaman Düzenlenirdi?

Şeyhî'nin daha fazla bilgi vermediği müstakbel ulemanın mülâzemetlerini rotasyon sistemi (nöbet) kapsamında almış oldukları farz edilebilir. Bu daha önce değinilen ve şeyhülislam Ebusuud Efendi'nin yönetimi altında çıkarılan fermanda yasalaştırılmıştır ve sadece yedi yılda bir mülâzemet düzenleneceği şeklinde saptanmıştır. Örneğin şehzadenin sünnet düğünü gibi özel kutlama günleri bu uygulamadan istinalar oluşturmaktaydı.

Şeyhî birçok örnekte mülâzemet düzenleme tarihi ile bağlı olan bir olayı konu ettiği için, *Vekayiü'l-Fudala'da* mülâzemet düzenlemek için bazı diğer sebepler de ortaya çıkmaktadır. Söz konusu örnekler sistematik olarak incelendiğinde şu sonuçlara varılmaktadır: Bir hoca, danişmendleri muidlik süreçlerini tamamlamadan öldüğü zaman, içlerinden bazıları bu noktada da mülâzım olabiliyorlardı.[26] Ayrıca müderris bir başka medreseye tayin edildiğinde de onun yanında danişmend olarak çalışanlara mülâzemet veriliyordu. Aynı şekilde bir kadı da görev değişikliğinde yanında çalışan danişmende mülâzemet düzenleyebiliyordu.[27] Bu uygulamanın geçerli olduğu, Cinci Hüseyin Efendi'nin durumunda da teyit edilmiştir.[28] Şeyhî, Hüseyin Cinci Efendi'nin talebelik döneminde hocası Biber Biraderi Hasan Efendizade Şeyh Mehmed Efendi'nin İzmir'e kadı olarak tayin edildiğini, ancak bu nedenle talebesi Cinci Hüseyin'e ne bir mülâzemet düzenlediğini, ne de onu beraberinde İzmir'e götürdüğünü anlatmaktadır. Şeyhî'nin bu olayı söz konusu etmeğe değer bulmuş olması hocanın davranışının alışılmadık ve uygulamalara aykırı olduğunu göstermektedir. Ancak bu duruma rağmen Cinci Hüseyin Efendi'nin nasıl mülâzemet sahibi olmayı becerdiği ilginçtir: Cinci, sultan hazretlerine başvurmuştur.

Belli ki Safranbolulu bu âlim, babasından öğrenmiş olduğu dualarıyla o sırada rahatsız olan hükümdarı öylesine etkileyip, Sultan İbrahim'in (1640-1648) sıhhatine kavuşmasına yardım etmiş olmalıydı ki, Sultan ona sadece mülâzemet düzenlemekle yetinmemiş, aynı zamanda bu hırslı talebeye sadece uzun yıllar hizmet etmiş hocaların ders verdiği 60 akçelik bir medresede müderris kadrosu tahsis ettirmiştir. O dönemin şeyhülislamı tarafından Cinci Hüseyin Efendi'ye İstanbul'un fethedilmesinden sonra Sultan II. Mehmed tarafından inşa edilen (1444-46, 1451-1482) ve İstanbul'un önemli medreselerinden biri olan Sahn-ı Seman'da bir makam tahsis edilmiştir.

Cinci Hüseyin Efendi'nin hayat hikâyesi, mülâzemet elde etmenin diğer bir olanağını açığa çıkarmaktadır: Sultan fermanı yoluyla. Bu uygulamanın bir başka örneği ise, Fazıl Molla Çelebi Efendi'nin hayat hikâyesidir.[29] Amid'li (Diyarbakır) âlim, memleketinde öğrenim görmüş, ancak Amid'i terk etmeden veya bir mülâzemet almadan oradaki medresede müderris ol-

muştur. Bir seyyidin veya belki de bir mahalli şeyhin kızı ile evli olan Fazıl Molla Çelebi'nin önde gelen gayesinin İstanbul'a gidip, yüksek ilmiyenin kıt kadrolarına girebilmeyi başarmak olmadığı tahmin edilmektedir. Fazıl Molla Çelebi Efendi'nin yaşamının çoğunun taşra âlimlerininkinden farklı olması belli ki sadece bir tesadüftür: Sultan IV. Murad (1623-1640) başarılı Bağdad kuşatmasından sonra İstanbul'a dönerken Amid'den geçmiştir ve Fazıl Molla Çelebi Efendi isimli bir âlimden haberdar olmuştur. IV. Murat âlimi beraberinde başkente götürüp, ona sultan fermanı ile bir mülâzemet düzenlettirmiştir ve onu Sahn-ı Seman'a müderris olarak tayin ettirmiştir.

Padişahın bile uygulamalara aykırı davranmaması ve taşra bölgesinde uzun öğretim tecrübesine sahip olan bir âlime görev tahsis ettirmeden önce bir mülâzemet düzenlettirmesi, mülâzemetin önemini göstermektedir.

Vekayiü'l-Fudalâ'da tanıtılan âlimler arasında bir diğerinin biyografisi mülâzemet almanın bir başka olanağını anlatmaktadır. Hamid Efendi[30] Anadolu taşrası Karaman'a bağlı Aksaray'da doğmuştur. Nerede ve kimin yanında eğitim gördüğü bilinmemektedir. Şeyhî Hamid Efendi'nin İstanbul'a geldiğini ve orada bir arz şeklinde, yani bir rica mektubu ile şeyhülislamdan bir mülâzemet izni için talepte bulunduğunu yazmaktadır. Şeyhülislam Yahya, Karamanlı genç adamı dilekçe sahibinin yeteneklerini denetlemek üzere Hacı Yusufzade Ahmed Efendi isimli bir âlime yollamıştır.

Hamid Efendi bir sınava girmiştir ve sonunda Sahn-ı Seman'da bir müderrise danişmend olarak teslim edilmiştir. Hamid Efendi, padişah ile cephede olan Şeyhülislam Yahya Efendi başarılı Bağdat seferinden geri dönüp, onu muid olarak Sultan Bayezid Medresesine tayin edene kadar orada kalmıştır. Belirsiz bir süreden sonra Şeyhülislam Yahya Efendi, Aksaraylı âlime bir mülâzemet düzenlemiştir. Hamid Efendi mülâzemeti aldıktan sonra da Şeyhülislam Yahya'ya tam belli olmayan bir görev ilişkisi ile bağlı kalmıştır ve ayrıca onun yeğenini eğitmiştir. Bundan sonraki kariyerinde Hamid Efendi en yüksek makamlara ulaşmıştır: Süleymaniye'nin Dar'ül-Hadis Medresesinde müderris olarak, kutsal Mekke ve Medine kentlerinin valisi olarak ve en sonunda Anadolu ve Rumeli kazaskeri olarak. Yükselişi –savaş seferlerine para sağlamak için yürürlüğe giren bir ilave vergi uygulamasını eleştirdiği için– bir sürgünle son bulmuştur.

Hamid Efendi örneğinde bir başka mülâzemet düzenleme uygulaması ortaya çıkmaktadır: arz mektubu (arz, arzuhâl). Bu uygulama İpşirli'nin ilmiye kütüklerini değerlendirmesi ile teyit edilmektedir, ancak kendisi bilgi denetiminden bahsetmemektedir.[31] *Vekayiü'l-Fudalâ*'da değinilen arz yoluyla düzenlenmiş mülâzemet örneklerinde bunların düzenlenmesinden önce bir bilgi denetlemesi uygulandığı görülmektedir. Hamid Efendi'ye benzer bir şekilde Derzizade Mehmed Efendi'nin[32] biyografisi öne sürülebilir. Derzizade Mehmed Efendi bir imamın oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir ve başta babasının mesleğini izlemiştir. Daha sonra kendini derin bir dini eğitime yönlendirmiş, mülâzemet talep ettiği şeyhülislama bir arzuhal yazmış ve sınavı geçip, muid olmuştur. Ancak yardımcısı olduğu müderris daha yüksek rütbeli bir medreseye geçtiğinde mülâzım olmuştur.

Bir başka örnek ise Nakibüleşraf Nefeszade Seyyid Abdurrahman Efendi'dir.[33] Peygamber soyunun daha sonraki lideri de şeyhülislama bu tür bir arz mektubu yazmıştır. Önceki iki örnekten farklı bir şekilde kendisi sadece bütün talebelik sürecini memleketi Ankara'da geçirmemiş, ayrıca İstanbul'a gelip, Şeyhülislam Minkarîzade Efendi'ye bir mülâzemet dilekçesi vermeden önce oradaki Hacı Bayram Medresesinde müderrislik görevinde bulunmuştur. Ancak onun da bir sınavdan geçmesi gerekmiştir. Şeyhî'nin belirttiğine göre söz konusu sınav (imtihan) tefsir konusundaydı.

Osmanlı ilmiyesinin reisine, yani şeyhülislama iletilen ancak kullanımı daha nadir olan arz mektubu uygulamasının her üç örnekte de bir sınavı beraberinde getirdiği görülmektedir. Ancak bu tür bir sınav, *Vekayiü'l-Fudalâ*'da başka hiçbir yerde dile getirilmemektedir.

Örneklerdeki gibi, dışarıdan gelen mülâzemet adaylarına bir makam tahsis edilmeden önce bilgilerinin sınanması anlaşılabilir bir uygulamadır. Nitekim daha yeterince gelişmemiş adayların tecrübeli bir müderrise muid olarak emanet edilip, belli bir süreden sonra mülazım olmaları bir vakıadır.

Bu durumda tüm mülâzemet adayları için bir bilgi sınavı olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Arz dilekçesi haricindeki tüm diğer mülâzemet düzenleme uygulamaları göz önüne alındığında, bunların daima daha önce özel olarak seçilmiş mülâzemet düzenleyeci bir âlimin yanında

yıllarca çalışıp, ona bağlı danişmendlere verildiği görülmektedir. Danişmendlerin uzmanlık bilgileri hocaları tarafından bilindiği için, bu tür bir sınav gereksiz görülmektedir. Şeyhî'nin tüm incelenen hayat hikâyelerinde arzuhal bağlamı harici hiç sınav sözcüğünü kullanmaması mülâzemet düzenleme yöntemi olarak bu tür bir uygulamanın olmadığını göstermektedir. Ancak bu tez, bir âlimin yaşamındaki bu dönüm noktasında gerçekleşen bir imtihandan söz eden literatürdeki bazı anlatılarla çelişmektedir.[34] Zilfi de 18. yüzyılda yedi yıllık bir bekleme süresi sonunda mülâzim olarak alınan bir öğretim diploması olan rüus bağlamı içinde böyle bir uygulamaya değinmektedir.[35] Bir rüusun alınması sadece âlim mesleğine resmi girişi ifade ediyordu.[36] Ancak Zilfi, 1715'teki sultan fermanından sonra İstanbullu ulema oğullarının dışında her danişmendin "mürit" (başka yerde mülâzım olarak geçmektedir)[37] olmak için şeyhülislam huzurunda bir sınavdan geçmesi gerektiğini de yazmaktadır.[38] Bu durum 18. yüzyılın başından itibaren ortalama yedi yıl arayla iki ayrı sınavın öngörüldüğü anlamına gelmektedir, bunlardan biri mülâzemet, diğeri ise rüus alımı içindir.

Mülâzım –Ya Sonrası?

1715'e kadar bir danişmend sınavdan geçmeden mülâzemet alıyordu[39] ve böylece mülâzım oluyordu. Şeyhülislam Ebusuud Efendi'nin 16. yüzyılın ortasında yürürlüğe soktuğu, sistemin yeniden organizasyonundan sonraki dönemlerde danişmendlerin bir deftere kayıt olmaları gerekmekteydi. Bu kütüklerden iki tane mevcut idi, biri Anadolu kazaskerinde, diğeri ise Rumeli kazaskerinde bulunmaktaydı. Mülazım, imparatorluğun hangi yöresinde çalışmayı arzuladığına göre ve bu aşamada kadılık veya müderrislik yollarından hangisini seçmek istediğine göre sorumlu olan kazaskerdeki deftere adını yazdırtıp, uygun bir düşük rütbeli müderrislik veya küçük bir kadılık kadrosu açılana kadar bekliyordu.[40]

Şeyhî'nin hayat hikâyeleri ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde, onun mülâzemeti adli mesleklere değil de, sadece öğretim kariyerine bir giriş olarak gördüğü saptanmaktadır. Bu eksiklik kolayca açıklanabilir: Adli yola karar vermiş, yani ileri bir medrese kariyerini terk etmiş bir mülâzımin ne öğretim görevine geri dönme imkânı vardı, ne de düşük taşra kadı kadroların-

dan ilmiyenin yüksek rütbeli kadılık görevlerine yükselebiliyordu.[41] *Vekayiü'l-Fudalâ*'da biyografilerinin toplandığı, İstanbul'a bağlı yüksek rütbeli âlimler grubuna mülâzım olarak düşük bir kadı kadrosunu seçmiş olan bir adayın erişmesi mümkün değildi. Bu gruptakilerin özgeçmişleri Şeyhî'nin eserinde yer almamaktadır. Eserde sadece mülâzemet alımından sonra öğretim görevi üstlenen ve böylece yüksek ilmiyede bir kariyer yapmayı amaçlayanlar anlatılmaktadır. Şeyhî şöyle yazmaktadır:

> [...] Efendi'den ihrâz-ı şeref-i mülâzemet ettikten sonra devr-i medâris[42] ederek kırk akçe medreseden ma'zûl iken[43]

Bu noktada mülâzımın müderris olarak 40 akçelik medrese kademesine ulaşana kadar medrese hiyerarşisinin basamaklarını teker teker çıktığı açıkça anlaşılmaktadır. Baltacı'nın vakıf sicillerinin (vakfiye) hiçbirinde mülâzım ödemeleri için bir kayıt bulunmadığı ve devlet hazinesinden de aday giderlerinin karşılanmadığı iddiası,[44] mülâzımın düşük kademeli normal bir müderris olarak bile vakfiyede kayıtlı olması gibi basit bir argümanla geri çevirilebilir. Bir mülazımın seneler boyunca ücret almaması mantıklı argümanlar temelinde de düşünülemez. Bir vakıf, tahsilin başından en yüksek müderris makamına kadar bir âlime bakarken –hangi nedenden dolayı bir mezuna kariyerinin başında kaynaklar sunmayacaktı?

Şeyhî bir mülâzımın ne kadar süre ve hangi kurumlarda öğretim görevliliği yaptığına ilişkin bir bilgi vermemektedir. İlk başta söz konusu daima 40 akçelik medreselerdir; Şeyhî, tasvir ettiği şahısların oradan ayrıldıktan sonra ulaştıkları makamlar hakkında bilgi vermeye başlamaktadır. Belli ki 40 akçelik bir medrese düşük ve yükseköğretim kademeleri arasındaki bir eşikti. Çeşitli yetkililer ve kayıtlar da bunu doğrulamaktırlar: 40 akçelik medreseye kadar olan görevler için öneri yetkisi bağlı olunan kazaskerdeyken ondan sonra şeyhülislama geçecekti.[45] 18. yüzyılda 40 akçelik medreseden ayrıldıktan sonra daha yüksek kademeli medreselerde öğretim yapabilmek için mülâzm bir sınavdan geçmek zorundaydı.[46] Bu sınavı geçtiği halde bir rüus unvanı alıp, ulema sınıfının üyesi olabiliyordu ve böylece hariç derecesindeki bir medresede mesleğe müderris olarak başlıyordu.[47] Zilfi'nin

III. Ahmed (1703-1730) dönemine ilişkin tasvir ettiği gibi 17. yüzyılda bu sınavların toplu imtihan olmadığı görülmektedir,[48] ancak var oldukları sonucu meydana çıkmaktadır. Şeyhî, rüus alımı veya bunun için gerekli sınavlara ilişkin hiç bilgi vermese de, *Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik*[49] adlı toplu biyografik eserin yazarı Nev'îzade Ataî daha önceki 16. yüzyıl ulemasını anlatmaktadır ve 40 akçelik medrese ile hariç derecesinin ilk medresesi arasında bulunan böyle bir imtihana değinmektedir.[50] Ayrıca çağdaş yazılarda da bu sınav söz konusu edilmektedir ve 1115 (1703) yılındaki bir ferman yoluyla tam olarak belirlenmiştir.[51] Şeyhî hiç bahsetmese de 17. yüzyılda da bir mülâzımdan mesleğinin bu basamağında bir bilgi sınavına girmek zorunda olduğu ve bunu geçince rüus aldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Rüus sınavına katılım mülâzemet sahibi olma önşartına bağlıydı. Her iki sertifika ilmiyenin yüksek makamlarında yer almak için önemli engellerdi. Bir aday bu sınavları geçtikten sonra, elinde bir rüus tutmaktaydı ve daha önceki mülâzemet alışından sonraki gibi tekrar kendini bir deftere kaydettiriyordu. Müderrislik kariyerindeki derece derece yükselişinin her bir adımında artık karar verme hakkı kendisinde idi: tarik-i tedris, yani öğretimde veya tarik-i kaza, hukuk alanında kariyer yapabiliyordu.

Medrese hiyerarşisi bir müderrisin kariyerini belirlemekteydi. Bir müderris daha önceki talebelik hayatında olduğu gibi bundan sonra öğretmen olarak da medresenin her bir aşamasını adım adım geçiyordu ve piramidin doruğuna, yani Süleymaniye'nin Dar'ül-Hadis'inde bir müderrislik kadrosuna kadar erişebiliyordu. Kadılık mesleği de tarik-i tedris gibi hiyerarşik bir şekilde yapılanmıştı. Her kadılık bölgesi, (kaza) kadının kariyeri yolunda arka arkaya tırmandığı çeşitli derecelere ayrılmıştı. Erişilebilen en yüksek makam şeyhülislamlıktı.

İstanbul – Bütün Osmanlı Uleması İçin Eğitim Merkezi?

Taşra ulemasının yüksek rütbeli medreselerden birinde öğrenim görüp bir mülâzemet almaları gerekmiyordu. Tüm imparatorluğa serpilmiş çok sayıdaki medreselerde yerel ulema öğretim görevini üstlenmekteydi.[52] Ancak Osmanlı ilmiyesinin doruk noktalarına çıkmak isteyenler, imparatorluğun en üst düzeydeki medreselerinde mülâzemet alma ve öğrenim

görme mecburiyetindelerdi. Bu çoğu durumda İstanbul'a giden yola girmek demekti. Orada en yüksek düzeydeki medreseler ve sadece kendi danışmendlerine mülâzemet düzenleyebilecek ulemalar bulunmaktaydı. Başkentli olmayan, ancak yüksek bir eğitim derecesine ulaşma kabiliyetine sahip olan bir ilahiyat talebesi taşradaki eğitimden sonra kariyer yapmak istediğinde, İstanbul'a gelip, bilgisi karşılığında ona kolayca ilmiye kariyerine geçişini sağlayabilecek bir mülâzemet düzenlenmesini bekleyemezdi. Talebenin başkente giden yolu göze alması ve orada öğrenim görmesi, danişmend olması ve örneğin muid ya da yüksek bir âlimin yanında tezkireci olarak çalışması gerekiyordu. *Vekayiü'l-Fudalâ*'nın incelenmesi sadece İstanbullu ulemanın oğulları değil, taşra kökenli öğrencilerin büyük bir kısmının da İstanbul'da mülâzemet aldıklarını göstermektedir. Taşralı talebeler adaylık yeterliliği alabilmek için, en geç öğrenimlerinin son bölümünde başkente geliyorlardı.[53]

Bunun yanı sıra *Vekayiü'l-Fudalâ*'da Bursa ve Edirne'de doğmuş ve bu kentlerde eğitimlerinin tümünü bitirip, oradaki müderristen (örneğin Muradiye veya Selimiye medresesinden) bir mülâzemet almış yerli ulema ailelerinin oğullarından bazı örnekler bulunmaktadır.

Örneğin Âlim Dizdarzade Mehmed Efendi[54] bu yolu seçmiştir. Yine *Vekayiü'l-Fudalâ*'da değinilen Dizdarzade Mustafa Efendi'nin[55] oğlu olarak Edirne'de doğmuştur. Babası Ataî'nin biyografik eserinde hayat hikâyesi ile sözü geçen bir şeyhin oğludur ve onun tarafından inşa edilmiş bir zaviyede dünyaya gelmiştir. Dizdarzade Mustafa Efendi Konya kadısı olarak kariyerinin doruğunda iken memleketini terk etmiştir, ancak ailesi Edirne'de kalmıştır. Şeyhî, oğlu Dizdarzade Mehmed Efendi'nin biyografisinde başkente göçten hiç söz etmemektedir ve aynı zamanda âlimin bu adımı atmaya kalkışmadan, ilmiyede yükseldiği üzerine ipuçları vermektedir. Şeyhî'nin Edirneli genç âlime mülâzemetini düzenleyen âlimin adını dile getirmemesi, bir ilk ipucudur. Şeyhî mülâzemetlerini şüphesiz İstanbul'da almış ulemada da düzenleyiciyi tasvir etmek için süslü sözler kullanmaktadır, ancak Dizdarzadeler gibi tanınmış ailelerin oğullarında bu daha nadir görülmektedir. Onların çocuklarına çoğunlukla bir kazasker, şeyhülislam veya en azından adı ile değinilen yüksek bir âlim tarafından mülâzemet düzenleni-

yordu. Dizdarzade Mehmed Efendi'nin özgeçmişi takip edildiğinde, görev yaptığı 12 medresenin tümünün de Edirne'de olduğu ortaya çıkmaktadır.[56] Yani âlim, tüm müderrislik süresince memleketini hiç terk etmemiştir. Bu durumda Dizdarzade Mehmed Efendi öğretimin en yüksek seviyesi anlamına gelen Süleymaniye'nin Dar'ül-Hadis düzeyinin hemen altında yer alan bir hiyerarşi kademesine doğrudan ulaşıp, oradan da Medine kadılığına atanmıştır. Kısa bir süre sonra da ölmüştür. Böylece kendisi Osmanlı ilmiyesinin yüksek makamlarına ulaşıp başkente hiç göç etmemiş bir ailenin üçüncü kuşağını oluşturmaktadır.

Dizdarzade Mehmed Efendi'nin hayat hikâyesi ulemanın başkentin dışında da ne kadar yükselip, belirli bir süre Boğaz'da yaşamadan, öğrenim görmeden, mülazamet almadan ve öğretim yapmadan ilmiye içinde kariyer yapabildiğine dair bir kanıttır.

Küçük çapta olsa da Edirne müderrislik kariyerinin en yüksek rütbelerine kadar yükselme şansı sağlayan İstanbul yakınındaki bir ulema merkezini oluşturmaktaydı.

Benzer bir özel konumu imparatorluğun bir zamanlar ikinci eski başkenti olan Bursa göstermektedir. Kızıklızade Ahmed Efendi'nin[57] hayat tasviri bunun bir örneğidir. Kendisi Bursa'nın yakınındaki Kızık köyünden gelen âlim Kızıklı Mehmed Efendi'nin[58] oğlu idi. Şeyhî, birçok durumda olduğu gibi hem babanın hem de oğlun biyografilerinde eğitimin süresine ilişkin hiçbir bilgi vermemektedir. Ancak her ikisinin de Bursa'dan ayrılmış olmaları söz konusu değildir. Şeyhî, babanın mülâzemetini düzenleyenin adını dile getirmezken, oğluna mülâzemet düzenleyen şahsın Nakibüleşraf Kudsîzade Şeyh Mehmed Efendi olduğunu belirtmektedir. Ancak bu Kızıklızade Ahmed Efendi'nin sertifikayı muhakkak İstanbul'da aldığı anlamına gelmemektedir. Sonçuta daha sonra iki kez Rumeli Kazaskeri olmuş olan Nakibüleşraf Kudsîzade Şeyh Mehmed Efendi meslek hayatında Bursa kadısı da olmuştu, böylece mülâzemet düzenleyebiliyordu ve Kızıklızade Ahmed Efendi'nin ölümünden 35 yıl önce bu görevde bulunmuştu. Yani Kızıklızade mülâzemetini memleketinde almış olabilirdi: yaklaşık 60 yaşlarında ölmüş olduğunu varsayarsak, öğrenimden öğretime geçiş sürecini yirmilerinde yapmış olurdu. Bunlar çok ger-

çekçi varsayımlardır. Kızıklızade Ahmed Efendi'nin eğitiminin tamamını Bursa'da bitirdiği kesin olarak kanıtlanamaz ise de, bu en azından müderrislik dönemi için geçerlidir: Her altı makamda doçent olarak memleketinde bulunmuştur. Daha sonra kariyerinde ulaştığı en yüksek görev olan Tokat kadılığına atanmıştır. İlginç olan babasının yaşam çizgisinin de buna benzer olmasıdır: O da tüm müderrislik görevlerini Bursa'da yapmıştır, arkasından Sakız (Chios) kadısı olarak başladığı kadılık mesleğine Sofya kadısı olarak son vermiştir.

Böylece önümüzde en az iki nesildir Bursa'ya bağlı olan ve mensuplarının Edirneli Dizdarzadeler gibi imparatorluğun başkentinden bağımsız kariyer yaptığı bir ulema ailesi bulunmaktadır.

Birçok Güney Avrupalı ilmiye makamı adayları eğitimlerinin ileri bir noktasında başkent İstanbul'a gidip, öğrenim görüp, bir mülâzemet alırken, Bursa Anadolu kökenli bazı öğrenciler için ilk hazırlık noktası idi. Şeyhî örneğin Marmara Denizi'nin Anadolu kıyısında, Bandırma'ya yakın Gemlik'teki Küçük Kum adlı bir kasabadan gelen ve soyu bilinmeyen âlim Recep b. Mahmud Efendi'yi[59] anlatmaktadır. Bu genç adam Bursa'ya gidip, orada hem eğitimini bitirmiş hem de bir mülâzemet almıştır. Küçük Kumlu âlim ölene kadar Bursa medreselerinde sadece üç müderrislik görevi üstlenmiştir. Şeyhî kendisi gibi âlim olan oğlunun biyografisinde,[60] Recep Efendi'yi Bursalı bir müderris olarak tanıtmaktadır.

Bursa ve Edirne bir âlim için başkent İstanbul'un yanı sıra bir alternatif oluşturuyorlardı. Özellikle nicel karşılaştırmada görüldüğü gibi, sadece siyasi merkez olmayan, aynı zamanda "İlmiyenin başkenti" konumunda olan İstanbul'un çok daha üstün bir önemi vardı. Ancak 17. yüzyılda ne mülâzemet düzenlemeyi içeren eğitim, ne de öğretim bu kentin tekelinde idi. Bir ilahiyat talebesi Boğaz'daki kente ayak basmadan da en üst düzeydeki müderris makamlarına kadar yükselebiliyordu. Ancak bir kadı olarak âlimin kentten ayrılması gerekiyordu. Her iki eski başkentte en üst düzeyde medreseler bulunmaktaydı ve bu yüksekokullarda görevli müderrisler mülâzemet düzenleyebiliyorlardı. Bu yetki, ilk olarak 1715 fermanı ile kaldırılmıştır.[61] Böylece yüksek dereceli ilmiye makamlarına aday olanların mülâzemet için sadece İstanbul'a bağlı ulemaya başvurmaları

gerekmekteydi. Ancak III. Ahmed döneminde yürürlüğe sokulan yeni mülâzemet düzenlemesi uygulamalarının İstanbul dışındaki mülâzemet düzenlenmesini kapsadığı farzedilebilir. Ancak bu değiştirilmiş hukuki temeller, ilmiyenin yüksek rütbeli makam sahiplerinin eğitim yollarını daha çok merkezileştirmiş olsa da, alternatif düzenlerin dışlandığı farzedilemez. *Vekayiü'l-Fudalâ*'daki 17. yüzyıla ait biyografi incelemelerinde, bu göreve yetkili İstanbul, Bursa ve Edirne kentlerindeki medreselerin 1715'e kadar mevâliler de dahil olmak üzere mülâzemet düzenlediği görülmektedir. Örneğin Şeyhî Ankara'da yaşayan bir seyyid ailesinin Osmanlı ilmiyesinde kariyer yapmış birçok mensubundan bahsetmeketdir. *Vekayiü'l-Fudalâ*'da bu ailenin geçmişi tanınmayan bir soydan gelen Nakibüleşraf Ankaravî Seyyid Mehmed Efendi'ye[62] kadar uzanmaktadır. Mülazemetini Nakibüleşraf Mirza Efendi'den alan bu şahıs, 40 akçelik medreseden sonra müderrislik mesleğini bırakmıştır ve memleketinde kadılığa atanmıştır. Kariyerinin en yüksek makamları Medine kadılığı ve peygamber soyunun reisliği olmuştur. Oğlu Ankaravî Koca Nakîbzade Nakibüleşraf Seyyid Mehmed Efendi,[63] âlim babasının izinden gitmiştir. Memleketi Ankara'da tahsilini yapmıştır ve orada bir mülâzemet almıştır. İşin ilginç yanı, bu şahsın öğretim görevlisi olarak yol almasının ve 40 akçelik bir medresede tahsilini tamamlamasının Şeyhî tarafından belirtilmemesidir. Mülâzemetini aldıktan sonra hemen kadılık hiyerarşisine geçtiği ve babası gibi memleketinde kadılığa atandığı görülmektedir. Daha sonraki meslek yolu da babasınınkine benzemektedir: Kudüs kadılığından sonra, babası gibi Medine kadısı ve sonunda da Nakibüleşraf olmuştur. Şeyhî ayrıca bu başarılı Ankaralı seyyid ve ulema ailesinin ilk tanıtılan ferdinin torunundan bahsetmektedir. Dede ve amcası gibi kızlarından birinin oğlu Ankara'da büyümüş ve eğitim görmüş ve Medine kadılığından sonra Nakibüleşraf makamına ulaşmıştır. *Vekayiü'l-Fudalâ*'da kuşaklarca izlenen bu ulema ailesi örneği, Ankara'da bir eğitimi bitirip, orada bir mülâzemet alıp ve sonunda da ilmiyenin yüksek görevlerine geçilebileceğini göstermektedir. İstanbul ile doğrudan bir bağlantı olmadan bu ailenin fertleri sadece Divan-ı Hümayun tarafından yüksek mahkeme bölgelerine atanmışlardır.

Tire ve Şam'da,[64] aynı şekilde memleketlerindeki eğitimden sonra orada mülâzemet alan başka istisnai örnekler bilinmektedir. Mülazemet alımından sonra ulemalar doğum kentlerinde bir müderrislik görevine girmişlerdir ve başkente ilk olarak daha sonra doğrudan atandıkları görevlerle gelmişlerdir. İpşirli önemli kadıların ve müderrislerin yanı sıra büyük kent müftülerinin de belli durumlarda kendi yetkileriyle mülâzemet düzenleyebildiklerini söylemektedir,[65] burada değinilen istisnaların bu kategoriye girdiğini düşünmek gerekir.

Böylece 17. yüzyılda İstanbul'a yönelmiş bir eğitim yapısı mevcut olmuş olsa da, bu durum ilmiyenin en yüksek çemberlerine ulaşmanın alternatif yollarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Büyük olasılıkla 18. yüzyıldan itibaren başlayan dönem için de istisna örnekler bulunmaktadır. Ancak Sultan III. Ahmed (1703-1730)'in hükümdarlık döneminde mülâzemet düzenlemeyi değiştiren kurallar yüzünden, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski başkentleri Edirne ve Bursa'nın eğitim ve âlimlik merkezleri olarak İstanbul'un lehine geriye itildikleri farzedilebilir. Mülâzemet sistemindeki bu yasal değişikliklerin Osmanlı ulemasının eğitiminin merkezleşmesine olan etkisinin ayrıca incelenmesi gerekmektedir. Zilfi buna ilişkin şöyle yazmaktadır:

> "[...] III. Ahmed aynı fermanda [1715'teki] Edirne ve Bursa müderrislerinin mürit [=mülâzim] yapma yetkisini kaldırmayı uygun görmüştür. [...] Edirne ve Bursa'nın rakip eğitim merkezleri olarak bunun dışında tutulması, rüus diploması alıp böylece gerçek ulema olmayı uman âlimlerin başkente gitmeye mecbur olmalarını sağlamıştır. Kaçınılmaz olarak başkentte toplanan ilmiyeye yeni üye alınması, artık tamamen ve yasal olarak 'İstanbullaştırılmıştır.'[66]

Sultan III. Ahmed dönemine ait çeşitli kaynakların değerlendirilmesi eğitimin İstanbul'da merkezleşmesinin gerçek boyutu üzerine daha kesin bilgi verebilmektedir. Bu tür bir inceleme için *Vekayiü'l-Fudalâ*'nın ve daha sonraki toplu biyografik eserlerin yanı sıra, ayrıca mülâzemet düzenlemelerinin kayıtları bulunduğu ruznâmçe-defterleri mevcuttur.

Mülâzemet düzenlemesindeki suistimal meselesi ve böylece ilmiyede yüksek rütbeli görevler için farklı kökenlerden olan adaylar arasındaki fırsat eşitliğine ilişkin sorular bugüne dek sadece çok yetersiz olarak takip edilmiştir. *Vekayiü'l-Fudalâ*'daki 17. yüzyıla ait biyografiler ve çağdaş politik bilimsel çalışmalardaki mülâzemet düzenleme tasvirleri tanınmış ulema ailelerinden gelmeyen adayların alışılageldik mülâzemet dağıtımı uygulamalarıyla kariyerlerinde büyük dezavantajlara uğramış olduklarını göstermektedir. *Vekayiü'l-Fudalâ*'daki biyografiler incelendiğinde birçok mülâzemet düzenleyeci ile alıcı arasındaki ilişkinin klasik bir öğretmen-talebe ilişkisi olmadığı dikkati çekmektedir. Birçok örnekte mülâzım akrabalık veya özel bir ilişki ile bağlı olduğu kişilerden mülâzemet alıyordu. Demek ki her tür kişisel bağın mülâzemet düzenlemede çok büyük önemi vardı. Âlim oğullarının birçok durumda daha çocukken babalarından, bir yakın akrabadan ya da bir aile dostundan muidlik veya benzeri görevleri bitirme gereği olmadan mülâzemetlerini aldıklarını görmekteyiz. Böylece bekleme süresini atlayarak hızla yükseliyorlardı.[67] Bu soyu tanınmamış bir aday için hiç düşünülemez bir olaydı. Mustafa Ali 16. yüzyılın son on yıllık devrinde bu uygulama hakkında imparatorluktaki yüksek rütbeli ulema oğullarının mülâzemet aldıktan hemen sonra bir 40 akçelik, hatta hariç veya dahil medreselerine atandıklarını abartılı bir şekilde yazmaktadır:

> "Daha beşikteyken mülâzım oluyorlar, konuşmaya başladıklarında müderris olarak ilk görevlerine atanıyorlar, ergenlik çağında ise artık önemli bir kadılık ve bıyığı terlemeye başladığında artık bir önemli kadılıktan diğerine dolaşıyorlar."[68]

Basit soylu erkeklerin mülâzemet almalarındaki bir başka zorluk ise şüphesiz daha kötü maddi durumları idi. Şeyhî bu özel noktaya ilişkin hiçbir bilgi vermese de, suistimali, kayırmacılığı ve yozlaşmayı kınayan çağdaş kaynaklardan[69] ve bunları önleme çabası olarak görülen birçok fermandan mülâzemet düzenlemede paranın önemli bir rol oynadığı anlaşılmakta-

dır.[70] Rüşvet kayda geçmiş her düzenleme yönteminde, bir müderrisin ölümünde bile mümkün idi. Ölüm sonrası, düzenlenen mülâzemetin merhumun akrabaları tarafından en çok teklif edene satıldığını gösteren olaylar bilinmektedir.[71]

Önemli bir âlim oğlunun mülâzemeti satın almaya hiç ihtiyacı olmamış olsa da, bu satış zengin bir tüccarın oğluna hiyerarşide yükselmesini sağlayacak ilginç bir seçenek sunuyordu. Bir köylü oğlunun böyle bir imkânı olamazdı. Bir sonraki engel olan rüus sınavına giden yol zorlaştırılınca mülâzemet düzenlemelerinde ulema soyundan gelmeyen ve en çok da maddi imkânları olmayan adaylar dezavantajlı oluyorlardı.

Kariyerin bir sonraki aşamasında da benzeri bir eşitsizliği saptamak mümkün müdür? Şeyhî buna ilişkin bir şey yazmamaktadır. Üzerinde çalışılan *Vekayiü'l-Fudalâ* biyografilerinde rüus kavramı bir kez bile geçmemektedir. Zilfi, 18. yüzyılın başından itibaren başkentli ulema oğullarının çoğu kez hiç sınava girme gerekleri olmadığını veya rüus imtihanına katılanların yarısından çok daha fazlası "eli boş çıkıp," gelecek sefere şanslarını denemek zorundayken, onların imtihanı geçmedikleri halde bir rüus aldıklarını örneklere dayanarak kanıtlamaktadır.[72] Değişik soylardan gelen adaylar için bu aşırı eşitsiz önşartların 17. yüzyılda hangi boyutta mevcut olduğunu saptamak *Vekayiü'l-Fudalâ* ve kaynaklarla yeterince mümkün değildir. Önemli âlim babaların oğullarına daha çocuk yaşta bir rüus düzenlemelerinin ve onları uygun bir deftere yazdırmalarının âdet olduğu görülmektedir. Bu uygulama 17. yüzyılın sonuna doğru daha da artmıştır. İstanbullu yüksek ruhani makam sahiplerinin oğulları çoğu kez genç yaşta ve bu formaliteleri yerine getirmeden müderrislik görevlerine atanıyorlardı.[73]

Belli ki rüus satma pratiği de yaygındı.[74] Sultan fermanları[75] ve 16. yüzyıl ortasından itibaren bu olguyu yazan ve iyice sergileyen kaynaklar bunu göstermektedir.[76] 17. yüzyılda bu suistimalin ne kadar ileri gittiğini saptamak güçtür, ancak var olduğu kesindir.[77]

Her iki engel, mülâzemet ve rüus, sadece kalite sağlamayı değil, özellikle 17. yüzyılda din hiyerarşisindeki makamlara başvuran adaylarla, görevlerin sınırlı kadroları arasında gittikçe ağırlaşan dengesizliği düzelt-

meyi ve ulema mesleğine akını önlemeyi amaçlamıştır.[78] Uygulamada bu, yüksek ilmiye çevrelerine dışardan girmeyi engellemekle gerçekleşmiştir. 17. yüzyılda bu hiçbir şekilde kapalı sosyal bir tabaka yaratmazken,[79] III. Ahmed (1703-1730) döneminde yapılan mülâzemet dağıtımındaki bütün değişikliklerin de yüksek rütbeli Osmanlı âlimlerinin birleşmesine yol açtığı farzedilebilir. Zilfi'nin III. Ahmed dönemi için tasvir ettiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dini yapısındaki zirve makamlarında gerçekleşen aristokratlaşmanın düşük makamlarda ne kadar devam ettiği ve bu dönemdeki kısıtlı mülâzemet düzenleme imkânlarının bunu ne kadar etkilediği daha araştırılmalıdır.

Notlar

1 İPŞİRLİ, Mehmet: "Osmanlı İlmiye teşkilâtında mülâzemet sisteminin önemi ve Rumeli Kazaskeri Mehmed Efendi zamanına ait mülâzemet kayıtları." *Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi* 10-11 (1981/82) içinde, s. 221-231; a.y.: "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı. İlmiye Teşkilâtı." İçinde: İhsanoğlu, Ekmeleddin (Yay.): *Osmanlı Devleti Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul 1999, Cilt 1, s. 247-279, burada s. 257 vd.; İNALCIK, Halil: "The *Rüznâmče* Registers of the *Kadıasker* of Rumeli as Preserved in the İstanbul *Müftülük* Arşivleri." İçinde:*Turcica* 20 (1988), s. 251-275; REPP, R.C.: *The Müfti of Istanbul. A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. Oxford 1986, burada s. 37 vd., 51-55, vd.; ZILFI, Madeline C.: "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas in the Eighteenth Century." İçinde: *Journal of Economics and Social History of the Orient* 26, 3 (1983), s. 318-364, burada s. 336-347; a.y.:" The *İlmiye* Registers and the Ottoman *Medrese* System Prior to the Tanzimat." İçinde: BACQUE-GRAMMONT, Jean-Louis/Paul DUMONT (Yay.): *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman* (Turcica III). Paris 1983, s. 309-327; ZILFI, Madeline C.: *The Politics of Piety. The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*. Minneapolis 1988, burada s. 56-65 vd.; a.y.: "The Diary of a Müderris: A New Source of Ottoman Biography." İçinde: *Journal of Turkish Studies 1 (1977)*, s. 157-174, burada s. 167 vd.

2 Krş., ŞEYHİ, Mehmed Efendi (ö. 1732/33):*Vekayiü'l-Fudalâ*, yay. Abdülkadir ÖZCAN: *Şakaik Nu'maniye ve Zeyilleri*, adı altında 5 cilt, cilt 3 ve 4: *Vekayiü'l-Fudalâ* 1-3. İstanbul 1989. Kaynaktaki ilgili yerler birinci cilt için I, ikinci cilt için II ile belirtilmektedir. Bunu nokta ile ayrılmış olan sayfa numarası ve bu sayfadaki kayıt numarası izler; II.154.3, İkinci cildin 154. sayfasında sunulan üçüncü biyografiyi belirtir.

3 Şeyhî'nin eserindeki ulema biyografilerinin analizi benim Magister tezimin kapsamındaydı. KLEIN, Denise: *Die Osmanischen Ulema des 17. Jahrhunderts. Eine geschlossene Gesellschaf?* Berlin 2006

(Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 274). 1630'dan 1703'e dek zaman içinde ölmüş ilim adamlarının yazılmış yaklaşık 1000 (kesin 994) yaşam öyküleri incelenmiştir. Bunlar 17. yüzyılın yüksek rütbeli ilmiye sınıfı üyelerinin gerçek tam bir tasvirini iletirler.

4 Osmanlı idaresinde *mülâzemet*'e ilişkin Shinder'in ayrıntılı tanıtımları ile krş.: SHINDER, Joel: "Career Line Formation in the Ottoman Buraucracy 1648-1750: A New Perspective." İçinde: *Journal of Economic and Social History of the Orient 16* (1974), s. 217-237, burada s. 229-237.

5 Krş. İNALCIK, "*Rüznâmče*" (Dipnot 1 gibi), s. 263-267; UZUNÇARŞILI, İsmail H: *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara 1988 3, s. 87 vd. ve 104-108.

6 Krş. REPP, *Müfti* (Dipnot 1 gibi), s. 51.

7 Edirneli Çelebi Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: I.420.1).

8 Edirneli Ebubekir Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: II.171.1).

9 Ebezade Mehmed Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: I.483.1).

10 Hamîdî Abdurrahman Efendinin biyogafisi (ŞEYHÎ: I.310.1).

11 Hacı Velizade Seyyid Mehmed Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: II.25.3)

12 Krş. BALTACI, Cahid: *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilât, Tarih*. İstanbul 1976, s. 35; REPP, Richard: "Some Observations on the Development of the Ottoman Learned Hierarchy." İçinde: KEDDIE, Nikki R. (Yay.): *Scholars, Saints and Sufis. Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*. Berkley vd. 1972, s.17-32, burada s. 25; REPP, *Müfti* (Dipnot 1 gibi); İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1), s. 222 vd.; İNALCIK, "*Rüznâmče*" (Dipnot 1), s. 260 vd.

13 Krş. İPŞİRLİ, "Klasik Dönem" (Dipnot 1), s. 257.

14 Çeşitli derecelerdeki medreseler sistemi yüzyıllar boyunca temelinde değişmeden kalmıştır, ama bu arada yeni kuruluşlar var olan sisteme uydurulduğu gibi, varlığını sürdüren medreseler de, onlara yararlı olan sonraki *evkaf* yoluyla, hiyerarşi çerçevesinde yeniden değerlendirilmiştir. 17. yüzyılda yeni derecelerin konmasının yanında ayrıca zaten var olan medrese derecelerinin çoğu kez *ibtida* ve *hareket* denen alt gruplara ayrıldığı saptanır. Osmanlı yüksek eğitiminin rütbe hiyerarşisi, yani 40 *akçe'lik* medreseyi izleyen medrese dereceleri, o sıralarda aşağıda görüldüğü gibidir (hiyerarşik sıralama en alt kademeden en üst kademeye doğrudur): 50 *akçe* grubu: *ibtida-i hariç,hareket-i hariç, ibtida-i dahil, hareket-i dahil, musıla-i sahn, Sahn (-ı Seman)*. 60 *akçe* grubu: *ibtida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musıla-i Süleymaniye, Dar'ül-hadis (-i Süleymaniye)*. Müderrisin gelirinin miktarı (günlük *akçe* olarak verilir) görevli olduğu medresenin derecesine bağlıydı. Öğrenimin içeriği de her medresenin derecesine göre değişiyordu.

15 Ölümü 1103 (1691/92) (ŞEYHÎ: II.67.2).

16 *Tezkireci*, tayin olduğu dairenin yazışmaları ile görevli idi. İlgili olduğu her alana göre *tezkireci* farklıdır, bunun için krş. PAKALIN, Mehmed Z.: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt, İstanbul 1946-54, Cilt 3, s. 491.

17 Fetva emini, şeyhülislamın dairesine bağlıydı ve Osmanlı ilmiyesinin bu en yüksek üyesinin hukuk bilgilerini hazırlardı.

18 Krş. REPP, *Müfti* (Dipnot 1 gibi), s. 51 vd.; İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 224; UNAN, Fahri: *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara 2003, s. 200; BARKEY, Karen: *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*. Londra vd. 1994, s. 40.

19 Hattat Ömer Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: I.352.1).
20 Bıçakçızade Mustafa Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: II.31.3).
21 Seyrekzade Hafızı Mustafa Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: I.537.1).
22 Ölümü. 1109 (1697/98) (ŞEYHÎ: II.145.2).
23 Krş. MAJER, Hans Georg: *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich, I. Zu Uşakizade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık.* Münih 1978, s. 217.
24 BARKEY, *Bandits* (Dipnot 18 gibi), s. 40; BALTACI, *Asırlarda* (Dipnot12 gibi), s. 33.
25 Üsküdarî Şeyh Mahmud Efendizade Seyyid Mustafa Efendi (ŞEYHÎ: I.519.1).
26 Örneğin Hanımzade Mehmed Efendi (ŞEYHÎ: I.415.1) ile Beşrî Mehmed Efendinin (a.g.y. I.448.1) biyografilerini krş. Bu farklı mülâzemet dağıtımları birçok yazar tarafından anlatılır, krş. İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 224; REPP, *Müfti* (Dipnot 1 gibi), s. 52 vd. ve İNALCIK, *Rüznâmçe* (Dipnot 1 gibi), s. 259 vd.
27 Medrese değişimine ilişkin krş. örneğin Cevherîzade Mehmed Efendi (ŞEYHÎ: II.26.2) ve Kırımî Abdülhalim Efendinin (a.g.y.: II.56.2) biyografilerini; yeni bir göreve tayine ilişkin krş. Samtî Mehmed Efendi (a.g.y.:I.358.3) ile Abdülgaffar Efendi (a.g.y.:I.357.2) biyografilerini. İpşirli'nin sicil kayıtlarını değerlendirmesi *mülâzemet* elde etmenin bu olasılığını kanıtlar. İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 224.
28 Ö. 1058 (1648/49) (ŞEYHÎ: I.178.1).
29 Ö. 1066 (1655/56) (ŞEYHÎ: I.232.3).
30 Ö. 1098 (1686/87) (ŞEYHÎ: I.536.1).
31 Baltacı da 15. ve 16. yüzyılda bu tür *mülâzemet* verilişi uygulamasından söz eder ama *muidlik* döneminden geçmeden bu türden *müstakil arz'la mülâzemet* verilişinin özellikle şeyhülislam ve sultan oğullarında uygulandığını vurgular. Krş. BALTACI, *Asırlarda* (Dipnot 12), s. 35.
32 Ö. 1108 (1696/97) (ŞEYHÎ: II.130.3.).
33 Ö. 1107 (1695/96) (ŞEYHÎ: II.125.3).
34 Krş. WALLBRECHT, Gabriele: *Die Gelehrten des Osmanischen Reiches im 17./18.Jd. anhand von al-Murâdî: Silk ad-durar fi a'yân al-garn at-tânî'asar.* Diss., Saarbrücken 1970, s.117 ve BALTACI, *Asırlarda* (Dipnot 12 gibi), s. 34. Baltacı *mülâzemet* diye anlatmasa da, bu kapsam içinde, aynı şey için başka bir terim kullanmış olduğu çok açık anlaşılır.
35 Krş. ZILFI, "Elite Circulation" (Dipnot 1 gibi),s. 337 vd.; ZILFI, "*İlmiye*" (Dipnot 1 gibi), s. 312.
36 ZILFI, *Politics* (Dipnot 1 gibi), s. 62.
37 ZILFI, "Elite Circulation" (Dipnot 1 gibi), s. 340 vd.
38 a.g.y., s. 337.
39 *Arzuhâl*, dilekçe yoluyla *mülâzemet* bunun dışındadır.
40 Krş. REPP, "Some Observations" (Dipnot12), s. 25; a.g.y., *Müfti* (Dipnot 1 gibi), s. 55 vd.; FLEISCHER, Cornell H.: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Ali (1541-1600).* Princeton 1986, s. 32 vd.; PAKALIN, *Osmanlı Tarihi* (Dipnot 16). Cilt II, s. 611 vd. (*mülâzim)* ve Cilt III, s. 71 vd. (*rüus)*; İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 222 vd.; İNALCIK, "*Rüznâmçe*" (Dipnot 1 gibi), s. 253 vd. ve 256; TEKİNDAĞ, Şehabettin: "Medrese Dönemi." İçinde: *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi.* İstanbul 1973, s. 3-54, burada s. 25. *Mülâzim* ilk olarak bu yerde kadı veya müderris mesleği arasında karar verebilirdi. Bu zaman

içinde hukuksal görevlere geçiş (küçük mahkeme bölgelerine kadı olunuyordu ama sadece imparatorluğun içinde, başlangıçta seçilmiş olan Rumeli ya da Anadolu bölgelerine tayin olunabiliyordu) kısa süreli daha iyi kazanç olanağı getiriyorsa da, aynı zamanda medrese kariyerinden çıkmak, böylece yüksek görevlerden vazgeçmek demekti. Repp'in çeşitli örneklerle sergilediği gibi, parasal nedenlerden, mesleğin bu kademesinde, müderrislik kariyerini bırakmak ve düşük düzeyli kadı görevini almak zorunda kalmış olan birkaç ulema vardı. Krş. REPP, "Some Observations" (Dipnot 12), s. 26 vd. Müderris olarak 20 *akçe* medresesinden yükselmeye başlanırken ve yüksek medrese hiyerarşisine çıkış 40 *akçe* medresesinden sonra başlarken, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çok küçük bir valiliğin kadısının geliri 150 *akçe'yi* buluyordu (a.g.y.: 18n).

41 Repp, son derece nadir görülen, bu müderrislik kariyerine tekrar geçiş olayı için 16. yüzyıl ortalarından bir örnek verir: Molla Bostan para sıkıntısı yüzünden terk etmek zorunda kaldığı müderrislik mesleğine tekrar geçişini ancak her iki kazaskerin yardımı sonunda başarmıştı. Krş. REPP, "Some Observations" (Dipnot 12), s. 28. Karşı seçimde bulunulduğunda, öğretime dönüş yolunun ne kadar zor olduğunu gösterir bu. *Vekayiü'l- Fudalâ*'dan öyle bir örnek için krş. Şeyhülislam Boluvi Mustafa Efendinin biyografisi (ŞEYHÎ: I.421.2)

42 Bazı nadir durumlarda, burada şu gelir: [...] ve akd-i mecâlis ederek. (Uzun Sadî Efendi biyografisi [ŞEYHÎ: I.183.1]). Bu bölüm *mülâzim*'in sadece ders vermeyip, önemli âlimlerin derslerine de katıldığını gösterir. Bu önündeki *rüus* imtihanına hazırlanma olarak düşünülebilir ama genç âlimin sadece daha fazla bilgi edinmek istediği anlamına da gelebilir. Tek tük olaylarda Şeyhî, *mülâzemet* alışından sonra kimin yanında öğrenime devam edildiğini bile yazar. *Mülâzemet* alımından sonra öğrenimin bu tür devamı belli ki çok az görülen kural dışı durumlardı.

43 Mazhar Efendi Damadı Ahmed Efendi biyografisi (ŞEYHÎ: I.183.2).

44 BALTACI, *Asırlarda* (Dipnot 12), s. 141.

45 Buna ilişkin krş. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı* (Dipnot 5 gibi), s. 59, 77, 104 ve 179; FAROQHI, Suraiya: "Social Mobility Among the Ottoman 'Ulema in the Late Sixteenth Century." İçinde: *International Journal of Middle east Studies* 4 (1973), s. 204-218, burada s. 212; MAJER, *Vorstudien* (Dipnot 23 gibi), s. 197.

46 Krş. ZILFI, *Politics* (Dipnot 1 gibi), s. 63.

47 Bu ifade PAKALIN'da da yer alır, *Osmanlı Tarih* (Dipnot 16 gibi), Cilt. III, s. 71 vd. Zilfi, 18. yüzyıldan bir müderrisin günlük benzeri yazılarını incelemiştir. Orada âlim *mülâzim* olarak yedi yıllık bir süreden bahseder. Zilfi bunu "novices in training for the rü'us" (rüus için hazırlanan müridler) diye açıklar. Bundan sonra *rüus* için imtihandan geçmiş ve ertesi gün âlim kavuğunu almış ve böylece ulema sınıfının üyesi olmuştur. Bir *hariç*-medresede gösterilmiş bir müderris görevini almıştır. Krş. ZILFI, *"Diary"* (Dipnot 1 gibi), s. 167 vd.

48 Krş. ZILFI, *Politics* (Dipnot 1 gibi), s. 63.

49 Nev'îzâde ATAÎ (ö. 1635): *Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik*, yay. Abdülkadir ÖZCAN vd.: Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri. 5 Cilt, Cilt 2: *Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-şakaik*, İstanbul 1989.

50 Krş. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı* (Dipnot 5 gibi), s. 65.

51 Krş. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı* (Dipnot 5 gibi), s. 65n.

52 Aynısı daha küçük mahkeme bölgesi için de geçerlidir. Öğretim ve hukuk alanındaki daha aşa-

ğı düzeydeki ilmiye üyelerinin bu her iki grubu, kendi içinde az veya çok, kapalı bir alt hiyerarşik birim oluşturuyordu. Buna ilişkin krş. örneğin ZILFI, "Elite Circulation" (Dipnot 1 gibi), s. 319.

53 Şeyhî, başkente gelip yerleşmiş, İstanbul kökenli olmayan ulemanın sadece üçte birine değinir. Ama bu kişilerde de, başkent ulemasından *mülâzemet* almış oldukları gibi bir bilginin olmayışı, onların da öğrenim sırasında İstanbul'a geldiğini açıklar. Şeyhî bir göçe değiniyorsa, bu adımın eğitimin hangi kademesinde atılmış olabileceğini belirtmeden, öğrenim dönemine ilişkindir bu ifade. Kesin olan, öğrenimin İstanbul'da devam ettirilmiş olduğudur. Bu sadece bir *mülâzemet* alışın temel koşulundan değil, Şeyhî'nin kendisinden de çıkar: İstanbul'a göçe değinilmesini izleyen yarım tümcede, yazar daima talebenin kendini bilgi edinmeye adadığını yazar. Memleketinin bölgesine ve orada hazır olan eğitim olanaklarına göre göçün zamanının değiştiğini ve bunun, memleketin İstanbul'dan gerçek uzaklığına olduğu kadar, başkente kişisel yakınlığa bağlı olduğunu kabul etmek gerekir.

54 Ö. 1103 (1691/92) (ŞEYHÎ: II.66.2).

55 Ö. 1059 (1649/50) (ŞEYHÎ: I.186 1).

56 Bunun için krş. KLEIN, *Osmanischen* (Dipnot 3 gibi), s.122.

57 Ö. 1089 (1678/79) (ŞEYHÎ: I.450.2).

58 Ö. 1067 (1656/57) (ŞEYHÎ: I.244.1).

59 Ö. 1068 (1657/58) (ŞEYHÎ: I.255.1).

60 Oğlunun adı Bursavi Recepzade Şeyh Mehmed Efendi'ydi (ŞEYHÎ: I.346.1) ve Sofya kadılığına dek yükselmişti.

61 Krş. ZILFI, "Elite Circulation" (Dipnot 1 gibi), s. 341.

62 Ö. 1057 (1647/48) (ŞEYHÎ: I.135.1).

63 Ö. 1078 (1667/68) (ŞEYHÎ: I.347.2).

64 Tireli Mahmut Efendi (ŞEYHÎ:I.499.3), Ankaravî Koca Nakibüleşraf Seyyid Mehmed Efendi (a.g.y.: I.347.2) ve Arap Salih Efendi'nin (a.g.y.: I.539.1.) biyografileri.

65 Krş. İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 223.

66 ZILFI, Elite Circulation (Dipnot 1 gibi), s. 341.

67 Krş. a.g.y., s. 338; İNALCIK, *"Rüznâmče" (*Dipnot 1 gibi), s. 259). Gündelik yaşamdan şöyle bir örnek verilir: Uşakizade Abdülbaki Efendi, oğlu Seyyid İbrahim Efendi'ye 15 yaşında bir *mülâzemet* vermişti. Seyyid İbrahim Efendi'nin kardeşi, Seyyid Abdullah Efendi, dedesi Seyrekzade Abdurrahman Efendi Anadolu Kazaskeri olduğunda, daha 12 yaşında iken öyle bir *mülâzemet* almıştı. Bu iki delikanlının daha çocuk yaşta –en azından kâğıt üzerinde de olsa– eğitimlerini tamamlamış olup, böylece bir müderrislik kadrosu için listeye adlarını yazdıklarında çok büyük bir zaman avantajları vardı, demekti. Buna karşılık her iki delikanlının daha sonraki kayınbiraderi, bir şeyhin oğlu ve Bosna'dan göç etmiş, Mahir Abdullah Efendi adlı biri ancak 32 yaşındayken bir mülâzemet almıştı. Majer şöyle yazar: "Başkent ulemasının oğlu ve torunu olmak böyle avantajlı idi!" MAJER, *Vorstudien* (Dipnot 23 gibi), 178 vd.

68 Repp'in özetlediği gibi, Mustafa Ali'nin anlattıkları. Krş. REPP, "Some Observations" (Dipnot 12), s. 31.

69 Krş. İPŞİRLİ,"Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 224; REPP, *Müfti* (Dipnot 1 gibi), s. 54 vd.

70 Krş. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı* (Dipnot 5 gibi), s. 48 vd.;İNALCIK, *"Rûznâmče"* (Dipnot 1 gibi) s. 260. Koçu Beye ilişkin krş. ABOU-EL-Haj, Rifa'at Ali: *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries.* New York 1991, Ek B, s. 87 ve REPP, "Some Obervations" (Dipnot 12 gibi), s. 31. *Mülâzemet* satışının daha 17. yüzyıldan önce olduğu, ara sıra da cezalandırıldığı ve bir görevden azledilmeye yol açabildiği, öyle bir suçtan Sahn-ı Seman'daki görevini kaybeden müderris Kasapzade Abdulkerim Efendi (ö. 982) (1574 /75) olayında görülür. Krş. BALTACI, *Asırlarda* (dipnot 12 gibi), s. 138 Atai'ye atıf yapıyor.

71 Tarih yazarı Mustafa Ali'ye ilişkin krş. İNALCIK, *"Rûznâmče"* (Dipnot 1), s. 259 vd. Bu uygulamaya karşı önlem almak için 1006 (1597/98) bir yasa çıkarılmıştır. Krş. a.g.y., s. 260.

72 Krş. ZILFI, "Elite Circulation" (Dipnot 1 gibi), s. 341 vd. Zilfi ayrıca, III. Ahmed (1703-1730) tarafından bir fermanla, önemli İstanbul ulemasının oğullarını, soylarını kanıtlayınca, imtihan dışı tutmuştur. 17. yüzyılda daha çok yayılan resmi olmayan haksızlık böylece perçinlenmiş ya da daha uyandırıcı bir ifade ile: 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı ilmiyesindeki görevlere aday olanlar arasında kurumlaştırılmış bir eşitsizlik vardı.

73 Krş. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı* (Dipnot 5 gibi), s. 71-75; İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 225; ATAY, Hüseyin: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. Medrese programları - İcazetnâmeler, Islahat hareketleri.* İstanbul 1983, s. 157 vd. ve ZILFI, *Politics* (Dipnot 1 gibi), s. 65.

74 Krş. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı* (Dipnot 5 gibi), s. 67-75; TEKİNDAĞ, "Medrese" (Dipnot 41 gibi), s. 30; PAKALIN, *Osmanlı Tarih* (Dipnot 16 gibi), Cilt III, s. 71 vd. Majer, 17. yüzyıla ilişkin, 40 *akçe* medreseden, şeyhülislam yetkisindeki en alt kademe olan *ibtida-i hariç* dereceli medreseye geçişteki imtihan üzerine yazar: "Başvuranlar ve kadrolar arasında çok büyük dengesizlik vardı, imtihanlar geçişi zorlaştırıyordu. Ama duruma göre bu engelleri kolayca aşma olanağı vardı. Kimin parası varsa, oğlunu cahil bile olsa ilerletebiliyordu. Bir başka olanak, babanın ilmiyenin yüksek rütbelerinden birini almış olması idi. Bu durumda oğlunun, elbette hiyerarşik olarak kesin derecelendirilmiş basamaklardan birkaçını hemen atlama olanağı vardı. Şeyhülislamın oğlu en ileri atlıyordu. Hatta bu işlem yasallaştırılmıştı, ama daha küçük çocuklara, gelişip büyümelerine paralel meslekte güzel bir avantaj sağlatan atlamalar yaptırmaya yol açmıştı. Ama zengin veya yüksek ulemadan babası olmayan bunun zararını çekmek zorundaydı." Majer bu ifadede *rüus* kavramına değinmese de, onun anlattığı sınavın, burada *rüus* diye tanımlananla aynı olduğunu kabul etmek gerekir. MAJER, *Vorstudien* (Dipnot 23 gibi), s. 198.

75 İlmiyedeki dengesizliğe karşı çıkan çeşitli fermanlara ilişkin krş.UZUNÇARŞILI, *Osmanlı* (Dipnot 5 gibi), s. 71; MAJER, *Vorstudien* (Dipnot 23 gibi), s. 152 vd. Taşradan öğrencilerin başkent ilmiyesine akınını frenlemek için çıkan fermanlarla ilgili İNALCIK'la da krş, *"Rûznâmče"* (Dipnot 1 gibi), s. 257.

76 Krş. KLEIN, *Osmanischen* (Dipnot 3 gibi), Böl. 2.4.2.

77 Teorik olarak, *mülâzemet* ve *rüus* verilişinde var olan eşitsizliğin analizi için, *danişmendlik* ile *rüus* alma arasındaki sürenin incelenmesi veya eğitimin en başından belirli bir hiyerarşi kademesine dek gerekli sürenin değerlendirilip, karşılaştırılması bir yol olabilir. Ama *Vekayiü'l-Fudalâ*'da 40 *akçe* medreseyi izleyen göreve atanana dek (karşılaştırmaya olanak vermeyen birkaç tarihin dışında) hiç tarih verileri olmadığı için, bu olası değildir. 17. yüzyılda ulemanın büyük bir çoğunluğunun eğitim süresini gösterebilecek başka kaynaklar yoktur.

78 Krş. REPP, "Some Observations" (Dipnot 12 gibi), s. 25 vd.; REPP, *Müfti* (Dipnot 1 gibi), s. 54 vd.; İPŞİRLİ, "Osmanlı" (Dipnot 1 gibi), s. 222 ve ayrıca UNAN, Fahri: "Medrese education in the Ottoman Empire." İçinde: ÇİÇEK, Kemal (Yay.): *The great Ottoman-Turkisch civilization, Cilt 2:Economy and society*, Ankara 2000, s. 631-642.

79 Krş. KLEIN, *Osmanischen* (Dipnot 3 gibi).

Oliver Jens Schmitt

"Uzun 19. Yüzyılda" İstanbul ve İzmir'de Levantenler

ULUSLARÜSTÜ BİR MEZHEP GRUBUNUN OLUŞUMU VE "KİMLİKLERİN OYUNU"

Gerçekten hiçbir halk 'Levanten' adı altında bilinen bu aşağılık, karma güruhtan daha ahlaksız, daha sinsi ve daha az güvenilir değildir. Geldikleri ülkelere ihanet eden, nereden geldikleri bilinmeyen, beden ve ruhlarını Türklere satan ve bir de boyun eğen ve vicdansızlığın sınırları olmamasından yakınan, sadece adları Hıristiyan olan insanlar [...] Böyle iğrenç bir toplumdan çıkan bir soyun, ne tür tercüman oldukları kolayca düşünülebilir. Satılmışlıkları, Avrupa'ya karşı cehalet ve nefretleri ile kendilerini satmaları Türklere olan anlamsız yakınlıkları çok iyi bilinmektedir. İşin başından beri tüm ölçülerin üzerinde kötü amaçlı ve şeytanca işler çevirdiklerini, Türklerle Hıristiyanlar arasındaki müzakerelere fesatlık karıştırdıklarını ve böylece Doğu uygarlığını köstekleyip dünyanın yarısını kan ve ateşe atmada katkıları olduğunu iddia etmek hiç de yanlış olmaz."[1]

Levantenler – Klişeler ve Gerçekler

Levantenlerin hiçbir zaman iyi bir ünü olmamıştır, fakat 1840 yılında Torino'da İstanbul'un ve halkının eşsiz bir tasvirini yayınlayan Piemonteli diplomat Antonio Barrata kadar nefret dolu bir yargıda çok az gözlemci bulunmuştur. Bu kısa alıntıda 19. yüzyılın Avrupa'sında oluşan Levanten imgesinin ana çizgileri yer almaktadır. Çeşitli kaynaklardan beslenen ve aslen Avrupa menşeli bir Levanten tartışmasından söz etmek mümkündür. Bu tartışma sosyoekonomik faktörlerin izini taşımaktadır: Levantenler hakkında yazanlar genelde Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmiş ve özellikle ticaret, el sanatları ve Avrupa normlarına göre teknik ve diplomasi gibi kârlı alanlarda eski yerli Levantenlerle iş rekabetinde bulunan Avrupalılardır. Avrupalı Şarki-

yatçılar Doğu politikasının yönetimini Doğuluların elinden almak istemişlerdir.[2] Avrupa örneklerini izleyen Osmanlı reform döneminin yerleşmesi ile imparatorlukta Avrupa esintisi olan her şeyin prestiji artmıştır, Avrupa soyu ve vatandaşlığı değerli bir sosyal sermaye haline gelmiştir. Avrupa'dan yeni göç edenler, imparatorlukta uzun süredir yerleşik olan Avrupa kökenli Levantenlere bu fırsatı bırakmak istememişlerdir. İkinci bir unsursa çağdaş yazarlığın kullandığı tüm ifade kategorilerinin dışındaki bir grubun karmaşıklığına duyulan "kindir": Ne Avrupalı ne Doğulu, ulussuz ama Avrupa ifadesiyle aşırı dindar, çok dilli ama anadilsiz, çalışkan ama yüksek eğitime ve kültüre ilgisiz ve fırsatçılıkla ayrıcalıklı yasal durumlarının çıkarlarından yararlanma kabiliyetine sahip olan Levantenler ulus devlet çağında Avrupalı gözlemcileri şaşkına çevirmiştir. Ve hiç küçümsenmemesi gereken bir psikolojik faktör de mevcuttur: Düş kırıklığına uğratan yakınlık. Birçok göçmen hayal ettikleri İstanbul'da ve İzmir'de kendi insanlarının zihniyet, örf ve bazen de dil yönünden kendilerinden tamamen farklı olduklarını ve iyi niyetle inanan hemşerilerini kandırmaktan da kaçınmadıklarını görmüşlerdir. Hayal kırıklığına uğratan bu ortam imparatorluğun başka din gruplarına ilişkin tüm olumsuz ve kalıplaşmış yargıları aşan sert bir tepkiye sebep olmuştur. Avrupalı gözlemciler Levantenlerin Avrupalı köklerine ve kültürlerine sözde ihanetlerini affetmemişlerdir. Gerçekten de 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'da çok sayıda mevcut olan Türkiye yayınlarında Levantenler hakkında tek bir olumlu ifade bulunmamaktadır. Bu, Yunan kaynakları için de geçerlidir. Özetle, Levantenler olumsuz ünleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer etnik ve din gruplarından ayrı bir konumda olmuşlardır.

Araştırmanın Konumu – Terim Açıklaması

Bu nedenle Levantenler çağdaş araştırmada pek dikkate alınmamışlardır. Bunun yanı sıra, iki kültür arasında kaldıkları için çağdaş bilim yapısının kurbanı da olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupa kökenli Katolikler için hiçbir bilimsel alan gerçek anlamıyla mesul değildir. Bu nedenle Levant araştırmaları daha başlangıç noktasında bulunmaktadır.

Aşağıdaki açıklamalar çoğunlukla İtalya, Fransa ve Türkiye'deki arşiv araştırmalarına dayanmaktadır.[3] İki hedefe yöneliktirler:

1. Grubun oluşumunu ve ana niteliklerini tanıtmak
2. "Kimlik Oyunu" örneğine dayanarak Levantenlerin iki siyasi, toplumsal ve kültürel sistem arasındaki konumunu tartışmak; bu Levantenleri Güneydoğu Avrupa tarihinin kapsamlı bir çerçevesi içine oturtmaktadır.

Önce ilerdeki açıklamalar için önemli olan iki terimi aydınlatmak gerekir.[4]

a) Levanten terimi en az aynı isimli grup kadar renklidir. 19. yüzyılda bu terim sınırlandırılmıştır ve artık tüm Doğu Akdeniz'in liman kentlerinde yaşayan gayrimüslimleri değil, sadece Avrupa kökenli Roma Katoliklerini nitelemiştir.
b) 20. yüzyılda Levanten diasporası kendi grubunu bir "ulus" olarak tanımlamış olsa bile, bu terimi Osmanlı anlamında kullanmamıştır ve bilinçli olarak sadece bir mezhep cemaatinden söz etmiştir. Levantenler Osmanlı toplum sistemi içinde kendine mahsus bir hukuk cemiyeti oluşturmamışlardır. Terminolojik açıdan en uygunu Friedrich Heckmann'ın tanımına göre "etnik grup" kavramını kullanmaktır: Etnik gruplar devlet olarak tanınan tüm toplumların bir parçası olan topluluklardır; bu parça topluluklar genelde toplumdan farklı bir etnik cemaat, bir milletin mensupları veya çoğu kez bir başka milletin parçasıdırlar. Başka etnik cemaatler gibi bu gruplar da ortak bir kök ve beraberlik düşüncesine sahiptirler, kültürel ve tarihsel ortaklıkları ile birbirlerine bağlıdırlar. Ortak kimlik bir yandan grubun kendi bilincine, diğer yandan da "dışarıya," yani başka grupların yargı ve tasvirlerine dayanmaktadır; etnik gruplar ortak kurumlar ve ilişki sistemleri yoluyla birbirlerine bağlıdırlar, kısmen de (sadece) ortak bir hareketin seferberliği için gayret gösterirler."[5]

Heckmann'ın bu tanımlamasının Levantenler için ne kadar geçerli olduğu umarım aşağıda açıklığa kavuşacaktır. Heckmann'ın tanımlaması-

na Levantenleri belirleyen mezhep unsuru eklenmelidir. Bu nedenle de etnik mezhebe dayalı bir gruptan söz edilmelidir.

Bir Etnik Grup Olarak Levantenler

Levantenler özellikle uluslarüstü nitelikleri ile diğer etnik mezhep gruplarından ayrılırlar. Örneğin Ortodoks Rum ve Ermeniler gibi ortak bir etnik kökene sahip olduklarını hiçbir zaman ileri sürmemişlerdir. Levantenlerin kendilerinin 20. yüzyılın başındaki bazı ifadeleri bu grubun karma etnik özelliğini vurgulamaktadır ve böylece zamanın Avrupa kaynaklarındaki klişeler de doğrulanmaktadır.[6] Bu resim kaynaklara dayanarak sorgulanmalıdır. Katolik kilisesinin kayıtları uluslarüstü bu grubun oluşumunun şifaya kavuşmasını takip edebilmek için gerekli bilgileri içermektedir. Levantenlerin oluşumu yüzyıllarca ve 20. yüzyılın başında da devam eden son derece dinamik bir süreç olmuştur. Bu süreçte Levantenler siyasi ve anayasal varlığı olamayan, sadece sosyoekonomik ve kültürel bağlara dayanan bir grubun örneğini göstermektedirler. Bu durum ilk bakışta bir engel olarak gözükse bile Levantenler çok keskin bir uyum yeteneği göstermişlerdir, fakat Avrupa'dan yeni gelen göçmenler bilinçli bir asimilasyona sürüklenmemişlerdir.[7]

Bu grubun oluşumu değişik zaman dilimlerine ayrılabilir: Başta İtalyan, çoğunlukla da Venedikli ve Ceneviz tüccarlar ve onların Dördüncü Haçlı Seferi sonrası Ege Bölgesi'ne ve Osmanlının İstanbul'u fethinden sonra Doğu Akdeniz kıyısındaki ülkelere (Levant) yerleşen evlatları gelmektedir. Bunların bir kısmı Osmanlı kulları ve yasal ayrıcalığa sahip yabancılardı, diğer bir kısım ise 17. yüzyıla dek, Tinos'ta ve 1718'e dek Venediklilerin yönetimi altındaki adalarda yaşayanlardı. Yunan kültüründen etkilenen bu Ege Katolikliği günümüzün bilimsel araştırmasında az ilgi görmektedir. Sakız, Naxos ve özellikle Tinos, Siro ve Santorini adalarında bu Ege Katolikliği çok önemli bir rol oynamıştır; Kapusenlerden Lazaristlere kadar birçok Katolik tarikat Levant bölgesinde etkin olmuştur.[8]

Bundan sonra bu Yunanlaştırılmış ada halkına Ada Katolikleri diye hitap edilecektir ve Peralılardan, yani İstanbul'da Haliç'in karşı yakasında yer alan Katolik Pera halkından ayırdedilecektir. Ada Katolikleri dil ve yaşam biçimlerinde adanın Ortodoks halkından hemen hiç farklı de-

ğilken ve çoğu kez gezgin işçi olarak gemicilik, balıkçılık, basit zanaat işleri ve çiftçilikle uğraşırken, Pera'da kökleri Ceneviz Patrici ailelerine uzanan soylar yaşamıştır. Bunlar Avrupa elçiliklerinde tercüman olarak görev yapan ve Fenerlilerin yükselişine dek Babıâli'de de büyük güçlerin Doğu politikasını önemli ölçüde etkileyen şahıslar olmuşlardır.[9] Evliliklerle birbirlerine sıkıca kenetlenen ve Avrupa izini takip ederek kendilerine soyluluk payesi veren kapalı bir grup oluşturmuşlardır; onlar da Rumca konuşuyor ve giyimde, örf ve adette kendi ülkelerindeki kuralları izliyorlardı. 17. ve özellikle 18. yüzyılda büyük deniz güçleri olarak ortaya çıkan İngiltere ve Hollanda'nın yanı sıra 16. yüzyıldan itibaren Katolik Levantenleri resmen himayesine alan Fransa ile artan ticari bağlantılar yoluyla bu grubun hem nicelik hem de coğrafi olarak ilk aşamadaki büyümesi gerçekleşmiştir.

17. yüzyılda İzmir çok hızlı bir kalkınma yaşamıştır. Ada Katolikleri ve bazı Peralılar, İngiliz, Hollandalı, İtalyan, Fransız tüccarlar ve zanaatkârlar Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. ve 20. yüzyıldaki en büyük Levanten camiasının temelini atmışlardır.[10]

Pera'da diplomasi, Katolik halkın esas uğraşı olarak kalırken, İzmir'de ise ticaret belirgin bir şekilde ön planda olmuştur. 1800'lerde Levantenler Pera, liman semti Galata ve İzmir'de 2400 ile 6000 arası kişiyi kapsayan oldukça küçük topluluklar oluşturmuşlardır, fakat 1900'lerde Galata ve Pera'da 60.000 civarında Levanten ve Avrupalı yaşamıştır. İzmir'de 20.000 civarında olan Levantenler kent nüfusunun yaklaşık % 10'luk bir payını oluşturmuşlardır.[11] Bu hızlı artış, özellikle Avrupa'dan, ama adalardan, Küçük Asya'dan ve Ortadoğudan da gelen kitlesel göçün bir sonucudur. 19. yüzyılda Avrupa'dan gelip yerleşen Katolikler, Doğu Akdeniz yöresinden gelen göçmenlerle –Dalmaçyalılar, Maltalılar ve Yunanlılar– ve savaş, kovuşturma ve ekonomik zorunluluktan dolayı İzmir'e ve İstanbul'a göç eden Katolik, Ermeni ve Araplarla evlilik yoluyla kaynaşmışlardır. Bu kaynaşma süreci yaklaşık bir yüzyıl boyunca devam etmiştir ve ancak 1900'lerde bitmiştir.

Kiliselerin nikâh kayıtları Doğu ve Batıdan gelen Katolik göçmenlerin kendi aralarında değişik boyutlarda yaygın olan evlenme tutumları oldu-

ğunu göstermektedir: Özellikle Doğu Akdeniz göçmenleri, bunların başında Maltalılar, 19. yüzyılın son çeyreğinde hâlâ küçük ve kendi soylarından oluşan bir cemaat oluşturmuşlardır.[12] Avrupalı göçmenler çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlının Ege yöresine gelmişlerdir; böylece onların uyum tutumları farklı ele alınmalıdır. Fransız Devriminden itibaren her iki kente doğru gerçekleşen göç Avrupa tarihinin de bir yansımasıdır: Önce Fransız kraliyetçileri gelmiştir, onları Napolyon yanlıları izlemiştir. Bunların arasında örneğin Napolyon'un istihbarat ve güvenlik bakanı Savary de yer almıştır. Daha sonra Polonyalı ve Macar göçmenler ve İtalyan Karbonariler, Mazzinist ve Garibaldistler gelmişlerdir.[13] Çoğu kez siyasi mültecilerle suçlular arasındaki fark bulanık olmuştur. Doğu Akdeniz maceraperestleri, üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapılmaya değen özel bir gruptur. İzmir ve Galata gibi tipik liman kentlerinde sürekli değişen nüfus unsuru küçümsenmemelidir.[14]

Tanzimat döneminin başlaması ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların yaşam koşulları düzelmiş ve aynı zamanda imparatorluğun çağdaşlaşması için Avrupalı uzmanlara olan ihtiyaç artmıştır. Bir diğer taraftan yerlilerin, özellikle gayrimüslim seçkinlerin benimsedikleri Avrupai yaşam biçimini sürdürebilmeleri için de kuaförden fayton ustasına kadar çok sayıda meslekçe uzmanlaşmış göçmene ihtiyaç duyulmuştur.[15] Göçmenlerin birçoğu erkekti. Erkeklerin kadınlara göre beşe bir oranında oldukları tahmin edilmektedir. Bunların birçoğu Doğuda kalmış ve yerli Katoliklerle evlenmişlerdir. Fransızlar, İngilizler ve Almanlar bir kuşak içinde yerli Katolik cemaati ile kaynaşmışlardır ve dilin Rumcaya dönmesi ile de kültürel açıdan tamamen asimile olmuşlardır. Güney Avrupa'dan, özellikle İtalya'dan gelip yerleşenler evlilik yoluyla öyle çabuk asimile olmuşlardır ki, 1905 yılındaki bir konsolosluk istatistiğine göre İstanbul'daki İtalyan pasaportluların % 75'inin Levanten olarak tanımlandığı tespit edilmiştir.[16] 1900 civarında Katolik cemaati içindeki ayrı ve kapalı toplumlar tamamen yok olmuştur. Erkek fazlalığı ve Katolik kilisesinin azalan ideolojik gücü, Rum-Ortodoks, Ermeni ve daha az oranda Yahudi çevrelerine yönelen bir yayılmaya yol açmıştır. Mezheplerin karıştığı evlilikler 20. yüzyılın başında çok artmıştır.[17]

1900'de Avrupalı Katoliklerin, Peralıların ve Ada Katoliklerinin Arap ve Ermeni Katolikler, Doğu Akdeniz göçmenleri ve diğer gayrimüslim *milletlerin* mensupları ile kaynaşmasından yeni bir grup oluşmuştur. Kökünü tamamen kaybeden bu grup, Katolik mezhebi, göze çarpan bir Avrupai yaşam biçimi –özellikle tüketim ürünleri, giyim ve ev gibi maddi kültürde belirginleşen– ve özel bir hukuki statü ile kendini belli etmiştir.[18]

Ortodoks, Ermeni, ve Yahudi *milletinin* mensupları da ayrı hukuki sınıflandırmalara girdikleri için bu yasal statü Levantenlere ait bir ayrıcalık olmamıştır. Fakat Levantenler genelde *imtiyazlı* bir yasal statüye sahip oldukları için, bu gruplardan ayırt edilmişlerdir.[19] Levantenler sürekli İslam hükümdarlığı alanında yaşayan ve bunun için de İslam devlet ve toplum düzenine ayak uydurmak zorunda kalan Katolik Hıristiyanlardır. İslam hukuku gayrimüslimleri *zimmî* veya *reaya* denilen vergi yükümlüsü Osmanlı kulu ve *harbi* denilen vergiden muaf, sadece sınırlı bir süre Müslüman hükümdarlığı alanında oturma izni olan yabancılar olarak sınıflandırmıştır. Baştan beri, yani 1453'ten itibaren Levantenler her iki sınıfta yer almışlardır, çünkü II. Mehmed *Halosis* (fetih)'ten sonra Galata'da kalan "Frenkleri," yani Cenevizleri vergi *(cizye)* yükümlüsü Osmanlı kulları olarak görmüştür.[20] Sadece geçici olarak kalan Ceneviz tüccarlar ve 1454'te II. Mehmed ile ticaret sözleşmesi imzalayan Venedikliler *harbi* olarak sınıflandırılmıştır. Daha sonra Fransa, İngiltere, Hollanda, Prusya, Avusturya ve İsveç ile imzalanan bu tür sözleşmelere örnek olan bu antlaşmada, *harbi*-Frenklerinin özel hakları saptanmıştır. Avrupa devletlerinin diplomatik baskısıyla zamanla artan imtiyazlar 19. yüzyılın başında şu talepleri kapsamıştır: Vergi muafiyeti, iki yabancı arasında çıkan anlaşmazlıklarda konsolosluk himayesinde yargılama, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlılar ve yabancılar arasındaki anlaşmazlıklarda karma mahkemelerin tesis edilmesi (bu talep yabancıları Osmanlı hukuk sisteminden muaf tutmuştur), Osmanlı otoritelerinin yabancılara polis yoluyla müdahalesinde bir diplomatın iştirak etmesi ve ikametgâhın korunması. Kısa bir zaman sonra bu ayrıcalıklar Avrupa konsolosluklarında ve elçiliklerinde görev yapan Osmanlı memurları, özellikle birçoğu Levanten olan tercümanlar için de geçerlilik kazanmıştır. Himaye edilenler (protegés) olarak Levantenler bu ayrıcalıkları ailelerine aktarma ve

hatta veraset olarak geri bırakma imkânına sahip olmuşlardır. 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başında Avrupalı diplomatlar bu tür koruma fermanlarını, diplomatik görevde bulunmayan *reaya* gruplarına da tahsis etmiş ya da satmışlardır. Koruma fermanlarının Osmanlıca tanımına göre bu ayrıcalıklı kişilere *fermanlı* veya *beratlılar/barattario/barataire* diye hitap edilmiştir. Çok sayıda Levanten, Ortodoks, Ermeni ve Yahudi *zimmî* bu tür koruma fermanlarına sahip olmuşlardır. Bu belgeleri bonkörce dağıtarak Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nda müttefik toplamışlardır. 19. yüzyılın birinci yarısında belge alma ve koruyucuyu değiştirme imkânları son derece kolaylaşmıştır. Bu durum fırsatçılığa tüm kapıları açmıştır ve uyanık *zimmîler* her devletin hukuk sisteminin zorluğu ve etkisine göre korumayı devralmışlardır. Fakat her Levanten'e bu tür ayrıcalıklar tanınmamıştır. Çoğunlukla Ada Katolikleri ve Katolik Arap ve Ermenilerden oluşan Levanten *zimmîler*, bir *millet* oluşturmamışlardır ve bu nedenle Babıâli tarafından tanınan bir temsilciye sahip olmamışlardır.[21] Katolik kilisesinin Osmanlı devlet yönetimi ile resmi ilişkisi olmadığından, bu görevi geleneksel olarak Fransız elçiliği üstlenmiştir. Anadolu'dan ve Arabistan yöresinden *zimmî*-Katoliklerin göç etmesi ve bir Katolik-Ermeni *milletinin* kurulmasıyla (1831) bu grubun yasal statüsüyle ilgili sorun ortaya çıkmıştır. Bu sorun kırklı yılların başında İstanbul Apostolik Kilisesi'nin girişimiyle kurulan ve Galata-Pera'daki Vartalithi ailesinin miras yoluyla atadığı bir papazın yönettiği *"Latin Reaya Cemaati'nin"* kuruluşuyla çözülmüştür.[22] Fakat *Latin reayası* bir *millet* olmadığı için konumları başından beri zayıf kalmıştır ve mensupları hep Avrupa koruma fermanları peşinde koşmuşlardır. Levantenlerin yasal yönden *harbi*, fermanlı ve *zimmî* gruplarına parçalanması bu cemaatin ortak siyasi etkinliğini engellemiştir. Levantenler, birbirlerine bağlı olarak hareket eden Ortodoks Rumlar ve Gregoryen Ermenileri örnek alarak politik çabalarını biraz da olsa geliştirmeyi beceremişlerdir. Fakat bireysel olarak Avrupa belgeleri elde ederek sosyal ve ekonomik kalkınmaya çaba göstermişlerdir.

Levantenlerin sosyal yapısı grubun 19. yüzyılda hızla büyümesi ile kökten bir değişime uğramıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren sosyal farklılıklar daha önce küçük ve birbirine bağlı olan Katolik tüccar ve tercü-

man cemaatinde iyice belirgin olmuştur: Levantenler, Rumlardan ve Ermenilerden çok daha önce Fransız örneğine özenerek maddi ve kültürel yaşam tarzının izinden gitmişlerdir ve Avrupa modeline uygun bir ticaret burjuvazisi oluşturmuşlardır.[23] 1850'de İstanbul'da Fransızca yayınlanan bir gazetenin başmakalesi Avrupa modasının eski Rum giyiminin yerine geçmesini, Avrupa danslarının sirtoyu elemesini ve Rum coşkusunun halkın alçak gönüllülüğü tarafından bir kenara itilmesini eleştirmiştir.[24] Ticaretin canlanması çok sayıda yoksul emekçi ve esnaf ailelere sosyal kalkınma olanağı sağlamıştır, aynı zamanda eski tercüman aileler geri plana itilmiştir. Şarkiyat eğitimi görmüş Avrupalı uzman diplomatlar sayesinde (bu bağlamda Hammer-Purgstall hemen akla gelen isimlerdendir) Levantenler diplomaside de geriye itilmişlerdir. Birçok durumda asilzade gururları onları ticaretten uzak tutmuştur.[25] Avrupa aristokrasisinin izini takip ederek bazı aileler ticaret ve bankacılık yoluyla toplumda yükselmiş kişilerle akrabalık kurmuşlardır. Kırım Savaşı'ndan (1853-56) sonra ortaya çıkan büyük Avrupa bankalarının gelişmesinden önce ve özellikle büyük Şark Krizinden sonra Osmanlı finans dünyasının özünü Galata bankerleri oluşturmuştur; bu bağlamda Levanten finans eliti, imparatorluğun Rum, Ermeni ve Yahudi bankerleriyle sıkı iş ilişkilerine girmiştir.[26]

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'dan göç eden yüksek memurlar, subaylar, mühendisler, bankerler ve büyük tüccarlar bu elit grubu genişletmişlerdir, fakat yeniler çok belirgin bir şekilde, kendilerini yerleşik Levanten üst sınıftan hep ayrı tutmuşlardır. Bu tutum Avrupa'daki Levanten tartışmasına da yansımıştır. Bu göç 1800'lerde daha yok sayılan ve kalifiye el sanatkârları, esnaf, öğretmen, avukat, doktor ve gazeteci gibi yeni serbest meslekler den oluşan bir orta sınıfın yetişmesini sağlamıştır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa yaşamının özelliklerine olan talebi karşılamıştır.[27]

Alt sınıfta da benzer bir değişimi izlemek mümkündür: Örneğin İzmir'in Levanten gemici aileleri orta dereceli tüccar ve emlakçı grubuna yükselmişlerdir.[28] Fakat alt sınıf hem denizci işçilerin göçü ile, hem de İzmir'deki fabrikalarda bir İtalyan işçi grubunun oluşmasıyla büyümüştür. İzmir'in La Punta semtinde hatta bir İtalyan işçi mahallesi bile oluşmuştur. Burada yaşayanlar yakın ilişkiler yoluyla Rum alt sınıfla kaynaşarak, "Rum-

laşmışlardır."[29] Benzeri bir durum Galata ve Pera'da Kırım Savaşından sonra patlama şeklinde suç yuvası haline gelen çevreler için de geçerlidir.[30]

Levantenlerin şimdiye dek tanıtılan etnik, yasal ve toplumsal nitelikleri ortak noktalardan çok ayrılma çizgilerini vurgulamaktadır ve böylece birlik oluşturucu unsurlara ilişkin sorular ortaya çıkarmaktadır. Bir *millet* olmayıp da, siyasi ve yasal yönden Osmanlı ve Avrupa devletleri arasında gidip gelen Levantenleri bir toplum haline getiren öğeler ne idi? Başta ve özellikle altı çizilmesi gereken unsur onları birbirine bağlayan, Ermenilerden ve Araplardan ayırt eden ve Roma Katolik Kilisesi üyeliğinde temeli olan mezhepleridir. Din meselesi, Levantenleri Osmanlı toplumunun gözünde 18., özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda imtiyazlı yasal statülerinden ve 19. ile 20. yüzyıllarda Avrupa kültürüne ve yaşam tarzına örnek olduklarından çok yüksek sosyal prestije sahip olan "Frenk" yapmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu gibi mezhepler temelinde teşkilatlanmış bir toplumda din yasal bağlılığın ve kimliğin asıl etkenini oluşturmuştur. Uzun süre sadece Müslümanların değil, özellikle Ortodoks ve Ermenilerin de tehdidi altında kalan bu küçük grup için Katolik dini şaşırtıcı derecede kuvvetli bir kimlik faktörü olmuştur, bu özellikle diğer Katolik cemaatlerin mahkeme ve cenaze haklarından faydalanmak zorunda kalan Katolik *zimmîler* için geçerlidir. Eski Levanten aileleri 20. yüzyıla dek resmi kiliseye olan sadakatlerini hep korumuşlardır ve bu şekilde Avrupa'dan göç edenlerden kendilerini açıkça ayrı tutmuşlardır.[31] Levantenler, Katolikliklerini sadece dini ayinler yaparak değil, daha çok, eski soyluların ve yeni göç edenlerin seçkinlerinin, Kırım Savaşı'ndan sonra parlak bir dönem yaşayan kardeşlik örgütlerinde ve Katolik derneklerinde çok önemli görevlerde bulunmalarıyla yaşamışlardır. Pera'da eski San Anna cemaatinin çevresinde tercüman aileler toplanmışlardır ve 19. yüzyılda padişahın ve elçilerin desteklediği Artigiana di Pietà hayır derneği kurulmuştur. Bu dernek Levantenlere, Avrupalı Hıristiyanlara ve seçkin Osmanlı Hıristiyanlarına bir iletişim platformu sağlamıştır.[32] Bu Katolik altyapı özellikle iyi geliştirilmiş okul, hastane, yemekhane ve huzur evi hizmetlerini içermiştir ve Rum ve Ermeni kurumları gibi seçkin Levanten gruplarına hem Avrupalı, hem de yerel örneklere dayanan geniş bir sosyal alan ve hayırsever faaliyet olanağı sun-

muştur. Hiç küçümsenmemesi gereken bir unsur akrabalık ilişkileri olmuştur. Birçok dış gözlemcinin uzlaştığı nokta, Levanten aile felsefesinin "aşırıya" kaçmasıdır.[33] 19. yüzyılın sonuna dek, alt sınıftaki bazı örnekler dışında, mezhepler arası evlilikler hemen hiç olmamıştır. Tercüman ve tüccar aileler planlı bir evlilik politikası yürütmüşlerdir. Bu alandaki jenealojik araştırmalar toplumu taşıyan ve belirleyen geniş kapsamlı ilişki ağlarını ortaya çıkarmıştır.[34] Bu aile ilişkileriyle çok sıkı bağı olan bir başka mesele ise, özellikle Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerle rekabetin yaşandığı ticaret hayatındaki işbirlikleri olmuştur.[35]

İstanbul'un ve İzmir'in ticaret yıllıkları bunu doğrulayan çok sayıda örnekler vermektedir. Mezhep, aile ve iş, bu grubun yapıcı öğeleridir. Yasal bir dayanakları olmamasına rağmen Levantenler sosyal ve ekonomik olarak bir bütündüler ve bu bağlamda diğer Hıristiyan *milletler*'le mukayese edilmelidirler.

Dışardan kendi birliğini kurmuş bir grup olarak algılanan Levantenler, imparatorluğun toplumsal ve ekonomik yaşamına girmişlerdi. Özellikle iş hayatında ve kamusal alanda, Müslüman olmayan milletlerin aynı düzeydeki mensuplarıyla sıkı ilişkiler gelişmiştir. Galata Borsası, karma mahkemeler, ticaret odaları, 19. yüzyılda kurulan kumar klüpleri, yeni Avrupa otelleri, restoranlar, edebiyat klüpleri, pastaneler, İzmir'in nezih sahil yolları ve Pera'nın parkları bu elit grubun iletişim kurduğu yerler olmuştur.[36] Sosyal yapının alt ucundaki etnik mezhep grupları ile Levantenler ve yakınları, meyhanelerde, kahvehanelerde, kiralık dairelerde ve liman bölgesindeki genelevlerde bir araya geliyorlardı. Mezhepler arası ilişkilerin yoğunlaşmasında homojen Levanten semtlerinin dağılmasının büyük önemi olmuştur. Pera'nın adres rehberleri 1900'lerde aynı sokaklarda ve apartmanlarda artık etnik mezhep ayırımlarının olmadığını belgelemektedir.[37] Önemli olan sosyal aidiyet kriteriydi; artık orta sınıfın sokaklarında Levanten, Rum, Ermeni ve Yahudi memurlar ve serbest meslek sahibi insanlar yan yana yaşıyorlardı. Ancak yine de belli tercihleri fark etmek mümkündür: Rumca konuşan Levantenlerle Ortodokslar arasındaki ilişki, Levantenlerle Ermeniler arasındaki bağlardan çok daha yoğundu; Sefarad Yahudilerine karşı olan mesafe, kendilerini Avrupalı gören, Orta ve Ortadoğu Avrupa'dan yeni göç etmiş Aş-

kenazilerden daha fazla idi. Diğer etnik ve mezhep cemaatleriyle iletişimde, Levantenler Avrupa kültürünün aracıları olarak Avrupalılığın saygınlığını yaşamışlardır da, genelde Osmanlı toplumunun modernleşmesinde etkin olduklarından pek söz edilemez. Avrupa'nın maddi kültürünü, özellikle modayı izlemede öncü bir rol almışlardır. Fakat yönetim, ordu, endüstri ve eğitim gibi alanlara uzmanlık getirenler ve modernleşmenin gerçek yol göstericileri, bilinçli olarak kendilerini Avrupalı olarak tanıtan ve Levantenlerden kesinlikle ayrı tutan Avrupa'dan yeni göç etmiş uzmanlar olmuşlardır.

Bu ilk bölümün sonuçlarını kısaca özetleyelim: 19. yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu'dan gelen çekirdek göçmen grubu Galata, Pera ve İzmir'de kuvvetli bir Levanten cemaatine dönüşmüştür. Bu cemaatler yasal ve siyasi yönden Osmanlı toplum sistemi içinde hiçbir zaman bir birlik kurmamışlardır. Daha çok uluslarüstü, sadece mezhep niteliğine sahip, kuvvetli ailesel ve ekonomik topluluklar halinde birbirlerine bağlı, fakat dışardan kendi içlerinde sosyal bir birlik olarak nitelendirilen bir grup oluşturmuşlardır, Katolik göçmenlerin büyük bir kısmı bu grupla kaynaşmıştır ve kültürel zihniyet bakımından da asimile edilmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'dan göç edenlerin bir kısmı, kendilerini Levantenlerden, onların "yarı doğulu" tutumlarını kınayarak uzaklaştırmışlardır.

Levantenlerin Dinamik Kimlik(leri)

Bu makalenin ikinci bölümü, Levantenlerin kimlik sorununu araştırıp, bu mezhepçe belirli grubun ait olduğu her iki sistem içinde, hem Avrupa devletlerinde, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda kimliklerin etnikleştirilmesine ve laikleştirilmesine karşı nasıl bir tepki ortaya koyduğunu gösterecektir.

Başta, Levanten örneğinde kimliğin uzun süre sabit kalan bir önemi olmadığının görüldüğü söylenmelidir. Anayasal temeli olmayan bir grup olarak Levantenler, son derece esnek ve hızla değişen siyasi, yasal ve toplumsal koşullara çok kolay uyum sağlayabilen bir örnektir. Ancak bu esneklik Levantenlerin sadece dışa yönelik kimliklerini belirlemiştir, yani bu kimlik teveccühüne muhtaç olunan Avrupa veya Osmanlı otoriteleri ile iletişimi ayakta tutmak ve imtiyazlı yasal statüde kalabilmek için gerekli bir

strateji olmuştur. Ancak içe yönelik kimlik, mezhep ve akrabalığın belirlediği grup bağları pek değişmemiştir. Bu iç kimliği kaynaklardan saptamak kolay değildir, çünkü bu, Levantenler hakkındaki istihbaratın neredeyse tamamının kaynağı olan resmi daireler tarafından gizlenmektedir. Ayrıca grubun toplu davranışı ile tek tek bireylerin tutumları arasında ayrım yapılmalıdır. Aşağıdaki açıklamalar bu kategorileri belirlemektedir. Levantenlerin kimlik stratejilerini tespit etmek için Parisli tarihçi Marie-Carmen Smyrnelis "kimlikler oyunu" terimini kullanmaktadır. Bu oyun ve Levanten olmanın en önemli unsuru olan iki siyasi sistem içinde ve arasında çıkarları olabildiğince iyi kullanarak varlık sürdürme kabiliyeti, bazı örneklerle incelenecektir.

Levantenlerin Grup Kimliği

Başta toplum düzeyine bakılmalıdır: Levantenlerin daha önce değinilen ve din ve akrabalık ilişkilerinden oluşan iç kimlik öğelerine mevki ve dil faktörleri de eklenmelidir. Yaşadıkları çevreye yakın bir bağlılıkları olduğu açıkça görülmektedir, fakat bu bağ, semtin ve kentin sınırlarının dışına çıkmamaktadır.[38] Derin akrabalık ve ticari ilişkilere rağmen Peralılar İzmirlilerin hayatlarına pek ilgi göstermemişlerdir, bu tutum tersi için de geçerlidir. Bu coğrafi parçalanma hiçbir zaman aşılmamıştır ve sadece yerel sınırlar içinde kalan siyasi girişim olanaklarını kararsız adımlarla engellemiştir. 1863/64'te İzmirli Levantenlerin girişimiyle panhelenist Ege devletleri birliği kapsamında Katolik yönetim altında bir İzmir kent devleti kurma çabaları Pera'da yankısız kalmıştır.[39] Yaşam çevresi sadece yerel bir kimlik sağlamıştır ve tüm grubun yapıcı öğesi olması söz konusu olmamıştır. Ortak bir dil de marjinal önem taşımıştır. Genelde Yunanca, İtalyanca, Fransızca ve Türkçeden oluşan çok dillilik gündemde olmuştur, fakat bu unsur 19. yüzyılda bir önem ve fonksiyon değişikliğine uğramıştır. Fransızca, Levant bölgesinin eski dili İtalyancayı geride bırakmıştır.[40] Levantenlerin asıl dili olarak halk Grekçesi (Yunanca) gösterilmelidir. Ortodoks Rumlar dil ve mentalite açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm etnik mezhep grupları içinde Levantenlere en yakını olmuşlardır. Sadece İzmir'de halk Grekçesi Latin harfleri ile yazılarak da kullanılmıştır: İzmirli Levantenlerin bir-

çoğu Sakız Adası'ndan gelen Ceneviz kökenli göçmenlerdi. Franko-Chiotika[41] diye anılan bu dilde kilise belgeleri, özel mektuplar, şarkılar ve anlaşmalar bile basılmıştır. Yunancanın bu değişik biçimi modernleştirilmiş bir Dimotiki'ye çok yakındır ve Ortodokslar tarafından işlenen sade dilden daha yaratıcıdır. Bu örnekle de İzmir'in Levantenler için barındırdığı önemli fonksiyon görülmektedir.

19. yüzyılın altmışlı yıllarına dek yukarıda belirtilen niteliklere sahip bu grup büyük dış etkenler olmadan gelişmiştir. Kimliklerinin ve statülerinin belirlenmesiyle ilgili sorunlar Osmanlı İmparatorluğu ve koruyucu devletlerin ilgi alanına girmemiştir. Hukuki ve ticari çıkarlara göre vatandaşlığın ve koruyucu devletle olan ilişkinin değiştirilmesi artık alışılmış bir durumdu, fakat en sonunda Osmanlı reformcuları ve Avrupa diplomatları açıkça istismar edilen bu yöntemin önüne engel koymak için olağandışı şekilde bir araya gelerek, imtiyazlı koruma statüsünü 1863'te sınırlamışlardır. Bundan itibaren bu statü, sadece diplomatik görevde çalışan Osmanlı memurlarına ve *ad personam*, görev süresince verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu 1869'da kendi vatandaşlığını uygulamaya başlamıştır.[42] Bu önlemler her iki sistemdeki bulanık yasal alanları kaldırmak ve yine sorumluluk yüklenmeden her iki sistemden yararlanmanın avantajlarını önlemek için alınmıştır. Avrupa devletleri aynı zamanda Avrupa'nın ulusal devlet tasarısını Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kendi vatandaşlarına da uygulamışlardır ve Pera ve İzmir'deki "kolonileri"e uyguladıkları ulusallaştırma baskısıyla yerleşim bölgelerinde ulusal bir altyapı kurulmasını (okullar, hastaneler, ticaret odaları, dernekler, sosyal yaşam, vb.) ve devletlerin çıkarlarını koruyacak sıkı örgütlenmiş temsilciliklerin yeniden düzenlenmesini teşvik etmişlerdir.[43] Levantenler için daima en büyük korku, yeni ulusal kimliği benimsediklerini açıkça beyan etmedikleri için "koloniden" dışlanma ve Osmanlı kulluğuna düşme tehlikesi olmuştur. Bütün bir grup olarak eylem imkânı olmayan Levantenler büyük güçlerden gelen yoğun uyum baskısına karşı koyamamışlardır. Osmanlı otoritelerinden gelen imtiyaz sözleşmelerinin budanması karşısında da aynı şekilde hareketsiz kalmışlardır. Devlet ve toplumdaki her tür çağdaşlaşma girişimi Levantenler açısından önemli imtiyazların kaldırılmasıyla

sonuçlandığından, Tanzimat Dönemi'nin onlar için hiçbir olumlu yanı olmamıştır. İmtiyaz sözleşmelerinin yürürlükte kalmasını sadece büyük devletler koruyabilmişlerdir.[44]

Levanten eliti, ulusal kolonilerde en üst düzeydeki pozisyonlara sahip olduklarından bütün grup için bir fedakârlık yapmaya ilgi duymamışlardır. Bir grup önderliğinin olmaması Levantenlerin, hızlı gelişen, dışa dönük etnikleşme ve koruyucu devletin kimliğine bağlı asimilasyon sürecini kolaylaştırmıştır. 1900'den kısa bir süre sonra uluslarüstü kilise yapıları da bu değişimden etkilenmişlerdir: İzmir'de tam bir ulusal çizgiye giren Fransız, İtalyan ve Avusturya kilise cemaatleri oluşmuştur.[45] Eskiden beri çeşitli koruyucu fermanlara sahip olan Levanten aileleri yeni ilişkileri üzerine özü sözüne uymayan dilekçeler vermişlerdir. Jön Türklerin saldırgan tutumu altında ve Levantenlere Osmanlı gibi davranmaya çalışıldığı bir zamanda yapacakları başka bir şey kalmamıştır.[46] Fakat bu ulusallığa bağlanma zorunluluğu altında bile Katolik dernekleri temel bir bağlayıcı unsur olma niteliğini sürdürmüştür. Bu durum kolonilerdeki elit sınıfın "çifte vatandaşlıklarında" ve Katolik altyapılarında görülmektedir. Ulusal devlet üzerine yemin etme belli bir hedef kitleye yönelik bazı amaçlar taşıyan bir mesajdı. Fakat sosyokültürel gerçekler ve günlük yaşam temelinde grubun varlığını sürdürmesini 20. yüzyılın başına dek pek etkilememiştir.

Birinci Dünya Savaşının arifesinde Levantenlerin iki sistem arasında hareket serbestliği neredeyse kaybolmuştur: Sıkılaştırılmış pasaport yasaları Avrupa vatandaşlığına geçişi ilgili ülkedeki ikametgâha bağlamışlardı. Koruma statüleri, Osmanlı otoritelerinin müdahalelerini artık pek engelleyememiştir ve Osmanlı ve Avrupa makamlarının sıkı kontrolü yüzünden yasal statünün değişimi artık neredeyse imkânsız olmuştur. En geç Jön Türkler döneminde Osmanlı Devleti'nin etnikleştirme ve ulusallaştırma politikaları önemli bir aşamaya geldiğinde ve mezhebe dayalı toplum yapısından vazgeçildiği ilan edildiğinde Levantenlerin sonu gelmiştir. Hep iki sistemin arasında durarak hareket etmelerinin acısı şimdi çıkmaya başlamıştır. Levantenlerin trajedisini gösteren örnek İtalyan pasaportlu İzmirlilerin kaderidir.[47] İtalya Başkonsolosluğu'nun istatistiklerine göre yaklaşık 10.000 sözde İtalyan'ın % 33'ünden fazlası tek kelime İtalyanca bilmiyor ve

sadece İzmir Rumcası konuşuyordu, birçoğu da anayurtlarını hiç görmemişti. Fakat acımasız ulus devlet mantığı doğrultusunda Tripoli'deki (Trablusgarp) Osmanlı-İtalyan Savaşının çıkmasından sonra Levantenler İtalyan vatandaşları olarak sınırdışı edilmişler, ama Napoli'de "Türkler geliyor!" bağrışmalarıyla karşılanmışlardır. Savaşın bitişinden sonra da bir an evvel memleketlerine geri dönmeye gayret göstermişlerdir. Çok sayıda Levanten 1911'de Osmanlı vatandaşlığına geçmeyi tercih etmiştir, fakat 1913'te "kaybolmuş" pasaportlarını uydurulmuş açıklamalarla geri almak için İtalyan Başkonsolosluğunun önünde uzun kuyruklar halinde sıraya girmişlerdir. 1915'te İtalyan İzmirliler silah altına alınmış, birçok sivil Yunanistan'a kaçmıştır. 1918'de geri döndüklerinde Katolik düşmanı olan Yunan işgal kuvvetleri ile karşılaşmışlardır. Levantenler Yunanlaşmış bir Küçük Asya'ya karşı antipatilerini gizlemedikleri için 1922'de İzmir'in fethini oldukça zararsız atlatmışlardır.[48] Fakat genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancılar aleyhindeki çalışma yasaklarına ve yabancı düşmanı yasa tasarılarına boyun eğmek zorunda kalmışlardır.

Özetleyelim: Levantenler Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar ve hatta Aromunlar gibi kısmen de olsa kendi uluslarını oluşturamamışlardır. Bunun nedeni Osmanlı İmparatorluğu ile koruyucu devletler arasındaki ikili yasal statüleridir. Ayrıca tüm diğer temel koşullar da eksik kalmıştır: Yeterli kapasite, coğrafi birlik, ortak bir dil veya yüksek düzeyde bir ulusal dilin gelişme olanağı, siyasi çıkarları temsil etme yeteneğine sahip bir öncü grup. Özellikle de Osmanlı yapıları içinde bir siyasi gelecek kurma isteği mevcut olmamıştır. Levantenler siyasi olmayan bir gruptu. Pasaportlar ve koruyucu fermanlar sosyal ve ekonomik varlıklarının çifte garantisi olarak algılanmıştır ve böylece Levantenler dışarıya yönelik propagandasını yaptıkları koruyucu devletlerin yeni kimlik biçimini benimsemeyi tercih etmişlerdir.

Levantenlerin Mikro Tarihi

Levantenlerin Osmanlı toplumundaki önemini sadece grup düzeyine indirmek durumu çarpıtır. Levantenlerin karmaşık yasal ve kültürel statüleri ancak şahısların ve ailelerin tarihleri incelendikçe açığa çıkmaktadır; mikro tarih ikili sistemin birleşme noktasında sosyokültürel bir olgu olarak

yer alan Levantenleri anlamak için bir metottur.[49] Bir dizi örnek buraya kadar yapılan açıklamaları şekillendirecektir ve Levantenlerin Osmanlıdan Avrupa hukuk sistemine nasıl kaydıklarını ve bunlara başarıyla uyum sağlayıp, yasal ve ekonomik boşluklardan yararlanarak nasıl çıkar elde ettiklerini gösterecektir. Ada Katolikliğinden (*reayas*) Fransız vatandaşlığına yükselişi, asıl ismi Calavagi olup, sonra adını Fransızlaştıran Sirolu Caparol ailesinin örneği göstermektedir.[50] Kimlik değişimi üç kuşak sürerek, 1800'de son bulmuştur. İlk kuşak koruma statüsüne sahip olduğunu ileri sürmüştür. Kimse buna karşı çıkmayınca aile İzmir'deki Fransız ulusal kilisesindeki dini ayinlere katılmaya başlamıştır. Üçüncü kuşak, aile mensuplarının Fransız mezarlığında gömülü olduğunu ileri sürerek Fransız vatandaşlığına hakları olduğunu iddia etmiştir. Böylece Caporal ailesi ustalıkla birkaç aşamada kendisini Fransız kolonisine katmıştır. Fakat bunu öyle bir incelikle yapmışlardır ki, ne Osmanlılar ne de Fransız yetkililer onların sessizce statü değiştirdiklerinin farkına varmamışlardır. 1800'lerde Mamachi, Fornetti, Dandoria ve Russo gibi diğer adalı Katolik aileler aynı yoldan gitmişlerdir.[51] Yasal unvanları haksız üstlenme teşebbüsleri Levantenlerin daha sonraki kimlik oyununu da göstermektedir. Avrupa diplomatları bu stratejiyi çok iyi biliyorlardı: "Latin *reayalar* ve diğer Katolikler Katolik kilisesine giderek ve Avrupalı rahiplerle iyi geçinerek bir Avrupa devletinin koruyucu fermanına ulaşmayı umuyorlardı" (1844).[52] *Reâyâ*'dan koruma statüsüne geçiş sorunsuz ve göze çarpmadan gerçekleşiyordu, fakat Osmanlı otoriteleri vergi ödeyen vatandaşların sayısındaki ağır kayıpları fark edince konsolosluk yetkililerine sert bir protesto notası çekmişlerdir. Çoğu kez söz konusu şahısların ne yasal statüleri, ne de kimlikleri kesin tespit edilmiştir. 1823 senesinde fırıncı çırağı Michel Mille'in davası hem Fransız Elçiliğini, hem Yüksek Divanı uğraştırmıştır.[53] Mille'nin büyükbabası 1710'da Sakız Adası'nda Fransız konsolosuydu, Babası ise doktordu. Her ikisi de Fransız olarak tanınıyordu. Yunanca konuşan genç Mille'in *reaya* olduğu iddiası onu Osmanlı mahkemesine teslim etmek isteyen Yunan düşmanları tarafından yayılmıştı.

Levanten isimlerinin kimliklere ilişkin ne kadar az bilgi verdiği, her ikisinin de İzmir'in yeraltı dünyasında kötü ünü olan Barelier ve Fontrier ailelerinin örnekleri ile görülmektedir.[54] Barelierlerin soyu 18. yüzyılda

Ege'ye göç etmiş bir kalafatçıya dayanıyordu ve 1800'lerde Fransızcayı çoktan unutmuşlardı. Rumca konuşuyorlardı ve konsolosluklarına İtalyanca ile başvuruyorlardı. Barelier ailesinin Ortodoksluğa geçen üyeleri bile Fransız himayesi statülerini korumuşlardır. Birçok Barelier, Ortodoks kadınlarla evlenmiş ve "koloni"nin Fransız topluluğu ile ilişkilerini kesmişlerdi. İzmir'in Rum alt sınıfı ile tamamen kaynaşmışlardır ki, konsolosluk yetkilileri onların Fransız köklerinden şüphe duymaya ve daha önce değinilen Ada Katoliklerinin yaptığı gibi bir statü değişikliği olduğunu düşünmeye başlamışlardır. 19. yüzyılın altmışlı yıllarında koruyucu statünün kaldırılması ile Levantenlerin hareket serbestliği önemli ölçüde kısıtlanmıştır ve Barelierler de bir seçim yapmak zorunda kalmışlardır. Fransız vatandaşlığını tercih ederek, 1870'te de Fransız ordusunda silahaltına alınmışlardır; Barelierlerin birçoğu dilini konuşamadığı bir ülke için ölmüştür. "Şahısların çıkarlarına göre değişik koruyucu ilişkiler seçip, bıraktığı ve hatta işlerine yararsa *reaya* bile olduğu devirler artık kesin olarak geçmişti."

Osmanlı ve Avrupa hukuk sistemleri arasında durumu idare etmek zorlaştıkça çoğu Levanten davaları kendi çıkarlarına göre esnek yorumlama yeteneklerini daha ustaca geliştirmişlerdir. 19. yüzyılda Bachadour/Balladour/Bachadour ailesi en ufak bir yazılı belge olmadan kendisini ilk önce Venedikli, sonra da Fransız olarak tanıtmıştır.[55] Fransız Başkonsolosluğunun raporu (1900) şöyle demektedir: "Dini Ortodoks, dili ve adetleri Rum olan Bachadour ailesi Fransız kolonisine katılmak için hiçbir zaman en küçük bir girişim bile yapmamıştır. Mensuplarının çok olumsuz bir ünü vardır ve bizim vatandaşlarımız adlarını sadece küçük düşürecek bu kişilerin koloniden uzaklaştırılmalarını sevinerek öğrenmişlerdir". Buna karşılık Bachadourlar uzun bir notada İzmir'deki ünlü Evangelist Mektebinde Fransızcanın uygulanması için yaptıkları girişimleri vurgulamışlardır. 1922'de Bachadourlar bir İngiliz savaş gemisi ile Atina'ya kaçmışlardır. Fransız kolonisinden dışlanmalarından sonra Osmanlı tebaası için uğraşmadıklarından kayıtlara vatansız diye geçmişlerdir ve İzmir'de kalan mülklerini kaybetmişlerdir.[56]

Birinci Dünya Savaşı, koruma fermanlarının tek taraflı feshedilmesi, İstanbul'un İttifak Devletleri ve İzmir'in Yunan Ordusu tarafından işgali es-

nasında kararsız vatandaşlık davalarının düzeltilmesi ve Latin *reayanın* statüsünün düzenlenmesi 1923'ten sonra en taktik ustası Levantenleri bile, ancak bir Avrupa pasaportu edinmelerinin gelecekte Türk otoriteleri önünde onlara belli bir diplomatik koruma sağlayabileceğini kabul etmeye zorlamıştır. 1918'den sonra Avrupa konsoloslukları ellerinde o ulusa ait uyrukluğu belgeleyen dilekçeler ve notalar tutan sayısız Levantenlerle dolup taşmıştır.[57] Bu dilekçeler Levantenlerin kimlik yapısına ilişkin ana kaynaklardır. Ekonomik ve sosyal varlığın söz konusu olduğu bu yazılar Levantenlerin düşünüş biçimine ilişkin bir izlenim vermektedir. Aceleyle sığınılan modern ulusal gösterişin altında, eski aile yapıları ve mezhep bağları açıkça sırıtmıştır.

Birçok Levantenin Avrupa otoritelerinin düşünce biçimine ne kadar çok alışkın olduklarını İzmir'li Antonio Palma'nın 1924'teki örneği göstermektedir. Büyükbabası memleketindeki İsveç Konsolosluğunda kâtipti, bu nedenle ailesi İsveç himayesi altında idi.[58] 1918 yılında İtalyanların galip devletlerden olduğu kesinleşince, Palma kendine bir İtalyan pasaportu çıkarttırmıştır. Fakat Fransız koruyuculuğu altına da girerek kendini ayrıca garantiye almıştır. İşvereni İtalyan sermayesi ile finanse edilen bir Fransız maden işletmeciliği şirketi olmuştur. İtalyan yetkililer davayı soruşturduklarında, Palma birdenbire "alti sentimenti di italianità" ve "razza italiana" (İtalyan ırkı) kökenini keşfetmiştir ve böylece Mussolini İtalya'sının faşist ideolojisi ile tanışmıştır. İzmir'in eski Levanten soylarından meşhur Palmalar çıkar düşünceleri doğrultusunda İsveç korumasından, önce Fransız ve daha sonra da İtalyan koruması altına geçmişlerdir ve hatta koşulları birleştirip, koruyucu devletin her ideolojik isteklerini yerine getirmeye hazır olduklarını kabul etmişlerdir, fakat bu onların Levanten grubuna bağlılığını hiçbir şekilde değiştirmemiştir. Avrupa konsoloslukların Levantenler üzerinde uyguladığı yemin baskısı, yüzeysel de olsa özellikle kilise gibi seçkin kuruluşları etkilemiştir, ancak bunun bireyler üzerindeki etkisi sadece temelsiz bir sözde kalmıştır. Levantenler direnmeden uyum sağlamışlardır. Ancak bu uyum sadece dışa dönük olduğundan, konsoloslukların ulusallaştırma çabaları sonuç olarak boşa çıkmıştır.

O bakımdan Levantenlerin ulusal devlete karşı tutumlarını yıkıcı olarak tanımlamak gerekir. Levanten örneği, toplumun etnikleşmesinden

beklentisi olmayan bir gruba bağlı bireylerin kurnaz direnme ve uyum stratejilerini göstermektedir. Değerli kaynaklar geniş bir insan grubunun ulusallaştırılması sürecine aşağıdan bakarak bir derinlik kazanmaya olanak sağlamaktadırlar. Daima ulusal elit gruplarına dikkatini yönelten milliyetçilik araştırması tarafından bu perspektif nadiren ele alınmıştır. Levanten örneği etnik ağırlıklı ve yukarıdan gelen bir ulusal devlet propagandasının hedeflediği kitlenin tepkilerini araştırma olanağı vermektedir. Benzer bir uyum baskısına maruz kalan diğer Güneydoğu Avrupa grupları ile, örneğin Aromunlarla bir karşılaştırma yapmak mümkündür, ancak Levantenlerin tamamen aksine bu toplum 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti tarafından anayasaya uygun kendi başına bir grup olarak tanınmıştır. Değinilen nedenlerden dolayı Levantenler böyle bir hedefe ulaşmaya çaba göstermemişlerdir. İşin özünde Levantenler kalıcı bir prensip oluşturmuşlardır, oldukları gibi kalmak istemişlerdir: Bir ayaklarıyla Osmanlı, diğer ayaklarıyla da Avrupa hukuk ve sosyal sistemine basan ve orada mezhep kimliklerini koruyan Osmanlı liman kentlerinin geleneksel bir halk grubu olarak. Ortaçağdan kalan bu imtiyazlar ulusal devlet döneminde hem Avrupa devletlerini, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu kızdıran sorunlu bir tarih aykırılığına dönüşmüştür. Aynı şekilde Levantenlerin sadece mezhebe dayanan kimlik anlayışları da 20. yüzyılın başında artık eskimiş bir hale gelmiştir. Toplumsal çağdaşlaşma Levantenleri es geçmiştir, fakat grubu yok etmemiştir, daha çok ortadan kaldırmıştır.

Sonuç

Levantenlere günümüzde her yerde rastlamak mümkündür, eski memleketlerinde yüksek konuma ulaşmışlardır. Negroponte, Balladur, Glavany ve Braggiotti gibi isimler 21. yüzyılın başında da siyasetin, diplomasinin ve bankacılığın zirve noktalarına çıkmayı başarmışlardır. Levantenler kimlikleri ile çağdışı görünseler bile, Osmanlı İmparatorluğu'nda ancak uyum yetenekleri sayesinde yaşayabilmişlerdir: 20. yüzyılda çağın gereğini görmüşlerdir ve sessiz bir göç yoluyla gerekli adımları atmışlardır. Levantenler, Ermeniler ve Rumlar gibi zoraki bir eşitleştirme stratejisinin kurbanı olmamalarını aslında Avrupa pasaportlarına borçludurlar. Diğer

Hıristiyan cemaatler gibi, Levantenler de Osmanlı kent toplumunun önemli bir öğesini oluşturmuşlardır. Levantenler ne "yabancı," ne de fazlasıyla "kozmopolit" ağırlığı olan bir gruptular. Sadece koruyucu belgeleri ile imtiyazlı ve Avrupa devletlerinin pasaportuna sahip, çoğunlukla Rumca konuşan Osmanlı Katolikleri idiler. Osmanlı toplumunun bir parçası olarak, gelecek araştırmalarda Levantenlerin de incelenmesi gerekmektedir.

Notlar

1 BARATTA, Antonio: Constantinopoli effigiata e descritta. Turin 1840, s. 784 vd.

2 Ayrıntılı olarak SCHMITT, Oliver Jens: *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im langen 19.Jahrhundert.* Münih 2005 (Südosteuropäische Arbeiten 122), s. 61 vd. İlerideki bilgiler, önemli kısımları ile bu kitabın kaynak incelemelerine dayanır. Dipnotları hafifletmek, bu makalenin kapsamında ortaya çıkan tezlerin tam belirlenmesi için, okuru değinilen yapıta yönlendiriyorum.

3 Archives de la Fraternité des Capucins de la région de Paris; Archives du Ministère des Affaires Étrangeres, Paris; Fonds: Correspondance consulaire et commerciale; Archivio storico diplomatico del Ministero delgi Affari esteri, Rom, Fonds:Ambasciata d'Italia in Turchia; Archivio della Congregazione di Propaganda Fide, Rom; Fonds: Scritture riferite nei congressi; Archivio di Stato di Torino; Fonds: Consolati nazionali; Archivio segreto vaticano; Fonds: Delegazione apostolic a Constantinopoli; Archivio di Stato di Venezia; Centre des archives diplomatiques, Nantes; Dominikaner konvent S. Pietro e Paolo, Galata (İstanbul).

4 Buna ilişkin SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 53 vd.

5 HECKMANN, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation.* Stuttgart 1992, s. 57.

6 SLAARS, Bonaventura: *Réponse à M. Gaston Deschamps, relevant ses appréciations ineptes sur Smyrne; ses columnies contre les habitants de cette ville; ses erreurs historiques, archéologiques ect.* Brüksel 1893.

7 Ayrıntılı bilgi için SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 127-219.

8 Bu ada Katoliklerine ilişkin, de ZARA, Hildebert: *Traditions populaires e la Semaine Sainte à Constantinople (Galata-Péra-Buyukdéré). La pieuse et vénérable confrérie de Sainte Anne.* Istanbul 1933; ARMAO, Ermanno: *In giro il Mar egeo con Vincenzo Coronelli.* Florenz 1951; MISSIR, Livio A.: "Francosciotti" e "Francolevantini." *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata n.s.*10 (1956) içinde, s. 25-32; a.y.: *Arbre généalogique de la famille Missir (1671-1969).* Brüksel 1969.; a.y.: "Le Cimetiére catholique Latin de Kemer (Smyrna) 1867-1967)." *Mikrasiatika Chronika* 15 (1972) içinde, s. 25-122; MISSIR REGGIO MAMACHI DI LUSIGNANO, Livio: *Epitaphier des grandes familles latines de Smyrne.* Cilt 2: *Les pierres tombales de l'église française Saint-Polycarpe.* Brüssel 1985; MISSIR DI LUSIGNANO, Livio: "La collettività italiana a Smirne" *Storia contemporanea* 22/1 (1990) içinde, s. 147-170; ARGENTI, Philipp: *The Religious minorities of Chios. Jews and Roman Catholics.* Cambridge 1970; SLOT, Ben: Archipelagus turbatus. 2 Cilt. Istanbul 1982; CAPORAL, Jacques: *Des Souvenirs à la Mémoire.Généologie de la famlle Caporal.* Chatou 1999. Kilise tarihi ve Galata-Pera ve Smyrna'daki (İzmir) ruhban sınıfına ilişkin, BELIN, A.: *Histoire de la latinité de Constantinople.* Pa-

ris 1894; Graf von MÜLINEN: *Die lateinische Kirche im Türkischen Reiche:* Berlin 1901; de PORTU, Frank: *Notice sur le diocèse de Smyrne.* Smyrne 1908. DALLEGGIO D'ALESSIO, Eugène: *Le Couvent et l'église des Saint-Pierre-et-Paul à Galata.* Istanbul 1935; HOFMANN, G.: "L'arcivescovado di Smirne." *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935) içinde, s. 139-163; HOFMANN, G.: *Il Vicariato apostolico di Constantinopoli 1453-1800.* Rom 1935; BISKUPSKI, L: *L'origine et l'historiquede la représentation officielle du Saint-Siège en Turque 1204-1967.* Istanbul 1968; MISSIR REGGIO MAMAKY DE LUSIGNAN, Livio: *Rome et les églises d'Orient vues par un Latin d'Orient.* Brüksel 1976; FRAZEE, C.A.: *Catholics and Sultans.* Cambridge 1983; ROCHE, Max: *Education, assistance et culture françaises dans l'Empire ottoman.* Istanbul 1989.

9 Dragomanlara ilişkin DE GROOT, A.H.: "Protection and nationalty: The Decline of the dragomans." HITZEL, Frédéric (Yay.) *Istanbul et les langues orientales* (Varia Turcica 31), Paris 1997 içinde, 235-255; a.g.y. (Yay.) *Enfants de langue et Drogmans – Dil Oğlanları ve Tercümanlar.* Istanbul 1995; DE TESTA; Marie / Antoine GAUTIER: "Les drogmans au service de la France au Levant." *Revue d'histoire diplomatique* 1-2 (1991) içinde, s. 7-38; a.y.: "Quelques dynasties de drogmans." *Revue d'histoire diplomatique* 1991/1-2 içinde, s. 39-102; a.y.: "L'origine de dynasties de drogmans." *Bulletin de l'association des anciens élèves del'Institut national des langues et civilisations orientales* Ekim (1992) içinde, s. 3-12; a.g.y.: "La double éducation d'un fils drogman." *Bulletin de l'association de anciens élèves de l'Institut national des langues et civilisations orientales* Kasım (1993) içinde, s. 5-10; a.y.: "Jean-Joseph Fonton (1747-1832), drogman de France et diplomate russe." *Bulletin e l'association des anciens élèves de l'Institut national des langues et civilisations orientales* Nisan (1994) içinde, s. 45-81 ve aynı yayın Kasım 1994, s. 37-74; a.y.: "Le drogman, intermédiaire entre l'Orient et l'Occident." *La Banquet du Faisan.* Lille 1997 içinde, s. 97-103; a.y.: " deux grandes dynasties de drogmans: les Fontons et les Testa." HITZEL, *İstanbul* (Dipnot 9 gibi) içinde, s. 175-196; ayrıca bk. DE TESTA, Marie/Antoine GAUTIER (Yay.): *Drogmans et diplomates européens auprè de la Porte ottomane.* Istanbul 2003; STURDZA, D.: *Grandes familles de Grèce d'Albanie et de Constantinople.* Paris 1983; DAVISON, R. H.: "The French drogmanate in mid-nineteenth century Istanbul." HITZEL, *Istanbul* (Dipnot 9 gibi) içinde, s. 271-280; PANZAC, Daniel: "Les Drogmans pour voyageurs dans l'Orient du XIXe siècle." HITZEL, *Istanbul* (Dipnot 9 gibi) içinde, s. 451-476; PIPPIDI, Andrei: "Drogmans et enfants de langue: la France de Constantinople au XVIIIe siècle." HITZEL, *Istanbul* (Dipnot 9 gibi) içinde, s. 131-140; ŞENİ, Nora: "Dynasties de drogmans et levantinisme à İstanbul." HITZEL, *Istanbul* (Dipnot 9 gibi) içinde, s. 161-174; SÉRAPHIN-VINCENT, D.: "Des drogmans barataires au drogman français (1669-1793). Contexte et application de la réforme de Colbert." HITZEL, *Istanbul* (Dipnot 9 gibi) içinde, s. 141-152; MISSIR, Livio A.: "Una fonte ignorata della storia ottomana: la genealogia delle famiglie levantine e in particolare dragomannali." *Studi preottomani e otomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974)* Napoli 1975 içinde, s. 197-211; MISSIR DE LUSIGNAN, Livio: "Une aristocratie 'inclassable': les drogmans (réflexions sur nations et dynasties au sein de l'Empire ottoman." HITZEL, *Istanbul* (Dipnot 9 gibi) içinde, s. 153-159; MARGHETITCH, S.G.: *Étude sur les fonctions des drogmans des missions diplomatique ou consulaires.* Konstantinopel 1898.

10 SMYRNELIS, Marie-Carmen: *Une société hors de soi. Identités et relations à Smyrne aux XVIIIème et XIXème siècles.* These de doctorat nouveau régime. Paris 2000; aynı yazarın bu temel çalışmalarını da krş: SMYRNELIS, Marie-Carmen: "Gli Italiani a Smirne nei secoli XVIII eXIX." *Altre Italie* 12 Ju-

11-Dezember(1994) içinde, s. 39-59; SMYRNELIS, Marie-Carmen: "Colonies européennes et communautés ethnico-confessionnelles à Smyrne de la findu XVIIIème au milieu du XIXème siècle. Coexistence et réseaux de sociabilité." DUMONT, Paul/François GEORGEON (Yay.) *Vivre dans l'empire ottoman* Paris. 1997 içinde, s. 173-194; SMYRNELIS, Marie-Carmen: "Les européens et leur implantation dans l'espace urbain de Smyrne (1750-1850)." BOTTIB,J./D.CALABI (Yay.): *Les étrangers dans la ville. Minorités et espace urbain du bas Moyen Âge à l'époque moderne.* Paris 1999 içinde, s. 65-75; SMYRNELIS; Marie –Carmen: "Européens et Ottomans à Smyrne (de la fin du XVIIIe siècle à la fin du XIXe siècle)." ANASTASSIADOU, Meropi/Bernard HEYBERGER (Yay.): *Figures anonymes, figures d'élite: pour une anatomie de l'homo ottomanicus.* Istanbul 1999 içinde, s. 118-132.

11 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 186 vd.; genel demografi tarihine ilişkin: KARPAT; Kemal: *Ottoman population 1830-1914.* Madison 1985.

12 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 197-204.

13 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 293 vd.

14 a.g.y., s. 293.

15 a.g.y., s. 275-287.

16 a.g.y. s. 192.

17 a.g.y., s. 358 vd.

18 SCHMITT, *Levantiner*, (Dipnot 2 gibi), s. 32 vd.

19 REY, Francis: *La Protection diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant et de Barbarie.* Paris 1899; PÉLISSIER DU RAUSAS, G.: *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman.* Paris 1902; ARMINJON, P.: *Étrangers et protégés dans l'Empire ottoman.* Paris1903; BELART, Hans: *Der Schutzgenosse in der Levante:* Brugg 1898; SCHOPOFF, A.: *les réformes et la protection des crétiens en Turquie 1673-1904. Firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, notes, circulaires, règlements, lois, mémorandums etc.* Paris 1904; VAN DEN STEEN JEHAY, F.: *De la situation légale des sujets ottomans non-musulmans.* Brüksel 1906; AMAR, A.: *Les capitulations en Turquie, dans le Levant et en Extrême-Orient.* Genève 1922.; KRAMRS, J.: *Les Pays-Bas et le régimedes capiyulations en Turquie .* Leien 1954; SONYAL, R.: "The Protégé System in the Ottoman Empire." *The Journal of Islamic Studies* (2000) içinde, s. 56-66; AHMAD, F.: "Ottoman perceptions of the capitulations 1800-1914." *The Journal of Islamic Studies* 11/2 (2000) içinde, s. 1-20.

20 İNALCIK, Halil: "Ottoman Galata 1453-1553." ELDEM, Edhem (Yay.): *Première rencontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne. Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985* içinde. *I- Recherches sur la ville ottomane: le cas du quartier de Galata. II-La vie politique, économique et socio-culturelle de l'empire Ottoman à l'époque jeune-turque.* Istanbul, Paris 1991, s. 17-116.

21 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 157 vd.; Katolik kilisesinin statüsüne ilişkin bkz. Dipnot 8'de değinilen yapıtlara, özellikle FRAZEE, BELIN ve ROCHE'ninkilere.

22 SAIH, César: "La communauté latine ottomane." *Stamboul,* 19 Nisan 1912 içinde. Aynı yazarın broşürü, "Notice sur la communauté latine"e ulaşamadım.

23 GÖÇEK, Fatma Müge: *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change.* Oxford 1996; KASABA, Reşat: "Was there a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?" *Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Econo-*

mics, Historical Systems and Civilizations II/2 (1988) içinde, s. 215-228; ILBERT, Robert: *Alexandrie 1830-1930. Histoire d'une communauté citadine.* Paris, Kahire 1996; EXERTZOGLU, Haris: "The Development of a Grek Ottoman Bougeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914." GONDICAS, D./C.ISSAWI (Yay.): *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism.* Princeton 1999 içinde, s. 89-114; EXERTZOGLU, Chares: *Prosarmostikoteta kai politike omogeneiakon kephalaion. Ellenes trapezites sten Konstantinopole: to katestema Zaphires-Zapheiropulos" 1871-1881.* Atina 1989; EXERTZOGLU, Chares: *Ethnike tautoteta sten Konstantinupole ton 19o aiona. O Ellenikos Philologikos Syllogos Konstantinupoleos.* Atina 1996. Levantenlerin durumuna ilişkin SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 228-275.

24 *Journal de Constantinople*, 2 Mart 1859.

25 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 220 vd. ve dipnot 9'da değinilen literatür.

26 ELDEM, Edhem: *The History of the Ottoman Bank.* Istanbul 1999; ELDEM, Edhem: *Bankalar Caddesi. Osmanlı'dan Günümüze Voyvoda Caddesi-Voyvoda Street from Ottoman Times to today.* Istanbul 2000; CLAY, Christopher: *Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881.* Londra 2000; BLAISDELI, D.C.: *European Financial Control in the Ottoman Empire.* New York 1966.

27 Yüzyılın ikinci yarısının analizi için temel olarak yararlı olan CERVATI, R./N.C. SARGOLOGO (Yay.): *Indicateur constantinopoltain. Guide commercial. Première année 1868-1265;* CERVATI, R.C.: *Indicateur ottoman illustré – annuaire – Almanach du commerce, de l'industrtie, de l'administration et de la magistrature.* Constantinople 1883; CERVATI, R.C.: *Indicateur oriental. Annuaire du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature.* Constantinople 1887.

28 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 171 vd.

29 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 287 vd.

30 ROSENTHAL, Steven T.: *The Politics of Dependency. Urban Reform in Istanbul.* Westport, Londra 1980, s. 14; SCHMITT, Levantiner (Dipnot 2 gibi), s. 290 vd.

31 SCHMITT, *Levantiner*, (Dipnot 2 gibi), s. 328 vd.

32 PALMIERI, A.: *L' Associazione commerciale artigiana di Pietà in Constantinopoli. Cenni storici 1837-1902.* Napoli 1902; SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2), s. 243 vd.

33 *Archivio storico-diplomatico del Ministero delgi affari esteri*, Roma. R. Moscati'nin arşiv listesi, Cilt VI. Ek 907. Rapor Berio, Visconti Venosta'ya, 15 Mayıs 1862 "il sentimento di faiglia che, massime nei Franchi, è potentissimo e spinto all' esagerazione."

34 Buna ilişkin yukarıda dipnot 8'de değinilen MISSIR'ın ve özellikle son zamanlardaki DE TESTA/GAUTIER'in çalışmaları.

35 SCHMITT, *Levantiner*, (Dipnot 2 gibi), s. 435 vd.

36 Ayrıntılı SCHMITT, Levantiner, (Dipnot 2), s. 401 vd.

37 Sonrakine ilişkin SCHMITT, *Levantiner*, (Dipnot 2 gibi), s. 444 vd.

38 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 307 vd.

39 a.g.y., s. 308 vd.

40 a.g.y., s. 313 vd. ulaşamadığım MARMARA, Rinaldo: *De l'Empire byzantin à la République Turque, la formation, l'apogée et le déclin de la Communauté latine de Constantinople. Son influence sur le grec moderne en tantqu 'heritage culturel.* Tez. Université de Montpellier III. 2003.

41 DALLEGGIO, Eugène: "Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en Grec imprimés avec des

caractères latins." *Mikrasiatika Chronika* 9 (1961) içinde, s. 385-499; PHALMPOS, Philippos: *Ho Frankomachalas tes Smyrnes. Historike melete.* Atina 1969, s.186 vd.; MISSIR, Livio A.M.: "Francosciotti" (Dipnot 8 gibi), s. 25-32; MISSIR, A.M.: "Di alcune altre pubblicazioni in "fragochiotika". *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* n.s. 14 (1960) içinde, s. 179-183; a.y. : "Ricerche su testi in "fragochiotika". *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* n.s. 16 (1962) içinde, 49-61; a.y.: "Contribution à la bibliographie des textes Grecs imprimés ou écrits avec des caractères latins." *Mikrasiatika Chronika* 12 (1962) içinde, s. 114-144.

41 SCHMITT, Levantiner (Dipnot 2 gibi), s. 380 vd.

43 a.g.y., s. 337 vd.

44 a.g.y., s. 204 vd.

45 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 349 vd.

46 a.g.y., s. 397 vd.

47 a.g.y., s. 384 vd.

48 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2), s. 213-219.

49 SCHLUMBOHM, Jürgen (Yay.): *Mikrogeschichte-Makrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen 1998.

50 CAPORAL, *Souvenirs* (Dipnot 8 gibi), s. 47 vd; SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 372 vd.

51 SCHMITT, Levantiner (Dipnot 2 gibi), s. 372 vd.

52 APF SRC Constantinopoli XXX 787r, Yazarı belirsiz memorandum, o.D [1844]

53 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 374.

54 a.g.y., s. 374 vd.

55 SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 378 vd.

56 a.g.y., s. 378.

57 *Levantiner* (Dipnot 2 gibi), s. 384 v.

58 a.g.y., s. 386 vd.

Stefan Sigerist

19. YÜZYILDA KONSTANTİNOPOLİS'TEKİ İSVİÇRELİLER[1]

İstanbul'a, –ya da Avrupalıların deyişiyle Konstantinopolis'e– ilk gelen İsviçre Konfederasyonu üyeleri, büyük bir olasılıkla 15. yüzyıldan itibaren "Kutsal Topraklara" gitmek üzere yollara düşen hacılardı. Boğaz kıyısındaki bu metropole bilinçli olarak yerleşmeyi amaçlayan ilk İsviçreli, Zürihli bir hekim olan Johannes von Muralt'tır (1563-1602). Unitaryen olan von Muralt, önce Zürih'ten ayrılarak o zamanlar din bakımından Avrupa'nın en toleranslı ülkesi olan Erdel'e (Transilvanya) yerleşmiş ve burada Prens Sigismund Bathory'nin özel hekimi konumuna getirilmeyi başarmıştı. Prensin ölümünden sonra Habsburg hanedanı iktidarı ele alınca, siyasi durum değişmiş ve Erdel'de din konusunda hoşgörü yerine militan Katoliklik egemen olmuştu. Johannes von Muralt bunun üzerine 1600'de Erdel'li başka Unitaryenlerle birlikte, bir Protestan cemaatinin bulunduğunu duyduğu Konstantinopolis'e taşınmıştır. Aile kütüğünde aşağıdaki kayıt bulunmaktadır:

"Adı geçen Johannes von Muralt'ın Erdel'de evlenmediği sanılmaktadır. Ama buna ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Konstantinopolis'te saygın ailelerden gelen Protestan tüccarların bulunduğu bilinmektedir."[2]

Sözü edilen toplulukta İtalyanlar ve Cenevreli saat ustaları da vardı. Cenevreli saat ustaları ve kuyumcular kolonisinden ilk olarak 1592'de söz edilmektedir. Bunlar memleketlerinden gelen ürünlerin satışı ve bakımı için kentte bir köprübaşı oluşturmaktaydılar. Vatanlarından yeterli destek gören koloni, 200 yıl boyunca burada varlığını sürdürmüştür. Cenevre'nin tüm dünyaya açık bir kent oluşu, Boğaz kıyılarına başka yeni saatçilerin de gelip yerleşmelerini kolaylaştırıyordu. Bu koloni 1740'ta 160 kişilik bir topluluk oluşturunca, öneminin doruk noktasına ulaşmıştır.[3]

Boğaz kıyılarında İsviçre'den gelen misyonerlere hemen hemen hiç rastlanmaz. Sadece 1692'de Treyvaux kentinden (Kanton Fribourg) Cizvit

rahip Jaques Cachod (1657-1726) Doğu misyonu kapsamında din görevlisi olarak Konstantinopolis'e gelmiştir. İstanbul'daki Fransız Cizvitler misyonuna atanan Cachod, papazlık görevini yerine getirmesinin dışında sosyal hizmetlerde de bulunmasından dolayı Türklerin de takdirini kazanmış, "Tutsakların ve Kölelerin Koruyucusu" diye anılmıştır. Birkaç dili iyi bilmesi ve Türk yönetimi ile ilişkilerinde ustaca davranması, siyasi alanda da itibar ve yetki sahibi olmasını sağlamıştır. Cachod ayrıca Ermeni cemaatinde de din görevlisi olarak etkinliklerde bulunuyordu ve bundan ötürü de kendisine "Ermenilerin Koruyucusu" şeref unvanı verilmişti. Cachod, veba hastalarına hizmet ederken görevi başında yaşamını yitirmiştir.[4]

Ren Nehri kıyısındaki Stein beldesi doğumlu (Zürih Kantonu) Johann Rudolf Schmid von Schwarzenhorn (1590-1664) da büyük bir üne erişmiştir. Schmid, 1629-1642 yılları arasındaki Otuz Yıl Savaşları sırasında Konstantinopolis'e İmparatorluk elçisi olarak gelmiş ve burada Avusturya'nın Doğu politikasına büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Türkiye, 18. yüzyılın sonuna kadar İsviçreli seyyahların ve maceracıların tercih ettikleri bir yerdi. Çünkü bu ülke, Asya'nın bir parçası olarak başka bir kültüre sahip olmasına karşın, Hindistan veya Uzakdoğu kadar erişilmesi zor bir uzaklıkta değildi. 19. yüzyıl boyunca Boğaz kıyısındaki İsviçre kolonisi giderek büyümüştür. Konfederasyon meclisi 1913 yılında, yani birinci dünya savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İsviçre vatandaşlarının sayısını saptamaya çalıştığında, Konstantinopolis'te 400'ün üzerinde, İzmir 'de 150 ve Halep'te 20 İsviçre vatandaşı sayılmıştır.[5] Bu kentlerle başka kentleri karşılaştıracak olursak, Kahire'de 770, İskenderiye'de 350, Türkiye'nin geri kalan Asya bölümünde ise 117 İsviçreli kaydedilmiştir. İsviçre gibi bir ülke için bunlar önemli sayılardır. Bu sayılar yabancı konsolosluklar tarafından bildirilmektedir ve belki de biraz abartılıdır. 1830 yılından sonra ilk kez doğu İsviçre'den gelen tekstil tüccarları İstanbul'da iş kurdular. Glarus'tan getirtilen rengârenk başörtüleri, St.Galen ve Appenzell'de üretilen işlemeler ve "Türk kırmızısı" denilen renkteki desenli kumaşlar, tüm ekonomik dalgalanmalara karşın, aranan ve devamlı sürümü olan mallardı.

1860 yılında Konstantinopolis'te "Helvetia" Yardımlaşma Derneği kuruldu ve ilk olarak tanınmış Zürihli tüccar Johann Caspar Hirzel derne-

ğin başkanlığına getirildi. Dernek ortamı, dayanışmaya önem veren İsviçrelilerin buluşma yeri oldu.

Boğaz kıyısındaki İsviçre kolonisi en parlak devrini 19. yüzyılın son çeyreğinde, Sultan Abdülmecit'in hükümdarlığı sırasında yaşamıştır. Bu dönemde, sadece çeşitli Türk demiryolu şirketlerinin hizmetinde 200'den fazla İsviçreli çalışmaktaydı. İsviçre Konfederasyonu bankaları diğer Avrupalı finans kurumlarıyla birlikte, örneğin Bağdat demiryolunun inşaatı gibi tanınmış yatırımları gerçekleştirmişlerdir. Altyapının geliştirilmesi, büyük devletlerin etki alanına giren ve çözümü uzun müzakereler gerektiren olağanüstü çetin politik sorunlara neden oluyordu. Bu sırada birçok İsviçreli, yetenekleri ve tarafsızlıkları sayesinde önemli konumlara gelmeyi başarmışlardır: Le Locle kentinden (Kanton Neuchâtel) Edouard Huguenin (1856-1926) Anadolu Demiryolları'nın genel müdürü olarak, Lozanlı Louis Rambert, banka temsilcisi olarak, önemli konumları sayesinde çok sayıda genç İsviçreli'yi peşlerinden Boğaz kıyılarına sürüklemişlerdir.

Konstantinopolis'te tek başlarına önemli işler yapmış olan İsviçreliler de vardır. Bern kentinden Carl Brunner von Wattenwyl (1823-1914), Avusturya-Macaristan telgraf teşkilatının müdürü olarak 1860'tan sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan'da telgraf hizmetini kurmuştur. Wattenwyl daha sonra Avrupa'daki telgraf iletişiminin koordinasyonu için Paris'te ilk uluslararası telgraf konferansını organize etmiştir. Bu da Bern'de kalıcı bir ofisin kurulmasına yol açmıştır.[6]

1860'tan itibaren Türkiye'de ilk sigorta şirketlerine rastlıyoruz. Basler, Schweiz ve Helvetia adındaki sigorta kuruluşları, Boğaz dolaylarında nakliyat ve yangın sigortası alanında hizmet vermişlerdir. Yangın sigortası işi çok riskliydi, çünkü yangın çıktığında, yangının söndürülmesi karşılığında ödenecek para için yerel itfaiye teşkilatıyla pazarlık etmek gerekiyordu. Pazarlıkta anlaşılmazsa, itfaiye yangını söndürmeden gidiyordu.

Türkiye'de yaşayan İsviçrelilerin, 19. yüzyılda kendilerine yabancı olan bu kültürü, dini, siyaseti ve toplumsal yapıyı anlamak için pek az çaba gösterdikleri dikkat çekmektedir. İsviçreliler, Avrupalılardan oluşan bir topluluk içinde, hatta genelde kendi aralarında kalıyorlardı. İmparatorluğun kendi suçundan dolayı çökmekte olduğunu, mali durumunun ve rüşvetçi

yönetimin bu çöküşü daha da hızlandırdığını saptamakla yetiniyorlardı. Birinci Dünya Savaşından sonra bu tutum tamamen değişmiştir. Gerek Avrupalı, gerekse Türk toplumu, Türkiye'nin iç politikasındaki devrimler sonucu birbirlerine daha açık bir hale gelmişlerdir.[7]

1923 yılında Lozan antlaşması sonucu tüm kapitülasyonların kaldırılmasıyla diplomatik durum, değişikliğe uğramış[8] ve aynı zamanda tüm Avrupalılar için yerel koşullarda önemli farklılıkları beraberinde getirmiştir. Çünkü Boğaz çevresindeki kentte yaşayan Avrupalıların ticaretle uğraşmaları, temelde kapitülasyonlara dayanıyordu. Bu nedenle birçok İsviçreli için artık uzun bir geri dönüş yolu görünmüştü. Arıca Boğaz çevresindeki ekonomik gelişme olanakları kötüye giderken, İsviçre'de belirgin bir düzelme başlamıştı. Ancak İsviçrelilerin pek çoğu "Altın Boynuz" a sevgiyle bağlanmış olduklarından, ayrılmak onlara çok zor geldi. Honegger ailesi gibi birçok başka aileler de kuşaklar boyu Avrupa kökenli yerlilerle, Levantenlerle kaynaşmışlar, akraba olmuşlardı. İsviçreliler, konuk oldukları ülkelerle İsviçre arasında bir köprü oluşturmuşlardı ve her iki yöne doğru etki gösteren bir güç oluşturuyorlardı. Her iki ülkenin dilini konuşabilmeleri ve kültürünü tanımaları onların da ufkunu genişletmiş, sadece maddi değil dini ve kültürel sermaye için de yolların açılmasını sağlamıştır.

Diplomasi

İsviçre Konfederasyonu üyelerinin diplomatik temsilciliğini 1810'a kadar sadece Fransa üstlenmişti. 1819'dan itibaren, seçenekli olarak Alman veya İtalyan temsilciliklerine, ya da Avusturya-Macaristan temsilciliğine başvurabiliyorlardı. Garip olan durum, Birinci Dünya Savaşının sonuna dek Osmanlı İmparatorluğu'nda İsviçre'nin hiçbir diplomatik temsilciliğinin bulunmayışıdır. Kantonlar, 1737 'de çıkan bir fırsatı kullanmamışlardı ve yerel İsviçre kolonisi mensupları, bir İsviçre elçiliğinin kurulmasını istemek konusunda görüş birliğine varamamışlardı. Normal koşullar altında, kapitülasyonlardan doğan hakların elde edilmesi bir büyük devlet için, küçük İsviçre'ye kıyasla daha kolaydı. Üstelik Fransa, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 16 konsolosluktan oluşan geniş bir ağ kurmuştu ve konsoloslukların her birinin önemli yerel etkinlikleri vardı. Oysa İsviçre için böyle bir teşkila-

tın kurulması, getireceği masraflardan dolayı gerçekleştirilebilecek gibi değildi. Diğer yönden, İsviçre gibi modern bir devletin, Babıâli ile resmi diplomatik ilişkilerini yürütmesi giderek daha zorlaşıyordu. Padişahın hükümeti ile doğrudan pazarlık yapmak mümkün değildi. Söz konusu olan soruna göre, ya Paris'e, ya da Viyana'ya başvuruluyordu ve bu devletler, kendi meselelerinin yanı sıra İsviçrelilerin çıkarlarını da savunuyorlardı. Ama doğal olarak İsviçrelilerin içinde, kendi yararlarını daha iyi koruyabilecekleri, kendileri için daha uygun sonuçlar elde edilebilecekleri kanısı varlığını sürdürüyordu. Konstantinopolis'te yürütülen pazarlıklarda, İsviçre Babıâli'ye ulaşmak için yabancı komisyonlardan yararlanmak zorundaydı. Koruyucu devletin kendi vatandaşı ile bir İsviçreli arasında herhangi bir anlaşmazlık çıkmadığı ve uzlaştırma çabaları harcaması gerekmediği sürece, bu çözüm yolu İsviçre vatandaşlarının işine geliyordu, ama koruyucu devlet ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş çıktığında, bu durum İsviçreliler için çok zararlı oluyordu. Öte yandan çoğu devletler için İsviçrelilerin onlara başvurmaları gurur vericiydi, çünkü genellikle İsviçre tüccarları iyi bir üne sahiptiler. Bir devletin başka bir devlete koruma için başvurması tarzındaki olayların artması, koruyucu devletin yerel makamlar nezdindeki itibarının artmasını da sağlıyordu. Bu yüzden, Alman ve Fransız elçilikleri Konstantinopolis'teki İsviçrelilere yardım konusunda birbirleriyle rekabet ediyorlardı.

19. yüzyılın başında Boğaz çevresinde İsviçre Konfederasyonu üyesi olan hemen hemen kimse kalmamıştı.[9] Oysa 50 yıl sonra Konstantinopolis'teki İsviçrelilerin sayısı 100'ü aştı. Fransız Konsolosluğunun koruması altına girmiş olan İsviçrelilerin adlarının bulunduğu ilk listeler 1856 yılından kalmadır.[10] Eksikleri olan bu kayıtlar 1910'a dek saklanmıştır. İlginç olan husus, mesleklerin çeşitliliğidir.

Bu listeleri gözden geçiren bir İsviçreli, Trümpy, Honegger ve Heer gibi tüccarların adlarının diğerlerinin üç katı olduğunu fark ettiğinde, herhalde gülümsemekten kendini alamaz. Muhtemelen bu kişilerin sosyal konumu öylesine önemliydi ki, Fransa elçiliği onların himayesini üstlenmekten onur duyuyordu. Hatta bunların kimlik belgelerini sunmalarına da gerek duyulmuyordu, kütüklerin ilgili yerlerinde - âdeta övünçle- şöyle bir not yazılıydı: "connu au consulat," yani "Konsolosluk tarafından tanınmaktadır"

Tablo 1. 1856-1872 Kostantinopolis'teki İsviçrelilerin Meslekleri

El Emeği ile olan İşler		El Emeği olmayan İşler	
Duvarcı	6	Tüccar / Satıcı	54
İşçi/Makinist*	50	Hukukçu	2
Duvar kâğıdı ustası	5	Kitapçı	2
Saatçi	3	Mimar	2
Marangoz	7	Öğretmen	3
Hizmetçi/Garson	5	Demiryolu Hizmetlisi	1
Pastacı	6	Otelci	1
Aşçı	2	Mühendis	2
Mücevherci/Kuyumcu	2	Ressam	2
Şoför	1		
Diğer işler	3		
Toplam	90		69
Açıklamasız veya okunmuyor:	11		

* İşçiler ve makinistler Anadolu'daki ve diğer bölgelerdeki demiryollarında çalışıyorlardı.
Kaynak: Fransız Elçiliği'nin kayıtları

Ama bunun aksi olan örneklere de rastlanmaktadır: 1858 yılında Basel kökenli Heinrich Senn'in diplomatik korunması kaldırılmıştı, çünkü bir "maison de prostitutés," yani genelev (erkek?)işletmekten dolayı mahkemeye verilmişti. Bu da elçiliğin onuru ile bağdaşmamaktaydı.

19. yüzyıl boyunca Bern'in Boğaz kentindeki diplomatik temsilciliği meselesi hakkında İsviçre ile Konstantinopolis arasında karşılıklı yazışmalar sürüp gitmiştir. Bu konudaki kararsızlık İsviçrelilerden kaynaklanmaktaydı. Koloninin heterojen yapısı, ortak bir tutumu engelliyordu. Ama tüm bu iç sorunlara rağmen, diplomatik temsilcilik konusu giderek önem kazanmaktaydı. Nihayet 1814'te ilk kez bir grup İsviçreli, İstanbul'da bir İsviçre konsolosluğunun kurulması için meclise bir dilekçe verdi. Dilekçeyi imzalayanlar arasında, küçük ticaret şirketlerinin sahiplerinden başka, seyyahlar, memurlar ve bilim adamları gibi ticari ilgileri az olan veya hiç olmayan kişiler de vardı. 1839'da Zürih'in bir banliyösü durumunda olan bu koloni, yeniden aynı sorunlarla karşı karşıya kalmıştı ve bu durum belli aralıklarla sürekli gündeme gelmekteydi.

İsviçreliler için durum hiç de kolay değildi. Ünlü İsviçre ticarethanelerinin, İstanbul'da çıkarlarını korumakla görevli bir İsviçre temsilciliğinin kurulmasına karşı çıkmalarının sebebi, koruması altına girdikleri devletlerin daha büyük bir gücü temsil etmeleri ve dolayısıyla, hem kendi vatandaşlarının, hem de koruma altına aldıkları kişilerin çıkarlarını daha iyi koruyabilecekleri gerekçesiydi. Ayrıca bu büyük devletler ülkede önemli bir konsolosluk ağı kurmuşlardı.[11] Temsilcilikle ilgili tartışmalar *Helvetia* yardımlaşma derneğinde de sürdürülmekteydi. Bern'de yeni kurulmuş olan Federasyon yönetimi ise, İsviçre için çok büyük önemi olmayan, üstelik de oldukça uzakta bulunan bu ülkedeki sorunlara karşı başlangıçta hem çaresiz kalıyor, hem de çok ilgi duymuyordu.[12]

İthalat vergileri tüm Avrupalı tüccarlar için büyük önemi olan konulardan biriydi. Bunun pazarlığı, İsviçre adına Fransa tarafından yapılıyordu ve Fransız mallarına uygulanan vergilerin aynısı İsviçre için de geçerli sayılıyordu. Fakat Federasyon üyeleri, kendi çıkarlarının Fransız aracılar tarafından her zaman yeterli kararlılıkla savunulmadığından ve takas amacıyla kötüye kullanıldığından kuşku duyuyorlardı. 1884'te Osmanlı yönetimi, İsviçre'den getirtilen kumaşlar için vergileri %8'den %20'ye çıkarmaya kalkıştığında, yeni müzakereler kaçınılmaz olmuştu. Bu durumdan en çok zarar görenler arasında yer alan Glarner firması yöneticileri, Fransız temsilcisi Konsolos Gazay'ın yanında pazarlıklara katılmakta direttiler. Fridolin Heer (Glarner yazma fabrikatörü), J. Jenny (ipek tüccarı ve sanayici), Hans Belart-Lanz (ipek sanayicisi) ve D. Lebet (saatçi) gibi kişilerden oluşan heyet sonuçtan memnun oldu, çünkü hem İsviçrelilerin müzakerelere katılmaları sağlanmıştı, hem de Fransızlar koruyucu devlet olarak, hiçbir çıkarları olmadığı halde, onların müzakere taleplerini desteklemişti, zaten Fransa da İsviçrelilerinkine benzer bir endüstriye sahip değildi.[13] İsviçre kolonisinin kendi ticaret dünyası içinden bu heyeti oluşturması olağan dışı bir olaydı. Bu heyet, seksenli yıllarda Konstantinopolis'teki ticari sorunlar için federasyonun gayrı resmi temsilciliğini yürüttü. Heyet yaklaşık on yıl boyunca sadece Fransız-Türk gümrük tarifesi komisyonunda değil, aynı zamanda Federasyon Meclisinin tutumu üzerinde de çok etkili olabilmiştir.[14]

Toprak mülkiyeti sorunu 1900'e dek çözüme kavuşamamıştır. Bu da diplomatik temsilcilik sorununa bağlıydı. İsviçreliler toprak sahibi olabilseler de, tapu işleminden sonra kendiliğinden Osmanlı hukukuna tabi oluyor ve koruyucu devletin sağladığı imtiyazları kaybediyorlardı. Başka ülkelerin vatandaşlarında ise durum farklıydı, imtiyazlar emlak edindikten sonra da geçerli oluyordu. İsviçreliler çoğu kez bu hassas sorunu koruyucu devletten vatandaşlık talep ederek çözüyorlardı. Ticari etkinliğin artması ile bu uygulama sürdürülemedi. Bu hem yasadışı idi, hem de İsviçre vatandaşı daha sonra koruyucu devleti istediği gibi seçemiyordu ve bu da karışıklıklara yol açabiliyordu. Federal Meclis, Paris ve Viyana'da zorlu müzakerelerle sorunu çözmeye çalışmışsa da, tüm çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Aslında Türkiye'nin diplomatik temsilciliği olmayan bir ülkeye imtiyaz tanımamasını da anlayışla karşılamak gerekirdi. Sonunda Fransa ve Almanya en önemli koruyucu devletler olarak fazla tartışmaya meydan vermeden tutumlarından vazgeçtiler. Yeni yüzyıla girdikten sonra da emlak edinme sorununda İsviçrelileri kendi vatandaşları ile eşit muameleye tabi tuttular ve onları koruyucu devlet seçiminde ve değişiminde tamamen serbest bıraktılar.[15] Emlak mülkiyeti sorunu ise ancak Birinci Dünya Savaşından sonra, kapitülasyonların kaldırılıp ülkede İsviçre'nin kendi diplomatik temsilciliği kurulduğu zaman tamamen çözülmüştür.[16]

Ekonomi

İsviçrelilerin ilk ihracat ürünleri saatlerdir. Bu yüzden Konstantinopolis'te ilk ortaya çıkan İsviçre mallarının saatler olması şaşırtıcı değildir. Ama asıl ilginç olan, 1592 yılında Boğaz kıyısındaki bu kentte, saatçilik ve kuyumculukla uğraşan Cenevre kökenli bir koloniden söz edilmesidir.[17] Saatçilik sanatının Cenevre'de 1587'de başlamış olduğu göz önünde bulundurulursa, bu kentin sınırları içinde nasıl bir dinamiğin egemen olduğunu anlamak mümkün olur. Bu yeni el sanatının keşfedilmesinden hemen beş yıl sonra ilk ustalar yeni bir pazar açmak için Akdeniz üzerinden tehlikeli bir yolculuğu göze almışlardır. Yoksa acaba bu girişimleri daha çok bir macera hevesi miydi? Uzun vadeli bir bakış açısından Konstantinopolis'te çalışmak, Cenevreli genç bir saatçinin veya kuyumcunun mesleki donanım

bakımından yeterli duruma geldiği izlenimini yaratmaktadır. 1720'de bu kolonide 34 saatçi vardı ve bunların 11'i evliydi.[18] Aslında Cenevreliler Boğaz kıyısındaki kentte yeni saat üretmiyorlardı. "Montres a la Turque," yani alaturka saat üretiminin sırrını saklamak için bu iş memleketlerindeki atölyelere bırakılmıştı. Boğaz kıyılarındaki koloni daha çok satışla ve değerli saatlerin tamiriyle ilgileniyordu. Sadece olağandışı bazı durumlarda çeşitli parçalar bir araya getirilerek tam bir saat üretiliyordu. Özellikle tarihi ve ayın evrelerini de gösteren saatler çok rağbet görüyordu.[19]

İngilizler de saat ticaretine çok önem vermekteydiler ve İsviçrelilere kıyasla çok daha uzun bir süreden beri bu piyasada ün salmışlardı. Ürettikleri saatler daha dayanıklıydı ve üstelik İngiliz saatçileri, güçlü bir devletin olanaklarını değerlendirerek güçlü bir organizasyon kurmuşlardı. Buna mukabil Cenevreliler teknik bakımından daha hareketliydiler ve mallarını çok daha uygun fiyatlara satıyorlardı. En azından 1800'e kadar durum böyleydi. Zamanın koşullarının baskısı altında İsviçreliler müşterinin isteği üzerine saatlerine "Londra" markasını da kazıyorlardı veya Cenevreli George Achard'ın yaptığı gibi, kendi ürettikleri saatler için tanınmış kaliteli bir İngiliz markası olan "George Prior" adını kullanıyorlardı.[20] İsviçreliler hiçbir ilişkilerinde korkak değildiler ve her yolu deneyerek piyasada şanslarını korumaya çalışıyorlardı. İsviçre kolonisi, Boğaz kıyılarındaki varlığını, 200 yılı aşkın bir süre korumuştur.

Oberbötzberg'li (Kanton Aarau) genç saat yapımcısı Johann Siegrist (1822-1887), 1853'te Konstantinopolis'e göç etmiştir. Bu yetenekli ve girişimci işadamının, o zamanlar İngilizlerin egemen olduğu piyasada kendine bir yer edinmesi kuşkusuz büyük bir cesarete sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Siegrist'in İstanbul'a ne sebeple ve nasıl geldiği hakkında hiçbir bilgi mevcut değilse de, saat ve mücevher satışında kariyer yaptığı bilinmektedir. 1856 yılında 36 yaşında memleketini ziyarete gittiğinde, artık varlıklı bir adam sayılmaktaydı. Daha o yıl ülkesinde tanıştığı çekici bir genç kız olan Marie Belart (1836-1870) ile evlendi ve eşini de yanına alarak İstanbul'a döndü. Bundan sonra İstanbul ile Brugg kenti arasında hararetli bir yazışma başladı. Ailenin İsviçre'deki fertleri ve İstanbul'da yaşayan genç çiftin yazdıkları bu mektupların büyük bir kısmı hâ-

lâ mevcuttur.[21] Mektupların çoğu 1858 ile 1864 yılları arasında yazılmıştır ve çok hareketli bir dünya kenti olan Konstantinopolis'te yerleşmiş olan Avrupalıların günlük yaşamları hakkında, başka yazılarda nadiren rastlanan bilgiler vermektedir. Mektupların çoğu Marie Belart, kız kardeşi ve annesi arasındaki yazışmalardan ibaret olduğundan, daha çok özel konular ve aile meseleleri söz konusudur. Kuşkusuz iş konularından da söz edilseydi, okurların da ilgisini çekerdi, ama anlaşılan, Hans Siegrist aile yazışmalarını tümüyle karısına bırakmıştı ve o da mektuplarında daha çok özel konulara, biraz da dedikodulara yer veriyordu. Marie, mektuplarının birinde hamile olduğunu ailesine bildirince, annesi ona vücudunda ve duygularında olacak değişiklikleri tüm ayrıntılarıyla açıklamıştır. O döneme göre bu tür mektuplar olağandışı sayılabilir. Ama genelde daha çok hastalıklardan, giyimden, akrabalardan, ziyaretlerden, havadan ve okuldan söz edilmekteydi. Hatta genç kadının annesi, sultanlar kenti İstanbul'da yaşayan kızına yemek tarifleri bile yolluyordu. Memleket hasreti de sık sık sözü edilen bir konuydu.

Siegrist ailesinin İstanbul'daki evinde çalıştırılan hizmetçiler bazen İsviçre'den getirtiliyordu ve bunlara ödenen aylık ücret Rum hizmetçilerin aylığının iki katıydı. Mektuplardan birinde, Marie Siegrist'ten İstanbul'da hizmetçilik yapan ve bazı güçlükler yaşayan bir İsviçreli kadına yardım etmesi de rica edilmektedir: "[...] senden - bir İsviçreli olarak - bu kadına biraz destek olmanı, teselli vermeni ısrarla rica ediyorlar, hatta belki onu evine de alabilirsin, çünkü kendini çok yalnız ve terk edilmiş hissediyormuş."[22] İstanbul'da sosyal ilişkilerin de ihmal edilmediği mektuplardan anlaşılmaktadır, zira sık sık Siegrist ailesini ziyarete gelen İsviçrelilerden söz edilmektedir. Zaman zaman gündeme gelen memlekete geri dönüş planları sonunda 1869'da gerçekleştirilir ve Johann Siegrist, 16 yılı aşkın bir süreyi Boğaz kıyısındaki kentte geçirdikten sonra ailesiyle birlikte ülkesine döner.

Saatçilerden bağımsız olarak 1830 yılından itibaren doğu İsviçreli tekstil tüccarları da Boğaz kıyılarına yerleşmişlerdir. İsviçreliler, ihracattaki ilk başarılarını Trieste ve Viyana'daki ticaret firmaları üzerinden elde etmişlerdir. 1830'dan sonra, o zamana kadar Osmanlı Devleti'nde üretilmiş olan elbise kumaşlarının desenlerinin taklit edilmesiyle satışlarda artış kaydedilmiştir.[23]

Bir süre sonra "Türk başlığı" denilen fes ve işleme fabrikasyonuna da başlanmıştır ve İsviçrelilerin Levanten piyasasına doğrudan doğruya girmeleri de önemli bir etki yaratmıştır. Türkiye piyasasında İsviçre malları çok çabuk iyi bir yer edinmiştir ve buradan İran piyasasına da açılma olanağını bulmuştur. Kalitenin yüksekliği ve gümrük vergilerinin düşüklüğü de bu başarıda önemli bir rol oynamıştır.

Yaklaşık on yıl sonra bu iyi ekonomik konjonktür sona ermiştir, çünkü bu sefer de İsviçreliler İngilizler tarafından taklit ediliyorlardı. İngiliz üreticiler, kalite bakımından çok daha düşük olan mallarını ucuz fiyata piyasaya sürmelerinin dışında, büyük bir devletin pazarlama gücüne dayanan rekabet üstünlükleri vardı. Ayrıca İsviçre'de verimli yıllar sırasında kapasiteyi aşan miktarlarda üretilen ürünler birikmişti ve bu mallar ancak çok ucuz fiyatlara elden çıkarılabiliyordu. Piyasa çökmüştü ve sadece sağlam şirketler 1846'dan sonraki bunalımlı yılları atlatabilmişlerdi. Kırım Savaşının (1853-56) sona ermesiyle, 1855'ten itibaren durum tekrar düzelmiş, ama piyasadaki büyük dalgalanmalar tekstil alanının belirleyici vasfı olarak kalmıştır.

Konstantinopolis'te tekstil alanında piyasaya atılan ilk İsviçre şirketlerinden biri Glaruslu "*Gebrüder Jakob & J.R. Streiff*" firmasıdır. Bu ticarethane 1838'den itibarenTrieste'deki şubeleri üzerinden İstanbul ile, örneğin "*Peter& Vuccino*" firması vasıtasıyla bazı yıllar 100.000 Frank'ı aşan ciro yapmıştır. 1848'de mümessilliğin kapanmasından sonra Fritz Streiff (1822-1876), Glarus'tan doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müşterilere ulaşmaya çalışmıştır.[24] Schwandenli (Kanton Glarus) "Blumer & Jenny" firması da, çeşitli tekstil ürünleri sunan, Avrupa, Amerika ve Asya ile ticaret ilişkileri yürüten önemli bir şirketti. Türkiye pazarı şirket için özellikle 1842-1853 yıllarında çok önem kazandı ; İsviçreli "Honegger & Pirjantz" ve "Peter & Vuccini " firmaları Boğaz kentindeki büyük alıcılardı.[25] Mitlödili (Kanton Glarus) Trümpy & Jenny firması, kendini çeşitli yerli firmalar vasıtasıyla temsil ettiriyordu. Ne yazık ki şirketin muhasebe defterleri kaybolduğundan, ayrıntılar hakkında bilgi edinilememektedir. Sadece üzeri beş ayrı dilde yazılmış olan ürün etiketi hâlâ mevcuttur (Resim1).

Burada tümünün adı bildirilemeyen çok sayıda İsviçreli kumaş boyahaneleri 1900 yılı öncesinin Boğaz kentinde müşteriye hizmet vermiştir.

Resim 1. "Trümper & Jenny "firmasının etiketi

İsviçre kolonisi, bu ortamda yaşamını sürdürürken memleketi ile bağlantısını da kaybetmiyordu. Bazı Konfederasyon üyeleri kuşaklar boyu İstanbul'da yerleşmişti. Bu ailelerin birçoğundan ilginç belgeler kalmıştır. Zürih kökenli Hirzel ailesinin dört kuşak boyunca geçirdiği evreleri elde bulunan kayıtlardan takip etmek mümkündür. Ayrıca Johann Caspar (1832-1911), Oskar (1882-1982) ve Edgar Hirzel'in (doğ. 1922) anıları da bize bu aile hakkında bilgi vermektedir. Böylece Boğaz kıyılarında serbest meslek sahibi ve istikrarlı İsviçreli tüccarların yaşam ve çalışma koşulları ile ilgili değerli bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır (Bkz.: Resim 2).

Johann Caspar Hirzel'in günlüğünden, İstanbul'daki yaşamı hakkında şunları öğreniyoruz:[26] "Helvetia" Yardımlaşma Derneğinin kurucu üyesi ve uzun yıllar başkanı, Hammer & Hirzel şirketinin de sahibi olan Hirzel, Zürihli bir papazın oğluydu. Almancadan başka Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca ve Türkçe konuşabiliyordu. Ömrü boyunca kaydettiği notları, yabancı bir ülkeye yerleşmiş olan bir İsviçrelinin yaşamını ve gelişimini gözler önüne serdiği gibi, şirketinin kârlarını ve zararlarını da belgelemektedir. Bu notlar, küçük bir şirketin sorumluluğunu üstlenip onu çok başarılı bir kuruluş haline getiren genç bir girişimciyi de tanıtmaktadır.

Genç Hirzel, mesleği dolayısıyla İtalya'da bulunurken, Torino kentinde Konstantinopolis'ten memleketine geri dönmekte olan bir İsviçreliden, "Pirjantz & Boccardo" şirketinde ilginç bir iş yerinin açık olduğunu öğrenir ve hemen başvuruda bulunur. Kabul edilince 1856 yılında İstanbul'a gelir ve oradaki ticaret dünyasından hoşlanır, kısa zamanda küçük İsviçre kolonisi ile de tanışır. İsviçreliler her Cumartesi bir Ermeni'nin işlettiği kahvehanede buluşmaktadırlar ve burada isteyen tıraş da olmaktadır. Hirzel, Almanlarla da tanıştırılır ve bir yandan Türkçe dersleri almaya başlar. Zürihli genç adama şirkette verilen iş başlangıçta çok yoğun değildir, sadece muhasebeyi yürütmesi istenmektedir. Ertesi yıl, Neuenburg (Neuchâtel) devriminin ardından' "Cercle Helvetia" kurulur. Bu kurum 1861 yılında "Helvetia İsviçre Yardımlaşma Derneği"ne dönüştürülür ve başına Hirzel getirilir. Hirzel 1868'de serbest iş hayatına atılma cesaretini gösterir ve küçük bir ticaret firmasını devralır. Ancak kendi sermayesi yetmediğinden, Theodor Hammer adındaki bir Almanla ortaklık kurmak zorunda kalır. Böylece Hammer & Hirzel şirketi kurulur ve firma Alman devletinin koruması altına girer. Hirzel, devir işlemlerinden sonra bu firmayı satın almak için ödenen paranın çok yüksek olduğunu ve alacaklarının büyük bir kısmının tahsil edilemeyeceğini fark etmiştir. Ayrıca kiralanan işyeri de kullanışsızdır, yağmurda içeriye su akmaktadır. Ama tüm bu zorluklar genç iş adamını yıldırmaz, hatta zorlukları yendikçe gücü artar. Nihayet ertesi yıl ilk Avrupa yolculuğuna karar verir.

Hirzel tekrar Konstantinopolis'e döndüğünde, kendini gene gündelik yaşam savaşına adar. 1873'te, 41 yaşındayken, Viyana doğumlu, çok canlı ve hareketli bir kadın olan Caroline Bründel ile evlenir. Sonraki yıllarda çiftin beş çocuğu dünyaya gelir. Hirzel'in kentte bulunmadığı dönemde, genel bir banka krizi nedeniyle *Banque Constantinople*'ın hisse senetleri büyük değer kaybına uğramış, iş ortağı Hammer de, hisse senetlerini zamanında elden çıkarmayı ihmal etmiştir. Bu yüzden firma büyük zarara uğrar. Hirzel İstanbul'a döndüğünde, iflastan kurtulmak için, biriktirmiş olduğu tüm parayı şirkete yatırmak zorunda kalır. Fakat talihi ona yardım eder ve işlerin çok iyi gitmesi sonucunda zararını birkaç yılda kapatmayı başarır.

1895'te Hirzel ailesinin oğlu Albert, Lozan Üniversitesinden iyi notlarla dolu bir diploma alıp İstanbul'a dönünce, o da şirkette çalışmaya baş-

ladı. Diğer erkek evlat Rudolf ise Neuenburg'da okumak istememiş ve oradaki Ticaret Okulundan çıkarak bir otele yerleşmişti. Herhalde, onun gözünde babası, hiç tükenmek bilmeyen bir para kaynağı idi. Elbette ki uzaktan bir erkek evlat yetiştirmek hiç de kolay bir iş değildir, ama zamanla her iki oğul da şirkete girip başarılı birer iş adamı oldular. En küçük oğul Oskar, İstanbul'daki Alman-İsviçre okulunu bitirdikten sonra, 1902'de Bern'e gidip Matura sınavını verdi ve gene İstanbul'a döndü.

Şirketin işleri çok iyi gidiyordu. St. Petersburg'dan Batavia'ya (Hollanda'ya bağlı) kadar uzanan geniş bir alıcı çevresine gülyağı, kitre zamkı, afyon, kuru yemiş (fındık, fıstık, ceviz, vb.) ihrac ediyorlar, oğul Albert Hirzel de ABD'den sığır yağı getirtiyordu. Almanya'dan da çeşitli emprime kumaşlar, kadifeler, pelüşler ve Lyon'dan ipekli mallar ithal ediliyordu. Torun Edgar Hirzel, 1979 yılına dek ayakta tuttuğu ticarethanesi yoluyla başka bir sektöre el atmış, Tuttlingen ve Waiblingen'den cerrahi âletler ithal etmiştir. İthalat işinde Acem halı tüccarları ile iyi kâr getiren bir iş ilişkisi kurulmuştur. Bu tüccarların depoları İstanbul'da idi. Sattıkları halıların değerinde İran'a başka mallar yolluyorlardı. Saraydaki kargaşalıklar, Balkan Savaşları (Bulgar birlikleri İstanbul kapılarına kadar dayanmıştı), depremler, yangınlar, Ermeni meseleleri ve kolera salgınları ile geçen huzursuz dönemleri atlatan aile, tüm kötü koşullara karşın işlerinin gidişatından memnun kalmıştır.

Hirzel çifti 1907'de Orient-Express ile son kez memleketine gitmiştir. Ertesi yıl da Hirzel'e Helvetia Derneği başkanlığının 50. yıldönümü vesilesiyle bir onur töreni yapılmıştır. Johann Caspar, şirketinin iş durumundan memnundu, kiralanmış olan on bürosu vardı ve 1909 bilançosunda şirket sermayesi 36.000 Türk Lirası olarak gösterilmişti (yaklaşık 720.000 Frank). Kazanç yılda %2 dolaylarındaydı, defter tutma, gelir ve kazanç vergisi zorunluluğu yoktu.

Johann Caspar Hirzel, 1911 yılında 79 yaşında vefat etmiştir. Kendisinin, eşinin ve oğlu Oskar'ın (1882-1982) kabirleri Feriköy Protestan Mezarlığı'ndadır.

İsviçre kolonisinin bir diğer temsilcisi ise Brugg'lu Johann (Hans) Belart-Lanz idi (1847-1907).[27] Genç Hans, Wattwil'deki tekstil firması Staehelin'de çırak olarak çalıştıktan sonra, daha önce adı anılan kayınbiraderi

Resim 2. 1898'de Hirzel Ailesi Konstantinopolis'te

Johann Siegrist-Belart'ın tavsiyesi üzerine 1870'te İstanbul'a göç etmiştir. Hans Belart, İstanbul'da yerleşmiş olan *J.U.Zehnder & Co.* Firmasında ilk kez ticaret hayatıyla tanışmıştır. Çok geçmeden Hans, Boğaz kıyılarındaki bu kentte Bern kökenli Rosalie Lanz (1850-1903) ile karşılaşmış ve 1874'te onunla evlenmiştir. Mevcut fotoğraflardan Rosalie'nin çok çekici ve güçlü bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Kadınların özgürlüğünden yana olan Rosalie için din de çok önemliydi.

Hans ve Rosalie çiftinin birbirlerine yazdıkları mektuplar günümüze dek korunmuştur. İlk mektuplar, Hans Belart'ın çok çekici bulduğu Rosalie Lanz ile bağlantıyı koparmama çabalarını göstermektedir. Babası ile de mektuplaştıktan sonra, doğrudan Rosalie'ye gidip, daha ilk karşılaşmalarında kendisine "yüreğini kaplayan çok güçlü bir yakınlık "duyduğunu açıklamıştır. 25 yaşındaki Hans Belart sonunda: "Şimdi ve sonsuza dek benim olma-

yı kabul eder misin?"diye sormuş ve Rosalie Lanz büyük bir ciddiyetle ona cevap vermiş, "kendisine duyulan yakınlığın karşılıksız kalmadığını" itiraf etmiştir. Bu sıcak duygulara rağmen genç çiftin evlenmesine kadar iki yıl geçmiştir. Bu süre içinde gençler sadece iki kez görüşmüşler ve bu bekleyiş dönemini birbirlerine mektuplar yazarak geçirmişlerdir. Bugün bu mektuplar yeni kuşak için, genç ama çok olgun iki insanın birbirlerini daha yakından tanımalarını sağlayan ilişkileri hakkında fikir vermektedir.

Nihayet Hans Belart bir fırsatı değerlendirip izin alarak memleketine gider ve bu vesileyle nişanlı çift evlenir. Boğaz kıyısındaki kente döndükten sonra buradan Brugg'daki aileye yazılan mektuplar, İsviçreli bir ailenin günlük yaşamı hakkında nadir bulunan bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Mektupların çoğu Rosalie'nin kaleminden çıkmıştır ve genç kadının kendi dünyasını anlatır: Sağlık ve çocukların eğitimi ile ilgili endişeler, İsviçre'ye yolculuk sırasındaki olaylar hakkında dedikodular, İstanbul'daki genel yaşamdan izlenimler en çok sözü edilen konulardır. Zaman zaman mektupla yemek tarifleri bile gönderiliyor ve hizmetçi kızlarla yaşanan sorunlar anlatılıyordu.

"Artık Alman hizmetçilerle baş edemeyeceğim için, şimdi iki Rum kadın tuttum. Bunlar Almanlardan daha az para istiyorlar ve hem artık onlarla anlaşabilecek kadar dil de biliyorum. Böylece çocuklar da kolaylıkla Rumca öğreniyorlar. Daha şimdiden bu dilde 10'a kadar saymasını Almancadan iyi başarıyorlar."[28]

Ne yazık ki Zehnder şirketine giriş koşulları hakkında bu mektuplarda herhangi bir bilgi yoktur. Hans, şirketin işlerine dört elle sarılmıştı ve günde yaklaşık on iki saat çalışıyordu. O zamanın iş yazışmaları çok ayrıntılı olduğundan, bu uzun süreli çalışma gerekliydi. Mektup önce Fransızca yazılıyor, sonra Türkçeye çevriliyor ve alıcıya göre Rum veya Ermeni harfleri ile yeniden düzenleniyordu. Şirkette Türkçeyi Ermeni harfleriyle yazmasını bilen tek kişi Hans Belart idi. Kısa süre sonra şirket sahibi ile Hans Belart arasında uyuşmazlık baş gösterince, daha ilk yıllardan beri kendi işini kurmayı düşünen Brugglu genç girişimci, koşulları iyi bilen Hans Siegrist'e akıl danışmıştır. Hans Belart'ın bu kentte kaldığı zaman zarfında Türkçe, Rumca ve İtalyancayı çok çabuk öğrenmiş olduğu ve iyi bildiği anlaşılmaktadır.

Yetenekli ve çalışkan Hans Belart, şirket sahibinin yokluğunda işleri artık yalnız yürütüyordu ve bunun maddi karşılığını da alıyordu. 1872/73 yıllarında maaşı 10.000 Frank idi ve ayrıca net kazancın %10'unu da alıyordu. İşlerin iyi gittiği yıllarda kâr payı sabit ücretinden yüksek bile olabiliyordu. Daha sonraki yıllar için ona şirkete ortak olma sözü de verilmişti. Ama iki İsviçreli arasındaki ilişki kötüleşmeye devam edince, Belart 1878-79 yılbaşında Zehnder & Co. Firmasından ayrılıp kendi işini kurdu.

Artık serbest meslek sahibi olan Hans Belart, başlangıçta Uzwil'deki Naef ve Schwanden'deki Blumer firmalarının dokuma ürünlerini İsviçre'den ithal etmiştir.[29] Genç, dinamik tüccar, ipek işindeki deneyimlerini kullanarak Marmara bölgesinde bulunan Bursa'da ipek fabrikaları ve Semerkant'ta bir üretim işletmesi kurmuştur. Denetim olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle, riski azaltmak için, Bursa'daki iplikhaneler sadece bir mevsimliğine kiralanmaktaydı. Buna karşılık ilginç olan durum, Hans Belart'ın oldukça uzakta olan Semerkant'ta bir ipek fabrikasını riski üstlenerek çalıştırmasıdır. Buna karar vermesi için kâr şansının çok yüksek olduğunu hesaplamış olması gerekir. Gene de İsviçreli girişimci, bu projeden çok da memnun değildi, çünkü oradaki yönetici Bauer, sürekli olarak sermaye artırımı talebinde bulunuyordu. Belart 1894'te şubeyi kendi üzerine geçirdi ve hemen iyi netice aldı. Bunun üzerine Belartlar, şirketi yöneten Bauer'in kârın bir kısmını kendi cebine aktardığı kanısına vardılar.

Hans Belart başarıya ulaşmak için çok savaşmıştır, ama sonunda zengin olmuş ve kişiliği sayesinde İsviçre kolonisinde saygınlık kazanmıştır. Böylece 1884'te Osmanlı yönetimi ile gümrük müzakerelerini yürüten dört kişilik İsviçre heyetine üye seçilmiştir.[30] 1905'te İstanbul'da kurulmuş olan "Brauerei Bomonti" adındaki İsviçre bira fabrikasına da hissedar olmuştur. Baba Hans Belart, çocuklarının Brugg'daki Çocuk Festivali'ne katılmalarına da büyük önem vermekteydi. Bu da memleketine bağlılığının bir işaretidir. Ama ne yazık ki yaşlılığında İsviçre'ye geri dönme arzusu gerçekleşmemiştir. Hans Belart, karısının ölümünden kısa bir süre sonra 60 yaşında vefat etmiştir. Evliliklerinden dört çocukları olmuştur ve aile üç kuşak boyunca Boğaz dolaylarında etkinliğini sürdürmüştür.

Konstantinopolis'e tüccarların yanı sıra başka İsviçreli serbest meslek sahipleri de göç etmişlerdir ve Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşmasına çok katkıları olan geniş Avrupalı uzmanlar grubuna katılmışlardır.

Örneğin Neuenburglu hekim Dr. Edmond Lardy (1859-1935), 1889'dan itibaren sekiz yıl İstanbul'da yaşamış ve başlangıçta sultanın özel hekimliği konumuna getirilmiş, daha sonra da Osmanlı-Yunan savaşında cephede baş operatör olarak görev yapmıştır. Tessinli tanınmış bir mimar ailesinden gelen Fossati kardeşlerden Gaspare Fossati (1809-1883), Pera semtindeki Rus Elçilik Sarayı'nın yeni yapısını kendi planlarına göre gerçekleştirmiştir (1838-1845). Bu işte ve diğer bütün işlerinde de gene kendisi gibi yetenekli bir mimar olan ve 1839'da Türkiye'ye gelen kardeşi Giuseppe Fossati (1822-1891) ona yardım etmiştir. Gaspare Fossati, Konstantinopolis'e yerleştikten sonra hükümetin emrine girmiştir ve Sultan I. Abdülmecit'in isteği üzerine Aya Sofya'nın restorasyonunu yönetmiştir (1847-1849). Fossati kardeşler çok sayıda Boğaz köşklerinin, Hıristiyan kiliselerinin, "Osmanlı İmparatorluk Üniversitesi" olan *Darülfünun*[31] binasının, Avusturya için "Venedik sarayı"nın ve daha birçok elçilik rezidansının inşaatını yapmışlardır. Genç Giuseppe Fossati, padişahın özel teveccühüne mazhar olmuştur. Aya Sofya'nın gösterişli duvar kaplamalarını da Fossati kardeşler yapmışlardır. Gaspare ve Giuseppe Fossati 1860'ta Milano'ya dönmüşlerdir.[32]

Alman-İsviçre Okulu camiasının gelişmesi de ilginçtir. Önceden var olan iki okulun birleşmesinden "Gute Deutsche Schule" (İyi Alman Okulu) adı verilen yeni bir okul kurulmuştur. Okul kayıtlarında Almanlara ve İsviçrelilere öncelik tanınması koşulu kondu, bunun dışında kayıt için yapılan başvuruların sırası dikkate alınıyordu. İsviçrelilerin bu kuruluşun gerçekleşmesindeki katkılarının tanındığını ifade etmek için, okulun adına sonradan "İsviçre" sözü de eklenmiştir. Böylece hem İsviçre kolonisine teşekkür borcu ödenmiş, hem de büyük parasal katkıların devamı sağlanmıştır. "Bu ad değiştirildiği takdirde, minnet borcu yükümlülüğünün yerine getirilmemesinden ve aynı zamanda okula yapılacak maddi katkıların kaybedilmesinden korkulmaktadır."[33] Zira Konfederasyon üyeleri, okulun mutat harçları dışın-

da ilkokul binasının inşaatı için 12.000 Goldmark yardımda bulunmuşlardır. Okulda sürekli 15-20 İsviçreli öğrenci öğrenim görmekteydi.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşının kanlı olaylarının arkasından yeni bir Türkiye Devleti kuruldu. Yaklaşık 100 yıldır devletin gölgesine sığınmış olan İsviçrelilere sağlanan ve onlar tarafından en iyi biçimde değerlendirilen gelişme olanakları artık ortadan kalkmıştı. Türkiye'de kalabilmek için artık yeni olanaklar aramaları gerekiyordu.

Notlar

1 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İsviçrelilere ilişkin ayrıntılı bilgiler için karş. SIGERIST, Stefan: "Schweizer im Orient, Schaffhausen 2004, s. 12-164

2 Devlet Arşivi, Zürih WI 20 194.2 Faul 4.

3 Karş: BABEL, Antony: "Les métiers dans l'ancienne Geneve" Şu yayının içerisinde: *"Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie* 33. Geneve 1916, s. 522 v.d.

4 Karş. "Historisches Lexikon der Schweiz" Url: www.dhs.ch.

5 Bundesarchiv Bern E 2001/1785.

6 Karş: BRUNNER,Bertha: *Zur Erinnerung an Carl Brunner von Wattenwyl.* Wien 1914.

7 Karş. SIGERIST, *Schweizer im Orient*, s. 15

8 Karş. *Historical Dictionary of the Ottoman Empire.* Lanham v.d. 2003, s. 50.

9 Karş. *Centre des Archives Diplomatique de Nantes*: Liste Générale des sujets français qui se trouvent en cette ville de Constantinople 1811. CADN AFC E 498. Burada geçen 358 ismin içinde İsviçreli olarak sadece 44 yaşındaki Neuenburglu gravür ustası Louis Emmonet ve 50 yaşındaki Cenevreli saatçi Jean de Soleil bulunur.

10 Karş: *Centre des Archives diplomatique de Nantes*: Réoertoire du registre matriculé des protégé français: 1856-1872. Consulat Istanbul Serie A/235. Berlin'deki Dışişleri Dairesi'nin araştırmalarından, koruma isteklilerinin milliyetlerini Almanların 1912'ye dek belirtmedikleri sonucu çıkmıştır.

11 Karş. WITSCHI, Beat: *Schweizer auf imperialistischen Pfaden.* Stuttgart 1987, s. 24 v.d.

12 Karş. BELART,Hans: *Der Schutzgenosse in der Levante.* Diss. Bern 1898, s. 102.

13 Karş. Bundesarchiv Bern E 13 B/270.

14 Karş. WITSCHI, Schweizer (Dipnot 11 gibi), s. 234 v.d.

15 Karş. Bundesarchiv Bern E 13B/271.

16 Karş. Bundesarchiv Bern E 2200. 11 (-)-/1 Ankara Elçiliği ve 2200.159 /1/4 Varlık Vergisi.

17 Karş. BABEL, Anthony: "L'Horlogerie Genevoise à Constantinople et dans le Levant du XVIe au XVIIIe siecle." *Etrennes genevoises*, 1927 içinde, s. 63.

18 Karş. ELDEM,Edhem: *French Trade in Istanbul in the 18th century.* Leiden, Boston, Köln 1999, s. 206.

19 Karş. KURZ, Otto: *European clocks and watches in the Near East.* Londra 1975, s. 54 v.d.

20 Karş. BABEL, Antony: *Les metiers dans l'ancienne Geneve*. Geneve 1916, s. 73 v.d.

21 Siegerist-Belart Konstantinopolis/Brugg mektuplaşması. Transkripsiyon ve derleme: Peter Belart, Schintznach-Dorf. Yayınlanmamıştır.

22 Veronika Belart-Henz tarafından Brugg kentinden Konstantinopolis'teki kızına yazılmış 14 Eylül 1859 tarihli mektup.

23 Karş. WARTMANN, H.: *Industrie und Handel des Kantons St. Gallen*. St. Gallen 1875, s. 627 v.d.

24 Karş. *Glarner Wirtschaftsarchiv, Schwanden*: Hauptbücher Streiff. Streiff firmasına ait belgeler bu makalenin yazılışı sırasında henüz tamamen incelenmemişti. Bu nedenle kaynakları adlarıyla birlikte bildirmek mümkün değildir.

25 Karş. *Glarner Wirtschaftsarchiv, Schwanden*: Hauptbücher Blumer.

26 HIRZEL, Edgar/Werner HİRZEL (Yay). "Aufzeichnungen und Tagebuch von Johann Caspar Hirzel (1832-1911." Privatdruck, Zürih 1986.

27 Die Familie Belart. Aarau 1957, S. 25 v.d. Hans Belart'ın ve ailesinin birçok mektubu ve BELART, Walter:"Erinnerungen (Anılar) 1997" Hans Belart- Schneider torunu Robert Amsler'in özel arşivi.

28 Konstantinopolis'te bulunan Rosalie Belart-Lanz'ın Brugg'daki görümcesi Ida Siegrist-Belart'a yazdığı 6.12.1877 tarihli mektuptan alıntı. Peter Belart Schintznach-Dorf özel arşivi; "Briefe" (Mektuplar) Archiv Belart Arbon.

29 Karş: PHILIPPSON, Alfred: Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien. (Batı Anadolu'da yolculuk ve araştırmalar) Gotha 1910, s. 72; Glarner Wirtschaftsarchiv St. Galen. Hauptbuch (Ana kütük) Naef.

30 Karş. Bundesarchiv Bern 13 B/270.

31 Gaspare T(rajano) Fossati'nin inşa ettiği bina 1933'te çıkan bir yangında büyük zarar görmüştür. Karş: BATUR, Afife: "Darülfünun Binası," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 2* (1994) içinde s. 562-563.

32 Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler 12 (Leipzig 1916), s. 239 ve Historisch-biographisches Lexikon 3 (Neuenburg 1926), s. 205.

33 Bundesarchiv Berlin R 901/70156 ve R 901/39674.

Neriman Ersoy Hacısalihoğlu

19. YÜZYIL İSTANBUL'UNDA BULGAR TÜCCARLAR VE BULGAR CEMAATİ

Bulgarların Tsarigrad (Çar Şehri) dediği Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, 19. yüzyılda ticaret ve üretim merkezi konumundaydı. İstanbul'daki ticarette ve üretimde Ortodoks Balkan toplulukları da yer almaktaydı, fakat Osmanlı kayıtları din/kilise aidiyetine göre tutulduğundan, Osmanlı kaynakları bu toplulukların etnik kökenleri hakkında bilgi vermemektedir. Bulgarların etkin olduğu alanların başında gelen tekstil üretiminde çalışanların etnik kökeniyle ilgili kaynak bulmak zor olup, kayıtlarda sadece gelen ürünün cinsinin belirtildiği ve üreticinin isminin ise genellikle belirtilmediği görülmektedir.[1]

Şu ana kadar yapılan Osmanlı araştırmalarında muhtemelen kaynaklarda ayrı belirtilmemiş olmaları nedeniyle genellikle İstanbul'daki Bulgar varlığından pek bahsedilmemektedir. Hatta yoğun olarak abacılıkla meşgul olan Bulgarlar tekstil üzerine yapılan araştırmalarda da anılmamaktadır.[2] Yalnızca tekstil üretiminde belli başlı etnik gruplar arasında Arap, Ermeni ve Türklerin yanında Bulgarların da yer aldığını belirten çalışmalar vardır. Fakat bunlar da İstanbul'daki Bulgarlardan bahsetmemektedir.[3] Bunda şüphesiz Bulgarların 1870'e kadar ayrı bir millet olarak tanınmamaları ve "Rum milleti" çatısı altında yer almaları önemli bir etken oluşturmuştur.[4]

İstanbul'daki Bulgar tüccarlar üzerine pek çalışma yapılmamış olmakla birlikte var olan birkaç araştırma genellikle Bulgarlar tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle ayrı ayrı tüccarlar üzerine yapılmıştır.[5]

Çalışmamda, imparatorluğun ticaret merkezi olan İstanbul'daki Bulgar tüccarlarının faaliyetlerini, hangi alanlarda meşgul olduklarını, İstanbul'un hangi semtlerinde oturduklarını ve genel İstanbul ticaretindeki yerlerini ortaya koymaya çalışacağım. Bu metropolde küçük sayılsa bile göz ardı edilemeyecek bir Bulgar cemaati bulunmaktaydı. Bu cemaat, faaliyetleri sayesinde değişime uğradı ve gelişerek Bulgar milli hareketinde önemli bir rol oynadı.

Bu konuda en önemli çalışmalardan biri Načo Načov'un 1920'li yıllarda kaleme aldığı eseridir. Kendisi de İstanbul'da yaşamış Bulgarlardan olup çok ayrıntılı olarak İstanbul'daki Bulgar cemaatini ele almıştır. Eseri büyük ölçüde kendi gözlemlerine dayanmaktadır.[6] Son yıllarda bu konuda Bulgar tarihçi Hristo Temelski çalışmış ve İstanbul'da Bulgar kilisesinin kurulması aşamasındaki gelişmeleri ve İstanbul'daki olayları değerlendirerek, Bulgar cemaatinin yapmış olduğu mücadeleyi ortaya koymuştur.[7] Bunun dışında şehir çalışmaları arasında İstanbul'daki Bulgar tüccarlarından bahsedenler de vardır.[8] Kaynaklar arasında değerli bir eser ise Hristo Stambolski'nin anılarıdır. Kendisi İstanbul'da önemli görevlerde bulunmuştur.[9] İncelemeler arasında anılması gereken Yeorgios Kiutuçkas'ın "1878'e kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati" adlı makalesinde ise Bulgar cemaatinin kilise için yaptıkları mücadele anlatılmaktadır. Daha ziyade Rum ve Bulgar literatürüne dayanarak hazırlanan bu makale, İstanbul'daki Bulgar tüccarlarının çalıştıkları yerler, Bulgar okullarıyla diğer yabancı okullar ve Bulgarların yayınladıkları kitaplardan kısaca bahsetmektedir.[10]

Aslında bu konu geniş bir çalışmanın başlangıcı olarak nitelendirilmelidir. Fakat, burada genel bir çerçeve içinde ticaretin gelişimini, ticaretle birlikte gelişen kültürel faaliyetleri ve İstanbul'da Bulgar cemaatinin ortaya çıkışını anlatmaya çalışacağım. Bu çalışma, birçok Bulgar tarihçinin iddia ettiğinin aksine, Osmanlı idaresinin sadece "karanlık bir dönem" olmadığını,[11] Bulgarların İstanbul başta olmak üzere İzmir gibi birçok Anadolu şehrinde ticaret yaparak "dünyaya açıldıklarını" vurgulamak açısından da önem taşımaktadır. Nitekim İstanbul, hem buradaki Bulgar cemaati, hem de Bulgaristan'da yaşayan Bulgarlar için çok özel bir konuma sahip olmuştur. Bulgar tüccarları için İstanbul'dan sonra Avrupa'ya ve daha sonra dünyanın dört bir tarafına gitmek çok daha kolay bir hale gelmiştir.

Aşağıda ayrıntılı olarak inceleneceği gibi bu metropoldeki Bulgar topluluğunun faaliyetleri yalnızca ticaretle sınırlı kalmamıştır. "Bulgar olma bilinci" öncelikle burada yaşayan Bulgarlar arasında gelişmiş[12] ve bunun sonucunda ayrı bir kilise gereksinimi ortaya çıkmıştır. Nitekim bağımsız Bulgar Eksarhlığı'nın (1870) kuruluşu büyük ölçüde buradaki Bulgar toplumunun eseri olarak görülebilir. Birçok Bulgar, İstanbul'daki ortam-

dan etkilenerek Rum "özentisinden" kurtulmuş ve Bulgar kimliğini saklamayarak bu kimlik altında önemli başarılar elde etmiştir.

Ticaret Yolları

Bilindiği gibi, ortaçağdan beri Balkan Yarımadası'nın en önemli ticaret merkezi İstanbul'dur. Burası Hindistan'dan Önasya'ya, Akdeniz'den Orta Avrupa'ya birçok yolların kesiştiği bir yerdir. Yollar ve mesafeler ticaret yapmak için önemli bir unsurdur.

Dolayısıyla, Bulgar topraklarının İstanbul'a yakınlığı Bulgar tüccarlarının burayla ve daha sonra Avrupa'yla ticaret yapmalarını kolaylaştırmıştır.

Osmanlı döneminde İstanbul merkez olmak üzere Rumeli'ye üç kol halinde yollar bulunmaktaydı. İlki 'sağ kol' olarak adlandırılmakta ve İstanbul'dan Vize - Kırkkilise (Kırklareli) - Pravadi (Provadija) - Karasu (Cernavodă) - Babadağı (Babadag) - İsakçı (Isaccea) - Akkirman (Akkerman, Bilhorod Dnistrovs'ky) üzerinden Özi (Očakov) ve Kırım'a ulaşmaktaydı. İkincisi 'orta kol' olup, İstanbul - Silivri - Edirne - Filibe (Plovdiv) - Sofya - Niş - Yagodina (Svetozarevo) yolu ile Belgrad'a uzanmaktaydı. Üçüncüsü ise 'sol kol' olup İstanbul - Tekfurdağı (Tekirdağ) - Malkara - Ferecik (Ferrai) - Dimetoka (Didymoteichon) - Gümülcine (Komotini) - Pravişte (Eleftherupolis) - Langaza (Lankadas) - Yenişehir (Larissa) - İzdin (Lamia) yolu üzerinden İstefe'ye (Thebai) ulaşmaktaydı.[13]

Osmanlı merkezinin hinterlandı durumunda olan Bulgar topraklarından İstanbul'a hem karadan, hem de sudan gitmek kolay olduğundan, İstanbul'da ticaret yapmak Bulgarlar için iyi bir fırsattı. Genellikle, Bulgarlar karadan Edirne'ye ve daha sonra İstanbul'a büyük kervanlarla; denizden ise Karadeniz limanları Varna veya Burgaz'ı kullanarak ticaret yapmışlardır.[14]

Ayrıca Meriç nehrinden sallarla da birçok ürün Edirne'ye veya Enez'e ve oradan İstanbul'a ulaşabilmiştir. Meriç nehrinin Filibe ve Pazarcık gibi şehirlerden geçmesi burada ticaret yapan kişilerin de işini kolaylaştırmıştır. Nehir sayesinde Bulgarlar mallarını İstanbul'a daha kolay ulaştırabiliyor ve aynı şekilde Avrupalı tüccarlar da kendi mallarını Bulgar topraklarında pazarlayabiliyorlardı. Ayrıca Edirne'nin Enez limanına yakınlı-

ğından dolayı buradan yapılan ticaret karadan yapılan ticaretten çok daha ucuza geliyordu.[15]

18. yüzyıl Fransız seyyahı Beaujour nehirden Edirne'ye 4.500 ile 20.000 kg arasında mal taşındığını yazmıştır.[16] 1824 yılında Çirmen mutasarrıfına gönderilen bir emirle Meriç nehrinden Edirne'ye ve oradan da Enez'e gönderilen pirincin bundan sonra Rodosçuk'a (Tekirdağ) gönderilmesi istenmiştir. Aynı belgeden pirincin sadece Meriç'ten taşındığını öğrenmekteyiz.[17]

Bunun dışında Bulgar abacıları da abalarını sallarla İstanbul'a göndermişlerdir. 1833 tarihli bir belgeden İstanbul'a bir salla 1508 top aba gönderildiğini görmekteyiz.[18] Ayrıca Meriç nehrinden sallarla Osmanlı askerlerine yiyecek ve giyecek de taşınmıştır.[19]

1838 yılında İstanbul dışına mal satılmasını engelleyen "hububat yasağının" kaldırılmasından sonra Bulgarlar daha fazla buğday yetiştirmeye başlamışlar ve dolayısıyla Trakya bölgesinden sallarla birçok hububat ihraç edilmiştir. Bu reformdan sonra 1838 ile 1842 yılları arasında hububatın ihracatı çoğalmıştır.[20]

İstanbul'a Gönderilen Ürünler / Mallar

Verimli Bulgaristan topraklarında iktisadi yönden çok zengin bitki çeşitleri yetiştirilebiliyordu. Bölgenin fethinden sonra, burada Osmanlılar tarafında klasik Osmanlı yiyeceği olan pirincin yetişmesi için çeltik tarlaları kurulmuştur. Daha 1455 yılında Filibe'de çeltik üretimi hakkında bilgiler vardır.[21] Topkapı Saray'ındaki Matbah-ı Amire için Filibe'den pirinç temin edilmiştir.[22] Ayrıca daha 16. yüzyıldaki belgelerde Kazanlık bölgesinden İstanbul'a koyun eti ile un, buğday, bulgur, bal ve yağ gönderildiği görülmektedir.[23] O dönemde Filibe'de celeplik yapan birçok Bulgar tüccarı olduğu kaydedilmiştir. Örneğin 1567'de Filibe kadısına gelen bir emirle İstanbul'a 25.115 koyun getirilmesi istenmiştir. Celeplik mesleği 16. yüzyılın sonunda o kadar gelişmiştir ki Filibe kazasında 1.349 celep kaydedilmiştir. Bu celeplerin ünü İstanbul'a kadar uzanmıştır. Özellikle Avretalan (Koprivštitsa) ve Kalofer'den çok celep vardır.[24] 19. yüzyılda İstanbul'a koyun etini Kazanlık'tan Papazovi, Pipalovi ve Mitjoolovi gibi meşhur tüccar aileler tedarik

ediyordu. Ayrıca İstanbul ve Avrupa'da iyi satılan gülyağı ve gülsuyu Kazanlık bölgesindeki gül bahçelerinin güllerinden üretiliyordu.[25]

18. yüzyılda Filibe tüccarları İstanbul'un temel ihtiyacı olan aba, hayvan, yün, deri, sebze ve meyve tedarikinde bulunuyorlardı. Fakat, şunu da belirtmeliyiz ki başlarda Bulgaristan topraklarından aba ithalatı ve ihracatını yapanlar genellikle Dubrovnikli tüccarlardı. Onlar genellikle, yünlü kumaş ve o zamanlar çok bilinen ve çok aranan işlenmiş deriler de satmaktaydılar. Filibe'de pamuk, tütün, ipek böceği gibi çeşitli ürünlerin yetişmesi ve imparatorluğun iç pazarının ihtiyaçlarını karşılaması maksadıyla devlet birtakım teşvikler yapmıştır. Bununla birlikte devlet, bu topraklarda yetişen birçok ürüne el koyarak, bu ürünleri sadece İstanbul pazarı için satın almıştır. Bu ürünlerden bir kısmı ise askerlerin ihtiyaçlarına yöneliktir. Bunlar genellikle temel ihtiyaç sayılacak çeşitte olup, örneğin buğday, yün, pamuk, işlenmiş deri, peynir, kaşar, konserve et, kömür, odun, demir ve abadır. Süt ürünleri, buğday, un, pastırma ve sucuk gibi ürünlerde sürekli ihracat yasağı bulunmuştur. Yasak nedeniyle yalnızca İstanbul'a gelen bu ürünler İstanbul pazarında iyi bir tüketici kitlesi bulmuş ve tamamıyla tüketilebilmiştir.[26] Özellikle 18. yüzyılın sonları Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'daki tekstil üreticilerinin büyüme ve zenginleşme yaşadıkları bir dönem olarak bilinmektedir. 19. yüzyılda tekstil üretimindeki artış devam etmiştir. Nitekim 1870'lerde sadece Bulgaristan'da 1 milyon metre karenin üstünde aba ve elbise üretilmekteydi.[27]

Filibe ve Kondika

Filibe'deki abacılık üzerine *kondika* adıyla çok değerli bir kaynak mevcuttur. *Kondika* bir kayıt defteri olup iki yüz yıla yakın bir süreyi kapsamaktadır. 1675 ile 1860 arasında tutulan kayıtlarda ticaretle ilgili bilgiler yanında loncanın örgütlenmesi ve sosyal hayatı hakkında da bilgiler vardır. Bu kayıt defterinde yıllık sınavlarını geçmiş ve giriş vergilerini ödemiş olan çıraklar ile kalfalar esnaf olarak kaydedilmişlerdir.[28]

Kondika'daki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Filibe'deki abacılık Rumların elindeydi. Aralarında Anadolu'nun içlerine kadar ismini duyurmuş olan Kiriak Menon da bulunmaktaydı. *Kondika*'da diğer ismi geçen tüccarlardan Argir Kuyumcuoğlu Viyana'da bir dükkân açmayı

başarmıştı; Konstantin Mandracıoğlu ise ticari faaliyetlerini Kalküta'ya kadar genişletmişti. 1811 ile 1856 yılları arasında bu durum değişmeye başladı. Kondika'da ilk kez Bulgar isimleri çoğunluğu oluşturmaya başladı.

1856-1859 yılları arasında Rumların kontrolü altında olan abacı loncası dağıldı ve yerine bütünüyle Bulgarlardan oluşan yeni bir lonca kuruldu.[29] 19. yüzyıldaki bu gelişmeden de görüldüğü üzere Bulgarlar üretim ve ticaret alanında önemli süreçlerden geçerek en geç yüzyılın ortalarında Bulgaristan'ın birçok bölgesinde öncü bir konuma yükseldiler.

İstanbul'daki Ticaret

18. yüzyılda Rumlar, Türkler, Ermeniler, Yahudiler ve kısmen Bulgarlar Osmanlı ekonomik hayatında önemli bir konum elde ettiler.[30] 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu artık dünya pazarında çok daha fazla bağlantı sağlamış durumda olduğundan, İstanbul'daki dış ticaret partnerleri değişmiş ve çok hızlı bir şekilde Türk pazarlarında İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar yer almaya başlamış ve Bulgar topraklarına kadar yayılmışlardır.[31]

Aynı dönemde Filibeli Bulgar tüccarlarının Anadolu'dan Hindistan'a kadar abalarına alıcı bulduklarını görüyoruz.[32] Bu dönemde İstanbul bir nevi Doğu ve Batı dünyasının ticaret ve kültür merkezi olarak görülmektedir. Bu durumda Bulgar tüccarları bu güçlü ve kapitalist rekabete girmek zorunda kalmışlardır. Ticarette fazla tecrübesi olmayan Bulgarlar, buna rağmen oldukça önemli başarılar elde etmişlerdir. Sadece İstanbul pazarında başarılı olmayıp, ürünlerini Orta Avrupa pazarlarına kadar ulaştırmışlardı.

İstanbul'da Bulgarlar

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında Bulgarların İstanbul'a gitmelerinin başıca iki nedeni vardı. İlki daha iyi para kazanarak, daha iyi bir hayat sürmek, ikincisi ise yaşadıkları bölgedeki idareden ve muhtemel baskınlardan, örneğin Kırca Ali isyanlarından, korkmalarındandır.[33] İstanbul'daki Bulgar tüccarlarının sayısı hakkında kesin istatistiki bilgiler bulunmamaktadır. Bu konuda çeşitli görüşler vardır. Naçov, 21 Ocak 1863 tarihli *Balgariya* gazetesine atıfta bulunarak İstanbul'da 8.000 abacı, 5.000 tüccar,

4.000 ekmekçi, 3.500 bahçıvan, 2.000 faytoncu, 2.550 balıkçı, 600 mutafçı, 1.500 hizmetçi ve aşçı, 3.000 çiftliklerde çalışan irgat, 1.500 çoban, 400 tütüncü ve 500 derici olmak üzere toplam 32.550 Bulgar bulunduğunu yazmıştır.[34] V. Grigorijeviç 1844 yılında 20.000; İ. Georgijev 30.000; Sv. Milar ve N. E. Sapunov ise 50.000 Bulgar bulunduğunu, bunlar arasında tüccarların ve zanaatçıların yoğunlukta olduğunu belirtmektedir.[35] Bulgar Ansiklopedisi'nde bu rakam 35.000-40.000 olarak verilmiştir.[36] Stanford J. Shaw 1882 yılında 110 Bulgarın kendi evinde, 3.057 Bulgar tüccarının dükkânlarda ve 128'inin hanlarda yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca 1885 yılında İstanbul'da doğan Bulgar sayısının 46 ve dışarıdan gelenlerin sayısının ise toplam 4.331 kişi olduğunu yazmaktadır.[37] Hristo Temelski ise 19. yüzyılın ortalarına doğru İstanbul'daki Bulgar sayısının 50.000'den fazla olduğunu, 1885 yılında ise 44.377 Bulgarın İstanbul'da bulunduğunu belirtmektedir.[38] Filibe üzerine yapılan bir çalışmada ise İstanbul'da 60.000 kişilik bir Bulgar cemaatinin varlığından söz edilmektedir.[39]

Bulgar Ticaret ve Kültür Merkezi Olarak Balkapanı Han

Çoğunun kendi işyerleri bulunan Bulgar tüccarları, İstanbul'da çalışmalarını Bulgarların ticaret merkezi niteliğindeki Balkapanı Han'da yürütmüşlerdir.[40] Yeni Cami ile Küçükpazar arasında bulunan bu han İstanbul hanlarında görülen yapı şekline sahip olup Bizans devrinde inşa edilmiştir. Yapım tarihi ve mimarı belli değildir. Kitabesi de olmayan bu hanın özellikleri, yapının bir 16. yüzyıl yapısı olduğunu gösterir. İstanbul'a gelen ticaret ve gümrük eşyaları için yaptırıldığı da bulunduğu yerden dolayı anlaşılmaktadır. 87x52 metrelik 4.500 m² bir alan üzerine revaklı avlulu ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Balkapanı Hanı Filibe'deki Kurşun Hanın yapı şekline benzemektedir. Hanın büyük ve demirden ana giriş kapısındaki bekçi sabah ve akşam kapıyı açıp kapatmaktaydı. Alt katta malları koymak için küçük ve karanlık 60 kadar dükkân bulunmaktadır. İkinci katta ise tüccarların işyerleri vardır. Bu işyerlerinde aba ve gülyağı bulunur. Taş duvarlı, kurşun kaplı kubbeli olan bu yapıyı dışarıdan katları belirleyen profilli bir taş silme dolaşır.

Balkapanı Handa tüccarların –Načov'a göre– çoğu Bulgar olup aralarında Rum ve Ermeni de bulunuyordu. Alt kattaki odalarda Türkler ve Mı-

sırlılar vardı. İstanbul'da önemli başarılar elde etmiş Bulgar tüccarlarından Hristo P. Tăpčeleštov, Ivan Dočov, Genčo Komsijev ve Hristo D. Karaminkov'un işyerleri de bu handa bulunuyordu.[41]

Abacı Esnafı

Bu handa Bulgar esnaf grupları teşkilatlanmıştı. En büyük esnaf gruplarından birini abacı esnafı oluşturmuştur. İstanbul'da Bulgar abacıların yoğunluğu II. Mahmud'un askeri reformlarıyla ilgilidir. II. Mahmud Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra Osmanlı ordusunda yenilikler düşünmüştür ve ilk olarak askeri üniformaları Avrupa'ya uygun olarak değiştirmek istemiştir. Yeni kıyafetlerin dikimi için İstanbul'a Bulgar abacılarını çağırmıştır. Kalofer'den Ivan Trifonov adlı abacı ordunun bu siparişlerini yerine getirmiştir. Bulgar yazar Načov; Trifonov'tan memnun kalan Sultan II. Mahmud'un daha sonra onu nazır olarak tayin ettiğini belirtiyor.[42]

Balkanlar'daki en önemli tekstil üretim merkezlerinden birini İslimye (Sliven) ve çevresindeki kazalar oluşturmaktaydı. Osmanlı Balkanlar'ındaki ilk tekstil fabrikası (çuha fabrikası) 1835/1836 yılında İslimye'de kurulmuştur. Bu fabrikada, batıda Eski Zağra, kuzeyde Tuna nehri, doğuda Karadeniz'e kadar uzanan bölgedeki kazalardan temin edilen yünle Osmanlı ordusu için elbise imal edilmiştir.[43]

19. yüzyılda abacılıkla ünlenen bir başka bölge Filibe ve çevresidir. Şehirde bulunan kaliteli yün fazlalığına karşılık, pazarlarda şayağın bulunmaması ve özellikle modern Osmanlı ordusunun yarattığı talep bölgedeki abacılık mesleğinin önemini artırmıştır. 1826 yılında Babıâli Filibe abacılarına ilgi göstererek, Meriç vasıtasıyla Edirne'den Enez'e ve oradan da Anadolu'ya ihracat yapan abacılara kolaylıklar sağlamıştır. Osmanlı idarecileri buradan yıllık 300.000 şayak elde edileceğini düşünerek, Osmanlı askerlerinin elbiselerinin siparişlerini burada yaptırmaya başlamışlardır. 1829 yılında İstanbul'dan Filibe'ye 80.000 arşın[44] şayak ve Pazarcık'tan 2.000 top aba satın almak üzere memur gönderilmiştir. 1831 yılında 18.104 kuruş değerinde aba İstanbul'a gönderilmiştir.

Osmanlı ordusu için verilen büyük siparişler Filibe ve çevresindeki köylerde abacılığın çabuk gelişmesine ve bu bölgenin üretim merkezi ola-

rak gündeme gelmesine neden olmuştur.[45] Fakat abacılar öncelikle İstanbul'dan gelen emirleri ve talepleri veya siparişleri yerine getirmek zorundaydılar. Mesela bir vesikadan anlaşılacağı üzere Bahar, İvraca, Yenişehir ve Selanik yörelerindeki memurlara gönderilen yazıda, ordu için alınacak kış elbisesi için Ahiçelebi, Darıdere, Pazarcık ve Filibe'de imal edilecek aba için yün gerektiği bildirilmiştir. Gerekli koyun yününün zamanında tedariki ve hazinece karar verilmiş münasip fiyat ile gönderilmesi istenmiştir.[46] Buna benzer şayak siparişlerine ve ne miktarda yapılması gerektiğine Osmanlı vesikalarında da rastlıyoruz. Genellikle bu siparişler tanınmış Filibeli abacı Mihalaki Gümüşgerdan tarafından alınmıştır.[47]

Tanınmış Bulgar Tüccar Aileleri

Gümüşgerdan Ailesi

19. yüzyılın ilk yarısının önemli tüccar ailelerinden biri Filibeli Gümüşgerdan ailesidir. Bu aile süreç içinde Rum kimliğini benimsemiş Bulgar tüccarlarına da önemli bir örnek teşkil eder. Atanas Kalmukov Gümüşgerdan'ın dedesi Rupçoz nahiyesi Boykovo köyündendir. Bu Bulgar aile, dönemin "modasına" uyarak kendini Rum olarak takdim etmiştir. Sadece Bulgaristan'da değil Osmanlı İmparatorluğu genelinde Rumlar daha elit bir konumda olduğu için birçok Bulgar Rumluğa özenmiştir. Bunun önemli sebeplerinden biri o dönemde Bulgarların kendi kiliselerinin olmaması ve patrikhaneye bağlı olmalarıdır. Ayrıca patrikhanenin İstanbul'da oluşu ve ibadet dilinin Rumca olması da Bulgarların Rumluğu daha saygın bir kimlik olarak görmelerine neden olmuştur. Rumcanın 18. ve 19. yüzyılda Balkanlar'da önemli bir ticaret dili olması da başka bir etken olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı idarecilerinin Rumlara daha yakın olmaları ve önemli görevlere Rumları atamaları da şüphesiz önemli bir etkendir. Zengin Bulgar kesimi artık Rumca konuşmaya ve çocuklarını patrikhaneye bağlı Rum okullarına göndermeye başlamıştır.

Bir orta gelirli aileden gelen Atanas Kalmukov da Rumlara damat olunca kendine Gümüşgerdan adını takmış ve abacı pazarında bu adıyla tanınmıştır. Oğulları Mihalaki Atanasov Gümüşgerdan (Çelebi Mihalaki), Georgi Atanasov Gümüşgerdan ve Dimitraki Atanasov Gümüşgerdan'dır.

Mihalaki, abacıbaşı olduğunda kardeşi Dimitraki'yi İstanbul'a göndermiş ve Küçük Yeni Han'da bir işyeri açmıştır. Fakat zaman içinde çok borçlanmıştır. Osmanlı idaresine borçlarını ödeyemediği için oldukça zor günler geçiren Gümüşgerdan, Filibe mutasarrıflığına tayin olan Maşuk Paşa ile dostluğu sayesinde bu durumu düzeltmiştir. İstanbul'dan gelen elbise siparişlerini iki kardeş ortaklaşa yerine getirmişlerdir.[48] Firmanın adı "Mihalaki ve Dimitraki A. Gümüşgerdan" olarak faaliyette iken, fakirlere zulüm ettiği gerekçesiyle yanlışlıkla kardeşinin yerine Dimitraki bir Pomak tarafından öldürülmüştür.[49]

Mihalaki'nin damadı Toma Stefanov İstanbul'da abacıbaşusta olarak Osmanlı ordusunda duyulan aba ihtiyaçlarını gidermek adına çok büyük yatırımlar yapmıştır. Mihalaki ise mevcut üretimin yanında Filibe, Pazarcık ve İstanbul'da mal mülk sahibi olmuştur. 1848 yılında Filibe'nin 11 km güneydoğusunda bulunan Değirmendere (günümüzde Părvenec) köyünde bir tekstil fabrikası kurmuştur.[50] İslimye'den sonra Osmanlı Balkanlar'ında kurulmuş ikinci fabrika olan bu işletme için makineler özel olarak Avusturya'dan getirtilmiş ve eğitimli uzmanlar makineleri monte etmek için Filibe'ye gelmiştir. 50'li yıllarda bu fabrikada yaklaşık 60 ücretli işçi çalışmaktaydı. Daha ilk sene 1850 yılında imal edilen şayağın % 25'i (100.000/400.000 arşın) Osmanlı ordusu için üretilmiştir.[51]

Çalıkoğlu Ailesi

Kilise mücadeleleri esnasında İstanbul'un önde gelen Bulgar tüccar ailelerinden biri de Çalıkoğlu (Čalăkovci) ailesidir. Avretalan/Koprivštitsa'dan Filibe'ye göç ettikten sonra hayvancılıkla meşgul olup koyun ve büyükbaş hayvan yetiştirmeye başlamış, bu hayvanları İstanbul pazarında satmışlardır. Ailenin en meşhur isimleri Stoyan ve Vălko Todorov Čalăkov, Osmanlı idarecileri tarafından "Büyük Çaliki" olarak bilinmektedir. Kısa sürede celeplik işinden büyük paralar kazanan Vălko Çalıkoğlu Osmanlı sultanı tarafından kabul gören biri olmuştur. Hem İstanbul'daki paşalar, hem de Filibe'deki idareciler arasında sözü geçen Çalıkoğlu Bulgarların kilise mücadelesinde ve okul yapımında yer almıştır. 1841 yılında öldükten sonra oğlu Nedelyo'ya - Manjo Stojanov'a göre - Babıali Trakya bölgesinin baş beylikçisi

olarak devlet nişanı vermiş ve İstanbul'daki tüccar çevresinde saygı gören bir isim olmuştur. Genç yaşta ölen Nedelyo'nun yerine İstanbul Heybeliada'daki Ticaret okulundan mezun oğlu Nikola Çalıkoğlu geçmiştir. Stoyan Çalıkoğlu da oğulları ve damatlarıyla İvraca, Trakya ve Dobruca bölgelerinden ondalık (öşür) toplamışlardır. Stoyan Çalıkoğlu ile ikinci kuşak Çalıkoğullardan oğlu Georgaki Efendi ve yeğeni Dr. Stoyan Çomakov ön plana çıkmışlar ve İstanbul için koyun temin etmişlerdir. Çelebi Georgaki adıyla 1840'larda Heybeliada Rum okulunda okumuş ve 1870'lerde Rusçuklu İvanço H. Petroviç'le İstanbul'daki Şura-yı Devlet üyesi olmuşlardır.[52]

Çomakov

Çalıkoğlu sülalesine anne tarafından akraba bir diğer meşhur tüccar ailesi Çomakovlardır. Salço Çomakov dayıları sayesinde ticaret yapmak için ferman temin etmiş ve Avrupa, Hindistan ve İran'la ticaret yapmıştır. Şüphesiz bu sülalenin en parlak ismi Dr. Stoyan Çomakov'du. Liseyi Atina'da okuyan Çomakov, İtalya ve Fransa'da tıp uzmanı olmuştur. İstanbul'daki kilise mücadeleleri esnasında aktif faaliyetlerde bulunmuştur. Türk dostu olarak bilinen Çomakov 1877 yılında Şura-yı Devlet üyesiydi.[53]

İstanbul'da Tekstil İmalatı: Atmeydanı'ndaki Ambar

Hristo Tanev Stambolski'nin anılarına göre İstanbul'da da askerlere giysi dikilmesi için Türk, Rum ve Ermenilerin yanı sıra birçok Bulgar terzi Atmeydanı'nda Ambar denilen yerde çalışmaktaydı. Eski bir kervansaray olan bu yapı Atmeydanı'nın batısında Sultan Ahmed Camii'nin karşısında bulunuyordu.[54] Temelski, bu Ambar'ı bir manastıra benzeterek birçok küçük odasının bulunduğunu ve çatısının kurşundan yapılmış olduğunu belirtiyor. Ayrıca bu küçük odalarda birçok abacı Bulgarın çalıştığını da ifade ediyor.[55] Bu tanımlamalardan günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılan İbrahim Paşa Sarayının o dönemde terzihane/dikimhane olarak kullanıldığı ve isminin de Ambar olarak bilindiği anlaşılıyor.

Buradaki çalışanların sayısı hakkında çeşitli görüşler vardır. Stambolski anılarında 1859 yılında Ambar'da 4-5 bin Bulgar'ın çalıştığını belirtiyor.[56] Načov ise Ambar'da çalışan terzilerin başkalfalarının Hristo Z. Fotinov

adlı Bulgar olduğunu, bu terzilerin yaklaşık sayılarının 1.000 kadar olduğunu ve bunların çoğunun Bulgar olduğunu ifade ediyor.[57] Temelski'ye göre II. Mahmud Ambar'ı ziyaret etmiş ve burada çok sayıda Bulgar abacı ustası, kalfa ve çırağı görünce çok şaşırmış. Ayrıca anılarında bu terzilerin yarı askeri bir rejimde oldukları da ayrıca belirtiliyor.[58] Bulgar terzilerin çoğu Kalofer, Karlova, Avretalan (Koprivštitsa), Klisura, Eski Zağra (Stara Zagora), İslimye (Sliven) ve Kotel (Kazan) kasabalarından ve civarındaki köylerden gelmekteydi.[59] Sultan, terzilerin yapmış oldukları işi yakından takip ederek onları sık sık huzuruna çağırırmış. Bulgar terziler 4 Mart 1848 yılında "Sveti Haralampi" adlı esnaf bayramını kutlamışlar ve ilk defa Kumkapı'daki Rum kilisesinde Bulgarlar için Slav dilinde ibadet edilmiştir. Maddi durumları iyi olan terzilerin, siyah feslerinde mesleklerinin alameti olan makas motifi vardı.[60]

Bulgarlar, İstanbul'da balıkçılık da yapmışlardır. Fransız gezgin Xavier Hommaire de Hell 1846 Ağustos ayında İstanbul'da iken Boğaz'da Bulgar ve Rum balıkçılar gördüğünü yazmış ve kitabında haklarında bilgi vermiştir.[61] Bulgar tüccarları genellikle dericilik, balıkçılık, abacılık, terzilik, çorapçılık, eskicilik, bahçıvanlık, kasaplık, ekmekçilik ve sütçülük gibi mesleklerle meşgul olmuşlardır.

Önemli Bulgar tüccarların işyerleri yukarıda da bahsettiğimiz gibi Balkapanı Handa, Sümbül Handa, Küçük Yeni Handa, Yağcı Handa, Kurşun Handa ve Vezir Handa bulunuyordu.[62] Načov'a göre abacı dükkânları genelde Tophane'deymiş, fakat daha sonra caddelerin genişletilmesiyle işyerlerini Çorapçı Han, Elçi Han, Fazlı Paşa Hanı ve Süleyman Paşa Hanı gibi Galata ve Edirnekapı'daki çeşitli yerlere taşımışlardır.[63]

Bulgarların İstanbul ve Çevresinde Oturdukları Semtler / Yerler

Bulgarlar İstanbul'da genelde Kasımpaşa, Topkapı çevresi, Ortaköy, Fener, Kumkapı, Hasköy, Beyoğlu, Tatavla, Ayvansaray, Galata, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy, Yeniköy, Üsküdar, Haliç, Terkos, Çatalca ve Boğaziçi çevresinde oturuyorlardı. Fakat Silivri ve Çorlu kazalarındaki köylerde de birçok Bulgar vardı. Onlar genelde baştan ayağa deriden hazırlanmış giysilerle yabancıların da dikkatini çekmiştir. Tanzimat'ın ilanıyla İstanbul'da bazıları padişah atlarının bekçiliğini yapan Bulgarlar, yabancıların gözünde gayda

denen müzik aleti ile "raçenitsa" oyunuyla sokaklarda dans ederek para kazanan kişiler olarak tarif edilmişlerdir.

18. yüzyılın ikinci yarısında Bulgarların çoğunun köylü olduğunu, Kırım Savaşından (1853-1856) sonra İstanbul'a gelen Bulgarların daha okumuş oldukları yazılmaktadır.[64] Avretalan ve Kalofer'den İstanbul'a gelen Bulgar tüccarlar oldukça eğitimli ve prestijli olarak bilinmektedirler. Bu tüccarların çoğu bekâr odalarında kalmışlar, genellikle yazları at veya manda arabalarıyla ailelerini görmeye giderlermiş. Belovo-İstanbul demiryolu inşaatından sonra daha tanınmış tüccar aileleri İstanbul'a taşınmış ve Ortaköy veya Heyebeliada'ya yerleşmişlerdir. Örneğin Hristo ve Nikola Tıpçeleştov 1838 yılından beri İstanbul'da ticaret yapmışlar ve 1854'te aileleriyle ev satın alarak adaya taşınmışlardır. Bazı tüccarların oturdukları semtler ise şöyle: Georgi Zolotoviç - Heybeliada; Nikola Brakalov ve G. P. Adcarov - Fener; Luka Ceykov - Yedikule; Petır Saraf - Aynalıçeşme.

1877/78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Bulgarlar İstanbul'u terk etmeye başlamış ve sayıları oldukça azalmıştır. Balkan Savaşından sonraki kitlesel göçler sonucunda İstanbul'da sadece 200 aile kaldı.[65]

Bulgar Tüccarlarının Şehir Kültüründeki Rolü ve Kilise Cemaati

Ekonomik durumları sayesinde Bulgarlar İstanbul'da eğitim ve öğretim girişimlerinde bulunmuşlar, aynı zamanda ayrı bir Bulgar kilisesinin kurulması için diplomasi yapmışlardır.

1838 yılında Papaz Neofit Hilendarski İstanbul'da abacıların bulunduğu Ambar'a gelerek Bulgarları toplamaya başlamış; dualar okuyarak ve Bulgar tarihini anlatarak onları bilinçlendirmeye çalışmıştır. Hilendarski bu toplantılarda, ibadet etmeleri için bir kiliseye ihtiyaçları olduğunu ve Bulgarların kendi dillerinde ibadet etmeleri gerektiğini de ifade etmiştir. Bunu öğrenen Rum Patrikhanesi onu tutuklatmıştır. 1839'da Tanzimat Fermanı'yla ilan edilen, Müslüman olmayan Osmanlı tebaasının da Müslüman olanlarla eşit haklara sahip olması yönündeki prensipler Bulgarları harekete geçirmiştir. Hristo ve Nikola Tıpçeleştov, Dimitır Toşkov, Georgi Zolotoviç, Gavril Moravenov, İliya Nedelkoviçi, Çorbacı Nayden, Petır Haci Dayanovi, Stefan ve Dimitır Geşov gibi önde gelen

Bulgar tüccarları İstanbul'da bir Bulgar kilisesi yapılması fikrini desteklemişlerdir.[66]

Ancak ilk olarak İstefanaki Bey (Prens Stefan Bogoridi) önderliğinde Bulgarlar, hükümete müracaat ederek Rumlarla aynı mezhepten olmadıklarını, Rumca bilmedikleri için kilisedeki ayinleri anlamadıklarını, ayrı bir cemaat oluşturduklarını ve kendi dillerinde ibadet istediklerini belirttiler.[67] İstanbul'da Fener'deki iki katlı konağını arsasıyla birlikte Bulgarlara papazevi için bağışlayacağını belirten İstefenaki Bey gerekli izinleri aldıktan sonra Bulgarların "Metoh" dedikleri papaz evinin inşasına başlanmıştır. Yeterince maddi destek sağlanamadığından bu amaçla bir kayıt defteri (*kondika*) hazırlanmıştır. Kesin bağış rakamları belli olmamasına karşın Rum Patriği IV. Antim 2.500 kuruş ve diğer Rum papazlardan da toplanan rakamla birlikte 8.000 kuruş toplanmıştır. Sayı bakımından az olan tütüncü esnafı ise 5.000 kuruş bağışlamıştır. Bütün masraflar 397.157 kuruşa ulaşmıştır.[68]

1850 yılında kilise tamamlandıktan sonra Bulgar tüccarları bir araya gelerek masrafları kontrol etmiş ve bir komisyon oluşturmuşlardır. Bu komisyonda Stefan K. Rilski, Neofit Rilski, İlarion Makariopolski, P. Hilendarski, Panaret, Aleksandır Ekzarh, Vasilaki Velikov, Georgi Krısteviç, Georgi Zolotoviç, Gavril Moravenov, Dr. Zahari Strumski, Nikola Tıpçeleştov, Nikola Çalıkov, Nikolay Aprilov ve Georgi Rakovski gibi ileri gelenler ve tüccarlar yer almıştır. Ayrıca, kilise tüccarlar arasında saygı gören ve önemli bir kişilik olan Hristo Petkov Tıpçeleştov'un üzerine kaydedilmiştir.[69] Resmiyete kavuşması için düzenlenen yönetmenliğin IV. Antim tarafından onaylanması için 14 Ağustos 1851'de N. Tıpçeleştov, S. Geşov, St. Kableşkov gibi çoğu tüccar olan bir grup Rum patriğini ziyaret etmişlerdir.[70] Böylece bağımsız bir Bulgar kilisesinin kurulması yolunda tüccarlar öncülük yapmışlardır.

İstanbul'daki kilisenin başına Bulgar cemaati, Elena doğumlu ve 1841-44 yılları arasında İstanbul Kuruçeşme'deki Rum okulunda iyi tahsil görmüş, Fener Rumlarından nefret eden Ilarion Makariopolski'nin geçmesini istiyordu. Makariopolski, Bulgarlar arasında eğitimi teşvik etmek amacıyla "Slavjano-Balgarskoe Učenoljubivo Družestvo" adında bir dernek kurmuştur.

Tercüme etmiş olduğu Slavca kitapları öğrencilerine okuyarak onların Bulgarca okumalarını ve konuşmalarını teşvik etmiştir. Bu derneğin bütün üyelerinden yıllık 100'er kuruş para toplamış ve faizi ile Belgrad'ta bir öğretmen okulunun masraflarını karşılamıştır.

Kilise mücadelesi esnasında yine onun ismine rastlıyoruz. Ancak 1852/54 yılları arasında Arhimandrit unvanıyla Aynoros/Athos Manastırlarının temsilcisi olarak İstanbul'da bulunmuştur. 3 Nisan 1860'ta Bulgarların kutlamış oldukları Paskalya (Velikden) yortusunda Bulgar kilisesinde Bulgar tüccarları Rum patrik istemediklerini ilk kez yüksek sesle dile getirmişlerdir. Bu durumda kilisede yapılan ayinde Makariopolski Patriğin adını anmayarak bu hareketi desteklemiştir. 1860'ta Bulgarlar Rum patriğini artık dinsel önder olarak tanımayacaklarını belirtmişlerdir.[71]

Osmanlı yönetimi Rum Patrikhanesinin gücünün azalacağını ve Rusya ile siyasi durumu göz önünde bulundurarak 11 Mart 1870'te bir fermanla bağımsız Bulgar Kilisesinin kurulmasına izin verdi.[72]

19. yüzyılda İstanbul'daki eğitim konularında da gelişmeler oldu. 1866 yılında İstanbul'da oturan Bulgar gençleri bir Okuma Salonu (*Bălgarsko Čitalište*) kurmuşlardır. Yönetmenliği de bulunan bu *Čitalište*'nin Başkanı Haci M. Paşov, yardımcısı G. Gruev ve veznedar N. Tıpçeleştov olup, kurucular arasında Avretalan'dan G. Gruev, L. Moravenov, N. Minçov, V. Hristov, P. R. Slaveykov; Kalofer'den S. Bradinski, A. G. Simov, D. Pavlov, N. Brakalov; Kazanlık'tan İv. Naydenov, Dr. Hr. Stambolski, S. Stanov gibi ileri gelenler ve tüccarlar yer almıştır.

Bulgar gençleri burada boş zamanlarını iyi değerlendirip, kitap okuyarak, çeşitli konularda konferanslar dinleyerek Bulgar kültürünü ve milliyetini daha iyi tanımaya çalışmışlardır. Her üyeden 100 kuruş alan bu yönetim, toplanan paralarla İstanbul çevresinde bulunan fakir Bulgar ailelerine kitap ve gazete dağıtarak, Bulgar bilincini geliştirmiş, buralara zengin tüccarlara okullar ve kilise yapmalarını önermiştir. Zaman içinde *Čitalište* İstanbul'daki Bulgarların çok önemli kültür ve bilim merkezine dönüşmüştür. Bu merkezde 1872-74 yıllar arasında dokuz kitap basılmıştır.[73]

Bulgaristan'da Yeniden Doğuş (*Văzraždane*) sürecinde birçok okul açılmıştır. Okulların açılmasında İstanbul'daki derneklerin ve Bulgar *Čita-*

liŝte'sinin büyük katkısı vardır. Burs bulanlar ve zengin Bulgar ailelerinin çocukları İstanbul, Atina, Rusya veya Sırbistan'da okuyorlardı.

İstanbul'daki en önemli Bulgar okullarından biri Fener'deki "Sveti Kiril ve Medodij" okuluydu. Kilise ve *Čitaliŝte*'nin yanında olan bu okul 1857 yılında kurulmuştur. Burada P. R. Slaveykov ve İlarion Makariopolski gibi birçok kişi öğretmenlik yapmıştır. Burada Bulgarcanın yanında Türkçe ve Fransızca gibi diller de öğretilmiştir. Bu okulun masrafları İstanbul'da bulunan Bulgar cemaati mensupları ve tüccarların yanı sıra kilisede toplanan paralardan karşılanmıştır. Bulgar tüccarlarından Hr. P. Tıpçeleştov Bulgar öğrencilerine Fener'deki evini kalmaları için tahsis etmiş ve ayrıca yiyecekleri için her ay on Türk lirası vermiştir. Bu okulda Blagoy Dimitrov ve Dimitır Blagoev gibi daha sonra Bulgaristan'da siyasetle meşgul olan kişiler okumuştur.[74]

1870 yılında Kasımpaşa'da yaşayan Bulgarlar, *Bălgarsko Blagodarstvenno Bratstvo Prosveštenie* derneğine burada bir okul açmalarını rica etmişlerdir. Başlarda 6-7 öğrencisi olan bu okuldaki öğrenci sayısı, okulun daha sonra Bulgar kasap Dimitır Çopanov'un evinin alt katına taşınmasından sonra çoğalmıştır. 1872/73 öğretim yılının sonunda okul Ayrılıçeşme'de aynı derneğin kiralamış olduğu Petır Saraf'ın evine taşınmıştır. Burada öğrenci sayıları daha da artmıştır.

Bu iki okulun dışında Langa (Vlanga), Topkapı, Ortaköy, Kumkapı gibi semtlerde de Bulgar okulları vardır. Ortaköy'deki okulda hem kız, hem erkek öğrenciler okumuştur. 1874 yılında eğitime başlayan bu okulun idarecileri Elizaveta Karaminkova, Z. Çalıkoğlu, Dr. St. Çomakov idi. İstanbul'daki ilk Bulgar kadın öğretmen Viktoriya Jivkova[75] bu okulda görev yapmıştır. Okulun masrafları Bulgar cemaati ve Eksarhlık tarafından karşılanmıştır.

Kumkapı'daki okul ise Nikola Tıpçileştov ve Ambar'da bulunan abacılar tarafından kurulmuştur. Bu okul da *Prosveštenie* derneğinin bir şubesi tarafından finanse edilmiştir. Derneğin bu şubesine genellikle Mısır'da bulunan Bulgarlar bağış yapmışlardır. Ayrıca çeşitli tiyatro gösterilerinden veya toplantı yemeklerinden biriken paralar okulun kasasına aktarılmıştır.[76]

İstanbul'un çevresindeki birçok köyde Bulgarlar yaşamıştır. P. R. Slaveykov ve N. Bogdanov, Çatalca'ya yakın Çanakçı köyünde bir Bulgar

okulunun açılışı için para ve kitap yardımı toplamışlardır. İstanbul'daki Robert Kolejin Bulgar Öğrenci Derneği 300 kuruş, Tulca'daki Bulgar cemaati 1.500 kuruş, Kitapçı D. V. Mançov 100 alfabe kitabı (Bukvar) ve değişik mesleklerdeki kişiler buraya bağışta bulunmuşlardır.[77]

İstanbul'da, Rumların gerek Osmanlı idarecileri, gerekse yabancılar gözünde çok fazla itibarları vardır. Sayıları fazla olduğundan, eğitim ve kültüre önem verdiklerinden kendi okullarını hep desteklemişlerdir. İstanbul'da meşhur olan ve birçok Bulgar çocuğun okuduğu yer Heybeliada Rum Ticaret Okulu idi. 1840-1875 yıllarında Georgi Çalıoğlu, Zakov Gerov, Nikola Brakalov, Nikola ve Stoyan Tıpçeleştov, Lazar Karaminkov, Hristo Gruev, Anton Brailkov gibi Bulgar tüccarlar buradan mezun olmuşlardır.[78]

Mekteb-i Tıbbiyeye Bulgar öğrenci alımı ilk kez ancak 1858 yılında abacı tüccarı Hristo Tıpçoleştov'un Harbiye Nazırı Rıza Paşa'ya vermiş olduğu dilekçe ile başlar. Dilekçede "Bulgar milleti"nden sadece bir değil 15-20 öğrencinin okula alınmasını talep eden tüccar, kendilerinin Rum milletinden ayrı kişiler olduklarını ilk defa mühürdar Mustafa Bey'e açıklamıştır.[79] Bu okuldan ilerleyen yıllarda birçok Bulgar doktor mezun olmuştur. Okulda ise iki Bulgar cerrah Dr. G. Vălkovič ve Dr. Hr. T. Stambolski ders vermişlerdir.

Vălkovič, meşhur Avretalan tüccarı Vălko Čalăkov'un oğludur. Tıbbiye mektebinden mezun olduktan sonra Paris'te üç yıl uzmanlık yapmıştır. Daha sonra Şam eyaletine tayin edilmiştir. 1865 yılından itibaren İstanbul'daki Haydarpaşa Hastanesinde görevlendirilmiş, bu süre zarfında albay rütbesine kadar yükselmiştir. 1877/78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında yine Şam'a gönderilmiştir. Daha sonraki yıllarda Doğu Rumeli'nin dışişlerinde görev yapmıştır. 1892 yılında bir Bulgar tarafından öldürülmüştür.[80]

Cerrah T. Stambolski, 1869 yılında Tıbbiye mektebinde ders vermeye başlamış ve 1875 yılında binbaşılığa terfi etmiştir. Tıbbiyede anatomi dersleri vermiş ve Türkçe bir kitap yayınlamıştır. Osmanlı-Rus Savaşında Yemen'e tayin edilmiş, Yemen'den Gabrovo'ya kaçmıştır. Daha sonra Sofya'daki hastanede görev yapmıştır.[81]

İstanbul'daki Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde de Bulgar öğrenciler okumuştur. 1875/76 yıllarında okulda 50 Bulgar öğrenci vardır. Okulda başarılı olan öğrenciler burslu olarak devam etmişlerdir. Almış oldukları

eğitimin dışında tiyatro çalışmaları da yapan gençler 1872 yılında ilk Bulgar tiyatro gösterisini gerçekleştirmişlerdir. Buradan mezunların birçoğu yazar, bilim adamı, gazeteci ve bakan olmuşlardır.

Robert Kolej'de ise 1874/75'te 45, 1875/76'da 33 ve 1876/78'de 35 Bulgar öğrenci vardı. Mezun olduktan sonra bunlar subay, avukat, kaptan vs. olarak Bulgaristan'da çalışmışlardır.[82]

İstanbul'da eğitim gören Bulgar çocuklarının sayısı her yıl artmıştır. İstanbul'dan çok sayıda entelektüel ve başarılı insan 1878'den sonra Osmanlı idaresinden ayrılmış olan Bulgaristan'a giderek, yönetim kademelerinde yer almışlardır. Bulgar tarihinde önemli şahsiyetler arasında yer alan Georgi Izmirliev,[83] Todor Kableşkov ve Pavel Bobekov gibi kişiler İstanbul'daki okullardan mezun olmuştur.

Abdülmecid (1839-1861) döneminde yayınlanan basın-yayın ile ilgili nizamnamelerin Takvimhane-i Amire'de Türkçe yanında diğer dillerde de kitap bastırılmasına izin vermesi üzerine, İstanbul'da bulunan Bulgarlar da gazete, dergi ve kitap yayınlamak için izin aldılar. Burada yayınlanan ilk Bulgarca gazete *Tsarigradski Vestnik* (İstanbul Gazetesi) Ocak 1848'de İvan Bogorov tarafından basılmıştır. 1862 yılına kadar yayınlanan bu gazete, Bulgarların kültürel hayatına ve siyasi bilinçlendirmeye yönelik yazılar yayınlamıştır. Bunu 1859-63 yılları arasında Dragan Tsankov'un yayınladığı *Bălgarija* gazetesi izledi. Sırasıyla *Săvetnik*, *Gajda*, *Turtsija*, *Mesečna Zornitsa*, *Branitel*, *Vreme*, *Makedonija* ve *Pravo* gibi gazeteler yayınlandı.

1863 yılında haftalık gazete olan *Gajda* (Gayda) Petko R. Slaveykov[84] tarafından yayınlanmaktaydı ve genellikle siyasi, ticari ve edebi yazılar içeriyordu. Bu gazetenin diğer gazeteler gibi maddi desteği genellikle Bulgar tüccarları tarafından sağlanıyordu. Balkapanı Han'da en zengin Bulgar tüccarları arasında bilinen Hristo Tıpçeleştov ile oğlu Nikola ve Dimitır Geşov zor durumda kalan gazetelere her zaman destek vermişlerdir.[85] İstanbul'da Rumca ve Ermenice kitaplar basılırken, Bulgarlar 1843'te ilk kitaplarını yayınlamışlardır. Onlar "Trudoljubiva Pčela" adındaki matbaada çıkmıştır. Daha sonraki yıllarda bu sayı artmıştır. En verimli yıllar 1869-72 yıllar arası olup bu dönemde 39 kitap yayınlanmıştır. Yayıncılık yapan Bulgar sınıfının temsilcilerinden biri de Konstantin Fotinov'dur. Hayatını ticaret yaparak geçirmiş. Fakat bir-

çok başarısızlıktan sonra 1844 yılında ilk Bulgar dergisi *Ljuboslovie*'yi çıkarmaya başlamıştır. Bu dergide ticarete yönelik birçok makalenin yer aldığını görmekteyiz. Ayrıca genç tüccarlara nasihat vermeyi de ihmal etmemiştir.[86]

Sonuç

19. yüzyıldaki genel duruma bakıldığında, Bulgar topraklarında önemli yeniliklerin yaşandığı, ekonomik ve ticari hayatta büyük atılımların gerçekleştiği, eğitim kurumlarının yaygınlaşmasıyla birlikte kültürel hayatta da önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmeler maddi destek sağlayan ve önderlik yapan Bulgar tüccarları sayesinde olmuştur.

1826 yılında Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra II. Mahmud orduda değişiklikler yapmıştır. Yeni kurulan ordu için gereken askeri elbiselerin temini Bulgaristan bölgesinden gerçekleşmiştir. Bu sebeple hızlanan aba ticareti 19. yüzyılda parlak bir dönem yaşamıştır. Filibe, Avretalan ve Kazanlık civarından birçok tüccar bu sebeple İstanbul'a gelmiştir. Başlangıçta oradaki köylerde imal edilen ve gönderilen mallar, daha sonra bizzat tüccarların İstanbul'a yerleşerek bu işi yürütmesiyle devam etmiştir. İstanbul pazarıyla birlikte Bulgar abacıları mallarını Viyana ve Hindistan'a kadar satmışlardır. Büyük metropolün avantajlarını kullanarak adeta kültür yuvasına çevirdikleri Balkapanı Hanı onların sadece ticaret merkezi olmamış, burada bağımsız kilise mücadelesinin faaliyetleri de yapılmıştır.

İstanbul'daki Bulgarlar doğup büyüdükleri topraklardan uzaklaşarak Bulgar olma bilincine ulaşmış ve ayrı bir kimlik oluşturmuşlardır. Bir süre sonra Rum özentisinden kurtulmuşlardır. Bulgar topluluğunun İstanbul'da öncelikle kilise yapımıyla başlayan uzun serüveni 1870'te bağımsız Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasına kadar devam etmiştir. Hem dini, hem de kültürel açıdan İstanbul'daki Bulgar tüccarları bu cemaatin önemli liderleri olmuşlar ve Osmanlı idarecileriyle var olan bağlantıları ve itibarları sayesinde kilise ve eğitimle ilgili problemlerini çözmeye çalışmışlardır. İstanbul'da açmış oldukları Bulgar okullarına maddi destek sağlayarak yüzlerce Bulgar çocuğunu okutmuşlar. Ayrıca önemli Osmanlı okullarında yine Bulgarların okuması için izinler alarak, bu okullarda Bulgar çocuklarının eğitimini sağlamışlardır.

Diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi Bulgar tarihyazıcılığında da, Osmanlı dönemi "kara dönem" olarak tasvir edilmekte, Bulgarların Osmanlı idaresinde yalnızca baskı ve zulüm gördüğü ve hiçbir gelişme göstermediği sıkça iddia edilmektedir.[87] Fakat, burada da ortaya konulduğu gibi, bu iddiaların aksine Osmanlı idaresi gerek kilise inşaatlarına, gerekse Bulgar okullarının açılmasına son derece müsamahakâr davranmıştır. Bulgar tüccarları dünyanın dört bir yanına gidip mallarını rahatlıkla satabilmiş, Avrupa'dan Bulgar topraklarına birçok yenilikler getirebilmiştir. Devlet, Gümüşgerdan adlı abacının Değirmendere'de açtığı tekstil fabrikasını desteklemiş, örneğin bunun için Avrupa'dan gelen tekstil makinelerinden gümrük almamıştır.[88]

Gayrimüslimlerin elde etmiş oldukları imkânlar sayesinde ticari faaliyetlerle hızla zenginleşerek Müslümanlardan görece daha iyi bir seviyeye ulaştıkları da inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Nitekim bu sayede birçok Bulgar tüccar çocuklarını Avrupa ülkelerine veya İstanbul'a göndermiş ve eğitimli bir kuşağın yetişmesi sağlanmıştır. Her ne kadar bugünkü Bulgar tarihyazıcılığında Osmanlı-Rus Savaşı "kurtuluş" olarak tanımlanıyorsa da, birçok Bulgar tüccar savaştan sonra Bulgaristan'ın Osmanlı idaresinden ayrılmasından memnun olmamıştır. Bu makaleyle İstanbul'daki Bulgar tüccarları ve cemaatiyle ilgili bir giriş yapılmış olmakla birlikte, şüphesiz birçok bilinmeyen nokta henüz aydınlatılamamıştır. Ancak bu konunun araştırmaya değer bir konu olduğu ve gelecekte daha kapsamlı incelemelerin yapılmasının gerekliliği ortadadır.

Notlar

1 QUATAERT, Donald: *Ottoman Manifacturing in the Age of the Industrial Revolution*. Cambridge 1993, s. 80.

2 Bkz. CLARK, C. Edward: "The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey, 1804-1968." Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1969, s. 80.

3 CLARK: age, s. 80.

4 Her ne kadar bu kavram birçok etnik grubu –Rumların yanında Bulgarları, Sırpları, Romenleri vs.– kapsıyorsa da İstanbul'daki millet-i Rum daha ziyade Rumları çağrıştıran bir kavram olarak anlaşılıyordu.

5 NAČOV, Načo: *Hristo P. Tıpçeleştov. Jivot i Negovata Obštestvena Dejnost*, Sofya 1935; PRIMOV, Atanas: "Tırgovsko-Bankerskata Kışta 'Bratja Iv. Geşovi' ot Plovdiv," *Izvestija na Muzeite ot Južna Bălgarija* 7 (1981), s. 125-127; STOJANOV, Manjo: "Čalăkovci (Kăm istorijata na edin Čorbačijski Rod)," *Istoričeski Pregled*, 7/3 (1950), s. 313-329; GLUŠKOV, Hr.: *Evlogi i Hristo Georgievi. Život i Dejnost*, Sofya 1982.

6 NAČOV, Načo: "Carigrad kato kulturen Centăr na Bălgarite do 1877 godina," *Sbornik na BAN*, XIX, (Sofya 1925), s. 1-206.

7 TEMELSKİ, Hristo: *Bălgarskata Svetinja na Zlatnijat Rog*, Veliko Tırnovo 1998.

8 TONEV, Velko: *Bălgarskoto Černomorie prez Văzraždaneto*, Sofya 1995; PENČEV, Penço: *Kazanlăškijat Kraj prez Văzraždaneto*, Sofya 2005.

9 STAMBOLSKI, Hristo Tanev: *Avtobiografija. Dnevnitsi. Spomeni. 1852-1879 Otkăsi*, (Yay. Strašimir DIMITROV), Sofya 1972.

10 KIUTUÇKAS, Yeorgios, "1878'e kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati," *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* (Ed. Pinelopi STATHIS), İstanbul 1999, s. 36-51.

11 SNEGAROV, Ivan: *Turskoto Vladičestvo prečka za Kulturnoto Razvitie na Bălgarskija Narod i Drugite Balkanski Narodi*, Sofya 1958.

12 HÖSCH, Edgar: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. 4. Baskı, Münih 2002, s. 152.

13 ENGİN, Vahdettin: *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 23.

14 IŠIRKOV, A.: "Iz Srednovekovnata Tărgovska Istorija na Grad Varna," *Spisanije na Bălgarskoto Ikonomičesko Družestvo*, X/4 (1906), s. 230-241.

15 Tarım ürünlerinin taşıma maliyeti bakımından nehir veya deniz taşıma yolunun en elverişli yol olduğuna dair ayrıca bkz. GÜRAN, Tevfik: *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998, s. 72.

16 CVETKOVA, Bistra: *Frenski Pătepisi za Balkanite XV-XVIII Vek*. Sofya 1975, s. 406; GRAMATİKOV, Georgi: "Reka Marica kato Tărgovski Păt prez XVIII-XIX Vek", İstoričeski Pregled XLVIII, 10 (1992) s. 88-99.

17 DOREV, Pančo (Yay.): *Dokumenti za Bălgarskata Istorija*, Cilt 3: *Dokumetni iz Turskite Dăržavni Arhivi*, Kısım I: 1664-1872, Sofya 1940, s. 71-72.

18 Aynı yer, s. 264.

19 GRAMATIKOV, age, s. 95.

20 Aynı yer, s. 89-90.

21 KARAGÖZ, Mehmet: "Filibe Kazası Rüsum Defterleri ve 17 yy. İkinci Yarısında Filibe Tatarpazarı Çeltik Ziraati," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 2 (Temmuz 2004), s. 361-378; GÖKBİLGİN, Tayyib: *XV ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 128.

22 MUSTAFA NURİ PAŞA: *Netayicü'l-Vukuat*, Cilt III-IV, (Nşr. Neşet ÇAĞATAY), Ankara 1987, s. 139.

23 GROZDANOVA, Elena / Straşimir ANDREEV: *Bălgarite prez XVI Vek*, Sofya, 1986, s. 9.

24 AHMED REFİK (ALTINAY): *Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)*, İstanbul 1933, s. 13-14.

25 PENČEV, Penço: *Kazanlăškijat*, s. 27.

26 GANDEV, Hristo: *Problemi na Bălgarskoto Văzraždane*, Sofya 1976, s. 395-396.

27 PALAIRET, Michael R.: *Balkan Economies c. 1800-1914: Evolution without development*, Cambridge 20022, s. 69-72, 197.

28 APOSTOLIDIS, M.: *Kondikata na Plovdivskija Abadžijski Esnaf. Godišnik na Narodna Biblioteka Plovdiv.* (Yay. A. PEEV), Cilt I-II (1931) ve Cilt III (1932); KRĂSTANOVA, Krasimira: "Esnafăt-Profesionalna Organizacija ili Duhovno Bratstvo," SANTOVA, Mila (Yay.): *Etnologija na Malkija Grad*, Sofia 1995, s. 64-72; ZAPRJANOVA, Svoboda: "Plovdiv v Ikonomičeskoto Razvitie na Bălgarskite Zemi prez Văzraždaneto," *Očerci iz Istorijata na Plovdiv*, Kısım I, Plovdiv 1999, s. 21-35, s. 24. Kayıt defteri o dönemde yaygın ticaret dili Yunanca olarak tutulmuştur.

29 ZAPRJANOVA: "Plovdiv," s. 24.

30 GENČEV, Nikolaj: *Văzroždenskijat Plovdiv*, Plovdiv 1981, s. 24 -26.

31 MICHOV, Nicola V.: *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens*, Cilt II, Sofia 1943, s. 207; PASKALEVA, Viržinija: "Ikonomičesko Pronikvane na Avstrija (Avstro-Ungarija) v Bălgarskite Zemi ot Krimskata Vojna do Osvoboždenieto," *Izvestija na Instituta po Istorija*, 4, (1957), s. 111-158, s. 115. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret tarihiyle ilgili kısa ve güncel bir bakış için bkz. FAROQHI, Suraiya: *The Ottoman Empire and the World Around It*, Londra, New York 2004, [*Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007] özellikle s. 137-161.

32 FAROQHI, Suraiya: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, Münih 1995, s. 65.

33 NAČOV, "Carigrad," s. 4.

34 Aynı yer, s. 176-179.

35 HEZARFEN, Ahmet: "Bulgarlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2 (1994), s. 330-331, s. 331.

36 "Istanbul," *Kratka Bălgarska Enciklopedija*, 2, (1964), s. 541-542.

37 SHAW, Stanford J.: "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century," *International Journal of Middle East Studies*, 10/2 (May, 1979), s. 265-277, s. 269-270.

38 TEMELSKI, *Bălgarskata*, s. 15-16, 82.

39 PIŽEV, Aleksandır: *Kniga za Plovdiv*, Plovdiv 1999, s. 128.

40 "Istanbul," *Kratka Bulgarska*, s. 542.

41 NAČOV, "Carigrad," s. 178-179. Mimari özelliklerinin tasviri için bkz. EYİCE, Semavi: "Balkapanı Hanı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (bundan sonra TDVİA), V (1992), s. 33-34; CANTAY, Gönül: "Balkapan Hanı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2 (1994), s. 30-31,

42 NAČOV, "Carigrad," s. 5.

43 Ayrıntı için bkz. HACISALİHOĞLU, Mehmet: *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler. İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul 2008, s. 74-77. İslimye'de tüfek namlusu üretimi için bkz. aynı yer, s. 77-78.

44 1 arşın yaklaşık 0,68 m veya 0,758 m uzunluğuna denk geliyordu.

45 GENČEV, *Văzroždenskijat*, s. 47-48; PIŽEV, *Kniga*, s. 119.

46 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), *Cevdet İktisat*, nr. 726, 16 Safer 1258.

47 BOA, İMV, nr. 13859.

48 MORAVENOV, Konstantin: *Pametnik na Plovdivskoto Naselenie*, Plovdiv 1984, s. 96-101.

49 Daha fazla bilgi için bkz. HACISALİHOĞLU, E. Neriman: "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-19th. Century and the Gümüşgerdan Family", Living in the Ottoman Ecumenical Community, (Yay. Vera Constantini ve Markus Koller), Leiden&Boston 2008, s. 181-199.

50 TODOROV, Nikolaj: *Balkanskijat Grad XV-XIX Vek. Socialno-ikonomičesko i demografsko razvitie,*

Sofia 1972, s. 224-225, İngilizce tercümesi Todorov, Nikolai: *The Balkan City, 1400-1900*. Seattle, Londra 1983.)

51 GENČEV, *Văzroždenskijat*, s. 51; ZAPRJANOVA, "Plovdiv," s. 27-28. Üretim için Rodoplar'da 20 köyü aba üretimi için bağlanmıştır. Bu şekilde 1837 yılında 6.386, 1838 yılında 12.395 ve 1839 ise 10.019 top aba üretilmiştir. 9.000 ile 15.000 arasında top aba üretim yapan İslimiye'deki ilk tekstil fabrikasıyla da rekabet durumundaydı.

52 STOJANOV, Manjo: "Çalıkovci," s. 313-329.

53 GENČEV, *Văzroždenskijat*, s. 79-80.

54 STAMBOLSKI, *Avtobiografija*, s. 64. Tarif edilen yer çok büyük ihtimalle 1536'da ölen İbrahim Paşa'nın yaptırdığı saray olmalıdır. Saray hakkındaki çalışmalarda binanın bir kısmının 1939'a kadar cezaevi olarak kullanıldığı, bir kısmının ise orduya ait olduğu yazılmaktadır. EYİCE, Semavi, "İbrahim Paşa Sarayı," TDVİA, 21 (2000), s. 345-347. Günümüzde saray Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak işlev görmektedir. Müzenin internet sayfasında, bu binanın dönemlere göre kışla, elçilik sarayı, defterhane, mehterhane, dikimevi ve cezaevi olarak kullanıldığı yazılmaktadır. http://www.kulturturizm.gov.tr/portal/muzeler_tr.asp?belgeno=2503 (19.11.2005). Nurhan ATASOY'un İbrahim Paşa Sarayı (İstanbul 1972) başlıklı çalışmasında sarayın dikimhane olarak kullanıldığına dair bir bilgi verilmemiştir. Daha güncel bir çalışmada Terzihane ele alınmakta, fakat Dikimhanenin bulunduğu mekânla ilgili hiçbir bilgi verilmemektedir. Bulgarca anılarda Ambar diye adlandırılan mekânın Dikimhane olduğu tahmin edilebilir. AKAR, Şevket Kamil: "İstanbul'da bir Askeri Terzihane Atölyesinin Kuruluşu ve Nizamnamesi," Prof. Dr. Turan Yazgan'a Armağan. Özel Sayı, İstanbul 2005 (İstanbul Üniversitesi Sosyalsiyaset Konferansları 49), s. 944-959.

55 TEMELSKI, *Bălgarskata*, s. 16-17.

56 STAMBOLSKI, *Avtobiografija*, s. 64.

57 NAČOV, "Carigrad," s. 5.

58 TEMELSKI, *Bălgarskata*, s. 17.

59 HEZARFEN, "Bulgarlar," s. 330-331.

60 NAČOV, "Carigrad," s. 6.

61 HELL, Xavier Hommaire de: *Voyage en Turquie et en Perse*, Cilt 1, Paris 1854, s. 130-131.

62 Osmanlı hanlarının inşaat tekniği ve özellikleri hakkında bkz. GÜRAN, Ceyhan: *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul 1976.

63 NAČOV, "Carigrad," s. 176.

64 HEZARFEN, "Bulgarlar," s. 330-331.

65 NAČOV, "Carigrad," s. 194; TEMELSKI, *Bălgarskata*, s. 102.

66 NAČOV, "Carigrad," s. 17.

67 BOA, *Bulgaristan İrade Kataloğu*, nr. 18.

68 TEMELSKI, *Bălgarskata*, s. 47-48.

69 Aynı yer, s. 52.

70 Aynı yer, s. 56.

71 Daha fazla bilgi için bkz. HERING, G[unnar]: "Ilarion Makariopolski," *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, (Redak. Gerda Bartl), Band II, G-K, Münih, 1976, s. 218-220; ADANIR, Fikret: *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979, s. 65;

AHMED REFİK (ALTINAY): "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi," *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sene 15, 8 (85), (1 Mart 1341/1925), s. 73-84, s. 82.

72 MEININGER, Thomas A.: *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchte (1864-1872)*, Madison 1970.

73 NAČOV, "Carigrad," s. 53-54.

74 Aynı yer, s. 88-100.

75 Viktorija, Tırnova tüccarlarından Atanas Živkov'un kızı ve Georgi ve Nikola Živkov'un kardeşiydi. Eksarhlıktan gelen teklifi kabul ederek İstanbul'daki okulda öğretmen olmuştur. Fakat 1876 isyanı ve daha sonra 1877/78 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Živkova Tırnova'ya geri dönmüş ve bir hastanede hemşire olarak çalışmıştır. Savaştan sonra Rusya'ya giderek Kiev ve Petersburg'ta yüksek tahsilini tamamlamıştır. Bulgaristan'ın birçok şehrinde öğretmenlik yapan Viktorija Živkova adını öz Bulgarca Vela olarak değiştirmiş. Bulgar Komünist Partisi'nin şeflerinden Dimităr Blagoev'le evliymiş. Bkz. NAČOV, "Carigrad," s. 112.

76 Aynı yer, s. 113.

77 Aynı yer, s. 115.

78 TEMELSKI, *Bălgarskata*, s. 19-20.

79 NAČOV, "Carigrad," s. 141.

80 Bkz. Vestnik "Săvetnik" 24 Ekim 1864; NAČOV, "Carigrad," s. 147.

81 Daha fazla bilgi için bkz. STAMBOLSKI, *Avtobiografija*.

82 NAČOV, "Carigrad," s. 157-158.

83 Dupnişka Djumaja'da doğan Izmirliev, daha sonra İstanbul'da okumuş ve Aynalıçeşme Okulunda öğretmenlik yapmıştır. Bilinmeyen bir sebepten dolayı daha sonra bu işi bırakmış ve Gyurgevo'daki İhtilal Komitesine katılmıştır. 22 Nisan 1876'daki isyanda isyancı üniformayla yakalanmıştır. Mahkemeye çıkarılan Izmirliev vatanının özgür kalması için isyan ettiğini saklamamış ve idama mahkûm olmuş, 30 Mayısta Gorna Orehovica'da idam edilmiştir. NAČOV, "Carigrad," s. 103.

84 Bulgar kilisesinin Rum kilisesinden ayrılmasına taraftar olan Slavejkov etrafındaki genç Bulgar aydınlarıyla özgür Bulgar kilisesi için çalışmıştır. HEZARFEN, Ahmet: " Bulgarca Basın," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt II (1994), s. 330.

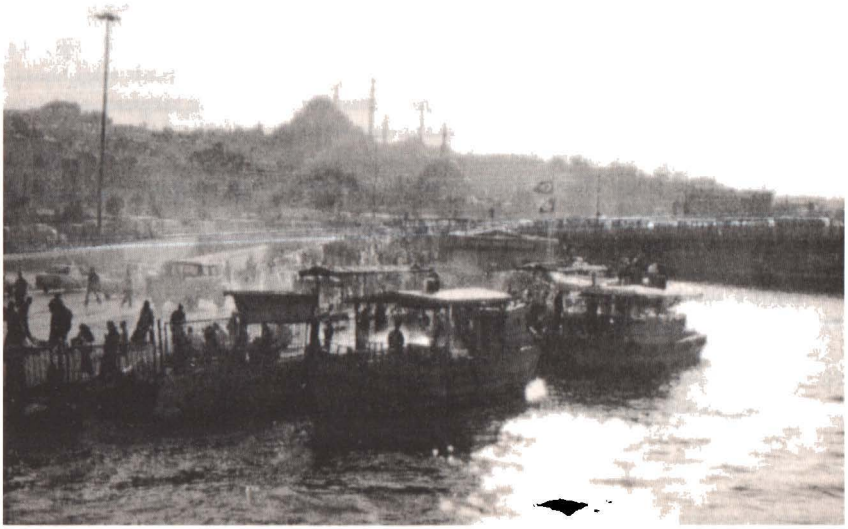
85 NAČOV, "Carigrad," s. 165-172.

86 NATAN, Żak: "Ikonomičeskata Misăl u Nas Prez Epohata na Văzraždaneto," *Istoričeski Pregled*, 7/3 (1951), s. 291-311, s. 291- 294.

87 Bunun için bkz. ADANIR, Fikret: "Der Zerfall des Osmanischen Reiches." DEMANDT, Alexander (ed.), *Das Ende der Weltreiche. Von den Persern bis zur Sowjetunion*. Münih 1997, s. 108-128.

88 Ayrıntı için bkz. ERSOY, Neriman: "XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003, s. 244.

Resim 1. Eminönü, Sirkeci ve Sarayburnu'ndan bir görünüş (üst). Fotoğraf: Yavuz Köse
Resim 2. Eminönü'nde balık ekmek satıcıları (alt). Fotoğraf: Yavuz Köse

Şaban Kızıldağ

DERSAADET'TEN İSTANBUL'A EMİNÖNÜ AİLESİ

Bu tebliğde "Dersaadet'ten İstanbul'a Eminönü Ailesi" isimli sosyolojik alan araştırmasının verileri sunulmaktadır. Söz konusu araştırma, uluslararası bir platformda gündeme geldiği için konuya "kültür" kavramından hareketle açılım sağlamakta yarar var. Yaygın kabul gören bir tanımlamayla "kültür;" dil, inanç, değer, sembol, norm vb. olgular ile bir kuşaktan bir diğer kuşağa aktarılan, maddi ve manevi öğelerden oluşan bir bütün olarak açıklanabilir. Sosyologlar için "kültür;" daha geniş anlamıyla bir toplumun genel yaşama biçimidir. Antropolojik ve sosyolojik anlamlarıyla her bir medeniyetin ve daha alt düzeyde de toplumların kendine özgü kültürel karakteristikleri vardır. Örneğin Batı toplumlarının kültürel karakteristikleri söz konusu edildiğinde "özgürlük," "eşitlik" ve "demokrasi" gibi değerlerin yanında sanayi devriminden bu yana daha çok ekonomi kurumunun toplumsal yaşamda başat bir kurum haline geldiği söylenebilir. Yaklaşık 200 yıldır modernleşme projesini sürdüren ve bu süreçte -geldiğimiz noktada- Batılı toplumlar arasında saygın yerini aldığına inandığımız Türk toplumu da söz konusu bu kültürel karakteristiklere sahip olmakla birlikte en az bunlar kadar önemli olmak üzere kültürde aile kurumunun başatlığı ile tanımlanabilmektedir. Bu cümle, ailenin başka toplumlarda önemsiz olduğu anlamına gelmemekte, sadece Türkiye'de toplumsal kurumlar arasında aile kurumunun ön plandaki statüsüne işaret etmektedir. Toplumsal kurumlarda değişme esas olmakla birlikte günümüzde ailenin Türk kültüründeki "kutsallık" atfedilen öneminin artarak devam ettiği söylenebilir.

"Dersaadet'ten İstanbul'a Eminönü Ailesi" isimli alan araştırmasında, İstanbul-Eminönü örneğinde Türk kültürünün bir parçası olarak aile yaşamının mevcut durumu ve özellikle aile yapısı ve ailenin toplumsal iş-

* Dr. Eminönü Belediyesi Başkan Yardımcısı, Ocak 2005, Eminönü

levlerindeki değişimler betimlenmeye çalışılmıştır. Konu aile sosyolojisinin özel ilgi alanında olmakla birlikte tarihi belgeler ve bilimsel verilerle ailenin yaşadığı çevreyi (Eminönü'yü) de betimlediği için aynı zamanda kent sosyolojisi kapsamındadır.

Öncelikle, bir aile yaşam alanı olarak Eminönü'nün neden araştırma konusu edildiği sorusunu açıklamakta yarar var: Tarihi süreçte İstanbul hep bir küresel merkez olagelmiştir. İmparatorluklar başkenti olan İstanbul günümüzde de sosyoekonomik ve kültürel anlamlarıyla Türkiye'nin lokomotif kentidir. İstanbul'un kendi içinde Eminönü'nün ayrı bir önemi vardır. İki yarımada üzerine kurulu olan İstanbul'un bugün için doğu-batı uçları arasındaki uzunluğu yaklaşık 100 km civarında olmakla birlikte, tarihi süreçte gerçek İstanbul hep Tarihi Yarımada ve daha özelde de Eminönü olarak kalmıştır. Birleşmiş Milletlerin "Dünya Koruma Altına Alınan Yerleşimler" listesinde bulunan Eminönü'nün sadece ulusal anlamda değil dünya toplumları için özel ve ayrıcalıklı bir önemi vardır.

Günümüz için Eminönü'nün sunduğu kentsel imaj ve Eminönü'nü kişilerin algılaması onun ekonomik ve turistik bir mekân olması üzerinedir. Bu algı biçiminin tarihsel sürekliliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tarihi boyunca Eminönü hep ticaretin kalbi olmuş ve bağrında yönetsel, dinsel, eğitsel, sanatsal, askeri, adli ve diğer kamusal mekânları barındırmıştır. Yerleşime siluetini bunlar kazandırmaktadır. Ancak Eminönü'nün günümüzde gözden kaçan bir diğer sosyolojik boyutu da onun aynı zamanda bir aile ikamet alanı olmasıdır. Genel olarak merkezi iş alanı ve kamusal mekânlar Tarihi Yarımada'nın doğu ucunda ve kıyı boyunca toplanmakla birlikte, bunların hemen ardındaki daha iç bölgeler aile yaşantısının sürdürüldüğü kent parçası olma işlevine sahiptir. Bu, tarih boyunca böyledir. Ama günümüzde Eminönü ikamet işlevini günden güne kaybetmekte ve ticari-turistik bir kent parçası haline dönüşmektedir. Eminönü'nün gece ve gündüz nüfusu arasında büyük bir uçurum vardır. Gündüz 3 milyon civarında nüfusu olan Eminönü'nün gece nüfusu sadece 55 bin kadardır. Günümüzde Eminönü'nü özellikle üst ve orta gelir grubu aileler terk etmekte ve bunların boşalttığı mekânlar ya işyerlerine dönüştürülmekte, ya pansiyon veya bekâr odası olarak kullanılmakta, ya yeni yok-

sul göçmen ailelerce işgal edilmekte ya da boş kalarak metruk duruma düşmektedir.

Eminönü'nün kentsel dokusundaki bu tür bir konut-kullanıcı değişimi daha önceki tarihinde hiç görülmeyen yeni bir sosyolojik olgudur. Yakın zamanlara kadar Eminönü ticari-turistik niteliğiyle birlikte hep bir ikamet alanı olma kimliğini korumuştur. Ama sonradan ailelerin aleyhine bir konut-kullanıcı değişimi süreci başlamıştır. Bu tür bir değişim 1950'lerden itibaren başlayan iç göç hareketleriyle ve özellikle 1980 sonrasında Türkiye'nin entegre olduğu küresel ekonomiyle doğrudan alakalıdır. Daha doğrusu çoğunlukla bu göç hareketleri ve ekonomik konjonktürdeki değişmeler neticesinde Eminönü'nden kentli-yerleşik aileler hızla yakın çevreye taşınmakta ve yerine göre Eminönü'nün tarihi mahalleleri çöküntü alanları haline gelmektedir. Araştırma bulgularına dayalı olarak ifade ettiğimiz bu tür bir kentsel değişme aslında başlı başına bir sosyolojik sorundur ve gelecekte bu sorun daha da önemli hale gelecektir.

Araştırmanın önemi, aile ve kent sosyolojisi literatürüne güncel bilimsel bilgilerle eklenmekten başka, yerel yönetimden planlamaya, asayişten eğitime, sağlıktan turizme... Ve saymadığımız daha pek çok alanda ailelerin yaşam kalitesinin yükseltilebilmesi için geliştirilecek çeşitli projelere sosyal veri sağlamasından kaynaklanmaktadır. Eminönü geçmişte olduğu gibi günümüzde de gerek ulusal gerekse küresel bağlamıyla önemli bir dünya merkezidir. Bu önemli merkezi, ancak nitelikli yaşam kalitesine sahip aileler koruyup, geliştirecek ve gelecek nesillere teslim edecektir.

Metodoloji

Betimleyici nitelikteki bu çalışmada "Eminönü'nün asıl sahibi olan ailelerin kim olduğu" sorusuna yanıt aranmıştır.

Araştırma Eminönü ailelerinin genelini kapsamaktadır: Araştırmada kullanılan anket soru formları Eminönü'nün 33 mahallesinde yani Eminönü'nün genelinde uygulanmıştır. 2000 Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, Eminönü'nde 55.548 kişi ikamet etmektedir. Eminönü Belediyesi "Kent Bilgi Sistemi" verilerine göre, bugün için Eminönü Belediyesi sınırları içerisinde 13.853 hane bulunmaktadır. Bunlardan 245'i kayıtlı bekâr evi geriye

kalanları ise aile konutlarıdır. Eminönü'nde hane halkı büyüklüğü ortalama dört kişidir. Bu demografik verilere uygun olarak Eminönü'nde 700 haneye anket uygulanmış ve böylece, Eminönü toplam nüfusunun % 0,013'ü ve Eminönü ailelerinin de % 5,0'i temsil edilmiştir.

Araştırma Verileri

Aşağıda Eminönü aile araştırmasının verileri sunulmakta ve ardından genel bir değerlendirme ile tebliğ sonlandırılmaktadır. Mekânsal ve sosyal veriler olmak üzere iki alt bölümde ele alınan araştırma verileri karşılaştırmaya olanak vermesi düşüncesiyle tarihi belgesel verilerden hareketle sunulmaktadır.

Mekânsal Veriler

Tarihsel artalan

Eminönü ailelerinin yaşadığı semtler/mahalleler Batı kentlerinde olduğu gibi, ortada bir meydan, meydanı çevreleyen işyerleri ve işyerlerini de çevreleyen konutlar şeklinde bir klasik form sahibi değildirler. Batıdaki meydanın yerini İstanbul'da (ve hatta diğer Türk kentlerinde) cami, medrese, kütüphane, mektep, çeşme ve tekke gibi tamamen veya yarı dini yapılar almıştır ve mahalleler bu anıtsal nitelikli kamusal yapılar etrafında doğal olarak oluşmuştur. Yine İstanbul'un ikamet amaçlı geleneksel mahallelerinde işyerlerinin veya bekâr odalarının yeri yoktur.[1] İşyerleri ve bekâr odaları merkezi iş alanında yani Kapalıçarşı-Sirkeci-Mısır Çarşısı üçgeninde yer almıştır. Oysa Batı kentlerinde ikamet ve çalışma alanı ayrımı net bir biçimde gözükmediği gibi, "... birçok Orta ve Batı Avrupa kentinde gerek ortaçağda, gerekse daha sonraki dönemlerde aynı binanın çeşitli katlarının dükkân, atölye ve konut olarak kullanıldığı sık rastlanan bir durumdu.[2]" Osmanlı döneminde ikamet ve çalışma alanları tamamen birbirlerinden ayrıldığı halde, özellikle 1950'lerden itibaren hız kazanan iç göç hareketlerinin ve alınan yanlış imar ve planlama kararlarının etkisiyle mahalleler işyeri ve konut olarak karma bir hal almaya başlamış ve günümüzde Eminönü'nün merkezi mahallelerinde aile yaşamı neredeyse kalmamıştır.

Eski İstanbul'da ailelerin oturdukları konutlar hem nitelik hem de nicelik olarak dört farklı görünümdeydiler. Bunlar sırasıyla "süfli," "tahtani," "fevkani" ve "mükellef" olarak isimlendirilmekteydiler. Bu sıralama yapı malzemesi bakımından basit-ucuz nitelikte, hacim olarak dar ve yükseklik olarak da az katlı konutlardan; nitelikli-pahalı malzemeyle yapılmış, geniş ve çok katlı konutlara doğru giden bir hiyerarşinin ifadesidir. Bugün elimizde kalan sivil mimarlık örneklerinden (eski evlerden) ve 16.-17. yüzyıl gezginlerinin anılarından anlaşıldığı üzere eski İstanbul'da konutların büyük bölümü 'hane-i tahtani'dir. Tahtani sıfatı genellikle tek katlı, normal (mütevazı) ve orta halli bir konutu tarif etmektedir. O dönemlerde tahtani bir konutun bir tek alt katı vardı. Sufli olarak nitelenen konutlar da tek katlıydılar ancak daha kaba, daha küçük ve daha düşük nitelikteydiler. İlk ikisinden daha kaliteli olan fevkani konutları çoğunlukla iki katlıydılar. Mükellef sıfatına ise genellikle çok büyük konutlar, ekâbir haneleri, konaklar ve saraylar layık görülürdü.[3]

Eski İstanbul'da orta ve daha düşük halli ailelerin oturdukları konutlar küçüktü ve çoğunlukla 1-2 odalıydı. Evlerin etrafında çok sayıda çeşitli müştemilat bulunmaktaydı. Bu müştemilatlar mutfak, tuvalet, yüklük, fırın, kuyu, mahzen vd. birimleri ifade etmektedir. Bu çeşitli müştemilatın bazılarını muhtemelen birkaç aile ortak kullanıyorlardı.[4]

Eski dönemlerde imparatorluğun başkenti ahşap bir metropol görünümündeyse de, özel ve kamusal alandaki eski İstanbul yapıları, kullanılan inşaat malzemesi bakımından kendi içerisinde farklılaşır. 17. ve 18. yüzyıllarda İstanbul'a gelmiş tüm Avrupalı seyyahlar cami, medrese, han, hamam gibi kamu binalarının yığma taştan ve çok sağlam olarak, özel konutların da hep ahşap olarak yapıldıklarını belirtirler. Özel konutların çoğu esas çatkısı ahşap ve araları çeşitli malzemelerle doldurulmuş yapılardı. "Evlerin dış cepheleri ise herhalde ya ahşap kalaslarla veya daha büyük bir ihtimalle, sıvayla kaplanıyordu." İstanbul'un yaşadığı büyük deprem ve yangın gibi doğa olayları da binalarda hangi tür inşaat malzemesinin kullanılacağı konusunda belirleyici olmuştur. Örneğin, 1509 tarihli "Küçük Kıyamet" olarak da anılan büyük depremin ardından ahşap konut yapımına öncelik verilmiştir. Suriçinin yaşadığı 1660 ve 1782 tarihli büyük yangınların ardından ise kâgir taş binalar ahşap olanların yerine yapılmıştır.[5]

Planlama ve inşaatçılık açısından çoğunlukla ahşap ve tek katlı olan eski İstanbul konutları 18. yüzyıl öncesinde kesinlikle "bitişik nizam" durumunda değildiler. Hemen her evin etrafında küçüklü büyüklü bahçeler, çiçek tarhları (dönemin özgün deyimiyle 'sofa'lar), ahırlar ve hatta üzüm bağları vardı. Geleneksel İstanbul dokusunda "meyve, sebze, çiçek vs. ekimi ve satışı mahallede mutlaka çok önemli bir yer tutuyordu. Bu faaliyetlerin semte ve mahalleye damgasını vuran, ziraata dönük, yarı kırsal bir yanı da vardı."[6] 18. yüzyıl öncesi eski İstanbul mahallelerinde konutlar genel olarak duvarlarla çevriliydiler ve dolayısıyla birbirlerini ve sokağı görmüyorlardı. Bu tür bir aile yaşamında mahremiyet en üst düzeyde sağlanıyordu. "Bugünkü İstanbul'un nice işlek ve pahalı yerlerinde bile, bahçe içinde köşkler vardı... Evleri tek katlı, iki katlı, orta halli sokaklarda bile yine küçük bahçeler yeşillenir veya bir asmalı mescid bulunurdu." Ayrıca, bugün artık çok ender olarak rastlanan sokak çeşmeleri çok yaygındı ve bunlar İstanbul'un simgelerindendiler.[7]

Yine 18. yüzyıl öncesinde bir cami, medrese veya hamam gibi kamusal nitelikte çeşitli binaların etrafında doğal olarak oluşmuş eski İstanbul mahallelerinde sokaklar da belirli bir plana göre değil ve fakat doğal olarak (düzensiz) oluşmaktaydılar. "Suriçi İstanbul'undaki birkaç ana arter hariç, kentin ana ticari bölgeleri dışında kalan kısımlarında, semt ve mahallelerin şekillenmesi genel olarak böyle olmuştu. Yani sokak ve caddeler gayrimenkulleri değil aksine bina ve bahçelerin konumu sokakları belirlemişti denilebilir.[8]" 18. yüzyıl öncesinde Osmanlı şehircilik anlayışının ve şehir formunun bir temel gerçeği de "çıkmaz sokaklar"dır. 16. ve 17. yüzyıl da Avrupalı seyyahların hatıralarında naklettikleri gibi İstanbul'da "tarik-i has" olarak adlandırılan çok sayıda çıkmaz sokak vardı. Girişi olan ama çıkışı olmayan çıkmaz sokakların en önemli özelliği bu sokakların kamuya açık olmamasıdır. Yani bu sokaklar esas itibariyle üstünde bulundukları evlere aittirler ve bir anlamda özeldirler. Eski İstanbul'da geçit vermeyen bu çıkmaz sokaklar onu kullanan birkaç hane halkının özel yaşamını, mahremiyetini dışarıya karşı daha etkili bir şekilde koruyorlardı.

Kent formu ve kent organizasyonu üzerine 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Batı tarzı büyük değişimle beraber çıkmaz sokaklar

da büyük ölçüde ortadan kalkmışlardır.[9] Eş zamanlı olarak İstanbul'un ahşap ve 1-2 katlı yaygın konut tipi de 18. yüzyılın sonlarından itibaren Batılılaşma cereyanı ile beraber değişmeye başlamış ve özellikle 19. yüzyılda 3-5 katlı apartmanlar hızla çoğalmıştır. Kent formu ve yapı tarzındaki bu değişimler gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu Pera'da (Beyoğlu) daha belirgindir. Yerleşimdeki konumları ve sundukları imaj itibariyle İstanbul'un az katlı ve ahşap olarak kalmış geleneksel konutlarında dahi süreç içerisinde bir değişim yaşanmıştır. "Bugün neredeyse herkesin tipik bir geleneksel İstanbul görüntüsü olarak düşündüğü, Arnavut kaldırımlı dar sokaklar boyunca yan yana dizilmiş iki ya da üç katlı, kafesli, cumbalı, geniş saçaklı, çıkmalı, ahşap kaplamalı evler imajı bize on altıncı ve on yedinci yüzyıllardan kalan ve o yüzyılların gerçeğini yansıtan bir görüntü değildir... On altıncı yüzyılda sur içi İstanbul'unun temel şehir dokusu tamamen farklıydı." Kısaca, günümüze kadar özgün dokusunu koruyabilmiş binalarda ve geçmiş dönemlere ait resim, gravür ve fotoğraflarda gözlediğimiz "geleneksel" İstanbul kent dokusu aslında 19. yüzyılda oluşmuştur.[10]

Eminönü ve daha genel olarak da İstanbul kent formu içgöç hareketlerinin hızlandığı 1950'lere kadar görece durağan bir dönem yaşamıştır. Bu tarihten sonra 19. yüzyıldan kalma yapıların büyük bir bölümü ya yıkılarak yeniden yapılmış ya yenilenmiş veya üzerine kat ilave edilmek suretiyle orijinal nitelikleri değiştirilmiştir. Eminönü'ne ait cadde, sokak ve yapılar günümüze gelene kadar iki tür müdahale ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan ilki doğanın yangın ve deprem gibi insan iradesi dışında müdahalesidir. İkincisi ise özellikle bu doğal felaketlerin ardından yok olan mahalleleri yeniden kurmak veya (18. yüzyıldan itibaren) kenti Batı tipi bir kent formuna sokmak düşüncesiyle planlamak ve bu planlara uygun olarak kente yeni bir mekân organizasyonu kazandırmak şeklindeki insani müdahalelerdir. Geleneksel kent formunu ve mekânsal nitelikleri etkileyen bu müdahaleler istendik yaşam ve mekân kalitesi yükseltisini sağlayamamış, tam aksine düşürmüştür. 18. yüzyıldan itibaren saray sakinleri de dahil olmak üzere eski köklü aileler Eminönü'nü terk ederek Beyoğlu, Beşiktaş, Boğaz, Üsküdar, Kadıköy ve Bakırköy gibi dönemin yeni prestij alanlarına

göç etmeye başlayınca Eminönü'nün tarihi mahalleleri mal sahibi ailelerin bakıp gözetmesinden mahrum kalmış, işyerleri ve bekâr odaları yaygınlaşmış ve tüm bunların sonucunda sosyal ve mekânsal nitelik kaybı baş göstermiştir.

Güncel Durum

Yukarıda sunulan tarihi bilgilere eklenmek üzere Eminönü aile araştırmasında günümüz Eminönü ailelerinin yaşadığı mekânlar üzerine şu veriler elde edilmiştir:

1. 2003 yılı itibarıyla Eminönü'nün 33 mahallesinde 55.548 kişi 13.853 hanede ikamet etmektedir.

2. Eminönü'nde merkezi iş alanı mahallelerin içine sızmıştır ve bu nedenle kimi mahallelerde aile yaşamı neredeyse ortadan kalkarken kimi mahallelerde yoğunlaşmış olarak yaşamaya devam etmektedir.

3. Bir kent parçası olarak Eminönü yıpranmış ve eskimiştir: Eminönü sokaklarının sadece % 7'sinde binalar genellikle bakımlı bir görünüm sunduğu halde; sokakların % 24'ünde binalar genellikle bakımsız ve % 64'ünde de bakımlı ve bakımsız binalar yan yana bir arada bulunmaktadır. Bununla birlikte oranı düşük bile olsa, % 5 oranında sokak "tam bir sefalet sokağı" görünümündedir.

4. Eminönü'nde bulunan toplam 4.500 tarihi eserden 2.688'i sivil mimarlık örneğidir yani tarihi eser niteliğinde konuttur. Tarihi eser niteliğindeki konutların ailelerin oturduğu tüm konutlara oranı % 23'tür. Tarihi eser (sivil mimarlık örneği) niteliğindeki binaların % 77'si bakımsız kötü durumda ve % 6'sı da metruktur.

5. Eminönü'nde tüm binaların % 43'ü eski bakımsız ve % 18'i yeni bakımsız olduğu halde sadece % 30 oranında bina eski bakımlı ve % 7 oranında bina da yeni bakımlıdır. İçinde aile oturduğu halde % 1 oranında bina ise metruk yani yıkık-harabedir.

6. Eminönü'nde İstanbul geneli bina karakteristiğinin tersine işyerleri hariç ailelerin oturduğu konutların % 60'ı birkaç katlı müstakil bina tipindedir. Bunlardan 3-4 katlı ve geçmişte bir tek ailenin kullanımın-

da olanlar şimdilerde kat kat veya oda oda bölünmek suretiyle yeni gelen göçmen ailelere kiraya verilmektedir. Geriye kalan binaların % 37'si apartman olmakla birlikte yaklaşık % 3 dolayında aile de işhanı türü binalarda veya gecekondu sayılabilecek derme çatma yapılarda ikamet etmektedirler.

7. Eminönü'nde ailelerin oturduğu binaların % 67'si 1-3 kat arasındadır. Geriye kalan binaların büyük bir bölümü 4-6 kat arasında olmakla birlikte % 1-2 civarında bina 7 ve üzeri katlıdır.

8. Eminönü'nde ailelerin oturduğu binaların sadece % 37'si yeterli konfor donanımına sahiptir ve bu donanımlar iyi durumdadır. Buna karşın binaların % 37'sinin bazı konfor donanımları olmamakla birlikte mevcut tüm donanımı tamirat beklemektedir. Yine, % 26 oranında binanın ise bazı donanımları tamirat gerektirmektedir.

9. Eminönü'nde ailelerin oturduğu konutların % 59'unun dış cephesi acilen tamirat ve boya gerektirmektedir.

10. Eminönü'ndeki ailelerin % 73'ü şahsa ait bir konutta kiracıdır. Sadece % 15 oranında konutta mal sahibi kendisi oturmaktadır ve bu aileler oturdukları konutu satın almışlardır.

11. Eminönü'nde kiracıların oturduğu konutlar, mal sahiplerinin oturduğu konutlara göre daha bakımsızdır.

12. Eminönü'nde konutlar küçüktür, kullanım alanları yetersizdir.

13. Eminönü'nde ailelerin oturduğu tüm konutların % 67'si iki odalı, % 21'i üç odalı, % 10'u tek odalı ve sadece % 2'si de dört veya daha fazla odalıdır.

14. Eminönü'nde 1-2 kişilik ailelerin % 65'i, 3-4 kişilik ailelerin % 73'ü, 5-6 kişilik ailelerin % 69'u ve 7 ve daha çok nüfuslu ailelerin de % 51'i iki odalı konutlarda ikamet etmektedir.

15. Eminönü'nde ailelerin oturduğu konutların % 25'inde salon yoktur.

16. Eminönü'nde % 11 oranında konutun bağımsız tuvaleti ve % 24 oranında konutun da bağımsız banyosu yoktur.

17. Eminönü'nde 1-2 kişilik ailelerin % 73'ü, 3-4 kişilik ailelerin % 82'si, 5-6 kişilik ailelerin % 75'i bağımsız banyosu olan bir konutta oturdu-

ğu halde, 7 ve daha fazla bireyden oluşan ailelerde bu oran yükselmek yerine % 66'ya düşmektedir.

18. Eminönü'nde mutfaksız konut oranı % 3'tür.

19. Eminönü'nde konutların % 82'sinde balkon yoktur.

20. Eminönü'nde ailelerin oturduğu binaların % 94'ü tam doludur ve bu binalarda boş daire veya kat yoktur.

21. Eminönü'nde ailelerin oturduğu binaların % 32'sinde ticari depo, % 16'sında işyeri ve % 7'sinde de bekâr odaları veya bekâr evleri vardır.

22. Bekâr odalarıyla aynı binada oturma durumu 5-6 kişilik ailelerde % 4 ve 3-4 kişilik ailelerde de % 6 oranlarında olduğu halde, 1-2 kişilik ailelerde % 14 ve 7 ve daha fazla nüfuslu ailelerde ise % 17 oranlarındadır.

23. İşyerleriyle aynı binada oturma durumu ise diğer aile gruplarında yaklaşık aynı oranlarda (% 13) olduğu halde 1-2 kişilik ailelerde % 32'ye çıkmaktadır.

24. Eminönü'nde tüm aileler içerisinde hiç yer değiştirmeden aynı konutta oturan aile oranı sadece % 8'dir. Yer değiştirmeyen ailelerin çoğunluğu Eminönü'nün yerleşik eski aileleridir. Buna karşın, şimdiye kadar ailelerin % 32'si 2 ev, % 30'u da 1 ev değiştirmiştir. Geriye kalan % 25 oranında aile ise 3 veya daha fazla sayıda ev değiştirmiştir.

25. Eminönü konutları ortalama 6-7 yıllık süreler içerisinde kullanıcılarını değiştirmektedirler. Tüm aileler içerisinde 50 yıldan çok aynı konutta oturan aile oranı sadece % 1 olarak tespit edilmiştir. 20 yıldan daha uzun süreler içerisinde aynı konutta oturma durumu ise ancak % 6 oranına erişebilmektedir.

26. Eminönü'nde ailelerin % 41'i Eminönü'nü aile yaşantısı açısından rahat ve huzurlu olarak değerlendirdiği halde % 40 oranında aile "Eminönü ne iyi ne kötü bir yer, idare eder" şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bunların dışında % 18 oranında aile ise Eminönü'nü aile yaşantısı açısından tamamen olumsuz olarak değerlendirmektedir.

27. Eminönü'nde ailelerin % 25'i bekâr odalarından ve % 16'sı da işyerlerinden rahatsızlık duymaktadır. Bunların sur dışına çıkarılmasını istemektedirler.

Tarihsel Artalan

Osmanlı döneminde kente yeni eklenenlerle birlikte, İstanbul'da Bizans'tan kalan aile yapıları ve yaşam biçimleri, kökleri Orta Asya'dan gelen Türk aile yapısı ve Anadolu'nun yerel gelenekleri, İslamiyetin aile anlayışı ve hukuku ve diğer farklı kökenden muhacirlerin aile yapıları ve yaşam biçimleri karşılıklı etkileşim içinde İstanbul ve Eminönü aile yapısını ve aile ilişkilerini şekillendirmiştir. Yani heterojen bir yapı söz konusudur. Cumhuriyet döneminde ise, özellikle 1950'lerden sonra, gerek nüfus mübadeleleri veya gönüllü dış göçler, gerekse Anadolu'dan İstanbul'a akan yoğun içgöç gibi nedenlerle İstanbul'un nüfusu ve dolaylı olarak aile yapısı ve aile yaşam biçimleri (Anadolulaşma anlamında) daha homojen bir hal almış; Türk ve Müslüman aile özellikleri daha egemen hale gelmiştir.

Aralarında önemli farklar olmakla birlikte, Bizans ve Osmanlı dönemi Eminönü aileleri bazı bakımlardan benzer niteliklere sahiptirler.[11]

- Örneğin, İslamın çok eşliliğe (dört kadına kadar) müsaade etmesine rağmen Bizans İstanbullularında olduğu gibi Osmanlı İstanbul'unda yaşayan Müslüman Türkler arasında da tekeşlilik yaygındı.[12] Çok eşlilik ve cariye tutma adetleri ise daha çok saray çevrelerinde ve sosyoekonomik düzeyi yüksek kesimlerde gözlenmekteydi ve fakat bu tür evlilikler eski Türk geleneklerinde de olmadığı için toplumun genelinde rağbet görmüyordu.
- Yine Bizans'ta olduğu gibi aile, devlet ve din kurumunun (İslamiyetin) himayesi ve gözetimi altında bir kurumdu; genel olarak evlilikler resmi bir nikâh akdi ve bu akdin gerektirdiği yükümlülüklere ve haklara bağlı olarak kuruluyordu. Kırsal kesim evliliklerinde bugün dahi gözlenen "gelinin ailesine başlık parası verme" usulünün yerine İstanbul'da "mehr-i muaccel" denilen ve kadını koruyan bir sosyal güvence bedeli bizzat geline verilmekteydi. "Öte yandan şer-i hukukta yeri olan kadının boşanma veya

nişanın bozulmasını talep hakkı da İstanbul'da, pek sık olmasa da, günlük hayatta uygulanabiliyordu." Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, İstanbul ve Anadolu kırsalında evlilikte ve ailede örfî hukuk hükümleri geçerli olduğu halde Eminönü gibi gelişmiş kent merkezlerinde İslam aile hukuku hükümleri ağır basıyordu.

- Bundan başka yine Bizans İstanbul'unda olduğu gibi Osmanlı İstanbul'unda da hane halkı nüfusu düşüktü (ortalama 4-5 kişi). Bu durum, söz konusu dönemlerde ortalama yaşamın kısalığı yanında doğal afetler, savaşlar, salgınlar yüzünden ölüm oranlarının yüksek olmasından kaynaklandığı kadar, doğurganlık oranının düşüklüğünden de kaynaklanıyordu. Son dönem Osmanlı toplumunda hane halkı büyüklüğü açışından üst katmanlar ve asker sivil bürokrasi önde gelirken, en az nüfuslu haneler alt gelir grupları amele, işçi, ücretli aileleriydi.
- Son olarak, hem Bizans hem de Osmanlı İstanbul'unda çekirdek aile biçimi yaygındı. Çekirdek aile biçimi ana, baba ve çocuklardan kurulu basit bir aile formülasyonudur. Bu biçime en fazla Osmanlı seçkinleri (aydınları) ve esnaf, zanaatkâr aileleri arasında rastlanıyordu. Buna karşılık, çiftlerden birinin anne veya babasının veya diğer yakın akrabalarının birlikte kaldığı genişlemiş aile tipi, en yaygın olarak amele, işçi ve dar gelirli kesimlerde, onları izleyerek de asker veya sivil devlet memurları, bürokrasi arasında görülüyordu. Aynı veya değişik kuşaklardan birden fazla ailenin birlikte yaşadıkları çok aileli hane yapıları, alt sosyoekonomik katmanlarda çok azalırken üst katmanlar, seçkinler arasında daha yaygındı.
- İstanbul ailesini kırsal kesim ve hatta diğer kent ailelerinden farklı kılan önemli bir özellik, evlenme yaşının gerek kadın gerekse erkek için oldukça yüksek olmasıdır. 20. yüzyılın başlarında, basında ve edebiyatta evlilik yaşı üzerine yapılan tartışmalardan ve bu dönemlerin evlendirme kayıtlarından çıkarılabildiği kadarıyla 1870-1880'lerde en erken evlilik yaşı ortalaması kadında 18-21, erkekte 24'tü. Evlilik yaşının görece yüksek olmasında, İstanbul'da

kız veya oğlan evlendirme masraflarının fazlalığı yanında, evlilik ve aile kurmak için sadece bedensel olgunluğa erişmenin yeterli olmadığı, aile sorumluluğunu taşıyabilecek ruhi olgunluğa erişilmiş olması da gerektiği yolundaki anlayışın da payı vardı. Yine İstanbul'da ikinci defa evlenme oranı, dul kalmış ya da eşlerinden ayrılmış olanlar arasında bir hayli fazlaydı ve kadınlarda bile yüzde 20'yi aşabiliyordu.

İstanbul aileleri arasında en eski dönemlerden beri yaygın olan; farklı sosyoekonomik katmanlardan ailelerde genel modeli bozmayacak, kabul edilebilir oranlarda sapmalar gösteren, bu yüzden de İstanbul ailesinin özellikleri sayılabilecek; tekeşliliğin, çekirdek aile tipinin yaygınlığı, hane halkı büyüklüğü ve doğurganlığın düşüklüğü, evlenme yaşının yüksekliği gibi olgular, İstanbul'u çağı ve çevresinde benzer kentlerden, özellikle de kırsal kesimlerden ayırıyordu. Kimi araştırmacılar, bu özellikleriyle İstanbul ailesinin Doğu ve Doğu Akdeniz tipolojilerine giremeyecek, daha çok Batı ve Balkan grubunda yer alabilecek özel, hatta "tek" bir durumu bulunduğu kanısındadırlar.

İstanbul ailesinin gerek aile yapısı, gerek demografik öğeleri, gerekse yaşam biçimi açısından modelden belirgin biçimde farklılaştığı yer konaktır. Osmanlı toplum yapısının hızla çözülmeye başladığı ve bütün toplum kurumlarının bu çözülmeden etkilendiği 19. yüzyıl öncesinde, mahalle bütünlüğünün korunduğu ve konakların da dar gelirli mahalle halkının evlerinin yanı başında kurulu olduğu dönemlerde bile, beylerin, paşaların konaklarındaki yaşam kuşkusuz orta katman İstanbul ailesininkinden bir ölçüde farklıydı. Konaklar, doğal üyeleri sayılan hizmetkârlar, cariyeler, lalalar, evlatlıklarla kalabalık haneler meydana getiriyorlar; çeşitli derecelerden akrabaları, çoğunlukla gelinleri, bazen içgüveyisi damatları aynı çatı altında barındırıyorlardı. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başına ait nüfus araştırmaları böyle bir yapının çok daha yakın dönemlere kadar sürdüğünü ve hane halkı büyüklüğü ortalamalarından en ciddi sapmaların konaklarda yaşayan ulema veya diğer devlet ricali aileleri arasında görüldüğünü belgeliyor.

İstanbul ve Eminönü aileleri 18. yüzyıldan itibaren başlayan modernleşme hareketleri çerçevesinde değişmiş ve yeni özellikler kazanmıştır. Fetih'ten beri Eminönü aileleri arasında mevcut olan sosyoekonomik ve sosyokültürel farklar Tanzimat döneminde yeni bir hal almış ve bu dönemde *Tanzimat Ailesi* olarak adlandırılan yeni bir aile tipi ortaya çıkmıştır. Aslında, kentteki tüm aileler arasında pek yaygın olmayan Tanzimat ailesi yeni değil ve fakat konak aile tipinin toplumsal değişme sürecindeki yeni görüntüsüdür. Tabi bu arada konak ailesinin de geleneksel-muhafazakâr (ulema ailesi) ve değişimci-Batıcı (bürokrat ailesi) olmak üzere kendi içerisinde farklılaştığını ve bunlardan değişimci-Batıcı olanına Tanzimat ailesi dendiğini belirtmekte yarar var. Bu dönemde İstanbul'un en yaygın aile tipi olan alt ve orta kesim (ortalama) İstanbul aileleri görece geleneksel ve durağan yapılarını ve yaşam tarzlarını sürdürdükleri halde, konak ailelerinin toplumsal değişim taraftarı olanları, Batılı-kentli aileleri taklit etmeye başlamışlar ve yeni bir aile yaşam biçimini benimsemişlerdir. Tanzimat ailesi eskiden ortalama İstanbul aileleri ile birlikte Eminönü'nün merkezi mahallelerinde ikamet ettikleri halde yenileşme döneminde ilk iş olarak bu mahallelerden kendilerini tecrit ederek Beyoğlu, Galata, Harbiye, Beşiktaş ve Boğaziçi gibi yeni gelişmekte olan elitist semtlere, oradaki konuklara, sahilhanelere taşınmaya başlamışlardır. Konak ailelerinin belki geçmiş dönemlerde de aynı mahalleyi paylaştıkları diğer ortalama İstanbul aileleri ile aralarında belirli bir seviye farkı vardı, ancak yeni dönemde gerek kültürel gerekse mekânsal olarak bu ailelerle aralarındaki mesafeyi iyice açmışlardır.[13]

O zamana kadar İstanbul ailesi ve hanesinde yer almayan Batı yaşam tarzının ürünü ve parçası eşyalar, mekân düzenlemesi, örneğin salonlar, salonlarda koltuk takımları, masalı, sandalyeli, büfeli yemek odaları, çatal bıçak takımları, yüksek karyolalı, komodinli, konsollu yatak takımları, piyano başta olmak üzere geleneksel musikide ve gündelik hayatta o zamana kadar yeri olmayan pek çok maddi ürün konağın gündelik hayatına girer. Batının erkek modasını izlemeye çalışan beylerin yanında, hanımların giyim kuşamında önemli değişiklikler olur. Artık ev içlerinde, komşu ziyaretlerinde Avrupa'dan gelen hazır ya da Avrupa kumaşlarından dikilmiş geleneksel biçki ve zevkten farklı fistanlar giyilmeye başlar.

Şüphesiz, Tanzimat ailesini geleneksel İstanbul aile tipinden farklılaştıran unsurlar, bu biçimsel değişmelerden ibaret değildir. Tanzimat ailesi nezdinde kadının aile ve toplumdaki yeri, işlevi, hakları, eşlerin birbirleriyle ilişkileri, çocukların ve kadınların eğitimi gibi konularda da bir dizi farklılaşma başlamıştır. Ailedeki bu kültürel ve ahlaki değişimleri devlet de desteklemiştir. "Tanzimat'ı izleyen yıllarda, 19. yüzyıl boyunca, kadının aile içindeki haklarını genişletmeye ya da güvence altına almaya yönelik, eş seçimi, evlilik kararı, evlilik yaşı vb. ile ilgili bir dizi fermana rastlanır." Bunların yanında, kadının iyi eğitim görerek ev dışı yaşama da katılmasını sağlayacak olan "kız rüştiyeleri (1858), Ebe Mektebi (1842), Darül Muallimat ve Kız Sanayi Mektebi (1870) ve kızların eğitimine ilk kez yasal zorunluluk getiren 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" gibi bir dizi düzenlemeye gidilir. Geleneksel İstanbul ailesine göre, Tanzimat ailesinin üyeleri arasında aile içi ilişkiler de değişmiştir; "...geleneksel İstanbul ailesinde görülmeyen hatta ayıp sayılan eşlerin birbirlerine, babaların çocuklarına sevgi ve yakınlıklarını açıkça belirtmeleri, toplum hayatına birlikte katılmaları, ailenin kendi içinde daha yakın ilişkilere girmesi, geceleri aile içinde musiki talimleri, yabancı mürebbiyeler, misafir ağırlama adabına giren Batılı etkiler" bunlardan bazılarıdır.[14]

Tanzimat konak ailesi İstanbul'a özeldir. Yani Osmanlının diğer kentlerinde birkaç paşa ailesinde gözlense de Osmanlı bürokrasisinin merkezi başkent İstanbul'da daha çok hüküm sürmüş olan bir aile tipidir. Tanzimat ve meşrutiyet dönemleri arasında yaşamış olan bu aile tipi, yaygın olmasa bile belirli bir dönem için toplumsal değişmeyi yansıtır ve toplumsal değişmede bir ara birim olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır. Kısaca, Tanzimat ailesi, yönünü Batıya dönmüş bir ülkede bir kültürel öncü veya bir prototip olarak anılacaktır.[15]

II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında ittihatçıların özgürlükçü "yeni hayat" anlayışları aileye de yansıtılmış ve Ziya Gökalp gibi ideologlarca çerçevesi çizilen *milli aile* toplumun temel birimi olarak ön plana çıkartılmıştır. Toplumsal değişme sürecinde meşrutiyet sonrası cumhuriyet rejiminin de benimsediği, hatta yeni rejimin temel dayanaklarından birini oluşturan milli ailenin nitelikleri ve bu aile tipi ile devletin ilgi çerçevesi konusunda şunları nakledebiliriz:[16]

"Milli aile" hem Tanzimatın İstanbul konak ailesine ve onun getirdiği değer sarsıntısı ve çözülmesine, hem de Tanzimat ailesinin karşı kutbu ve başlıca eleştiricisi hatta düşmanı olan İslamcı gelenekçi ulema konağı aile modeline karşıydı. Fetih'ten beri en yaygın aile biçimi olan ve değişim rüzgârlarının sürüklemesine olanak tanımadan kendi kaldırabileceği ölçülerde değişen geleneksel İstanbul ailesinin devamı durumundaki orta katman. İstanbul ailesine sunulan toplumsal çözülmeyi onu güçlendirerek aşmaya çalışan yeni bir modeldi. Milli ailenin kökleri, özellikle kadın özgürlüğü ve eşitliği açısından İslamiyet öncesi Türklerin aile kurumunda aranıyordu. Bu ailede hiçbir zaman çok karılılık olmadığı, kadının tümüyle erkeğe eşit olduğu gibi zaman zaman aşırı zorlanmış savlarla güçlendirilmeye çalışılan "milli aile" kuramında öngörülen aile biçimi, tekeşli evliliğe dayalı, üretici, temel olarak ana-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileydi. Milli aile 1908 meşrutiyeti döneminde toplumun belli kesimlerinde ortaya çıkan aile bunalımına bir çözüm önerisi olduğu kadar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sosyoekonomik ihtiyaç ve taleplerine verilmiş bir cevap denemesi niteliğindeydi. İşgücüne, nüfus artışına ihtiyaç duyulduğu bir dönemde evlilik ve aile teşvik ediliyor, hatta kimi zaman kararnamelerle zorlamaya kadar varılıyordu. Öte yandan I. Dünya Savaşı yıllarında kadın işçi taburları kurulmuş, resmi dairelerde kadınlar çalıştırılmaya başlanmıştı. Özellikle alt sosyoekonomik katmanlarda kadınlar çalışma hayatına girmişler ve bu gelişmeler aileyi etkilemişti. 1917'de çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi çok kısa sürede yürürlükten kaldırılmışsa da kadına ailede geniş haklar tanıyan özüyle, dönemin havasını yansıtmaktaydı. Ziya Gökalp'in ideologluğunu yaptığı "milli aile" modeli, ittihatçıların resmi aile görüşü olarak yansısa da, cumhuriyet sonrasının, orta katman İstanbul ailesinin bu aile modeliyle büyük benzerlikler gösterdiği ortadadır.

Meşrutiyet dönemlerinden beri devletin ilgi alanı çerçevesinde olan milli aile tipinin kuramsal olarak toplumda hem zaten var olduğu varsayılıyor hem de toplumun geneline yaygınlaştırılmak isteniyordu. İşte bu anlayış çerçevesinde "Cumhuriyet sonrasında gerçekleştirilen bir dizi toplumsal-hukuksal reform ve ekonomik, toplumsal, kültürel değişme,

genel olarak aileyi, özel olarak da İstanbul ailelerini etkileyip yeniden biçimlendirdi." Cumhuriyet rejiminde alt ve orta kesim geleneksel İstanbul ailelerinin durağan yapısı görece devam ettiği halde Osmanlı döneminin konak ailelerinin yerini ilk önemli servet birikimlerini sağlamaya başlayan ve yeni bir sınıfsal tip olan yerli burjuva aileleri almıştır. "Alafrangalaşma, Avrupailik, Batılılaşma gibi özlemler Tanzimat sonrasında olduğu gibi yine gündemdeydi ve bu tip aileler yine, İstanbul ailelerinin dinamik ama küçük bir azınlık kesimini oluşturuyordu. Buna karşılık "milli aile" ya da "yeni aile" tipinde ifadesini bulan aile biçimi ve yapısı İstanbul'un en yaygın orta katman aile tipinde bu defa Cumhuriyet ailesi olarak somutlaşıyordu.[17] Görüldüğü üzere; Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak Müslüman Türk olan ama aynı zamanda farklı etnik ve dinsel çevreleri de içeren; köken itibariyle en az yarısının İstanbul dışından geldiği; daha çok alt ve orta toplum kesimlerine mensup; ticaret, zanaat ve işçilik gibi geleneksel meslekleri sürdüren; ailede kadının çalışma yaşamına pek fazla dahil olmadığı; az çocuklu; ortalama hane halkı sayısının dört olduğu ve çekirdek aile yapısına sahip olan aileler tarihin her döneminde İstanbul'da ve özel olarak da Eminönü'nde en yaygın aile tipi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Sosyoekonomik nitelikler ve toplumsal statü bağlamında üst kesimlere mensup ailelerin ise hem toplumsal değişme dönemlerini-olaylarını hazırlamak, başlatmak hem de bu değişme dönemlerinden-olaylarından en fazla etkilenmek gibi farklı bir yapı ve işlevleri olmuştur.

Başta belirttiğimiz gibi cumhuriyet döneminde ve özellikle de 1950'lerden sonra İstanbul'un nüfusu, aile yapısı ve aile yaşam biçimleri (Anadoluluk anlamında) "yerlileşmiş" ve daha homojen bir hal almıştır. Bunu araştırma verilerimiz de doğrulamaktadır. Aşağıda sunulan Eminönü aile araştırmasına ait sosyal veriler üç alt kategori içermektedir. İlk alt kategoride ailelerin demografik nitelikleri, ikincisinde ailelerin kentlileşme özellikleri ve kente ilişkin algı, tutum ve davranışları ve üçüncüsünde ise aile içi ve aileler arası davranış biçimleri ve ailelerde değişme eğilimleri yer almaktadır. Araştırmadan elde edilen veriler özetle şöyledir:

Demografik Nitelikler:

1. Eminönü ailelerinin çoğunluğu Anadolu'dan özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinden göç ederek gelmişlerdir. Eminönü'ne göç veren kentler sıralamasında bazı kentler belirleyici bir konuma gelmiştir. Göç ederek gelenler arasında Mardinliler % 8, Diyarbakırlılar % 7, Malatyalılar % 6, Batmanlılar % 5, Siirtliler % 4, Kastamonulular % 3, Muşlular % 3, Sivaslılar % 2, Niğdeliler % 2, Şanlıurfalılar % 2, Adıyamanlılar % 2, Ordulular % 2, Tokatlılar % 2, Elazığlılar % 2, Vanlılar % 2 ve yurtdışı doğumlular % 2 oranıyla yüksek yoğunluklu olarak temsil edilmektedirler. Eminönü'nün yerlisi olan ailelerin oranı gün geçtikçe azalmaktadır. Aile reisleri veya eşlerinden İstanbul doğumlu olanların oranı % 12, oturduğu mahallenin yerlisi olanların oranı ise sadece % 6'dır. Köken itibariyle Eminönü ailelerinin kentlilik özellikleri ise zayıftır. Eminönü'nde kasaba-köy doğumlular % 52 ve ilçe doğumlular da % 27 oranında olduğu halde kent merkezi doğumlular % 20 ve yurtdışı doğumlular da % 2 oranında kalmaktadır.

2. Eminönü ailelerinin sosyal profili kısmen kırsal kesim yerleşmelerine ve kısmen de gecekondu türü yerleşmelere benzemektedir. Ailelerin demografik verileri bu gözlemi doğrulamaktadır. Eminönü'nde toplam okur-yazarlık oranı % 77'dir. Eminönü'nde erkek nüfusun % 5'i ve kadın nüfusunun da % 30'u okuma-yazma bilmemektedir. Eminönü'nde hane reisleri veya eşlerinin % 68'i sadece Türkçe konuşmaktadır. İkinci büyük oranlı bir kesim hem Türkçe hem de Kürtçe konuşanlardır ve bunların oranı da % 23'tür.

3. Günümüz Eminönü ailelerinde hane halkı fert ortalaması 4,72'dir, yani aileler ortalama 5 kişiden oluşmaktadır.

4. Eminönü'nde ailelerin % 74'ü çekirdek aile biçimine sahiptir.

5. Ailelerde ortalama çocuk sayısı 3,38'dir, yani aileler ortalama 3 çocuğa sahiptirler.

6. Eminönü'nde ailelerin sadece % 25'i modern tıbba uygun doğum kontrol yöntemlerinden birini uygulamaktadır.

7. Eminönü'nde ailelerin % 17'sinde şimdiye kadar en az bir çocuk ölümü gerçekleşmiştir. Eminönü'nde anne karnında veya doğumda veya 1-11 aylık iken bebek ölümlerinin oranı ‰ 73'tür. Ailelerde çocuk ölüm nedenlerinin başında çeşitli hastalık (% 39), nedeni belli olmayan ölümler (% 35) ve düşük veya kürtaj (% 15) gelmektedir.

8. Ailelerde her iki cinsiyet için ortalama evlenme yaşı 18-20 olduğu halde; kadınlar bu ortalamanın altındaki yaşlarda, erkekler ise bu ortalamanın üzerindeki yaşlarda evlenmektedirler. Örneğin 18 yaş veya daha küçük yaşlarda evlenme oranı erkeklerde % 9 olduğu halde kadınlarda % 54'tür. Buna karşın 19-24 yaşları arasında evlenme oranı erkeklerde % 75 olduğu halde, kadınlarda % 43'tür.

9. Aileler çoğunlukla (% 75) geleneksel evlenme biçimi olan görücü usulü ile kurulmaktadır. Evliliklerin çoğunluğunda (% 85) dini ve resmi nikâh birlikte yapılmaktadır. Ailelerin çoğunluğunda (% 79) eşler arasında akrabalık ilişkisi olmamakla birlikte, % 21 oranında ailede akraba evliliği vardır ve bu kent merkezi demografisi için yüksek bir orandır.

10. Eminönü ailelerinin en az % 5'inin sokakta çalışan çocuğu vardır.

11. Eminönü'nde bir mesleği olanların % 54'ü esnaflık gibi işlerde serbest meslek sahibidir, vasıflı-vasıfsız ve çeşitli sektörlerden işçi % 32, İşporta türü marjinal işler % 5, büro tipi memur % 5, eğitim gerektiren kariyer meslekleri ve teknik-teknolojik iş uzmanları % 2 ve çiftçilikten başka bir mesleği olmayanlar yine % 2 oranındadır.

12. Eminönü ailelerinde hane reisinin eşi ve çocukların anneleri konumundaki kadın genel olarak çalışmamaktadır ve ev kadını statüsündedir. Tüm çalışanlar içinde çalışan kadın oranı sadece % 5'tir.

13. Eminönü'nde belirli bir mesleği olan kadınların (çalışsın veya çalışmasın) % 50'si işçi, % 27'si esnaf, % 18'i kariyer meslek sahibi ve % 5'i de memurdur.

14. Eminönü'nde belirli mesleği olanların % 76'sı belirtmiş olduğu aynı mesleği icra etmektedir. Bildiği meslek ile şu anki icra ettiği meslek farklı olanlar % 8 oranındadır. Mesleği olduğu halde çalışamayanların (işsizlerin) oranı % 7'dir. Mesleği olanların % 3'ü şu an emeklidir. Mesleği ol-

duğu halde hasta veya özürlü olduğu için çalışamayanların oranı % 2'dir. Mesleği olduğu halde ev kadını olan veya çalışmak istemeyenlerin oranı % 3'tür. Tanımlı veya nitelikli bir mesleği olduğu halde marjinal iş görenlerin oranı % 2'dir.

15. Eminönü ailelerinde belirli bir işte çalışanların (yevmiyeli olanlar da dahil olmak üzere) % 58'i ücretli veya maaşlıdır. İkinci grupta kendi hesabına çalışanların oranı % 36, işveren veya yönetici olanların oranı % 5, parça başı bağımsız iş görenlerin oranı % 4'tür. Üçüncü bir grup olarak, ücretsiz aile işçiliği oranı ise % 2'dir.

16. Eminönü'nde şu an için belirli bir işte çalışanların % 53'ü yaptığı işi kendi çabasıyla bulmuş veya kurmuştur. Akraba, hemşeri veya arkadaş gibi çevrelerden geleneksel biçimde yardım görenlerin oranı % 29'dur. Baba mesleğini veya babasının işyerini devam ettirenlerin oranı ise % 6'dır. Bu ilk üç gruptan farklı olarak, geriye kalan % 12 oranında çalışan ise gazete ilanı, İş Kurumu, sınav, meslek kursu gibi kentsel aracı kurum ve kuruluşlar (organizasyonlar) sayesinde iş edinmiş veya kendi işyerini kurmuştur.

17. Eminönü'nde bugün için ortalama aylık aile geliri 500 YTL'dir.

18. Gereksinim duymalarına rağmen ailelerde çalışan bireylerin büyük çoğunluğunun (% 93) ikinci bir ek işi yoktur.

19. Eminönü ailelerinde belirli bir işte çalışanların büyük çoğunluğunun (% 89) işyeri sur içindeki bir semttedir.

20. Eminönü'nde oturan ailelerin % 69'unun herhangi bir kurum veya kuruluştan sosyal güvencesi yoktur.

21. Eminönü'nde oturan ailelerin % 42'si ailesini orta tabakada, % 32'si alt tabakada, % 20'si alt ve orta tabaka arasında, % 1'i orta ve üst tabaka arasında ve yine % 1'i de üst tabakada (kendilerini) görmektedir.

22. Eminönü'nde ailelerin % 84'ünde herhangi bir hastalık durumu, % 95'inde herhangi bir özürlülük durumu ve % 98'inde de herhangi bir hükümlülük durumu yoktur.

Kentleşme ve Kentlileşme Nitelikleri

1. Eminönü'nde oturan ailelerin yerleşmek için Eminönü'nü tercih etmelerinin öncelikli nedeni konut ve kiraların ekonomik durumlarına uy-

gun olmasıdır. Bundan başka konutların merkezi iş alanına yakın olması ve akraba ve hemşeriler ile aynı çevrede yaşama istekleri de diğer önemli nedenlerdir.

2. Eminönü'nde oturan ailelerin % 45'inin oturduğu mahallede uzak veya yakın en az bir akrabası vardır. Eminönü'nde oturan ailelerin % 62'sinin oturduğu mahallede en az bir hemşerisi vardır.

3. Eminönü'nün aileler açısından genel olarak güvenli bir yerleşim olduğu tespit edilmiş olmakla birlikte, % 20 oranında aile oturduğu mahalleyi hiç de güvenli bulmamaktadır. Bunlara ek olarak % 3 oranında aile de mahallesinin güvenli olduğunu ancak yine de bekâr odaları ve işyerlerinin olmaması durumunda güvenlik hissinin daha da artacağını bildirmiştir.

4. Eminönü ailelerine göre Eminönü'nde yaşamak çok da zor değildir ancak İstanbul'da yaşamak görece daha zordur.

5. Genel olarak hem Eminönü'nde hem de İstanbul'da yaşamanın en büyük zorluğu ekonomik koşulların olumsuzluğu, ekonomik yetersizlikler, işsizlik ve yoksulluktur.

6. Eminönü aileleri başta ekonomik sorunlar olmak üzere birtakım zorluklar içerisinde yaşasalar da hem Eminönü'nde hem de İstanbul'da yaşamaktan çok da mutsuz-isteksiz değildirler.

7. Eminönü aileleri Eminönü ve İstanbul'un sosyal özelliklerini değil ama daha çok fiziki, tarihi-kültürel özelliklerini beğenmektedirler.

8. Eminönü aileleri içerisinde Tarihi Yarımada'nın tarihi eserlerinin çoğunu gezen ve tanıyan aile oranı % 39'dur. Buna karşın % 40 oranında aile tarihi eserlerin veya tarihi alanların bazılarını (kısmen) tanımaktadır ve hele % 22 oranında aile ise hiçbir tarihi eseri gezmemiştir ve tanımamaktadır.

9. Eminönü'ndeki tüm aileler içerisinde sadece % 37 oranında aile Eminönü'nün diğer mahallelerini tam olarak bilmekte ve tanımaktadır. Buna karşın % 37 oranda aile diğer mahalleleri kısmen tanımakta ve % 27 oranında aile ise yaşadığı mahalle dışında hiçbir mahalleyi tanımamaktadır.

10. Eminönü'nde ailelerin % 74'ü Eminönü'nün geliştiği ve eskiye göre daha iyi bir durumda olduğuna inanmaktadır.

11. Eminönü'ndeki ailelerin % 65'inin Eminönü'nde eksikliğini duyduğu herhangi bir alan, mekân veya etkinlik yoktur. Buna karşın her üç aileden birinin çeşitli talepleri vardır: aileler başta çocuklar için alanlar, mekânlar olmak üzere, gençlere, yaşlılara, kadınlara yönelik mekânlar ve etkinliklerin az olduğunu dile getirmişlerdir. Bunlara ek olarak büyük alışveriş mağazalarının ve semt pazarlarının yokluğu, spor alanlarının yetersizliği ve özürlülere ait mekân ve etkinliklerin azlığı da dile getirilmiştir.

12. Eminönü ailelerinin çoğunluğu (% 61'i) Eminönü'nün tarihi dokusunun yeniden canlandırılması gerektiğine inanmaktadırlar. Her dört aileden biri ise şu anki durumundan memnundur. Eminönü'nün Beşiktaş-Maslak-Etiler gibi bir prestij alanı olmasını isteyen aile oranı ise sadece % 8'dir.

13. Eminönü ailelerinin çoğunluğu (% 69) hiçbir sivil toplum kuruluşuna üye değildir. Buna karşın yaklaşık her dört aileden biri belirli bir sivil toplum kuruluşunun üyesidir. Bunların başında da siyasi partiler gelmektedir. Siyasi partilere üye olmada belirleyici etken çeşitli yardım görme kaygısıdır.

14. Eminönü'nde her dört aileden biri (% 23) oturduğu mahalleyi terk etmeye kesin karar vermiş durumdadır.

15. Oturduğu mahalleden taşınma düşüncesinde olanların en temel gerekçesi "daha temiz-bakımlı ve güzel bir semtte yaşama arzusudur."

16. Eminönü'nden taşınma düşüncesinde olan ailelerin yaklaşık yarısı (% 53'ü) Eminönü'ne komşu olmayan uzak bir ilçeye gitmeyi düşünmektedirler. Taşınmayı düşünen yaklaşık her üç aileden biri (% 33'ü) Eminönü'ne komşu olan Fatih, Eyüp gibi yakın çevreye gitmek istemektedir. Bu iki belirgin grup dışında yaklaşık her on aileden biri (% 14'ü) İstanbul'u terk etmeyi düşünmektedir. Tersine göç olarak nitelenen bu taşınma işlemini yapacak olan ailelerin çoğunluğu Ege ve Akdeniz'in Adana, Mersin, İzmir, Bursa gibi yıldızı parlayan kentlerini düşünmektedir. Bunların dışında az oranda memleketine dönmek isteyen ve yine az oranda da (% 4) yurt dışına gitmeyi düşünen aile vardır.

17. Eminönü'nde yaşayan her üç aileden biri (% 30) şehrin "Allah'a" ait olduğuna ve yine her üç aileden biri (% 29) de "Devlet'e" ait olduğuna

inanmaktadır. Geriye kalan 1/3 oranında ailenin ise farklı görüşleri vardır. Bunlar içerisinde "şehirde yaşayanlara" (% 19) ve "Belediye'ye" (% 8) aittir biçimindeki görüşlerde yoğunlaşma olmuştur. Diğer düşük oranlı görüşler şunlardır; "insanlığa," "bilmiyor," "hiç kimseye," "ona sahip olan topluma, uygarlığa," "mülk sahiplerine."

18. Eminönü ailelerinin yaklaşık yarısı (% 46) kendisini şehirli olarak görmektedir. Buna karşın, tüm aileler içerisinde % 30 oranında aile kentli kimliğine sahip olma konusunda belirli bir değerlendirme yapamamaktadır. Bunların dışında % 5 oranında aile açıkça "kısmen şehirliyim; yarı köylü yarı şehirliyim" biçiminde kendisini-ailesini tanımlamıştır. Buna göre, Eminönü'nde oturan her üç aileden birinin (% 35) gelenekselden moderne doğru işleyen kentlileşme sürecinin tam ortasında bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunların dışında her beş aileden biri (% 19) kendisini hiç kentli olarak görmemektedir.

Eminönü Ailelerinde Gündelik Yaşam: Aile İçi-Aileler Arası Davranış Biçimleri ve Ailelerde Değişme Eğilimleri

1. Eminönü aileleri için eş seçiminde karşı cinste aranan en öncelikli üç nitelik eşin "ahlaklı-dürüst ve namuslu olması (% 25)"; "mesleğinin olması, çalışıyor olması (% 13)"; ve "dindar olmasıdır (% 11)."

2. Eminönü'nde sadece % 15 oranında aile kadının gelir getirici bir işte çalışması taraftarıdır.

3. Eminönü'nde her üç aileden biri (% 36) "yakın akrabalar dışında eve gelen misafirlerle kadınlı-erkekli beraber oturmaktadır." Ama geriye kalan büyük çoğunluk haremlik-selamlık uygulamaktadır.

4. Eminönü ailelerinin yarıdan fazlasının (% 55) evde yemeği yer sofrasında yediği, yaklaşık her üç aileden birinin (% 35) yemek masasında yediği ve % 10 oranında bir ailenin de duruma göre her ikisinde de yediği belirlenmiştir. 5. Eminönü'nde ailelerin yaklaşık yarısında (% 52) evdeki bütün kadın ve kızlar türban-başörtüsü kullanmaktadır. Bundan farklı olarak yaklaşık her üç aileden birinde ise sadece evin hanımının türban-başörtüsü kullandığı ama kızların (çocukların) kullanmadığı tespit edilmiştir. Geriye kalan ailelerde türbanı ya yaşlı ebeveynler kullanmaktadır ya da ev-

deki hiç kimse kullanmamaktadır. Bu son grup, yani evde hiç kimsenin türban-başörtüsü kullanmadığı aile oranı sadece % 5'tir.

6. Eminönü'nde ailelerin yarıya yakını (% 43) giyim kuşam konusunda kadınlarda İslami usullere göre hareket etmektedir. Bu grubun tamamı ailede bütün kadın ve kızların türban kullandığı ailelerdir. Bu gruba % 5 oranındaki örf ve adetlere uygun giyinen aileleri de dahil etmek gerekir. Bu kesimden farklı olarak yine ailelerin yarıya yakınında (% 42) fazla açık-seçik olmamak kaydıyla giyim-kuşam konusunda kadınlar serbest hareket edebilmektedirler. Bu iki başat kesimin dışında % 10 oranında ailede kadının giyim-kuşamına hiç müdahale edilmemektedir.

7. Eminönü ailelerinin çoğunluğu (% 60) ailede düşkün ve yaşlıların bakımını oğulun üstlenmesi gerektiğine inanmaktadır. Buna karşın, kız çocuğuna bel bağlayan aile oranı % 12'dir. Bütün çocuklar bakmalı görüşünde olan aile oranı % 8'dir. Çocuklar dışında kişi ve kuruluşların bakması gerektiğini düşünen aile oranı ise % 8'dir.

8. Eminönü ailelerinin % 79'u kız çocukları okuyabildikleri kadar okumalıdır görüşündedirler. Buna karşın, yaklaşık her beş aileden biri, kız çocuklarının okumamaları yönünde bir tutum sahibi olmakla birlikte, bu tutucu ailelerin gerekçeleri türban-başörtüsü sorunudur. Bunlar içinde % 1 oranında aile ise maddi yetersizlik nedeniyle okumasalar iyi olur biçiminde görüş bildirmiştir. Eminönü aileleri için çocuklarının okumalarını isteme gerekçelerinin başında "günümüzde nitelikli mesleklerin eğitim yoluyla elde edilebiliyor" olması gelmektedir.

9. Eminönü'nde % 21 oranında ailede çocuklardan akraba veya hısım tarafıyla evli olanların var olduğu tespit edilmiştir. Eminönü aileleri içerisinde sadece % 12'si çocuklarının akraba veya hısımla evlenmesinin doğru olacağı görüşündedir. Tüm aileler içerisinde açık bir biçimde (hısım hariç) akraba evliliği iyidir görüşünde olanlar % 9 oranındadır. Akraba evliliği iyidir görüşünde olanların yarıdan fazlasının (% 55) reel olarak akraba ile evli çocuğu vardır. Bu oranlar mevcut durum ile gelecekte gerçekleştirilecek evlilikler arasında akraba evliliğinin yarı yarıya azalacağını göstermektedir.

10. Eminönü aileleri evlilik konusunda çocukların gözetimli serbestliğinden yanadır. Eminönü'ndeki ailelerin yaklaşık yarısı (% 52) "eş se-

çiminde çocuklar kendileri karar vermeli ve aile destek olmalı" görüşündedirler. Çocuğunu eş seçiminde tamamen serbest bırakacağını belirten aile oranı (% 19) düşüktür.

11. Eminönü aileleri eş seçiminde olduğu gibi meslek seçiminde de gözetimli serbestlikten yana tutum sahibidir. Ailelerin çoğunluğu (% 75) "meslek seçiminde çocuklar kabiliyetleri doğrultusunda kendileri karar vermeli ama aile çocuğu yönlendirmeli ve destek olmalıdır" görüşündedir. Sadece % 5 oranında aile çocuğun meslek seçimine karıştığını veya karışacağını bildirmiştir.

12. Eminönü'nde ailelerin büyük çoğunluğu (% 74) 2-3 çocuk sahibi olmanın ideal bir durum olduğu şeklinde görüş birliği içindedir.

13. Eminönü ailelerinin yaklaşık yarısında (% 56) ebeveyn ve çocuk arasında önemli sayılabilecek görüş farklılıklarının veya anlaşmazlıkların olmadığı tespit edilmiştir. Ailelerin diğer yarısında ise çeşitli anlaşmazlık durumlarının olduğu ve bunların başında da başta kılık-kıyafet (% 10) olmak üzere arkadaş seçimi (% 9), para harcama (% 6) gibi konularda sorunlar yaşandığı tespit edilmiştir. Sadece bunlar değil ama pek çok konuda sorun yaşayan aile oranı % 4'tür. Diğer geçimsizlikler ise % 1-3 arasındaki oranlar ile düşük düzeyde yaşanmaktadır.

14. Eminönü'nde ebeveynlerin çoğunluğu (% 70) hem kendisini hem çocuklarını dindar görmektedir.

15. Eminönü aileleri çocuklarının özellikle karşı cinsle arkadaşlık kurmasına mesafelidir ve özellikle kız çocuklarının karşı cins arkadaşlığına karşıdır.

16. Eminönü aileleri evlendikten sonra çocuklarının ayrı ev açmasını dilemekle birlikte çocuklarının istemesi halinde veya olağanüstü toplum koşullarında erkek-kız ayrımı yapmadan çocuklarıyla oturma taraftarıdır.

17. Eminönü'nde ailelerin önemli bir bölümü kızı ve oğlunun mutsuz bir evliliği olsa dahi evliliğin devamından yanadır. Kız çocuklarının evli kalması daha yüksek oranda istenmektedir.

18. Eminönü aileleri aile içinde genel olarak uyumludur. Ailelerin % 59'u "aile içi ilişkilerimiz çok iyi, herhangi bir anlaşmazlık yok" biçiminde görüş bildirmiştir. Ailelerin % 37'si ise "aile üyeleri arasında ufak-tefek

anlaşmazlıklar oluyor ama önemli değil" biçiminde ailelerinin uyumlu olduğunu dile getirmiştir.

19. Eminönü ailelerinin çoğunluğunda (% 62) bütün konularda karı-koca arasında fikir alış-verişi yapılmaktadır ve eşler birbirlerinin sözlerine değer vermektedir.

20. Ailelerin çoğunluğunda (% 68) eşler birbirlerinin aldığı kararlara katılmaktadır veya anlaşmazlık durumlarında bir orta yol bulunmaktadır. Ancak bu uyumlu tabloya rağmen oranı düşük bile olsa % 28 oranında kadın "eşinin bazen fikrini sorduğundan" ve % 15 oranında kadın da "eşinin hiçbir konuda fikrini sormadığından" şikâyetçidir.

21. Eminönü'nde karı-kocanın aile dışına birlikte çıkması halinde sadece % 11 oranında aile her yere birlikte gitmektedir. Buna karşın, en çok (% 45) akraba, eş-dost, konu-komşu ziyaretleri yapılmaktadır. İkinci olarak (% 23) park-piknik gibi açık alanlarda boş zaman değerlendirmelerinde bulunulmaktadır.

22. Eminönü'nde (tüm aile için;) konu-komşu-akraba-hemşeri ziyaretleri, evde TV izleme, (kadınlar için;) evde el işi yapma, (erkekler için;) evde tamir işleri yapma, iş arkadaşları ile gezme, kahvehaneye gitme, (çocuklar için;) mahalle-okul arkadaşları ile gezme veya oyun oynama, az oranda kitap okuma, (yaşlı ebeveynler için;) cami avlusu sohbetleri, ibadet gibi etkinlikler boş zamanlarda en çok tekrarlanan davranışlardır.

23. Eminönü'nde popüler kültürün simgelerinden biri haline gelen Televole, Paparazzi gibi spor-magazin programlarını ailelerin % 71'i izlememekte, % 12'si bazen izlemekte ve % 17'si de sürekli izlemektedir.

24. Eminönü aileleri harcamalarında en büyük payı gıdaya ayırmaktadır (% 42). İkinci sırada kira (% 30) ve üçüncü sırada da giyecek harcamaları yapılmaktadır (% 13). Eminönü aileleri gıda alışverişlerini çoğunlukla semt pazarı (% 42), mahalle bakkalı (% 31), süper market-tanzim satış gibi (% 15) veya Mısır Çarşısı civarı esnaf dükkânlarından yapmaktadır. Eminönü'nde % 1 oranında aile ise hiç alışveriş yapamamakta ve aşevinden yararlanmaktadır.

25. Eminönü ailelerinin evde yeme-içme alışkanlıkları ve davranışları küçük bir Anadolu kentinde veya bir gecekondu semtinde olduğu gibi

mütevazı ve gelenekseldir: Eminönü aileleri mutfağında dondurulmuş hazır yiyecekleri (% 69), ithal sebze ve meyveleri (% 64), şarküteri yiyecekleri (% 59) ve ithal içecekleri (% 62) çoğunlukla tüketmediği/kullanmadığı halde; hazır konserveleri (% 46) ve hazır hamur işi yiyecekleri (% 49) kısmen kullanmaktadır. Eminönü'nde aileler bu tür yiyecek ve içecekleri Batılı olmaları anlamında karşı çıktıkları için değil genel olarak alım güçlerinin olmaması nedeniyle tüketememektedirler.

26. Eminönü ailelerinin komşuluk ilişkileri genel olarak (% 69) iyidir. Her dört aileden biri ise (% 26) komşuluk ilişkilerinde bazı sorunlar yaşamaktadır. Eminönü'nde olumlu komşuluk ilişkilerinin varlığına rağmen bu ilişkilerde belirli bir nitelik düşmesinin var olduğu tespit edilmiştir. Özellikle yardımlaşma ve dayanışma davranışları zayıflamıştır. Eminönü ailelerinin çoğunluğu (% 58) "eski komşuluk ilişkilerinin daha sıcak ve seviyeli olduğu"na inanmaktadır. Her üç aileden biri (% 30) ise komşuluk ilişkilerinde belirgin bir değişmenin olmadığına inanmaktadır. Eski komşuluk ilişkilerinin daha sıcak ve seviyeli olduğuna inananların çoğunluğu (% 56) günümüzde yardımlaşma ve dayanışma ilişkilerinin kalmadığından şikâyetçi olduğu halde; komşuluk ilişkilerinde belirgin bir değişmenin olmadığına inananlar çoğunlukla (% 57) yardımlaşma ve dayanışma davranışlarını sürdüren ailelerdir.

27. Eminönü'nde komşuların para sıkıntısını giderme yönündeki işlevi ancak % 21 oranında ve üçüncü sıradadır. Aileler böyle bir sorun karşısında ilk sırada (% 31) akrabalarına başvurmakta ve ikinci sırada da (% 31) hiç kimseye başvurmadan kendileri halletmeye çalışmaktadırlar. İş arkadaşlarından yardım görenler % 8, hemşerilerinden yardım görenler % 3 ve banka ve belediye gibi (resmi) sosyal organizasyonlara başvuranlar da % 3 oranındadır.

28. Eminönü'nde ailelerin memleketleriyle ilişkileri giderek zayıflamaktadır. Bu zayıflamanın önemli bir nedeni ekonomik yetersizlikler nedeniyle memlekete gidip-gelememektir. Her dört aileden birinin memleketiyle hiçbir ilişkisi kalmamıştır.

29. Eminönü ailelerinin akrabalık ilişkilerinin genel olarak iyi olduğu tespit edilmiştir. Tüm aileler içerisinde % 70 oranında aile bütün akra-

balarıyla iyi ilişkiler sürdürmektedir. Buna rağmen Eminönü ailelerinin yaklaşık yarısının süreç içerisinde akrabalık ilişkileri kuvvetlenirken, diğer yarısının zayıflamaktadır.

30. Eminönü ailelerinin beşte üçünde aile bağları hep güçlüdür (% 36) veya giderek güçlenmiştir (% 26).

31. Eminönü'nde ailelerin beşte üçünde eşler arası eşitlik durumu hep güçlüdür (% 44) veya giderek güçlenmiştir (% 22).

32. Eminönü'nde ailelerin yaklaşık yarısının çocuklarını sürekli denetim altında tuttuğu, diğer yarısının ise serbest bıraktığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, tüm aileler içinde % 23 oranında ailede "giderek çocuklara daha çok serbestlik sağlandığı" halde, % 13 oranında ailede ise "giderek çocuklara daha sıkı kurallar konulmuştur."

33. Eminönü'nde akrabalık ilişkileri, konu-komşuluk ilişkileri, aile içi ilişkiler genel olarak % 60-80 oranlarında iyi gözükse de belirli bir çözülmenin de yaşanmaya başladığı anlaşılmaktadır.

34. Eminönü ailelerinin çoğunluğu göçle gelmiş olsa da eski ve yeni yaşantısı arasında önemli sayılabilecek değişiklikler olmadığına inanmaktadırlar. Eminönü'nde ailelerin % 58'i "yaşantımızda hiç değişiklik yok, her şey aynı" şeklinde bir algı sahibidir. Ailelerin % 32'si ise "ufak-tefek değişiklikler olsa da yaşama tarzımız aynı" biçiminde durumunu değerlendirmektedir.

35. Eminönü ailelerinin geleceğe yönelik en önemli üç dileği sırasıyla ev sahibi olmak (% 33), daha çok gelir ve rahat yaşamak (% 20) ve çocuklara iyi bir gelecek hazırlayabilmektir (% 16).

36. Eminönü'nde % 5 oranında ailenin acilen işe ihtiyacı vardır.

37. Sonuç olarak: Eminönü aileleri pek çok maddi ve manevi olumsuzluklar içerisinde bulunsalar da yaşantılarından öyle uzun boylu mutsuz-umutsuz değildirler.

2. Sonuç

Araştırma verileri yukarıda maddeler halinde özetlenmekle birlikte, araştırmada temel bir bulgu olarak yerleşimde aile sayısının son derece azaldığı; şu an Eminönü'nde yaşayan ailelerin çoğunlukla ülkenin az geliş-

miş yörelerinden göç ederek geldiği; ailelerin yaşam kalitelerinin son derece düşük ve niteliksiz olduğu ve bu tür bir sosyal dokunun beraberinde mekânsal-sosyal çöküntüleşmeyi (İng; slum) doğurduğu tespit edilmektedir. Genel bir sonuç olarak Eminönü'nün her geçen gün biraz daha gecekondu alanlarına benzemeye başladığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle bugün için Eminönü'nde yaşayan nüfusun ortaya koyduğu mekânsal ve sosyal profil kent merkezinden daha çok gecekondu alanlarına aittir. Kaldı ki gecekondu alanları dahi hızla kentleştiği halde Eminönü her geçen gün biraz daha çöküntüleşmektedir.

Eminönü Aile Yapısı ve Değişimini konu alan bu çalışma literatürdeki önemli bir eksikliği giderdiği gibi aynı zamanda aileler ve kent merkezi özelindeki sorunların çözümü için geliştirilecek "Kent Yenileme" projelerine de sosyal veri sağlamaktadır. Eminönü mimarlık kavramıyla acilen "soylulaştırılmalıdır." Mekân yenilemenin yanında sosyal doku da yenilenmeli yani orta ve üst gelir grubundan kentli aileler yeniden Eminönü'ne kavuşturulmalıdır. Çeşitli organizasyonlarla mevcut nüfusun niteliğini yükseltecek projeler geliştirilmeli ve bunlardan kentin çevresine taşınmak isteğinde olanlara uygun koşullar oluşturulmalıdır.

Notlar

1 ORTAYLI, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, s. 232, İletişim Yayınları, 2002, İstanbul.

2 [1] BEHAR, Cem, "Kasap İlyas Mahallesi-İstanbul'un Bir Mahallesinin Sosyal ve Demografik Portresi: 1546-1885," *İstanbul Araştırmaları* 4, s. 84, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1998, İstanbul. ve [2] ORTAYLI, a.g.e., s. 233.

3 [1] İPŞİRLİ, Mehmet , "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri," *Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildiriler*, s. 183-196, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1989, İstanbul. Ve [2] BEHAR, a.g.e., s. 28.

4 BEHAR, a.g.e., s. 29.

5 BEHAR, a.g.e., s. 29.ve ORTAYLI, a.g.e., s. 29.

6 BEHAR, a.g.e., s. 30.

7 Nihad Sami BANARLI, *İstanbul'a Dair*, s. 41, Kubbealtı Yayını, 1986, İstanbul.

8 BEHAR, a.g.e., s. 33.

9 BEHAR, a.g.e., s. 36-37.

10 BEHAR, a.g.e., s. 32.

11 "Aile – Osmanlı Dönemi." (İç.) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 139-141, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, İstanbul.

12 Örneğin 1907 nüfus sayımında evli erkeklerin ancak % 2,16'sının çokeşli olduğu tespit edilmiştir.

13 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, a.g.e., s. 142-143.

14 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, a.g.e., s. 143.

15 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, a.g.e., s. 143.

16 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, a.g.e., s. 143-144.

17 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, a.g.e., s. 144.

III

İstanbul'un Klasik ve Modern Devlet Kurumları/Kuruluşları

Tevfik Güran

SÜLEYMANİYE CAMİİ VE İMARETİ VAKFI*

İslam toplumlarında hayır faaliyetlerinin ve kamu hizmetlerinin yürütülmesinin en etkin ve yaygın şekli olan vakıf kurumu siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel tarih araştırmalarının daima önemli bir konusunu oluşturmuştur.[1] Gerçekten de vakıflarla ilgili veriler, vakıf kurumunun kendisi üzerinde yapılacak çalışmalar için olduğu kadar içinde bulunduğu toplumun ve kültürün anlaşılmasında da zengin araştırmalara kaynaklık edebilecek niteliktedir.

Hayri ve dini amaçlı bir kurum olarak İslami vakıf olgusu en olgun ve nihai şeklini Osmanlı uygulamasında bulmuştur.[2] Tüm İslami vakıflarda olduğu gibi Osmanlı vakıf uygulamasında da en temel ilke, hayri ve dini amaçlı vakıf faaliyetleri üzerinde herhangi bir hukuki sınırlamanın getirilmemiş olmasıydı. İslam dünyasında vakıf kurma yalnızca dini gruplara ait bir ayrıcalık olmamış, aksine en üst düzeydeki yönetici ve zengin kesimlerden toplumun sıradan ve yoksul kesimlerine kadar toplumun tüm bireylerine, dünyevi ve uhrevi amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla vakıf kurma özgürlüğü tanınmıştır. Bu sayede tüm bireyler özel mülklerini dini veya hayri bir amaçla vakf edebilmişler ve bu mülklerin gelirleriyle tesis edecekleri kurumların yönetim şekillerini uygun gördükleri şekilde düzenleyebilmişlerdir. Vakıf kurumuna sağlanan bu geniş hukuki serbestlik, vakıfların kurucuları, fonksiyonları ve büyüklükleri itibariyle son derece farklı kategoriler oluşturmasına neden olmuştur.[3]

Vakıfların kurucuları açısından en belirgin farklılık, sultan ve saray çevresindekiler tarafından kurulan vakıflarla özel kişiler yani halktan insanlar tarafından kurulan vakıflar arasındadır. Osmanlı sultanları ve yüksek devlet görevlileri tarafından kurulan vakıflar her dönemde toplam vakıf portföyünün küçük bir oranını oluşturmakla birlikte özel vakıflara göre oldukça büyük kurumlar olduklarından hayır amacıyla tahsis ettikleri kaynaklar sayısal oranlarının çok üzerinde olmuştur.[4]

* Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca desteklenmiştir. Proje No: BYP/661.

Osmanlı vakıfları arasında hayır amaçlı olarak doğrudan özel kişiler tarafından kurulmuş kamu yararına dönük pek çok vakıf bulunmakla birlikte bu tür vakıfların önemli bir bölümü ve özellikle de büyükleri sultan ve yüksek makamlardaki devlet görevlileri tarafından tesis edilmiş ve vakıflara ayrılan fonların önemli bir bölümü yöneticiler ve çevresindekiler tarafından sağlanmıştır.

Yöneticiler ve özellikle de sultanlar tarafından kurulan büyük vakıflar doğrudan devlet organları arasında yer almamıştır. Ancak Barkan'ın işaret ettiği gibi yöneticiler tarafından tesis edilen bu tür kamu vakıflarının birer devlet kurumu olarak kabul edilmesini gerektiren pek çok neden bulunmaktadır.[5] Bunlar modern devletin temel fonksiyonları arasında sayılan kamu görevlerini yerine getiriyorlardı. Yönetim ve denetim sorumlulukları doğrudan devlet görevlilerine verilmişti. Yerine getirecekleri kamu hizmetlerine karşılık kendilerine tahsis edilen fonlar vergileme yoluyla elde edilen kamu gelirleriydi.

Gerçekten, özellikle de büyük sultan vakıfları gelirlerinin önemli bir bölümünü kamuya ait vergi türü kaynakların idari bir tasarrufla kendilerine tahsis edilmesiyle elde etmekteydi. Toprağın tasarruf hakkını elinde bulunduran köylüye toprağını vakfetme yetkisinin tanınmamasına karşılık, toprağın vergi gelirlerinin özel mülkiyet konusu olabileceği kabul edilmiş ve vakfedilmesine izin verilmiştir. Böylece kırsal kesimden elde edilen gelirlerle şehirlerdeki din, eğitim, sağlık ve sosyal yardım gibi kamu ve mahalli hizmetleri görecek kuruluşların inşa, işletme ve bakım giderlerinin finansmanı sağlanmıştır.

Osmanlı yönetimi, vakıflara kamu kaynaklarının önemli bir bölümünü tahsis ederken onların özel hukuktan doğan haklarının korunmasına dikkat etmek gibi zor bir tercihle karşı karşıya kaldı ve bu amacını vakıfların özerk statülerini zedelemeden gözetim ve denetleme yoluyla geçekleştirmeye çalıştı.

Nitekim bu tür sultan vakıfları kendi iç işleyişlerinde tam bir idari ve mali otonomiye sahip olmakla birlikte elde ettikleri kaynakları vakıf statüsünde belirlenen şekil ve şartlar doğrultusunda kullanıp kullanmadıkları konusunda idarenin yakın gözetim ve denetimi altındaydı.

Vakıfların ve vakıflar tarafından oluşturulan kuruluşların tarihsel gelişimi hakkında bilgi edinilebilecek çok çeşitli tarihsel kaynak mevcuttur. Bu kaynakların başında bir vakfın kurulmasını ve hükmi bir kişilik kazanmasını sağlayan hukuki bir metin olarak vakfiyeler gelir. Vakfa bağlı kuruluşların yönetimi ve bağışlanan mülklerin işletilmesiyle ilgili esasları düzenleyen vakfiyelerde gelecekteki vakıf yönetimlerine fazla bir hareket alanı bırakılmamasına dikkat edilmiş ve bu amaçla vakfın niteliği, amacı ve işleyiş tarzı ile vakfa tahsis edilen gelir kaynakları, yapılacak harcamaların miktarları ve alanları belirtilmiş; vakıf tarafından yürütülecek hizmetler için istihdam edilecek kadroların ve satın alınacak malların nitelikleri ayrıntılı olarak sayılmıştır.

Kurucusu tarafından öte dünyaya yönelik dini amaçlarından çok bu dünyaya ait maddi hususların son derece ayrıntılı şekilde düzenlendiği vakfiyeler, iktisadi ve sosyal tarih açısından son derece kıymetli bilgiler ihtiva etmekle birlikte yalnızca başlangıçta oluşturulan ve gelecekte de değişmemesi amaçlanan statüyü yansıtan statik belgelerdir. Oysa bir vakfın kapsadığı kuruluşlar dinamik bir niteliğe sahiptir ve dolayısıyla uygulamada özellikle de uzun dönemde vakfiyede öngörülmeyen pek çok değişme ortaya çıkabilir.

Vakfiyelerde vakıf tarafından yerine getirilecek görevler, satın alınacak mal ve hizmetler ve bu amaçla vakfa tahsis edilen gelir kaynakları ile harcama alanları ve miktarları tespit edilmekle birlikte fiili olarak gerçekleşen gelir ve giderler, satın alınan mal ve hizmetler ile bunların fiyatları ve miktarları ve bu konularda yıllar itibariyle ortaya çıkan değişmeler ancak muhasebe bilançolarından izlenebilecek hususlardır.

Mahkemede tescil tarihini esas alarak sultanın ölümünden 9 yıl önce 1557 yılında kurulduğunu bildiğimiz Süleymaniye Vakfının[6] elimizdeki en erken tarihli muhasebe bilançosu 1585/6 yılına aittir.[7] Vakfın kuruluşundan otuz yıl kadar sonra düzenlenmiş olan bu muhasebe bilançosundan başlayarak 1614/5 mali yılına kadar oldukça düzenli bir muhasebe bilançosu serisi elimizde mevcut bulunmaktadır. 17. yüzyılda sadece 1615-1642 yılları arasındaki uzun dönemin arşivde herhangi bir muhasebe bilançosuna rastlanamamıştır. Ancak arşivde 1643 yılından başlayarak 17. yüzyıl sonuna kadar yine arada büyük boşluklar bırakarak da olsa en azından genel gelişme tablosunu tespite imkân verecek 20 farklı yıla ait muhasebe bilançosu

mevcuttur. Buna karşılık 17. yüzyıl sonlarından başlayarak 1838 yılına kadar yaklaşık 140 yıllık uzunca bir dönem için birkaç yıl dışında vakfın tüm muhasebe bilançolarına ulaşılabilmiştir.[8]

Vakfın Gelirleri

Süleymaniye vakfının gelirlerinin ele aldığımız dönemde nasıl bir gelişme seyri gösterdiğini izleyebilmek için önemli değişmelerin görüldüğü bazı seçilmiş yıllar itibariyle vakıf gelirleri aşağıda gösterilmiştir. Üçüncü sütunda yer alan gelirler endeksi nominal artışları gösterirken, son sütunda reel gelirler endeksi yer almaktadır. Bu değerler gelirler endeksi rakamlarının vakıf mutfağı için satın alınan temel ürünlerin fiyatları kullanılarak hesaplanan fiyatlar endeksine bölünmesiyle bulunmuştur.

Vakfın elimizdeki 1585/6 yılındaki ilk muhasebe bilançosuna göre gelirleri 5 milyon akçe dolaylarında bulunuyordu.[9] Daha sonra düzenli bir artış gösteren vakfın gelirleri 1614/5 mali yılında 8,5 milyon akçe dolaylarına yükselmişti. Ancak bu tarihten sonra düşüş sürecine giren vakıf gelirleri 18. yüzyıl ortalarına kadar 6-8 milyon akçe aralığında seyretmiş ve 17. yüzyılın başlarında ulaştığı 9 milyon akçe düzeyini 1760'larda yakalayabilmiştir.

Tablo 1. Süleymaniye Vakfının Bazı Seçilmiş Yıllardaki Gelirleri, 1585/6-1837/8

Yıllar	Gelirler (1.000 akçe)	Gelirler Endeksi (1585=1.00)	Reel Gelirler Endeksi (1585=1.00)
1585-6	5.277,8	1,00	1,00
1614-5	8.456,9	1,60	0,83
1653-4	6.111,6	1,16	0,59
1714-5	6.185,9	1,17	0,37
1750-1	8,745,3	1,66	0,39
1780-1	12.109,9	2,29	0,40
1800-1	20.538,7	3,89	0,27
1820-1	51.105,4	9,68	0,39
1837-8	129.256,5	24.50	0,48

Kaynak: BOA, Muhasebe Bilançoları

1760'lardan sonra vakıf, gelirlerinin çok önemli bir bölümünü teşkil eden mukataa gelirlerinin tamamını denetleme imkânını kaybetmiştir.

Vakıf mukataalarının gelir artışlarının Darphane tarafından iltizama verildiği ve buna karşılık vakfın gelir açıklarının Darphane tarafından karşılandığı bu dönemde vakfa tahsis edilen gelirler hızlı bir artış göstererek 1800'lerde 20 milyon akçeye yükselmiştir. 1806/7'de ilk defa 40 milyon akçeyi geçen vakıf gelirleri 1830'ların başında 100 milyon akçeye ulaşmıştır. Vakfın 1837-8 mali yılında ulaştığı 130 milyon akçelik gelir düzeyi 1586/7 yılına göre 25 kata yaklaşan bir artışı ifade etmekteydi.

Ancak vakfın gelirlerindeki bu artış nominal bir artıştı. Yukarıda vakfın gelirlerindeki reel değişmeleri ifade eden son sütundaki endeks değerlerinin incelenmesinden da anlaşılacağı gibi 17. yüzyıl içinde vakfın gelirlerinin satın alma gücü 1585-6 mali yılına göre yaklaşık üçte birine inmişti. 17. yüzyılın ilk yarısında bir arada gerçekleşen fiyat istikrarı ve iktisadi gelişme ile birlikte vakıf gelirlerinin satın alma gücünde küçük bir yükselme görülmüştür.

18. yüzyılın ikinci yarısında vakfın en önemli gelir kalemini oluşturan mukataa gelirlerinin bir bölümünü merkezi yönetimin müdahaleleri nedeniyle kaybetmesi nedeniyle bu dönemde vakıf gelirlerinde gerçek değişmeleri izleme imkânı bulunmamaktadır. Ancak merkezi yönetim tarafından vakfa tahsis edilen gelirlerin seyrine bakarak vakfın gelirlerinin satın alma gücündeki düşüşün 18. yüzyılın ikinci yarısında da devam ettiği söylenebilir. Buna karşılık 19. yüzyılın ilk yarısında yaşanan hızlı fiyat yükselmelerine rağmen mukataa gelirlerindeki yüksek oranlı artışlar nedeniyle vakfın reel gelirlerinde önemli bir iyileşmenin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dönemimizin son yılı olan 1837-8 mali yılında vakıf gelirleri satın alma gücü itibariyle dönemimizin başlangıç yılı olan 1585'teki değerinin yarısına oldukça yaklaşmıştı.

Vakfın gelirlerinin bileşiminde dönem içinde önemli bir değişme olmamıştır. Vakfın gelirlerinin her zaman çok önemli bir bölümü vergi türü gelirlerden oluşmuştur.

Vakfın mali durumunu değerlendirdiğimizde 16. yüzyılın sonlarına kadar önemli bir gelir yetersizliği probleminin olmadığı anlaşılmaktadır. Düzenli ve yeterli gelir kaynaklarına sahip olduğu bu dönemde vakıf yönetimi sadece olağan vakıf giderlerini karşılamakla yetinmeyip, gelir fazlala-

rından eğitim ve dini hizmete yönelik üst düzey kadrolarla yoksullara önemli miktarlara ulaşan sosyal yardım niteliğinde maaş ödemelerinde de bulunabilmişti.

Tablo 2. Süleymaniye Vakfı Gelirlerinin Bileşimi, 1585/6-1837/9

	1585-6		1695-6		1771-2		1836-7	
Gelirler	1 000		1 000		1 000		1 000	
	Akçe	%	Akçe	%	Akçe	%	Akçe	%
Kira gelirleri	171,1	3,3	331,2	6,0	251,0	3,1	367,1	0,3
Mukataalar	4.286,3	81,6	5.133,0	93,3	10.156,1	90,8	115.171,6	96,8
Cizye	535,3	10,1	-	-	-	-	-	-
Diğer gelirler	257,0	5,0	35,1	0,7	681,4	6,1	3.507,3	2,9
Toplam	5.249,7	100,0	5.499,3	100,0	11.188,5	100,0	119.046,1	100,0

Kaynak: BOA, Muhasebe Bilançoları.

Kira Gelirleri

Vakıfların önemli bir gelir kaynağı vakıf adına inşa edilmiş olan han, oda, hamam ve dükkân gibi gayrimenkuller ile bostanlardan sağlanan gelirlerdir. Vakıflar bu gibi kaynaklardan iki tür gelir elde ediyorlardı: 1- Aylık kiralar (icare-i müeccele ya da müşaherat); 2- Peşin kira (icare-i muaccele): Kiracılarının ölümü veya kira sözleşmesinin herhangi bir nedenle bozulması sonucu gayrimenkulün yeni bir kiracıya kiralanması sırasında peşin olarak tahsil edilen gelirler.

1585-6 yılı muhasebe kayıtlarına göre hepsi de İstanbul'da bulunan vakfa ait 150 dükkân ve 70 oda bulunmaktaydı. Bu oda ve dükkânlardan vakıf yılda 62.112 akçe kira geliri elde etmişti. Vakıf aynı yılda hamamından 57.500 ve Langa'daki bostanlarından 29.290 akçe kira geliri tahsil etmişti. Diğer kira gelirleriyle birlikte vakfın bu yıl içinde tahsil ettiği 171.065 akçe kira toplam gelirlerinin % 3,2'sini meydana getirmekteydi. Vakfın kira gelirlerinde 17. ve 18. yüzyıllar ile 19. yüzyılın ilk yarısında önemli bir artış görülmemiştir. Nitekim 1836-7 mali yılında vakıf tarafından elde edilen yıllık 3.059,5 guruşluk (367.140 akçe) kira geliri toplam gelirlerin % 1,7'sine düşmüş olup 16. yüzyıl başlarındaki seviyesinin sadece % 6,7 üzerindedir.

Mukataa Gelirleri

Süleymaniye vakfının gelirlerinin çok önemli bir bölümü pek çok sultan vakfında olduğu gibi kırsal bölgelerde yaşayan kalabalık bir reaya grubunun devlete ödemekle yükümlü bulundukları vergilerden meydana gelmekteydi: Bu gelirler arasında özellikle mukataa gelirleri büyük bir yer tutuyordu. Süleymaniye Camii ve tesislerine ait vakfiyyeden anlaşıldığına göre hemen tamamı Rumeli bölgesinde olmak üzere 217 kadar köy ve 30 mezranın vergi gelirleri vakfa tahsis edilmişti.

Muhasebe bilançolarından anlaşıldığına göre vakıf kendisine tahsis edilen zirai vergi gelirlerinin tamamının tahsilini sağlamak amacıyla mukataa olarak düzenlemiş bulunmaktaydı. Mukataa gelirleri güneş yılı itibariyle iltizama verilerek tahsil edilirdi. Elimizdeki ilk muhasebe bilançosuna göre vakıf tarafından gelirleri tahsil edilen 14 ayrı mukataa bulunmaktaydı. 1585-6 mali yılında toplam 5.277.759 akçe olan vakıf gelirlerinin % 81,2'sini oluşturan 4.286.300 akçesi mukataalardan sağlanmıştı. Bu gelirlerin 1.811.667 (%4 2,3) akçesi Gelibolu bölgesinde yer alan Evreşe, Eceabad ile İmroz ve Semadirek, 1.368.335 akçesi (% 31,9) Selanik bölgesindeki Drama, Zihne, Yenice-i Karasu ve 766.666 akçesi (% 17,9) Filibe bölgesindeki İstanmika mukataasından elde edilmişti. Bu üç bölge vakıf mukataa gelirlerinin % 92'sini sağlıyordu. Ayrıca vakıf Çirmen bölgesindeki dört mukataadan 192.666 akçe, geliri Kağıthane su yollarının bakım ve onarım işlerine harcanmak üzere tahsis edilmiş olan Aydos mukataasından 133.333 akçe ve Anadolu'da Gököyük kazasındaki bir köyün gelirlerini kapsayan Agani mukataasından 13.333 akçe gelir elde etmişti.

Mukataa gelirlerinin bir bütün olarak ele aldığımız dönemde nasıl bir gelişme gösterdiğini izleyebilmek için önemli değişmelerin görüldüğü bazı seçilmiş yıllar itibariyle toplam miktarları gösterilmiştir. Üçüncü sütunda yer alan gelirler endeksi nominal artışları gösterirken son sütunda ise reel gelirler endeksi yer almaktadır. Bu değerler gelirler endeksi rakamlarının vakıf mutfağı için satın alınan temel ürünlerin fiyatları kullanılarak hesaplanan fiyatlar endeksine bölünmesiyle bulunmuştur.

Tablo 3. Süleymaniye Vakfı Mukataalarının Bazı Seçilmiş Yıllardaki Gelirleri, 1585/6-1837/8

Yıllar	Gelirler (1000 akçe)	Gelirler Endeksi (1585=1.00)	Reel Gelirler Endeksi (1585=1.00)
1585-6	4.286,3	1,00	1,00
1614-5	6.488,7	1,51	0,78
1664-5	5.469,0	1,27	0,65
1689-90	5.238,2	1,22	0,48
1732-3	7.390.0	1,72	0,50
1765-6	10.036,1	2,34	0,54
1837-8	112.600,0	26,27	0,51

Kaynak: BOA, Muhasebe Bilançoları.

Vakfın elimizde bulunan 1585/6 yılına ait ilk muhasebe bilançosuna göre mukataa gelirleri 4,3 milyon akçe dolaylarındaydı. Daha sonra düzenli bir artış gösteren vakfın mukataa gelirleri 1614/5 mali yılında 6,5 milyon akçeye yaklaşmıştı. Ancak 17. yüzyıl ortalarından itibaren düşüş sürecine giren mukataa gelirleri 5-5,5 milyon akçe aralığında seyretmiş ve 17. yüzyıl boyunca bu düşük düzeyini sürdürmüştür.

18. yüzyıl başlarında tekrar artış göstermeye başlayan mukataa gelirleri 1760'larda 10 milyon akçeye ulaşmıştır. Bu miktar 1585-6 yılına göre % 136'lık bir artışı ifade ediyordu. 1760'lardan sonra vakıf, gelirlerinin çok önemli bir bölümünü teşkil eden mukataa gelirlerinin tamamını denetleme imkânını kaybetmiştir. Vakıf mukataalarının gelir artışlarının Darphane tarafından iltizama verilmesi nedeniyle bu dönemde vakıf gelirlerinin gelişme seyrini bilemiyoruz. Vakfın mukataa gelirlerinin 1837-8 mali yılında ulaştığı 112,6 milyon akçelik gelir düzeyi ise 1585/6 yılına göre 26,3 kata yaklaşan bir artışı ifade etmekteydi.

Ancak vakfın mukataa gelirlerindeki bu artış nominal bir artıştı. Yukarıda vakfın gelirlerindeki reel değişmeleri ifade eden son sütundaki endeks değerlerinin incelenmesinden de anlaşılacağı gibi 17. yüzyıl içinde mukataa gelirlerinin satın alma gücü 1585-6 mali yılına göre yaklaşık yarıya inmiş ve bu düzeyini uzun bir dönem korumuştur.

Cizye Gelirleri

Vakfın vergi türü gelirlerinin bir diğer önemli kalemi gelirleri vakfa ait topraklarda oturan yetişkin erkek reayadan hicri yıl esasına göre tahsil edilen cizye gelirleriydi. Yukarda değinildiği gibi III. Mehmed döneminde yapılmış bir 'tahrir'in sonuçlarına göre Rumeli'de Gelibolu, Filibe ve Drama bölgelerinde yaşayan 13.192 gayrimüslim vergi mükellefi yetişkin erkek nüfusun devlete ödemekle yükümlü olduğu 541.574 akçe cizye geliri vakfa tahsis edilmiş bulunmaktaydı.

Elimizdeki ilk muhasebe kayıtlarına göre hicri 993/1585 yılında 9.290 gayrimüslim erkek nüfustan hane başına 46,7 akçe olmak üzere toplam 433.341 akçe cizye geliri toplanmıştı. Ayrıca 69 dul kadından (bive) 1.318 akçe, 56 mülk sahibinden (baştine) 2.825 akçe, o mali yıl içinde cizye mükellefi durumuna gelmiş olan (nevyafte) 118 kişiden 6.302 akçe ve dul kadınlarla mülk sahipleri dışında kalan cizye mükelleflerinden hane başına 1 akçe 'resm-i hane' olmak üzere 9.408 akçe tahsil edilmişti. Bu şekilde vakfın cizye türü gelirlerinin toplamı 453.194 akçeye ulaşıyordu.

Hicri 1102/1691 yılında yapılan cizye reformu gereğince bu gelirlerin merkezi hazine adına tahsiline başlanmıştır. Bu yılın muhasebe kayıtlarından öğrendiğimize göre Drama, Filibe ve Gelibolu bölgelerinde vakfa tahsis edilmiş alanlardan tahsil edilen 4.245 esedi guruş (679.316 akçe) cizye geliri artık vakfın denetiminden çıkmıştı.

Cizye gelirleri 1585/6 mali yılında vakıf tarafından tahsil edilen gelirlerin % 10,2'si gibi önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Mukataa ve cizye gelirleri bir arada ele alındığında vakıf gelirlerinin % 90'ı aşan bir bölümünü vakfa tahsis edilen devlet gelirleri teşkil etmekteydi. Muhasebe bilançolarından anlaşıldığına göre bu tür gelirler vakıf gelirleri içindeki önemlerini 17., 18. ve 19. yüzyıllarda da korumuşlardır. 1688/9 mali yılından itibaren vakfın cizye gelirlerini tahsil yetkisine son verilmiş olmasına rağmen vergi türü gelirlerin vakıf gelirleri içindeki payı her zaman % 90'ların üzerinde olmuştur.

Vakfın Giderleri

Vakfın ana harcama kalemlerini Süleymaniye külliyesinine dahil cami, iki türbe, tıp medresesi, birisi Darülhadis olmak üzere beş medrese,

çocuk okulu, Darüşşifa, misafirhane, imaret, hamam, kervansaray ve çok sayıda dükkânın yönetim, işletme ve bakım giderleri oluşturmaktaydı.

Tablo 4. Süleymaniye Vakfı'nın Bazı Seçilmiş Yıllardaki Giderleri, 1585/6-1837-8

Yıllar	Giderler (1.000 akçe)	Giderler Endeksi (1585=1.00)	Reel Giderler Endeksi (1585=1.00)
1585-6	4.004,7	1,00	1,00
1614-5	10.458,3	2,61	1,35
1653-4	6.648,0	1,66	0,85
1714-5	7.421,7	1,85	0,58
1750-1	9.347,0	2,33	0,55
1780-1	11.874,0	2,97	0,52
1800-1	20.099,9	5,02	0,35
1820-1	50.661,0	12,65	0,51
1837-8	65.920,4	16,46	0,32

Kaynak: BOA, Muhasebe Bilançoları.

Süleymaniye vakfının toplam harcama rakamlarına bakıldığında genellikle gelirlere paralel bir seyir izlediği görülmektedir. Ancak bu paralellik vakıf yönetiminin harcama alanlarında gerçekleştirdikleri çeşitli kısıntılarla geçekleştirilebilmişti. Nitekim 16. yüzyıl sonlarında önemli bir gider kalemi olan ve vakfın gelir fazlalarından tahsis edilen sosyal yardım niteliğindeki ödemelere 17. yüzyıl ortalarından itibaren büyük ölçüde son verilmiştir. Öte yandan vakıf görevlilerine yapılan maaş ödemeleri de hızlı fiyat artışlarının gerisinde kaldığından bu tür harcamaların vakıf giderleri içindeki payı önemli ölçüde azalmıştır. Buna karşılık imaret mutfağına yapılan alımlarda bazı kısıntılara gidilmiş olmasına rağmen bu tür harcamaların vakıf bütçesi içindeki payında önemli artışlar ortaya çıkmıştır. Nitekim 1585-6 mali yılında maaş türü ödemelerin payı % 59 düzeyinde iken dönem içinde bütçe içindeki payı itibarıyla sürekli azalarak 1836-7 mali yılında bu oran % 15,6'ya inmiştir. Oysa imaret mutfağına yapılan harcamaların oranı aynı dönemde % 24,9'dan 57,1'e yükselmiştir.

Tablo 5: Süleymaniye Vakfı Giderlerinin Bileşimi, 1585/6-1837/9

	1585-6		1695-6		1771-2		1836-7	
Gelirler	1 000 Akçe	%	1 000 Akçe	%	1 000 Akçe	%	1 000 Akçe	%
Maaşlar	2.362.0	59,0	2.378,7	47,8	3.848,9	25,4	11.749,7	15,6
Erzak alımları	998.9	24,9	2.179,3	43,8	9.111,4	60.1	43.010,8	57,1
Onarım	59.5	1,5	86,3	1,7	343,7	2,3	12.243,2	16,2
Diğer giderler	584.3	14.6	333,2	6,7	1.846,3	12,2	8.352,6	11,1
Toplam	4.004.7	100,0	4.977,5	100,0	15.150,3	100,0	75.356,3	100,0

Kaynak: BOA, Muhasebe Bilançoları.

1. Maaş Ödemeleri[10]

Vakfın giderlerinin ilk önemli kalemi vakıf görevlilerine yapılan maaş ödemeleriydi. Süleymaniye külliyesine bağlı medreselerde, darüşşifada, camide, türbelerde ve imarette hizmet veren geniş bir görevli kadrosu bulunmaktaydı ve bunların 'vezaif' olarak adlandırılan maaşları vakıfça karşılanmaktaydı. Bunun dışında vakfın yönetim işlerini yürüten mutemetlerin, vergi tahsildarlarının ve kâtiplerin maaşları da vakıf bütçesinden ödenmekteydi.

16. ve 17. yüzyıl muhasebe bilançolarında maaşlar görev yerleri ve çeşitleri itibariyle günlük ve aylık olarak gruplar halinde ayrıntılı olarak gösterilmiştir. İlk muhasebe bilançolarında görevlilerin isimlerine de yer verilmiştir.

1585-6 mali yılı muhasebe kayıtlarına göre vakıfta maaş tahsis edilen 936 ayrı görev bulunmaktaydı. 18. yüzyıl başında vakıfta belirlenen görev sayısı küçük bir artış göstererek 957'ye ulaşmıştı.

Vakfın maaş ödemelerinin önemli bir bölümü Süleymaniye Camii'ndeki çeşitli dini ve idari hizmetlerin yürütülmesiyle ilgiliydi. Muhasebe kayıtlarına göre cami için 300 farklı görev tanımı yapılmıştı. Camide çok sayıda vaiz, imam, hatip ve müezzin görev yapmaktaydı. Cami görevlileri arasında en yüksek maaşı günlük 50 akçe ile cami hatibi ve vaizi almaktaydı. Birinci ve ikinci imama günlük 20, üçüncü imama 15 akçe maaş ödenmekteydi. Camide 24 müezzin, 13 kayyum görev yapmaktaydı. Caminin çeşitli aydınlatma işlerinin yürütülmesi için 13 görevliye maaş ödenmekteydi.

Tablo 6. Süleymaniye Vakfından maaş alanlar ve gündelik ücretleri

	993/1585		1063/1653		1113/1703	
Kuruluşlar	Görevliler	Gündelik (akçe)	Görevliler	Gündelik (akçe)	Görevliler	Gündelik (akçe)
Medreseler	117	720	128	740	117	1.332,5
Mektephane	-	-	6	31	6	30
Cami	303	1.052	453	2.337	317	1.240
Sultanın türbesi	140	295	138	300	138	345
Haseki Sultan türbesi	136	302	133	346	129	260
İmaret	65	218	62	249	63	388
Darüşşifa	40	177	45	270	42	240
Cihangir ve diğer camiler	24	85	95	412	84	415
Diğer görevliler	111	430	130	840	61	458
Zevaid-i horan	188	2.429	286	5.421	162	-
Duaguyan	-	-	-	-	-	1.624
Toplam	1.124	5.708	1.456	10.946	1.119	6.332

Kaynak: BOA, Muhasebe Bilançoları.

Camide Kuran okumak, namaz kılmak, tespih çekmek, salavat getirmek gibi çeşitli ibadet şekilleriyle meşgul olan kalabalık bir kadroya vakıftan maaş ödenmekteydi. Bunlar arasında sayıları 120'yi aşan ve sabah, öğle ve ikindi postalarında her biri Kuran'dan birer cüz okumakla görevli 'eczahân'lar ile Enam suresini okuyan 46 kişilik 'enamhan'lar en kalabalık grubu oluşturuyordu. Ayrıca 'yasinhân,' 'ammehân,' 'ihlashân,' 'tebarekehân' ve 'fethhân' gibi Kuran'ın belirli surelerini okumakla görevli kişiler yanında 'müsebbih,' 'salavatiyân' ve 'musalliyân' unvanını taşıyan çeşitli ibadet şekilleriyle meşgul çok sayıda cami görevlisine vakıf bütçesinden günlük iki ila üç akçe arasında maaşlar ödenmekteydi.

Bir diğer önemli sayıda kadro istihdam alanı Kanuni ve Haseki Sultan türbeleriydi. 17. yüzyıla ait kayıtlardan anlaşıldığına göre iki türbe için toplam 267 görev belirlenmişti. Bu türbelerin her birinde 30'ar kişilik bir 'eczahân' grubu sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde ayrı postalar halinde Kuran okumakla görevliydi ve bunun için her görevliye günlük iki akçe maaş ödemesi yapılıyordu. Türbelerin güvenliğini gece ve gündüz sağlamakla

görevli geniş bir bekçi kadrosu ise günlük üçer akçe maaş alıyordu. Ayrıca her türbede maaşlı türbedar, buhurcu, saka ve aydınlatma sorumlusu bulunmaktaydı.

17. yüzyıl ortalarındaki kayıtlara göre Darülhadis'te ve diğer dört medresedeki müderrislere günlük 60 akçe maaş ödenmekteydi. Tıp medresesi müderrisine ise günde 50 akçe maaş ödeniyordu. Süleymaniye medreselerindeki müzakerecilere (muid) beşer ve öğrencilere ikişer akçe ödenmekteydi. Bunun dışında her medresede iki hademe, bir temizlikçi ve bir kandilci görev yapmakta ve bunlara gündelik olarak ikişer akçe ödenmekteydi.

Darüşşifada 1585 yılı kayıtlarına göre 40 kişi görevliydi. 17. yüzyıl başlarında bu sayı 45'e yükselmişti. Bu tarihlerde Darüşşifa'da üç tabib, iki cerrah ve iki göz doktoru görev yapmaktaydı ve bunlardan baştabip günlük 41, iki yardımcısı ise 16 ve 11 akçe maaş almaktaydı. Kıdemli cerrah ve göz doktoruna yedişer akçe, yardımcılarına ise dörder akçe ödeme yapılmaktaydı.

Vakfın imaretindeki faaliyetlerin yürütülebilmesi için 60'ın üzerinde görevli çalışmaktaydı. En yüksek maaş günde 22 akçe olarak imaret şeyhine ödenmekteydi. İmarette aşçılar, ekmekçiler, bulaşıkçılar, pirinç ve buğday ayıklayıcıları, et, ekmek ve yemek dağıtıcıları yanında hamallar, kiler sorumluları ile katip ve mühürdarlardan oluşan geniş bir kadro görev yapmaktaydı.

Vakfın idari ve mali işlerinin en üst düzey yetkilisi olan mütevelli en yüksek maaşı alıyordu. Günlük 100 akçe maaşı olan mütevelli vakfın çeşitli idari ve mali işlerini yürütebilmek için geniş bir mutemed, katip ve vergi tahsildarı kadrosunun hizmetlerinden yararlanmaktaydı. Bu kalabalık kâtip ve tahsildar grubunun önemli bir bölümü vakfa ait mukataaların vergi tahsilatı işlerinin yürütülmesinden sorumluydu.

Vakfın görevlilerine yapılan hizmet karşılığı ya da sosyal yardım niteliğindeki maaş ödemeleri başlangıçta tüm harcamaların üçte ikisine yaklaşan bir kısmını oluşturmuştur. Nitekim 1585/6 mali yılında vakıf tarafından yapılan ödemelerin % 60 dolaylarındaki bir bölümü maaş türü ödemelere ayrılmıştı. Ancak 17. yüzyılın ortalarından itibaren vakfın gelir yetersizliği nedeniyle hizmet karşılığı yapılan ödemelerin sınırlı ölçüde artırılabilmesi ve özellikle de sosyal yardım niteliğindeki ödemelerin büyük ölçüde

kısıtlanması maaş ödemelerinin toplam harcamalar içindeki oranını düşürmüştür. Bu kesintilere rağmen 1750/1 mali yılında 2.749.870 akçe olan maaş ödemelerinin toplam giderler içindeki payı üçte bire oldukça yakındı.

18. yüzyılın ortalarından itibaren maaş ödemelerinin toplam vakıf harcamaları içindeki payı giderek düşmüştür. 1801/2 mali yılında vakfın maaş ödemeleri 3.938.760 milyon akçeye yükselmesine rağmen toplam harcamalar içindeki payı yaklaşık dörtte bire inmişti. Bu tarihten sonra yaşanan hızlı fiyat artışları döneminde maaş ödemelerinin toplam harcamalar içindeki payı daha hızlı azalmış ve 1838-9'da 11.114.760 akçe olan maaş ödemelerinin toplam harcamalar içindeki payı % 16,8'e inmiştir.

Vakıf görevlilerine farklı şekillerde ve miktarlarda yapılan ödemelerden anlaşıldığına göre, vakıf kurucusu tarafından vakfa ait kuruluşlarda görev yapan kişiler için ekonomik bir işletmede olduğu gibi iyi tanımlanmış ve statüye bağlı karmaşık bir maaş hiyerarşisi tasarlanmıştır.

2. İmaret Mutfağının Giderleri

Süleymaniye Vakfının tüm büyük vakıflar gibi geniş bir görevli ve yoksul kesimine yemek verdiği bir imareti bulunmaktaydı.[11] İmaret mutfağı için satın alınan ve büyük miktarlara ulaşan ürünlerin bedeli ile bu ürünlerin imaret mutfağına taşınması için yapılan harcamalar vakfın maaş ödemeleri yanında ikinci önemli gider kalemini oluşturuyordu. Buğday, un, et, pirinç, bal ve sadeyağ her yıl vakıf yönetimi tarafından İstanbul'un ilgili kapanlarından büyük miktarlarda alımı yapılan mallardı. Yine imaret mutfağı için nişasta, üzüm, incir, nohut, safran, karabiber ve tuz düzenli olarak alımı yapılan ürünlerdi. Vakıf mutfağında pişen yemekler için alınan odun mutfak giderlerinin önemli bir diğer kalemiydi.

Vakıf imaret mutfağında bir yılda dört gün dışında her gün yemek pişiyordu. İmaret mutfağında pişen yemeklerin türleri ve miktarları kuruluştan dönemimizin sonuna kadar önemli bir değişme göstermemiştir. Vakıfta 361 gün pişen ekmek için kullanılan un ilk dönemlerde satın alınan buğdayın öğütülmesiyle elde edilmiştir. Bu buğdayın bir kısmını vakıf yönetimi İstanbul piyasasından değil Drama, Gelibolu ve Ereğli'den satın alarak gemilerle İstanbul'a getirtmiştir. Ancak 17 ve 18. yüzyıllarda ekmek ya-

pımı için ihtiyaç duyulan un çoğunlukla İstanbul piyasasından satın alınmıştır. 1790'lardan sonra İstanbul piyasasından yapılan buğday alımı yeniden ağırlık kazanmıştır.

Vakıf imaretinde 1 yıl içinde 361 gün pişirilen ekmek için her gün 35-36 kile un kullanılmaktaydı.[12] Bir kile unun gerçek ağırlığının ne olduğunu bilmiyoruz. 1830'lu yıllara ait imaret hesaplarıyla ilgili kayıtlara göre bir yılda kullanılan toplam 12.635 kile unu elde etmek için 19.348,5 kile buğday gerekiyordu.

16. yüzyılda imaret mutfağı için satın alınan bir önemli tüketim maddesi de etti. İmaret mutfağında pişen et yemeği için günde 215 okka olmak üzere bir yılda 77.615 okka et satın alınıyordu.[13] Ancak 17. yüzyılın hemen başlarında imaret mutfağına et satın alınmasına son verilmiştir.

İmaret mutfağında Cuma, Ramazan, Bayram ve Regaib ile Berat kandillerine tesadüf eden özel geceler dışında kalan olağan günlerde akşam için buğday çorbası pişerdi. Bu çorba için günde dört kile buğday ile iki okka sadeyağ kullanılırdı. Ramazan ayı dışında kalan günlerde ise her sabah pirinç çorbası pişirilir ve bu çorba için günde 4,5 kile pirinç, iki okka sadeyağ, çeyrek kile nohut ve 20 dirhem karabiber kullanılırdı.

İmaret mutfağında yılına göre 80 ila 82 gün arasında değişen özel gecelerde ise pilav, zerde ve zirbac pişirilirdi. Bu yemekler için her gün 26,5 kile pirinç, 60 okka sadeyağ, 150 okka bal ve 120 dirhem safran kullanılırdı. Ayrıca pilav için 0,75 kile nohut ve 45 dirhem karabiber, zirbaç tatlısı için de 50 okka nişasta, 45 okka üzüm, 20 okka incir ve 3 okka fıstık ilave edilirdi.

İmaret mutfağında pişen bu ekmek ve yemekler için günde 1,5 kile tuz tüketilirdi. Bu ekmek ve yemeklerin pişirilmesi için olağan günlerde sekiz, özel günlerde ise on iki çeki odun kullanılırdı.[14] Zeytinyağı ve balmumu ise vakfa ait binaların ve cami minarelerinin aydınlatılması amacıyla alınan ürünlerdi.

Vakıf imaretine yapılan erzak alımları ilk dönemlerde vakıf harcamalarının dörtte biri ile üçte biri arasında değişen bir oranını meydana getirmekteydi. 16. yüzyılın bütünü ile 17. yüzyılın ilk yarısında da erzak alımları için yapılan ödemelerin toplam vakıf harcamaları içindeki oranı bu sınırlar içinde kalmıştır. Ancak 1750'lerden itibaren erzak alımlarına yapılan

ödemelerin vakıf harcamaları içindeki payı giderek hızlı bir artış göstermiştir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren erzak alımlarına yapılan ödemelerin toplam vakıf harcamaları içindeki oranı % 60'ı aşmıştır.

Notlar

1 Bkz. ÇİZAKÇA, Murat: *A History of Philanthropic Foundations. The İslamic World from the 7th century to the Present.* İstanbul 2000; BONNER, Michall/Mine ENER- Amy SINGER (Yay.): *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts.* Albany 2003; HOEXTER, Miriam: "Wakf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXXI (1998), s. 474-95 und YILDIRIM, Onur: "Orta Çağ Akdeniz Dünyasında Hayır İşleri: Bizans ve Selçuklular'da Vakıflar, Michael ATTALEIATES'in 'Diataxis'i ve Celaleddin Karatay'ın Vakfiyesi." *ODTÜ Gelişme Dergisi* 26,3-4 (1999), s. 531-56 ve Iran için bkz. McCHESNEY, Robert D.: "Wakf and Public Policy: The Waqfs of Shah Abbas, 1011-1023/1602-1614." *Asian and African Studies* 15 (1981), s. 165-90.

2 Bkz. BARNES, John R.: *An Introduction To Religious Foundations in the Ottoman Empire.* Leiden 1986; GERBER, Haim: "The Wakf Instutition of the Ottoman Empire." *Asian and African Studies* XVII (1983), s. 29-45. Osmanlı iktisat tarihi için bkz. GENÇ, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi.* İstanbul 2000. Araştırmalara gene bir bakış için bkz. FAROQHI, Suraiya: "Pious Foundations in the Ottoman Society of Anatolia and Rumelia. A Report on Current Research." BORGOLTE, Michael (Yay.): *Stiftungen im Christentum, Judentum und Islam vor der Moderne. Auf der Suche nach ihren Gemeinsamkeiten und Unterschieden in religiöser Grundlagen, praktischen Zwecken und historischer Transformation.* Berlin 2005, s. 223-257.

3 Bkz. Akgündüz, Ahmet: *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi.* Ankara 1988; Ömer Hilmi, *Ahkam ül-evkaf.* İstanbul 1307h./1890.

4 Bkz. Gökbilgin, Tayyib: *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası.* İstanbul 1952; Kunt, Metin: "The Wakf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Endowments." Heywood, C./Colin Imber (Yay.): *Studies in Ottoman History in Honor of Professor Victor Ménage.* İstanbul 1994, s. 189-198; Hoexter, Miriam: *Endowments, Rulers and Community: Wakf al-Haramayn in Ottoman Algiers.* Leiden 1998; Faroqhi, Suraiya: "Vakıf Administration in the 16th Century Konya: The Zaviye of Sadreddin-i Konyevi." *Journal of Economic and Social History of Orient* 17 (1974), s.145-72, ayrıca Baer, Gabriel: "Women and Wakf: An analysis of the Istanbul tahrir of 1546." *Asian and African Studies* 17 (1983), s. 9-27 ve Zilfi, Madeline C. (Yay.): *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Modern Era.* Leiden 1997.

5 Bkz. BARKAN, Ömer Lütfi: "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti." *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* 3 (1942), s. 906-942; aynı kişi "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Dair Araştırmalar." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 23,1-2, (1962-3), s. 239-296, burada s. 242-243 ve BARKAN,

Ömer Lütfi/Ekrem Hakkı AYVERDİ (Yay.): *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli.* İstanbul 1970, s. XIV-XIX.

6 Bkz. KÜRKÇÜOĞLU, Kemal E.: *Süleymaniye Vakfiyesi.* Ankara 1962.

7 Bkz. BARKAN, Ömer Lütfi: "Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)." *Vakıflar Dergisi* 9 (1971), s. 109-161.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): *Maliyeden Müdevver Defterler* und *Evkaf Nezareti Harameyn Muhasebeciliği Defterleri.*

9 1 *akçe* 1620 yılına kadar 4 *para* idi sonradan 3 *para*'ya eşitti. 1 *kuruş*, 1688 yılından itibaren kullanılmaya başlandı, 40 *para*'ya veya 160/120 *akçe*'ye eşitti. Bkz. ISSAWI, Charles (Yay.): *The Economic History of the Middle East 1800-1914. Book of Readings.* Chicago, Londra 1966, s. 520-521 (not, YK).

10 Karşılaştırmak için bkz. PAMUK, Şevket: *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998.* Ankara 2000.

11 Bkz. BONNER/ENER-Singer (Yay.) *Poverty and Charity*; SINGER, Amy: *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem.* New York 2002; PERİ, Oded: "Wakf and Ottoman Welfare Policy, The Poor Kitchen of Haseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXV (1992), s. 167-186.

12 *kile* bölgelere göre değişbiliyordu: Istanbul'da 1 *kile* ortalama 25 kg iken (yaklaşı 18-20 okka), bazı bölgelerde dört misli olurdu. Bkz. PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* 3 Cilt. İstanbul 1993, Cilt. II, s. 281 ve FAROQHI, Suraiya: *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650.* Cambridge 1984 (not, YK).

13 1 *okka* = 1283 gram

14 1 *çeki* = 195 *okka* (yaklaşık 250 kg). Bkz. PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü.* 3 Cilt. İstanbul 1993 (2. Baskı). Cilt I, s. 340 (not, YK).

Ahmet Kal'a

OSMANLI ESNAF SİSTEMİNİN OLUŞMASI VE YENİDEN YAPILANMASI AÇISINDAN İSTANBUL ESNAF BİRLİKLERİ

Osmanlı piyasalarında 1800'lere doğru hissedilmeye başlanan ve giderek yayılan fiyat artışlarını etkileyen iç ve dış etkenler vardı. İngiltere'de başlayıp diğer Avrupa ülkelerine yayılmaya başlayan sanayi devrimi sürecinde Avrupa'da satın alma gücü ve fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi, görece düşük olan Osmanlı fiyat genel seviyesini etkilemeye başlamıştı. İç etkenlerin başında ise 1800'lerden itibaren Osmanlı sanayi devriminin başlaması ve buna bağlı ekonomik yapı dönüşümü geliyordu.

Doğal olarak bu süreçte Osmanlı piyasalarında ucuz olan hammadde, yarı mamul, nihai ürün ve mallar, daha pahalı olan Avrupa piyasalarına doğru akmaya başlamıştı. Öteden beri Osmanlılar öncelikle iç piyasanın ihtiyacını karşılamaya yönelik bir ticaret politikası benimsemiş ve uygulamaktaydılar. Bu ticaret politikası iki temel uygulama içermekteydi. Tahıl ürünlerinin ihracı yasaktı. Tahıl dışındaki tüm hammaddeler, iç piyasa ihtiyacı karşılandıktan sonra diğer bölgelere ve daha sonra da yurtdışına ihraç edilebiliyordu.

İç piyasa ihtiyacını karşılamaya odaklı ticaret politikasında iç piyasa ihtiyacı karşılanmadan hammaddenin bölge dışına ve yurtdışına ihracını denetleyen sistemde esnaf birliklerine tanınan hammaddeyi öncelikli satın alma tekelleri en etkili denetim aracıydı. İstanbul esnafı için ise ayrıca bölge alım tekeli hakkı uygulanmaktaydı.

Bu makale sanayi devriminin yayılma sürecinde, 1750-1840 döneminde İstanbul esnaf birliklerinin İstanbul piyasasında yaşanan gelişmelerin sonucunda dönüştürülmesi ve bu dönüşümün daha sonra da tüm Osmanlı esnaf birliklerine teşmil edilerek ekonominin dönüşümünü, bu süreçte yaşanan bazı ekonomik gelişmeleri ele alınmaktadır.

Bu önemli dönüşüm sürecinde, İstanbul esnaf birliklerine odaklanarak gelişmeleri somut örneklerle anlatacağız. İstanbul esnaf birliklerinin, Osmanlı esnaf birlikleri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerine dair detaylar vereceğiz.

1750-1840 sürecinde artan dış alım talebinin önünü kesmek için Osmanlılar iç ve dış gümrüklerde denetimi artırmışlarsa da kaçakçılığın önünü alamıyorlardı. İktisadın arz talep kanunu işliyordu. Mallar, özellikle hammaddeler, fiyat seviyesi düşük olan Osmanlı piyasalarından daha yüksek Avrupa piyasalarına doğru akıyordu. Öteden beri uygulanan ticaret ve esnaf politikasına ek olarak alınan hukuki tedbirler ve zaptiye tedbirleri bu akışı-kaçışı durduramıyordu. İktisadi önlemler alınmalıydı. Yani Osmanlı fiyatlar genel seviyesinin uluslararası piyasa fiyatlarını belirleyen Avrupa'ya eşitlenmesi gerekiyordu. Arz yönüyle ilgili olarak da Osmanlı sanayi devriminin başlatılması gerekiyordu.

Bunun Osmanlı ekonomisi için görünen anlamı, fiyatları belirleyen ve üretim arzını etkileyen esnaf tekellerinin ve narhın kaldırılmasıydı. Bu makale çerçevesinde anlattığımız gibi 1750-1840 sürecinde Osmanlılar, esnaf tekellerini ve narhı kaldırdılar. Hatta tekellerin ve narhın kaldırıldığı 1938 Osmanlı-İngiliz anlaşmasına da girdi. Osmanlılar bunu, ekonomilerini korumak için yapmışlardı, İngilizlerin dayatmak istediği gibi serbest ticaret için değil. Nitekim Osmanlıların ticaretlerini koruyucu önlemler almasına İngilizler, 1838 ticaret anlaşmasına aykırı olduğu iddiası ile karşı çıkmışlardı. Bu konu iki ülke arasında uzun yıllar tarafsız iktisat mahkemelerinde dava konusu olmuştur.

Ele aldığımız dönemin başlangıcında İstanbul esnaf birliklerinin yapısı ve organizasyonunda ana yapıyı tespit ederek tahlilimize başlayabiliriz.

Esnaf Birliklerinin Yapısı

Belirli bir iş koluna ait belirli mal ve hizmetleri daha uygun şartlarda üretebilmeleri için meslekle ilgili esnafın bir araya gelerek, kendi alanlarında faaliyet göstermek üzere kendi esnaf birliklerini oluşturmaları gerekiyordu. Bunun için de, esnaf birliklerinin üretim faaliyetlerinin alanı, üreteceği mal ve hizmetlerin niteliği ve üretim tekniklerinin belirlenmiş olma-

sı, Osmanlı kuruluşundan beri uygulanan esnaf sisteminin gereğiydi. Bu gereklilikler, esnaf hukukuna ve esnafın teşkilatlanma sistemlerinin iskeletini oluşturan tahsis politikası gereği esnaf birliklerine tanınan hammadde temini, mal ve hizmet üretme ve satma alanlarındaki tekel haklarıyla yakından ilişkiliydi.

Esnaf, devletin esnafa yönelik uyguladığı tahsis politikası gereği esnaf birliklerine tanınan tekel haklarından yararlanabilmek, mesleki menfaatlerini korumak ve genişletmek için esnaf birlikleri oluşturarak teşkilatlanmak zorundaydı. İstanbul esnaf birlikleri, Osmanlı coğrafyasında yer alan diğer esnaf birliklerinin kurulması, satın alma, üretme ve satma alanındaki tekel haklarını elde etme, ilgili nizamları oluşturma gibi esnafla ilgili her alanda daima belirleyici ve öncü rol oynamıştır.

Esnaf Tekelleri

İstanbul esnafının öncü rolü ve etkisi altındaki Osmanlı esnaf sistemi, III. Selim'le başlayan ıslahat dönemine kadar, esnafa tanınan tekel haklarına dayanıyordu. Ancak, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren öncelikle İstanbul esnafı, kendilerine tanınan tekel haklarına dayanarak, piyasa fiyatlarını da adeta tekelleri altına alarak yükseltmeye başlamışlardı.

Dışa kapanarak tekelleşme eğiliminden dolayı iktisadi hayata zarar vermeye başlayan İstanbul esnaf tekellerinin yükselttiği piyasadaki fiyatlar nedeniyle İstanbul'da narhlar da olması gerekenden daha yüksek fiyatlarda oluşmaya başlamıştı. Esnaf otonomisine en çok müdahale nedeni olan narh, esnafın dışa kapanarak tekelleşme eğilimi nedeniyle eskiye oranla daha da güçlenen esnaf özerkliği karşısında, bu özelliğini kaybetme dönemine girmişti.

Hatta esnafın dışa kapanarak tekelleşme eğilimiyle hayli genişleyen esnaf özerkliğinin belirlediği piyasa fiyatlarını devlet, narh olarak kabul etmeye başlamıştı. Mesela, İstanbul'daki debbağ esnafı, hammaddeleri olan palamudu, palamutçu esnafından öncelikli satın alma tekeli hakkına sahip olduklarından, alış fiyatını düşürmek için bir müddet satın almıyordu.

Palamut tüccarları da tekel gereği palamudu debbağ esnafından başkasına satamadığından ürünü elinde fazla tutamıyor ve bir müddet sonra daha ucuz fiyata satmaya razı oluyorlardı.

İstanbul'daki debbağlar bununla da yetinmemişlerdi. Sadece ihtiyaçları kadarını değil ihtiyaçları olmayan palamudu da satın alıp, daha sonra yüksek fiyatla tüccara satmaya başlamışlar, böylece palamutçu esnafının yaptığı palamut ticaretine de el atarak bir nevi esnaf-tüccar haline dönüşme eğilimine girmişler, tekel haklarına dayanarak alış fiyatlarını düşürmeye satış fiyatlarını yükseltmeye başlamışlardı.

Bu gelişmeler münferit olmaktan çıkıp, Osmanlı esnaf sistemini bozucu yönde yaygınlaşmaktaydı. Diğer yandan piyasadaki fiyat hareketlerini çok yakından takip eden merkezi otorite, fiyat yükselişlerinin nedenlerini soruşturmaya başlamış ve fiyat artışlarındaki en önemli faktörün esnaf tekelleri olduğunu, yüksek fiyatların nedenini bizzat soran III. Selim'e özellikle belirtmişlerdi. Esnaf birliklerinin, esnaf tekelleri vasıtasıyla narha-fiyatlara yaptıkları müdahaleler,19. yüzyılın başlangıcında merkezi otoritede esnaf özerkliği aleyhine neticeler verecek tarzda karşı tepkiye yol açtı.

Esnaf Birliklerine Ait Satın Alma ve Satma Tekellerinin Islahı

III. Selim, fiyat artışlarının esnaf tekellerinden kaynaklandığı tespitinden hareketle, esnafın halka zarar verici şekilde tekelleşmesi nedeninin devletçe verilen nizam olduğunu, bu yüzden zaruri gıda maddeleri dışında, bu tür verilen nizamın aslında nizamsızlık olup halka faydası olmayan İstanbul'daki bu tür zararlı esnaf tekellerinin lağvedilmeleri için, kadılar tarafından tespit edilip tarafına bildirilmesini istedi.

Bu emrin tatbikiyle birlikte III. Selim'le başlayan, öncelikle İstanbul esnaf birliklerinin yeniden yapılandırılması dönemi, II. Mahmut döneminde İstanbul'un dışındaki diğer Osmanlı esnaf birliklerine de uygulanarak yaygınlaştırıldı. Esnaf birlikleri ile ilgili bu gelişmeler önemli bir dönüşümü içermekteydi. Bu nedenle bu belirtilen dönüşümün detaylı bir tahlilini yapmak gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatına yön veren idarecilerin ilk devirlerden beri geliştirdikleri ve uyguladıkları sisteme göre, zaman içinde aşamalı olarak ve bölgeler itibariyle hangi hammaddenin hangi esnaf birliğine ait olduğu ve birlik mensupları arasında nasıl dağıtılacağı tespit ve tayin olunmuştu.[1]

Bu sistemde bölgeler itibariyle belirli esnaf birliklerine ait olan hammadde bu esnaf birliklerince satın alınarak ve aralarında tevzi edilerek kapan, iskele ve pazarlara tüccar eliyle getiriliyordu. Gelen hammaddeyi öncelikli alım hakkı evvela o hammaddenin hasredildiği esnaf birliklerine tanınıyor, esnaf birlikleri ihtiyacı olduğu kadarını satın aldıktan sonra kalan hammadde tüccardan talep edene satılabiliyordu.[2]

Devlet maliyesi açısından da bu sistemin yararları büyüktü. Dış ve iç gümrük vergi ve rüsumlarının tam olarak toplanabilmesi herhangi bir kaçağa meydan verilmemesi için gümrüğe tabi tüm emtianın gümrük alınan mahallere intikal etmesi gerekiyordu. Ayrıca genellikle gümrükler emtia cinslerine göre ayrı ayrı mukataalara bölünmüş olduklarından emtianın, emtiadan alınan vergi gelirinin ait olduğu mukataa bölgesine gelmesi gerekiyordu.[3] Bu yönüyle esnafa tanınan öncelikli alım tekelleri, emtiayı alım yerinin gümrükler olması dolayısıyla Osmanlı gümrük sistemini tamamlayıcı rol oynuyordu. Emtianın gümrük ve rüsum alınan bölgeye gelmesine ve hariç yerlerde gümrük ödenmeden gizlice alım-satımının yasaklanmış olduğuna dair genel veya belirli bölgeleri ihtiva eden mahiyetteki kanunnamelerde yer alan düzenlemelere rağmen,[4] yaygın olmamakla birlikte yine de vergi kaçırma devam ediyordu.[5]

Bu tür satın alma tekellerinin devlet otoritesince tasdiki ve devam ettirilme gayretlerinde devletin sosyal sükûnun devamını sağlamak amacı da ağırlıktaydı. Bu amaca göre, hammaddenin spekülasyon gayesiyle aracılar tarafından satın alınıp yüksek fiyat veren başka bölgelere ve yabancı tüccara satılmasını önlemek, özellikle İstanbul, İzmir gibi büyük tüketim merkezlerinde yer alan nüfusun mağdur olmamasını temin etmekti. Böylelikle kıtlıktan dolayı çıkabilecek huzursuzluklar, karışıklıklar ve hatta ayaklanmaların önüne geçilmiş oluyordu.[6]

Nitekim hammaddenin üreticiden alınıp hammaddeyi kullanacak esnaf birliklerine ulaştırılmasında 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından itibaren uygulanmaya başlanan ruhsat tezkiresi ve yed-i vâhid usulleri içinde yer alan her türlü tekel hakları da huzursuzluk, karışıklık ve ayaklanmalara neden olabilecek kıtlıkları önlemek, böylece sosyal sükûnun devamını sağlamak gayesini gerçekleştirmeyi de içermekteydi.

Bu noktada şunu ilave edebiliriz ki, esnaf birliklerine hammadde-ürünü tüccardan satın almada tanınan öncelikli alım tekeli hakkı, Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden beri esnaf birliklerine verilen tekel haklarını tamamlayan bir anlamda tekeller zincirini oluşturan bir halkaydı.

Satın alma tekelinin her ürün için ayrı bir esnaf gurubuna aidiyetindeki amaç ise esnaf sistemini ve esnaf birliklerini birbirlerine zarar verecek yıkıcı ve haksız rekabetten korumaktı.

Gıda dışında esnafın satın alma tekelinin kaldırılması

Esnaf birliklerine tanınan kullandıkları hammaddeleri öncelikle satın alabilme (öncelikli alım tekeli) haklarının tanınmasıyla doğan ve yaygınlaşan tekellerin oluşturulmalarında, birlikler arası yıkıcı rekabeti önlemek, üretimin devamlılığını temin etmek, fiyatları makul seviyede tutmak gibi iktisadi istikrarı sağlayıcı gayeler vardı.

Ancak bu gayeler, 18. yüzyılın sonlarına doğru mal ve faktör piyasalarının nüfus artışı üretim ve tüketim alışkanlıklarındaki değişme ve çeşitlenmelerle birlikte genişleme temayülünün artması sonucunda gerçekleştirilmesi zor bir hal almaya başlamıştı. Hatta esnaf birliklerine tanınan tekel hakları bu gayeleri gerçekleştirmek bir yana iktisadi hayata zarar vermeye başlamıştı. Bu husus özellikle III. Selim tarafından teşhis edilmiş ve zaruri gıda maddeleri haricindeki ürün-hammaddeleri esnaf birliklerinin satın alma tekelleri 28.1.1794 tarihinde kaldırılmıştı.

> "...Erzak ma'kulesinde bu nizam mani' değil vakı'a her isteyen alsa vaktiyle zahire bulunmaz lâkin sebze ve etin madrabazlara ve eşya-i sâirenin ez-cümle engüri şalisi ve bunun emsali şeylerin bir esnafa mahsuriyeti ve âhirin bey' ve şira' idememesi ne içün olsun..."[7]

Bu fermanın uygulamaya konulmasıyla artık esnaf birliklerinden yalnızca gıda maddeleriyle ilgili mal ve hizmet üreten esnaf birliklerine ait öncelikli alım-satın alma tekelleri herhangi bir kayıtla sınırlandırılmadan devam ediyordu. Fakat bu tür öncelikli alım tekellerine sahip ikame mal ve

hizmet üreten esnaf birlikleri arasında birbirlerinin tekellerine müdahaleler ise önceden olduğu gibi yine devam ediyordu. Bu müdahalelerin asıl nedeni, bu tür esnaf birliklerinin büyümek, yeni mal ve hizmetler üretebilmek çabalarıydı.

Gerçekten de bu tür hammadde-ürün satın alma tekelleri, bir yanıyla belirli hammadde-ürünü yalnızca belirli esnaf birliğinin satın alabilmesi hakkını tanıyarak tekel sahibi esnaf birliğine önemli avantaj sağlıyordu. Ancak, diğer yandan bu tür satın alma tekelleriyle ilgili haklar diğer esnaf birliklerine de tanındığından her satın alma tekeline sahip birlik sadece kendi tekeline ait ürünü-hammaddeyi satın alabilmekle sınırlandırılmış oluyordu.

İşte bu nedenle, her devirde esnaf birliklerinin yeni mal ve hizmetleri üretme çabaları, çoğunlukla ikame mal ve hizmet üreten diğer satın alma tekeline sahip esnaf birliğine ait ürün-hammaddeyi satın almasını gerektiriyordu. Böyle bir teşebbüs tekeller arası müdahale ve mücadeleler zincirini başlatıyor ve ilgili kadıya yapılan şikâyetle konu mahkemeye intikal ediyordu. Mahkemeye, müdahale eden ve müdahale edilen esnaf birliklerinin idareci ve yönetim kurulları çağrılıp, dinleniyor ve çoğunlukla müdahale eden taraf uyarılıyor ve müdahaleden men ediliyorlardı.[8]

Yalnızca gıda maddeleri üreten esnafın öncelikli alım tekelinin devam etmesi kararının alındığı III. Selim devrinde ve sonrasında da bu tür birlikler arası müdahaleler devam etti. Mesela Lor peynirinin alım satımı manav ve bakkal esnafına ait olup bu cinsin dışındaki her nevi peynirin alım satım tekeli sadece bakkal esnafına aitken manav esnafı bakkal esnafına ait peynir alım satım tekeline müdahale etmiş, bunun üzerine bakkal esnafı manav esnafını kadıya şikâyet etmişti.[9]

Gıda alanındaki satın alma tekellerinin de kaldırılması

Fakat ne var ki, III. Selim döneminde artık sadece gıda maddeleriyle ilgili mal ve hizmet üreten esnaf birliklerine ait hale gelen öncelikli alım-satın alma tekeline sahip esnaf birlikleri arasında büyüme çabalarından kaynaklanan müdahaleler, satın alma tekeli sisteminin gayesine uygunluğunun tartışılmaya başlanmasına neden oldu. Aşağıda anlatacağımız bu tartışma ve yeni çözüm arayışları, yalnızca birlikler arası müdahalelerin ya-

pıldığı ürün-hammadde satın alma tekelleri için sınırlı tutuluyordu. Bu tür tekellerin mevcut olduğu tüm gıda işkolu için genel bir tartışmaya gidilmiyordu. Mesela manav esnafının, peynirle ilgili bakkal esnafına ait satın alma tekeline müdahaleleri üzerine, bakkal esnafı divana arzuhal verip bu müdahalenin önlenmesini istemişti. Bunun üzerine bakkal esnafına verilen tekelle ilgili ferman kaydı ilgili kalemden çıkartılıp İstanbul kadısı ile ihtisap ağasının bu durumu müzakere etmeleri ve neticeyi divana ilam etmeleri istenmişti.[10]

İstanbul kadısı da durumu ihtisap ağasıyla müzakere etmiş, sonra bakkal ve manav esnafını da mahkemeye çağırmış, bu yapılan müzakerelerde şu hususlar üzerinde durulmuştu:

Bu tür gıda maddelerinde esnaf birliklerine verilen satın alma tekellerinden güdülen asıl maksat, halkın (tüketici ve diğer üreticilerin) yararını temin etmektir. Bu yüzden bakkal esnafına verilen peynirle ilgili satın alma ve satma tekelinin;

a- Kaldırılmasında fayda-menfaat var mıdır?

b- Yalnız bakkal esnafına verilen bu tekelin zararları nelerdir?

c- Peynir alımı tekele tabi olmayıp, her isteyen (esnaf birlikleri veya kişiler) satın alsa kıtlık ve fiyatının yükselmesi söz konusudur mudur?

Bu üç şıkta yer alan hususlar aynı zamanda bilirkişilere ("ehl-i vukuf") de sunulmuş ve şu cevaplar alınmıştı:

a- Bir metaın alım satımı tekel altında olmayıp, herkes alıp satabilirse metaın fiyatı düşer.

b- Fakat bu metaın alım-satımı bir sınıfın (esnaf birliğinin) tekeli altında olursa istedikleri fiyata satacaklarından fiyatlar yükselir.

c- Şayet ürün-hammadde, yasak olan mahallere gitmez, gönderilmesi engellenirse kıtlık da söz konusu olmaz.

Bu cevaplardan ve durumun tahlilinden sonra İstanbul kadısı ve İhtisap Ağası bakkal esnafına verilen peynir alım satım tekelinin kaldırılmasının halkın (tüketici ve diğer üreticilerin) yararına olacağını divana ilam etmiş, bu ilam üzerine II. Mahmud'un buyurduğu hatt-ı hümayunda;

"Benim vezirim işbu takririn manzûr ve ma'lum-ı hümâyunum olmuştur vakı'a bu mâkûle şeylerde inhisârın mazzarrâtı der-kâr ve def'i ibâdullah hakkında hayırlu olacağı zâhir ve bâhir olma'la peynir hakkındaki inhisârın ref'iyle gerek manav ve gerek bakkal esnafı ale's-seviyye bey' ve şira' itmelerine ruhsat i'tasıyla tanzîm ve icrâsına ibtidâr olunsun"[11]

denilerek, 1824 yılında bakkal esnafının tekeli kaldırılmıştı.

Diğer bölgelere olduğu gibi İstanbul kadısına da alınan yeni karar ve uygulamayı bildiren ilmühaber gönderilmişti.[12] Bu misaldeki ayrıntılar ortaya koymaktadır ki esnaf birliklerine, hammadde ve kullanacağı ürünü temin etme- satın alma safhasında olduğu gibi tevzii- dağıtma ve satma safhasında da, uygulanan sistemlerin üretici ve tüketici açısından faydalı olup olmadığı oldukça ayrıntılı bir analize tabi tutuluyordu.

Şayet uygulanan sistemler üreticiler ve tüketiciler açısından faydalı değil zararlı bir hal arz ederek uygun fiyat, kaliteli ve yeterli üretimin temini gibi devletin iktisat politikasının asıl hedeflerini gerçekleştiremiyor aksi sonuçlar doğuruyorsa, istenilen sonuçları doğuracak yeni sistemlerin uygulanmasına geçmekte devlet tereddüt etmiyor, derhal buralara müdahale edip eski sistemin yerine yenisini uygulamaya koyuyordu.

Esnafın satın alma ve satma tekellerinin kaldırılmasındaki aşamalar

Esnafın satın alma tekellerinin kaldırılarak yeniden yapılanması üç aşamada yürütülmüştü. İlk aşama, III. Selim devrinde 1794 yılında gıda maddeleri üreten, alan ve satan esnaf dışındaki esnaf birliklerine ait tekellerin kaldırılmaya başlanmasıydı. II. Mahmud döneminde 1824 yılından itibaren gıda maddeleriyle ilgili üretim alanlarında da esnaf birliklerinin hammadde ve ürün temini-satın alma tekellerinin bakkallardan başlanarak kaldırılması ikinci aşamaydı. İki aşamada, satın alma tekellerinin kaldırılmasından sonra, üçüncü aşama olarak satma tekelleri de kaldırılmıştı. II. Mahmud, artık yalnızca gıda işkolunda devam etmekte olan tekel haklarının bu işkolunda yer alan esnaf birliklerince kullanılan hammadde ve ürünlere ait satın alma tekellerinin kaldırılmasıyla birlikte satış tekelleri de kaldırılmıştı.

Yukarıda anlattığımız, satın alma tekellerinin kaldırılmasıyla ilgili hususların yer aldığı bahsi geçen kararlarda yalnızca satın alma tekelleri değil "bey' ve şira'" denilerek satış tekellerinin de kaldırıldığı belirtiliyordu.[13]

> "ale's-seviyye bey' ve şira' itmelerine ruhsat i'tasıyla tanzîm ve icrâsına ibtidâr olunsun"[14]

Esnaf gediklerinin tekel hakları devam ediyor

Ancak şu hususu da önemle kaydetmek gerekir ki II. Mahmud dönemine kadar oldukça yaygın olarak uygulanan esnaf gedik sistemi, belirli mal ve hizmetlerin yine belirli esnaf birliklerince satın alınması, üretilmesi ve satılabilmesi tekelleriydi. Diğer bir deyişle gedik sistemi bir bütün olduğundan gedik sistemine dahil olan esnaf birlikleri için satın alma ve üretim tekelleri yanında satış tekelleri de devam ediyordu. İstanbul esnaf birlikleri büyük ölçüde gedikleşmişti. Gedik hakkı hukuki bir hak olarak satın alma ve satma tekelleri de içerdiğinden, yukarıda belirtilen satın alma ve satma tekellerinin kaldırılması gedikleşememiş esnaf birliklerini etkilemişti. Ancak İstanbul esnafının önemli bölümü gedikleşmiş olduğundan, bu düzenlemeden fazla etkilenmemişlerdi.[15]

Esnaf Üretim Tekelleri

Ele aldığımız 1750-1840 döneminde esnafın üretim tekeli hakkı ile ürettiği ürünü satması ile ilgili tekel haklarının değişimi dönüşümü üzerinde durmamamız gerekiyor. Üretilen nihai mamulün bölgeler arası ve uluslararası rekabette payı yüksekti. Bu sebeple özellikle ikame mal üreten esnaf birlikleri diğer bölgelerden veya dış ülkelerden gelecek ikame-rakip mallarla girecekleri rekabeti kazanırlarsa ancak üretime devam edebileceklerini gayet iyi biliyorlardı. Bu bilinçle ikame-rakip mal üreten esnaf birlikleri, üretim yaptıkları kendi bölgelerine dışarıdan gelecek rakip mallarla iki yoldan mücadele ediyorlardı.

Birinci yol; bölgelerine dışarıdan rakip malların girişinin devletçe yasaklanmasını temin etmekti. Mesela, İstanbul'da ayakkabı üreten esnaf birlikleri bunu başarmışlar ve ithal kadın ayakkabılarını İstanbul'a girişi yasaklanmıştı.[16]

İkinci yol; Belirli mal ve hizmetlerin üretim ve satış tekelini elde eden esnaf birliklerinin bölgeleri haricinde de olsa rakip mallar üreterek kendileriyle rekabet eden esnaf birliklerini lağv ettirmeleriydi. Mesela İzmir'de Darphane-i Amire'ye bağlı Laleli Vakfı'na ait kumaş üzerine basmacılık sanatının icra edildiği binanın haricinde bu mesleğin icrasının yasak olduğuna dair ellerinde ferman olan basmacı esnafı Manisa'da ve kazalarında aynı mesleği icra eden esnafın dağıtılmasını istemiş isteği kabul edilerek bahsedilen esnaf dağıtılmıştı.[17]

Fakat böyle bir sonuç kolay olmayıp bazı şartlara tabiydi.

Üretim tekelleri ve üretim daralmasının önlenmesi

Aslında devletin rakip mallar üreten esnaf birlikleriyle ilgili politikası aynı bölge içinde veya birbirlerinin piyasalarına müdahale edebilecek yakınlıkta farklı bölgelerde aynı nitelikte mal üreten birden fazla esnaf birliği kurulmasına müsaade etmemek şeklindeydi. Böyle bir politikanın uygulanmasında lehinde karar verilen esnaf birliği, üretim tekelini elinde tutan esnaf birliğiydi. Fakat üretim tekeline sahip esnaf birliğine rakip aynı nitelikte mal üreten yeni bir esnaf, esnaf grubu veya esnaf birliği faaliyet yasağına rağmen piyasada faaliyet göstermeye başladığında derhal lağv edilmiyor şöyle bir yol izleniyordu:

a- Şayet rakip esnaf birliğinin ürettiği ürün, üretim tekeline sahip esnaf birliğinin ürettiği ürün ile aynı kalitede ve fiyatı da aynı hatta daha düşükse bu rakip birlik, üretim tekeline sahip esnaf birliğiyle birleştiriliyordu.

Mesela İstanbul'daki alacacı ve peştemalcı esnafı ürettiği malları aynı kalitede ve ucuz fiyatla üreten Geyve kazasına bağlı Ortaköy'deki reayanın üretim yaptığı tezgâhlarını kapattırması için İstanbul kadısına başvurmuş, kadı da bu tezgâhları, ustaları ve diğer çalışanları İstanbul'daki alacacı ve peştemalcı esnafına dahil etmişti.[18]

b- Rakip esnaf birliğinin ürettiği ürünün aynı alanda üretim tekeline sahip esnaf birliğinin ürettiği ürüne kıyasen kalite ve fiyat üstünlüğü yoksa, diğer bir deyişle üretim tekeline sahip esnaf birliğinin ekonomik verimliliği daha yüksekse bu takdirde rakip esnaf birliği lağv edilerek tezgâh

ve aletlerine devletçe el konulup bunlar, esnafın kapatılmasını talep eden ve o alanda üretim tekeline sahip olan esnaf birliğine veriliyordu.[19]

Şu halde, her iki şıkta uygulanan çözümlerde herhangi bir üretim daralmasına meydan verilmezken, üretim ve satış tekelleri de mutlak bir tekel olarak kabul edilmiyordu. Şayet bu tekelin dışında aynı alanda faaliyet gösteren ekonomik verimliliği yüksek bir esnaf birliği ortaya çıkarsa lağv edilmeyip tekel sahibi esnaf birliğiyle birleştiriliyordu.

Üretici ve tüketiciyi koruyan fayda dengesi

Bu tespitler bize, mal ve hizmet üretimi ve satışı aşamalarında da devletçe güdülen ekonomik politikanın hem tüketici hem de üreticiye azami yarar sağlayan bir sistemin oluşturulmasını temine yönelik olduğunu gösteriyor. Bazı durumlarda belirli mal ve hizmetleri üretme ve satma tekeline sahip olan esnaf birlikleri tekellerinde olan mal ve hizmetleri cinslerine göre ayırıp kendi aralarında yeniden bölünerek, hangi cins mal ve hizmetin hangi esnaf birliklerinin üretme ve satma tekeline ait olduğunu kararlaştırarak anlaşıyorlar,[20] böylelikle üretim ve satış tekelinin konusu belirli bir mal ve hizmetin bütününü değil bir veya birkaç cinsini ihtiva eder bir hal alıyordu. Mesela İstanbul'daki sandalcı esnafı 32 ayrı çeşitte ipekli kumaş üretme tekeline sahip olup, bunlardan iki çeşidini Selimiye'deki sandalcı esnaf birliği imal ederken, otuz çeşidi ise İstanbul'daki sandalcı esnaf birliği üretiyordu.[21]

Yine kumaş boyama tekeli de boyacı esnafınca ikiye ayrılarak pare boyacı ve ihram boyacı ismiyle alt bir teşkilatlanma yoluyla alt üretim tekelleri oluşturmuşlardı.[22] Fakat bu tür alt teşkilatlanma yoluyla oluşturulan alt tekeller uzun ömürlü olamıyorlardı. Zira alt tekellerin bağlı olduğu tekelin işi daha çok ciro yapıyorsa, diğer alt birliklerdeki esnaf, fazla ciro yapan alt tekele ait mal ve hizmet cinsinin üretimini yapma yoluna gidiyordu.

Bu durumlarda alt tekelleri oluşturan alt esnaf birlikleri arasındaki müdahale ve mücadele iktisadi hayata zarar verir bir hal almadan devlet müdahale ederek, bu tür alt birlik-içi problemlerin çıktığı alt tekelleri lağv ediyor tüm esnaf birliğine, tekellerinde olan mal ve hizmet cinslerinin tümünü üret-

me ve satına hakkını tanıyordu. Nitekim yukarıda bahsettiğimiz sandalcı esnafına ait alt üretim tekelleri 25.10.1247 /28.III.1831 tarihinde, boyacı esnafının alt üretim tekelleri ise 20.3.1229 /10.III.1813 tarihinde lağv edilmişti.[23]

Üretim için hammadde temininde rekabet

Bölgeler arası ikame mal üreten esnaf arasındaki rekabet tüm imparatorluk sathına yaygınlığı açısından öncelikle zorunlu gıda maddeleri üretiminde kullanılan hububat nevi ürünler ile büyük ve küçükbaş hayvanların temininde[24] daha sonra da sınai mamul üretimi girdileri olan yün, ipek, pamuk, deri gibi hammaddelerde ortaya çıkıyordu. Zorunlu gıda maddelerindeki bu öncelik, bu ürünlerin tüketiciye ulaştığı yerde mamul hale getirilmesi zorunluluğundan kaynaklanan yaygın teşkilatlanmadan doğmaktaydı. Halbuki sınai ürünleri üreten esnaf için, gıda maddelerinde olduğu gibi ürünün bayatlamadan taze olarak tüketiciye ulaştırılması problemi yoktu. Bu nedenle bu tür esnafın teşkilatlanırken dikkate aldığı en önemli faktör üreteceği ürünlere talebin en yüksek olduğu bölgelerin nereler olduğuydu.

Diğer yandan bu bölgeler, imparatorluğun diğer bölgeleri ve dış dünya ile de sık işbirliği içinde olmaları bakımından sınai mamul üreten esnaf birliklerinin yoğunluğunun artmasına etki eden bölgelerdir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda sınai ürün üreten esnaf birlikleri, İstanbul, Bursa, Edirne, Selanik, İzmir, Ankara, Halep gibi hem nüfus hem de diğer bölgeler ve de dış dünyayla ilişkisi yoğun olan bölgelerde toplanmışlardı.[25]

Hatta bu ortak ürün-hammadde yün, pamuk, ipek, deri gibi sanayi kapitalizmi aşamasına adım atan ülkelerin de şiddetle talep ettiği ürünler ise, üreticiler arasındaki bu çekişme-rekabet imparatorluk sınırların da aşıp uluslararası bir mahiyet kazanıyordu.[26]

Hammadde temini mücadelesi; serbest ticaret ve ihracat yasakları

İmparatorluk dahilinde ve haricinde, üreticilerin hammaddeyi temin etmek için yaptığı bu mücadelede en büyük rolü yerli ve yabancı tüccarlar oynuyorlardı. Gerçekten bu mücadele öylesine şiddetli idi. Bu mücadele, 18. yüzyılın sonlarından itibaren çoğunlukla hammaddeyi en yüksek

fiyatla satın alıp ülke dışına çıkarmayı amaçlayan yerli ve yabancı tüccar lehine sonuçlandığından merkezi otorite bu duruma sık sık müdahale edip aldığı önlemleri uygulamaya koymaya başladı.

Osmanlı devletince uygulamaya konulan bu önlemleri iki aşamada ele alabiliriz. İlk aşama, devletin serbest ticarete dolaylı müdahaleleri idi. İkinci aşama ise devletin ticarete doğrudan müdahalesidir.

Devletin ticarete dolaylı müdahaleleri: Bölge alım tekelleri

18. yüzyılın ikinci yarısından önce devlet Osmanlı esnaf birliklerine daha çok mal ve hizmet üretme ve satma alanlarında tekel hakları tanımış, hammadde temini alanında ise, esnaf birliğinden çok İstanbul gibi büyük tüketim merkezlerinin yeterli iaşesini temin endişesinden kaynaklanan gıda maddeleriyle ilgili hammaddeler için öncelikli bölge alım tekeli oluşturmuştu.[27]

Yaygın olarak 18. yüzyılın sonlarından itibaren dış talebi yüksek ve devamlı kaçakçılığa konu olan ürünleri cari narh üzerinden satın alma önceliğini devlet, bu ürünleri hammadde olarak kullanan Osmanlı esnaf birliklerine tanıdı. Ve devlet bu birlikler ihtiyaçları kadarını satın almadan tüccar eliyle ürünün başka bir yere sevk edilmesini yasakladı.

Mesela ince harir (ipek), gazzaz esnafının ürettiği çeşitli kumaşların hammaddesi olup, Edirne ve civarında üretilen bu hammaddeden İstanbul ve sair Osmanlı memleketlerindeki gazzaz esnafı ihtiyacı kadar almadıkça yabancı tüccara veya yabancı tüccar hesabına çalışanlara satılmayıp uygulanan nizam gereği tümümün İstanbul'a sevk edilmesi isteniyordu:

> "...İstanbul şalisi ve gezi ve dimi ve sandal ve kuşak ve pûşi ve emtia-i sâire i'maline muktezî olup Edirne ve havâlisinde husule gelen meşdûd ta'bir olunur ince harir gazzaz tâifesine mahsus olan harirden âsitâne-i âliye ve sair memâlik-i mahrûse müstevfî olmadıkça müste'men taifesinin gerek kendülerine ve gerek taraflarından getürdükleri âdemlerine harir iştirâ itdirilmemesi ve ba'de-l-yevm mevcud olan ve gerek husûle gelen haririn bir dirhemi mahal-i sâireye virilmeyüb cümlesinin nizâm vechiyle âsitâne-i saadete irsâl olunması..."[28]

Konumuz açısından burada daha ayrıntılı olarak üzerinde durmamız gereken ve yukarda kısmen bahsi geçen bir husus da başta İstanbul olmak üzere belirli bölgelerdeki esnaf birliklerine hammadde temininde diğer bölgelerde yer alan esnaf biriliklerine nazaran öncelik tanınmasıydı.

Hammaddesini taşradan temin eden hemen her esnaf birliği için geçerli olan bu umumi nizama göre oluşturulan öncelikler sırasının başında İstanbul bölgesi geliyor, daha sonra diğer Osmanlı Devleti dahilinde olan bölgeler geliyordu. En sonda ise dışarıya ihraç edilmek üzere Osmanlı esnaf birliklerinin ihtiyacından fazla olan hammaddenin satılabildiği yabancı tüccarlar geliyordu. İhracı dış ülkelere yasak olan ürünlerin dışındaki her türlü katı ve sıvı gıda maddesinin üretiminde kullanılan ürünler ile yün, pamuk, ipek, deri gibi imalat sanayiinde kullanılan ürünler için bu sıralama geçerliydi.[29] Öncelikle İstanbul'daki esnaf birliklerinin lehine, hammaddenin mecburi olarak sevk edileceği bölge alım tekelleri oluşturan bu sistem gereği bölgeler arası rekabette olsun dış rekabette olsun İstanbul bölgesindeki esnaf birlikleri oldukça avantajlı bir konuma yükseltilmiş oluyorlardı.

Yalnızca İstanbul için değil üretimleri tamamıyla taşradan gelecek hammaddeye bağlı diğer imparatorluk dahilindeki yerlerde yer alan esnaf birlikleri için de bu tür bölge alım tekelleri vardı. Mesela Ankara'daki gazzaz ve sofçu esnafının kullandıkları tiftik yün ipliği üreten Ankara ve civarındaki Kangırı, Kal'acık, İstanos, Mihalıççık, Seferihisar, Beypazar vesaire ile bu havaliden gelip geçen yörük taifesinin ürettikleri tiftik yün ipliğinin tümünün Ankara'ya sevk edilmesi zorunluydu.

Şal ve sof yapımında kullanılan ince iplik, öncelikle Ankaralı gazzaz ve sof esnafınca alınıp, ancak bu esnafın üretimde kullanmadığı kaba iplik'i tüccar Ankara'da satın alabilmekte ve İstanbul, İzmir Halep ve diğer yerlere sevk edebilmekteydi.[30] Bu sistem gereği hammaddeyi öncelikle en yakın bölgedeki esnaf birlikleri satın alma hak ve tekeline sahiplerdi. Yakın çevre de dahil olmak üzere bölgede üretilen hammaddenin (ürünün) tümüyle bu esnaf birliklerinin bulundukları bölgeye nakledilmek ve bölge esnafı ihtiyacı kadarını aldıktan sonra ancak başka bölgelere sevk

edilmek üzere tüccara satılabilmesi kaydına tabiydi. Fakat İstanbul bölgesi ile diğer bölge alım tekellerinin önemli bir fark vardı. İstanbul bölgesi sadece yakın çevresindeki hammadde kaynakları üzerinde değil gerekirse imparatorluğun tüm hammadde kaynakları üstünde satın alma tekeline sahip olabiliyordu.

Tüm üst idari, askeri bürokratların ve merkezi ordunun yer aldığı İstanbul'un, diğer bölgelere nazaran yüksek tüketici nüfusu ve en ufak bir sosyal huzursuzluğun dahi imparatorluğun diğer bölgelerini etkileyeceği endişesiyle başta gıda maddeleri ihtiyacı olmak üzere tüketim için gerekli her türlü ürünün temini ve üretimin yapılabilmesi için alınan tüm ekonomik ve sosyal önlemler, İstanbul'u diğer bölgelerden farklı ve daha imtiyazlı kılan nedenlerdi.

Hammadde teminiyle ilgili bu genel sistemi İstanbul bölgesi ağırlıklı olarak ele alırsak, böyle bir sistemin istenilen sonucu verebilmesi için hammadde kaynaklarının sıkı bir şekilde denetlenmesi üreticinin ürününün öncelikle tabi olduğu bölgenin hammadde ihtiyacını temin eden tüccara satması gerekiyordu.

Hammadde kaçakçılığı

Fakat ne var ki diğer bölgelerdeki esnaf birliklerinin ve özellikle de sanayi devrimini gerçekleştirme aşamasındaki ülkelerin hammadde taleplerinin yüksekliğinden dolayı tüccar hammaddeyi üreticiye narhının üstünde yüksek fiyatlar vererek satın alıyor ve gizlice başka bölgelere ve yabancı tüccara yüksek fiyatlarla satıyordu. Merkezi otorite ise bu tür kaçakçılığı ve karaborsayı önleyebilmek için yeni çözümler geliştiriyor ve ilgili kadılıklara sık sık bu konuda fermanlar yolluyordu.

Başta buğday, zeytinyağı gibi gıda maddelerinin yanında dış talebi yüksek olan ipek, yün, pamuk, deri gibi sınai mamul üretiminde kullanılan hammaddelerin kaçakçılığı oldukça yoğun ve yaygındı. Mesela, Bursa ve civarında üretilen ipeğin öncelikle İstanbul'a gönderilip ihtiyaçtan fazlası ancak sair yerlere gönderilmesi nizam gereği iken, ipek, üretildiği yerlerden yurtdışına kaçırılmak için en uygun liman olan İzmir'e ve diğer mahallere gizlice sevk ediliyordu.

"Burusa ve havâlisinden kat-ı külli harir İzmir cânibine ve mahal-i sâireye nakl olunduğu ihbâr kılındığından... Burusada husule gelen harir dersaadete nakl ve tesyâr olunmakda ise de Bilecik ve köyleri ve Söke ve İnegöl ve Gemlik ve Pazarköy ve Mudanya ve sair harir çıkan mahallerden harir eshâbı yedlerinde olan hariri kadimi veçhiyle Burusa mizanına götürmeyüb hafice mahal-i âhire götürdüklerinden..."[31]

Hammaddenin dışarı kaçmadan önce İstanbul esnaf birlikleri sonra da diğer bölgelerdeki Osmanlı esnaf birliklerince temin edilmesi için devletin uyguladığı çeşitli çözüm yolları vardı. Bunların başında geleni hammadde üretilen bölgelere fermanlar yollanarak ürettikleri ürünün tamamının tüccar eliyle belirli bölgelere (bölge tekellerine) gönderilmesini temin etmekti.

Yukarıda aldığımız ipekle ilgili fermanda da açıkça belirtilen bu uygulamada iki amaç gözetiliyordu. Bunlardan ilki tüm ürün bölge tekellerine gönderileceğinden üreticinin elinde mal stoklanmasını ve gizlice yabancı tüccara satmasını imkânsız kılmaktı. Nitekim, İstanbul'daki debbağ esnafının kösele ve meşin imali için ihtiyacı olan palamuta dair 7.7.1242/5.II.1827 tarihli İstanbul kadısının ilamında:[32]

"...kösederesi ve tuzla ve kazdağı ve sair mahallerde husule gelen palamudu bir müddetden berû ba'zı erbab-ı ihtikâr mahallerinden dûn bahâ ile iştira ve galî bahâ ile Anadalu ve Rumeli taraflarına ve müste'men taifesine bey' ve furuhta ictira' itmekde olmalarıyla..."

denilerek, ilamın devamında da bu durumun önlenmesi için bu bölgelerdeki tüm palamudunn İstanbul'a sevk edilmesi isteniyordu.

İkincisi de bölge alım tekellerinde yer alan esnafın, yeterli miktarda ve kaliteli mamul üretilebilmesini temindi. Bu amacın gerçekleştirebilmesi için devlet tüm hammaddeyi, bölge tekellerine sevk ettirerek, esnafın yeterli miktarda ve kalitesi yüksek hammaddeyi seçip almasını sağlıyordu.

Özellikle ipek, sahtiyan, palamut gibi imalat sanayiinde kullanılacak hammaddenin kalitesi, üretimin kalitesi için çok önemli olduğundan belirli bölgelerde üretilen bu ürünlerin tümünün İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu. Bu hususta palamut hammaddesiyle ilgili olarak İstanbul kadısının 7.7.1242/ 5.II.1827 tarihli ilamında şöyle deniliyordu:

> "...husule gelen palamudun cümlesi tüccar yediyle dersaadete gelüb ... debbağ esnafı işlerine yarayacak palamudu iştirâ eyledikten sonra fazla kalur ve esnafın işlerine gelmeyerek almaktan istinkaf eyledikleri ma'rifet-i şer'i ve esnaf ma'rifetiyle mütebeyyîn olur ise ol vakitde bu tarafdan diyar-ı ahire furuht olunmasına ruhsat verilmek..."[33]

Her iki şıktaki amaç gerçekleştiğinde kaçakçılığın hammadde tıkanıklığına neden olup Osmanlı esnaf ve üreticisini üretim krizine sürüklemesi önlenmiş olacaktı.

Hammadde üreticisinin ve Tüccarın zararı

Ancak belirli bölgelerdeki belirli hammaddelerin, tümüyle başta İstanbul olmak üzere çeşitli bölge tekellerine sevk edilmesi üretici açısından önemli problemleri de beraberinde getiriyordu. Mesela İstanbul'a tümüyle sevk edilmek kaydına tabi hammadde-ürün İstanbul esnafının talebini aşarak bol miktarda üretildiği senelerde talebi aşan miktarın da İstanbul'a sevki ürünün maliyet fiyatını yükseltiyor, diğer yandan bolluk ürünün satış fiyatını düşürdüğünden maliyeti yüksek, fiyatı düşük bir ürünü İstanbul'a sevk etmek tüccara cazip gelmiyor, sevk eden tüccar da çoğu kez zararına ürünü elinden çıkarmak zorunda kalıyordu.

Diğer yandan yine İstanbul için, İstanbul esnafının hammadde ihtiyacından fazla ürünün sevk edilmesi yalnızca o yılki mahsulün bolluğundan da kaynaklanabiliyordu. Zira İstanbul esnafı yalnızca belirli bölgelerden gelen hammaddeyi satın almakla kayıtlı değildi. Bölgesine bakılmaksızın kalitesini ve fiyatını en uygun bulduğu ürünü satın alıyordu.

Bu durumda ürünü tümüyle İstanbul'a sevk etmek başka bir yere satamamak kaydıyla bağlı olan üretici, İstanbul esnafının başka bir yerden

ihtiyacı olan ürünü (hammaddeyi) temin etmesi durumunda veya ürünün bol olduğu yıllarda daima arz fazlası ürününün elinde kalması riskiyle karşı karşıya kalıyor, zarar ediyordu.

Söz konusu her iki husus, başka bir yere satılmaksızın tümüyle İstanbul'a nakledilmek kaydına tabi ürünlerden biri olup Ege ve Akdeniz civarındaki bölgelerde üretilen palamut üreticileri için de geçerliydi:

> "...palamud külliyet üzere olub mahallerinden diyar-ı âhire nakl ve müste'men taifesine furuh olunamayarak Dersaadetde dahî teksir ve adem-i revâc cihetiyle cümlesinin bu tarafa (Dersaadete) nakl ve ba'hu buradan hârice satılmak suretinde beyhûde bir takım masârıf-ı nakliyye sebebiyle tüccara zarar ve ziyân olacağına mebnî zarûrî el çekdiklerinden mevcud olan palamud mahallerinde çürüyüb fenâ-pezîr olarak gerek palamud tüccarı ve gerek palamud mahsuluyle ta'yin itmekde olan fukara gürühu mübtelây-ı gadr ve hasar olmakda oldukları tahkik olunub..."[34]

Esnafın talebini aşan arz bolluğundan doğan bu zararlar esnafla tüccarın sık sık mahkemelerde kadı önüne çıkmalarına neden oluyordu.

Bu davalarda umumiyetle tüccar elindeki mala esnafın düşük fiyat vermesinden ve esnafın hammadde ihtiyacını karşılamadan harice mal satmalarının yasak olmasından dolayı zarar ettiklerinden şikâyet etmekte, esnaf da hammaddenin ihtiyaçlarından çok miktarda olmasından ve önemli bir kısmının da çürük olup işlerine yaramadığından fiyatının düşük olduğunu ve çürük ürün satın alamadıklarını söylemekteydiler.

Kadı da her iki tarafın kabul ettiği fiyat ve miktarı belirleyerek bu anlaşmazlığı çözmeye çalışmaktaydı.[35]

Hammadde temini için ticarete doğrudan müdahaleler

Esnaf birliklerinin hammadde teminini kolaylaştırmak amacıyla devletin ticarete dolaylı müdahalelerde bulunarak çözüm arayışları ve uygulamaları ortaya yeni problemler çıkartmıştı. Bu problemlerin halli için yeni çözüm arayışları, neticede devletin serbest ticarete doğrudan müdahale et-

mesini gerektirdi. II. Mahmud devrinde(1808-1839) devletin bu müdahaleleri had safhaya çıktı ve ruhsat tezkiresi sistemi ve yed-i vâhid sistemi denilen ticaret sistemleri doğdu.

Ruhsat Tezkiresi Sistemi

Hammaddenin dışarıya kaçırılmadan öncelikle İstanbul sonra da diğer bölgelerdeki esnafa akmasını temin için uygulanan belirli bölgelerdeki ürünlerin tümüyle bölge alım tekellerine sevk edilmesi şeklindeki ticaret sisteminin hammadde üreticisinin zararına olan yanları iyice belirginleşmişti. Diğer yandan esnafı koruyucu yönü daha ağır basan bu sistemi esnaf, narh ve genel ticaret sistemini bozucu yönde kullanmaya başlamıştı.

Bölge alım tekellerinde yer alan bazı esnaf ihtiyacından fazla hammadde satın alıyor, satın alırken de fiyat düşürmek için ürünü zamanında satın almayıp bölge alım tekeli gereği esnaf ihtiyacı kadar ürünü tüccardan satım almadan tüccarın başka bir alıcıya satış yapamaması hükmünden yararlanarak tüccarı mağdur duruma düşürmek, ürünün kalitesini beğenmemek gibi yollara baş vuruyor, böylelikle ucuza kapattıkları ürünün ihtiyaçlarından fazla olanını diğer bölgelere ve yabancı tüccara yüksek fiyatlarla satıyorlardı.[36]

Büyük ölçüde bu durumun yaygınlaşması üzerine yeni bir sistem uygulanmaya başladı. Esnaf birliklerinin hammadde temininde uygulamaya konulan bu usule ilk adım, İstanbul debbağ esnafının hammaddesi olan palamut ürününün temininde, 1241/1826 yılında başlanarak atıldı.[37]

Esnafın üretimi için gerekli ve temininde güçlük çekilen kritik hammaddelerin üretildiği bölgelerin en uygun yerine devlet tarafından bu yeni ticaret sistemini uygulamakla görevli bir memur tayin edildi.

Bu memur, yeni sisteme göre emrine verilen görevli memurları ürünün üretildiği yerlere yerleştirerek bölge alım tekellerinde yer alan esnaf ne miktar ve kalitede hammadde ihtiyacı varsa, bu memura her yıl bildirilecek, memur bu istenilen miktar ve kalitedeki ürünü, vaktinde mahiyetindeki görevliler vasıtasıyla ürünün üretildiği bölgelerden temin ettirtip gönderecekti. Öncelikle İstanbul bölge alım tekelinde yer alan esnafın ihtiyacı tamamen karşılandıktan sonra ürün başka bölgelere veya ürünü ülke

dışına ihraç etmek isteyen tüccara satılabilecekti. Alım-satımların tümü, görevli memurun vereceği tezkireyle olabilecek, tezkiresi olmayan tüccar, ürünü hiçbir yere alıp sevk edemeyecekti.

> "... umur-ı mühimme-i devlet-i aliyyenin ta'tilden ve debbağ esnafının dahî palamud hususunda müzâyakadan vikâyeleri mühim ve elzem olduğu misüllü fukarâ ve zuafânun dahî gadr ve zarardan himâyeleri matlub-ı âli olduğuna mebni şu hususda tarafeyn müntefî ve mütemetti' ve zımnında kimesneye gadr ve hasar olmamak garazıyla bu maddeye taraf-ı devlet-i aliyyeden hâcegân-ı dîvân-ı humâyundan Ömer Lütfi Efendi ... ta'yin ve me'mur mumâileyhin herbir mahalle semt olan İzmirde ikâmet ve sâir kaza ve iskelelere tarafından iktizâsına göre mücerreb ve mu'temed ademler ik'adıyla evvelemirde dersaadete luzumu olan palamudu gâyed a'lasından olarak vakt ve zamanıyla tamamen sevk ile cümle debbağ esnafına lâzım olan palamud bâligan-mâ-belağ vurud itdikden sonra mahallerinde fazla kalan palamud sâir mahallere ve rumeli yakasına ve müste'men tâifesine me'mur mumaileyh ma'rifetiyle bey' ettirilmek dersaadetde palamudun miktar-ı luzum keyfiyyeti me'mur mumaileyhin ma'lumu olacağına mebnî onun izn ve tezkiresi olmadıkca bir dirhem palamud imrârına ruhsat virilmemek üzere bâ irade-i seniyye tanzim ve ol babda emr-i celil-i âlişan sudur itmekle ..."[38]

Hammadde alım-satımlarının tezkireye bağlandığı bu yeni usulde devlet, önceki usullerdeki salt düzenleyici, kontrol edici ve cezalandırıcı rolünün yanında yeni bir fonksiyon daha üstlendi. Devlet artık hammadde alım-satımında taraflar arasında mutlak aracıydı. Zira devletin ve görevlendirdiği memurun izni olmadan ve tezkiresi alınmadan hammadde alışverişi yapılamayacaktı. Gerçi devlet, eskiden beri bu nevi toptan mal alım-satımlarında vergisini tahsil edebilmek, vergi kaçırılmasını önlemek için, alım satımları kendi gözetimi ve denetimi altında yaptırıyordu. Bunu temin için de toptan mal alım-satımlarını belirli yerlerde kapan, mîzan, iskele,

han, pazar yerleri vb. yaptırtıyor, vergi tahsil memurları da bu yerlerde hazır bulunduğundan alım-satım yapıldığında derhal vergiyi tahsil ediyorlar ve verginin ödendiğine dair eda tezkiresi veriyorlardı.[39]

Bu yeni usulde ise artık devlet, hammaddeyi üretildiği yerde gözetim ve denetim altına alıyor, tüccarın bu ürünü satın alıp herhangi bir yere sevk edebilmesi için tezkire alması gerekiyordu.

Tezkire usulünü uygulamakla devlet dört ayrı gayeyi gerçekleştirmiş oluyordu. a-Hammadde kaçakçılığını önlemek böylelikle de, b- vergiyi tam olarak tahsil etmek, c-öncelikle İstanbul ve diğer Osmanlı dahilindeki esnaf birliklerine yeterli ve kaliteli hammaddeyi temin etmek. Tüm bu gayeleri gerçekleştirirken de, d-üreticiyi mağdur etmemek.

Aslında bu konuda devletin gayesi çok daha kapsamlıydı. Devamlı savaşlar ve iç ayaklanmaların yanında, sanayi kapitalizmi aşamasındaki ülkelerin yüksek hammadde talebi ve mamul maddelerinin Osmanlı pazarlarına girmesiyle sarsılmaya başlayan, iç ticaret ve üretim ilişkileri,[40] bir yandan ekonomik ve sosyal huzursuzlukların giderek yaygınlaşmasına neden olurken, diğer yandan devletin vergi gelirlerinde önemli ölçüde kayıplara-azalmalara yol açıyordu.

İhtisap nezaretinin kurulması

Ticaret ve sanayi alanlarındaki üretim ilişkilerinin yeniden düzenlenerek işlerlik kazandırılması gerektiğini çok iyi kavramış görünen II. Mahmud ve ilgili ricâl, 1242/1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından hemen her alanda giriştikleri yeniden düzenleme ve yapılanma hareketleri arasında ticaret ve sanayi ile ilgili düzenlemelere yine aynı yıl ihtisap nezaretini kurarak[41] başladılar.

İhtisap nezaretinin ihdasından sonra ihtisabın ve muhtesiplerin görevi daha önceki ihtisap uygulamalarında olduğu gibi yalnızca, ihtisap rüsumunu toplamak narhı kontrol etmek gibi sadece vergi ve zabıta memurluğu yapmak değil, bunlarla birlikte, devletin ticaret ve sanayi alanlarındaki politikalarının aktif uygulayıcısı olmak görevlerini de üstlenmişlerdi.[42]

Nitekim öncelikle İstanbul ve diğer bölgelerindeki Osmanlı esnaf birliklerinin hammadde ihtiyacını temin için yeni uygulamaya konan tezki-

re usulünü yürüten devletin görevlileri-memurlar, İstanbul'da ve taşrada uygun merkezlerde yerleşen ihtisap mukataaları nazırları ile bu mukataa nazırlarına bağlı ihtisap memurlarıydı.[43] Böylece muhtesip şehirlerde sanayi ve ticareti denetim yanında, artık sanayi için gerekli hammaddenin üretildiği tarım kesiminde de denetim rolünü üstlenerek, gıda ve sınai mamul üretimi için gerekli hammaddenin iç ve dış ticaretini kontrol altında tutan en önemli merci olmuştu. Bunlara bir de ihraç edilen ürünlerden alınan ihtisap resmiyle, ithal edilen eşyadan de alınmaya başlanan (1243/1827) damga resmini de eklersek,[44] muhtesibin, ihracat ve ithalatı kontrol fonksiyonu daha da belirginleşmiş olur.

Devlet bir yandan ticaret ve sanayi alanlarındaki yeni uygulamaların aksamamasını temin için aktif bir görev üstlenirken, diğer yandan da artan giderler nedeniyle ticaret ve sanayiden elde ettiği vergi gelirlerini de artırmaya çalışıyordu. Devletin tezkire usulünü uygulamaya koyarak özel teşebbüsün ticaretine doğrudan müdahalelerde bulunmaya başlamasının belirli bölgelerle sınırlı kalmayıp, tüm imparatorluk sathına yaygınlaşmasını temini ancak, tezkire usulü uygulamalarını üstlenen ve yeni ihdas edilen ihtisap teşkilatının imparatorluk sathına yayılmasıyla gerçekleşebilirdi.

Nitekim, tezkire usulü yaygınlaşmadan önce, özellikle hammaddenin iç ve dış ticarete sık konu olduğu ve ithal malların imparatorluğa girişinin yapıldığı belirli bölgeler, ticari canlılıklarındaki önceliğe göre, birer birer ihtisapla ilgili yeni uygulamaların yaygınlaştırıldığı bölgeler olmuşlardı. İhtisapla ilgili yeni uygulama, önce 1242/1826'da İstanbul bölgesinde başladı, daha sonra 1243/1827'de İzmir'de,[45] yine aynı yıl ve 1244/1828 yıllarında yaygınlaşarak, Edirne ve Bursa ve diğer bölgelerde de uygulamaya konuldu.[46]

Ruhsat tezkiresine tabi ürünlerin yaygınlaştırılması

İhtisab uygulamalarının yaygınlaşmasına paralel olarak önceleri yalnızca palamut ürününde uygulanan tezkire, daha sonra kök boya, mazı ve kuru incir ürünlerine teşmil edildi.[47]

Bu noktada iç ticarette uygulanmaya başlanan tezkire usulünün yaygınlaştırılma nedenleri üzerinde durmak gerekiyor.

Tezkire usulü, bu usule tabi ürünleri üreticiden satın alma hakkının belirli tüccarlara tanınmasıyla ilişkili olduğundan tezkireli tüccarın, tezkireye tabi ürünü üreticiden satın alması ve dahilde satmak üzere sevk etmesi, tamamen iç ticaretle ilişkili faaliyetlerdi.

İç ticaret yapma hakkı ise tamamıyla Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler ile Müslüman tüccarlara aitti. Dahilde yetişen ürünlerin her birinin hangi yer ve limanlardan ihraç edilebilecekleri ve bu yer ve limanlara hangi yollarla ulaştırılacağı belirli olup, her ürün bu belirli yollar ve limanlar üzerinden sevk edilebiliyordu. Bu husus hem iç ticarete konu olan ürünlerden elde edilecek vergi gelirinin ait olduğu mukataalarla, hem de kaçakçılığın önlenmesi çabalarıyla yakından ilişkiliydi.Vergi gelirinin ait olduğu mukataanın haricindeki bir bölgeye ürün sevk edilirse (kaçırılırsa), mukataa vergi kaybına uğrayacağından, vergi kaybının önlenmesi için ürünün mukataa bölgesine sevki gerekiyordu. Bu tür bir mali sistem, iç ticarete konu olan her ürünün ihraç edilecekleri yerleri ve bu yerlere ulaşım güzergâhlarının belirlenmesini gerektiriyordu.

1838 Baltalimanı antlaşmasına kadar, her ürün için, iç ticaretinden alınacak vergilerin hangi mukataaya ait olduğu münferit fermanlarla düzenlendiğinden, iç ticareti yapılan ürünlerin sevk güzergâhları ve ihraç yerlerini ayrı ve toplu halde belirten bir belge yoktu.[48]

Yabancı tüccarın iç ticaret yasağını ihlali

Yabancı tüccarlar ise, dahilde satın aldığı malı yine ülke dahilinde satması yasak olduğundan (iç ticaret yasağı), ancak ihracı yasak olmayan hangi ürünleri satın alıp dış ülkelere ihraç edeceklerse, o ürünlerin sevk edildiği yerler ve limanlarda yerleşiyorlardı. Gerçekte ise yabancı tüccar, iç ticaret yapamama yasağını çeşitli yollarla aşmıştı.

Osmanlı tebaası arasından gayrimüslim veya Müslüman kişileri, ücret karşılığı tutarak veya ortak alarak işbirliği içine giren yabancı tüccar, talep ettiği ürünü bu kişiler vasıtasıyla temin ediyordu. Yabancı tüccar talep ettiği ürünleri temin edebilmek için, işbirliği yaptığı kişiler vasıtasıyla gerekirse, serbest ticareti yapılan ürünü en yüksek fiyatı vererek satın alıyor, veya bölge alım tekellerine gönderilmesi gereken ürünün üreticisine yüksek fiyat-

lar vererek kaçak olarak satın alıp ihraç ediyordu.[49] Tabidir ki bu durum Osmanlı tüccarının ticaretine olduğu kadar, esnafın da ihtiyacı olduğu miktarda hammadde temin edememesinden dolayı zararına neden oluyordu.

Nitekim bu nedenle Bursa, Amasya, Antakya ve diğer yerlerden Halep'e gelen ipeğin alım satımı ve ipek dokumacılığıyla geçinen Halepli tüccar ve esnaf, Halep'teki yabancı konsolos ve tüccarın kendilerine bağlı adamları vasıtasıyla yüksek fiyatlar vererek ipeği satın almalarından zarar gördüklerini bu yüzden ipek ihracının yasaklanmasını istemişlerdi.[50]

Bu tür müdahalelerle yabancı tüccarlar, ürünün fiyatını yükselterek veya kaçakçılık yaparak, iç ticaret ve üretim dengesini bozarak Osmanlı tüccar ve esnafına zarar veriyorlardı. Suistimallerinden dolayıdır ki yabancı tüccarla ilişkileri olup bu nevi zarar verici ticari faaliyetlerde bulunan kişilere bu zararları sabit olmasa da pek iyi bir gözle bakılmıyordu.[51]

Diğer yandan yabancı tüccarın işbirliği yaptığı kişiler, ürün mahallindeki resmi görevlilerle (ehl-örfle) anlaşıyorlar, ehl-i örf ürünü kendilerine satmaları için üreticiye baskı yapıyor ve üreticiden ucuza satın aldığı ürünü, anlaştıkları fiyatla yabancı tüccarın adamlarına satıyor, bu durumda ürünü ehl-i örf'ce düşük fiyatla kapatılan üretici hayli zarar görüyordu.[52]

Kaçakçılığa konu olan hammaddenin tezkireye bağlanması

İşte, hem Osmanlı üreticisi, esnafı ve tüccarının hem de kaçakçılıktan doğan vergi kaybından dolayı devletin zararına olan bu gidişi durdurmak için uygulamaya konan tezkire usulü, öncelikle bu zararların söz konusu olduğu ürünlerin tezkire ile alım-satımı usulüne bağlanmaları ile başlayıp daha sonra, diğer ürünlere de yaygınlaştırılmasıyla birlikte giderek imparatorluk dahilinde yaygınlaştı.

Nitekim daha önce alım-satımı tezkireye bağlanan palamut, kök boya, mazı ve incirden sonra revgan-ı zeyt (zeytinyağı), yapağı, şem-i asel'in (balmumu) ticareti de yukarıdaki belirttiğimiz zararlardan korunabilmek için tezkire usulüne bağlandı.[53]

Daha sonraki yıllarda ise tezkire usulü, yeni ihtisap usulünün bölgeler itibariyle yaygınlaşmasıyla birlikte ticareti yapılan hemen her ürün için yaygınlaştırıldı.

Bu bilgilerin ışığı altında tezkire usulünün bazı özelliklerine değinebiliriz. Tezkireye tabi ürünün ticaretini ancak, o ürünün üretildiği mahallin bağlı olduğu ihtisap nezareti tarafından verilen ruhsat tezkiresi sahibi tüccar yapabilirdi. "Ruhsat tezkeresi" herhangi bir tüccara verilmez, öncelikle "...ehl-i ırz ve İslam ve reaya tüccarı..."na verilirdi.[54]

Tezkire sadece İslam ve reaya tüccarına verilmiyordu, şayet ehl-i ırz ise yabancı tüccara da veriliyordu. Mesela tezkireye bağlanan "Kızılca Tuzla" kazasında üretilen palamudun 1252/1836 senesi mahsulü, Bulak isimli İngiliz tüccarınca elindeki ruhsat tezkiresine binaen satın alınmıştı.[55]

Yabancı tüccar iç ticaret yapamayacağından tezkireyle satın aldığı ürünü doğruca dışarıya ihraç ediyordu. Böylece "muhtekir ve madrabaz" denilen yabancı tüccarla üretici arasındaki aracılar tamamen aradan çıkartılmaya çalışılıyordu. "Ruhsat Tezkire"li tüccarın satın aldığı ürünü nereye sevk edeceği ve miktarı ihtisap memurunca ayrı bir tezkire olarak düzenlenip tüccara veriliyor, Ürünün sevk edildiği yer ve iskelelerde ihtisap memurları tüccarın elindeki sevk tezkiresini kontrol edip, ürünün tezkirede yazılı miktar ve sevk edilecek yer olarak uygunluğunu denetliyor, böylece ürünün, istenilen yere istenildiği miktarda ve kaçırılmasına fırsat verilmeden sevk edilme gayesi gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.[56]

İstanbul'un bölge alım tekeli olarak önceliği olduğundan tezkire usulüne tabi ürünlerden öncelikle İstanbul'un ihtiyacı karşılanıyordu:

Bunu gerçekleştirebilmek için, İstanbul'un ihtiyacını karşılayan her kazanın ne miktar ürün vereceğini ihtisap memurları ellerindeki kayıtlara binaen bildiklerinden, bu memurlar İstanbul'un ihtiyacı karşılanana kadar öncelikle İstanbul'a sevk tezkiresi veriyorlar, bunun için de bilinen miktar kadar kazalardan gönderilecek ürünü satın alan tezkireli tüccarın elindeki ürünü İstanbul'a sevk edeceğini ve miktarını tüccarın sevk tezkiresine kaydedip, bu tüccar sevk tezkiresinde yazılı miktar kadar ürünü, İstanbul'a sevk edip, bu miktar sevkin yapıldığına dair İstanbul kadısından ilmühaber alıp, bağlı olduğu (tezkireyi kendisine veren) ihtisap nezaretine götürüyordu. Şayet tüccar ilmühaberi götürmez veya ürünü tezkirede yazıldığı gibi İstanbul'a değil de başka bir yere sevk ederse, ürünün vergisi tüccardan tahsil edilip ruhsat tezkiresi elinden alınıyordu.[57]

Verilecek ruhsat tezkiresi sayısı sınırlı değildi. Böylece iç ticaretin, sayısı sınırlı bir grup tüccarın elinde olmasına fırsat verilmiyordu.

Tezkire sisteminde hammaddeye narh verilmiyor, üretici ürününü ruhsat tezkiresi sahibi tüccarlar arasından en yüksek fiyatı verene satıyordu.[58]

Son şıkta yer alan fiyat serbestisi hususu üreticinin tezkire usulünü kolaylıkla benimsemesi ve tezkire usulünün yaygınlaşmasının en önemli nedenlerinde birisi olup, hammaddenin narha tabi olduğu yed-i vâhid sisteminden tekrar tezkire sistemine dönüşün başlıca sebebi olacaktır.

Fakat ne var ki, Osmanlı üreticisi, sanayicisi ve tüccarına oldukça büyük avantajlar sağlayan tezkire usulünü, İngilizler ve diğer sanayi kapitalizmini uygulayan ülkeler Osmanlı Devleti'nden hammadde temininde en büyük engellerden biri olarak gördüklerinden, yoğun çaba sarf ederek 1838 ticaret antlaşmasının ikinci maddesiyle kaldırtmayı başarmışlardı.

Yed-i Vâhid Sistemi

İhtisap nezareti teşkilatının şehirlerin yanında taşraya da yaygınlaştırılmasıyla devletin daha aktif olarak ticaret ve sanayi faaliyetlerinde rol alması diğer yandan yeniden yapılanma faaliyetleri nedeniyle artan devlet harcamalarının finansmanı için yeni gelir kaynaklarına şiddetle ihtiyaç duyulması, hammadde kaçakçılığının önlenmesi ve bundan doğan vergi kayıplarının telafisi, ticaret sistemi ve esnaf birliklerine özellikle de ikame mal üreten esnaf birliklerine hammadde temini açısından yeni bir usulün doğmasına yol açtı. Yed-i vâhid ismi verilen bu usulde devlet, ticari kârı yüksek bazı hammadde ve yarı mamullerin tek alıcısı ve satıcısının kendisi olduğunu ilan etti.

Kaçakçılıkla etkin mücadele ve yeni gelir kaynakları oluşturma

Yed-i vâhid aynı zamanda özel kesimin yürüttüğü ticari faaliyet sahasından devletin de yeni bir gelir kaynağı olarak pay almasını düzenleyen usuldü. Bu gayeyle devlet, ticari kârı yüksek hammaddeleri tespit ediyor ve bu hammaddelerin ticaretini özel kesime yasaklıyordu. Mesela palamut ticareti çok kârlı olduğundan, yed-i vâhid usulüne bağlanmasının devletin menfaatine olduğunun bildirilmesi üzerine;

"palamud... mübayâ idüb İzmir ve sâir iskelelere nakl ile frenklere satan palamud tüccarı... palamudun germiyyen revâcına binâen evvelkinden ziyâde intifa' eyledikleri istihbar olunmuş ve yed-i vâhid sûretiyle bey' ve şira' olunduğu takdirde cânib-i miriye dahî ziyâde menfaat hasıl olacağı anlaşılmış olacağına mebni.."[59]

İzmir, Aydın, Saruhan, Suğla, Menteşe, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Hüdavendigâr, Karasi ve Biga sancakları ve kazalarında üretilen palamut 1247/1831 yılında yed-i vâhid usulüne dahil edilmişti.[60] Ancak, yed-i vâhid sistemi ile devletin amacı ticari kârdan pay almaktan çok, uzun yıllardır mücadele ettiği hammadde kaçakçılığı ve bu kaçakçılığın sonuçları olan vergi kayıpları ile üretim krizlerinin artık tamamen son bulması yolunda önemli bir adım daha atmaktı.

Bu usulde devlet bir yandan ticari kâr elde ederken, diğer yandan tezkire usulünün fonksiyonunu da üstlenip, kaçakçılığa en çok konu olan hammaddelerin ticaretini bizzat yaparak bu tür hammaddelerin kaçakçılığını engellemiş olacaktı.

Devletin bu gayesini, ticaretini yed-i vâhid kapsamına aldığı ürünlere baktığınızda görmek mümkün olmaktadır. Zirâ yed-i vâhid 'e konu olan ürünler Osmanlı esnafının yanında sanayi kapitalizmine adım atan ülkelerin de en çok talep ettiği ürünler olup, bu yüzden hem ticari kârı yüksek, hem de kaçakçılığa en çok konu olan ürünlerdi.

Bu ürünler arasında yer alan tütün 1245/1829 yılında, ipek 1246/1830, palamut 1243/1831, zeytinyağı ve sabun (başlangıç yılı belli değil), ayfon 1251/ 1835 yıllarında yed-i vâhid usulüne bağlanmıştı.[61]

Tekel anlamına gelen yed-i vâhid terimi, Osmanlı esnaf üretim sistemiyle ilgili literatürde, tüccarın taşradan getirdiği belirli hammaddelerin yalnızca belirli esnaf birliklerine tevzi edilmesi hakkı olarak ("yed-i vâhidden tevzi") 18. yüzyılda kullanıyordu.[62]

Bu terim Osmanlı mali literatüründe ise, yine 18. yüzyılda ortaya çıkan malikâne ve esham sistemleriyle beraber kullanılmaya başlanmıştı. Birden fazla malikâneciye satılan bir mukataanın idaresinin tek elden yapılması ("yed-i vâhid"),[63] veya belirli bir ürün veya ürünler üzerine kurulu farklı

bölgelerdeki mukataaların tek mukataa adı altında toplanarak, yine tek elden idaresi ("yed-i vâhidden zabt ve idare"),[64] anlamında kullanılıyordu.

Bizim ele aldığımız manada ise yed-i vâhid yine tekelden idare anlamını korumakla birlikte, kapsam olarak oldukça farklı bir nitelik ve anlam kazanmıştır.

Bu farklı anlamıyla, yed-i vâhid bir arşiv belgesinde şöyle tarif ediliyor;

> "..yed-i vâhid denilen şey bir mahsulün devlet tarafından mübayaa ve iştirâ olunub ba'dehu yine devlet tarafından bey' ve füruht olunması demektir."[65]

Belgede de açıkça izah edildiği gibi artık yed-i vâhid, ticari devlet tekelleri manasında kullanılan bir terim olmuştu. İşte bu anlamda yed-i vâhid yeni bir ticaret usulünü de içeriyordu ki biz bu usule yed-i vâhid sistemi diyoruz.

Yed-i vahid sisteminin başlaması ve yaygınlaştırılması

Yed-i vâhid sistemi, II. Mahmud döneminde uygulanmaya başlandı. Başlangıç tarihini kesin olarak belirleyememekle birlikte, yeniden yapılanma çabalarının başladığı 1242/1826 ile 1245/1829 tarihleri arasındaki bir tarih olması gerektiğini tahmin ettiğimiz ve 1245/1829 yılında uygulanmakta olduğunu tespit ettiğimiz[66] yed-i vâhid sistemi'nin başlıca özelliklerini şöyle sıralayabiliriz.

Yed-i vâhid; yalnızca ticari faaliyet alanlarında kurulan ticari devlet tekelleri olup, mal ve hizmet üretimi alanlarında kurulan devlet tekellerinden farklıdır. Diğer bir deyişle devlet yed-i vâhid'e tabi ürünün üreticisi değildir. Yukarıda aldığımız belgedeki tarifinde de görüldüğü gibi yed-i vâhid usulünde devlet, bir tüccar gibi sadece ürünün satın alınması ve satılması aşamalarında faaliyet göstermekteydi. Bu ürünün üretimi veya satın alınan ürünü işleme tabi tutup yarı mamul veya mamul hale getirip satmak gibi faaliyetler yed-i vâhid usulünde söz konusu değildi.

Yed-i vâhid diğer devlet tekellerinden farklıydı

Bu husus yed-i vâhid'in en belirgin özelliğidir. Zira Osmanlı Devleti'nin önceki devirlerinden beri mülkiyetini ve üretme hakkını elinde bu-

lundurduğu yerler ve ürünler vardı. Top, barut, kurşun, saçma, tüfek gibi askeri malzeme ile tuzlaların da dahil olduğu madenler, taş ocakları, bazı ormanlar, iskeleler, dalyanlar, çeltik sahaları, darphaneler, bazı boyahane, mumhane ve sırmakeşhaneler gibi yerler bunlar arasındaydı.[67]

Devlet mülkiyetini elinde bulundurduğu bu yerlerde üretilen ürünlerin üretim hakkını elinde bulunduruyor, bu ürünlerin hem üretilmesini hem de satılmasını tekeli altında tutuyordu.

İşte bu tür bir ürünün üretimi ve satışıyla ilgili devlet tekelleriyle, yed-i vâhid usulündeki devlet tekelleri arasında fark vardı. Bu fark da yed-i vâhid'in bir ürünün üretimiyle değil, sadece ticari bir faaliyet olarak tekelden alımı ve satımı ile ilgili olmasından kaynaklanıyordu.

1838 Anlaşması İle Osmanlı Devlet Tekelleri Kalkmadı

Yed-i vâhid ile diğer devlet tekellerini birbirine karıştırmamak gerekirse de bazen karıştırılmaktaydı. Nitekim 1838 Baltalimanı antlaşmasının ikinci maddesiyle yed-i vâhid usulü kaldırıldıktan sonra İngilizler, tuz, barut, saçma gibi devletin üretim ve satış tekellerinin de yed-i vâhid'e dahil olduğunu ve kalktığını zannettiklerinden, İngiliz tüccarı bu tür devlet tekellerine müdahale etmeye başlayınca, devlet, derhal harekete geçerek bu tür devlet tekellerinin yed-i vâhid'den farklı olduğunu, mesela devlete ait tuz üretimi ve satışı tekeliyle, yed-i vâhid arasındaki fark için;

> tuzlalar, "..devletin malıdır ve bir kimse nasıl malını istediğine satarsa devlet de mülk-i mahsusunda çıkan tuzları bazı şartlarla ilzâm ve ihâle etmektedir"
>
> halbuki "yed-i vâhid bir kazanın ahalisinin, mahsullerini dilediklerı gibi tüccara satmalarına ruhsat vermeyip hükümet tarafından tamamiyle ahz olunarak bir elden ahara satılması kaziyyesidir"[68]

diyerek İngiliz devletini uyarmıştı.

Yed-i vâhid'e konu olan ürünler, daha önce özel teşebbüs tarafından, iç ve dış ticareti yapılabilen ürünler olup, yed-i vâhid sistemi bu ürünlerden bazılarının ticaretinin özel teşebbüs elinden alınıp devlete hasredilmesidir.

1838 Baltalimanı antlaşmasına kadar dışarıya ihracı yasak olan hububat yaş meyve gibi ürünlerin iç ticaretiyle, üretimi ve satışı devlet tekellerine ait ürünlerin haricindeki tüm ürünlerin iç ve dış ticareti, yerli tüccar tarafından yapılıyordu.[69] Yine 1838 Baltalimanı antlaşmasına kadar yabancı tüccar ise, yerli tüccarın iç ve dış ticaretini yaptığı bu ürünlerin yalnızca dış ticaretini yapabiliyordu.[70] İşte yed-i vâhid'e konu olan ürünler, özel ticari teşebbüsün iç ve dış ticaretini yaptığı bu ürünlerden bazılarıydı.

Devlet, yed-i vâhid'e konu olan ürünlerin tek alıcısı ve satıcısıydı. Bu özellik devletin İstanbul'a iaşe temini hususunda olduğu gibi, eski devirlerden beri sürdürdüğü çeşitli ticari faaliyetleriyle, yed-i vâhid şeklindeki ticari faaliyetlerini birbirinden ayırmaktadır. Yed-i vâhid'e tabi ürünü, devletin (kamunun) haricinde, kendi adına hiçbir tüccar satın alamaz ve satamazdı.

Yed-i vâhid sistemi dışında devletin katıldığı diğer ticari faaliyetlerde ise devlet, sadece talep ettiği ürünü öncelikli satın alma hakkına sahip olup, özel teşebbüs devletin ardından ikinci alıcı ve satıcı olarak piyasada faaliyet gösterebilirdi. Nitekim İstanbul'un iaşesini temin için aynı alanda hem kamu hem de özel teşebbüs faaliyetteydi.[71]

Yed-i vâhid ismi altında devletin yaptığı ticari faaliyetlerin finansmanı sermaye akçesi adıyla Mukataat Hazinesinden karşılanıyordu. Bu ticari faaliyetlerden elde edilen kârlar da yine Mukataat Hazinesine gelir kaydediliyordu.[72] Daha sonra, 1 Ağustos 1834'te Mukataat Hazinesinin yerini alan Asakir-i mansure-i muhammediyye hazinesi[73] bu görevleri üstlenmişti.[74] Yed-i vâhid kapsamındaki ürünlerin üreticiden toplanmasından müşteriye satılmasına kadar her türlü faaliyet Mukataat Hazinesine bağlı olarak, emanet usulüyle yapılıyordu. Yed-i vâhid'e tabi her ürün için bir emin tayin ediliyor, Mukataat Hazinesine ait olan yed-i vâhid harcamaları ve gelirleri bu eminler vasıtasıyla sarf edilip, toplanıyordu.[75]

Emine, yed-i vâhid'e tabi ürünü satın alabilmesi için, Mukataat Hazinesinden sermaye akçesi adı altında ürün cinsine göre değişen miktarlarda sermaye veriliyor, emin, bu sermayeyle mahiyetindeki adamları vasıtasıyla toplattığı ürünü, yerli ve yabancı müşteriye satılmak üzere belirli iskele ve merkezlere sevk ettirtiyor, bu sevk işlevinde gerekirse "müslim ve re-

aya tüccarı"na nakliye masrafı üzerine kâr vererek anlaşan emin, ürünün istenilen yere sevkini anlaştığı tüccar eliyle de yaptırabiliyordu.[76]

Yed-i vâhid'e tabi ürünün tüccar eliyle de sevk edilebilmesi, bazen araştırıcıları yanıltmış ve tezkireli tüccarın kendi adına ürünü satın alması ve satması olan tezkire usulüyle, yed-i vâhid usulündeki, tüccarın devlet adına ürünü bir yerden diğer bir yere, Mukataat Hazinesinden eminler eliyle ödenen nakliye masrafı + kâr karşılığında sevk etmesi usulünü karıştırmışlardır.[77]

Eminlere hizmetlerine karşılık uhdelerindeki ürünlere göre farklı miktarlarda, Mukataat Hazinesinden maaş veriliyordu. Mesela yed-i vâhid'e tabi olan palamut ürünüyle ilgili hizmetleri karşılığı emine senede 50.000 guruş maaş verilirken,[78] Afyon ürünüyle ilgili hizmetleri görecek emine ise 2500 guruş aylık maaş veriliyordu.[79] Yed-i vâhid sistemi kapsamında olup, devletin satın aldığı tüm ürünler narha tabiydi.

Hammadde üreticisinin şikâyeti

Ürünlerin narha tabi olması hususu, üreticinin yed-i vâhid sisteminden en çok şikâyetçi olduğu nedendi.

Yabancı tüccar, yalnızca devletin satın alma hakkına sahip olduğu yed-i vâhid'e tabi ürünü, üreticiden resmi olmayan yollardan kaçak olarak satın alma yoluna gidiyor, bunun için de üreticiye, devletin ödediği fiyat olan narhın üzerinde fiyatlar veriyordu. Mesela yed-i vâhid'e tabi bir yük tütünün narhı 1245/1829 yılında 57,5 guruşken aynı yıl yabancı tüccarın bu ürüne verdiği fiyat 80 ve nihayet 100 guruşa kadar yükselmiş, bunun üzerine üreticinin 1500 yük tütünü kaçak olarak yabancı tüccara sattığı tespit edilmişti.[80]

Bu durumda üretici de, yed-i vâhid'e tabi olmadan önceki tezkire sisteminde olduğu gibi, ürünün fiyatının serbest bırakılmasını istiyordu. Ürünlerini narhın üstünde yüksek fiyatlar veren tüccara satamadıklarından zarar ettiklerini belirtip, şikâyet ediyorlardı.

Hatta Selanik ihtisap nazırının tütün ("duhan") yed-i vâhid'i için merkeze yolladığı arz'ında da belirttiği gibi; şayet tütünün narhı yabancı tüccarın tütüne verdiği narhın üzerindeki yüksek fiyata nazaran artırılmaz-

sa üreticinin artık tütün yetiştirmek istemeyeceği hususu[81] diğer yed-i vâhid'e tabi ürünler için de geçerli bir hal almıştı. Mesela yed-i vâhid'e tabi olan ipek üreticileri de aynı hususlarda şikâyet ediyorlardı:

> "..herbir vakitde harir revâcı nısf ve ahd üzere olmayup bazan ziyâde olacağından cânib-i miriyçün takdir olunan fî mikdarıyla mubaya'a olunduğu halde eshâb-ı mahsule bir nevi gadr ve hasara mucib olacağı..."[82]

Yed-i vâhid'in kaldırılmaya başlanması

Üreticiden ve ürünün serbest ticaretini yapamayan tüccardan gelen şikâyet ve baskılar sonucunda yed-i vâhid'e tabi olan ipek ürününden yed-i vâhid 1247/1831 yılında kaldırıldı.

> "..Burusa ahalisinin harir (ipek) ticaretlerinden başka medâr-ı ta'ayyüşleri olmadığı.. haklarında merhamet ve ihsan-ı aliyye zuhuruyle haririn yed-i vâhid ile cânib-i miriden iştirâsından sarf-ı nazar birle.."[83]

Diğer bazı yed-i vâhid'e tabi ürünlerden de bu usul kaldırılarak böylece bu ürünleri üreten üretici ile müşterinin anlaştığı fiyatlarla bu ürünlerin ticareti yeniden serbest bırakıldı. Yed-i vâhid'in kaldırıldığı bu ürünlerin bir kısmında ise yeniden ruhsat tezkiresi usulü uygulanmaya başlandı. Mesela zeytinyağından ve palamuttan 1250/1834 yılında yed-i vâhid kaldırılmış, palamut ürününde yeniden tezkire usulüne dönülmüştü.[84]

Bu sonuç gösteriyor ki yed-i vâhid sisteminde devlet, kaçakçılığa konu olan ürünlerin üretimini doğrudan kontrolü altına almak ve hazine gelirlerini artırmak gibi iki önemli hedefi gerçekleştirmişti. Ancak, yed-i vâhid'e tabi ürünün üreticisinin ve tüccarının menfaatlerini eskisine kıyasen azaltan bir sonuç doğuran bu sistemi terketmekte de tereddüt göstermemekteydi.

Bu husus bizi devletin asıl hedefinin sadece devlet hazinesinin menfaatini değil, üretici ve tüccarın da menfaatini gözeterek sınai üretim için hammadde ihtiyacını tam olarak karşılayacak, sanayi kapitalizminin

yabancı tüccar vasıtasıyla Osmanlı üretim dengelerini bozmasına izin ve fırsat vermeyecek bir sistem oluşturmak olduğu sonucuna götürüyor.

Devletin bu tür bir tedarik sistemi oluşturmak için gösterdiği çabaların sonucunu değerlendirirsek; bilhassa yed-i vâhid sisteminden kısmen de olsa yeniden ruhsat tezkiresi sistemine geçişe bakarak, mevcut tedarik sistemleri arasında amaca en uygun olanının ruhsat tezkiresi sistemi olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Sanayileşen ülkelerin ruhsat tezkiresi ve yed-i vâhid sistemini kaldırma teşebbüsleri

Kapitalist sanayi ülkesi olma yolunda adımlar atan ülkelerin başında yer alan İngiltere'nin, Osmanlı devletinden ihtiyaçları olan hammaddeleri temin etmelerini engelleyen ruhsat tezkiresi ve yed-i vâhid usullerini kaldırmak için gösterdikleri çabalarının, resmi belgelerde yer aldığı ismiyle yed-i vâhid üzerinde yoğunlaştığını görüyoruz.

Halbuki yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı devletince yed-i vâhid uygulamaları, hammadde üreticisine ve tüccara verdiği zararlardan dolayı 1838 Baltalimanı antlaşmasından önce büyük oranda uygulamadan kaldırılmış, ancak bazı ürünler için devam eden bir sistemdi. Asıl yaygınlaşan sistem ise ruhsat tezkiresi usulüydü.

İngilizlerin yed-i vâhid'in kaldırılması konusunda ısrarları, bu sistemin zararlı olmasından dolayı birçok Avrupa ülkesinde kaldırıldığını belirterek bu zararları sayıp dökmeleri[85] hep yed-i vâhid ile ruhsat tezkiresi usullerini birbirine karıştırmalarından kaynaklanıyordu.

İngilizlerin Osmanlı tekellerinin tamamen kaldırıldığı iddiaları

Diğer bir deyişle İngilizler, Osmanlı üretim ve ticaret sahalarındaki her türlü tekelleşme eğiliminin devlet eliyle organize edilmesine yed-i vâhid dediklerinden, 1838 Baltalimanı antlaşmasıyla yed-i vâhid kaldırıldıktan sonra gerçekte yed-i vâhid sistemi dışında olan devletin tekel faaliyetlerine müdahale eden İngilizler, bu tekel faaliyetlerinin yed-i vâhid'e dahil olduğunu ve antlaşma gereği kaldırılmış olduğunu ileri sürmüşlerdi. Osmanlı devleti de buna itiraz ederek yed-i vâhid ile diğer tekellerin birbirinden fark-

lı olduklarını belirtince, İngilizler yine itirazlarına devam etmişler fakat bir yandan da, yed-i vâhid'le diğer tekeller arasındaki farkı öğrenmek için Türkiye'deki konsoloslarından izahat istemişlerdi.[86]

Osmanlı Devleti, kendi iradesiyle yed-i vâhid usulünü zararlı bularak önemli nispette uygulamadan kaldırmasına rağmen, yabancı bir ülkeyle yaptığı antlaşmaya yed-i vâhid'in kaldırıldığına dair bir madde konulmasını sakıncalı buluyordu. Böyle bir madde, yed-i vâhid sistemini uygulayıp uygulamamaktaki ihtiyarlarının Osmanlı Devleti'nin elinden alınması demekti. Nitekim bu konuda, Namık Paşa Londra'dan yolladığı Şukka'da, şayet gümrük tarifeleriyle ilgili diğer devletlerle yapılan antlaşmalara yed-i vâhid usulünün kaldırılması hususu ilave edilirse, antlaşmaya taraf devletlerin Osmanlı Devleti'ne bu maddeyi bahane ederek müdahale edebileceklerini belirterek uyarıda bulunuyor, böyle bir maddenin antlaşmada yer almamasını belirtiyordu.[87]

Fakat ne var ki, Osmanlı Devleti, zaten dahili ekonomisinde uygulamasını sınırlandırdığı yed-i vâhid'i resmen kaldırdığını yaptığı ikili anlaşmalara koymayı bir koz olarak, başta İngilizlerin bir türlü yenilemeye yanaşmadıkları 1220/1805 gümrük tarifesini sonrada diğer ülkelerle olan gümrük tarifelerini yenilemek için kullanmaya başladı.

Gerçi Osmanlıların yed-i vâhid sitemini kaldırmaları şartını ileri süren İngilizlerdi.[88] Fakat zaten yed-i vâhid'i kaldırmaya doğru önemli adımlar atan Osmanlılar, böyle bir şartın ikili antlaşmaya konulmasından doğacak mahsurun dışında dahili ekonomide önemli bir değişiklik ve olumsuz etki doğurmayacağını tahmin ediyorlardı.

Nitekim bu nedenle İngilizlerin yed-i vâhid'in ekonomiye vereceği zararları ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin yed-i vâhid'i kaldırmaya ikna çabaları zaten Osmanlı ricalinin çok daha önceden oldukça iyi kavradıkları yed-i vâhid'in zararlı olduğu hususunda bir yenilik getirmediğinden sonuçsuz kaldı.

Ancak İngilizler, Osmanlıların Mısır'da bağımsızlığını ilan etmeye hazırlanan Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'yı dize getirebilmek için Mısır eyaletinde yaygın olarak kullanılan yed-i vâhid usulünü kaldırmalarını, bunu temin için de Osmanlı Devleti'nin yed-i vâhid'i tüm imparatorlukta kaldırması gerektiğini, böylelikle Mehmed Ali'ye de ekonomik gücünün

can damarını keserek büyük bir darbe vurulabileceğini ve kendilerinin de bu konuda Osmanlı Devleti'ne destek vereceklerini belirterek faaliyet göstermeye başlamışlardı.[89] Ancak bundan sonradır ki Osmanlı ricali, siyasi yönü daha ağır basan Mısır meselesinin çözümü için yed-i vâhid sistemini kaldırdığını İngilizlerle imzalanacak ticaret antlaşmasına koymayı kabul etti.

Yed-i vâhid ve Ruhsat tezkiresi usulünün kaldırılması

Yed-i vâhid'in kaldırıldığı, 1838 Baltalimanı antlaşmasının ikinci maddesi olarak kaydedildi.

> "... saltanat-ı seniyye dahî gerek zirâ'at ve hırâset ile hâsıl olur ve gerek sâir cem'i eşya hakkında yed-i vâhid usulüni bi'l-küllüye terk ve ibtaline resmen müteahhid olmuş olma'la..."[90]

Böylece, ekonomik mahiyeti olan ve uygulamadan bu antlaşmadan çok daha önce büyük ölçüde kaldırılan yed-i vâhid, Mısır meselesinin halli için İngilizlerin Mehmed Ali'ye karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemesi hususunu teminde Osmanlı Devleti'nce bir araç olarak kullanılmıştı.

Fakat ne var ki 1838 Baltalimanı antlaşmasının ikinci maddesi, aynı zamanda ruhsat tezkiresi usulünü de kaldırıyordu. İşte bu ilaveden dolayıdır ki özellikle bu ikinci madde, yabancı devletlerin Osmanlı ticareti ve sanayine müdahalelerine neden olan asıl dayanak noktaları olmuştur.

Bölge alım tekellerinin sona ermesi ve narhın kaldırılması

İstanbul'un Osmanlının ilk devirlerinden beri süregelen bölge alım tekeli imtiyazı da, 1838 Baltalimanı Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasının, 2. ve 3. maddeleriyle ilga edilen diğer tekel haklarıyla birlikte sona erdi.[91]

> "...İngiltere kraliçesi ve pâdişâhının tebeası ve bunların hidmetlerinde istihdâm olunanlar min-ba'd memâlik-i mahrusemin her bir mahallinde bi'l-istisnâ memâlik-i mahrûse mahsuli ve kârı olarak her cins ve nev'i emtia ve eşyâyı mubâyâya me'zun olalar..."

Sonuç: Sanayileşmeyi hedefleyen Tanzimat dönemi

Ele aldığımız 1750-1839 döneminde Osmanlı esnaf sisteminin yeniden düzenlenmesi, tekellerin kaldırılması, narhın kaldırılması gibi Osmanlı ekonomisinin uluslararası iktisadi rekabet şartlarına kavuşturulmasında alınan mesafe, 1839'da başladığı fermanla ilan edilen Tanzimat denilen yenilenme dönemi için gerekli ön dinamizmi de sağladı.

Tanzimatçılar, sanayileşmeyi iktisadi hedef olarak belirlediler. III. Selim döneminde başlayan II. Mahmud döneminde devam ettirilen Osmanlı sanayi devrimini geniş Osmanlı toprakları üzerinde yaygınlaştırdılar. Toplam devlet gelirlerinin % 20'si gibi büyük oranlara yaklaşan payı, sanayi yatırımlarını içeren yatırım harcamalarına ayırdılar ve harcadılar.[92]

Ancak, yeni teknoloji ile çalışan fabrikalar kurarak, verimli işleterek, işgücüne kaliteli, ucuz, uluslararası rekabet edebilen sınai ürünler üreterek gösterdikleri sanayileşme başarısını, sınai teknoloji üretimi alanında gösteremeyen Osmanlılar, sanayi devrimini tamamlayamadılar.

Notlar

1 KAL'A, Ahmet, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları*, İBB yayınları, İstanbul 1998 s. 125 vd.

2 GÜÇER, Lütfi, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası," *Türk İktisat Tarihi Yıllığı-1*, s. 48 vd.; Haim Gerber, "Economy And Society In An Otttoman City Bursa 1600-1700," s. 48 vd.

3 GÜÇER, Lütfi, Agm., s. 52-55.

4 Misal için bkz. H.976/1568 tarihli Kanunname, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, no. TY. 1807, vr. 69-78; ANHEGGER, Robert-İNALCIK, Halil, *Kanûnnâme-i Sultânî...*, s. 78-81; Ö. Lütfi Barkan, "Kanunnâme-i İskele-i Tarablus, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonomisinin Esasları Kanunlar-1*, s. 211-213.

5 Mesela, İstanbul Kapan-ı dakik ve meyve mukataası'na gelmesi gereken emtiayı getirmeyip gizlice alıp satanlara dair zikredilen mukataa eminini şikâyet ediyordu (GKS., no. 191, s. 593).

6 Mesela peynirle ilgili satın alma tekelleri, bakkal ve manav esnafına bu gayeyle verilmişti (Ayn belge).; Sabri Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 66 vd.; Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İFM.*, Cilt 13, no 1-4, 1954, s. 4 vd.; Fernand Braudel (Çeviren: M. Ali Kılıçbay), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, s. 393 vd.

7 İstanbul kadı'sına 3.3.1209/28.I.1794 tarihli ferman; BOA, Cevdet-İktisat, no. 1085.

8 GKS., no. 311, s. 515, Evahir Receb 1014/1-11.12.1606; GKS., no. 191, s. 566 ; İKS., no. 24, vr. 11, Evâhir Şaban 1138/20-30.4.1725; Mübahat Kötükoğlu, Agm., s. 70 vd.

9 İKS., no. 154, vr. 50b, 18.5.1242/18.12.1826.
10 BOA., Hatt-ı Hümayun, no. 32426, H.1240/1824.
11 Aynı belge.
12 İKS., no. 154, vr. 50b., 18.5. 1242/ 18.XII.1826 tarihli ferman.
13 BOA., Cevdet-İktisat, no. 1085, Hatt-ı Hümayun no. 32426; İKS, nr:154, vr. 50b.
14 BOA., Hatt-ı Hümayun, no. 32426, H.1240/1824.
15 Esnafın satın alma, üretme ve satma tekellerinin kaldırılmasında son aşama esnaf gediklerinin kaldırılması olmuştur. Ele aldığımız dönemden sonra, Tanzimat döneminde yaşanacak bu son aşamada yaygın olması bakımında önce İstanbul esnaf gedikleri kaldırılmış, sonra diğer bölgelerdeki esnaf gedikleri kaldırılmıştır.
16 İstanbul kadı'sına 12 Ca 1239/14.I.1824 tarihli ferman; İKS., no. 194, s. 19.
17 BOA., Cevdet-Darphane; no 1359., Aslında esnaf nizamnamelerinin hemen hepsi de bu tür kendi birlikleri dışındakilerin aynı üretimi yapmalarını önleyici kaideler içermekteydiler.
18 İstanbul kadı'sına 13 Ca 1243/ 2.I.1828 tarihli ferman; İKS., no. 154, vr. 62.
19 BOA.., Cevdet-Darphane, no. 1359.
20 Nikoloy Todorov, "19. yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 27, Ekim 1967, s. 19.
21 İKS, no. 215, vr. 62 b.
22 BOA., Hatt-ı Hümayun, no. 135.
23 İKS.,no. 215, vr. 62b; BOA, Hatt-ı Hümayun, no 135.
24 Tüketici nüfus ile idari ve askeri nüfusun yoğunluğu bakımından bölgeler arası rekabette öncelikli halde olan İstanbul ile diğer bölgeler arasındaki rekabete en canlı misal, et ve hububat nevi ürünlerin temini ve üretilmesinde görülüyordu.(Ayrıntı için bkz., Antony Greenwood, "İstanbul Meat Provisioning," Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University Of Chicago, Chicago 1988; Ahmet Kal'a, 19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu," *Sosyal Siyaset Konferansları*, 37-38. Kitaplar, İstanbul 1992, s. 111-117.)
25 Halil Sahillioğlu, "18. Yüzyıl Ortalarında Sanayî Bölgelerimiz ve Ticarî İmkânları," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Say 11, 1968, s. 61-65.; Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 37 vd.
26 Fernand Braudel (Çeviren: M. Ali Kılıçbay), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Eren Yay., Cilt 1, İstanbul 1989, s. 427 vd.; Halil İnalcık, Agm., s. 42 vd.
27 Et ve hububat ürünü için İstanbul, öncelikli bölge alım tekeli hakkına sahipti. Hububat için bkz., Lütfi Güçer, "On Sekizinci Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un Iaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İFM.*, no. 1-4, Cilt 11, s. 397 vd.; Tevfik Güran, "İstanbul'un Iaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)," *İFM.*, Cilt 44, Say 1-4, İstanbul 1988, s. 245 vd.; Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un Iaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı," *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 139 vd.
28 BOA., Cevdet-İktisat, no. 588, 28 N.1241/4.IV.1825.
29 Bu konuda arşivde hayli belge olmakla birlikte bunlar arasından seçilmiş şu belgelere bakılabilir: BOA., Hatt-ı Hümayun, no. 32618, Aynı tasnif, no. 32290 M.; Cevdet-İktisat, no. 996;

İstanbul palamut tüccarına dair Ferman, evâsıt Şevval 1241/V.1826 ortaları, İKS., no. 154, vr. 32.

30 BOA, Cevdet-İktisat, no 694, 6.3.1244/15.I.1828. Faroqhi, Ankara'dan tiftik ve tiftik ipliği ihraç yasağının 1645'ten önce konulduğunu belirtmektedir (Suraiya Faroqhi, "On Yedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri," *İFM*., Cilt 41, Say 1-4, İstanbul 1985, s. 253.

31 BOA, Cevdet-İktisat, no. 996, 10.N.1242/7.3.1827.

32 BOA, Cevdet-İktisat, no. 585.

33 Aynı belge.

34 Aynı belge.

35 Mesela palamut tüccarıyla İstanbul debbağ esnafı arasındaki bu tür bir anlaşmazlığı İstanbul kadısı evasıt.10.1241/V.1826 ortaları tarihli ilamıyla, anlattığımız tarzda çözdüğünü bildiriyordu (İKS, no. 154, vr. 32).

36 BOA., Cevdet-İktisat no. 694; İKS., defter no.154, vr.32, Evasıt 10.1241/18-27.5.1826 tarihli ferman.

37 İKS, no. 154, vr. 32

38 7.7.1242/15.2.1827 tarihli ferman, BOA., Cevdet-İktisat, no.585

39 Lütfi Güçer; "Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası," *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İ.Ü.İktisat Fakültesi yay., Sayı 1, İstanbul 1988, s. 51-55.

40 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Yurt yay., Ankara 1984, s. 15-20, Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire And the World Economy*, State University of New York yay., 1988., s. 44-46.

41 Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği yay., İstanbul 1987, s. 34 vd.

42 1242 (1825) tarihli ihtisap nizamnamesi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi., E.1339.

43 BOA., Cevdet-İktisat, no. 694.

44 BOA.,Cevdet-İktisat, no. 818.

45 BOA.,Cevdet-İktisat, no. 818.

46 BOA., Cevdet-Maliye, no. 4392; Osman Nuri, MUB, C.1 s. 356-58; Yavuz Cezar; *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan yay., 1986, s. 251.

47 İKS, no.154, vr.72a.

48 Fakat 1838 Baltalimanı antlaşmasıyla, yabancı tüccara da iç ticaret yapabilmek hakkı tanınınca, yabancı tüccarın da uyması için Osmanlı Devleti dahilinde üretilip iç ticarete konu olan ürünlerin sevk güzergâhları ve ihraç edilecekleri yerlerin toplu bir listesi yapılarak antlaşmaya ilave edilmişti. Bu liste ve listenin hazırlanması sırasındaki çekişmeli müzakereler için bkz. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri*, Cilt II, s. 14-22.

49 BOA, Cevdet-İktisat, no. 585.

50 BOA, Cevdet-İktisat, no. 22.

51 Nitekim bu tür faaliyette bulunan kişiler için yolsuz kazanç elde edenler anlamında sık sık muhtekir ve madrabaz sıfatlarının kullanıldığını görüyoruz:"..efrenç taifesinin simsar ve komisyoncu ve şerikleri olan muhtekir ve madrabaz makulelerinin.." (İKS.no.154 vr.72a).

52 Aynı belge.

53 Aynı belge.

54 Aynı belge.

55 BOA., Cevdet-İktisat, no: 967.

56 İKS., no. 154, vr.72 a; BOA, Cevdet-İktisat, no 694.
57 İKS., no. 154, vr.72a.
58 Aynı belge.
59 BOA., Cevdet-Maliye no. 3264.
60 Aynı belge.
61 BOA, Cevdet – İktisat, no. 1703; Aynı arşiv, Hatt-ı Hümayun, no. 32901; Cevdet-Maliye, no. 3264; Hatt-ı Hümayun, no. 32618; Cevdet-Maliye, no. 502 (belgeler yukarıdaki ürün ismi sırasına göre verilmiştir).
62 İstanbul kadı'sına 1-10.11.1190/10-20.1.1777 tarihli hüküm; (BOA., İstanbul Ahkâm Defterleri, no. 9, sayfa 88)
63 BOA., Cevdet-İktisat, no. 243; Yavuz Cezar, Age., s. 106.
64 Yavuz Cezar, Age., s. 82.
65 BOA., Mesail-i Mühimme-i İngiltere, no. 806/1; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yay., Cilt 1, Ankara 1974, s. 65.
66 BOA., Cevdet-İktisat, no. 1703.
67 Lütfi Güçer "XV-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı"; *İFM.*, Cilt XXIII, no. 1-2, s. 98.
68 BOA Hariciye arşivi, no. 1453'den naklen M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri-II*, s. 48
69 Lütfi Güçer, "15-18. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası," s. 47 vd.
70 Lütfi Güçer, Agm, s. 65 vd.
71 Lütfi Güçer; "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi" s. 397-416.
72 BOA, Cevdet-İktisat, no. 612; Cevdet-Maliye, no. 3264.
73 Y.Cezar; Age, s. 260.
74 BOA, Cevdet-Maliye, no. 502.
75 Aynı belge.
76 BOA, Cevdet-Maliye, no 27758.
77 Mesela şu paragrafta böyle bir yanılma olduğu görülmektedir; "Yed-i vâhid'e tabi mahsulün toplanması o havalinin ihtisap nazırına havale edilir ve her sene sonradan mahsubu yapılmak üzere, merkezden "sermaye akçesi" adıyla bir miktar da avans gönderilirdi. Nazır da alım-satım salahiyetini, elinde mühürlü tezkiresi olan Müslim ve reaya tüccarına veriyordu. Bu tüccar, malın istihsal edildiği yere giderek müstahsilinden satın alıp mıntıka merkezi olan şehre getiriyor, burada icap eden resimler alındıktan sonra İstanbul'a sevk yahut ihracı yasak olmayan emtiadan ise, ecnebi tüccara satıyordu. Bu suretle hem tüccar kâr ediyor hem de devlet hazinesine varidat sağlanıyordu" (M.S. Kütükoğlu; *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri, I*, s. 66).
78 BOA, Cevdet-Maliye no. 3264.
79 BOA, Cevdet-Maliye, no. 502.
80 BOA, Cevdet-İktisat, no. 1703.
81 Aynı belge.
82 BOA, Hatt-ı Hümayun, no. 32290 m.

83 BOA., Hatt-ı Hümayun, no. 32290 N.

84 BOA, Hatt-ı Hümayun, no. 32618 A; Cevdet-İktisat, 967.

85 Lord Ponsonby'den Reşit Paşa'ya ifade edilmek üzere Mizancı'ya hitaben yazılan tahrirat (BOA., Hatt-ı Hümayun, no. 46409 A, sene 1254/1838) bu hususları tamamıyla içeriyor.

86 Bu hususta geniş izahat için bkz. M.S. Kütükoğlu; *Osmanlı-İngiliz İktisadi münasebetleri, II*, s. 466-50.

87 BOA., Hatt-ı Hümayun, no. 46430, Sene 1250/1834).

88 Aynı belge.

89 BOA, Hatt-ı Hümayun, no. 46409A.

90 *Muahedât Mecmuası*, Cilt 1, Hakikat Matbaası, İstanbul 1294, s. 273

91 *Age, aynı yer.*

92 Mesela Tanzimat döneminde Osmanlılar, 1847-1848-1849 döneminde yaklaşık 600 milyon guruş olan topları devlet gelirlerinin 104 milyon guruşunu, imar-ı mülk dedikleri sanayi yatırımlarını da içeren yatırım harcamalarına harcamışlardı. Yatırım harcamaları 1840'ta 75 milyon guruş olup, ilerleyen yıllarda giderek arttı. (Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları, 150.Yılında Tanzimat*, TTK yayınları, Ankara 1992, s. 235 vd.)

III- İstanbul'un Klasik ve Modern Devlet Kurumları/Kuruluşları

Eyüp Sabri Kala

OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL GÜVENLİK HUKUKUNUN GELİŞİMİ VE BU GELİŞMEDE İSTANBUL VE ÇEVRESİ MERKEZLİ SANAYİLEŞMENİN ROLÜ (1865-1923)

Osmanlı sosyal güvenlik hukukunun gelişiminde, özellikle 1860'lara kadar uygulanan devlet eliyle sanayileşme politikasının uygulanması önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet fabrikalarında yoğunlaşan işçi istihdamı, lonca sisteminin dışında yeni çalışma ilişkilerinin doğuşunu ve beraberinde de bu işçilerle ilgili modern iş hukuku sosyal güvenlik hukuku düzenlemelerinin yapılmasını getirmiştir.[1]

1820'li yıllara kadar Osmanlı sanayi ürünlerinin rakipleri ile rekabet edebilecek düzeyde olduğu bilinmektedir[2] ve bu yıllara kadar Osmanlı sanayi esnaf teşkilatı içerisinde değerlendirilebilir. Esnaf teşkilatı, belirli esnaf nizamnameleri ile usta-kalfa-çırak ilişkisine dayalı olarak üretilecek malı en iyi ve kaliteli şekilde üretmek üzere kurulmuş bir teşkilattır.[3] Ancak, sanayi devriminin etkisiyle beraber 19. yüzyılda ucuz Avrupa sanayi mallarının Osmanlı ülkesine girmeye başlaması, eski üretim yöntemlerini kullanan Osmanlı esnafını rekabet edemez duruma düşürmüş ve devlet desteğine rağmen esnaf tezgâhları ve atölyeleri kapanma sürecine girmiştir.

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti makine üretimine dayalı modern sanayinin kurulması için birtakım teşebbüslerde bulunmuş ve Osmanlı sanayileşme hareketi devlet önderliğinde başlamıştır.[4] Devlet eliyle sanayileşme politikasının yoğun şekilde uygulanması, Tanzimattan başlayarak 1860'lı yıllara kadar devam etmiştir.[5] Bahsi geçen dönemde kurulan yaklaşık 160 fabrikanın çoğunluğu devlete aittir.[6] Bu dönemde giderek modernleşen ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik fabrikalar kurulmuş,[7] dokuma ve çuha üretimi çok önemli bir devlet işi haline gelmiştir. Örneğin,

ordu için üretim yapmak üzere 1835'te Kadırga'da Feshane Fabrikası,[8] 1840'lı yılların ikinci yarısında İzmit'te çuha fabrikası,[9] Hereke'de Hereke dokuma fabrikası kurulmuştur.[10] Bunların yanında deri-kundura fabrikaları da kurulmuştur.[11] III. Selim zamanında ülkede tüketimi artan iki madde olan çuha ve kâğıt üretimi için büyük bir sanayi tesisinin kuruluşuna karar verilmiştir.[12]

Yine liman ve demiryolları gibi yüksek sayıda işçinin çalıştırıldığı hizmet sektörlerinin ortaya çıkması da sosyal güvenlik hukukunun gelişimine büyük destek sağlamıştır.

Bu makalede, Osmanlı sanayisinin gelişiminde özellikle İstanbul ve çevresi eksenli sanayileşme faaliyetleri ile bu sanayileşme faaliyetleri sonucunda sosyal güvenlik hukuku alanında meydana gelen yeni gelişmeler ele alınacaktır.

I. Osmanlı Sanayii, Hizmet ve Madencilik Sektörlerine, Bu Sektörlerde İstihdama Genel Bakış

Bu başlık altında, Osmanlı sanayi, hizmet ve madencilik sektörlerine, bu sektörlerdeki istihdama rakamsal ve bölgesel olarak genel bir bakış yapılacaktır.

A. Osmanlı Sanayi Sektörüne, Sanayi Sektöründe İstihdama Genel Bakış – Osmanlı Sanayiinin İstanbul ve Çevresinde Yoğunlaşması

Osmanlı sanayi sektörünü takip edebileceğimiz en önemli kaynak 1913-1915 sanayi istatistiğidir. İstatistik, bölgesel olarak İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarını kapsamaktadır. Adı geçen gölgelerde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarından 24 saatte en az 100 kental hububat öğüten değirmenler, 10'dan çok işçi çalıştıran sabun fabrikaları, muharrik güç ile birlikte en az 10 işçi çalıştıran sanayi müesseseleri ve muharrik güç olmaksızın 20 işçi çalıştıran sanayi müesseseleri sanayi sayımına dahil edilmiştir.

1913-1915 sayımı sonuçlarına göre, sanayi müesseselerinin çeşitli şehirlere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. Sanayi Müesseselerinin Çeşitli Şehirlere Göre Dağılımı

	İstanbul ve Çevresi		İzmir		Sair Yerler		Tüm Sanayi	
	Grup No.						Sayımı Alanı	
Sanayi Türü	1913	1915	1913	1915	1913	1915	1913	1915
1. Gıda Sanayii	43	45	23	23	10	10	76	78
2. Toprak Sanayii	19	20	1	1	-	-	20	21
3. Deri Sanayii	10	11	2	2	-	-	12	13
4. Ağaç Sanayii	10	15	9	9	-	-	19	24
5. Dokuma Sanayii	14	15	6	8	55	55	75	78
6. Kırtasiye Sanayii	44	44	11	11	-	-	55	55
7. Kimya Sanayii	4	5	8	8	-	-	12	13
Toplam	144	155	60	62	65	65	269	282

Kaynak: Gündüz Ökçün, DİE Yay., s. 13'teki tablodan üretilmiştir.

Tablodan anlaşıldığı üzere 1915 yılında sanayi sayımı kapsamındaki bölgelerde sayım kıstaslarına uygun 282 müessesenin 155'i İstanbul ve çevresinde faaliyette bulunmaktadır. Bu da, İstanbul ve çevresindeki sanayi müesseselerinin, tüm büyük sanayi müesseselerinin % 55'ini oluşturduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, İstanbul ve çevresi, Osmanlı sanayinin yarıdan fazlasının kurulu olduğu bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sayımın, Osmanlı coğrafyasına göre dar bir coğrafi alanı kapsaması eksiklik gibi görülse de, sayım sonuçları bütün Osmanlı ülkesinin sanayisi hakkında fikir verebilecek niteliktedir. Zira önemli ve büyük sanayi tesisleri İstanbul ve çevresi ile İzmir'de bulunmaktadır. Belli başlı diğer şehirlerde birkaç un, debagat fabrikası ile Adana ve Tarsus'ta dört pamuk ipliği fabrikası bulunmaktadır. Anadolu ve diğer yerlerde büyük sanayi müessesesi yok denecek kadar azdır.[13]

1913 tarihli teşvik-i sanayi kanunundan yararlanan işletmelerin incelenmesi İstanbul'un büyük sanayi açısından önemini ortaya koyabilecek niteliktedir. Kanun, genel değeri 1.000 lirayı aşan, yılda toplam olarak 750 gün miktarında işçi çalıştıran, en az 5 beygirlik bir muharrik güç kullanan ve tabii ham maddeleri veya yarı mamul maddeleri başka bir şekle sokan fabrikalara bazı muafiyetler tanınmaktadır. Muafiyetten yararlanabilmek

için konulan kıstaslar incelendiğinde kanunun amacının orta ve büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının desteklenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Kanunun uygulandığı dönemde toplam 117 sanayi müessesesi sanayi teşviklerinden yararlanmıştır.

Kanundan yararlanan 117 müessesenin 63'ü (% 53,8) İstanbul'da, 15'i İzmir'de bulunmaktadır.[14] Kanundan yararlanan müesseselerin % 53,8'inin İstanbul'da olması, 1913-1915 sanayi istatistiğinde İstanbul ve çevresinde kurulu bulunan sanayi müesseselerinin diğer bölgelerde kurulu sanayi müesseselerine oranının % 55 olmasıyla örtüşmekte ve büyük sanayinin yarıdan fazlasının İstanbul ve çevresinde bulunduğu tespitini doğrulamaktadır.

1913-1915 sanayi sayımında gıda sanayisi ele alınırken, değirmenlerin şehirlere göre dağılımını ve şehirlere göre üretim kapasitelerini gösteren tablolar hazırlanmıştır. Bu tablolar yardımıyla İstanbul ve çevresinin değirmencilik alt sanayisi konusunda yeri ortaya konabilir.

Tablo 2. Değirmenlerin Şehirlere Göre Dağılımı

No.	Değirmenin Mevkii	1910'dan Sonra Adet
1.	İstanbul	14
2.	İzmit	1
3.	Bandırma	1
4.	Bursa	3
5.	İzmir	9
6.	Uşak	2
7.	Manisa	3
	Toplam	33

Kaynak: Gündüz Ökçün, DİE. Yay., s. 40'ta bulunan tablodan üretilmiştir.

Tabloda görüldüğü gibi, gıda sanayii kolunda faaliyet gösteren ve 1913-1915 sanayi sayımı kıstaslarına uygun büyüklükte olan değirmenlerin toplam sayısı 33'tür. Bunun 14'ü yani % 42,42'si İstanbul'da bulunmaktadır. Marmara bölgesi itibariyle bakıldığında ise, kıstaslara uygun değirmenlerin 19'u yani % 57,5'i Marmara bölgesinde bulunmaktadır. Bu oranlar, İstanbul ve çevresinin büyük sanayi kuruluşları açısından ağırlık merkezini oluşturduğu yönündeki tespiti tekrar teyit etmektedir.

Değirmenlerin üretim kapasitesi açısından bakıldığında, İstanbul'un ağırlığı bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3. Değirmenlerin Üretim Kapasitesi

Mevkii	Değirmenler		Azami Üretim Kabiliyetleri	
	Sayı	%'si	Sayı	%'si
İstanbul	14	42,42	7.770	59.17
İzmir	9	27.27	3.800	28.94
Diğer Şehirler	10	30.37	1.560	11.88
Toplam	33	99.99	13.130	99.99

Kaynak: Gündüz Ökçün, DİE. Yay., s. 44'te bulunan tablodan üretilmiştir.

Tablodan anlaşılacağı üzere 1913-1915 sanayi sayımı kıstaslarına uygun değirmenlerin % 42,42'si İstanbul'da bulunmakta, bu değirmenler toplam üretimin % 59,17'sini gerçekleştirmektedir. Bu sonuç bize, İstanbul'da bulunan büyük sanayi kuruluşlarının hem sayısal hem de üretim kapasitesi olarak önde olduğunu ifade etmektedir.

Sanayi sayımı sonuçlarına göre, 1913-1915 sanayi sayımı kapsamındaki bölgelerde ve sanayi kollarında sektörlere göre işçi sayısı dağılımı ve o sektördeki istihdamın toplam istihdama oranı şu şekildedir:[15]

Tablo 4. 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiği'ne Göre Osmanlı Sanayi Sektöründe Çalışanların Sanayi Kolları İtibariyle Dağılımı

Grup No. Sanayi Türü	Çalışanların Toplamı (1913)	Çalışanların Toplamı (1915)	Yüzdesi (1913)	Yüzdesi (1915)
1. Gıda Sanayii	4.281	3.916	25.2	27.9
2. Toprak Sanayii	980	336	5.8	2.4
3. Deri Sanayii	930	1.270	5.5	9.0
4. Ağaç Sanayii	705	377	4.2	2.7
5. Dokuma Sanayii	7.765	6.763	45.7	48.1
6. Kırtasiye Sanayii	1.897	1.267	11.2	9.0
7. Kimya Sanayii	417	131	2.5	0.9
Toplam	16.975	14.060	100	100

Kaynak: Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayii ..., *age.*, AÜSBF Yay., s. 17.

Tablodan anlaşılacağı üzere İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarında bulunan ve sanayi sayımı kıstaslarına uygun olarak istatistikte yer alan sanayi tesislerinde 1913 yılında toplam 16.975 kişi, 1915 yılında ise 14.060 kişi istihdam olunmaktadır.

1915 yılı itibariyle bakıldığında sanayide istihdam edilen işgücünün % 48'i dokuma işkolundadır. Bu da, sanayide istihdam edilenlerin yaklaşık yarısının dokumacılık alanında bulunduğunu, dokumacılığın sanayinin çok önemli bir kolu olduğunu göstermektedir. Dokumacılıktan sonra istihdamın en yoğun olduğu sanayi kolu gıda sanayii olup, bunun da sanayi istihdamı içerisindeki oranı % 27,8'dir. Bu oranı % 9'arlık oranlarla deri ve kırtasiye sanayii, % 2,8'le ağaç sanayii, % 0,9'la kimya sanayii takip etmektedir. Sayıma esas alınan grup içerisinde yer alan çalışanlar usta, işçi ve memurlardan ibarettir. Yalnız buradaki memur ifadesi devlet görevlisi anlamında değil kâtip, veznedar gibi beyaz yakalı işçiler anlamındadır.

Sanayi sayımı kapsamında 1915 yılı itibariyle faaliyette bulunan müessese sayısının 264 olduğu ve bu müesseselerde toplam 14.060 işçi istihdam edildiği düşünüldüğünde, müessese başına düşen ortalama işçi sayısının 53 olduğu görülmektedir.

1913-1915 sanayi sayımı Osmanlıda büyük sanayi müesseselerini ve bunlardaki istihdamı genel hatlarıyla ortaya koymakla beraber, tüm sanayi istihdamını açıklamak için tek başına yeterli değildir. Zira gerek bölge itibariyle, gerekse sanayi sayımı kapsamına giren işletme büyüklüğü itibariyle kısıtlamalar söz konusudur.

Sanayi istihdamını küçük ölçekli işletmeler ve Anadolu şehirleri itibariyle incelemek için 1921 yılında Ankara hükümeti tarafından yaptırılan ve İstanbul, İzmir, Adana, Bursa şehirlerinin dışındaki Anadolu şehirlerini kapsayan Anadolu İmalat Sanayii Sayımı sonuçlarına göz atmak gerekir. Sayım sonuçları, sanayi kollarına göre Anadolu'daki sanayi müesseselerini ve bu müesseselerde çalışan işçileri göstermektedir. Sayım sonuçlarına göre bu bölgede toplam 33.058 müessese faaliyet göstermektedir. 76.216 işçi çalışmakta, işyeri başına ortalama iki çalışan düşmektedir.

Tablo 5. 1921 Anadolu İmalat Sanayii Sayımı Sonuçlarına Göre Anadolu'da Bulunan Sanayi Müesseseleri ve Bu Müesseselerde Çalışan İşçiler

Sanayi Şubeleri	Müessese Adedi	Yüzdesi	İşçi Adedi	Yüzdesi	Kuruluş Başına İşçi Sayısı
Mensucat	20.057	61	35.316	46	2
Deri Sanayii	5.347	16	17.964	23.5	3
Maden Sanayii	3.273	10	8.021	10.5	2
Ağaç sanayii	2.067	6	6.007	8	3
Gıda Sanayii	1.273	4	4.493	6	4
Toprak Sanayii	704	2	3.612	5	5
Kimya Sanayii	337	1	803	1	2
Toplam	33.058	100	76.216	100	2

Kaynak: İsmail Hüsrev Tökin, *age.*, s. 24.

1913-1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre işletme başına ortalama işçi sayısı 53 iken, 1921 Anadolu İmalat Sanayii sayımı sonuçlarına göre işyeri başına ortalama işçi sayısının 2,3 olması, Anadolu'daki sanayi tesisleri hakkında ipuçları vermektedir. Öncelikle Anadolu imalat sanayiinde, kendi başına ya da aile emeğinin yardımıyla çalışan küçük üreticilerin dışında emek-ücret ilişkisine dayanan sanayi üretiminin oldukça cılız olduğu anlaşılmaktadır.[16] İkinci olarak, Anadolu imalat sanayii oldukça küçük ölçekli aile müesseseleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu imalat sanayiinde çalışanların % 46'sının mensucat sanayiinde, % 23,5'inin deri sanayiinde, % 10,5'inin maden sanayiinde, % 8'inin ağaç sanayiinde, % 6'sının gıda sanayiinde, % 5'inin toprak sanayiinde, % 1'inin kimya sanayiinde çalıştığı görülmektedir. Bu oranlar 1913-1915 yılları sanayi sayımıyla kıyaslandığında her iki istatistikte de istihdamın yarıya yakınının dokuma sanayiinde yoğunlaştığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda değerlendirilen iki kaynağın dışında, Osmanlı sanayiinde çalışanların sayısal yapısı konusunda sanayi odaları, belediyeler ve diğer bazı devlet kuruluşlarının bilgilerinden yararlanarak Vedat Eldem tarafından yapılan çalışmalar önemli bilgiler içermektedir.[17]

1913 yılı ve civarında orta ve büyük kuruluşlarda çalışanların sayısal yapısını bulundukları bölgeye göre ele alan aşağıdaki tabloda çalışanların toplam sayısı 240.091 olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6. Bölgelere Göre Küçük ve Orta Büyüklükteki Sanayi Kuruluşlarında Çalışanlar

Bölgeler	Büyük Kuruluşlarda Çalışanlar	Orta Büyüklükte Kuruluşlarda Çalışanlar	Toplam
Rumeli'nin Yunanistan'a Terk edilen Kısmı	998	8.229	9.227
İstanbul	14.977	40.000	54.977
İzmir Bölgesi	3.874	18.040	21.914
Hüdavendigar (Bursa) vs.	4.484	11.882	16.366
Adana Bölgesi	1.362	4.200	5.562
Sair Anadolu	10.154	-	-
Suriye	-	-	13.845
Toplam	35.894	121.891	240.091

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları ..., s. 208.

Sanayi istihdamının yoğunlaştığı bölgeler İstanbul, İzmir, Bursa, Suriye ve Rumeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta ve büyük ölçekli sanayi kuruluşlarında çalışanlar içerisinde İstanbul'un payı % 23, İzmir bölgesinin payı % 9, Bursa bölgesinin payı % 7, Suriye'nin payı % 6, Yunanistan tarafında kalan Rumeli'nin payı % 4, Adana bölgesinin payı ise % 2,5'tir. Marmara bölgesi olarak bakıldığında bölgenin sanayi istihdamındaki payı % 30'dur. Bu sonuçlar, sanayinin ve istihdamın İstanbul, İzmir, Bursa gibi merkezlerde yoğunlaştığını doğrulamaktadır.

Küçük sanatlarda çalışanların da dahil edildiği aşağıdaki tabloda çalışanların sayısı daha da artarak 408.572'ye çıkmaktadır. Bu artışın sebebi, işçilerin yanı sıra bugünkü kendi başına çalışanlar grubuna dahil edebileceğimiz zanaatkârların da sayıya eklenmesidir.

Tabloya bakıldığında, dokumacılık sektörü yine istihdamın en yoğun olduğu sanayi dalı olarak görülmekte, bölge olarak da Anadolu istihdam yoğunluğu açısından ön plana çıkmaktadır.[18] Sanayi dalı olarak dokumacılıkta (halı, ipekçilik ve dokuma) istihdam edilenlerin toplam istihdama oranı % 40,6'dır. Toplam istihdam içinde bölge olarak Anadolu'nun payı % 67'dir. İstanbul'un payı ise % 5,6'dır. Bu sonuç, küçük sanatlarda ağırlığın Anadolu'da olduğunu, İstanbul'un payının düşük olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. Osmanlı İmalat Sektöründe Çalışanların Sanayi Kolları ve Bölgeler İtibariyle Dağılımı

Bölge	Halıcılık	Dokumacılık	İpekçilik	Saraciye	Yağlar-Sabun	Sair	Yekûn
İstanbul	775	4.600	1.200	3.330	500	12.500	22.905
Anadolu	59.307	54.800	7.600	9.910	12.000	131.000	274.617
Suriye	300	15.000	8.000	2.200	8.000	22.500	56.000
Cebeli Lübnan	-	4.000	1.000	500	2.500	5.000	13.000
Kudüs	50	1.100	-	400	1.500	4.500	7.500
Musul, Bağdat	1.000	7.500	-	1.500	1.000	23.500	34.500
Toplam	61.432	87.000	17.800	17.840	25.500	199.000	408.572

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları ..., s. 209.

Dokuma merkezlerinde ev tezgâhları oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır ve üreticiler genelde ev ahalisinden oluşmaktadır. Halı dokumada üretim miktarı olarak atölye ve ev üretimi kıyaslandığında, ev üretiminin oranı % 42 olarak karşımıza çıkmaktadır.[19]

Ev sanayiinde çalışanların büyük çoğunluğu kadın ve kızlardan oluşmaktadır. Evde dokuma için kullanılan alet, edevat ve hammadde büyük şirketler tarafından verilmekte, çalışanlar sadece fason olarak üretim yapmaktadırlar.[20]

B. Osmanlı Hizmet Sektörüne ve Hizmet Sektöründe İstihdama Genel Bakış

Osmanlıda hizmet sektöründeki yatırımların büyük çoğunluğu yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmiştir. Çoğunlukla demiryolu, liman yapımı gibi ihracat altyapısını oluşturacak alanlara yatırım yapılmıştır. Bu şekilde, Avrupa sanayi mamullerinin Osmanlı ülkesine getirilmesi, Osmanlı ülkesindeki hammaddenin Avrupa'ya taşınması kolaylaşmıştır. Demiryolu gibi yatırımlar Avrupa demir çelik sanayii için büyük bir ek talep oluşturmuş, bu sanayi kolunun uzun süre Avrupa'daki sanayileşmenin itici gücünü oluşturmasını sağlamıştır[21].

1911 yılında 1.000'den fazla personel çalıştıran müesseseler incelendiğinde, bunların büyük kısmının hizmet sektöründe faaliyette bulunduğu görülmektedir.

Tablo 8. 1.000'den Fazla Personel Çalıştıran Müesseseler (1911)

Müessesenin Adı	Kuruluş Tarihi	Personel Sayısı
Tütün Rejisi	1883	13.969
Şark Demiryolları	1868	3.758
Anadolu Demiryolları	1888	2.850
Aydın Demiryolları	1856	1.607
İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu	1863	1.983
Seyr-i Sefâin İdâresi	1910	1.200
İmalat-ı Harbiye Fabrikaları	-	2.733
Ereğli Kömür Şirketi	1892	5.185
Balya-Karaaydın Madeni	1892	1.018
Yorgi ve Rumbaki Kömür Şirketi	-	1.488
Osmanlı Bankası	1863	1.216
Ziraat Bankası	1888	1.022
Hicaz Demiryolu	1903	1.628
Toplam		39.657

Kaynak: Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun* ..., s. 141.

Tabloda yer alanların dışında örneğin, Selanik'te 1908'de liman işlerinde 5.000 kadar personel çalışmaktadır. Yine Selanik'te 10.000 kadar sanayi işçisi, bir o kadar da tütün imalatında çalışan işçi mevcuttur.[22] Başka bir kaynağa göre Selanik imalat sektöründe çalışan işçi sayısı 20.000'dir.[23]

İnşaat sektörüne bakıldığında, 19. yüzyıl ortalarına kadar inşaat işçilerinin zorunlu çalışmaya tabi oldukları görülmektedir. Merkezde inşaat işçilerinin kaydı tutulmakta, hangi işi kimin yapacağı belirlenmekte ve ihtiyaç olan yere gönderilerek oradaki işler yaptırılmakta idi. İnşaat işlerinde çalışanların toplam sayısına dair kesin rakamlar bulunmamaktadır. 16. yüzyılda Anadolu'nun hemen her tarafında inşaat işleri için mevsimlik vasıfsız emek talebi mevcut olduğu tahmin edilmektedir.[24] İnşaat işçileri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan demiryolu, liman, yol, kanal, fabrika yapımı gibi faaliyetlerde çalıştırılmışlardır.[25]

Barkan tarafından yapılan çalışma, vasıflı işgücü gerektiren işlerin tamamının, vasıfsız işgücünün yeterli olduğu hamallık, ırgatlık gibi işlerin % 23,8'inin serbest işçiler tarafından yerine getirildiğini göstermektedir.

Cami yapımının yanında kale, köprü, gemi inşası işlerinde de ücretli inşaat işçileri çalıştırılmıştır.[26]

C. Osmanlı Madencilik Sektörüne ve Bu Sektörde İstihdama Genel Bakış

Osmanlı tarihinin başlarından beri maden cevheri işletmeciliği, mezradaki bakır yatakları işletmeciliği gibi işletmeler Anadolu'da önemli gelir getiren bir alandı.[27] Osmanlı donanmasında buharlı gemilerin kullanılmaya başlaması, Tophane, Darphane, Tersane gibi devlet kurumları için gerekli yakıtın sağlanması,[28] kurulan fabrikaların makinelerini çalıştıracak enerjinin sağlanması, yeni yeni başlayan şehirlerin elektrifikasyonu işinin yapılması için maden üretimi çok önemli bir konu haline gelmiştir. Madenciliğe olan ilginin artmasıyla birlikte 1870-1908 yılları arasında maden imtiyaz ruhsatlarının sayısı 201'i bulmuştur. 1902-1908 yıllarında maden cevheri üretiminde yabancıların payı başlangıçta % 50 iken daha sonra bu oran % 75'e çıkmıştır.[29]

20. yüzyıl başlarında maden sanayiinde çalışanların yaklaşık 25.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Taş ocakları ve tuz üretiminde çalışanlarla beraber bu sayı 30.000'i bulmaktadır.[30] Bunların yarısı daimi maden işçisi iken, diğer yarısı bir iki ay çalışıp köyüne geri dönen geçici işçilerden oluşmaktadır.[31]

D. Genel Değerlendirme

Osmanlı sanayi sektöründe yukarıda değişik kıstaslar uygulanarak ortaya çıkan sonuçlara göre sanayi sektöründe çalışanların sayısı 14.060 ile 2.000.000 arasında değişmektedir. 14.060 rakamı 1913-1915 sanayi sayımına göre büyük fabrikalarda çalışan işçilerin sayısını ifade etmekte, atölye ve küçük ölçekli işyerlerini kapsamamaktadır. Yine de büyük fabrikalarda çalışanların sayısını ortaya koyma açısından önem taşımaktadır. 1921 Anadolu İmalat sanayii sayımı 1913-1915 sanayi sayımını adeta tamamlar niteliktedir. Zira sayıma katılan işletmelerin ölçeği açısından küçük ve aile işletmelerini kapsamakta, 1913-1915 sanayi sayımını bu yönüyle tamamlamaktadır. Coğrafi bölge olarak Anadolu şehirlerini kapsamakta ve 1913-1915 yılları sanayi sayımına katılmayan bölgelerdeki sanayi yapısını ortaya koy-

maktadır. 1921 yılı sayımına göre Anadolu imalat sanayiinde çalışanların sayısı 76.216'dır. 1913-1915 sayımı sonuçları dahil edildiğinde bu sayı 90.000 olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tevfik Çavdar'a göre Osmanlıda işçi sayısı 50.000 ile 75.000 arasındadır.[32] 1894-1895 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre nüfus içerisindeki "amele" sayısı 186.000'dir.[33] Paul Dumond'un tespitine göre tahmini işçi sayısı 200.000 ile 250.000 arasındadır.[34] Sanayi odaları, belediyeler ve diğer devlet kuruluşlarının bilgilerinden yararlanarak yapılan çalışmalarda bu sayı 240.091 olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir çalışmada 20. yüzyıl başlarında çalışanların sayısı 408.572 olarak görülmektedir. Rakamın bu kadar kabarık olması, küçük sanatlar dediğimiz zanaatkârların da sayıya dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Oya Baydar'a göre tarım işçileriyle birlikte bütün imparatorluktaki işçi sayısı 1.0000.000'u bulmaktadır.[35] Velikov'a göre işçi sayısı 2.000.000 civarındadır.[36] Ancak, özellikle son iki rakamın abartılı olduğu söylenmektedir.[37]

1894-1895 nüfus sayımına göre Osmanlı Devleti'nin genel nüfus sayısı 27.229.500'dür. İstihdam edilenlerin sayısı 14.980.600, işçi sayısı ise 186.000'dir

Büyük sanayi tesislerinin yarıdan fazlası İstanbul ve çevresinde kuruludur. Bu tesislerde çalışan işçilerin yaklaşık % 23'ü İstanbul'da istihdam edilmektedir. Bursa'yla birlikte bu oran % 30'u bulmaktadır. Sanayide büyük kuruluşların ortaya çıkmasıyla birlikte, yeni tip üretime uygun şekilde çok sayıda işçinin aynı fabrikada istihdamı gerçekleşmiştir.

19. yüzyıldan itibaren demiryolu, denizyolu gibi hizmet sektöründe faaliyette bulunan alanlarda da büyük işletmeler ortaya çıkmış ve bu işletmelerde çok sayıda işçi bir arada çalışmıştır.

Demiryolu yapımı işlerinde imtiyaz hakkı alan firmalar çok sayıda işçiyi bir arada istihdam etmişlerdir.

Madencilik sektöründe de 19. yüzyıldan itibaren artan enerji ve hammadde ihtiyacıyla bağlantılı olarak üretim faaliyetleri artmış, çok sayıda işçinin bir arada çalıştığı büyük maden işletmeleri ortaya çıkmıştır.

Çalışma hayatındaki bu gelişmeler, yeni çalışma şekillerine uygun olarak, esnafların tabi oldukları lonca sisteminin dışında yeni çalışma iliş-

kilerinin doğmasına sebep olmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak üzere iş hukuku ve sosyal güvenlik hukuku alanlarında yeni düzenlemeler yapılmış, modern sosyal sigorta sisteminin temelleri atılmıştır. Yeni sosyal sigorta sisteminin uygulanmasında, devlet daireleri, devlet fabrikaları, madenler, demiryolu ve denizyolu şirketleri en önemli uygulama alanları olmuştur. Bu tür kuruluşların ağırlıklı olarak bulunduğu İstanbul ve çevresi de, yeni sosyal güvenlik mevzuatının uygulandığı en önemli bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Osmanlı Sosyal Güvenlik ve Sosyal Sigortalar Sisteminde Gelişmeler

Yeni tip çalışma ilişkilerinin doğmasıyla birlikte, bu çalışma ilişkilerini düzenleyen modern sosyal sigorta mevzuatı da 1865 yılından itibaren gelişmeye başlamıştır. Makalenin bu kısmında, 1865-1923 yılları arasında yürürlüğe giren modern sosyal sigorta mevzuatı, sosyal sigorta mevzuatına tabi olan çalışanların tasnifi ve çalışanlar için getirilen sosyal sigorta düzenlemeleri ele alınacaktır.[38]

A. Sosyal Sigortaların Kapsamı

Sosyal sigorta mevzuatının kapsamı, kişiler bakımından ve işyerleri bakımından ele alınabilir.

a. *Kişiler Bakımından Kapsamı*

1865-1923 arası dönemde getirilen yasal düzenlemelerde, hangi grup çalışanın hangi sosyal güvenlik hakkından yararlanacağı ayrı ayrı belirlenmiştir. Teker teker hangi çalışanların bu haklardan yararlanacağı üzerinde durulmadan, kimlerin sosyal güvenlik sistemi içerisine alındığı anlatılacaktır. Kişiler olarak sosyal sigortaların kapsamına dahil olanlar, ağırlıklı olarak kamu personelinden oluşmaktadır.

Askeri, sivil memurlar ve ilmiye sınıfına mensup kişiler yaşlılık ve maluliyet esasına göre emeklilik sigortalarından ve ölüm sigortasından yararlanabilmişlerdir. Sivil memurlar ve ilmiye sınıfına mensup kişiler işsizlik sigortasından da yararlanmışlardır.

Sosyal sigortaların işçilerle ilgili düzenlemelerinin kişiler kapsamında daha sınırlı olduğu görülmektedir. İşçiler daha ziyade iş kazası ve maluliyet sigortaları ile hastalık sigortasından yararlanmışlardır. Fabrikalarda çalışan daimi işçiler yaşlılık sigortasından da yararlanmışlardır.

b. *İşyerleri Bakımından Kapsamı*

1865-1923 arasında yürürlüğe giren sosyal sigorta mevzuatı incelendiğinde, işyerleri açısından sosyal sigortaların kapsamını şu şekilde belirleyebiliriz:

Esas olarak, kamu personelinin çalıştığı devlet daireleri ve devlete ait fabrikalar, madenler ve tersaneler sosyal güvenlik kapsamında bulunmaktadır. Diğer yandan, çoğunluğu yabancılar ve azınlıklar tarafından imtiyaz usulü ile işletilen fabrikalar, madenler, demiryolu işletmeleri, deniz yolu işletmeleri gibi çok sayıda işçinin bir arada çalıştığı işletmeler de işyeri olarak sosyal güvenlik kapsamında bulunmaktadır.

B. Düzenlenen Sosyal Sigorta Kolları

1865-1923 döneminde yapılan düzenlemelerle yürürlüğe giren sigorta kolları beş başlık altında toplanabilir. Bunlar malullük, hastalık, yaşlılık, ölüm ve işsizlik sigortalarıdır.

a. *Malullük Sigortası*

1909 tarihli Askeri Tekaüt ve İstifa Kanununa göre, ... doktorlar tarafından yapılan muayene sonucunda ne halihazırda, ne de ileriki bir zamanda ... hizmetini yerine getiremeyecek olanlara "malul" denilir. Çalışma gücü kaybı oranı, maluliyete göre maaş bağlanması hükmünü değiştirmeyecektir. Bu nedenle çalışmamızda "Malullük" kavramı, iş kazası sonucu meydana gelen sakatlık ve hastalık hallerini de içerecek şekilde kullanılacaktır.

Malullük sigorta kolundan, askeri ve sivil memurlar ile ilmiye sınıfına mensup kişiler aşağıda belirtilen mevzuattan yararlanmaktadırlar:

1) 1869 tarihli Asakir-i Berriye-i Mülükane Tekaüt Kararnamesi,[39]

2) 1885 tarihli Küçük Zabitan ve Neferatın Tekaüde İstihkak Veren İllet ve Sakatlıklarını Mübeyyin Mevad,[40]

3) 1885 tarihli, Tophane-i Amire-i İdadiye Taburlarının Tensik-i Ahvaline Dair Kaleme Alınıp Tophane-i Amire Kararıyla Bilistizan Meriyet Ahkamına İrade-i Seniyye-i Cenab-ı Padişahi Müteallik ve Şerefsüdur Buyurulan Nizamname,[41]

4) 1886 tarihli, Askeri Tekaüt Sandığı Nizamnamesi,[42]

5) 1887 tarihli, Daire-i Bahriye İmalat Sıbyanı Taburunun Suret-i İdaresine Dair Nizamname,[43]

6) 1905 tarihli, Umum Askeri Mütekaidin Eytam ve Eramili Kanunname-i Hümayunu,[44]

7) 1909 Tarihli Askeri Tekaüt ve İstifa Kanunu,[45]

8) 1914 tarihli, Bir Vazife-i Resmiyenin Hin-i İfasında Malul Olanlar Hakkında 8 Şaban 1327 (1909) Tarihli Askeri Tekaüt ve İstifa Kanununa Müzeyyel Kanun-u Muvakkat,[46]

9) 1873 tarihli, Gerek, Zirütbe Gerekse Bila Rütbe Olarak Umur-u Hidemat-ı Rusumiyede Daimi Olmak Üzere Müstahdem Bulunan Cemiyet-i Rusumiye Riyasetinden Adi Bir Kolcuya Varıncaya Kadar Büyük ve Küçük Kaffe-i Memurin ve Bunların Eytam ve Eramiline Tahsis ve İta Kılınacak Maaşlar İle İşbu Maaşlara Karşılık Tutulacak Mebaliğin Suret-i İdaresi ve İstimalini Şamil ve Üç faslı Müştemil Nizamname,[47]

10) 1876 tarihli, Telgraf ve Posta Memurin ve Ketebe ve Hademesinden Tekaüde Şayeste Bulunanların Derece-i İstihkaklarına ve Bunların Eytam ve Eramilinin Mertebe-i İhtiyaçlarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar İle Buna Karşılık Tutulacak Mebaliğin İdare-i Mahsusasuna ve Bu Babta Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname,[48]

11) 1880 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnaesi,[49]

12) 1883 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Nizamnamesi,[50]

13) 1883 tarihli, İdare-i Sıhhiyenin Tekaüt Nizamnamesi,[51]

14) 1884 tarihli, Memurin-i Mülkiye Tekaüt Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat Kantarcılarıyla Muhafaza Kayıkçılarının Tekaütlüklerine Dair Talimat-ı Hususiye,[52]

15) 1887 tarihli, Devair-i Askeriyede Müstahdem Memurin ve Ketebe-i Mülkiye Tekaüt Nizamnamesi,[53]

16) 1890 tarihli, İdare-i Mahsusa Tekaüt Nizamnamesi,[54]

17) 1895 Tarihli, Memurin-i Mülkiye Tekaüt Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat Kantarcılarıyla Muhafaza Kayıkçılarının Tekaütlüklerine Dair Talimat-ı Hususiye,[55]

18) Hamidiye Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdeminine Mahsus Tekaüt Nizamname'si,[56]

19) 1910 tarihli Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Hakkında Nizamname,[57]

20) 1909 tarihli, Memurin-i Mülkiye'nin Tekaüdüne Dair Nizamname,[58]

21) 1894 tarihli, Tarik-i İlmiye Tekaüt Nizamnamesi,[59]

22) 1916 tarihli, Memurin veya Müstahdemin-i İlmiyeden veya Muallimiden Olup Uhdelerinde Dersiamlık ve Müderrislik ve Zeyl-i Meşihatı Bulunanlar İle Tarik Maaşı Almış Olanlara Tekaüt ve Aile Maaşlarının Suret-i Tahsisi Hakkında Kanun,[60]

İşçi kesiminde ise İdare-i Mahsusa çalışanları, Şirket-i Hayriye çalışanları, askeri fabrikalarda çalışan işçiler ve Hicaz demiryolunda çalışanlar aşağıda belirtilen çerçevde malullük sigortasından yararlanabileceklerdir.

1) 1890 tarihli İdare-i Mahsusa Tekaüt Nizamnamesi,[61]

2) 1892 tarihli Şirket-i Hayriye Müstahdeminine Mahsus Tekaüt Kararnamesi,[62]

3) 1892 tarihli Amele Nizamname-i Dahilisi,[63]

4) 1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemine Mahsus Tekaüt Nizamnamesi,[64]

5) 1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu'nun İşletme İdaresinde Bulundurulacak Heyet-i Sıhhiyenin ve İşletme Memurin ve Müstahdemini Muvazzafa ve Muvakkatesinin Mükellefiyetleri ile Heyet-i Sıhhiyeden Hakk-ı İstifadelerinin Derecatına Dair Nizamname,[65]

6) 1910 tarihli Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Hakkında Nizamname,[66]

7) 1910 tarihli Tersane-i Amire'ye Mensup Sınıf-ı Amele vesairenin Tekaütleri Hakkında Nizamname,[67]

8) 1909 tarihli Tophane Fabrikalarına Ait Talimat-ı Dahiliye,[68]

Malullük sigortasından yararlanabilmek için, yaşlılık sigortası için ödenmesi gereken primlerin ödenmiş olması yeterlidir. Ayrıca bir prim alınmamaktadır.

Malullük sigortasından yararlanabilmenin diğer bir şartı da, malullüğün hizmetin ifası sırasında yani işbaşında meydana gelmiş olmasıdır. İşçilerle ilgili tüm düzenlemelerde bu şartın arandığı görülmekledir. Sadece, Tersane-i Amire çalışanları ile ilgili 1910 tarihli düzenlemede, maluliyetin hizmet haricinde meydana gelmiş olması halinde dahi maluliyet maaşı tahsis edileceğine dair bir hüküm yer almaktadır (m.35/son). Memurlarla ilgili düzenlemelerde ise, 1870-1880 dönemlerinde birkaç düzenlemede bu şartın arandığı, daha sonraki dönemlerde ise bu şartın aranmadığı görülmektedir.

Malullük derecesi doktor raporuyla belirlenmekte ve kişinin emekliliğini talep etmesiyle birlikte Emekli Sandığı Genel Kurulunca maluliyet raporu kabul edilmekte ve kişiye maluliyet maaşı bağlanmaktadır.

Malul kişiye, maluliyetinin ağırlık derecesine ve hizmet süresine göre, hizmet maaşının % 50'si ile % 25'i arasında değişen oranda maluliyet maaşı bağlanmaktadır.[69]

b. *Hastalık Sigortası*

İncelediğimiz dönemde, iş kazası ve malullük dışındaki tüm hastalık halleri "hastalık sigortası"na tabidir.

Hastalık sigortasından, askeriyeye ait bütün fabrika ve imalathanelerde çalışan işçiler, Hamidiye Hicaz Demiryolu işletmesinde çalışan memur ve müstahdemler, Tersane-i Amire çalışanları ve İdare-i Mahsusa'da çalışan memur ve müstahdemler yararlanabilmektedirler. Hastalık Sigortası ile ilgili 1865-1923 arası dönem itibariyle mevzuat şu şekildedir:

1) 1890 tarihli İdare-i Mahsusa Tekaüt Nizamnamesi,[70]

2) 1892 tarihli, Amele Nizamname-i Dahilisi,[71]

3) 1904 tarihli, Hamidiye Hicaz Demiryolu işletme İdaresinde Bulundurulacak Heyet-i Sıhhiyenin Vezaifine ve İşletme Memurin ve Müstahdemini Muvazzafa ve Muvakkatesinin Mükellefiyetleriyle Heyet-i Sıhhiyeden Hakk-ı İstifadelerinin Derecatına Dair Nizamname,[72]

4) 1910 tarihli, Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdamini Hakkında Nizamname,[73]

5) 1910 tarihli Tophane Fabrikalarına Ait Talimat-ı Dahiliye,[74]

6) 1911 tarihli Tersane-i Amire'ye Mensup Sınıf-ı Amele ve Sairenin Tekaütleri Hakkında Nizamname,[75]

Askeri, sivil memurlar ile ilmiye sınıfına mensup kişilerin hastalık sigortası kapsamına alındığına dair bir belge ise elde edilememiştir.

Bu durumda, incelenen dönemde hastalık sigortası ile ilgili düzenlemelerin kişiler olarak kapsamının sınırlı olduğunu söyleyebiliriz.

Sigortadan yararlanabilmek için askeri fabrikalarda çalışanların maaşlarından ayrıca kesinti yapılacağına dair herhangi bir hüküm yoktur. Askeri fabrika çalışanlarıyla ilgili 1892 tarihli Amele Nizamname-i Dahilisinde bu husus açıkça görülmektedir. Ancak, Hamidiye Hicaz Demiryolu ile ilgili düzenlemelerde, işletmede çalışan memurların aylık ve ücretlerinden, heyet-i sıhhiyenin maaşları ödenmek ve gerekli ilaç giderleri karşılanmak üzere aylık % 1 kesinti yapılacağı hükmü bulunmaktadır.[76]

Hastalık sigortasından yararlanacak kişinin kendi kusuru ile hasta olmaması, hastalığın işletme doktorlarının tavsiyelerine uymamaktan kaynaklanmaması, kişinin ahlak düşüklüğünden veya kavga vs. gibi karışıklıklardan meydana gelmemesi veya işe başlamadan önce mevcut olan bir hastalığın işe başlarken gizlenmemiş olması gerekmektedir.

Hastalık sigortasından, işbaşında iken hastalananlar yararlanabilecektir (1892 tarihli Amele Nizamname-i Dahilisi m. 20[77] ve 1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu İşletme İdaresinde Bulundurulacak Heyet-i Sıhhıyenin Vezaifine Dair Nizamname m. 4 ve 8[78]).

1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu İşletme İdaresinde Bulundurulacak Heyet-i Sıhhiyenin Vezaifine Dair Nizamnameye göre, işletme idaresinde görevli doktorlar, işletmenin memur ve müstahdemlerini tedavi ile mükelleftir (m. 2).[79]

Vazifesi sırasında yevmiye ile çalışanlardan birisinin eli, ayağı veya diğer organlarından birinin sakatlanmasından dolayı hastaneye yatırılması gerekirse bunlar ücretsiz olarak tedavi edilecektir (m. 4).

Hicaz demiryolu ile ilgili 1910 tarihli düzenlemeye göre, işletmenin bütün memur ve müstahdemleri işletme doktorları tarafından ücretsiz olarak tedavi edilecektir (m. 26).[80]

Yevmiye ile çalışanların hastane masrafları her durumda işletme tarafından karşılanacaktır (m. 30).

1911 tarihli, Tersane-i Amireye Mensup Amele ve sairenin Tekaütleri Hakkında Nizamnameye göre, çalışma sırasında yaralanan veya malul olanların tedavileri merkez hastanelerinde ücretsiz olarak yapılacaktır (m. 28).[81]

1890 tarihli, İdare-i Mahsusa Tekaüt Nizamnamesine göre, işçi ve saireden, işin tesiriyle geçici olarak hafifçe yararlananlara, nihayet 3 aya kadar işe devam edemedikleri süre için maaşlarının tamamı verilir (m. 49).[82]

1892 tarihli, Amele Nizamname-i Dahilisine göre, iş başında iken sakatlananlar fabrikada bulunan doktor tarafından muayene edildikten sonra tedavi edilmek üzere isteklerine göre hastaneye veya kendi evlerine gönderilirler. Her iki durumda da bu kişilere yarı yevmiyeleri verilir (m. 19).[83]

Aynı nizamnamenin 20. maddesine göre, işçilerden birisi işyerinde hastalandığı taktirde, işbaşına dönünceye kadar kendisine ücret verilmeyecektir. Ancak, devlete onbeş sene hizmet etmiş ve meşru bir sebep olmadıkça işini bırakmamış olup emektarlık imtiyazını elde etmiş olan ustalar hastalandıkları taktirde, yalnız bunlara mahsus olmak üzere, iyileşinceye kadar yevmiye ücretlerinin yarısı verilecektir.

1904 tarihli, Hamidiye Hicaz Demiryolunun İşletme İdaresinde Bulundurulacak Heyet-i Sıhhiye'nin Vezaifine Dair Nizamnameye göre, vazifesi sırasında yevmiye ile çalışanlardan birisinin eli, ayağı veya diğer organlarından birinin sakatlanmasından dolayı hastaneye yatırılması gerekirse hastalıklarının üç aya kadar süren bölümleri için üç aylık yevmiyeleri tam olarak verilir. Hastalanan kişi maaşlı memurlardan biri ise, tedavi süresinin altı aya kadar olan zamanı boyunca maaşı tam olarak verilir. Bu süreler içinde iyileşmeyenlerin maaşları hakkında ne şekilde muamele olunacağı Komisyon-u Aliden sorulacaktır (m. 4).[84]

Aynı nizamnamenin 8. maddesine göre ise, hizmeti başında iken yaralananlar, eğer yaralanmaya kendi kusurları ile sebebiyet vermişlerse bu kişilere, tedavi süresi boyunca maaşlarından hiçbir şey ödenmeyecektir.

1911 tarihli, Tersane-i Amire'ye Mensup Amele ve Sairenin Tekaütleri Hakkında Nizamnameye göre, çalışma sırasında yaralanan veya malul olanlara üç aya kadar olan tedavileri süresince, yevmiyelerinin % 10'u kesildikten sonra kalanının yarısı verilecektir. İşçilerden alelade hasta olanlara ise yevmiye verilmeyecektir (m. 28).[85]

1910 tarihli, Tophane Fabrikalarına Ait Talimat-ı Dahiliyeye göre, vazife sırasında yaralanan işçiler fabrika doktorları tarafından muayene edildikten sonra, tedavi için hastaneye yatırılacaktır. Hastanede bulundukları süre içerisinde bunlara yevmiyeleri tam olarak verilecektir (m. 13).[86]

Hicaz demiryoluyla ilgili 1910 tarihli düzenlemeye göre, hasta olan maaşlı memurlar hastalıklarının üç aya kadar olan süresi için maaşlarının tamamını alırlar (m. 29/I).[87]

Yukarıda belirtilen süreler içerisinde hastalıkları sona ermeyen memurlar, artık işletmenin memuru sayılmayacak yani, işten çıkmış kabul edilecektir (m.29/VIII). Bu durumda bulunan bir memurun, tedaviden sonra memuriyetinin devam ettirilip ettirilmeyeceğine veya başka bir işte çalıştırılıp çalıştırılmayacağına işletme müdürü karar verecektir (m.29/9).

Diğer taraftan, hava değişimi için bir ay süreyle başka bir yere gönderilenlere, bu süre içerisinde maaşlarının yarısı verilecektir. Hava değişimi süresi üç aya kadarsa, bu süre sonuna kadar maaşlarının yarısı verilecek, bundan fazla hava değişimi süresi için, maaş ödemesi yapılmayacaktır (m.33).

1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu İşletme İdaresinde Bulundurulacak Heyet-i Sıhhiyenin Vezaifine Dair Nizamnameye göre, işletmede çalışan memur ve müstahdemlerle birlikte ikamet eden ve yakınlık derecesi olarak pek uzak olmayan aile fertlerinin hastalıkları halinde bunlar, ücretsiz olarak tedavi hakkından yararlanabileceklerdir. Hastalıkları için gerekli ilaçları ücretsiz olarak alabileceklerdir. Memur ve müstahdemler hattın herhangi bir yerinde hastanede tedavi hakkından yararlanabilecekleri halde, aile fertleri sadece ikametgâhlarının bulunduğu yerlerdeki hastanelerde tedavi hakkından yararlanabileceklerdir (m. 2, 3).[88]

c. *Yaşlılık Sigortası*

İncelenen dönemde çıkarılan mevzuata göz atıldığında, 25 veya 30 sene hizmet edenlerin, çalışabilir nitelikte olup olmadıklarına bakılmaksızın yaşlılık sigortasından yararlanabildikleri görülmektedir. 1909 tarihinden itibaren 65 yaşını doldurmuş olan sivil memurlar mecburen emekliye sevk edileceklerdir. Diğer bazı belgelerde de belirli bir hizmet süresini tamamlamış olanlardan hizmetlerinden artık yararlanılamayacağı ortaya çıkanların ve belirli bir yaşı dolduranların emekliye sevk edileceklerine dair hükümler bulunmaktadır.

Askeri ve sivil memurlar ile ilmiye sınıfı yaşlılık sigortası hakkından yararlanabileceklerdir. Bu kişilerle ilgili yaşlılık sigortası hükümlerinin yer aldığı mevzuat aşağıdaki gibidir.

1) 1869 tarihli Asakir-i Berriye-i Mülükane Tekaüt Kararnamesi,[89]

2) 1886 tarihli Askeri Tekaüt Sandığı Nizamnamesi,[90]

3) 1905 tarihli Umum Askeri Mütekaidin ve Eytam ve Eramili Kanunname-i Humayunu,[91]

4) 1909 tarihli Askeri Tekaüt ve İstifa Kanunu,[92]

5) 1909 tarihli Berri ve Bahri Erkan ve Ümera ve Zabitanın Tekaüdü İçin Rütbe-i Askeriyelerine Göre Sinlerini Mübin Kanun,[93]

6) 1911 tarihli Müddet-i Hizmetleri 25 Seneye Baliğ Olan Vali, Mutasarrıf, Kaimmakam, Müdür ve Polislerin Tekaütleri Hakkında Kanun,[94]

7) 1873 tarihli Gerek Zirütbe ve Gerek Bila Rütbe Olarak Umur-u Hidemat-ı Rusumiyede Daimi Olmak Üzere Müstahdem Bulunan Cemiyet-i Rusumiye Riyasetinden Adi Bir Kolcuya Varıncaya Kadar Büyük Küçük Kaffe-i Memurin ve Hademenin Tekaütlerine ve Onların Eytam ve Eramiline Tahsis ve İta Kılınacak Maaşlar ile Bu Maaşlara Karşılık Tutulacak Mebaliğin Suret-i İdaresi ve İstimalini Şamil ve Üç Faslı Müştemil Nizamname,[95]

8) 1876 tarihli telgraf ve Posta Memurin Ketebe ve Hademesinden Tekaüde Şayeste Bulunanların Derece-i İstihkaklarına ve Bunların Eytam ve Eramiline Mertebe-i İhtiyaçlarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar İle Buna Karşılık Tutulacak Mebaliğin İdare-i Mahsusasına ve Bu bapta Lazım Gelen Muameleta Dair nizamname,[96]

8) 1880 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi,[97]

9) 1883 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi,[98]

10) 1883 tarihli İdare-i Sıhhiyenin Tekaüt Nizamnamesi,[99]

11) 1884 tarihli Memurin-i Mülkiye Tekaüt Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat kantarcılarıyla Muhafaza Kayıkçılarının Tekaütlüklerine Dair Talimat-ı Hususiye,[100]

12) 1887 tarihli Devair-i Askeriyede Müstahdem Memurin ve Ketebe-i Mülkiye Tekaüt Nizamnamesi,[101]

13) 1909 tarihli Memurin-i Mülkiyenin Tekaüdüne Dair Kanun,[102]

14) 1917 tarihli, "65 Yaşını İkmal Edenler Hakkında 8 Şaban 1327 Tarihli Mülkiye Tekaüt Nizamnamesi'ne Müzeyyel Kanun,[103]

15) 1894 tarihli Tarik-i İlmiye Tekaüt Nizamnamesi,[104]

16) 1895 tarihli Memurin-i Mülkiye Tekaüt Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat Kantarcılarıyla Muhafaza Kayıkçılarının Tekaütlüklerine Dair Talimat-ı Hususiye,[105]

17) 1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Hakkında Nizamname,[106]

18) 1910 tarihli Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Hakkında Nizamname,[107]

19) 1910 tarihli Maarif ve Mekatip Müdür ve Muallimlerinden Müddet-i Hizmetleri Yirmi Seneye Baliğ Olupta Devam-ı Hizmetlerinden İstifade Olunamayacağı Tahakkuk Edeceklerin İcra-i Tekaütleri Hakkında Kanun,[108]

20) 1911 tarihli, 8 Şaban 1327 (1909) Tarihli Mülkiye Tekaüt Kanun Ahkamının 1328 Senesi İptidasından İtibaren Memurin-i İlmiye İle Eytam ve Eramiline de Tatbiki Hakkında Kanun-u Muvakkat,[109]

21) 1913 tarihli Tekaüt ve Mazuliyet Tevkifatının Tevhid ve Tezyidi Nispetleri Hakkında Kanun,[110]

22) 1917 tarihli 65 Yaşını İkmal Edenler Hakında 8 Şaban 1327 tarihli Mülkiye Tekaüt Kanununa Müzeyyel Kanun.[111]

İşçi kesimi ile ilgili yaşlılık sigortası düzenlemelerinin yer aldığı mevzuat ise şu şekildedir.

1) 1890 tarihli İdare-i Mahsusa Tekaüt Nizamnamesi,[112]

2) 1892 tarihli Şirket-i Hayriye Müstahdeminine Mahsus Tekaüt Kararnamesi,[113]

3) 1892 tarihli Amele Nizamname-i Dahilisi,[114]

4) 1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdeminine Mahsus Tekaüt Nizamnamesi,[115]

5) 1911 tarihli Tersane-i Amire'ye Mensup Sınıf-ı Amele ve Sairenin Tekaütleri Hakkında Nizamname,[116]

6) 1916 tarihli Tersane-i Amire'ye Mensup Sınıf-ı Amele ve Sairenin Tekaütlerine Dair 1910 Tarihli Nizamnamenin Feshine Dair Mevadd-ı Nizamiye.[117]

İşçi kesimi ile ilgili düzenlemeler memur kesiminden biraz daha farklıdır. İşçiler genellikle iki kategoriye ayrılmaktadır. Birinci kategoride, sürekli şekilde kabul ve istihdam olunan ve "amele-i daime" denilen sürekli işçiler; ikinci kategoride ise, sınırlı bir süre çalıştırılıp işin bitmesinden sonra salıverilen ve "amele-i muvakkate" denilen işçiler yer almaktadır.

Birinci kategoride yer alan ve "amele-i daime" denilen sürekli işçiler yaşlılık sigortasından yararlanabilirlerken, ikinci kategoride yer alan geçici işçiler bu haktan yararlanamamaktadırlar. Bu grupta yer alan işçiler sadece maluliyete göre emeklilik hakkından yararlanabilmektedirler.

Mevzuat, hizmet süresine göre emeklilik hakkından yararlanabilmek için ücretlerden belirli bir kesinti yapılmasını öngörmektedir. Bu oran genellikle maaşın % 5'i olarak belirlenmiştir. 1913 tarihli bir Kanun'u Muvakkat ile maaşlardan yapılan sigorta vs. bütün kesintiler bir araya toplanmış ve kesinti oranı % 12 olarak belirlenmiştir.[118]

Mevzuat, yaşlılık sigortasından yararlanabilmek için genellikle, en az 30 sene hizmet etmiş olma şartını aramaktadır. Bununla beraber bazı belgelerde bu süre en az 20 sene olarak belirlenmiştir. Şirket-i Hayriye çalışanları ile ilgili 1892 tarihli bir kararnamede emeklilik süresi 25 yıldır.[119]

Emeklilik için gerekli hizmet süresini dolduran kişinin, emekliliğini talep etme hakkı vardır fakat talep etmedikçe bu kişi resen emekliye sevk

olunmayacaktır. Ancak, vazifeye devam edemeyecek derecede hasta veya sakat olduğu tespit edilenler resen emekliye sevk olunacaklardır. Kamu kesiminde olduğu gibi işçi kesimi ile ilgili düzenlemelerde de bu hükümler aynı şekilde yer almaktadır.

Genel durum bu olmakla beraber, 1909 tarihli Memurin-i Mülkiyenin Tekaüdüne Dair Kanuna göre, 65 yaşını dolduran memurlar, hizmeti devam ettirmeye muktedir olsun veya olmasın, resen emekliye sevk olunacaklardır (m. 3).[120]

Görüldüğü gibi, 1909 yılına kadar memurların yaş haddinden dolayı resen emekliye sevk olunacaklarına dair bir hüküm bulunmamaktadır. Bu tarihte çıkan mülkiye memurları ile ilgili kanuna göre ise artık, 65 yaşını doldurmuş bulunan sivil memurlar kesin olarak emekliye sevk olunacaklardır.

1911 tarihli ve 1909 tarihli Mülkiye Memurları Tekaüt Kanununun ilmiye memurlarına da uygulanmasını öngören kanuna göre ilmiye memurları da, 1910 yılından itibaren 65 yaşını doldurdukları taktirde resen emekliye sevk olunacaklardır.[121]

Tersane-i Amire çalışanları ile ilgili 1910 tarihli Nizamname'ye göre ise, 40 sene hizmet etmiş olan işçiler de resen emekliye sevk olunacaklardır(m.17).[122]

Genellikle, 30 sene hizmet ettikten sonra emekli olanlara ikinci derece emeklilik maaşı tahsis edilmektedir. İkinci derece emeklilik maaşının miktarı genellikle son on yıllık maaş ortalamasının yarısıdır.

Kırk, bazı düzenlemelere göre ise kırk beş sene hizmetten sonra emekli olanlara ise birinci derece emeklilik maaşı tahsis edilmektedir. Birinci derece emeklilik maaşının miktarı ise genellikle, memuriyet maaşının 3/4'üdür.

Bu iki derece arasında yer alan süreler içerisinde emekli olanlara ise, ikinci derece maaşı tahsis edilmekte, normal emeklilik süresinden sonraki her yıl için emeklilik maaşına o nispette ek yapılmaktadır.

d. *Ölüm Sigortası*

İncelenen döneme ait düzenlemelerde, ölüm olayı ister iş kazası sonucu isterse malullük veya yaşlılık hükümlerine göre maaş alırken veya

maaş almaya hak kazanıp henüz işlemleri tamamlanmadığı sırada meydana gelmiş olsun, ölüm üzerine hak sahiplerine bağlanacak maaşların tümü bu başlık altında toplanmaktadır.

Askeri ve mülki memurlar ile ilmiye sınıfına mensup kişilerin ölümleri halinde geride bıraktıkları dul ve yetimler bu haktan yararlanabileceklerdir. Bu kişilerle ilgili ölüm sigortası hükümlerinin yer aldığı mevzuat aşağıdaki gibidir.

1) 1869 tarihli Asakir-i Berriye-i Mülükane Tekaüt Kararnamesi,[123]

2) 1869 tarihli Ümera ve Zabitan-ı Askeriye Mütekaidini Eytamına Tahsis Kılınacak maaşlar ve Buna karşılık Tutulacak Mebaliğin İdare-i Mahsusasına Dair Nizamname,[124]

3) 1885 tarihli Müşirden Mülazım-ı Saniye Kadar Erkan ve Ümera ve Zabitan-ı Askeriye'den İrtihal-i Dar-i Beka Edenlerin Terkeyleyecekleri Eytam ve Eramile İta Olunacak Maaşlarların Suret-i Tahsisine Dair Nizamname,[125]

4) 1886 tarihli Askeri Tekaüt Sandığı Nizamnamesi,[126]

5) 1905 tarihli Umum Askeri Mütekaidin ve Eytam ve Eramili Kanunname-i Hümayunu,[127]

6) 1909 tarihli Askeri Tekaüt ve İstifa Kanunu,[128]

7) 1873 tarihli Gerek Zirütbe ve Gerek Bila Rütbe Olarak Umur-u Hidemat-ı Rusumiyede Daimi Olmak Üzere Müstahdem Bulunan Cemiyet-i Rusumiye Riyasetinden Adi Bir Kolcuya Varıncaya Kadar Büyük Küçük Kaffe-i Memurin ve Hademenin Tekaütlerine ve Onların Eytam ve Eramiline Tahsis ve İta Kılınacak Maaşlar ile Bu Maaşlara Karşılık Tutulacak Mebaliğin Suret-i İdaresi ve İstimalini Şamil ve Üç Faslı Müştemil Nizamname,[129]

8) 1876 tarihli Telgraf ve Posta Memurin Ketebe ve Hademesinden Tekaüde Şayeste Bulunanların Derece-i İstihkaklarına ve Bunların Eytam ve Eramiline Mertebe-i İhtiyaçlarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar İle Buna Karşılık Tutulacak Mebaliğin İdare-i Mahsusasına ve Bu Babta Lazım Gelen Muameleta Dair Nizamname,[130]

9) 1880 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi,[131]

10) 1883 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi,[132]

11) 1883 tarihli İdare-i Sıhhiyenin Tekaüt Nizamnamesi,[133]

12) 1884 tarihli, Memurin-i Mülkiye Tekaüt Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat Kantarcılarıyla Muhafaza Kayıkçılarının Tekaütlüklerine Dair Talimat-ı Hususiye,[134]

13) 1885 tarihli, Umum Tekaüt Sandığından İstifade Edemeyen Memurin-i Kadime ve Onlardan Vefat Edenlerin Eytam ve Eramiline Tahsis Edilecek Maaşata Dair İrade-i Seniyye,[135]

14) 1887 tarihli Devair-i Askeriyede Müstahdem Memurin ve Ketebe-i Mülkiye Tekaüt Nizamnamesi,[136]

15) 1890 tarihli, İdare-i Mahsusa Tekaüt Nizamnamesi,[137]

16) 1895 tarihli Memurin-i Mülkiye Tekaüt Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat Kantarcılarıyla Muhafaza Kayıkçılarının Tekaütlüklerine Dair Talimat-ı Hususiye,[138]

17) 1904 tarihli Hamidiye Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Hakkında Nizamname,[139]

18) 1909 tarihli Memurin-i Mülkiyenin Tekaüdüne Dair Kanun,[140]

19) 1910 tarihli Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Hakkında Nizamname,[141]

20) 1894 tarihli Tarik-i İlmiye Tekaüt Nizamnamesi,[142]

21) 1911 tarihli, 1909 tarihli Memurin-i Mülkiye Tekaüt Kanunu Ahkamının 1910 Senesi İptidasından İtibaren Memurin-i İlmiye İle Eytam ve Eramiline de Tatbiki Hakkında Kanun-u Muvakkat.[143]

İşçi kesimine bakıldığında ise, İdare-i Mahsusa'da çalışan memur kâtip ve hademelerden başka, vapurlarda çalışan diğer bütün mürettebatın, kömür nakliye ve mavnacılarının, iskele çımacılarının ve idare fabrikalarında çalışan işçilerin; Şirket-i Hayriye'de çalışan memur, kaptan, makinist, ateşçi, tayfa ve aylıklı daimi işçilerin; Tersane-i Amire'de çalışan yevmiye yahut yevmiye mukabili maaş alan işçiler ile kantarcı, ambarcı ve Deniz Harp Okulu ve hastane hademeleri ve odacılarının; Hamidiye Hicaz Demiryolu'nda çalışan memur ve müstahdemlerin ve askeri dairelerde çalışan

memur ve müstahdemlerin ölümleri halinde geride bıraktıkları yakınlarına maaş bağlanacaktır. İşçi kesimi ile ilgili ölüm sigortası hükümlerinin yer aldığı mevzuat aşağıdaki gibidir.

1) 1890 tarihli İdare-i Mahsusa Tekaüt Nizamnamesi,[144]

2) 1892 tarihli Şirket-i Hayriye Müstahdeminine Mahsus Tekaüt Kararnamesi,[145]

3) 1910 tarihli Tersane-i Amire'ye Mensup Sınıf-ı Amele ve Sairenin Tekaütleri Hakkında Nizamname.[146]

İşçiler ile ilgili getirilen düzenlemelerin, memurlarla ilgili düzenlemelere göre oldukça az sayıda ve istisnai nitelikte oldukları görülmektedir.

Ölüm sigortasında kendisine aylık bağlanacak olan aile efradı ise şunlardan oluşmaktadır: Geride bırakılan eş, çocuklar ve anneye, her durumda ölüm sigortasına göre maaş bağlanırken;[147] baba, büyükanneler ve büyükbabalara bazı düzenlemelerde maaş bağlanacağı hükme bağlanmakta, diğer bazı düzenlemeler ise bunları kapsam dışı bırakmakta veya hak sahibi olabilmelerini birtakım şartlara bağlamaktadır.[148]

Ölüm sigortasından yararlanabilmek için prim ödeme şartı vardır[149]. Bunun yanında emekli olanların maaşlarından, ölümleri halinde geride bırakacakları dul ve yetimlerine bağlanacak maaşlara karşılık olmak üzere emeklilikleri süresince de kesinti yapılmaktadır.

Ölüm sigortasından yararlanılabilmesi için ölüm olayının, hizmet süresine göre emeklilik hakkının kazanılmasından sonra meydana gelmiş olması gerekmektedir. Bunun yanında, emeklilik için gerekli hizmet süresi doldurulmamış olsa bile, en az on sene hizmetten sonra ölenlerin dul ve yetimlerine de ölüm sigortasından yararlanma hakkı tanınmaktadır.

Memuriyetine gittiği sırada veya memuriyetinden dönerken veya hizmeti sırasında ölenler ile iş kazası ve maluliyet sonucu ölenlerin geride bıraktıkları dul ve yetimlere maaş bağlanabilmesi için ise, hizmet süresi şartı aranmamaktadır.[150]

Mevzuat, genel olarak ölüm aylığını üç dereceye ayırmaktadır.

Memuriyet hizmeti sırasında kazaen ölenlerin veya askeri mahallerde görevi sırasında düşman saldırısı sorucu ölenlerin veya bulaşıcı bir hastalık mevcut olduğu sırada amirinden aldığı emir üzerine o yere gidip aynı hastalığa yakalanmasından dolayı ölenlerin dul ve yetimlerine, 1. derece maaşı tahsis edilecektir.[151] Bu maaş genellikle, memuriyet maaşının 2/3'ü olarak belirlenmektedir.

Emekli olup kendi eceliyle ölenlerin dul ve yetimlerine 2. derece maaşı bağlanacaktır.[152] Bu maaşın miktarı ise, emeklilik maaşının yarısıdır.

Emeklilik süresini doldurmadan önce, fakat 10 senelik hizmet süresini doldurduktan sonra ölenlerin dul ve yetimlerine 3. derece maaşı bağlanacaktır. Bu maaşın miktarı ise, emeklilik maaşının 1/3' ü olarak belirlenmektedir. Kendisine maaş bağlanan erkek evladın 20 yaşına varmış olması ve kız ve dul evlatlar ile anne ve büyükannelerin başka birisiyle evlenmeleri halinde kendilerine bağlanmış olan dul ve yetim aylıkları kesilmektedir.[153] Fakat bu hüküm kesin olarak uygulanmamakta, düşkün olan dul ve yetimlere bağlanan maaşlar, yukarıda belirtilen şartlar gerçekleşse bile düşkünlükleri devam ettiği sürece kesilmemekte, bu kişiler korunmaya devam edilmektedir.[154]

e. *İşsizlik Sigortası*

İncelemekte olduğumuz döneme ait mevzuata göre, bazı şartlar altında, görevine son verilen telgraf ve posta memurlarına, sivil memurlara ve ilmiye sınıfı çalışanlarına "mazuliyet maaşı" adı ile, işsizlik sigortasına benzer şekilde maaş tahsis edilecektir. Bağlanacak olan aylığın bugünkü anlamda işsizlik sigortasına göre en büyük farkı ise, işsizlik ödeneğinin belirli bir süre ile sınırlı olmaması, işsiz kalınan sürenin tamamına şamil olmasıdır. "Malullük" gibi "mazullük" de teknik bir tabir olduğundan, işten çıkarılanlar için "mazul"155, işten çıkarılanlara bağlanacak maaş için ise "mazuliyet maaşı" ifadeleri kullanılacaktır.

Mazuliyet ile ilgili düzenlemeler esas olarak sivil memurlarla ilgili olmakla birlikte, daha sonraları ilmiye sınıfının da bu haktan yararlanabilmeleri karara bağlanmıştır. İşsizlik sigortası ile ilgili mevzuat aşağıdaki gibidir.

1) 1876 tarihli Telgraf ve Posta Memurin ve Ketebe ve Hademesinden Tekaüde Şayeste bulunanların Derece-i İstihkaklarına ve Bunların Eytam ve Eramilinin Mertebe-i İhtiyaçlarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar İle Bu Maaşlara Karşılık Tutulacak Mebaliğin İdare-i Mahsusasına ve Bu Bapta Lazım Gelen Muamelata Dair Nizamname,[156]

2) 1880 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi,[157]

3) 1883 tarihli Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi,[158]

4) 1883 tarihli İdare-i Sıhhiyenin Tekaüt Nizamnamesi,[159]

5) 1891 tarihli Memurin-i Mülkiye Mazulin Maaşlarına Dair Nizamname,[160]

6) 1905 tarihli Memurin-i Mülkiye Mazulin Maaşlarına Dair Kanun,[161]

7) 1909 tarihli Memurin-i Mülkiyenin Tekaüdüne Dair Kanun,[162]

8) 1912 tarihli, 4 Şaban 1327(1909) tarihli Mülkiye Tekaüt Kanunu Ahkamının 1328(1910) Senesi İbtidasından Memurin-i İlmiye ile Eytam ve Eramiline de Tatbiki Hakkında Kanun-u Muvakkat,[163]

9) 1912 tarihli, Memurin-i Mülkiye'nin Mazuliyet Maaşlarına Mütedair 4 Şaban 1327 tarihli Kanun Ahkamının 1328(1910) Martından İtibaren Memurin-i İlmiye'ye de Tatbiki Hakkında Kanun,[164]

10) 1913 tarihli, Tekaüt ve Mazuliyet Tevkifatının Tevhid ve Tezyidi Nispetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat,[165]

11) 1917 tarihli, Memurin-i Mülkiyenin Mazuliyet Maaşlarına Mütedair 4 Şaban 1327(1909) Tarihli Kanun Ahkamının 1328(1910) Martından İtibaren Memurin-i İlmiyeye de Tatbiki Hakkında Kanun,[166]

12) 1917 tarihli, Mazuliyet ve Kadro Harici Maaş Alanların Bila Mezuniyet Mahall-i Ahire Gidememeleri Hakkında Kanun.[167]

Posta ve telgraf memurları 1876 yılından, sivil memurlar 1880'li yıllardan itibaren, belirli şartlarla, işlerine son verilmesi veya işten ayrılmaları halinde mazuliyet aylığına hak kazanabileceklerdir. 1912 ve1917 tarihli kanun hükümlerine göre, ilmiye sınıfına mensup memurlar da 1910 yılından itibaren geçerli olmak üzere işsizlik sigortası hükümlerinden yararlanabileceklerdir.

Bu durumda incelenen dönem içerisinde mazuliyet maaşından yararlanabilecek olanlar, sivil devlet memurlarıyla ilmiye sınıfına mensup memurlardan oluşmaktadır. İşçiler için böyle bir sigorta söz konusu değildir.

1876 tarihli Telgraf ve Posta Memurin Ketebe ve Hademelerinin Tekaüdüne dair Nizamnameye göre, 15 sene memuriyet hizmetinde bulunmuş olup emekliliğini istemiş olmadığı halde memuriyetten azledilenlere mazuliyet maaşı bağlanacaktır(m.9).[168] Kendi isteği ile memuriyetten istifa edenlere mazuliyet maaşı bağlanmayacaktır.

Mazuliyet maaşını ilk kez düzenleyen Mülkiye Tekaüt Kararnamelerinde belirli bir süre hizmette bulunmuş olma şartı aranmamışken, sonradan çıkartılan ve direk olarak mazuliyet maaşlarını düzenleyen Mazuliyet Maaşlarına Dair Kararname ve Kanunla 15 sene hizmette bulunmuş olma şartı getirilmiştir.[169]

1913 tarihli Tekaüt ve Mazuliyet Tevkifatının Tevhit (birleştirme) ve Tezyidine (artırılmasına) İlişkin Kanun'u Muvakkat, emeklilik ve mazuliyet kanunlarındaki değişik kesinti oranları birleştirilerek, bu tarihten itibaren memur ve müstahdemlerin aylıklarından toplam olarak % 12 kesinti yapılacağı karara bağlanmaktadır (m.1).

Mazuliyet maaşı bağlanabilmesi için hak sahibinin dilekçeyle başvurusu şarttır. Hak sahibi dilekçeyle başvurmadıkça kendisine resen maaş tahsis edilmeyecektir.

Azlolunan bir memura mazuliyet maaşı bağlanabilmesi için, bu kişinin yeniden devlet memuriyetine tayin olunabileceği anlamına gelen "cevaz-ı istihdam" kararı alması gerekir. Bu kararı alamadıkça mazuliyet maaşı bağlanmayacaktır.

Yukarıda belirtilen şartlar dahilinde işten çıkarılanlara "mazuliyet aylığı" adı ile işsizlik maaşı bağlanacaktır. Bunun yanında, işsiz geçirilen süreler, hizmet süresine göre emeklilik için gerekli sürenin hesaplanmasında göz önünde bulundurulacaktır.

Değişik düzenlemelerde, mazuliyet maaşı olarak memuriyet maaşının üçte biri ila yarısı oranında miktarın tahsis edileceğine dair hükümler bulunmakla birlikte, direk olarak memur mazuliyet maaşlarını düzenleyen

1909 tarihli Memurin-i Mülkiye Mazulin Maaşlarına Dair Kanuna göre, mazuliyet maaşına hak kazanmış olanlardan; hizmet seneleri toplamı 15-20 sene arasında olanlara memuriyetteki maaşlarının dörtte biri, 20- 30 sene arasında olanlara üçte biri, 30 seneden fazla olanlara ise yarısı mazuliyet maaşı olarak tahsis edilecektir (m.11).[170]

Mazuliyet maaşlarıyla ilgili 1891 tarihli kararnameye göre, mazul bir memur tekrar devlet hizmetine girerse veya ölürse, mazuliyet maaşı kesilecektir.[171] Ticaret veya bir sanat dalında veya bir şirket veya idarenin hizmetinde çalışmaya başlayan mazuller, mazuliyet maaşını talep edemeyecekleri gibi, maaş almakta olanların maaşları da kesilecektir.

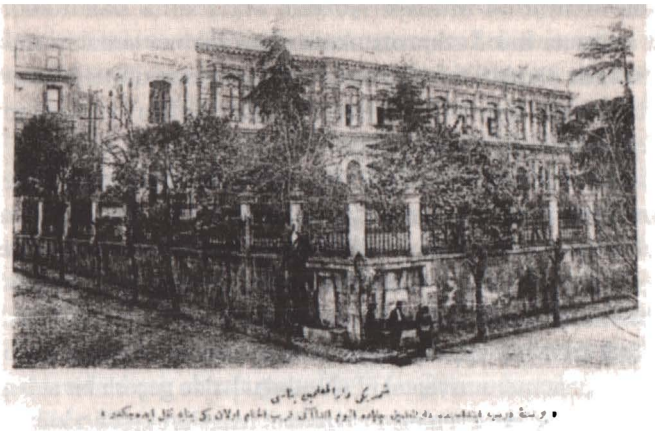
Mazul iken bir kabahat veya cürüm nedeniyle mahkûm olanlarla, kendilerine iki defa memuriyet teklif olunduğu halde geçerli bir sebep olmaksızın bu teklifi kabul etmeyenlerin mazuliyet maaşları kesilecektir (m.6).

Ancak, mazuliyet aylığı almakta iken cinayet veya namusa ilişkin suçlardan dolayı mahkûm olanlarla, resmi yazıyla kendisine iki defa son memuriyet sınıfına ve derecesine muadil bir memuriyet teklif olunduğu halde geçerli bir sebep olmaksızın bu memuriyeti kabul etmeyenlerin ve altı ayda bir defa memuriyete alınmalarını şahsen ve yazılı olarak talep etmeyenlerin mazuliyet maaşları kesilecektir (m. 6).

Mazuliyet maaşı almakta iken geçen süre, hizmet süresine göre emeklilikte, hizmet süresinin hesaplanmasında göz önünde bulundurulacaktır. Böylece, mazuliyet sırasında geçen süreler aynen memurluk vazifesi içerisinde geçirilmiş süre olarak kabul edilmiş olmaktadır.

1909 tarihli Memurin-i Mülkiye Mazuliyet Maaşlarına Dair Kanuna göre, devlet hizmetinde bulunup; maluliyet sebebiyle veya 45 senelik hizmet süresini doldurmuş olmakla veya 65 yaşına varmış olmakla emeklilik aylığını hak etmiş olanlar aynı zamanda mazul ise, şimdiye kadar kendilerine maaş bağlanmış olsun veya olmasın kendilerine mazuliyet aylığı verilmeyip, emekliliklerini isteme yoluna sevk olunacaklardır (m.8).

Bu hükümden anlaşılacağı üzere, gerek maluliyete, gerek hizmet müddetine ve gerekse yaş haddine göre emeklilik ile mazuliyet hali çakıştığında, mazuliyet hükümleri değil, emeklilik hükümleri uygulanacaktır.[172]

Resim 1. Sâtı Bey'in görev döneminde Cağaloğlu'nda bulunan Dârülmuallimîn ana binası. Bugün "Anadolu Moda Tasarım Meslek Lisesi" olarak işlev görmektedir.

Resim 2. Dârülmuallimîne ait Örnek ve Uygulama İlkokulunun ("Dârülmuallimîne mülhak Nümûne ve Tatbîkât Mekteb-i İbtidâîyesi") bir sınıf görünümü. Ders sıraları Sâtı Bey'in tüm okullara öngördüğü şekilde tasarlanmış. Arkada, öğretmen okulu öğrencileri ve öğretim üyelerinin dersleri takip etmelerine imkân sağlayan özel oturma yerleri görünmekte.

Notlar

1 Bkz. KALA, Eyüp Sabri, "Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam (1830-1920)," Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, İst., 2000.

2 İNALCIK, Halil, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere," *Osmanlı İmparatorluğu-Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İst., 1993, s. 263-274.

3 Bkz. Ahmet KALA, *İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I*, İ.B.B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İst., 1999; Ahmet Kala, "Esnaf" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. II, s. 426-428.

4 TOPRAK, Zafer, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İst., 1985, s. 1345; PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, Gerçek Yay., İst., 1988, s. 228; Adnan GİZ, "İstanbul'da İlk Sınai Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805," *İSOD*, s. 25, 15 Ocak 1968, s. 25.

5 ÖNSOY, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 198, s. 37-47.

6 ÖNSOY, *age.*, s. 260; PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Yurt Yay., s. 123.

7 TÖKİN, İsmail Hüsrev, "Türkiye'de sanayi," *İktisadi ve İçtimai Türkiye*, c. III, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yay., Ank., 1946, s. 8.

8 Bkz. KÜÇÜKERMAN, Ö., *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika "Feshane" Defterdar Fabrikası*, Sümerbank Yay., Ank., 1988; KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi," *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İst., 1981, s. 519-605; BATUR, A. - BATUR, S., "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümâyûnlar," I. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri, İTÜ 14-18 Eylül 1981, c. 3, İst., 1981, s. 331-341.

9 Bkz. ÖNSOY, *age.*, s. 51; ÖZTÜRE, A., *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, Celtüt Matb., İst. 1981.

10 Bkz. KÜÇÜKERMAN, Ö., *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yay., Ank., 1987; BATUR, A. - BATUR, S., *age.*, s. 334, 335.

11 GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları," Hakkı Dursun YILDIZ (Hazırlayan), *150. Yılında Tanzimat*, TTK. Yay., Ank., 1992, s. 235-236.

12 KÜÇÜKERMAN, Önder, *Türk Giyim Sanayiinin Tarihsel Kaynakları*, GSD Dış Ticaret A.Ş. Yay., İst., 1996, s. 233.

13 ÖKÇÜN, Gündüz; *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiği*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara, 1997, s. 4.

14 ÖKÇÜN; *age.*, s. 5.

15 ÖKÇÜN, Gündüz, (Yayına Hazırlayan); *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, A.Ü.S.B.F yay., Sevinç Matb., Ank., 1971, s. 17.

16 TEZEL, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950*, Yurt yay., Ank., 1986, s. 95.

17 *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK. Yay., Ank., 1994.

18 Bkz. QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yay., İst., 1999.
19 AYATA, Sencer, Kapitalizm ve Küçük Üreticilik,: Türkiye'de Halı Dokumacılığı, Yurt Yay., Ank., 1987, s. 38.
20 AYATA, *age.*, s. 33.
21 PAMUK, Şevket, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913, Yurt Yay., Ank., 1984, s. 53.
22 DUMOND, Paul, "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar," *Toplum ve Bilim*, sa.,3, s. 31-50.
23 QUATAERT, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yay., İst. 1908, s. 113.
24 FARAQHI, Suraiya, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yay.,İst., 1994, s. 343-344.
25 KOÇ, Yıldırım, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, Ataol Yay., İst., 1992, s. 68.
26 BARKAN, Ömer Lütfi, "XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu," *Sosyal Siyaset Konferansları, Ondördüncü Kitap*, İst. 1963, s. 21-36.
27 Bkz. Ahmet REFİK, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul, 1931.
28 NAİM, Ahmet, *Zonguldak Havzası: Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar*, İst., 1934, s. 9-15.
29 ÖKÇÜN, Gündüz, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları," *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*, Ank., 1969, s. 801.
30 MAKAL, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi Yay., Ank., 1997, s. 160.
31 VARLIK, Bülent, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme-Deneme," *Ekonomik Yaklaşım*, c. 2, sa. 1, 1981, s. 191-210.
32 *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz Yay., İst., 1974, s. 129.
33 KARPAT, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1985, s. 218.
34 Paul DUMOND'dan aktaran Yavuz Selim KARAKIŞLA, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923," *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yay., İst., 1998, s. 51.
35 BAYDAR, Oya, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi I*, Infograph, Frankfurt a Main, 1982, s. 63.
36 Stefan VELİKOV"dan aktaran Yavuz Selim KARAKIŞLA, agm., s. 51.
37 MAKAL, *age.*, s. 162.
38 1865-1923 Sosyal Sigorta düzenlemelerinin tamamı için bkz., Eyüp Sabri KALA, "Osmanlılar'da Sosyal Güvenlik Sosyal Sigortalar 1865-1923," Y. Lisans tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Çal. Ekon. Anabilimdalı, İst., 1992.
39 *Düstur-u Askeri*; s. 159-180.
40 *Düstur*; I. tertip, c. 5, s. 337-343.
41 *Düstur*; I. tertip, c. 6, s. 327-328.
42 *Düstur*; I. tertip, c. 5, s. 728-731.
43 *Düstur*; I. tertip, c. 5, s. 744-757.
44 *Düstur*; I. tertip, c. 8, s. 349-368.
45 *Düstur*; II. tertip, c. 1, s. 694-716.

46 *Düstur*, II. tertip, c. 7, s. 130-131.
47 *Düstur*, I. tertip, c. 4, s. 456-465.
48 *Düstur*, I. tertip, c. 3, s. 554-561.
49 *Düstur*, Zeyl , s. 62-81.
50 *Düstur*, I. tertip, zeyl.4, s. 8-31.
51 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 46-55.
52 *Düstur*, I. tertip, c. 5, s. 237-245.
53 *Düstur*, I. tertip, Zeyl.4, s. 82-86.
54 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 717-728.
55 *Düstur*, I. tertip, c. 7, s. 50-57.
56 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 77-80.
57 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 226-239.
58 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 666-673.
59 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1500-1511.
60 *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 272-274.
61 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 717-728.
62 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1386-1388.
63 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1368-1376.
64 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 77-80.
65 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 107-109.
66 *Düstur*, II. tertip c. 2, s. 226-239.
67 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 211-227.
68 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 50-56.
69 Eyüp Sabri Kala, Y. Lisans Tezi, s. 65-67.
70 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 717-728.
71 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1368-1376.
72 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 107-109.
73 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 227-249.
74 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 50-57.
75 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 211-227.
76 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 107.
77 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1372.
78 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 108.
79 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 107.
80 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 238.
81 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 217.
82 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 728.
83 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1372.
84 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 107.

85 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 217.
86 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 55.
87 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 239.
88 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 107.
89 *Düstur-u Askeri*, s. 155-180.
90 *Düstur*; I. tertip, c. 5, s. 728-731.
91 *Düstur*; I. tertip, c. 8, s. 349-368.
92 *Düstur*; II. tertip, c. 1, s. 694-716.
93 *Düstur*; II. tertip, c. 1, s. 324-325.
94 *Düstur*; II. tertip, c. 7, s. 595.
95 *Düstur*; I. tertip, c. 4, s. 456-465.
96 *Düstur*; I. tertip, c. 3, s. 554-561.
97 *Zeyl-i Düstur*; no.3, s. 62-81.
98 *Zeyl-i Düstur*; no.4, s. 8-34.
99 *Zeyl-i Düstur*; no.4, s. 82-86.
100 *Düstur*; I. tertip, c. 5, s. 237-245.
101 *Düstur*; I. tertip, c. 6, s. 46-55.
102 *Düstur*; II. tertip, c. 1, s. 666-673.
103 *Düstur*; II. tertip, c. 9, s. 14-15.
104 *Düstur*; I. tertip, c. 6, s. 1500-1511.
105 *Düstur*; I. tertip, c. 7, s. 130-131.
106 *Düstur*; I. tertip, c. 8, s. 77-109.
107 *Düstur*; II. tertip, c. 2, s. 226-239.
108 *Düstur*; II. tertip, c. 2, s. 426.
109 *Düstur*;II. tertip, c. 4, s. 310-311.
110 *Düstur*; II. tertip, c. 6, s. 640-641.
111 *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 14-15.
112 *Düstur*; I. tertip, c. 6, s. 717-728.
113 *Düstur*; I. tertip, c. 6, s. 1386-1388.
114 *Düstur*; I. tertip, c. 6, s. 1368-1876.
115 *Düstur*; I. tertip, c. 8, s. 77-109.
116 *Düstur*; II. tertip, c. 2, s. 211-227.
117 *Düstur*; II. tertip, c. 9, s. 724.
118 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 222.
119 *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 1386.
120 *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 667.
121 *Düstur*, II. tertip, c. 4, s. 310.
122 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 215.
123 *Düstur-u Askeri*, s. 155-180.

124 *Düstur-u Askeri*, s. 182-195.
125 *Düstur*, I. tertip, c. 5, s. 432-443.
126 *Düstur*, I. tertip, c. 5, s. 728-731.
127 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 349-368.
128 *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 694-716.
129 *Düstur*, I. tertip, c. 4, s. 456-465.
130 *Düstur*, I. tertip, c. 3, s. 554-561.
131 *Zeyl-i Düstur*, No.3, s. 62-81.
132 *Zeyl-i Düstur*, No.4, s. 8-34.
133 *Zeyl-i Düstur*, No.4, s. 82-86.
134 *Düstur*, I. tertip, c. 5, s. 237-245.
135 *Düstur*, I. tertip, c. 1, s. 933-934.
136 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 46-55.
137 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 717-728.
138 *Düstur*, I. tertip, c. 7, s. 130-131.
139 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 77-109.
140 *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 666-673.
141 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 226-239.
142 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1500-1511.
143 *Düstur*, II. tertip, c. 4, s. 310.
144 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 717-728.
145 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1286-1288.
146 *Düstur*, II. tertip, c. 2, s. 211-227.
147 *Düstur-u Askeri*, s. 170.
148 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 720.
149 *Düstur-u Askeri*, s. 188, Düstur, I. tertip, c. 3, s. 557, Zeyl-i Düstur, no.4, s. 65, Düstur, I. tertip, c. 5, s. 243, Düstur, I. tertip, c. 6, s. 53.
150 *Düstur*, I. tertip, c. 5, s. 351, Düstur-u Askeri, s. 170.
151 *Düstur-u Askeri*, s. 170, Düstur, I. tertip, c. 3, s. 556.
152 *Düstur-u Askeri*, s. 170.
153 *Düstur*, I. tertip, c. 8, s. 356.
154 *Zeyl-i Düstur*, no.4, s. 22; Düstur, I. tertip, c. 6, s. 728.
155 Mazul, azledilmiş, işinden çıkarılmış anlamındadır. Mazuliyet ise, mazullük, azledilmiş olma, işinden çıkarılmış olma anlamındadır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Doğuş Matb., Ank., 1978, s. 705.
156 *Düstur*, I. tertip, c. 3, s. 554-561.
157 *Zeyl-i Düstur*, c. , s. 63-80.
158 *Zeyl-i Düstur*, c. 4, s. 8-35.
158 *Zeyl-i Düstur*, c. 4, s. 82-86.

160 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1143-1145.
161 *Düstur*, I. tertip, c. 1, s. 634-637.
162 *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 666-673.
163 *Düstur*, II. tertip, c. 4, s. 310.
164 *Düstur*, II. tertip, c. 4, s. 89.
165 *Düstur*, II. tertip, c. 6, s. 640.
166 *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 82-83.
167 *Düstur*, II. tertip, c. 9, s. 495-496.
168 Düstür, I. tertip, c. 3, s. 556.
169 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1144; *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 634.
170 *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 635
171 *Düstur*, I. tertip, c. 6, s. 1145.
172 *Düstur*, II. tertip, c. 1, s. 635.

Cevat Kara

SÂTI BEY YÖNETİMİNDE İSTANBUL DÂRÜLMUALLİMÎNİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇAĞDAŞ EĞİTİM BİLİMLERİNİN GELİŞİMİNDE ETKİSİ

Osmanlı eğitim tarihi açısından 1908 Jön Türk ihtilali önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Devrimle birlikte çeşitli siyasi gruplarda ve aydın çevrelerde eğitim konusunda, neredeyse hiçbir diğer alanda bu yoğunlukta rastlanması mümkün olmayan bir yenilikçi ruh kendisini göstermeye başlamıştır. Aynı zamanda neredeyse hiçbir diğer alanda, eğitim konusunda olduğu gibi farklı görüşler birbiriyle çarpışmamış, bu yoğunlukta tartışmalar belirmemiştir. Ücretsiz zorunlu temel eğitime geçiş, resmi müfettişlerin her tür eğitim kurumunu teftiş etme yetkisi, eğitim kurumları arasında önceliğin temel eğitime mi, yoksa orta dereceli okullara mı verilmesi gibi sorular, ikinci meşrutiyet döneminin (1908-1918) en önemli siyasi gücü olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) dahi ortak görüş oluşturamadığı önemli hususları teşkil etmiştir. Reformlar arzulanan hızda ilerleyememiş, dönemin etkili eğitim bakanlarından Emrullâh Efendi (1858-1914)[1] bunun başlıca nedenlerini, genel idarede devrim sonrası yaşanan karmaşada, iki yasama dönemi süresince beş maarif nazırının değişmesinde ve Maarif Nezaretinde yaşanan personel sorunları ile birlikte bakanlığın yeniden yapılanması çabalarında görmüştür.[2] Ancak 1913'ten sonra ittihatçı üçlünün yönetimi ele geçirmesi ve Ahmed Şükrü Bey'in[3] (1874-1926) yaklaşık dört yıl aralıksız Maarif Nazırlığı görevinde bulunmasıyla birlikte geniş kapsamlı reformlar ve önemli yasaların çıkması nihayet mümkün olmuştur. Bunların arasında özellikle dikkati çeken yenilik, kız ve erkek çocukların ücretsiz altı yıllık temel eğitimini zorunlu kılan 1913 tarihli geçici temel eğitim yasası olmuştur.[4]

Dönemin eğitim sorunlarının başında hiç süphesiz öğretmen, özellikle vasıflı öğretmen eksikliği gelmektedir.[5] Zorunlu temel eğitimi uygula-

maya geçirmeyi amaçlayan meşrutiyet rejimi için bu sorunu çözmek dönemin eğitim politikalarının başında gelmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1908, 1909 ve 1913 tarihli siyasi programları da bu konunun önemine değinmektedir ve yeni dârülmuallimînlerin, yani öğretmen okullarının yapımını, öğretmenlik mesleğinin cazibesini, atama, kariyer ve maaş gibi yeni hukuki düzenlemelerle artırılmasını ve branş öğretmenliğinin hayata geçirilmesini öngörmektedir.[6]

Bu çerçevede atılan ilk ve en önemli adım, dönemin en gözde ve kıdemli öğretmen yetiştirme kurumu olan, İstanbul Dârülmuallimîn[-i Âlî]'sinin (İstanbul Yüksek Erkek Öğretmen Okulu) başına yeni müdür olarak Mustafâ Sâtı el-Husrî'nin (1880-1969) Mayıs 1909'da getirilmesi olmuştur. O zamana dek fazla tanınmayan Sâtı Bey, eski öğretmeni Maarif Nazırı, Mustafâ Nâil Efendi[7] (1861-1922) tarafından olağanüstü yetkilerle bu göreve atanmıştır. 25 Mart 1912'de[8] bu görevden ayrılışına dek, çalışma arkadaşları ile birlikte yaklaşık üç yıl içerisinde İstanbul Dârülmuallimînini, Osmanlı eğitim sisteminin reform merkezi haline getirmekle kalmamış, ayrıca değişik ülkelerden gelen yabancı öğrencilerin de yetiştirilmesiyle öğretmen eğitiminin ve eğitim bilimlerinin ülke sınırlarının dışında da gelişmesi ve modernleşmesinde kayda değer katkılarda bulunmayı başarmıştır.[9] Sâtı Bey'in önemi, sadece öğretmenlerin mesleki eğitiminin çağdaş bir düzeye getirilmesinde değil, özellikle Dârülmuallimîndeki çalışmaları ile Osmanlı Devleti'nde ilk kez kurumsallaşmış bir eğitim bilimlerine yönelik kuramsal (nazarî) ve uygulamaya dönük (amelî ve tatbîkî) araştırmalar ve çalışmalar için temel adımları atmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Dârülmuallimînde Sâtı Bey tarafından hayata geçirilen uygulamalar sayesinde, İstanbul'dan yola çıkılarak, çeşitli pragmatik ve ustaca akıl edilmiş yöntemler vasıtasıyla, tüm ülkenin kamu eğitim sisteminin pedagojik anlayışı silbaştan düzenlenmeye çalışılmış ve bu yönde önemli başarılar elde edilmiştir.

Bu makalede, bir yandan Sâtı Bey döneminde İstanbul Dârülmuallimîninde en önemli kurumsal ve yapısal değişikliklerle birlikte eğitim bilimi ve öğretim yöntemleri alanında yenilikler ve bunların özellikleri tanıtılacak, diğer yandan ise bu çalışmaların kısa ve uzun vadede etkilerinin bir

değerlendirilmesi sunulmaya çalışılacaktır.[10] Çalışmanın temel kaynağını, Sâtı Bey'in teşebbüsü ve yönetiminde, Dârülmuallimînin öğretim kurulunun (heyet-i talîmîye) Maarif Nezareti adına yayınlamaya başlattığı "Tedrîsât -ı İbtidâîye Mecmûası" (bundan sonra: TİM ve TM) oluşturmaktadır. Dergi Şubat 1910 ve Mart 1926 arasında 69 sayı olarak yayınlanmıştır.[11] TİM Osmanlı Devleti'nde çıkan ilk eğitim bilimi dergileri arasına girmenin yanında, ülkede yayınlanan ilk resmi öğretmen meslek ve uzmanlık dergisi olma özelliğini taşımakta ve düşünce tarihimiz açısından da çok yönlü ve canlı bir kaynak teşkil etmektedir.

Sâtı Bey'in Eğitim Politikası ve Eğitim Bilimleri Hakkında Temel Düşünceleri

Sâtı Bey ülkedeki yeni anayasal düzen ve ona bağlı reformların olduğu gibi, Osmanlılık düşüncesinin de genç ve heyacanlı bir savunucusu idi. Sâtı Bey'e göre Osmanlı Devleti'nde siyasi ve idari bir inkılap gerçekleşmişti. Bu "şehrâh-ı terakkide" ilerlemeye engel olan "burc-ı istibdâdı" yıkmıştı. Fakat bu sadece bir ilk adımı teşkil etmekteydi ve kesinlikle yeterli değildi. "Temmûz ve Nisân inkılâbları" istibdadın en büyük yardımcısı olan cehalete karşı birşey yapamamıştır. Asıl devrimi gerçekleştirmek için yeni bir inkılap, bir ahlaki, bir fikri, daha doğrusu bir inkılâb-ı ictimâî, yani toplumsal bir inkılap gerekmektedir. Bu devrimi de Sâtı Bey'e göre fedakâr "muallim orduları" gerçekleştirecektir ki, bu sadece okullar vasıtasıyla değil, okul dışında halkı aydınlatarak da gerçekleştirilmelidir.[12]

Sâtı Bey de aynı Maarif Nazırı, Mustafa Nâil Efendi gibi geniş kitlelere yönelik eğitimin büyük bir savunucusu idi. Bu nedenle ilk eğitim sunan kurumların (ibtidâîye ve rüşdîye) geliştirilmesi ve yeniden düzenlenmesi konuları onun için öncelik taşıyordu.[13] Dârülmuallimînde görev dönemi boyunca gerçekleştirdiği tüm aktiviteler de bunu teyit eder. Sâtı Bey, ilkokulun görevlerini bedensel, zihinsel, ahlaki ve vatani eğitim olarak özetlemektedir.[14] Dolayısıyla, bu amaçlar doğrultusunda okula ve öğretmenlere sadece ülkenin gelişimi ve ilerlemesinde değil, aynı zamanda toplum içinde siyasi birliğin sağlanması ve yeni nesillerin, yeni rejimin ideallerine göre yetiştirilmesi açısından da önemli bir vazife düşmektedir.[15]

Bu dönemde ayrıca, Osmanlı öğretim ve eğitim sisteminin geliştirilmesinde, daha önce yaygın olan fakat uygulanması zor ve yeterince fayda sağlamayan tek tip ülke modellerinden uzaklaşılarak, çok yönlü örnek ve esinlenme kaynakları araştırmak ve tercübe etmek amacıyla da yoğun çaba gösterilmekteydi. Dolayısıyla Sâtı Bey'in yanı sıra çalışma arkadaşlarının birçoğu da, ya daha önceden değişik Avrupa ve Avrupa dışındaki ülkelerde eğitim alanında deneyimler edinmişler ya da Dârülmuallimîndeki görevleri sırasında yurtdışına yoğun araştırma ve öğrenim gezileri gerçekleştirme fırsatını yakalamışlardır.[16] TİM çeşitli bağlamda ve çok sayıda örneklerle bu yönde yoğun bir bilgi akışı olduğunu ve çeşitli ülkelerde eğitim ve eğitim bilimleri alanındaki gelişmelerin ve akımların takip edildiğini, içerdiği detaylı bilgilerle göstermektedir. Çoğu modern Osmanlı kurumlarında olduğu gibi eğitim alanında da geleneksel olarak güçlü bir konuma sahip Fransa modelinin etkisinin, belirgin bir şekilde azalması bu çabaların sonucu olmuştur diyebiliriz.

Bu dönemde, Dârülmuallimînin içinde ve dışında gerçekleşen çok sayıda etkinlikler ve yazılar, artık birçok eğitimcinin pedagojik sorunları çok yönlü ve ülke gerçekleriyle daha uyum içinde görmeye başladıklarını ve böylelikle yabancı modelleri körü körüne kopya ve taklit etmeye yanaşmadıklarını hatta bu tür bir yaklaşımı reddettiklerini göstermektedir. Ayrıca Sâtı Bey gibi eğitimciler yurtdışındaki eğitim sorunları ile ilgili gelişmeleri ve tartışmaları izlemekle kalmayıp, gerektiğinde onlara karşı belirli bir eleştirel tutum da sergilemektedirler.[17]

Dârülmuallimîn müdürü olarak Sâtı Bey, görevde bulunduğu okulun kurumsal yapısının yanı sıra bu okulda sunulan eğitimde, uygulanacak ve işlenecek pedagojik metodları ve öğretim yöntemlerini de belirlemiştir. Bunlar sadece İstanbul'da Dârülmuallimîn için değil, bunun dışında ülkede bulunan diğer kamu öğretmen yetiştirme kurumlarıyla birlikte tüm devlet okulları için de temel ilkeler oluşturmaktaydı. Sâtı Bey'in ve Dârülmuallimînin eğitim doğrultusu Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Friedrich Wilhelm Fröbel (1782-1852), Johann Heinrich Pestalozzi (1747-1827)[18] ve Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sı eğitiminin büyük reformisti Ferdinand Buisson'dan[19] (1841-1932) çok etkilenmiştir. Sâtı Bey ve "yeni" atılımları Isına-

yıl Hakkı [Baltacıoğlu] gibi bazı çağdaşlarınca, hayalci, "koyu entelektüalist," zamanının gerisinde ve hatta bazı konularda "antipedagojik" bulunulsa bile,[20] bu çabaların önemini küçümsemek de katiyen mümkün değildir: Unutulmamalıdır ki, ileride gösterilmeye çalışılacağı gibi, bu dönemde Osmanlıda ilk kez öğretmen eğitiminde çağdaş eğitim bilimleri ve öğretim metodları tanıtılmış ve uygulanmıştır. Öğretmen adaylarının bu sayede hem iyi bir uzmanlık eğitimi görmeleri sağlanmış, hem de edindikleri bu bilgileri ileride görevde bulunacakları okullarda yaymalarına çalışılmış ve bu yolda önemli başarılara imza atılmıştır.

"Yeni Dârülmuallimîn'de" Başlatılan Çalışmalar ve Reformlar

Mart 1848'de (h. 1264) İstanbul'da Dârülmuallimîn(-i Rüşdîye)'nin kurulması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin modern eğitim yapılanmasıyla oluşan öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere ilk öğretmen okulu faaliyete geçirilmiştir. Bu kurum sadece yeni kurulmuş olan rüşdîyeler[21] için öğretmen yetiştirmeye hizmet ediyordu. Kasım 1868'de küçük yaştaki erkek çocuklarının eğitildiği okullara öğretmen yetiştiren Dârülmuallimîn-i Sıbyân'ın[22] kuruluşu bunu izlemiştir. 1870 (h. 1287) başında da kız çocuklarının ibtidâîye ve rüşdîye okullarında eğitimi için bayan öğretmenler yetiştirmek amaçlı iki dereceli Dârülmuallimât kurulmuştur. Kısa bir süre içerisinde, başkentte mevcut öğretmen yetiştirme kurumlarının, tüm ülkenin öğretmen gereksinimini karşılamaktan çok uzakta olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle 1874'te taşra merkezlerine ilkokul öğretmenleri yetiştirmek için Taşra Dârülmuallimîn-i Sıbyânları[23] açılmaya başlamıştır. 1877'de İstanbul Dârülmuallimîni, Dârülmuallimîn-i Kebîr/Âlî adı altında üç bölümlü (sıbyân/ibtidâîye, rüşdîye ve idâdî)[24] bir kurum haline dönüştürülmüştür. Jön Türklerin devrimine, bilhassa Sâtı Bey'in görevine başlamasına dek, geniş ölçüde bu şekilde muhafaza edilen[25] Dârülmuallimîn, Maarif Nezâretine bağlı tüm modern genel eğitim kurumlarının ihtiyacına uygun öğretmen yetiştirmeye hizmet etmektedir.[26]

Sâtı Bey'in Dârülmuallimîndeki yaklaşık üç yıllık görevi süresince, onun ve çalışma arkadaşlarının yapmış oldukları çalışmalar ve uygulamaya soktukları reformlar çok yönlü ve oldukça kapsamlı olduklarından, bu ma-

kale çerçevesinde bu etkinlikler dört gruptan oluşan bir sınıflandırmaya tabi tutulmaya çalışılmıştır:

Bunlar 1) öğretmenliğin bir meslek olarak gelişmesi, cazibesinin ve saygınlığının artırılması, 2) vasıflı öğretmen yetiştirmek için gerekli kurumsal ve eğitsel altyapının hazırlanması, 3) çağdaş eğitim biliminin ve öğretim yöntemlerinin geliştirilmesi, öğretmen ve öğretmen adaylarının bu usullere göre yetiştirilmesi ve bunların Osmanlı eğitim sisteminde yayılması için çaba harcanması, 4) Dârülmuallimînde yapılan çalışmaların yayılması, daha kalıcı ve verimli hale getirilmesi için ilköğretime yönelik bir meslek ve alan dergisinin çıkarılmasıdır.

Öğretmenlik Mesleğini Geliştirme ve İtibarını Artırma Çabaları

Dârülmuallimînin yeni müdürünün göreve başladığı esnada, ülkede öğretmenlik mesleğinin durumu hiç de iç açıcı değildi. Öğretmenlerin sadece küçük bir kısmı Dârülmuallimîn mezunlarından oluşmaktaydı. Taşrada bulunan Dârülmuallimînlerde görevli öğretmenlerin önemli bir sayısı öğretmen okullarında eğitim görmemiş kişilerden oluşmaktaydı. Öğretmenlilk mesleğinin eksik cazibesinden dolayı öğretmenliği icra edecek aday bulmakta dahi zorluk çekilmekteydi. Öğretmenlik bu dönemlerde daha çok bir ek gelir kaynağı olarak yürütülmekte ve tek başına geçim için yeterli maddi kaynak sağlamamaktaydı. Dahası öğretmenlik iş güvencesi, emeklilik beklentisi, dolayısıyla gelecek garantisi olmayan bir uğraştı.[27] Bu sorunun üstesinden gelmek amacıyla başvurulan girişimlerden en önemlisi, İstanbul'daki üç basamaklı öğretmen yüksekokulunun başına, bu kurumu ve dolayısıyla öğretmen eğitimini yeniden düzenlemesi için Sâtı Bey'in getirilmesi olmuştur.

Sâtı Bey bu önemli sorunla mücadele için, Dârümuallimînin çabalarının merkezine, öğretmenlik mesleğinin konumunun yükseltilmesi, öğretmenlik mesleğinin bilhassa maddi açıdan cazip hale getirilmesiyle birlikte, sosyal prestijinin de artırılmasını koymuştur. Sâtı Bey göreve başlar başlamaz öğretmen eğitimi konusunda temel tutumunu hemen açık bir şekilde göstermiştir. Onun göreve gelişinden kısa bir süre önce öğretmen açığını acilen kapatmak için giriş sınavı yapılmaksızın öğrenci olarak

alınmış olan, çoğu medrese mezunu 900 adayı Sâtı Bey bir sıkı sınava tabi tutmuş ve aralarından sadece 150'sini Dârülmuallimînde eğitim görmeye kabul etmiştir.[28] Benzeri bir yaklaşımla Dârülmuallimîn öğretmen kadrosunun üç üyesi hariç tüm diğer üyelerinin yerine genç ve yetenekli öğretmenler getirmiştir.[29] Bu örneklerin de gösterdiği gibi, Sâtı Bey, çalışmalarında daima nicelikten çok niteliğe önem vermekteydi. Dolayısıyla, Dârülmuallimînin çalışmalarında nitelikli mesleki eğitim sunmaya her şeyden daha fazla öncelik verilmiştir. Bir öğretmenin yetiştirilmesinde en önemli nitelik unsurları ise, kâfi derecede mesleki ve öğretim yöntemlerini içeren eğitimin sunulmasıdır.[30] Dârülmuallimînin birincil önceliği dolayısıyla Sâtı Bey'in tabiri ile öğretmenden (muallim) ziyade bir mürebbî, bir eğitici yetiştirmek olmuştur. Sâtı Bey için öğretmenlik, doktorluk, avukatlık gibi bir hüner, bir sanatdır. Bu mesleğin de diğerleri gibi "husûsî usûlleri, husûsî kâideleri vardır." Bilgi edinmek tek başına yeterli değildir, asıl önemli olan bu mesleğin öğretimine yönelik ciddi bir eğitim süreci geçirmektir ve bu da, Sâtı Bey'in tabiriyle "Yeni Dârülmuallimînde" meslek eğitiminin ana temelini oluşturmaktadır.[31]

Sâtı Bey, öğretmenlerin tüm ilgilerini okuldaki işlerine verebilmeleri için, geçimlerini sağlayabilecekleri düzeyde maaş sağlanmasına büyük önem göstermiştir. Bu nedenle çalışma arkadaşlarının yarım kadrolarını tam kadroya dönüştürmüştür.[32] Sâtı Bey, aynı düşünceyi öğrencileri de kapsayacak şekilde geliştirerek, Dârülmuallimîni 1910/1911 ders yılında 220 kişi kapasiteli yatılı okul (leyli) olarak genişletmiştir. Bu uygulamayla, özellikle çoğunluğu varlıksız ailelerden gelen, ilkokul öğretmenliği (ibtidâiye) bölümü öğrencilerinin geçim sıkıntısı yüzünden dikkatlerinin dağılmaması ve kendilerini tamamen öğrenimlerine odaklamaları amaçlanıyordu.[33]

Sâtı Bey için öğretmenlik mesleği her şeyden farklı ve önemli bir konuma sahiptir. O'nun görüşlerine göre ülkenin birliği ve kalkınması öğretmenlere bağlıdır. Bu hissi öğretmen ve öğretmen adaylarında da uyandırmak amacıyla sayısız konferans ve makalelerinde, onlara "muallim ordusu"nun birer neferleri olduklarını anlatmaya çalışır ve onların da bu bilinçle hareket etmelerini bekler. Bir mezuniyet töreni konferansında şöyle der:

"Askerî ordularımız [...] son iki sene zarfında kişver-i hürrîyet ve meşrûtîyeti feth etdiler. Şimdi artık muzafferiyât ve futûhât sırası muallim ordularına gelmişdir [...] bugün bütün Osmânlılar enzâr-ı ümîdini size tevcîh etmişdir; sizin muvaffakîyetlerinize intizâr ediyor, sizin muzafferîyetlerinizi alkışlamağa hâzırlanıyor. Bu intizârları, bu ümîdleri boşa çıkarmayınız; yed-i idârenize alacağınız mektebleri hakîkî bir menba-i feyz, hakîkî bir menba-i irfân hâline getiriniz. Orada öyle bir havâ-yı manevî ihdâs ediniz ki: onu teneffüs eden fikirler tenevvür, kalbler tasaffî etsin; oraya giren evlâdı vatan oradan çalışkan azimkâr birer âdem-i münevver ve hamîyetli birer Osmânlı olarak çıksın."[34]

Bunların dışında Dârülmuallimîn tarafından yayınlanan ciddi bir meslek ve alan dergisi olan *TİM*'de, öğretmenlik mesleğinin konumunun pekiştirilmesinde ve saygınlığının artırılmasında şüphesiz önemli katkı sağlamıştır.

Öğretmen Eğitimi için Kurumsal ve Eğitsel Altyapının Hazırlanması

Sâtı Bey'e göre, öğretmen adaylarının nitelikli bir eğitimden geçebilmeleri için iyi düzenlenmiş kurumsal ve mekânsal koşullar ve kendisine verilecek kâfi derecede yönetim yetkisi çok önemli idi. Dârülmuallimînin üç bölümünün (ibtidâîye, rüşdîye ve âlî[35]) tümü onun yönetiminin altına girmesi de bu gereksinimin hayati bir parçasıydı.[36] Bu yönde çok önemli bir başarıyı Sâtı Bey, önce geçici olarak, sonra da tamamen kapatılan ve talebeleri Dârülfünûna gönderilen Dârülmuallimînin Âlî bölümünü 1911'de yeniden açtırtma ve kendi yönetimi altına almayla başarmıştır.[37]

Dârülmuallimînin, vazifesinin doğurduğu gereksinimlere uygun, işlevsel olduğu kadar temsil gücüne sahip bir binaya yerleştirilmesi, artık bu kurumda hâkim yeni anlayışa göre aynı derecede önem taşıyordu. Bu nedenle Dârülmuallimînin eski Serasker Sâib Paşa'nın hiç uygun olmayan Fatih/Çarşamba'daki ahşap konağından, 1886'da inşa edilmiş, daha önce Lîsân Mektebi ve Mekteb-i Hukûk binâsı olarak hizmet görmüş, Cağaloğlu'ndaki taş binaya taşınması, yeni müdürün ilk girişimlerinden biri

oldu. Zamanımızda "Anadolu Moda Tasarım Meslek Lisesi" olan bu yeni okul binası da büyüklük ve kapasite açısından aslında hâla yeterli değildi.[38] Dolayısıyla bu bina, Sâtı Bey tarafından ısrarla talep edilen Çapa'da inşa edilecek olan yeni okul yapısı tamamlanana kadar geçici bir çözüm olarak kullanılacaktı.[39]

Sâtı Bey göreve geldiğinde, "eski Dârülmuallimîn" çok kötü durumdaydı. Sadece modern bir öğretmen eğitimi için ihtiyaç duyulan donatımdan değil, gerekli olan en basit altyapıdan bile yoksundu.[40] Buna karşılık "yeni Dârülmuallimîn"de, hem okulun düzenli dış ve iç görünüşüne, hem de eğitim için gerekli donatıma,[41] özellikle de her seviyede öğretmen adayının deneysel, analitik ve uygulamaya yönelik eğitimine çok değer veriliyordu. Bu nedenle Dârülmuallimîn bünyesine, bu kurumun en önemli yeni unsuru haline gelen Uygulama Okulunun (Tatbîkât Mektebi) –Dârülmuallimîn öğretmen adaylarının pratik deneyim sağlayabildiği, Dârülmuallimîne bağlı bir ilköğretim okulu– dışında bir konferans salonu, bir münâkaşa salonu, bir marangozhane,[42] fizik ve kimya dersi için bir laboratuvar, bir kütüphane ve hatta bir okul müzesi[43] dahil edilmiştir. Bu bölümler ayrıca derslerde faydalanılması maksadıyla bilimsel ve didaktik araç ve gereçlerle donatılmış, hatta bunların bir kısmı eğitim çerçevesinde, öğrenciler ve öğretmenler tarafından el işleri dersinde üretilmiştir.[44] Tedarik edilen zengin eğitim donatımının yol açtığı ek maddi yükü karşılamak amacıyla Sâtı Bey, zaten pedagojik görüşüne uymayan 10-15 denetim görevlisini (mubassır) işten çıkarmış ve onlar için öngörülen bütçeyi bu amaca aktarmıştır. Sâtı Bey, mubassırlığa karşıydı, çünkü onun pedagojik anlayışına göre öğrencilere bireysel görev ve sorumluluk bilincinin verilmesi, Osmanlı okullarında temel bir eğitim yaklaşımını oluşturmalıydı. Bunun için öğrencilerine "kendi kendini idâre usûlü" uyguluyordu ve özel denetim görevlileri ile öğrencilerin gözetlenmesi ve kontrolüne kesin olarak karşı idi.[45]

Dârülmuallimînde bir başka kurumsal yenilik, Fransa'da kısa dönem önce başlatıldığı şekilde, Osmanlı ilkokullarında da para biriktirme ve yardım kasalarının (teâvün ve tasarruf sandığı) kurulması ve bu uygulamanın yayılması için çaba gösterilmesiydi. Bu sandıklar bir yönden ilkokul çocuklarını küçük yaştan itibaren para biriktirmeye ve sermaye oluşturmaya

alıştıracak, diğer yandan da düşkün ve muhtaç olanların desteklenmesinde katkı sağlayacaktı. Tasarruf yoluyla bireysel sermaye biriktirmek, gelecek kuşakların ekonomide etkinliğini artıracak ve böylelikle toplumsal devrime (inkılâb-ı ictimâîye) bir katkıda bulunmalarını sağlayacaktı.[46]

Genel Eğitimde Çağdaş Eğitim Biliminin ve Öğretim Yöntemlerinin Geliştirilmesi

Ders Programında Değişiklikler

Bu dönemin en önemli değişiklikleri şüphesiz öğretmen adaylarının girdiği derslerin, bilimsel ölçütlere ve modern öğretim yöntemlerine başvurularak yeniden düzenlenmesi oldu. Dârülmuallimînde bu yeniliğe Sâtı Bey'in teşebbüsü ile başlanılmıştır. Bu zamana dek, değil kamu okullarında, öğretmen eğitiminde bile modern eğitim ve öğretim yöntemleri nerdeyse hiç tanınmadığından, zorunlu olarak bu kurumun eğiticilerinin aynı anda iki ayrı yoldan ilerlemeleri gerekiyordu. Bir yandan, Dârülmuallimînde öğretmen adaylarına verilen dersler yeniden düzenlenip bunlara uygun eğitim ve öğretim yöntemleri geliştirilirken, diğer yandan da ülkenin değişik bölgelerinde görevde bulunan mevcut ve geleceğin öğretmenlerine ileride okullardaki görevleri esnasında verecekleri her ders için ayrı ayrı öğretim ve eğitim yöntemleri ve teknikleri geliştirmek ve bunları onlara aktarmak gerekiyordu. Sadece ayrıntılı ders programları değil, aynı zamanda her dersin düzenlenmesinde başvurulacak öğretmen el kitapları da mevcut olmadığından, Dârülmuallimîn öğretim görevlilerinin yoğun bir öncü çalışmayla çok kısa sürede uygun konseptler yaratması gerekiyordu.[47] Akıllı ve pragmatik bir sistem sayesinde, ayrıca hâlihazırda mesleklerini icra eden öğretmenlerin mesleki bilgilerinin artırılması ve geliştirilmesiyle, onların da çağın eğitim gereksinimlerine uygun hale getirilmesine çalışıldı. Sâtı Bey bu noktada eğitim ve öğretim yöntemlerinin teorik olarak öğretilmesinin yanında değişik uygulama derslerinde de pratik olarak tecrübe edilmesine azami önem göstermiştir.

Dârülmuallimînde, öğretmen yetiştirilmesinde uygulamaya sokulan değişikliklerin başında yeni bir müfredatın hazırlanması gelir. Yeni ders planına göre ilköğretim öğretmenliği bölümünün ibtidâîye şubesi eği-

tim süresi iki yıldan üç yıla, rüşdîye şubesi ise ibtidâîye eğitimine ilaveten bir yıl daha eklenerek toplam iki yıldan dört yıla çıkartılmıştır.[48] Yeni müfredatın en önemli unsurları, öğretmen eğitiminin son yılının ağırlıklı olarak meslek ve uygulama sınıflarında (meslek ve tatbîkât sınıfı) gerçekleşmeye başlamış olmasıdır.[49] İbtidâîye şubesi "öğretim ve eğitim yöntemleri" (usûl-i tedrîs ve terbîye)[50] dersi daha önceleri ilk iki ders yılında haftada sadece bir saatken, artık iki saate çıkarıldı ve üçüncü yılda da ayrıca üç ders saati eklendi. Rüşdîye sınıfında da aynı ders haftada üç saate yükseltildi. Bunun yanı sıra yeni "uygulamalı öğretim" dersi (tatbîkât-ı tedrîsîye) ibtidâîye şubesinin üçüncü yılında on iki ders saati, rüşdîye sınıfında da haftalık sekiz ders saati olarak uygulanmaya konuldu. Reformla birlikte ayrıca cebir, geometri (hendese), muhasebe (usûl-i defterî), fizik (hikmet), doğa tarihi (târîh-i tabîî) ve resim dersleri ilk defa ibtidâîye şubesi müfredatına alınırken, kimya, vatandaşlık ve ahlak bilgisi (malûmât-ı medenîye [ve ahlâkîye])[51] ve el işleri dersleri de her iki şubenin ders cetveline ilk defa dahil edilmiş oldu. Bu ders programı reformu çerçevesinde ibtidâîye şubesinde Arapça dilbilgisi (Arabça sarf ve nahiv), Farsça (Fârsî) ve eşyâ (hayat bilgisi) dersleri, rüşdîye sınıfında ise Kurân-ı Kerîm ve güzel yazı (hüsn-i hatt) dersleri programdan tamamen kaldırılmıştır. Yeni müfredatta en belirgin değişiklik Türkçe ve bilhassa Fransızca dersinde gerçekleşmiştir. İbtidâîye öğretmenliği eğitimi boyunca görülen toplam haftalık Türkçe dersi beş ders saatinden on iki saate çıkarılırken, rüşdîye sınıfında da üç saatten, dört saate yükseltilmiştir. Fransızca dersi ise ibtidâîye şubesinde bir saatten toplam on dört saate, rüşdîye sınıfında da üç saatten dört saate çıkarılmış oldu. Rüşdîye şubesine geçişin ön koşulu ibtidâîye şubesinden mezun olmak olduğundan, bu program değişikliğiyle birlikte rüşdîye öğretmeni olarak mezun olan bir öğretmenin eğitimi boyunca görmüş olduğu haftalık Türkçe dersi saati onaltıya, Fransızca dersi yekünü ise daha da muazzam bir artışa uğrayarak on sekiz saate yükseltilmiş oluyordu. Fıkıh, hesap, coğrafya ve tarih toplam ders saatleri yeni programla fazla değişikliğe uğramadılar.[52]

Ders cetvelinde bağımsız bir yer almayan müzik (mûsîkî) ve beden eğitimi (terbîye-i bedenîye) dersleri de artık bu yeni programın bir parçası haline gelmişlerdir.[53] Bunlar da resim, el işleri ve diğer uygulamaya yönelik

öğretim unsurları gibi öğleden sonraki ders saatlerinde yapılıyordu[54] veya müzik eğitimi gibi diğer derslerin içine entegre edilmişlerdi.

El işleri dersinin başlatılması zihni (say-ı zihnî) ve bedensel (say-ı bedenî) çalışmayı bir araya getirme ve üretken bir çalışmaya (meşâgil-i sanâî) yönelik ilgiyi uyandırma gayesini takip etmiştir.[55] Amaç, zihni ve bedensel uğraşlar arasındaki toplumsal uçurumu kapatmak ve böylece de ülkenin sanatsal ve endüstriyel kalkınmasına katkıda bulunmak olmuştur. Bu branştaki öğretmen eğitimi iki hedefe yönelikti: Birincisi öğretmenleri bu dersi vermeye donanımlı hale getirmek, diğeri ve belki de daha önemlisi ise, yaklaşık yirmi yıl sonra köy enstitülerinde de gerçekleşeceği gibi, Dârülmuallimîn mezunu öğretmenleri, görevde bulunacakları okullarda eğitim ve öğretim için gerekli araç ve gereçleri (vesâit-i tedrisîye) kendi başlarına üretebilecekleri bir beceriye kavuşturmaktı.[56] Öğretmenlerin bu özel nitelikleri kazanmaları, okulların reformu için sahip olunan kısıtlı maddi olanaklar gerçeği karşısında önemli ve verimli katkıda bulunacağı düşünülmüştür.[57] Ayrıca farklı derslere entegre edilen uygulamalı çalışmalar bilhassa soyut dersleri daha iyi kavrama olanağı sağlamıştır.[58]

El işleri dersine "[...] tabiat ve ahlâk üzerine yaptığı tesirât-ı hasene [olumlu/güzel tesirler] [...]" yüzünden özellikle değer verilmiştir. Sâtı Bey bu bağlamda el işlerinin hem düzeni ve sabrı ("say da intizâm ve devâm"), hem de azmi ve kararlılığı ("cehd ve merâm") artırdığını savunmaktadır. Çünkü öğrencilerin dikkatini ve düzenini geliştiren el işlerinde dikkatsizlik ve düzensizlik çok daha olumsuz ve göze batan sonuçlara yol açmaktadır. Bedensel çalışmanın bu özelliklerinin zihni gelişim üzerinde de büyük bir etki yarattığına inanılmaktadır.[59] Dersin eğlenceli boyutu çocukların konuya olan ilgilerinin uyandırılması ve okula bağlanmaları açısından da büyük bir avantaj olarak görülmüştür.[60]

Dârülmuallimînde el işleri dersinin yanında bir başka sanatsal disipline, resim dersine de önemli bir konum verilmiştir. O da el işleri gibi neredeyse aynı amacı izlemiştir ve sonuçta ülkenin sanayi gelişimine hizmet etmesi amaçlanmıştır. Öğretmen eğitiminde, bu dersin görsel malzeme ve öğretim araçlarının hazırlanmasında didaktik açıdan sunduğu büyük imkânlara bilhassa değinilmiştir.[61]

Sâtı Bey'in döneminde Dârülmuallimîn öğretim programına ilk kez beden eğitimini (terbîye-i bedenîye) dahil edilmiştir ve böylece bu dersin kamu okullarına girişi sağlanmıştır. Sâtı Bey'in beden eğitimine ilişkin genel tasarımı oyun, spor ve jimnastik alanlarını kapsamıştır. Bunların arasında örneğin "bağçe işlemek" de bir spor dalı olarak addedilmiştir. Bu dersin tesisinin temel amacı çocuk ve gençlerin sağlıklarının korunması ve güçlenmesi olmuştur.[62] Sâtı Bey'in konuya ilişkin paylaştığı bilgilerde, bu dersin öğretmen adaylarına öğretiminde "[...] askeri ayak talimlerine [...]" büyük önem verdiklerini ve bu eğitimin ülke okullarına yayılması ile birlikte askeri acemilik eğitiminde de daha az zamana ihtiyaç duyulacağını ilave eder. Osmanlı Devleti'nde çağdaş spor eğitimin kurucusu sayılan ve İsveç yöntemini kullanan Selim Sırrı [Tarcan] ve yardımcısı Ferîdûn Bey'in Sâtı Bey tarafından Dârülmuallimînde ders vermeye kazanılmasıyla birlikte, bu kurumda ciddi beden eğitimi öğretimi tam anlamıyla hayata geçirilmiştir.[63]

Sâtı Bey'in hayata geçirmeyi başaramadığı bir diğer hedef ise, Dârülmuallimînde uygulamalı ziraat derslerinin (âmelî zirâat) verilmesine başlamaktı. Bu hedef daha sonra halefleri tarafından uygun bir arazi tedarik edilerek yine de uygulamaya sokulabilmiştir.[64]

Öğretim Araç-Gereç ve Ders Malzemesi Üretimi

Dârülmuallimînin öğretim araç-gereçleri ve bunlar için kullanım kılavuzları üretmeye başlamasıyla birlikte, zamanın Osmanlı okullarında mevcut büyük bir eksiklik kısmen de olsa giderilmiştir. En önemli girişimler çocuk müziği ve edebiyatı alanlarında gerçekleşmiştir. Sâtı Bey müzik, şiir ve hikâyelerin eğlendirici bir biçimde olumlu duygular uyandırarak okul çocukları üzerinde nasıl eğitici bir etki yarattığını tespit etmiştir. Bu nedenle derste bu tür malzemelerin daha çok kullanılması için ilk adımları atmıştır. Bu uğurda, Muallim Cevdet [İnançalp]'in (1883-1935) ifadesine göre o zamana dek okul çocukları için ne müzik ne de uygun edebiyat mevcut olmadığından, bestekârlardan, şairlerden ve öğretmenlerden uygun parçalar hazırlamaları rica edilmiştir.[65]

1911'de Dârülmuallimîn ilkokullar için ders panoları (tedrîsat levhaları) geliştirmeye ve üretmeye başlamıştır. Bunlar Maarif Nezâreti namına

Matbaa-i Amire'de basılıp, okullara dağıtılmıştır ve ayrıca kullanım kılavuzu ile birlikte *TİM*'de de basılmıştır. Söz konusu panolar değişik şekillerde ve çok yönlü kullanıma imkân tanımaktadır. Bu panolar bir yandan değişik konuları canlandırmaya yarayan görsel malzeme olarak işlev görebiliyor, diğer yandan da değişik konular üzerine ders tartışmaları başlatmak için çıkış noktası oluşturmaya yarıyordu. Bu panoların bazılarında rakamlar ve bu rakamın değeri miktarında cisimler yer alırken, bazılarında ise adlarıyla birlikte bitki, hayvan türleri veya doğal manzaralar ve coğrafi objeler bulunmaktaydı. Çoğu panolar Osmanlı simgeli gemi, asker, sancak gibi nesneler içerdiğinden, yabancı örneklerin kopyasını hazırlamak doğal olarak mümkün olmamış ve Osmanlı okullarının ihtiyaçlarına özgü tasarımların hazırlanması gerekmiştir.

Dârülmuallimînde kolay üretilebilen öğretim araç-gereçleri için de yöntemler geliştirilmiş ve gösterilmiştir. Örneğin, coğrafya ve tarih dersleri için görsel malzemelerin, posta kartları ve reklam ilanları gibi nispeten kolay ulaşılabilen malzemelerle nasıl üretilebileceği anlatılmıştır.[66]

Dârülmuallimînde Öğretim ve Eğitim Bilimlerine İlişkin Yenilikler

Daha önce de belirtildiği gibi, Dârülmuallimînin yeni politikasının bir parçası olarak öğrencilerinin yeni öğretim bilimleri yöntemlerine uygun mesleki eğitimleri, ders programının yenilenmesinden daha önemli olmuş ve kalıcı bir etki bırakmıştır. İsmi Dârülmuallimîn olmasına rağmen, daha önceleri öğretim kalitesi açısından herhangi bir eğitim kurumundan neredeyse hiçbir farkı olmayan İstanbul'daki bu önemli kuruluş[67] geçmişe nazaran artık, adından dolayı taşıdığı onura ve ülkenin en nitelikli öğretmenlerini yetiştirme görevinden kaynaklanan büyük sorumluluğa yakışır bir tutum ve konum içinde olmaya üstün çaba göstermiştir.[68]

Bu, her şeyin başında öğretmen eğitimi ve kamu okullarında, özellikle ilkokullarda eğitim ve öğretim bilimleriyle ilgili çağdaş yöntemlerin kullanımını ve yayılımını gerektirmiştir. Kamu okullarındaki, zamanın pedagojik ve didaktik kurallarıyla bağdaşmayan ders uygulama biçimi ve bundan zarar gören öğrencilerin mağduriyeti bu duruma karşı bir an önce harekete geçme yönünde motivasyonu tetiklemiştir.[69] Eskiden beri başvurulan ve özellik-

le ilkokullarda çok yaygın olan ezbercilik uygulaması, öğretmenlerin kafalarından ve böylece okullardan silinmeliydi. Sâtı Bey bu aksiliğin temelindeki nedeni "öğretmek" ile "ezberletmek" arasında ayırım yapamayan öğretmenlerin bizzat kendilerinde görmüştür. Ayrıca Sâtı Bey, öğretimde tekrar tekrar kullanılan hazır soru-cevaplar veya öğrencilerde gerekli intizamla yapılmayan kavrama denetimleri gibi sebeplerden dolayı usulce sokulan "ezbercilik" tehddidine karşı da uyarmıştır ve öğretmenleri bu hususta daha titiz ve özverili davranmaya davet etmiştir.[70] Şahsı tarafından uygulanan yöntem kendi ifadesine göre okul eğitiminin her iki amacına da hizmet etmeliydi:

1. "[...] insâna lâzım olan malûmât[71] vermek;"
2. "zihni açıb fikri terbîye etmek."

Böylelikle insan, salt bilgi edinmenin yanı sıra, her yaşam koşulunda karşılaşacağı sorunları zihniyle tartışmaya, çeşitli savları tartarak, çözümler bulmaya hazırlanacaktı. Bu görüşlerden yola çıkarak, Sâtı Bey didaktik temel kurallar oluşturup, onları "Usûl-i tedrîsin kavâid-i esâsîyesi"[72] adlı makalesinde tanıtmıştır. Bu temel kuralların en önemli ilkeleri şunlardır:[73]

- Ders ezberlemeye değil, anlamaya dayanmalıdır. Kavranmayan bilgi ancak bedene rahatsızlık veren ve bir faydası olmadan onu terkeden besin gibidir; Sâtı Bey gerçekten hazmedilen bilgiyi manevi besin ("gıdâ-yi manevî") olarak tanımlamaktadır.
- Öğretmen bilgi aktarımında ve terim seçiminde daima öğrencilerin bunları takip edebilmelerine dikkat etmelidir. Gerekirse yeni terimleri ve öğrencilerin tanımadıkları öğeleri başlangıçta açıklamalıdır. Esas olarak öğretmenin hazırladığı ders, öğrencilerin ön bilgisi ve yeteneklerine dayanmalıdır.
- Ders "usûl-i tedrîc" diğer adıyla "kolaydan zora" yöntemine göre geliştirilmelidir. Bu, dereceli bir yöntem kullanılarak, öğretilecek bilgilerin kolay konulardan basamak basamak zor olanlara geçişi demektir. Böylece öğrencilerin konuya ayak uydurmaları ve etap etap gelişmeleri sağlanacaktır.

- Ders konularının işlenmesinde somut, nesnel, elle tutulabilen, gözle ve duyularla kavranabilen konularla başlanmalıdır. Yani, ders tüme varım (endüktif) yöntemi temelinde, somuttan soyuta, özelden genele, evrensele ilerlemelidir. Bu "usûl-i tedrîc" yönteminin bir sonucudur.
- Kurallar ve teoremler sıralanmadan önce, örnekler ve alıştırmalar yardımı ile giriş yapılmalıdır. Çocuklar örnekler ve basit bağlantıları, soyut ve karışık teoremlerden daha basit anladıklarından, tüme varım düşüncesinin bir sonucu olarak bu metoda başvurulmalıdır.
- Derste öğrencilerin ilgisini uyandırmaya, duyarlıklarını artırmaya, onları duygusal yönden etkilemeye ve bu ögelerin eğitimlerinde kullanılmasına gayret gösterilmelidir. Çocukların derse merak duymaları, okulu, dersi ve okul kitaplarını sevmeleri sağlanmalıdır. Çocukların dersi ve öğretimi doğrudan bu ciddiyette algılamamaları için, dersler bir yandan oyun havasında ve şeklinde verilirken, diğer yandan oyunlar, şarkılar ve eğlenceler de daima eğitim amacına hizmet etmelidir.
- Tüm öğretim, birbirine bağlantılı hale getirilmeli ve uyum içine sokulmalıdır. Dersler ve branşlar birbirlerini karşılıklı desteklemeli, tamamlamalı, geliştirmeli ve birbirlerinin üzerine dayanmalı, inşa edilmelidir. Böylece öğretilmek istenen konuların çocukların zihinlerine daha iyi yerleşmesi sağlanacaktır.
- "Usûl-i tedrîsin" ana ilkesini, "usûl-i tekşîf"[74] (keşif yöntemi; Fransızca "la méthode intuitive"den) diye adlandırılan bir nevi "tartışma" veya "soru-cevap" yöntemi oluşturmaktadır. Sâtı Bey'in ifadeleri, kendisi için en önemli öğretim yönteminin bu olduğunu göstermektedir. Bu yöntem derste çocuklara öğretilecek bilgiyi mümkün mertebe doğrudan aktarmamayı öngörmektedir. Bunun yerine düşünme teşvik edilerek kendilerinin sonuca varabilmeleri sağlanmalıdır. Bu hem onların düşünme yeteneğini güçlendirerek, bağımsız düşünme ve keşfetme zevkini verecek, hem de kazanılan bilginin çok daha kolay beyinlerine yerleşmesini sağlayacaktır. Böylece kendi kendilerine değerlendirmeyi, mu-

hakeme etmeyi ve sonuçlara varmayı öğreneceklerdir. Bu yöntemde öğretmen sadece sorularıyla öğrencileri doğru yola çekmeye çalışmalı ve yanıtı öğrencilerin kendilerinin keşfetmesi için sadece gerektiği kadar yardım etmelidir.

Usûl-i tekşîfin kökü özellikle Rousseau ve Pestalozzi'ye dayanmaktadır ve Ferdinand Buisson'un çabaları ile Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sının eğitimine girmiştir.[75] Bu yöntem, Sâtı Bey kanalıyla tanıtılana dek, Osmanlı Devleti'nin kamu eğitiminde hemen hemen hiç bilinmemektedir.[76] Buna karşın klasik doğrudan anlatım yöntemi (usûl-i takrîr) yaygındır. Sâtı Bey'e göre sadece anlatıma dayanan ("nakle müstenid") tarih ve coğrafya gibi derslerde öğretmenin doğrudan anlatım yöntemini kullanması uygundu. Fakat neden özellikle bu iki dersin deskriptif şekilde verilmesi icap ettiği tam anlaşılmamaktadır. O'na göre usûl-i takrîrin avantajı dinleyeciler üzerinde büyük duygusal etki yaratma üstünlüğüdür. Usûl-i tekşîfin dezavantajları ise bir taraftan ders konusunun yavaş ilerlemesi, diğer taraftan da, soru ve yanıtların "zikzak bir istikamet"te ilerlemesiyle ipin ucunu kaçırma ve ders amacının gözden kaybolma tehlikesidir. Ancak uygun bir planlama ile bu tehlikeyi önlemek mümkündür. Sâtı Bey, usûl-i tekşîfin avantajları ağır bastığından, derste bu yönteme öncelik verilmesini, sadece dersin duygusal etkisi önemli ise, geçici olarak usûl-i takrîrin uygulanmasını önermiştir.[77]

Uygulama İlkokulu ve Öğretmen Adaylarının Uygulamalı Eğitimi

Bu yeni ihtiyaçların ve beklentilerin karşılanmasında, Fransız *école d'application* modeline dayanarak kurulan "Dârülmuallimîne bağlı Örnek ve Uygulama İlkokulu" (Dârülmuallimîne mülhak Nümûne ve Tatbîkât Mekteb-i İbtidâîyesi)[78] büyük fayda sağlamıştır. Uygulama Okulu da 1913'ten önceki diğer ibtidâîye okulları gibi üç yıllık eğitim verme amacıyla açılmış, 1911/12 ders yılında üçüncü sınıf da eklenerek bu görevi tam anlamıyla yerine getirmeye başlamıştır.[79] Dârülmuallimîn nasıl bu dönemde adeta bir pedagojik deneme alanına dönüştü ise, aynı şekilde burası da bu kurumun laboratuvarı haline gelmiştir. Tatbîkât mektebinde gerçek koşul-

lar altında ülkenin kamu ilkokullarında uygulanacak, pedagojik yaklaşımlar, öğretim yöntemleri ve araçları[80] ugulamaya sokuluyor, deneniyor ve tecrübeler kazanılabiliyordu.[81]

Uygulama Okulundaki pratik eğitim bu okulun müdürünün ve eğitim bilimleri öğretmeninin yönetimi altındaydı. Son sınıf öğrencileri bir hafta teorik ders aldıktan sonra, aynı şekilde bir hafta da Uygulama Okulunun değişik sınıflarına giriyorlardı.[82] Orada, kuramsal öğrenilen mesleki yöntemlerin, Dârülmuallimîn öğretmenleri tarafından gerçek derste nasıl uygulamaya sokulduğunu izliyorlardı. Nümûne dersi olarak adlandırılan bu ders birimleri bittikten sonra pedagojik açıdan tartışma konusu ediliyordu. Daha sonra öğretmen adayları, bir eğitim bilimci ve uzman öğretmen eşliğinde, dersi kendi başına yönetme imkânı buluyorlardı. Ders konusu daha önce Uygulama Okulunun müdürü tarafından belirlendikten sonra,[83] öğretmen adayının bunun üzerine bir taslak plan hazırlaması ve bunu müdüre takdim etmesi gerekiyordu. Gerektiği takdirde planın üzerinde değişiklikler yapılıp, dersin hedefi ve içeriği öğrenci ile kararlaştırılıyordu. Tecrübe dersi bittikten sonra ilgili öğretmenlerin gözetiminde eğitim bilimi ve öğretim yöntemi açısından ("fenn-i terbîye ve usûl-i tedrîs nokta-i nazarından") ders tartışılıyordu. Öğrenciler her iki ders üzerine tutanak hazırlamakla yükümlü idiler.[84] Böylece öğretmen adayları hem usûl-i tekşîf'i genel, hem de ilkokul ders dallarının her biri için özel didaktik yöntemleri ve gereksinimleri doğrudan öğrenme olanağı buluyorlardı. Dersi takip eden tartışma ve değerlendirmeler ayrıca adaylara, uzmanlık alanları hakkında bilimsel tartışma usulünü de öğretiyordu.[85]

Ayrıca öğretmen adayları, çocukları gözetmenin nasıl yapıldığını kendi gözlem ve uygulamaları ile öğrenmek amacıyla, kendi teneffüslerini sırayla Uygulama Okulunun ögrencileriyle birlikte geçiriyorlardı.

Öğretmen adaylarının uygulamalı eğitimi, Dârülmuallimînin Uygulama Okulu ile sınırlı değildi. Çok yönlü ve gerçek deneyimler kazanmaları için onlar ayrıca birer haftalığına, "[...] en iyi nümûne ve merkez rüşdîyelerinden en fenâ mahalle mekteblerine varıncaya kadar birbirinden pek farklı [...]" okullara gönderiliyordu. Gittikleri okullarda görevli öğretmenlerin hem öğretim, hem de yönetim şekillerini izleyip, bunun üzerine bir

eleştirel tutanak yazmaları gerekiyordu. Stajerlerin ayrıca kendileri böyle bir okulun öğretmeni oldukları takdirde onu ne şekilde reform edecekleri ve yeniden düzenleyeceklerini gösterir bir projeyi de kaleme almaları gerekiyordu. Daha sonra bu rapor ve projeler diğer son sınıf öğrencilerinin de hazır bulunduğu münakaşa salonunda karşılıklı eleştiriliyor ve tartışılıyordu.[86] Böylelikle sadece öğrenciler staj yaptıkları okulların durumları ile ciddi şekilde ilgilenmek ve iyileştirme önerileri geliştirmek zorunda kalmıyor, Dârülmuallimîn yönetimi de, okul müfettişi eksikliğinin yaşandığı o dönemlerde, öğrencilerin fikirlerinden ve okulların durumuna yönelik raporlarından önemli yararlar sağlayabiliyordu.

Burada tasvir edilen kuramsal ve uygulamaya yönelik bilgilerle donatılmış öğretmen adayları gelecekteki görevlerini güven ve huzurla üstlenebiliyorlardı. Daha 1910'dan itibaren yeni yöntemlerle eğitilmiş ilk öğretmen adayları törenle Dârülmuallimînden ayrılmışlar ve meslek hayatına atılmışlardır.[87]

Dârülmuallimîn Konferansları ve Kongresi

Anılarında Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu] şöyle yazmaktadır:

> "Darülmuallimin-i İptidaiye'de geçirdiğim hayatın en önemli olayı nedir, deseler hiç duraksamadan cevap veririm: "Bir konferans olayıdır" derim. Çünkü bu konferans olayıdır ki kişisel meslek hayatımın yaratıcı kaynağı olmuştur."[88]

Sâtı Bey Dârülmuallimînde düzenli olarak verilen konferanslara ve ardından yapılan münâkaşalara[89] çok değer vermiştir. Bunlar bir yandan öğrencilerin eğitimini, diğer yandan da meşlektaşlarının ve ülke öğretmenlerinin bilgisinin genişlemesini amaçlamaktaydı. Çeşitli mesleki, uzmanlık alanları ve güncel konular hakkındaki bu konferanslar, öğrencileri tartışma ve eleştiriye yöneltmiştir. Öğretmenlik görevlerinin yanı sıra böylelikle toplumun aydınlatıcısı ve öncüsü rollerine hazırlanmaları düşüncesine hizmet edilmeye çalışılmıştır.[90] Ayrıca özel konferanslarla, İstanbullu ve taşralı[91] öğretmenlere pedagojinin temel kuralları ile genel ve branşlara yönelik di-

daktik yöntemler aktarılmaya çalışılmıştır. Sâtı Bey'in kendisi, çeşitli taşra yörelerinden yaklaşık elli öğretmenin[92] ve İstanbul'dan kırk öğretmenin katıldığı bu tür bir seminerden söz etmektedir. Bu seminer bir teorik (konferâns), bir de uygulamaya yönelik bölümden (tatbîkât) oluşmuştur.[93]

Sâtı Bey'in başlattığı "Dârülmuallimîn Kongresi"[94] sayesinde, Dârülmuallimîn mezunları, meslek hayatına girdikten sonra da, bilgilerini genişletme ve güncel tutma ve yeni görev yerlerindeki deneyimlerini henüz eğitimde bulunan son sınıf öğrencileriyle paylaşma fırsatı bulmuşlardır.[95] Dârülmuallimîn mezunlarının bu tür etkinliklere katılması, taşra yörelerindeki okul ve öğretmenlerin durumu hakkında bilgiler edinme açısından da yararlı olmuştur. Yerel halkın genel durumu dışında, Dârülmuallimîn mezunlarının değerlendirmelerine göre, özellikle didaktik yöntemlerin ve okul yönetiminin modernleşmesini (teceddüdât) engelleyen etkenler ilgi konusu olmuştur.

Kongrenin uygulamaya yönelik bölümünde, bir yandan öğretim araç-gereçleri tanıtılarak, onların didaktik açıdan yararları anlatılıyor, diğer yandan ise resim dersinde yapılan resimler ve el işleri dersinin ürünleri gösterilip, her iki derste uygulanan didaktik yöntemler tanıtılıyordu. Kongre akışına canlılık vermek ve görsel bir katkıda bulunmak için çeşitli geziler de programa dahil edilmişti.[96]

Genel İlköğretim İçin Bir Meslek ve Uzmanlık Dergisinin Yayınlanması

Dârülmuallimîndeki reformlarla Osmanlı Devleti'ne çağdaş bir öğretmen eğitiminin yerleşmesi için önemli adımlar atılmıştır. Fakat, sadece Dârülmuallimînin yapısıyla kısıtlanmış girişimlerin etkisinin sınırlı kalması da fazlasıyla doğaldı. Etki alanının genişletilmesi için sesini duyuracak bir yayın organına ihtiyaç olmuştur. İlköğretim öğretmenleri için bir meslek ve uzmanlık dergisi olarak yayın hayatına başlayan "*Tedrîsât-ı İbtidaîye Mecmûası*"yla (*TİM*) bu eksiklik giderilmiş ve böylece Dârülmuallimîndeki reformlar zinciri kapanmıştır.

TİM'in ilk sayısı Şubat 1910'da çıkmasına rağmen, yayınının yasal temeli 16 Haziran 1912 (3 Hazîrân 1328) tarihli Maarif Nezareti kararnamesine dayanmaktadır. Yasal düzenlemeye göre *TİM*'in 9.000 nüshayla önemli

bir tirajı olacak, her tür kamu okuluna[97] ve Dârülmuallimînlere ücretsiz dağıtılacak ve onların demirbaşı haline gelecekti. Ayrıca baskı maliyeti bedeline dergiye abone olma veya satın alma olanağı da yaratılmıştır.[98]

TİM'in ana görevi, ilköğretimde izlenen amaçları, hedefleri ve uygulanması gereken yöntemleri tanıtmak ve bunları ders örnekleriyle (ders nümûnesi) canlandırmaktı.[99] Bu amaç doğrultusunda mecmua aşağıda kısaca sıralanan temel görevleri üstlendiği gibi, aynı zamanda çok kapsamlı yollar ve yöntemlere de başvurmuştur:

- "Yeni Dârülmuallimîn"deki, özellikle ilkokul eğitimi (ibtidâiye ve rüşdîye şubesi) alanındaki gelişmeleri ve etkinlikleri tanıtmak;
- Bu kurumda izlenen öğretim ve eğitim tasarımını, yapılan mekânsal ve kurumsal düzenlemeleri ve özellikle taşradaki Dârülmuallimînlere örnek olacak girişimleri sunmak;
- Genel ilköğretimde uygulamaya konulan yöntemler ve yönergeler hakkında gerekli bilgiyi yaymak;
- Meslekteki öğretmenlerin eğitimlerinin takviyesi ve geliştirilmesi;
- Osmanlı eğitim sisiteminin temel sorunlarını, öğretim programları, öğretmen el ve ders kitapları gibi eksiklikleri kısmen de olsa gidermek için ders örnekleri,[100] örnek ders cetvelleri,[101] örnek sınav soru ve cevapları vs. yayınlamak ve bu şekilde öğretmenler ve okullar için bir başvuru kaynağı ve kılavuz oluşturmak;
- İlkokullardaki dersler için öğretim araç-gereç ve malzemelerini (resimli öyküler, resimler, duvar panoları, hikâyeler, şiirler, şarkılar vb.) kullanıma sunmak, yaymak ve üretimi ve doğru kullanımı için kılavuz ve yönergeler hazırlayıp, yayınlamak,
- Yurtiçinde ve dışında eğitim bilim ve sistemi alanındaki güncel düşünceleri ve gelişmeleri tanıtmak ve tartışmak,[102]
- Kurumda verilen konferansları yayınlayarak, eğitim bilimi alanındaki bilimsel çalışmaları desteklenmek (bu unsur özellikle Dârülmuallimîn çalışanlarına ve öğrencilerine yönelikti),
- Öğrenciler, eğitimciler ve ilgililer için Osmanlı dilinde bir pedagojik temel başvuru eseri geliştirmek,

- Pedagoji alanındaki yeni yayınlar hakkında ilgilileri bilgilendirmek.[103]

TİM'in burada kısaca değinilen fonksiyonları, bu derginin zamanında taşıdığı büyük önemi çok iyi özetlemektedir. Tarihi bir perspektiften bakılırsa, derginin katkısı daha da artar. Dârülmuallimînin yayın organı olarak *TİM*, bu çalkantılı dönemin devlet eğitim politikası hakkında başka hiçbir kaynağın vermediği bilgileri sunmaktadır. Yurttaşlık eğitimi, ahlak bilgisi ve tarih gibi ideolojik ağırlıklı derslerin amaçları ve içerikleri hakkında verdiği bilgi ve tartışmalar, çağın ruhunu (Zeitgeist) yakalamanın yanında, özellikle devletin önceliklerini ve ideallerini anlamak için çok zengin bir kaynak oluşturmaktadır. *TİM*'de yayınlanan örnek dersler, ismen tanınan öğretmenler ve öğrenciler arasında geçen gerçek diyalogları aktardığından, Uygulama Okulu dershanesinin canlı bir atmosferini bizlere ulaştırmaktadır. Böylece, sadece dersin gercek akışını değil, içeriğini, zamanın mentalitesini ve toplumsal gerçeklerinin izlerini çok yakından yaşamanın eşsiz bir olanağını bizlere tattırmaktadır. *TİM* ayrıca Osmanlı Devleti'nde, o dönemlerde gelişmeye başlayan ve günümüze dek bilimsel çalışmalara maalesef konu olmamış çağdaş pedagojik dil ve terminolojinin oluşumu ve gelişimini kapsamlı izleme ve inceleme olanağını da sağlamaktadır.

Değerlendirme

İstanbul Dârülmuallimîni, 20. yüzyılın başlarında, meşrutiyet ruhunu içtenlikle benimsemiş kurumların kuşkusuz önde gelenlerindendir. Devrimin ideallerine kendini adamış, Osmanlıcılığa ruhen inanmış olan Sâtı Bey, o zamanın eylemciliğine kapılmadan, kurumunu tüm ülkede toplumsal bir devrimi sağlayacak "muallimler ordusunun"nun komuta merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Yaratıcı ve pragmatik bir şekilde, sadece çağdaş bir öğretmen okulu geliştirmeye çalışmamış, aynı zamanda kurumun fiziki sınırları dışında da etkili bir oluşum yaratma çabasına girmiştir. Dolayısıyla ülke merkezindeki Darülmuallimîn, üzerine adeta inşa edilecek olan çağdaş kamu eğitim sisteminin sağlam ve yüksek nitelikli bir temeli haline dönüştürülmeliydi. Eğitim sisteminin en önemli öğesi olan öğretmen eğitimi, sa-

dece öğretmen adaylarının yetiştirilmesiyle sınırlandırılmamış, Dârülmuallimînde öğretilen ve uygulamaya konulan yeni pedagojik ve didaktik yöntemler ülke okullarında halihazırda öğretimde bulunan kişilere de ulaştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca öğretmenlik mesleğinin çekiciliğini ve saygınlığını artırmak için girişimlerde bulunulmuştur. Dönemin öğretmen eğitim sisteminin[104] öğretmen açığını ancak 300 yılda kapatabileceği gibi eleştirilerin yaygın olduğu bir zamanda[105] bile Sâtı Bey, eğitiminin niteliği pahasına, öğretmen adaylarının sayısının artırılmasını kabul etmemiştir.

Özellikle ilköğretim, Sâtı Bey'e göre toplumsal ve ekonomik gelişimin temel etkenlerini oluşturmaktadır. Kendisi "Yarınki Osmânlılık, bugünki mekteblerde hâzırlanacakdır." görüşünü savunmaktadır.[106] Derslerin ruhu bu nedenle öğretimden daha çok eğitime yönelik olmalıdır. Bu amaca ulaşmak sadece okul dersleriyle mümkün değildir. Okul içindeki ve dışındaki birçok faktörü birbiriyle uyumlu bir duruma getirmek gerekmektedir. Bu kendisini bilhassa, özel eğitim ve öğretim yöntemleri, kurumsal ve mekânsal donatımı ve bu halkayı tamamlayan *TİM*'le, Dârülmuallimînin pedagojik tasarımında göstermektedir.

Dârülmuallimînde ders konularının, çocukların sezgisel takip ve kavramalarını teşvik eden ve aynı zamanda pratik uygulama ve alıştırmaya dayanan yöntemler sayesinde aktarılmasına çok önem verilmekteydi. Bunu gerçekleştirirken daha önceki reform gayretlerinin çoğundan farklı olarak, kendileri de sürekli bir gelişme ve değişim sürecinde bulunan ve iç eleştirilere maruz kalan, yabancı öğretim sistemlerinin kör taklitinden uzak durulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yerel, kültürel, toplumsal ve yönetim özellik ve gereksinimlerini gözönünde bulundurarak, karşılaştırma ve uyarlamaya dayanan yeni yöntemler geliştirmeye özen gösterilmiştir.

O dönemdeki Dârülmuallimînin ulaştığı bir büyük başarı da eğitim bilimlerini akademik olarak ele alması olmuştur. Pedagogların bilimsel çalışmalarını ve eğitimini sağlayan ilk yüksekokul, ancak 1915'te başlayan reformlar sonucu İstanbul Dârülfünûnunda kurulabilen "Psikoloji ve Pedagoji Enstitüsü ve Terbîye ve Tedrîs Müzesi" olmuştur.[107] Daha önceleri, 21 Nisan 1912 tarihli İstanbul Dârülfünûnu Talîmâtnâmesi'ne göre eğitim bilimi, sadece edebiyat bölümüne bağlı bir dersten ibaret olabilmiştir.[108] Bu

nedenle, Psikoloji ve Pedagoji Enstitüsü kurulana dek, kurumsal bir çerçeve içinde bu alanda sadece İstanbul Dârülmuallimînde ciddi bir bilimsel uğraş sağlanabilmiştir. Kendi imkânları çerçevesinde, bunu konferanslar, kongreler, Uygulama Okulu ve *TİM* ile gerçekleştirmiştir.

Sâtı Bey'in eğitim ve öğretim fikirleri ve uygulamaları Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu] gibi zaman tanıkları tarafından dogmacı ve pedagojinin çağdaş düzeyinin gerisinde olarak değerlendirilse bile, bu kurum çerçevesinde ulaşılmış olağanüstü büyük başarılar küçümsenmemelidir. Sâtı Bey, Dârülmuallimîndeki faaliyetleri ile çağdaş ve kurumlaştırılmış bir öğretmen eğitimine[109] ve eğitim bilimlerine sağlam bir temel oluşturmuş, Türkiye'de[110] ve Osmanlı'dan doğan birçok devlette, çok sayıda önemli eğitimci, sanatçı[111] vb. kişiliklerin yetişmesi, gelişmesi ve esinlenmesine hizmet etmiştir.

Mustafâ Sâtı el-Husrî elde ettiği büyük başarıların ve üstün kişiliğinin iltifatına, istifasından dört yıl sonra, 1916'da, Dârülmuallimînin yetmişinci kuruluş yıldönümü münasebetiyle yapılan törende Muallim Cevdet [İnançalp]'in konuşmasında kavuşmuştur:

> "Efendiler, istikbâlde heykeli dikilecek olan bu büyük üstâdın icraât ve teşkilât-ı terbîyevisi karşısında derin bir hiss-i takdîr ve minnet duymamak kâbil değildir. On sene evvel Dârülmuallimînde tabîyât muallim muâvinliği ve sonra 3 sene müdîrlik ifâ eden bu âteşin zekâyı günler değil, aylar değil asırlar dahi tebcîl edecekdir. Türklerin en büyük maârif rehberlerinden Ahmed Midhat ve İsmâîl Gaspirinskinin "muhit bir baş, çelik bir irâde" buldukları Sâtı Bey, kimsenin yapamadığı inkılâbı başarmış pek muktedir arkadaşlarıyla berâber "çocuk" terbîyesine hâkim ve muallimler ordusuna kumândan olmuşdur."[112]

Şaşırtıcı olduğu kadar da üzücü olan, Muallim Cevdet [İnançalp]'in yöneltiği takdirin, bu büyük Osmanlıya Türkiye Cumhuriyeti tarafından şimdiye kadar gösterilmemiş olmasıdır.

Notlar

1 Maarif Nazırı olduğu dönemler: 12.01.1910 – 20.02.1911 ve 15.12.1911 – 21.07.1912.

2 Krş."Maarif-i Umumiye Nezâreti, Lâyiha-i Kanuniye Tedrisat-ı İbtidaiyye Esbab-ı Mucibe Mazbatası." *Meclis-i Mebusan Levayih ve Tekalif-i Kanuniye ve Encümen Mazbataları*, İçtima Senesi I, Devre I, (1324-1325) içinde. [Ankara] [1992], Numara 8, s. 3

3 Ahmed Şükrü Bey 24.01.1913 - 9.12.1917 tarihleri arasında Maarif Nazırı olarak görevde bulunmuştur.

4 Krş. "Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kânûn-i Muvakkati (23 Eylül 1329)." *Düstûr*, 1 Teşrin-i sânî 1328-31 Teşrin-i Evvel, tertib-i sânî içinde, Cilt 5. Dersaâdet 1332, No. 305, s. 804-823. İttihad ve Terakki Cemiyetinin eğitim ve okul politikası ve cemaatlerle yaşanan tartışmalar için ayrıca bk. HACISALİHOĞLU, Mehmet: *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*, Münih: R. Oldenbourg, 2003, 338-349 (*Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 2008.).

5 Emrullâh Efendi, ilkokullara acil gereken 70.000 öğretmenden bahsetmektedir. Öğretmen açığını kapatmaya maddi kaynak sağlansa bile, kötü çalışma koşulları nedeniyle bu ihtiyacın yüzde birini karşılayacak ilgiliyi dahi bulmanın şüpheli olduğunu saptamıştır. Krş: ERGÜN, Mustafa: İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914). Ankara 1996, s. 310 vd.

6 Krş. "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 (1324) senesinde kabul edilen Siyasal Parti Programı." TUNAYA, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler*. Cilt 1: *İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. İstanbul 1984, 2. baskı içinde, s. 67, madde 17; "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 Senesinde Kabul Edilen Dahili Nizamnamesi ve Siyasal Program Tadilâtı." a.g.y., içinde, s. 81 vd. mad. 9 ve 1913 (1329) Kongresinde Kabul Edilen Siyasal Program (İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi Programıdır)." a.g.y., içinde, s. 109 vd. mad. 42, 43, 47.

7 05.05.1909-09.01.1910 döneminde Maarif Nazırı görevinde bulunmuştur.

8 Mustafâ Sâtı el-Husrî'nin (bundan sonra SÂTI) 1919'a dek yaşamı, yapıtı ve etkilerine şimdiye dek az ilgi gösterilmiştir. Mustafa Ergün'ün makalesi ve şimdiye kadar yayınlanmamış bazı yüksek lisans tezleri bu hususta bir istisna oluşturmaktadır: Krs. ERGÜN, Mustafa: "Satı' Bey – Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri." *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1987) içinde, s. 4-19; BAŞAR, Hatice: *Sâtı Bey'in Eğitim ile İlgili Görüşleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Maramara Üniv. İstanbul) 2001; AKIN, Abdullah: *Sâtı Bey ve II. Meşrûtiyet Dönemi'nde Din Eğitimi (1908-1918)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi) 2002, 1919'dan itibaren Arap milliyetçiliğinin başta gelen düşünürlerinden biri olarak hayatı ve yapıtları içib bk. CLEVELAND, William L.: *The Making of an Arap nationalist. Ottomanism and Arabism in the life and thought of Sati al-Husri*. Princeton, N.J. 1971.

9 Krş. ÖZTÜRK, Cemil: *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*. Ankara 1996 (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI./77), s. 25.

10 Bu makale çerçevesinde tüm gelişmeleri ve reformları ayrıntıları ile ele alma olanağı olmadığından, eksik kalan konuları ileride yayınlamayı planladığım daha kapsamlı bir araştırma çerçevesinde konu edineceğim.

11 19. Sayı ve Dârülmuallimîn'in yeni müdürü Âli Reşâd Bey (1877-1929)'in görev başlangıcı ile derginin adı "*Tedrîsât Mecmûası*" (*TM*) olarak değiştirildi. Artık orta eğitimi de kapsamaya başlayan derginin konuca genişlemesinin bir sonucu idi bu. Krş. "İhtâr" *TM* Cilt 3, Sayı 20 (15 Mayıs

1328/28 Mayıs 1912) içinde, s. 49. *TİM*'in gelişmesi ve içindekilerin kısa bir tanıtılması için krş. BİNBAŞIOĞLU, Cavit: "İlk Öğretmen Meslek Dergisi: Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası." *Öğretmen Dünyası XV*, 172 (1994) içinde, s. 5-8 ve OKAY, Cüneyd: "Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası." *Müteferrika* 1 (2001) içinde, s. 131-142.

12 Krş. Sâtı: "Dârülmuallimînin mesleği (Şehâdetnâme tevzîi resminde irâd edilen bir nutuk)." *TİM*, Cilt 1, Sayı 6 (1910) içinde, s. 185-195, burada s. 192-193.

13 Orta dereceli eğitimin gelişme ve reformuna çok büyük önem veren Emrullâh Efendi'nin (Tûbâ Ağacı Nazârîyesi) Maarif Nazırlığı görevi sırasında, zaman zaman büyük tartışmalara yol açmıştır ve hatta Sâtı Bey'in istifasında da bir etkisi olma ihtimali yüksektir. Emrullâh Efendi'nin yaşamı, etkileri ve düşüncelerinin tanıtımı için krş. ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 42-67.

14 "Tahsîl-i ibtidâîyenin birinci gâyesi terbîyedir; terbîye-i ahlâkîye, terbîye-i vatanîye, terbîye-i fikrîyedir." SÂTI: Târih tedrîsinin usûl-i esâsîyesi." *TİM*, Nazariyât ve malûmât kısmı (bundan sonra Nmk) Cilt 1, Sayı 8 (1910) içinde, s. 92-98, burada s. 95. Sâtı Bey'in bu devirde pedagojik –didaktik görüşlerinin ayrıntılı tanıtımı için krş. M[USTAFÂ] SÂTI: *Fenn-i terbîye: nazariyât ve tatbîkât I*. [İstanbul] 1327/1909-10. Bu eserin 29-50 sayfaları beden eğitimini konu edinir.

15 Krş. a.g.y., s. 96.

16 Örneğin, Selim Sırrı [Tarcan] (1874-1956), Jön Türk Devriminden kısa bir süre sonra Stockholm'e, beden eğitiminde uzmanlaşmış bir öğretmen okuluna gönderilmiştir. İsveç'teki seyahat izlenimleri için bkz. [TARCAN], Selim Sırrı: *İsveç'te Gördüklerim: Bize Meçhul Hayatlar*. İstanbul 1327/1911. ERGÜN'le de krş., *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 154 vd. İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] Sâtı Bey'in önayak olması ile Maarif Nezâreti tarafından Mart-Nisan 1910'da pedagoji ve elişinde eğitim ve araştırma amaçları ile Fransa, İngiltere, Belçika, İsviçre, Almanya'ya gönderilmiş, ayrıca kendi teşebbüsü sonucu Haziran-Ağustos 1912'de Hollanda, Danimarka ve İsveç'e gitmiştir. Krş. BALTACIOĞLU, Ismayıl Hakkı: *Hayatım*. İstanbul 1998, s. 96-156, s. 348, not 162. İhsan [Sungu] (1891-1946) daha 1907'de, Dârülmuallimînde öğretmenlik görevinden önce, Washington'da Osmanlı Elçiliğinde görevli idi. Krş. OVAT, Fuat: "Bir Eğitim Sevdalısı: İhsan Sungu." *Eğitim Dergisi* (Bilim ve Aklın Aydınlığında) içinde, IV, 45 (2003), krş. http:// yayım.meb.gov.tr/dergiler/say145/ovat.htm (20.09.2005).

17 İki makalesinde Sâtı Bey, 1910'da yaptığı iki aylık eğitim gezisi sırasında İsviçre, Fransa ve Büyük Britanya'dan edindiği gezi izlenimlerini anlatır. Krş. SÂTI: "Ümîd ve azim." *TİM*, Cilt 1, Sayı 4 (1910) içinde, s. 101-107; SÂTI: "Mektebler ve ahvâl-i ictimâîye." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 7 (1910) içinde, s. 1-10. Sâtı Bey ayrıca İtalya, Almanya, Belçika ve Romanya'ya gitmiştir. Krş. ERGÜN, "Sâtı' Bey (Dipnot 8 gibi), s. 5 vd.

18 Sâtı Bey, Pestalozzi'nin düşüncelerine, onun yorulmak bilmez gayreti ve fedakârlığına olan hayranlığını bir makalesinde ifade eder, bkz: SÂTI: "Meslek aşkı ve fedâkârlık"; *TİM*, Cilt 1,sayı 5 (1910) içinde, s. 136-146. Bu sayının baş sayfası tüm sayfayı kaplayan bir fotoğrafta, İsviçre'nin, Yverdon kentinde bulunan, yanında iki çocukla Pestalozzi'yi gösteren meşhur anıtı içerir.

19 Sâtı Bey'in çalışmalarında özellikle Ferdinand Buisson'un yönetiminde yayınlanan *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*'in (2 cilt, Paris: Hachette, 1911) büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Buisson daha önce dört ciltlik *Dictionnaire de pédagogie*'nin de (Paris: Hachette, 1882 - 1887) yayıncısıydı. Ayrıca krş. BALTACIOĞLU, Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 109 vd.

20 Krş. a.g.y. s. 89, 92-95, 162 vd., 184 vd.

21 1847'de yeni yüksekokullara ve devlet yönetimine memur hazırlama amaçlı, orta dereceli eğitim kurumları olarak tasarlanan rüşdiyeler, ikinci meşrutiyet döneminde, önce ilköğretimi tamamlayan ikinci aşama okullara dönüştürülmüş, fakat daha sonra, 1913'te ibtidâiye okullarının altı yıllık temel eğitim sunan kurumlara dönüştürülmesiyle tamamen kaldırılmışlardır. Krs. SOMEL, Selçuk Akşin: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, autocracy, and discipline*, Leiden (vd.): Brill, 2001, 37-75, 112-117, 129-132, 169-179; ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 208-215.

22 Sıbyân mektebi veya mahalle mektebi, temel eğitim sunan geleneksel erkek veya kız okullarına verilen adlardı. İlköğretimin modernleşmesi ile 1870'li yıllardan itibaren bu geleneksel okulların yerini zamanla daha kapsamlı müfredatlara sahip olan mekteb-i ibtidâiyeler almaya başlamıştır. SOMEL: *The Modernization of Public Education* (Dipnot 21 gibi), s. 15-20, 43-49, 74-78, 108-111, 129-132, 154-163, 169-172, 181-187.

23 1874-75'te önce Bosna, Girit ve Konya'da bu tür okullar kurulmuştur. 1908'de tüm ülkede 23 taşra öğretmen okulu varken, 1913-14'te bunların sayısı tekrar 21'e düşürülmüştür. Bu okulların kurumsal ve eğitsel açıdan eksikleri hayli yoğundu. 1910'dan itibaren bu okulların öğretim görevlilerinin, ya İstanbul'daki Dârülmuallimînden ya da 1910'da Ankara, Konya, Diyarbekir ve Üsküp'te [Ergün'e göre Kosova'da] kurulmuş olan Dârülmuallimîn-i Rüşdiye mezunları olmalarına özellikle itina gösterilmiştir. Bunun yaru sıra taşra öğretmen okullarının öğretim planları İstanbul kurumlarının planlarına göre uyarlanmıştır; 1911'de eğitim süresi iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. Krş. ÖZTÜRK, *Atatürk* (Dipnot 9 gibi), s. 30-33; ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 316-320; SOMEL: *The Modernization of Public Education* (Dipnot 21 gibi), s. 132-135.

24 İdâdîler 1869'da, aslında rüşdiye eğitimini takip eden ikinci bir orta eğitim kurumu olarak tasarlanmıştı. 1910'dan sonra bu okullarda reform yapılmış, bir kısmı liseler yani sultânîler bir kısmı da, Fransız Écoles Primaires Supérieures örneğine göre, meslek eğitimi veren veya mesleğe hazırlayan okullara dönüştürülmüştür. ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 218-236; *Plan d'études et programmes des écoles primaires supérieures de garçons: Decrêt et arrêté du juillet 1909*, Paris: Vuibert et Nony, (1909); Maârif-i Umûmîye Nezâreti (Yay.): *Ticârî, sınâî, zirâî, umûmî şubelerine hâvi idâdîye mahsûs müfredât programı*, İstanbul 1332 [beg. 14. III. 1916].

25 Krş. ÖZTÜRK, *Atatürk* (Dipnot 9 gibi), s. 20 vd.

26 Dârülmuallimînler ve Osmanlı Devleti'nde çağdaş öğretmen yetiştirmenin gelişimine dair bkz. ÖZTÜRK, *Atatürk* (Dipnot 9 gibi), s. 1-37; ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 314-324; BİNBAŞIOĞLU, Cavit: *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerine bir Araştırma*. İstanbul 1995 (Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 2795; Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, 769; Araştırma İnceleme Dizisi, 70), s. 11-16; KOÇER, Hasan Ali: *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*. Ankara 1967 (Türk Eğitim Tarihi Üzerine Araştırmalar; Seri 1), s. 5-67; İSTANBUL KIZ MUALLİM MEKTEBİ (Yay.): *İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933, Darülmuallimat 1870*. İstanbul 1933 ve AKYÜZ, Yahya: "Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetişmesi ve Meslek hayatı." Milli Eğitim Dergisi 143 (1999) içinde, krş. http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/143/.htm (01.03.2001). Adı geçen eserler kısmen birbirleriyle çelişkili bilgi içermektedir.

27 Öğretmen sorununa ilişkin krş. ERGÜN, İkinci Meşrutiyet (Dipnot 5 gibi), s. 310-314.

28 Yüksek Öğretmen Okulu Yönetmeliği (Dârülmuallimîn-i Âlî Nizâmnâmesi) uyarınca, Dârülmuallimîn'in ilk şubesine (ibtidâîye) giriş için en az rüşdîye diploması veya dengi bir eğitim düzeyi gerekli idi. Gerektiğinde bu bir sınavla saptanıyordu. Rüşdî (orta şube) düzeyinde eğitim için, Dârülmuallimîn'in ibtidâîye bölümü mezuniyet diploması veya bir yeterlilik sınavı gerekiyordu. Ayrıca iyi karakter özellikleri de aranmakta ve belli alt ve üst yaş sınırları da şart koşuluyordu. Eğitim parasızdı ve öğrencilere cüzî miktarda bir de burs bağlanıyordu. Mezuniyetten sonra mezunların yaklaşık on yıl süre ile öğretmen olarak çalışma yükümlülükleri vardı. Buna uymadıkları taktirde eğitim masraflarını geri ödemek zorundaydılar. Krş. ÖZTÜRK, *Atatürk* (Dipnot 9 gibi), s. 21 vd; ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 314 vd, 319 vd.

29 Krş. ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 315. Bu dönemde Dârülmuallimîn'de vazifeli öğretmenlerin adlarının [eksik] listesi için krş. BALTACIOĞLU, Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 336, not 60; ÖZTÜRK, Atatürk (Dipnot 9 gibi), s. 25.

30 Hem Türkiye Cumhuriyeti'nde, hem de Osmanlı Devleti döneminde öğretmenlerin pedagojik ve mesleki eğitimleri hakkında kapsamlı analitik bir çalışma için, bkz: BİNBAŞIOĞLU, *Öğretmen* (Dipnot 26 gibi).

31 Krş. Sâtı, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 187.

32 Sâtı Bey örneğin Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu]'na, maddi geçiminin güven altına alınması ve öğretmenliği meslek edinerek Dârülmuallimîndeki işine bağlanması için, hatt öğretmenliğinin yanında, yazmanlık görevini de vermiştir. Krş. BALTACIOĞLU, Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 90.

33 Krş. SÂTI: "Dârülmuallimînin bir senelik hayâtı (şehâdetnâme tevzîi resminde irâd olunan nutukdan.)" *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 15 (15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911) içinde, s. 81-85, burada 85.

34 Krş. SÂTI, "Ümîd ve azim" (Dipnot 17 gibi), s. 101-107; aynı yazar: "Şiir ve mûsîkînin talîm ve terbîyede ehemmiyeti." *TİM*, Cilt 1, Sayı 1 (1910) içinde, s. 3-19 burada s. 17; aynı yazar: "Meslek aşkı" (Dipnot 18 gibi), s. 136-146; aynı yazar: "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 193-194; BALTACIOĞLU, Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 124.

35 Âlî/âliye veya idâdî dereceleri tanımlamasıyla, Dârülmuallimînin, orta ve yüksek öğretim kurumlarına öğretmen yetiştiren bölümü ifade edilir.

36 Krş. [İNANÇALP,] M[UALLİM] CEVDET: "Dârülmuallimînin yetmişinci sene-i devriyesi münâsebetiyle verilen konferâns." *TM*, Nmk, Cilt 6, Sayı 32-1 (7 Mart 1332/20 Mart 1916) içinde, s. 176-200, burada s. 193.

37 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin bir" (Dipnot 33 gibi), s. 82 vd. ayrıca krş. ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 320.

38 Yer sıkıntısının, örneğin başka binalar kiralama yoluyla nasıl çözülmeye çalışıldığına ilişkin bkz. BALTACIOĞLU, Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 89 vd., SÂTI, "Dârülmuallimînin bir" (Dipnot 33), s. 83 vd.

39 Günümüzde "Çapa Anadolu Öğretmen Lisesi" olan bu bina Birinci Dünya Savaşının başında tamamlanmıştır. Ama Dârülmuallimîn bu yeni binaya taşınmamış, Kadıköy, Moda'ya, Saint-Joseph Fransız Lisesi binasına taşınmıştır ve Birinci Dünya Savaşının sonuna dek orada kalmıştır. *TM*'de bu kuruluşun içten ve dıştan görünüşünün çeşitli fotoğrafları bulunmaktadır. Aslında Dârülmuallimîn için inşa edilmiş olan Çapa'daki bu yeni bina, Derviş Paşa Konağı'nın yanması nedeni ile Dâ-

rülmuallimâtın hizmetine sunulmuştur. Bu binanın dış cephesini içeren bir fotoğraf yine *TM*'de bulunmaktadır, cilt 28, Sayı 28-1 (7 Mayıs 1331/20. Mayıs 1915). Krş. ÖZTÜRK, Atatürk (Dipnot 9 gibi), s. 19, 24, 26, 28, 30. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 191; aynı yazar, "Dârülmuallimînin bir" (Dipnot 33 gibi), s. 85; [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 193.

40 Ismayıl Hakkı [BALTACIOĞLU], 9 Şubat 1909'da, Dârülmuallimînde - o zaman daha Çarşamba'da - öğretmenliğe başladığında, okul sıralarının daha siparişi verilmeden okul yönetiminin derse başlamış olmasından dolayı öğrencilerin, yerde, hasırlar üzerinde oturarak ders gördüklerini anlatır. Krş. BALTACIOĞLU, Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 86 vd.

41 Sâtı Bey, öğrencilerin sağlığını koruyan, derste dikkatlerini toplamayı ve çalışmayı kolaylaştıran ders sıralarına ve masalarına çok değer veriyordu. Resimli bir makalede bu konuyu ayrıntılı olarak ele alır. Krş. SÂTI: "Ders rahleleri" *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 13 (1911) içinde, s. 30-37. Uygulama Okulu dershanesi de bu tür sıra ve masalarla donatılmıştır.

42 Marangoz-hâne, konferans ve münâkaşa salonlarının fotoğrafları için bkz. *TİM*, Cilt 1, Sayı 6 (1910), s. 185, 188 ve 190.

43 Müzede ne tür bir koleksiyonun muhafaza edildiği ve sergilendiği ne yazık ki bilinmemektedir.

44 Krş. SÂTI: "El işleri dersleri." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 7 (1910) içinde, s. 43-48; burada s. 46. Dârülmuallimînin el işleri dersinde, kimya, fizik ve coğrafya derslerinde kullanılmak üzere üretilen araç-gereç ve modellerin örneklerinin fotoğrafları için, ayrıca s. 48'e bkz.

45 Krş. [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 199; Krş. SÂTI, Dârülmuallimînin bir" (Dipnot 33 gibi), s. 85.

46 SÂTI: "Mekteblerde teâvün ve tasarruf sândıkları." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 10 (1910) içinde, s. 149-158.

47 Krş. SÂTI: "Tarih tedrîsinin usûl-i esâsîyesi." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 8 (1910) içinde, s. 92-98, burada s. 92; a.g.y., "Mesâîde intizâm ve programı." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 9 (1910) içinde, s. 101-106, burada 105 vd. *TİM*, ilk sayısından itibaren değişik branşların didaktik yöntemlerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar içermektedir. Hemen ilk sayıda bu amaçla yayınlanmış makaleler şunlardır: SÂTI, "Şiir ve mûsîkînin" (Dipnot 34 gibi); a.g.y.: "Elifbâyı nasıl öğretmeli?" a.g.d. içinde, s. 20-23 ve A[HMED] CEVÂD: "Tedrîs-i lisân" a.g.d. içinde, s. 24-32.

48 Krş. MAÂRİF-İ UMÛMİYE NEZÂRETİ, MECLİS-İ MAÂRİF (Yay.): *Dârülmuallimîn-i İbtidâîyede Program ve Talimâtnâme*. İstanbul 1327/1909-10.

49 Krş. [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 199.

50 Dârülmuallimîn'de Sâtı Bey'in kendisi eğitim bilimi dersi vermekteydi. Krş. OVAT, Fuat: "Milli Talim ve Terbiye Heyetinin İlk Başkanı Prof. Dr. Mehmet Emin ERİŞİRGİL." Eğitim Dergisi IV, 44 (2003) içinde, krş. http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi44/ovat.htm (20.09.2005)

51 Tarih, Türkçe ve coğrafya gibi derslerle birlikte, Fransız "Instruction civique et morale" modelinden esinlenerek müfredâta eklenen, "Vatandaşlık ve ahlak bilgisi" dersleri, okul çocuklarını, yeni meşrutiyet düzeni hakkında aydınlatmak, bu sistemin gereksimlerine göre sosyalleştirmek ve onları görevinin bilincinde, vatanını seven ve ona sadık, diğer vatandaşlarla dayanışma içinde birer Osmanlı vatandaşı olarak eğitmek amacına yönelikti. Krş. KARA, Cevat: *Die Erziehung zum osmanischen Staatsbürger in der Jungtürkenzeit. 'Alî Seydîs "Terbîye-i Medenîye ve Ahlâkîye" und ihr Umfeld.* (yayınlan-

mamuş yüksek lisans tezi, Ludwig-Maximilians-Univesität Münih) 2001; a.g.y., "Guter Mensch, besserer Bürger? Die moralische und staatsbürgerliche Erziehung in den osmanischen Schulen der Jungtürkenzeit (1908-1914)." Heimbach-Steins; Marianne; Rotraud Wielandt; Reinhard Zintl (Yay.): *Religiöse Identität(en) und gemeinsame Religionsfreiheit. Eine Herausforderung pluraler Gesellschaften*, Würzburg 2005 içinde, 137-155; ÜSTEL, Füsun: *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul 2004;

52 Yeni ders cetveli 1307/1891-92 ders cetveli ile birlikte, [İNANÇALP]'in "Dârülmuallimînin yetmişinci"nin içinde (Dipnot 36 gibi), s. 194'de yer almakta.

53 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 189 vd.; [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 198.

54 Krs. "Dârülmuallimlere [sic.] mahsus evkat-nümâ." MAÂRİF-İ UMÛMİYE NEZÂRETİ TE'LİF VE TERCÜME DAİRESİ (Yay.): *Dârülmuallimîn-i İbtidâilere Mahsus Müfredat Program*. İstanbul 1331 içinde, s. 141, SAKAOĞLU, Necdet: *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul 2003'den alıntı (İstanbul Bilgi Üniversitesi 33, Eğitim 2), s. 135.

55 SÂTI, "El İşleri" (Dipnot 44 gibi), s. 46.

56 Sâtı Bey'in "El işleri" makalesinde, Dârülmuallimînde üretilen öğretim alet ve araçlarının fotoğrafları yer almaktadır. Kille çalışmalarının fotoğrafı için: s. 47; fizik, [kimya] dersleri araçlarıyla coğrafya dersine ilişkin modellerinin fotoğrafları için: s. 48. Krş. SÂTI, "El işleri" (Dipnot 44 gibi), s. 47 vd.

57 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 189 vd.

58 SÂTI, "El işleri" (Dipnot 44 gibi), s. 44 vd.

59 a.g.y., s. 46 vd.

60 Sâtı Bey bunun Uygulama Okulunda (tatbîkât mektebi) çok iyi izlenebileceğini anlatır. Öğrencilerin, ders bitiminde eve gitme vakti geldiğinde çok üzgün oldukları bile gözlenmekteymiş. Krş. SÂTI, "El işleri" (Dipnot 44), s. 43 vd., 43-44. Dârülmuallimînde resim ve el işleri derslerine ilişkin ayrıca krş. BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi), s. 89-95, 156-166; SÂTI, "Dârülmuallimîn mesleği" (Dipnot 12), s. 191 ve [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36), s. 199.

61 Buraya ilişkin daha fazla ayrıntı için krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin bir" (Dipnot 33), s. 81 vd.; BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi), s. 161-170; [SÂTI:] "Resim tedrisâtı." *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 16 (15 Teşrin-i evvel 1327/28. Ekim 1911) içinde, s. 139-147. Bu sayıda öğrencilerin çalışmalarının fotoğrafları yer almakta.

62 Krş. SÂTI: "Riyâzât-ı bedeniye." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 9 (1910) içinde, s. 125-129.

63 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 189 vd.; [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 198; özellikle bkz.: FERİDÛN: "Terbiye-i bedeniye" Bölüm 1. *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 13 (1911) içinde, s. 19-29; Bölüm 2. *TİM*, Nmk, Cilt 2, sayı 14 (1911) içinde, s. 57-65; Bölüm 3. *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 15 (15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911) içinde, s. 96-101; Bölüm 4. *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 16 (15 Teşrîn-i evvel 1327/28 Ekim 1911) içinde, s. 124-130; Bölüm 5. *TİM*, Nmk, Cilt 2, sayı 17 (15 Kânûn-i evvel 1327/28 Aralık 1911) içinde, s. 171-174; Bölüm 6. *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 18 (1 Kânûn-i sânî 1327/14 Ocak 1912) içinde, s. 223-230; Bölüm 7. *TİM*, Nmk, Cilt 3, sayı 19, (1912) içinde, tüm makaleler resimler içermektedir.

64 Cağaloğlu'ndaki binada bu amaca uygun kullanma alanı olmadığından, Sâtı Bey kurumun yeni kompleksinin inşaatında bunun da planlanmasını istemiştir. Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dip-

not 12 gibi), s. 191. Ayrıca 1330 [1914/5] tarihli Dârülmuallimîn müfredatı normal "ziraât" derslerinin yanında, "ziraât âmeliyâtı" dersini de öngörmektedir. Krş. Maârif-i Umûmîye Nezâreti (Yay.), *Dârülmuallimîn-i ibtidâîlere mahsûs müfredât programı*, İstanbul 1330 [beg. 14. III. 1914]. s. 141 vd.

65 Krş. SÂTI, "Şiir ve müsîkînin" (Dipnot 34 gibi). *TİM* okurlarının tepkilerinden, isteğin olumlu karşılık gördüğü ve tüm ülkeden Dârülmuallimîn'e uygun parçalar gönderildiği, görülür. Tevfik Fikret (1867-1915) ve Ali Ulvi [Elöve] (1881-1975) de bu projeye katkıda bulunan şahıslardandır. Krş. [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 198 vd. Bu yeni eserlerin *TİM*'de yayınlanması ülkedeki eğitimcilerin bunlara kolaylıkla ulaşabilmesini sağlamıştır. Krş. Örneğin: "Ezberlenecek manzûmeler." *TİM*, Ders nümûneleri kısmı (bundan sonra Dnk), Cilt 1, Sayı 4 (1910) içinde, s. 171-179.

66 Krş. "Tedrisat levhaları üzerine dersler." *TİM*, Ameliyat ve tatbikat kısmı (bundan sonra Atk) Cilt 1, Sayı 10 (1910/11) içinde, s. 131-144. Dârülmuallimîn ve Uygulama Okulunda kullanılmak üzere yapılmış ve ders aralarında her iki okulun öğrencilerinin bunlardan yararlanmaları için, holde (dîvânhâne) asılmış olan bu tür panoların örneklerinin fotoğrafları *TİM*'de yer almaktadır. "Mekteblerde ilânlar ve kârt postallardan istifâde." *TİM*, Nmk, Cilt1, Sayı 12 (15 Nisan 1327/28 Nisan 1911) içinde, s. 230 vd., 234 vd., 238 vd., 242 vd. ve 254.

67 Krş. BİNBAŞIOĞLU, *Öğretmen* (Dipnot 26 gibi), s. 15.

68 "Eski Dârülmuallimîn" bu önemli görevi karşılayamadığından, Sâtı Bey'e göre bu adı hak etmiyordu. Ancak reformlar ve mesleğe yönelik öğretimin "yeni Dârülmuallimîn'i" öğretmen eğitimi için gerçek bir yüksekokul haline getirdiğini düşünüyordu. Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 186 vd.

69 Krş. SÂTI: "Usûl-i tedrîsin kavâid-i esâsîyesi" *TİM*, Cilt 1, Sayı 6 (1910) içinde, s. 198-207, burada s. 205 vd.

70 Krş. SÂTI: "Ezbercilik." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 12 (15 Nisan 1327/28 Nisan 1911) içinde, s. 213-217; a.y., "Ümîd ve azim" (Dipnot 17 gibi), s. 102.

71 Krş. SÂTI, "Usûl-i tedrîsin" (Dipnot 69 gibi), s. 198.

72 Krş. SÂTI, "Usûl-i tedrîsin" (Dipnot 69 gibi), s. 198.

73 Krş. a.y.s. 198-207.

74 "Usûl-i keşfî ve tevlîdî," "talim bi'l-havass," "talim bi'l-irâc," "talim bi't-tecrübe," "ayânîyet" ve "ayânî usûl" de deniyordu. Türkiye'ye modern felsefe terminolojisinin girişini konu eden İsmail Kara'nın kitabı, Fransızca "intuition" (sezgi) teriminin Babanzâde Ahmed Naim tarafından Osmanlıcaya tercümesini ve bu terimin tartışmasını içerir. Krş. KARA, İSMAİL: *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul 2001, s. 320; Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu] da bu terimin karşılığı olarak "ayânîyet" kelimesini tercih eder ve bunu tartışır: Krş. BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi), s. 109 vd., s. 348 vd., not 172.

75 Krş. BUISSON, Ferdinand: "Conférence sur l'enseignement intuitif." *Conférences pédagogiques faites aux instituteurs délégues àl'Exposition Universlles de 1878*, Paris 1878 içinde, s. 325-363; "Intuition et méthode intuitive." BUISSON (Yay.), *Nouveau Dictionnaire* (Dipnot 19 gibi), http://www.inrp.fr/edition-electronique/lodel/dictionnaire-ferdinand-buisson/document.php?id=2943&format=print (01.07.2009); SÂTI: "Mektebler ve ahvâl-i ictimâîye." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 7 (1910) içinde, s. 1-10, burada s. 10; BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi) s. 109 vd.

76 Krş. a.g.e., s. 115; "Ders nümûneleri kısmı." *TİM*, Dnk, Cilt 1, Sayı 1 (1910) içinde, s. 1; BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi), s. 109, 115.

77 Her iki yöntemin ayrıntılı karşılaştırması için bk.: SÂTI: "Usûl-i takrîr ve usûl-i tekşîf." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 8 (1910) içinde, s. 59-69.

78 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 187. "Annexe (École)." BUISSON (Yay.), *Nouveau Dictionnarie* (dipnot 19 gibi), http://www.inrp.fr/edition-electronique/lodel/dictionnaire-ferdinand-buisson/document.php?id=2050&format=print (01.07.2009); Ismayıl Hakkı [BALTACIOĞLU]nun 1910'da, Paris öğretmen okulu (École Normale de la Seine) ve bu kurumun uygulama okulunda (École d'Application) kazandığı izlenimleri için bk: BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi), s. 105-115.

79 *TİM*, Uygulama Okulunun her üç sınıfı için özel hazırlanmış ve ayrıntılı bir biçimde haftalık ders konularını gösteren, 1911/12 öğretim yılına ait müfredatı içerir. Krş. "Tatbîkât mektebi programı." *TİM*, Atk, Cilt 2, Sayı 17 (15 Kânûn-i evvel 1327/28 Aralık 1911) içinde, s. 161-184.

80 Bazı somut örnekler için krş. SÂTI: "Halûkun defteri: talim ve terbiye nokta-i nazarından." *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 13 (1911) içinde, s. 1-10, burada s. 10; a.y: "Devenin başı." *TİM*, Amk, Cilt 2, Sayı 13 (1911) içinde, s. 1-5 ve BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi), s. 162.

81 Krş. SÂTI: "Dârülmuallimîne mülhak Nümûne ve Tatbîkât Mekteb-i İbtidâîyesi." *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 14 (1911) içinde, s. 41-43.

82 Sâtı Bey tarafından Dârülmuallimînin tüm öğretmenleri Uygulama Okulunda haftada en az iki kez çalışmakla görevlendiriliyordı. Bunun yanı sıra haftada bir geceyi Dârülmuallimîn öğrencileriyle beraber geçirmek zorundaydılar. Böylelikle eğitsel çalışmalarını kendi konuları ve verdikleri derslerin sınırlarından çıkarmaları, daha geniş bir çerçevede, öğretim ve eğitim bilimlerinde genel gelişmeleri takip edebilmeleri gibi çocuğun yaşamı ve düşünce şekli hakkında da canlı bilgi kazanmaları ve bu hususta meraklarının artması amaçlanıyordu. Krş. [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 38 gibi), s. 199.

83 Sâtı Bey döneminde bu görev, uygulamalı öğretim bilimi öğretmeni de olan İhsan [Sungu] tarafından yerine getiriliyordu. Krş. OVAT, "Milli Talim" (Dipnot 50 gibi), a.g.y. "Bir Eğitim Sevdalısı" (Dipnot 16 gibi).

84 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 187 vd.; "Dârülmuallimîne mahsus tatbikat-ı dersiye." MAÂRİF-İ UMUMİYE NEZÂRETİ VE TERCÜME DAİRESİ (Yay.): *Dârülmuallimîn-i İbtidâîlere* içinde, s. 122 vd (Dipnot 54 gibi), s. 134.

85 Krş. [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 199.

86 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 189; MAÂRİF-İ UMUMİYE NEZÂRETİ TE'LİF VE TERCÜME DAİRESİ, "Dârülmuallimîne mahsus tatbikat-ı dersiye." (Dipnot 84 gibi), s. 122-125; SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze* (Dipnot 54 gibi), s. 134. *TİM*'in ilk sayısında, rüşdiye şubesi öğrencilerinin (yeni yönteme göre mezun olan ilk sınıf olmalı), çeşitli ibtidâîye ve rüşdiye okullarına ilişkin hazırladıkları raporlar üzerine gerçekleşen tartışmadan bir alıntı yer almakta. Alıntıda, örneğin, öğrencilerin sınıfta oturma düzenlerinin, başarılarına göre mi gerçekleşmesi gerektiği sorusu tartışılmakta. Krş. SÂTI, "Münâkaşât-ı terbiyevîye." *TİM*, Cilt 1, Sayı 1, (1910) içinde, s. 33-36.

87 12. Temmuz 1326/25. Temmuz 1910'da ilk kez rüşdiye şubesinin 44 mezununa (bunların dokuzu

yabancı uyruklu) diplomaları (şehâdetnâmeleri) takdim edilmiştir. Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 186. Bu öğrencilerin, iki pedagoji sınav sorusuna yanıtlarından alıntılar için: Krş. "Mesâil-i terbiyeviye." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 8 (1910) içinde, s. 84-91.

88 BALTACIOĞLU, *Hayatım* (Dipnot 16 gibi), s. 91. Ismayıl Hakkı Bey'in, 1910 başında Dârülmuallimîn'in konferans salonunda, kendi ifadesine göre yaklaşık 200 ilkokul öğretmeni önünde verdiği bu ilk konferans, *TİM*'de bulunmaktadır. Krş. [BALTACIOĞLU,] Ismayıl Hakkı: "Yazı öğretiminin yolu." *TİM*, Cilt 1, Sayı 5 (1910) içinde, s. 165-179.

89 Krş. SÂTI, "Meslek aşkı" (Dipnot 18 gibi), s. 145 vd.

90 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 192.

91 Bazı konferansların başlıklarını krş. ALİ NUSRET: "Ezber vazifelere dair. Dârülmuallimînde Dersaâdet ve taşra mekâtib-i ibtidâiyesi muallimîn-i muhteremesine verilen bir konferânsın telhîsidir." *TİM*, Cilt 1, Sayı 4 (1910) içinde, s. 108; [BALTACIOĞLU,] "Yazı öğretiminin" (Dipnot 88 gibi), s. 165.

92 Mustafa Ergün, 1910 sıralarında, taşranın her yöresinden iki öğretmenin eğitimlerini geliştirmek için, İstanbul'a, Dârülmuallimîne yollandığını yazar. Bunlar büyük olasılıkla Sâtı Bey'in bahsettiği 50 öğretmendir. Krş. ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 311, 316 vd.

93 Krş. SÂTI, "Dârülmuallimînin mesleği" (Dipnot 12 gibi), s. 191; [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 12 gibi), s. 199.

94 Kongre ilk kez 26 Temmuz ile 3 Ağustos 1911 (13-21 Temmuz 1327) arasında, bir önceki yılın mezunlarının büyük ölçüde katılımı ile Dârülmuallimîn'de yapılmıştır. İstanbul dışından gelen öğretmenlere Dârülmuallimînin yatakhanelerinde kalına olanağı sağlanmıştır. Program için krş. "Dârülmuallimîn kongresi." *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 15 (15 Ağustos 1327/28 Ağustos 1911) içinde, s. 102-105. Kongrenin diğer benzeri kurumlara da etkisi ortadadır. 3 -13 Temmuz 1912'de Manastır Dârülmuallimîni tarafından da benzeri bir kongre ("Manastır Muallimler Kongresi") düzenlenmiştir. Krş. ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 313.

95 [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 199.

96 Tarihi binalara, müzelere ve endüstri kuruluşlarına yapılan geziler, Sâtı Bey sayesinde Dârülmuallimînin öğretim anlayışının değişmez bir öğesi olmuştur. Krş. [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 200. İlk kongre çerçevesinde düzenlenen gezilerde, kongreye katılanlar kentin bazı önemli camilerine götürülmüşlerdir. Bunun yanı sıra Tıp Fakültesi Dekanı Âdnân Bey, grubu kabul etmiş ve onlara, "Çocuklarda Sağlık" (hıfzü's-sıhha-i etfâl) üzerine konferans verip, ayrıca anatomi (teşrîh), fizik, kimya, zooloji ve botanik (hayvanât ve nebâtât) laboratuvarlarını gezdirmiş ve fakültede çalışanlardan bilimsel çalışmaları hakkında bilgi edinme olanağını sağlamıştı. Krş. "Dârülmuallimîn kongresi" (Dipnot 94 gibi).

97 Derginin, Dârülmuallimîn, rüşdîye ve idâdîlere doğrudan, ibtidâîyelere ise adres bildirmeleri üzerine gönderilmesi öngörülmüştü.

98 Krş. "Tedrîsât mecmuası hakkında karârnâme." *TM*, Kısm-ı resmî, Cilt 3, Sayı 21 (1 Ağustos 1328/14 Ağustos 1912) içinde, s. 24 vd. *TİM*'in, Fransa'da Ferdinand Buisson tarafından Kamu Eğitim Bakanlığı adına yayın hayatına geçirilen "*Revue pédagogique*" ([Musée pedagogique (Paris), Bibliotheque centrale de l'ènseignement primaire (Yay.):] *Revue pédagogique (publ. sous les auspices du Ministère de l'Instruction Publique), Paris 1878-1926 [2 seri: 1878-1882 (I-IX). 1882-1926 (y.d. I-*

LXXXIX)]] ve *"Manuel général de l'Instruction primaire"* (1832-1940) gibi pedagoji dergilerinde kendine örnekler bulduğu anlaşılmakta. (Son dergi için krş. "Manuel général de l'istruction primaire." BUISSON (Yay.), *Nouveau dictionaire* (Dipnot 19 gibi), s. 1221 vd.). *TİM*, benzeri diğer dergilerde de olduğu gibi, iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde (bu bölümün yedinci sayıya dek kendine öz başlığı bulunmamakta), "Nazariyât ve malûmât kısmı"nda, pedagoji ve didaktikle ilgili genel ve teorik konular ele alınmaktadır. İkinci bölüm, "Ameliyât ve tatbîkât kısmı"nda ise değişik branşlarda öğretimin uygulanmasına yöneliktir. 19. sayıda isim değişikliğine uğrayan *TM*, Maarif Nezâreti'nin bildirilerini içeren resmî bir bölüme (kısm-ı resmî) de kavuştur. Krş. "İhtâr" (Dipnot 11 gibi).

99 Krş. [SÂTI]: "İzâh-ı meslek." *TİM*, Cilt 1, Sayı 1 (1910) içinde, s. 1-2, burada s. 2.

100 *TİM*'de yayınlanan örnek derslerin kaynağını, Dârülmuallimîn'in Uygulama Okulundaki dersler oluşturuyordu. Uygulama Okulunun rüşdiye şubesi olmadığından, bu okulların ders örnekleri için başka kaynaklar kullanılıyordu. Krş. "Ders nümûneleri" (Dipnot 76 gibi), s. 1.

101 *TİM*'de yayınlanan, Uygulama Okulunun ayrıntılı müfredatının, başka okullar tarafından kopya edilmemesi, ancak kendi ders planlarını hazırlarken yardımcı kaynak olarak başvurulması özenle vurgulanmakta. Krş. "Tatbîkât mektebi" (Dipnot 79 gibi), s. 161-184.

102 Krş. Örneğin "Fikirler ve sözler." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 6, (1910) içinde, s. 228; "Terbiye-i etfâlde cezâ-yi cismânî hakkında mütâlaalar." *TİM*, Nmk, Cilt 1, Sayı 10 (1910/11) içinde, s. 166-168. Sâtı Bey'den sonraki dönemde, Batı yazarlarının çok geniş kapsamlı yazıları bile yayınlanmıştır. Örneğin, SPENCER, Herbert: Terbiye: fikrî, ahlâkî, cismânî, İngilizceden çeviren: Mehmed Münîr (İngilizce orijinal adı: *"Education: intellectual, moral and physical."* Londra 1906), *TİM*, Cilt 4, Sayı 22-24 ve 26-27 (1914) (Tedrîsât Mecmûası ilavesi; 1) içinde.

103 *TİM*'in 13. sayısı ile birlikte pedagoji alanında yeni yayınlar ("Yeni eserler") için bir bölüm eklenmiştir. Hemen 13. sayıda, bu bölümde ilkokul eğitimi alanında iki yeni derginin ("Yeni Mekteb"-Üsküb, "Mektebli"-Haleb) yayına başladığı haberi verilmiştir. Her ikisinin de *TİM*'in olumlu etkisi altında olduğu görünmektedir. Üsküb Dârülmuallimîni heyet-i talimîyesi tarafından yayınlanan "Yeni Mekteb" dergisinin, içerik ve düzen bakımından *TİM*'i örnek aldığı apaçık sergilenmektedir. Krş. "Yeni Eserler." *TİM*, Nmk, Cilt 2, Sayı 13 (1911) içinde, s. 40.

104 Öğretmen yetiştiren kurumlar, ikinci meşrutiyet döneminde öğrenciler ve mezunlarda önemli bir artışa ulaşabilmişse de, bu sayı ihtiyaç duyulandan yine de çok uzaktı. Dolayısıyla, bu kurumların niteliklerinden çok, pedagoji ve düşünce tarihi açısından yeni gelişmelere yol açan, çok sayıda cesur düşünceleri ve yaklaşımlarıdır. 1913/14 öğretim yılında, Osmanlı Devleti'nin öğretmen yetiştiren kurumlarında toplam öğrenci sayısı 2000'in altında kalmıştır. Ancak bu sayının 1894/1895 ders yılında sadece 500'ü bulduğu da gözardı edilmemeli. Krş. ALKAN, Mehmet (Yay.): *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924 = Education Statistics in Modernization from the Tanzimat to Republic.* Ankara 2000 (Tarihi İstatistikler Dizisi, 6) s. 49, 217 ve 269.

105 Osmanlı döneminde milletvekili ve eğitimci olan İsmail Mahir Efendi'nin (1869-1916), 1914'ten bir eleştirisidir. İsmail Mahir Efendi, köylerde öğretmen sıkıntısını gidermek için ilginç bir çözüm önermiş, buna göre her köyden bir kız ve bir erkek çocuğunu alıp öğretmen olarak yetiştirmeyi, ardından da onları birbirleriyle evlendirip köy okullarına öğretmen tayin etme fikrini savunmuştur. Krş. CEYHAN, Erdal: *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi: 1299-1997.* Edirne 2004 (Ulusal Yayınlar Bellek Dizisi, 4), s. 41.

106 Krş. SÂTI, "İzâh-ı meslek" (Dipnot 99 gibi), s. 1.

107 Krş. GENCER, Mustafa: *Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion. Deutsch-türkische Beziehungen (1908-1918)*. Münster [vd.] 2002, s. 112 vd.

108 Krş. BALTACIOĞLU, Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 224, 370, not 357.

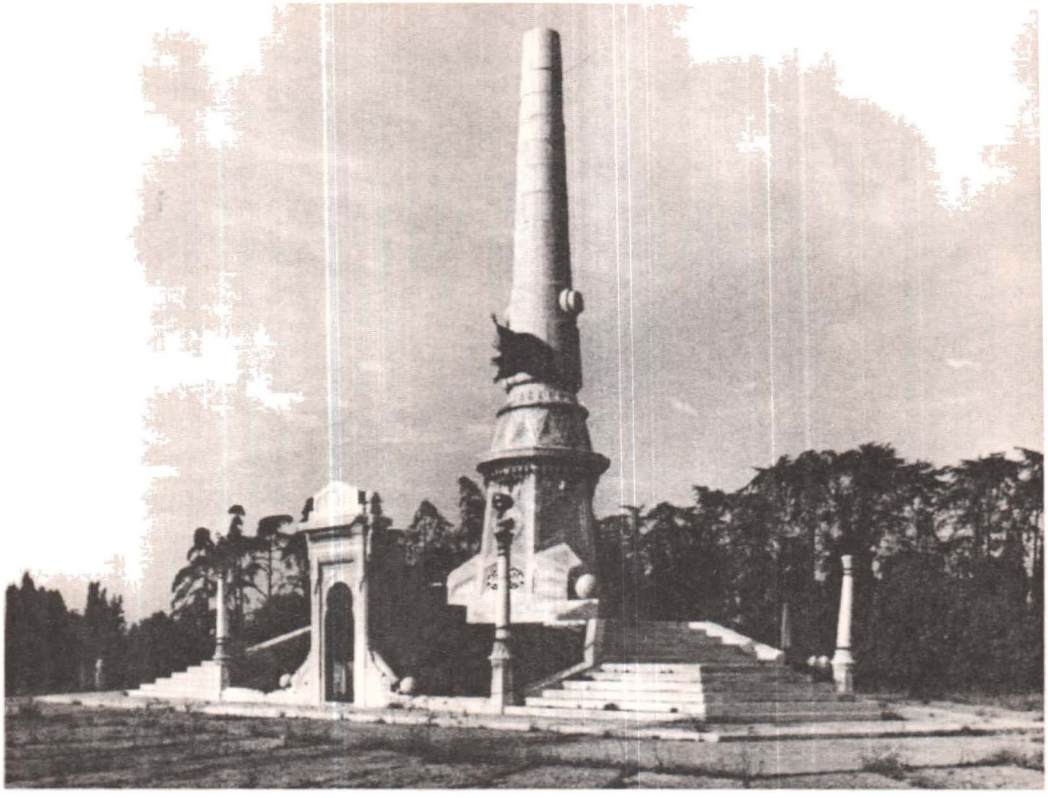
109 Dârülmuallimîndeki gelişmelerin Dârülmuallimât üzerinde de büyük bir etkisi olmuştu. Bunun en önemli eseri, 1913-14 ders yılında kendi Uygulama Okulunun kuruluşu idi. Krş. ÖZTÜRK, *Atatürk* (Dipnot 9 gibi), s. 1-37; ERGÜN, *İkinci Meşrutiyet* (Dipnot 5 gibi), s. 16-20, 321 vd. Bu kurumda da öğretmenlik yapmış olan Ismayıl Hakkı [BALTACIOĞLU]'nun anıları için krş. Hayatım (Dipnot 16 gibi), s. 178-185.

110 Türkiye Cumhuriyeti'nde öğretmen eğitimindeki gelişmelere toplu bir bakış sağlayan bir çalışma için: Krş. EŞME, İsa: "Öğretmen Yetiştirmede 130 Yıllık Bir Sürecin Öyküsü: Yüksek Öğretmen Okulları." a.g.y. içinde.

111 Krş. ALAKUŞ, Ali Osman: "Dünden Bugüne Görsel Sanatlar Eğitimimizin Genel Bir Görünümü." *Milli Eğitim Dergisi* 160 (2003) içinde, krş. http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/160/alakus.htm (15.10.2005).

112 [İNANÇALP,] "Dârülmuallimînin yetmişinci" (Dipnot 36 gibi), s. 200.

IV- İstanbul'un 'Modern'den 'Postmodern'e Geçişi

Resim 1. Abide-i Hürriyet, 1995. Fotoğraf Dieter Johannes

Klaus Kreiser

İSTANBUL İÇİN BİR HÜRRİYET ANITI

İstanbul 20. yüzyılın başında, meydanları ve parkları, çağın "anıt düşkünlüğü"ne (*statuomanie*)[1] yakalanmamış olan, tek Avrupa başkenti idi. Sadece Hipodrom'un ve eski Roma meydanlarının dikili taşları ve şeref sütunları çağlarca ömürlerini sürdürmüşlerdi. Nazarlık gibi Osmanlı Devri boyunca tılsımlı özelliklerini korumuşlardı. Minyatürler, vakayinameler ve Evliya Çelebi'nin *mutasalamat-i garibe* üzerine yazıları bunları belgelemektedir.[2]

Tanzimat reformları ile başlayan cadde düzenlemeleri bile yetkililerde modern anıtlar dikmeye istek uyandıramamıştır. Fransız mimar Bouvard'ın 1902'de Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu projelerde (*avant-projets*) heykel bulmak mümkün değildir.[3] Ortaya çıkan parkların (*jardins publics*) donatımı ayaklı şamdanlar, çeşmeler ve küçük köşklerden ileri gitmiyordu. Sultan Abdülaziz (1861-1876)'in Paris'te edindiği hayvan heykellerinde de bir anıt karakteri yoktu ve Beylerbeyi Sarayı'nın duvarları ardında saklı kalmışlardır.[4]

Aya Sofya'nın yanındaki, İustinianos'un atlı boy heykelinin, II. Mehmed Devri'nde sökülmesi ile tarihi bir kişiliğin son anıtı uzun bir zaman için yok olmuştur. Osmanlı hizmetindeki bir amatör Levanten heykeltıraşın, 1869'da ölen devlet adamı, Fuad Paşa'ya bir anıt dikme amaçlı dikkatli girişimi, Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa tarafından, kibarca ama çok açık bir biçimde reddedilmiştir:

> "Je dois vous faire observer que les traditions religieuses et les mœurs de Notre pays ne permettent point ce genre de construction consacrée à la mémoire des défunts quelque soit le regret éprouvé."[5]

II. Abdülhamid (1876-1909) yönetimi altında teknik ilerlemeler Şam'daki telgraf direkleri ve daha az tanınan Hayfa'daki Demiryolu Anıtı ile kutlanmıştır.

Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü (1900-1901) nedeniyle padişahı yücelten çok sayıda saat kulesi ve çeşme yapılmıştır. Sultan 1909'da tahttan indirildiğinde, yıkabilecekleri hiçbir heykel veya büstü olmadığından, anısı kamu binalarındaki tuğraları sökülerek silinmişti.[6]

Reform meraklısı Jön Türklerin ne başkentte, ne de taşrada figüratif anıtlar yaptırmamış olmaları şaşırtıcıdır. Önderleri, 1876 Anayasası'nın babası, Ahmed Mithat Paşa ve vatansever şair ve gazeteci Namık Kemal bile bu yolla anılmamışlardır. O dönemin birçok şahsiyeti bu eksikliğe teessüf etmiştir.

Fakat 25 Kasım 1908'deki Temmuz Devriminden hemen sonra, belediyenin (şehremaneti) bir hürriyet anıtı (Abide-i Hürriyet) planladığı haberi basında çıkmıştır. Bunun yapımıyla Mimar Vedat [Tek] görevlendirilecekti.[7] Ancak bu gerçekleşmemiş anıtın tam mevkii (Meclis önünde mi, eski Üniversite önünde mi?) ve ne biçimde tasarlandığı bilinmemektedir.

31 Mart ve Sonuçları

Tarihyazıcılığında, 31 Mart (yeni tarihle 14 Nisan), Temmuz 1908'de Jön Türklerin devrimi ile kurulan rejimi devirme teşebbüsü olarak geçmektedir.[8] Bu sürecin başlangıç noktası 4. 'Avcı Taburu'nun ayaklanması olmuştur. Askerler, eğitiminde Prusya etkisi olan Harp Okulundan gelme mektepli subayların sıkı talimine karşı direniyorlardı. Farz olan abdest alma ve namaz kılmanın zorlaştırılması da bir etkisi olmuş olabilir. Kısa bir zaman içinde erlikten gelen, alaylı subaylar ve aralarında denizci askerlerin de bulunduğu diğer birlikler de bu ayaklanmaya katılmışlardır. Memnuniyetsizlik İslam hukuk düzenini tesis etme çağrısı ile birleşmiştir, Şeriat ile Meşrutiyet'in uyuşmazlığına inanan ulema ve medrese talebeleri de (kısmen de mecburi hizmetin onlara da uzamasından korkmaları sebebiyle) seslerini yükseltmişlerdi. Çok sayıda gruplara bölünmüş liberal muhalefet umuda kapılıyordu.

Sultan II. Abdülhamid, *Asar-ı Tevfik*[9] zırhlı gemisi kumandanı Binbaşı Ali Kabuli Bey'in, 15 Nisan'da, Yıldız Sarayı pencereleri önünde vahşice öldürülmesine bile seyirci kalmıştır. Bu olay, Mahmud Şevket Paşa kumandasındaki 3. Ordunun girişiminden önce sabrı taşıran son neden olmuştur. Bu Hareket Ordusu, Selanik'te askeri birliklerden ve gönüllüler-

den oluşmuştu ve aralarına çok sayıda gayrimüslim ve Edirne'deki 2. Ordu birlikleri de katılmışlardı. Selanik'le başkent arasındaki tren bağlantısı, birliklerin hızla gelmesini sağlamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli liderleri, Enver Bey ve Cemal Bey, Aya Stefanos'ta (bugünkü Yeşilköy) Hareket Ordusu ile buluşmuşlardır. 22 Nisan'da İstanbul'un işgali başlamıştır ve 25'inde sıkıyönetim ilanıyla da bitmiştir. Çarpışmalarda Nizami Birlikten yaklaşık 100 asker hayatını kaybetmiştir. Bunların en yüksek rütbelisi, 24 Nisan'da Taksim'deki topçu kışlasına yapılan baskın sırasında vurulan Binbaşı Ahmed Muhtar Bey olmuştur.[10] Bu sırada ayaklananlardan da 230 kişi öldürülmüştür. Kaynaklar bu din savaşçılarının (cihat şehidi) cenaze biçimi ve yerine ilişkin bilgi vermemektedir. Gözdağı için bunlardan bazıları çeşitli semtlerde asılmıştır.

Abide: Geçmişi ve Açılış Töreni

14 Nisan 1909'da Hareket Ordusunun şehitleri, Hürriyet Tepesi adını verilen bir yerde, gömülmüşlerdir. Resmi yazışmalarda ve basında, Hürriyet-i Ebediye Tepesi olarak bu tanım kendini kabul ettirmiştir.[11]

Cenaze merasiminde Enver Bey, burada Müslümanların ve gayrimüslimlerin huzur içinde yan yana yattıklarını vurgulayan bir konuşma yapmıştır. İngiliz gazeteci Edwin Pears, Enver'in konuşmasını şöyle özetlemiştir: "[*He*] *emphasized* (...) *that Muslims and Christians were lying side by side in token that they, living or dying, where henceforthward fellow-patriots who would know no distinction of race and creed.*"[12] *"No distinction of race and creed,"* Jön Türklerin sürgün günlerinden beri kullandıkları ve 1908'in Komite Programının 9. maddesini oluşturan, "bilâ tefrik-i cins ü mezhebi,"[13] ırk ve din ayırmama ilkesinin karşılığıdır.

Bir zamanlar Kabristan Caddesi denen sokak üzerinden, Şişli'deki tramvay durağından tepeye ulaşılabiliyordu. Cadde, arkalarında büyük bir Rum Mezarlığının da bulunduğu Yahudi ve Ermeni Mezarlıklarından geçiyordu. Kuzey istikametine doğru gelecekteki ulusal bayram günlerindeki manevralar için uygun olan, ekilmemiş tarlalar uzanıyordu. Hareket Ordusu kentin ele geçirilişi sırasında Kâğıthane üstündeki bu yerde de birçok şehit vermişti.

Devrimin birinci yıldönümünde, Hürriyet Tepesi'nde bir askeri gösteri (resm-i geçit) yapılmıştır. Gösteri yerinin girişine "zafer takları" (tak-ı zafer) konulmuştur ve giriş, altıgen kulelerle, bayraklarla süslü bir giriş kapısı biçimini almıştır.[14] Sultan ve nazırlar için geleneksel bir gölgelik çadır (otağ-ı hümayun) kurulmuştur.

Bu sıralarda Sultanın himayesi altındaki üç kişi mezarları ulusal bir anıt haline getirmek için, bir girişim komitesi kurmuşlardır: İstanbul Altıncı Daire'nin Belediye Başkanı Hacı İhsan Bey (görev süresi: 22 Aralık 1908 - 18 Mayıs 1911), emekli (?) Erkan-i harbiye mülazım-i sani kaymakam Ebulfuad Refik Bey ve *Sabah* gazetesi sahibi Mihran Efendi. Komisyonun müfettişi olarak da Kurmay Albay Ahmed Refik seçilmiştir.[15] Ancak ilgili yılların *Sabah* sayıları gözden geçirildiğinde, bu gazetenin anıt projesinde nasıl bir rol oynadığı, anlaşılmaktadır.

Dahiliye Nezareti Kalemi'nin 16 Eylül 1909 tarihli bir belgesi, en geç bu tarihte, Abide-i Hürriyet için bağış (iane) toplanıldığını göstermektedir. Osman Nuri Ergin de anıt için halktan bağış toplanıldığını yazmaktadır.[16] Anıtın maddi finansmanı hakkında şimdilik daha çok söylenecek bir şey yoktur.

Abide-i Hürriyet beş sanatçının katıldığı bir (açık?) müsabaka sonunda ortaya çıkmıştır. İhale koşullarını bilinmemektedir. Yarışmaya katılan üç kişi isimleri tanınmış şahıslardır. Alexandre Vallaury'nin (1850-1921) yapıtı, Abdülhamid devrinde İstanbul'a damgasını vurmuş Fransız mimarlarının son çalışması idi. "İlk Ulusal Stil"in baş temsilcisi Kemalettin Bey (1870-1927) o dönemde Vakıflar Nezareti'nin Yapı ve Restorasyon İşleri Müdürü olarak çalışıyordu. Mimar Vedat da (1873-1942) kendini 1909'da tamamladığı İstanbul Merkez Postanesi (Sirkeci Postanesi) ile Türk Ulusal Mimarlığına adamıştı. Daha önce de değinildiği gibi, ona Hipodrom'daki Anıt Projesi görevi verilmişti. Yarışmaya katılan Rum Konstantin Kiriakidis üzerine hiçbir belge bulunmamaktadır. Komitenin Mihran gibi bir Ermeni üyeye sahip olması ve ihaleye Fransız Levanten ve Rum yarışmacıların katılması girişimin mezhepler üstü bir karakter taşıdığını tartışılmaz hale getirmektedir. İhaleyi kazanan Ali Muzaffer Bey (1881-1920),[17] Askeri Kara Mühendishanesi (Mühendishane-i Berri Hümayun) mezunu idi.

1908'den sonra ders verdiği, Sivil Mühendislik Okulunda da (Hendese-i Mülkiye Mektebi) kısa bir dönem okumuştu. Mimar Vedat onu desteklemiştir ve projelerine onu da katmıştır. Kendisi ihale sırasında Posta ve Telgraf Nezareti'nde mimardı. 1914'te, birçok kamu binalarını planladığı Konya'ya tayin edilmiştir ve 1916'da Şark stilinde bir tarım anıtı yaratmıştır. Paris'te okumuş Vedat ve Berlin'de okumuş Kemaleddin'e karşı, Ali Muzaffer yüzde yüz bir Türk "ürünü" idi.

Ali Muzaffer Bey altıgen bir piramit kaidesi üzerine oturtulmuş ve dik duran bir top namlusundan oluşan yaklaşık 10 metre yüksekliğinde bir anıt tasarlamıştır (kaynaklarda ölçüler belirtilmiştir). Bu görülen kısımlar 1909 ya da 1910'da inşa edilmiş ve göze çarpan bir girişle inilen yeraltındaki bir türbe-mescit üzerine yerleştirilmiştir. Girişte "Hürriyet Şehitleri'nin Kabri" (Makber[e]-i şüheda-i hürriyet) kitabesi vardır. On iki basamaklı iki geniş merdiven anıtın platformuna çıkmaktadır. Girişin her iki yanını çiçek tarhları süslemektedir. Altı sütun mekânı simgeleyip, ayaklı kandil olarak kullanım görmektedir. Eski görüntüler lamba başlıklarının hilallerle taçlandırılmış kubbelerle süslendiğini göstermektedirler.

Giriş kubbesi ve ana kapının basamakları, geleneksel bir namazgâhı andırmaktadır. Bu ilaveten yerleştirilmiş minber şeklindeki kürsüler açık havada orduya edilen yasal bayram duaları ve vaazlar için yapılmıştır. Koçu'nun da bir çiziminde görünen yeraltındaki mescit bölümünün bir mihrabı vardır, onun arkasında 71 şehidin naaşları yatmaktadır. Başlangıçta sadece bir yeraltı mezarlığı mı planlanmıştı, yoksa şehit camii ve top anıtından oluşan bir melez yapı mı öngörülmüştü? Buna ilişkin bir kararı mevcut kaynaklar temelinde vermek mümkün değildir.

Önce geçmişine ve açılışına ilişkin bazı bilgiler verelim.

Semt olarak türbe tepesinin etrafını Sultan II. Mahmud'un (1808-1839), (Feriköy semtine adını veren?) Madame Feri adında bir yabancının üzerine hediye olarak aktardığı bilinmektedir. Josefina adındaki bir kadın daha sonra burayı Madam Feri'nin torunlarından satın almıştır. Afife Batur'un belirttiği gibi bu alan, II. Abdülhamid'in 1896 yılında planladığı büyük Ziraat ve Sanat Sergisi için düşünülmüştür.

Abide Komisyonu üyesi Ebulfuad Refik Bey bölgenin Sultan II. Bayezid (1481-1512) Vakfına ait olduğunu ve bu yüzden daha önceki tüm emlak alışverişlerinin geçersiz olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine, Eyüp Kadı Mahkemesi ve Vakıflar Nezareti'nin talimatı ile arsanın etrafı çevrilmiştir.

İhale ile açılışın arasından iki yıl geçmiştir. Ama Hürriyet Tepesi abidenin dikilmesinden önce de, çok önemli bir ulusal anıt mekânı olmuştur. 5 Eylül 1910'daki cenaze töreni hakkında *Osmanische Lloyd* şöyle yazmıştır:

> "Evvelki gün, Ramazan'ın bir gün öncesi, Arife'de, Ayaklanmadaki saldırıda şehit düşmüş savaşçıların mezarlarında, heyecan verici bir tören yapıldı. Başkentteki tüm kolordu subayları ve çevrede bulunan deniz, jandarma gibi her türden birlikler törene katıldılar. Tören iki buçukta başladı. Subaylar ortasında "Hürriyet Tepesi" bulunan üç yol üzerinde yerlerini aldılar. İlk önce Harbiye Nezareti'nin Piyade Bölümü Şefi Ferid Paşa, uzaklardan duyulan sesle, anavatan için izlenen şeref ve fedakârlık yolunda öncülük yapan şehitlerin ruhu için vatansever bir konuşma yaptı. Konuşma bittiğinde, "Asar-i Tevfik" zırhlısının baş subayı, Deniz Binbaşı Muhiddin Bey, sözü aldı ve Donanma adına Osmanlıların kalbinde hürriyet şehitleri gibi değerli olan insanların bir karış sevgili ana vatan toprağının bile bölünmesini hiçbir zaman kabul etmeyeceğini açıkladı. Şehitlerin mezarları karşısında konuşmacı son olarak, "deniz ve kara kuvvetleri ellerini uzatıp, anavatan için kan akıtmaya, can vermeye birlikte hazır olduğunu gösteriyor." dedi. Konuşmalar sona erdiğinde Yeraltı Mescidi'nin İmamı Kuran okudu ve bir dua ile devam etti. Mezarlarda kurban kesildikten sonra, kalabalık dağıldı. Yüce tören Harp Okulunda, Pera Valisi, Kaymakam Yarbay Muhiddin Bey'in, subaylara verdiği bir ziyafetle son buldu."

Bu tören için neden Ramazan arifesinin seçildiği üzerine sadece tahmin yürütülebilir. Arnavutluk ve Girit'teki çatışmaların artması yüzün-

den yapılan tören bir ulusal beraberlik ve askeri güç gösterisi idi. *Asar-i Tevfik* savaş gemisinin linç edilen komutanı Ali Kabuli'nin halefinin de törene katılımı kendine mahsus bir simgedir.

Gazetedeki bir başka haberde, Abidenin pek yakındaki açılışına değinilmektedir: "Sultan, Bayram dolayısıyla, anahtarlar kendisine takdim edildiğinde açılışı yapacaktır. Haberde "Abidenin dört kurucusu" ve "diğer komisyon üyelerinin" alacakları anma nişanları da söz konusudur. Harbiye Nezareti Abide'nin bakımını üstlenmiştir. Açılış törenine ilişkin bundan sonraki haberden ise Sultan'ın katılamayacağı anlaşılmaktadır.'[8]

Törensel "Açılış" (resm-i küşad) yeniden kazanılan Kanun-i Esasi'nin üçüncü yıldönümünde, 23 Temmuz 1911'de yapılmıştır. Olayın çok sayıda fotoğrafı *Resimli Kitab*'ın Haziran sayısında bulunmaktadır. *"Osmanische Lloyd"* mecmuası bu olayla ilgili 25 Temmuz 1911 tarihli sayısında içeriği Osmanlı basınından çok farklı olmayan birkaç makaleye yer vermiştir.

> "Sabahın erken saatlerinde bayraklarla donatılmış caddelerden her sınıftan, her milletten toplanmış olan halk yığınları çıkıp, Türkiye için tarihi olmuş Şişli'nin tepesindeki yere doğru itişerek gidiyorlardı. 25 Nisan 1909'da Kâğıthane tepelerini yukarı çıkıp hemen düşmanla çatışan Makedonlar ve içlerinden anavatan uğruna ölenler orada gömülü yatıyorlar.
>
> Tepelerin, vadilerin üzerinden uzaktaki Karadeniz'e kadar ulaşan geniş manzaralı bu yerde onların anısına dikilen abide büyük bir sanat eseri olarak tanımlanamaz. Ama askeri sadeliği kutsal bir etkisinin olmasına uygundur."

Makalenin anonim yazarı (belki Friedrich Schrader, 1865-1922), bir saat önceden sıralanan birliklerden daha sonra saat dokuzdan itibaren Abide'nin önünde toplanan"muhteşem kalabalıktan" söz etmektedir. Nazırlar, mebuslar, âyanlar, yüksek rütbeli memurlar, askeri ataşeler... göze çarpıyordu. Saat onda Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa şeref konuğu, Port Arthur kahramanı, Mareşal Nogi (1849-1912) ile gelmiştir.

"Saat 10'da mescit seklindeki odanın kapısı açılır. Nazır yüksek rütbelilerle birlikte içeri girer ve Harbiye Nezareti imamının okuduğu duaları dinler. Sonra abidenin önündeki platformda, Sultan ve İmparatorluk ailesi, millet ve Hükümet için yeniden dua edilir. Sonra da Mahmud Şevket Paşa yüksek vatanseverlik duyguları taşıyan bir konuşma ile orada bulunanlara hitap eder ve Hürriyet Abidesi açılır ve millete teslim edilir."

Kutlamalar *Osmanische Lloyd*'da ayrıntılı anlatılmayan birliklerin bir geçit töreni ile sona ermiştir.[19]

Abidenin Mesajı

Abide-i Hürriyet, top namlusu biçimindeki gövdesinin üzerindeki her iki kitabesine göre, "Hürriyetin tekrar sağlanması tarihi" (tarih-i istirdad-i hürriyet 10 Temmuz 1324 [23 Temmuz 1908]'ne, "Meşrutiyetin Simgesi" (timsal-i meşrutiyet 11 Temmuz 1325 [23 Temmuz1909]) olarak adanmıştır. Kaidede, yuvarlak bir kartuş içinde, 27 Nisan 1909'da tahta çıkmış olan, Sultan V. Mehmed Reşad'ın tuğrası vardır.

Hükümdarın konumu 20 Ağustos 1909 tarihli, "Kanun-i Esas'a ilişkin değişiklik yasasının" 3. maddesinde yeniden belirlenmişti. Sultan'ın Meclis önünde hem Şer-i şerif'e, hem de Kanun-u Esasi'ye göre yemin etmesi gerekiyordu. Buna karşılık padişah "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin" 1911 senesindeki parti programında sadece "Meşrutiyetin koruyucusu" (hadim-i meşrutiyet) diye tanımlanmıştır.[20] Mahmud Şevket Paşa'nın komutanlığındaki daimi ordunun müdahale etmesi, burada, "Şeriat ve Meşrutiyet ile yasallaşmış rejim"e karşı "diktatörlük darbesi" (idare-i meşrua ve meşrutamıza vurulan darbe-i istibdat) olarak nitelendirilmiştir.

Top namlusu, milin alt kısmında bronzdan yapılmış askeri bir amblem ile süslenmiştir. Direğinin tepesinde bir hilal ay olan, beş köşeli yıldızlı Osmanlı bayrağı, ayrıca ordu ve donanmanın simgeleri olarak süngülü tüfekler (Alman ve Türk yapımı), bir gemi çapası ve bir can simidi görülmektedir. Kılıç ve diğer geleneksel silahlar eksiktir. Kaidenin dört köşesinde taştan top gülleleri yerleştirilmiştir. Mescide giriş kapısı-

nın her iki yanında bulunan taştan topların alt kısmında da ikişer top güllesi daha durmaktadır. Top namlusundan kaideye doğru geçiş, çok büyük boyutlu bir sütun başını andıran motifli bir çelenkle sağlanmıştır. Bezemeli beşgen ızgaralı pencereler yeraltı mescidi mekânına gün ışığı iletmektedir.

71 şehidin adlarını top namlusunun altı köşeli kaidesinde okumak mümkündür. Üste konmuş yuvarlak kartuşlar ve altıgen isim kartuşları, aşağıya doğru dalgalanan ikili bayrak çevresi denebilecek çerçeveler içinde dağıtılmışlardır.

Sultan Mehmed V. Reşad'ın tuğrasının olduğu ana bölümün solundaki 26 kartuşlu ilk çerçevede, kaderleri başta ele alınan subaylar Ali Kabuli ve Ahmed Muhtar'ın isimleri ve rütbeleri yer almaktadır. Bu iki isim ve Teğmen (mülazım-i sanı) Mehmed bin Bekir Efendi'ye ait bir diğer isim ikişer kartuş kaplamaktadırlar. Yani bu çerçevede 23 isim bulunmaktadır. Yüzbaşı rütbesine dek kullanılan resmi sıfat olan, Efendi sıfatını, üç asker taşımaktadır. Onlar da ilk dolu sıraya konmuşlardır. İsim kartuşlarının düzenli bir biçimde dağılışı, çıkacak dünya savaşının şehit mezarlıklarının disiplinini hissettirmektedir. İkinci ve üçüncü çerçevelerin her birinde 24 rütbesiz askerin adları bulunmaktadır.[21] Kişilerin tümü adları ve baba adları ile belirtilmiştir. İyi okunabilmelerine rağmen, yerel tarihe ilişkin bilginin aktarılmasında ve sayıların verilişinde yanlışlar vardır. Mevcut fotoğraflar birinci ve ikinci isim listesinden örnek vermeyi sağlamaktadır.

Hürriyet Savaşçıları Arasında Bir Hıristiyan Şehit

"Selko bin Dalyan," bir kartuşta, hattatın imzasını ve tarih taşıyan (fotoğrafta okunmuyor), son isimdir. Ali Suat Ürgüplü'nün ileri sürdüğüne göre, "Selko," Güney Slav halkına ait Zeliko adı ile aynı olabilir. Müslüman olmadığı baba adından (bir İtalyan'ın oğlu?) anlaşılmaktadır. Yetmiş Müslüman şehidin arasında bir gayrimüslimin bulunması sayıca önemli değildir ama politik olarak sembolik gücü öyle büyük olmuştur ki, Enver Bey konuşmasında Hıristiyanlara, hatta çoğul olarak değinmiştir. Subaylar dışında belirli bir isim sıralama sistemi tespit edilemediğinden, tek Hıristi-

Tablo 1. İlk İsim Levhası

Erkan-ı harp binbaşısı					**Bahriye binbaşılarından**
Ahmed Muhtar bin Emin Bey	Mustafa bin Hüseyin Efendi	**Mülazım-i sani**	Mehmed bin Bekir Efendi	Memduh Efendi bin Hakkı	Ali Kabuli bin Salih
Remzi bin Hacı Ahmed	Hüseyin bin Şakir	Şevket bin, Hacı Ahmed	Şehabeddin Bin Hacı Bayram	Ömer bin Mehmed	Beşir bin Eyüb
Abdurrahman bin Hüseyin	Yunus bin Emin	Said bin Abdürrahman	Bekir bin Bekir	Yusuf bin İdris	Rüstem bin Mahmud
Ahmed bin Mustafa	Derviş bin Hüseyin	Nejat Hasan oğlu	Mustafa Ali bin Şuayib [?]	Mehmed bin Hüseyin	Osman bin Timur

Tablo 2. Üçüncü İsim Levhası

Ahmed bin Mustafa	Abdürrahman bin Salih	Hüseyin bin Mustafa	Hüseyin bin Ali	Refik bin İbrahim	Mehmed bin Halil
Zekeriya bin Osman	Ali bin Süleyman	Ali bin Ahmed	Hüseyin bin Mustafa	Said bin Ahmed	Başo bin Salih
Abdülvahid bin Mehmed	İsmail bin Süleyman	Hüseyin bin Osman	Hüseyin bin Musa	Said bin Ahmed	Ömer bin İbrahim
Mehmed bin Abdullah	Kadir bin Kadir	Bekir bin Seyyid	Mehmed bin Hüseyin	Mehmed bin Hamid	Selko bin Dalyan[///]

yanın arka ışık konumunda olması bunun sadece bir tesadüf olmadığını düşünmek gerekir.

Zamanın basını, 31 Mart/ 14 Nisan 1909'da, "görevini yaparken barbarca linç edilen" bir süvari subayından (kolağası, yüzbaşı ile binbaşı arasında bir rütbe) bahsetmektedir. Bu Spatari Efendi'nin (Spatharis) bir Rum olarak Osmanlı Ordusunda hizmet vermesi kuşkusuz çok az rastlanan bir şeydir.[22]

Hareket Ordusunun etnik olarak çok karışık oluşumunu anlatan çok sayıda tanık vardır. Bir örnek bile yeterli olsa gerek: "Bulgar, Rumlar dahil olduğu halde binlerce genç ve vefakâr gönüllü gaza-i ekber-i hürriyet için ayaklanub orduya ilhak ettiler."[23] Daha sonraki tarihçiler, politik-ideolojik renklerine göre, bu çok etnikli olma karakterini heyecansız ya da küçül-

terek vurgulamışlardır. Bu yönde en ileri, daha yaşlı olan yazarlardan, İsmail Hami Danişmend gider: "Muhtelif yerlerden parça parça yola çıkan bu derme-çatma 'ordu' kozmopolit bir kütleden başka bir şey değildir: İçinde her her milletten mahlûkat vardır; hatta Selanik Yahudilerinden bile katılanlar olmuştur! Türk düşmanı Makedonya çetecilerinin teşkil ettikleri gönüllü kuvvetler içinde bilhassa Bulgar müfrezesi pek meşhurdur! Birtakım keçe-külahlı Arnavut serserilerinden de bahsedilir!"[24] Daha genç yazarlardan, ordu tarihçisi Zekeriya Türkmen'in anlatısına göre "14 Nisan 1909 günü Hareket Ordusunun Arnavut, Bulgar, Rum, Sırp, Makedon vb. milletlerden oluşan gönüllü birlikler yola çıktı."Türkmen, 1908'den önce Balkan ülkelerini huzursuz etmiş olan eski çete reislerinin, komutanlar arasında bulunduğunu da buna ekler.[25]

Batıcılık: Doğuculuk

Burada hem meşrutiyet, hem şehitler anısına ikiye ayrılan sanat türü "abide" bir Batı ithalidir. Top namlusunun hâkim olduğu motif bile Avrupa kökenlidir, olasılıkla Bismarck Almanya'sından gelmedir. Saksonya'nın Meissen kentindeki 1885 tarihli bir anıt buna benzemektedir.[26] Osmanlı topraklarında buna benzer bir top namlusunu Biga yöresinde çok sayıda mezarın arasında yer alan savaş anıtında göstermek mümkündür.[27]

Top namlusunun altındaki tüm kısımlar şark örneklerine uymaktadır. Üst kısmında bir mescit bulunan yeraltı türbe odaları Türk-İslam ortaçağında geliştirilmiştir. Mescit, lahitlerin düzeyinde bulunduğu için, Abide-i Hürriyet bu sınıflandırmaya girmemektedir. Katlı sütun başını andıran, top namlusunun dairesinden, altı köşeli alt yapıya geçiş bölgesi ve ayaklı kandillerin altı ve sütun başları, ayrıca mukarnas çelenk ve giriş kapısının tüm unsurları Selçuk-Osmanlı biçimindedir. Yuvarlak kartuşlarla birbirinin içine giren kordonlar ve arabesk bezeli köşeler yine Selçuklu Anadolusu'ndaki örneklerde görülmektedir. Giriş kapısı yapısının bir Osmanlı namazgâhına şaşırtıcı benzerliğine dikkati, Semavi Eyice çekmiştir. Kapının bezeli alnının, dönemin minberlerinde sayısız değişik tipleri bulunmaktadır.

Mimar Ali Muzaffer'in Osmanlılık görüşü *İkdam* gazetesinde yapı sanatı üzerine yayınladığı bir dizi makalede sergilenmektedir.[28] Osmanlı

özelliğini oryantal yapı stilinden (şark üslubu mimari) ayırmadan, her milletin –Fransız, Alman– belirli bir zevki (zevk-i hususi) temsil ettiği ve bununla belirli bir yapı ekolüne girdiği görüşünü açık olarak savunmuştur. Bunun için Osmanlı mirasına sahip çıkmayı öne sürmüştür: "Onun madde-i ihyasına çalışmamak unutmaktan başka bir şey değildir. Yapı sanatında Doğu stili yabancı stillere göre zaten üstündür (ha'iz-i tefevvuk)," diye konuşmuştur.

1911'den Sonra Hürriyet Anıtı

Hürriyet Anıtı ve çevresi, bugüne dek anayasal ve vatanseverlik ideallerinin Osmanlı öncülerini en önemli anma yeridir. Kentin en uç mahallesindeki konumu, kutsal mezarı hedefleyen yollarla çemberlenmiş bir kahramanlar korusu yaratmayı sağlamıştır. Hürriyet Tepesi, yaklaşık bir çeyrek yüzyıl boyunca ulusal bayramlarda (iyd-i milli veya iyd-i ekber) askeri törenlerin gösteri mekânı olarak kalmıştır. Sultanın tahta çıkışının yıldönümü "modern öncesi" bir bayramdı ancak anayasal Hükümdar Mehmed Reşad'ın tesis edilmesi yeni rejimi için büyük önem taşımaktaydı. 14 Nisan 1328/ 27 Nisan 1912'de, İtalyanların Trablusgarp'a çıkışlarından kısa bir süre sonra, hava gösterileriyle resmi bir askeri geçit yapılmıştır.

1909'da bir milli bayramın tesis edilmesi yasal olarak yürürlüğe girmiştir. Savaş sonrası hükümet 1919'da tüm kutlamaları yasaklamışsa da, Kemalistlerin zaferinden sonra iyd-i milli tekrar başlatılmıştır. Atatürk son kez 1935'te Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki[29] manevralarda bulunmuştur. 1925'ten sonra Jön Türklerin Milli Bayramı artık kutlanmamış ve 1935'te resmi olarak kaldırılmıştır.

Tüm önemli anıtlarda olduğu gibi, Abide-i Hürriyet'in de resmi çeşitli araçlar yoluyla hızla yayılmıştır. Ali Muzaffer tarafından tasarlanan pullar da bunların arasındadır. Tevfik Fikret ve Süleyman Faik [Ozansoy] gibi şairler, bu "Hürriyet Mihrabı" (mihrab-ı hürriyet) önünde ürkmüşlerdir. Karikatürcüler (*Aydede, Cem, Kalem* vd.) konuyu daha az saygıyla ele almışlardır. Kartpostallar ve okul kitapları yoluyla anıtın resmi geniş ölçüde tanıtılmıştır. Anıtın bu dış etkisini ele alan araştırmalar başka bir yerde devam edecektir.

Mahmud Şevket, Midhad, Talat ve Enver burada –son üçü ölümünden çok sonra– milli cenaze merasimi ile gömülmüşlerdir. Mahmut Şevket Paşa 1913'te bir suikasta kurban olmuştur ve anıtın yanında, Kemaleddin'in başyapıtlarından olan, gösterişli, yeni Osmanlı stilinde bir türbe de yatmaktadır. Midhat'ın kemikleri 1951'de, II. Abdülhamid'in onu 1884'te öldürttüğü Arabistan'daki Taif'ten getirtilmiştir. Son cenaze törenine, o zamanın Cumhurbaşkanı Celal Bayar da katılmıştır. 1921'de Berlin'de, bir Ermeni'nin suikastına kurban giden Talat Paşa, Alman başkentinden, İstanbul'a 1943'te getirilmiştir. En son "geri dönen," 1996'da naşı bugünkü Tacikistan'da getirtilen Enver olmuştur. (5.8.1996 tarihli *Yeni Yüzyıl*, s. 8). Enver'in tabutu askeri törenle Şişli Camii'nden, Tepe'ye getirilmiştir. O zamanın Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, top arabasını yaya olarak izlemiştir. Böylece tek eksik Tiflis'te öldürüldükten sonra naşı Erzurum Şehitliği'ne gömülen, Jön Türk Triumvirasının üçüncü üyesi Cemal Paşa'dır.

Ulusal Dinin Mihrabı mı?

Anıt, Anayasa ile güvence altına alınmış özgürlüğe adanmıştır. Anayasa öncesi Tanzimat reformlarına hitap eden anıt projeleri, daha çok taş üzerine çakılmış ferman kişiliği taşısa da, Abide-i Hürriyet onların bir çeşit halefi olarak dikilmiştir.[30] Ancak bizim anıtımızın, 1876'da ilan edilen anayasal monarşi nedeni ile dikilmediği hatırlatılmalıdır. Anıtın asıl gayesi temel hakları ve güç dağılımını içeren ve silah gücü ve insanların hayatı ile ödenerek kurulan anayasayı yeniden tesis edilmesini simgelemektir. 19. yüzyılın başında Orta Avrupa'da dikilen anayasa sütunları ile (Gaibach/Bayern, Karlsruhe/Baden, Zittau/Sachsen) doğrudan bir mukayese yapılmamalıdır.

Fakat İstanbul'un şehitleri, 1830'daki Belçika şehitlerine (*"martys"*) daha çok benzerlik göstermektedirler. Brüksel'de, kısmen Abide-i Hürriyet ile aynı olan bir *Colonne du Congrès et de la Constitution* inşa edilmiştir. Dikilmesi 1849'da kararlaştırılmış, ilk temeli 1850'de atılmıştır. Alt kısımda Hollanda Ordusu ateşi altında Belçika ulusunun temellerini atan yurttaşların (*citoyens*) adları bulunmaktadır. Ancak şehitler, her birinin ismi kayıtlı olan *"Place des Martyrs'de"* gömülüdürler. Belçika'nın 'Anayasa Sütu-

nu'nda, simgesel dört kadın figürü, toplanma, eğitim, basın ve din özgürlüklerini temsil etmektedirler.

1876/ 1909 Osmanlı Kanun-i Esasisi de bu temel hakları, birçok koşula bağlayarak, sağlamışsa da, Abide-i Hürriyet'te bunların taş veya bronz üzerine yazılma gereği görülmemiştir. Fakat Ali Muzaffer tarafından hazırlanıp, açılışta verilen iki madalyanın birinde "özgürlük, eşitlik, adalet (Hürriyet, Müsavat, Adalet)[31] ilkeleri, "Osmanlı Anayasal Rejimi" (Hükümet-i Meşruta-i Osmaniye)'nin çerçevesini oluşturmaktaydı. Bu değerlerin Jön Türkler tarafından başlangıçta sadece iktidarı kazanmak için mi desteklendiği, yoksa dürüstçe mi kullanıldığı tartışması, hâlâ kapanmamıştır.

Abide-i Hürriyet ancak koşullu olarak bir "Ulusal Savaş Anıtı" sayılır. Ne burada yatanlar, bir dış düşmana kurban gitmişlerdir, ne de bu süreli ve çok sınırlı askeri ayaklanmanın bastırılmasını bir iç savaş veya devrim olarak nitelendirmek mümkündür.

Daha önce de değinildiği gibi: Savaş anıtı düşüncesi, 20. yüzyılın başına dek İslam dünyasında, Avrupa devletlerinin Kırım Savaşı (1853-56) kurbanları için İstanbul'da diktirdiği anıtın dışında, bilinmemiştir. Tekrar belirtmek gerekir ki, burada yatan şehitler bir dış düşman değil, bir iç düşman karşısında yaşamlarını yitirmişlerdir. Ancak bu zaferin memnuniyeti ne 1909 yılında, ne de 1911'de ve ondan sonraki senelerde tüm ulus tarafından paylaşılmıştır.

Tarih süreci Abide-i Hürriyet'in, Türk ulusal dini için bir mihrap olmasını ve 1909 şehitlerinin kemiklerine kutsal emanet gibi tapılmasını engellemiştir. Anıtın hanedan odaklı, anayasal, ulusal ve dinsel simgeleri bir araya getiren ruhani karakteri, halkın geniş bir kesimine hitap etmek için aslında uygundu fakat kısa ömürlü İttihat ve Terakki Cemiyeti sistemi, simgelerin ve gereklerinin tamamını geliştirememiş ve bunları günümüze dek öyle kalması için birbiriyle bağlayamamıştır.

R. N. Bellah'ın geliştirmiş olduğu *"civic religion"*[32] görüşünü, belki Türk koşullarına kısmen aktarmak mümkündür. Hâkim olan İslam dinini sorgulamadan, tanrı, vatan ve bayrak yurttaş dininde birleşmektedirler. Fakat Şişli'deki "Kahramanlar Korusu," Osmanlı şehitlerinin yeni bir ulusun

bağımsızlığı veya eskinin savunması için yaşamlarını bıraktığı, bir Arlington National Cemetery'nin benzeri olmamıştır.

Kenarda kalan konumundan dolayı Abide-i Hürriyet'in kent halkı üzerinde görülebilir bir etkisi yoktur. Bugünkü İstanbul'da ana yolların arasında kalan ve ara sıra basında vahim durumlu "abide-i rezalet" diye adlandırılan (*Hürriyet* 1 Temmuz 2001; *Cumhuriyet* 31 Mart 2003) anıt, sadece pek az kişi tarafından bilinmektedir.[33]

Jön Türklerin on yılında, kentte sadece bir başka anıt daha dikilmiştir. O da Osmanlı uçuş öncüleri ve "terakki şehitleri" anısınadır. Siyasi önem taşımadığından, cumhuriyet dönemine dek törenler için kullanılabilmiştir.[34] 1926'dan itibaren uzun yıllar boyunca Türkiye'nin tüm anıt kaidelerinde Mustafa Kemal Atatürk yer almıştır. Onun mozolesi, "Anıtkabir" 1953'ten bu yana merkezi bir ulusal ziyaret yeridir. Ulusun ve Mustafa Kemal Atatürk'ün kişiliğindeki kurtarıcının (halaskâr) kutsallaştırılmasına geçiş adımları 1920'lerde de Türkiye'de mevcuttu, ancak bunu anlatmak bir başka hikâyedir.[35]

Notlar

1 AGULHON, Maurice: "La statuomanie et l'histoire." *Ethnologie Française* 8, 2/3 (1978) içinde, s. 145-172.

2 HOPWOOD, Keith: "A Shared Heritage: Byzantine and Ottoman Views of the classical Monuments of Istanbul." SHANKLAND, David (Yay.): *Archeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F.W. Hasluck.* Istanbul 2004 içinde, s. 201-213.

3 ÇELİK, Zeynep: *The Remaking of Istanbul. Portrait of Ottoman City in the Nineteenth Century.* Seattle, Londra 1986.

4 KREISER, Klaus: "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916." *Muqarnas. An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 14 (1997) içinde, s. 102-117.

5 Kaybından duyduğumuz acı ne kadar derin olursa olsun, ülkemizin adetlerinin ve dini geleneklerinin bir ölünün anısına bu tür yapılar inşa edilmesine izin vermediğini size hatırlatmak isterim." Başbakanlık Osmanlı Arşivi: HR.MTV 260/10 (*Hariciye Nezareti Defterleri, Mütenevvia Kısım Belgeleri.*) KREISER, Klaus'tan alınmış olan: "Denkmäler für Heroen des Geistes. Materialien zu einer osmanischen Obsession." CLEWING, Konrad/Oliver Jens SCHMITT (Yay.): *Südosteuropa. Von moderner Vielfalt und Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch.* Münih 2005 (Südosteuropäische Arbeiten 127) içinde, s. 303-314, burada s. 309.

6 KREISER, "Public Monuments" (Dipnot 4 gibi).

7 YAVUZ, Yıldırım: *Mimar Kemalettin ve BirinciUlusal Mimarlık Dönemi.* Ankara 1981, s. 143. Prof. Yavuz, bana 12 Teşrin-i Sani 1324 tarihli *Tanin*'de, 2. sayfadaki ilgili yerin bir kopyasını yollamak inceliğinde bulundu. Mimar Vedat'a ilişkin krş. büyük inceleme BATUR, Afife: *M. Vedat Tek. Kimliğinin İzinde Bir Mimar.* İstanbul 2003.

8 1908-1909 yıllarında Türk Tarihine ilişkin, çok geniş araştırma literatüründen, burada ikincil bibliyografi ile sadece birkaç isim verilebilir.: AKŞİN, Sina: *31 Mart Olayı.* Ankara 1970; KANSU, Aykut: *Politics in Post-Revolutionary Turkey.* 1908-1913. Leiden 2000; SAKAOĞLU, Necdet: "Otuz Bir Mart Olayı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 6 (1994) içinde, s. 184-188; SWENSON, Victor R.: "The Military Rising in Istanbul 1909." *The Journal of Contemporary History* 5 (1970) içinde, s. 171-184; TÜRKMEN, Zekeriya: "Hareket Ordusu." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 16 (1997) içinde, s. 125-127; ZÜRCHER, Erik Jan: "The Ides of April. A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909." DIJK, Cornelis van (Yay.): *State and Islam.* Leiden 1995 içinde, s. 64-76.

9 *Asar-i Tevfik* 1867'de, Mısır valileri (*hıdiv*) için yapılmıştı ama daha 1868'de Osmanlı Donanmasına geçirilmiş, Kiel'de Germania Tersanesinde uzun süren modernleştirilmesinden sonra 1907'de Türkiye'ye geri dönmüştür. 350 görevlisi vardı.

10 Enver, başarılı Temmuz Devriminden önce Ahmed Muhtar'ın yakın bir dava arkadaşı idi. 22 Kasım 1913 tarihli, nişanlısı Naciye Sultan'a mektubunda buna değinir Enver. Nedeni, aynı günde *Abide-i Hürriyet*'e yaptığı özel bir ziyaretti. Krş. "Hürriyet-i Ebediye tepesinde 'Fatiha'" *Cumhuriyet* 8 Ağustos 1996 içinde.

11 En önemli açıklamalar özellikle ansiklopedilerde bulunur. Krş. BATUR, Afife: "Âbide-i Hürriyet." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 1 (1993) içinde, s. 58; EYİCE, Semavi: "Âbide-i Hürriyet," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 1 (1988), s. 309; KOÇU, Reşat Ekrem: "Âbide-i Hürriyet,"

İstanbul Ansiklopedisi 1 (1958), s. 169-171; ŞEHSUVAROĞLU, Halûk Y: *Asırlar Boyunca İstanbul*. İstanbul 1962-1963, s. 92.

12 PEARS, Sir Edwin: *Fourty Years in Constantinople*. Londra 1916, s. 282.

13 Önde gelen sürgün politikacı Ahmed Rıza'nın 1902'de yazdığı gibi, ifadeler tipiktir: "Nous entendons établir entre les différents peuples et races de l'Empire une entente qui assurera à tous, sans distinction, la pleine jouissance de leurs droits (...) (HANIOĞLU, Şükrü'den alıntı: *The Young Turks in Opposition*. New York 1995, s. 186). 1908'den sonra bu ilke benimsenmeye çalışılmıştır, örneğin, Selanik'teki bir sanat okulu üzerine bir haberde, Hükümet bildirisi bu eşit davranmayı vurgulamıştır. (*Takvim-i Vekayi* 1/215, 6. Nisan 1325/ 19. Nisan 1909).

14 *Resimli İstanbul*'un baş sayfası 1/6, 13. Temmuz 1325/26.07.1909 ve *Resimli Kitab* 2/11, Ağustos 1325/ek. 14. Ağustos 1909, s. 1086, 1134.

15 ARTUK, İbrahim: "Kanûn-ı Esâsi ve Hâtıra-i Âbide-i Meşrutiyet madalyaları." *VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*. Ankara 1983 içinde, 3, s. 1798-1815, tab. 565-575, burada s.1803.

16 ERGİN, Osman Nuri: *İstanbul Şehreminleri*. İstanbul 1996, s. 343; "Halkın yardımıyla."

17 Ali Muzaffer'e ilişkin literatür azdır: ALTAN, Mazhar: "Mimar Muzaffer." *Mimarlık* 2 (1948) içinde, s. 36-38 (bu makalenin bir kopyası için Teyfur Erdoğdu'ya teşekkürler); YÜCEL, Erdem: "Mimar Muzaffer (1881-1920)," *Bizim Anadolu* (4. Eylül 1971), s. 6; SÖZEN, Metin: *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı. 1923-1983*. Ankara 1984, s. 38 vd. Dipnot 28'deki İSMET ile de krş.

18 ARTUK, "Madalyalar" (Dipnot 15 gibi).

19 HARTMANN 1910'daki önceden tahmininde haklı çıkmıştır: "Bir devrin tam olarak gazete örneklerinin, devrin tarihi için, çok büyük bir değer taşıyan belgeler olacağından, kuşku duyulamaz." HARTMANN, Martin: *Unpolitische Briefe aus der Türkei*. Leipzig 1910, s. 171.

20 TUNAYA, Tarık Zafer: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul 1984 (Türkiye'de Siyasal Partiler Dönemi 1), s. 83.

21 Altıgen kartuşların, Osmanlı kitabelerinde nadir olduğu görülür. Daha çok damgalamak için kullanılan mührü andırmaktadırlar.

22 *Nevsal-i Osmani* 2/1326, s. 115; *Resimli Kitab* 8 (Mayıs 1325), s. 766.

23 *Nevsal-i Osmani* 1/1325, s. 116.

24 DANIŞMEND, İsmail Hami: İzahlı Osmanlı Tarih Kılavuzu 4, İstanbul 1955, s. 375. Daha incelenmemiş olan, aynı yazarın: *Sadrazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi vesikalarına göre 31 mart Vakası*. İstanbul 1961.

25 Krş. TÜRKMEN, "Hareket Ordusu." (Dipnot 8 gibi), s. 125.

26 Krş. PLAGEMANN, Volker: " Bismarck-Denkmäler." MITTIG, Hans-Ernst/ Volker PLAGEMANN (Yay.): *Denkmäler im 19. Jahrhundert. Deutung und Kritik*. Münih 1972 içinde, s. 217-242, 417-442.

27 *Harbiye Mecmuası*'nda fotoğraf (1.13.X.1332/Ekim 1916), s. 206.

28 Krş. İSMET, Mimar Muzaffer: "Abide-i Hürriyet Mimarı." *Nevsal-i Osmani* 3 (1327) içinde, s. 173-176. Makale 20 Şubat 1326/5 Mart 1911'de yazılmıştır ve kısmen Ali Muzaffer'in *İkdam* makalelerinden yararlandığı anlaşılıyor.

29 Krş. ŞAHİNGİRAY, Ö. (Yay.): *Atatürk'ün Nöbet Defteri*. Ankara 1955, s. 386.

30 Krş. KREISER, "Public Monuments" (Dipnot 4 gibi).

31 "Fraternité" (*uhuvvet*) yerini, bu üçlüde "*adalet*" alır.

32 BELLAH, Robert N.: "Civil Religion in America," *Dædalus* 96 (1967), s. 1-21.

33 CEZAR, Mustafa: *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*. İstanbul 1991, s. 144, dipnot 22.

34 *Tayyare Şehitleri Abidesi* tarihi kent yöresinin göbeğinde, Fatih bölgesi belediyesinin önünde dikilidir. Geleneksel kırık sütunlarının formuyla *Abide-i Hürriyet*'in Doğulu tarzından ayrılır. Onun yaratıcısı Mimar Vedat'tır. Krş. BATUR, *M. Vedat Tek* (Dipnot 7 gibi), s. 18, 21, 347. Bk. KREISER, "Public Monuments" (Dipnot 7 gibi), s. 113 vd.

35 KREISER, Klaus: "Public Monuments in Kemalist and Post-Kemalist-Turkey," *Journal of Turkish Studies* 26/II (2002), s. 42-60.

Resim 1. İstiklal Caddesi (Taksim Meydanı yakınında, tarihi tramvay ile) Foto: Yavuz Köse 1996

Resim 1. İstiklal Caddesi 2 (Noel için süslenmiş 'piyasa yolu') Foto: Yavuz Köse

Yavuz Köse

PERA'DAN İSTANBUL'A MODERN ÇAĞIN ÇARŞILARI VE ÇALIŞANLARI[1]

> "Konstantinopolis'te, uzak ülkelerden getirilen,
> her türlü mükemmel malın bulunduğu seçkin
> bir bonmarşe de var[...]." (Schweigger 1608)[2]

Bazı gözlemcilere göre 19. yüzyılın sonlarındaki Haliç, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselmesini ve duraklamasını simgeleyen bir suyolunu temsil ediyordu. Galata Köprüsü, kentin Avrupai mağazalarıyla hızla modernleşen Galata/Pera semtini, büyük "Kapalı Çarşısı"[3] ile İstanbul olarak adlandırılan geleneksel tarihi kentle birleştiriyordu, ancak aradaki uçurum böylece kapanmış olmuyordu. Burası yüzlerce yıllık, tabiri caizse antikalaşmış geleneklerin yaşandığı bir yer olmuştur, kısacası, bir gerilik mekânı.

Bir tarafta mağazaların geniş mekânlarında, malların iyice düşünülmüş düzeni ve müşteriye yönelik hizmet kültürü (*accurate business system*[4]) hüküm sürerken, diğer tarafta kapalı ortamları ve konfor eksikliğiyle kalabalık semtler bulunuyordu. Henry Otis Dwight'ın izlenimi "Ne müşteriler, ne de mallar için yeterli yer" olduğuydu.[5]

Batının büyük mağazası sadece modernleşmenin en gösterişli simgesi değildi: İçinde düzenli ve müşterilerine alışveriş macerası için yer yaratılmış bir *"çağdaşlık çarşısı"* idi. Büyük mağazalar özellikle yeni satış ve pazarlama yöntemleri ve çeşitli malların piyasaya bol miktarda sürülmesi yoluyla yerli perakendeci dükkânların işlerini bozuyorlardı. Çünkü onların ya, yapı değişikliği için yöntem bilgisi (*knowhow)* eksikti, yani malların çeşidini artırma ve satış yerlerinin müşteri hizmetine yönelik büyütülmesi gibi, ya da yeni pazarın ihtiyacını karşılayabilmek için gerekli sermayeleri yoktu.[6] Aynısı yerli üretim için de geçerliydi, özellikle rekabetin bazı alanlarında gelişmemiş tekstil üretimi için. Ancak İstanbul nüfusu artan sosyal ve etnik karma halkına rağmen –19. yüzyılın sonunda 1 milyon sınırını aşmış

olması gerek[7]– yine de tüketim mallarının yerli üreticilerine ve perakende tüccarlarına bir geçim olanağı sunuyordu.[8]

Büyük mağazaların oluşturduğu yeni hizmet sektörü tarafından sadece perakende ticaret kendini tehdit altında hissetmiyordu. Ayrıca bu 'tüketim sarayları'nın ayartıcı potansiyeli, geleneksel toplum düzeni ve toplumsal huzur için de bir tehlike olarak görüldüğünden, hem Avrupa'da, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda öfkeli tepkilere yol açıyordu.[9] Osmanlı İmparatorluğu durumunda, bunlar *düşman* Avrupa'ya karşı mücadelede çoğu kez hedef olmuşlardır. Büyük mağaza, toplumun geniş çevrelerinde gittikçe daha çok hissedilen ekonomik ve kültürel etkilerin en göze çarpan simgesi idi.[10] Böylece büyük mağazalar müşteriye yönelmeleri ile yepyeni bir çalışan kitlesi yaratmışlardı: Tamamen hizmete yönelmiş büyük mağaza çalışanları.

Ticaret ve kültürün kesişme noktasındaki büyük mağaza, "hızlı 19. yüzyıl"daki[11] sosyokültürel değişimler için, başka bir bakış açısı kazanmaya yardım edebilecek, ideal bir araştırma konusu sağlamaktadır. Bu yüzden mevzunun önemi sadece çağdaş kapitalist ekonomik sistemin yerel ekonomiye ve onun kapsadığı şahıslara olan iktisadi etkileri sorusuna yönelik değildir. Büyük mağazaların kent halkının tüketim ve sosyal davranışı üzerinde olan etkisinin de aynı ölçüde önem arz etmesi gerekir.[12] Sonuçta işveren olarak büyük mağaza, hiç küçümsenmeyecek bir rol oynuyordu. Bazı büyük mağazaların şimdiye dek anonim kalmış çalışanlarının bir kısmı aşağıda dikkate alınacaktır.

Bilimsel Araştırmanın Bulunduğu Düzey

Pera/Beyoğlu üzerine yazılmış nostalji dolu eserlerin birçoğunda büyük mağazalara değinilse de,[13] Osmanlı İmparatorluğu için modern tüketim *ikonları* olan bu işletmelerle ilgili ayrıntılı bir çalışma yoktur.[14] Daha çok küçük ansiklopedik makaleler bize onların varlığı hakkında bilgi vermektedir.[15] Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şehirleşme üzerine mevcut olan kaynaklara dayanan çalışmalar da, Batı mağazalarına, pek az olsa da, ilgi gösteriyorlar.[16] Modernleşmeye ilişkin çeşitli araştırmalar da bu konuya ayrıntılara pek girmeden değinmekteler.[17] Neredeyse tüm araştırmaların ortak

tarafı, verileri sadece öykülü bir anlatım biçiminde işleyerek aktarmalarıdır. Ancak kentsel, toplumsal ve ekonomik modernleşmenin bir simgesi olan mağazaların sayımı kısıtlı kalmaktadır. Kaldı ki, sadece çok nadir durumlarda Avrupa ve Amerikan *'department store'* tarihinin önemli çalışmalarına değinilmektedir. Büyük mağazalara ilişkin araştırma düzeyinin biraz daha iyi görüntüsünü, Kahire ve İskenderiye ile iki önemli büyük mağazalar merkezi olan, Mısır için elde etmek mümkündür. Son yıllarda bu olguya gittikçe artan bir ilgi gösterilmektedir.[18]

Aynı şekilde büyük mağaza çalışanlarına da, emek tarihi kapsamı içinde bugüne dek ilgi gösterilmemiştir.[19] Bu durum, mağazaların bazen büyük işyerleri olarak birkaç yüzden bine varan çalışanları ile kent fabrikaları veya gemi tersaneleriyle kuşkusuz karşılaştırılabilecek seviyedeyken daha da şaşırtıcıdır.[20] Bundan sonra İstanbul'un en ünlü mağazalarına (*A. Mayer, Baker, Bazar Allemand, Bon Marché, Orosdi Back, S. Stein* ve *Tiring*) yönelip, onların mimarisine veya sergilenen mallarının dünyasına değil, daha ziyade bu mağazaların görevlileri üzerine bakışımızı çevireceğiz. Araştırma yaklaşık olarak 1889 ile 1921 arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır.

Bunun önde gelen nedeni ise, bu çalışma için başlıca yararlanılan kaynağın *Annuaire Oriental* olmasıdır. İlkönce kaynağımız ve araştırma yöntemi kısaca tanıtılacak.

Kaynak: Annuaire Oriental – Doğunun Rehber Kitabı

Osmanlı Bilimleri kapsamındaki çoğu konularda olduğu gibi, mağazalar için de kaynaklar azdır. Batı Avrupa bölgesi için olduğu gibi elimizde ne perakende ticaret konusunda sayısız çağdaş araştırma vardır, ne de istatistiki veriler içeren kaynaklar mevcuttur.[21] Mağazaların pek azı arşiv tutuyordu[22] ve çoğu kez kapanmalarından sonra, Ticaret Odasındaki kayıtları tüm dosyaları ile birlikte "siliniyordu."[23] Bu yüzden her yere dağılmış kaynakların izini bulmak için şüphesiz bir dedektif sabrı gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, adres listesi ile yılda bir kez meslek kolları rehberi olarak çıkan *Annuaire Oriental* (bundan sonra *AO*) ilginç bir temeldir. Bu yıllık tükenmez bir kaynaktır. Osmanlı ekonomisi ve sosyal tarihi için (kuşkusuz yayıncılık tarihi için de) değeri ancak yavaş yavaş anla-

şılmaktadır.[24] İlk kez 1868'de, "L'Indicateur Constantinopolitain. Guide Commercial" adı altında çıkan yıllık, 1880'den 1888'e dek, "L'Indicateur Ottoman. Annuaire-Almanach du Commerce et de L'Industrie" adı ile yayınlanmıştır. 1889-1930 yıllarında "Annuaire Oriental" adıyla neredeyse hiç ara vermeden yayınlanan bu baskı, "Şark Ticaret Yıllığı" adı altında 1945'e dek piyasaya sürülmeye devam etmiştir.[25]

İncelenen zaman diliminde *AO*, genel olarak dört bölüme ayrılıyordu: İlk bölüm Osmanlı İmparatorluğu hakkında örneğin devlet teşkilatının yapısı, insanlar, eyaletler, diplomatik heyetler, yurtdışındaki konsolosluk, bakanlıklar ve kara ve deniz bağlantıları gibi genel bilgiler içermekteydi. İkinci bölüm İstanbul'un Pera, Galata ve İstanbul semtlerini içeren ve yıllarla kapsamı genişleyen kişisel bir adres listesinden oluşmaktaydı.[26] *AO*'da şahıs listelerinin sayfa sayısı, 1889/90 yıllarında yaklaşık 200 iken, 1910 yılında yaklaşık 500'e çıkmıştır. Bu rakam, sayfa başına ortalama 60 kişi olduğuna göre, 15.400 ile 29.400 arasında kayıtlı şahsa karşılıktır.[27] Üçüncü bölümde İstanbul'daki mesleklerin alfabetik bir listesi ve Galata'daki hane adresleri sunulmaktaydı. Bunu Osmanlı vilayetlerinin ayrıntılı listeleri, yönetim birimleri ve oraya ait şirketlerin ve fabrikatörlerin bir adres listesi takip ediyordu.[28] *Annuaire*'nin son bölümü sadece ilanlara, ayrılmıştı. Yayıncının ifadesine göre, bu rehberle fabrikatörlerin ve satıcıların sundukları ürünlerin adresleri çabucak bulunuyor ve daha önemlisi, böylece doğunun tüccarları ve yabancı üreticiler ile ticari ilişkiye girebilme imkânını sağlıyordu.[29] Ben dikkatimi mağazalar hakkında bilgi bulabileceğim bölümlere çevireceğim. Bunlar Pera, Galata ve İstanbul semtlerine ayrılmış yerel ilan sayfalarının yanı sıra, sadece ilan veren mağazaları gösteren[30] ve özellikle tüccarların ve şirketlerin adres listesi[31] ile kişilerin adres listesinden oluşmaktadır. Bunlar mağazaları, sahiplerini ve elemanlarını belgelemek için şaşırtıcı derecede iyi bir kaynaktır.

Araştırma Yöntemi

Bu araştırma için, 1889-90, 1909, 1914, 1915 ve 1921 *AO* yıllıklarından yararlanılmıştır.[32] Bunu yaparken toplam olarak yaklaşık 2.200 sayfa –sayfa başına yaklaşık 60 kayıt– yani 120.000 kaydedilmiş isim gözden ge-

çirilmiştir. Sadece vurgulamaya değer bir sayının üzerinde kaydı olan mağazalar dikkate alınmıştır. Bunlar daha önce de adı geçen mağazalardır:

> *A. Mayer, Baker, Bazar Allemand, Bon Marché, Orosdi Back, S. Stein ve Tiring.* Tüm mağazalar araştırma hedefi olmadığı gibi, kayıtlı olan kişilerin incelenen mağaza personelinin tamamını gösterdiği düşünülemez (Aşağıya da bkz.).

Kayıtlı olan bu görevlilerin kimliğini tespit etmek mümkündür. Birkaç istisna dışında genelde erkek olan görevlilerin adlarını, ilgili mağazalarda ne iş yaptıklarını ve nerede oturduklarını saptayacak durumda olduğumuzdan, onların bir profilini çıkarabiliriz. Etnik kimliklerini de tespit etmemiz mümkündür. Bu kişilerin pek çoğunun yıllarca, neredeyse on yıl boyunca aynı şirkette görevli olduğu bu bilgilerle gösterilmektedir; hatta bazılarında bir mesleki kariyeri izlemek bile mümkündür. Bazı kayıtlar ayrıca ikametgâh değişikliği hakkında da bize bilgi vermektedir. Etnik grup, ikamet edilen semt ve işyeri arasında bir bağlantı olup olmadığı, ya da nasıl olduğu grafikler yardımı ile görülmektedir.

Ama ayrıntılı olarak bu noktalara girmeden önce, bir büyük mağazanın (Bonmarşe) tam ne olduğunun açıklanması gerekmektedir. Bunun arkasından incelenen mağazaların topografik dağılımı kısaca gösterilecektir.

Modern Çağın Çarşıları: (Osmanlı) Mağazaları

Çok yaygın olan bir görüşle, büyük mağazalar, "19. yüzyılda perakende ticaretteki değişiklikler için önemli bir eşanlamlı bir sözcük"[33] olarak ortaya çıkmıştır. Uwe Spiekermann'a göre, büyük mağaza, 19. yüzyılda uzun perakende ticaret zincirinin son işletme sistemini oluşturmuştur. Ona göre, büyük bir mağaza şu özelliklerle sahiptir : "Özünde birbiri ile ilişkili olmayan çeşitli malların tek bir satış yerinde/binada perakende satışı için büyük işletmeli, kapitalist bir girişim."[34]

Bir Avrupa oluşumu olduğu halde, büyük mağazalar her ülkede, farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Fransa'da 1860'larda *Grand Magasins* oluşmuşken, bu tür mağazaların Alman benzerlerine ancak 1890'dan iti-

baren, daha doğrusu 1875/1880 yıllarında rastlamak mümkündür.[35] Bu gerçek dikkate alınmadan, Heidrun Homburg'a göre, "büyük işletme"nin oluşumunu sağlamış olan koşullar tüm ülkelerde benzerdi. En önemli önkoşullar bir yandan sanayileşme, nüfus artışı, azalan yerli üretim, artan nakit para sirkülasyonu, satın alma gücünün gittikçe artışı olduğu gibi, görüşlerde, ideallerde ve yaşam standardı normlarında gerçekleşen sosyokültürel değişimlerdi.[36]

Bakışlarımızı Osmanlı İmparatorluğu'na çevirdiğimizde, önce merkezleri Paris ve Marsilya gibi kentlerde olan şirketlerin şubeleri olan mağazaları bulmaktayız. Büyük mağazaların özel şekliyle vücuda getirdiği, hizmet sektörü olarak perakende satış, piyasaya sürülen yeni ürünler gibi ithal bir oluşumdur.

Avrupalı benzerleri gibi, bu mağazalar da tekstil üreten kollardan geliyorlardı ve İstanbul'daki mağazaların durumunda bazıları yine tekstil üreticileri olarak kalmışlardı.[37]

Homburg'un yukarıda sözünü ettiği ekonomik ve toplumsal koşullar Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı için benimsenemez; büyük bir kısmıyla ancak İstanbul, İzmir, Kahire ya da Selanik gibi kentsel merkezler için geçerlidir. Kent nüfusu burada da yeni mağazaların hedef aldığı müşteri kitlesi idi. Öteden beri imparatorlukta yaşayan Avrupalılar ve Levantenlerin yanı sıra, özellikle Batıya yönelik gelişmeye hızla ayak uyduran ve yüksek gelire sahip olan Osmanlı bürokratları gittikçe büyüyen bir müşteri çevresi oluşturuyorlardı. Bunların dışında, en başta Osmanlı Sarayı ve özellikle padişah ailesi bu ünlü mağazaların en iyi müşterileri sayılıyordu.[38] Saraylılar bu mağazalardan sık sık alışveriş yaparken, bu mağazaların vitrinlerine bakmak veya bir şeyler satın almak Osmanlı burjuvazisinin sevdiği bir şeydi.[39]

Osmanlı Mağazalarının Topografisi: Pera'dan Stanboul'a ve Tekrar Geriye

İstanbul'da hiçbir alışveriş caddesi, Grand Rue de Pera (bundan sonra GRP) veya bugünkü adıyla İstiklal Caddesi kadar uzun bir tarihe tanık olmamıştır. Yaklaşık üç kilometrelik bir uzunlukta, 19. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, bugün de apartmanların yanı sıra konsolosluklar ve

perakendeci dükkânlar, özellikle de büyük mağazalar yan yana yer almaktadır. Bir zamanların 'Bon Marché'leri bugün Vakko, Lacoste veya Benetton olarak bilinmektedir. Bu uzun alışveriş caddesi şimdi çoğunlukla ucuz ve orta fiyat çizgisine dayanan ürünleri satan mağazaları barındırırken, yüksek ve lüks kategoride olanlar daha çok komşu semtler Nişantaşı ve Osmanbey'de bulunuyor, Pera'da ise yüzyılın sonunda her fiyat düzeyindeki mağazalar yan yana diziliydi. Ancak bazı mağazaları basit, ürün çeşidini az ve seçenekleri yoksun bulan kişiler için Pera'da her zaman Paris'in *Printemps* ve *Louvre* gibi meşhur mağazalarının şubelerini bulmak mümkündü. Varlıklı kesim için son olarak eşyalarını doğrudan Londra, Berlin veya Paris'ten ısmarlama yolu kalıyordu.[40]

Mağazaların Pera semtinde ve orada özellikle GRP üzerinde veya civarında yerleşmiş olmaları, büyük bir sürpriz değildir: İstanbul'un Batıya yönelik kalbi burada çarpıyordu, kentte hiçbir yerde *Avrupa* daha yakın değildi.[41] Kırım Savaşı sırasında (1853-56) ya da ondan sonra şanslarını denemek için İstanbul'a gelen Avrupalılar burada çalışıp, yan yana oturuyorlardı. Ayrıca aileleri kuşaklardır burayı yurt edinmiş Levantenler[42] ve hepsinin başında Rumlar, ama yerli azınlıklardan Ermeni ve Yahudiler de bu mekânda yerleşiklerdi: Çeşitli ürünler ve hizmetler için potansiyel bir müşteri potası.[43]

1. Grafikte, 28 mağaza ve onların GRP boyunca konumu görülmektedir. Pera'nın can damarı üzerinde veya yakınında büyük mağazaların hangi sıklıkta bulunduğunu belirtmek için ve Galata ve kentin tarihi bölgesindeki büyük mağaza kuruluşlarını da göz önüne alabilmek için, ikinci bir grafik hazırlanmıştır (bkz. Grafik 2). Bu tablo çoğunluğun başta Pera'da, daha sonra da Galata'da ve İstanbul'da olduğunu göstermektedir. Mağazaların yerleşim yerlerini, kentin tarihi semtinden daha çok Pera ve Galata'dan bekledikleri müşterilere göre seçtikleri tespit edilebilir. Belli bir orana kadar bu doğrudur da. Ama hangi mağazaların tarihi semtte yerleştiğine bakarsak, zaten Pera ve Galata'da var olanları buluruz. Aşağıdaki liste (Pera/Galata/Stanboul) bu mağazaları ayrıntılı olarak göstermektedir:

A. Mayer:[44]-GRP 439 (Bibliotheque Musicale) Place de Tunnel (Maison Sarafoglu)/ Place du Emineunu, 77 Sirkedji
Baker:[45]-GRP 207 ve GRP 500/-/ R. Tarakdjilar, Mathéo Han 23
Bazar Allemand:[46]-GRP 388 /-/-
Bon Marche:[47]-GRP 354 (2. Giriş Meşrutiyet Cad.) /-/-
Orosdi Back:[48]-/-/ Omer Efendi Han, Rue Baghtché Capou, 33-Emineunu
S. Stein:[49]- / Place du Tunnel (Abbas Pahsa Han) ve R. Yeni Djami 8/ Rue Baghtché Capou, 61 – Emineunu
Tiring:[50]-GRP 505-511/ G.R. de Galata, au coin de la R. Haratci 35, et R. Sultan Hamam (Karakeuy Cad?) ve R. Yueksek Caldirim 118/ Rue Mahmoud Pacha et Ainadjilar, au Grand Bazar

Bu alışveriş caddesi, hakiki Said Bey'i olduğu kadar, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki Servet-i Fünun romanlarının hayali kahramanlarını da çekiyordu. *Bon Marché*'de veya *Au Lion d'Or*'da gerçekten "alışveriş" yapmak isteyenler, ya da sadece gezinmek için dolaşanlar bu caddede bir araya geliyorlardı.[51] Hiçbir mağaza Pera'da bir şubeden vazgeçemiyorsa da, klasik ticaret semti Galata veya tarihi kent bölgesinde de şubeleri vardı.[52] Liste Henry Otis Dwight'ın iddia ettiği belli bir coğrafi veya farklı semtler arasında nitelik açısından ayrımdan söz edilebileceğini açıkça göstermektedir.[53] Bu daha çok dinamik bir ilişkiler ağı ile açıklanmalıdır. Kuşkusuz ki, bunun nedenlerinden biri de Batıya yönelen ve nispeten yüksek bir gelire sahip Türk halk tabakasının oranının gittikçe artmasında yatmaktadır. Durumun ekonomik yönünden bakıldığında, başarılı bir konsepti (az kâr-çok sürüm[54]) değişik yerlerde aynı zamanda yürütmek, büyük mağaza işletmesi için de avantajlıydı. Şehrin tarihi semtine bakıldığında sadece Kapalı Çarşı'dan dolayı perakende ve toptan satıcılarla olan tüketici ilişkisini değil, yayaların yoğunluğunu da unutmamak gerekir. Sonuçta limanların (Eminönü-Karaköy) yakınlığı da lojistik ve dağıtımcılık yönünden bir diğer önemli yer avantajı idi.

Bir kez daha belleğimizi yoklayalım: Bir büyük mağaza sadece ürünlerin çokluğu ve çeşidi açısından değil, onların tezgâhlarda müşterile-

re direk sunulmasından dolayı da bir farklılık gösteriyordu. Mağazalar çoğu kez geniş satış alanları, geniş merdiven çıkışları ya da yüzyılın değişiminden beri tek tük görülen asansörlerle ulaşılan birçok kata yayılıyorlardı.[55] Satın alma zorunluluğu olmayan müşteriye gözüyle "alışveriş" yetmeyince, her zaman uzman *"shop assistants"*dan, danışma ve yardım görebiliyordu. Veya *S. Stein*'ın bir ilanındaki ifadesi ile: "Müşterilere çok büyük özenle hizmet ediliyordu ve müşteriler yabancı dillerin çoğunu bilen mağaza görevlileri ile çok kolay anlaşabiliyorlardı."[56]

İstanbullu Mağaza Çalışanları: Sayılar ve Gerçekler

Örneğin Paris'in *Bon Marchée, Louvre* veya *Printemps* gibi *"Grand Magasins"* mağazalarının görevli sayısı 19. yüzyılın sonlarında mağaza başına 1.000 ile 3.000 arasındaydı. Tüketici cenneti *Bon Marché*'de 1912 sıralarında herhalde 4.500'den fazla görevli çalışıyordu.[57] İşveren olarak bu mağazalar, büyük endüstri işletmelerinden hiç aşağı değillerdi.[58] Buna karşın, örneğin Bordeaux gibi Fransız taşra kentlerindeki mağazaların sadece birkaç yüz görevlisi vardı.[59] Karşılaştırılınca, bizim mağazalara göre sayılar gerçekten az görünüyor, ancak *Orosdi Back, Tiring* veya *S. Stein* gibi şirketlerin sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarında değil, ülke dışında da şubeleri ve üretim yerlerinin olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca bu çalışmada dikkate alınmamış mağaza görevlilerinin de sayılarını bu hesaba katmak gerekir.[60] Diğer yönden çoğunlukla "tek kişilik işletmeler" oluşan Osmanlı perakende ticaretinin alışılagelmiş görevli sayısı ile karşılaştırıldığında bu rakamların kuşkusuz yüksek olarak sınıflandırılması gerekir.[61] *Orosdi Back, A. Mayer, S. Stein* ve *Tiring* işletmelerinin sadece Osmanlı bölgesindeki çalışan sayıları her biri için birkaç yüz çalışanı buluyordu.[62]

Burada ele alınan şirketlerin personel kayıtlarının toplamı, *AO*'da yaklaşık 1.400'e varmaktadır. Ancak bu sayı, çift kayıtlar silindiğinde, 562'ye düşmektedir.[63] Bu çok daha düşük bir rakamdır, ancak yine de bu mağazaların asıl görevli sayısının toplamını göstermemektedir. Böylece 1908/9 ve 1920/1 yıllarında *Orosdi Back* mağazalarında çalışanların asıl sayılarını bulmamız mümkündür. *AO* verilerine karşı aşağıdaki durum

ortaya çıkmaktadır: Louis Salmon (200)[64] /*AO* 1909 (129); Laurence Moore (250)[65] / *AO* 1921 (177). *AO* verileri gerçek sayıların sadece % 64 veya % 71'i kadar bir kısmını kapsamaktadır. *Orosdi Back* işletmesi, beş katlı mağazasında incelenen zaman dilimi içinde en çok kişiyi çalıştırıyordu.[66] *S. Stein, Tiring, Baker* ve *Bon Marché* gibi iki veya üç katlı mağazalar da kentin en büyük işletmeleri arasında yer aldığından, bunların *AO*'da gösterildiğinden daha yüksek bir görevli sayısına sahip olmaları gerekir.[67] Bu varsayım, 1920 yılı için mağazalarda çalışanların sayımı sonucuyla da desteklenmektedir.[68]

Sonuçta neden Orosdi Back mağazası için *AO*'da diğerlerinden daha yüksek bir eleman oranı gösterildiği sorusu kalıyor. Gösterilmeyenlerin kadın (aşağıya bkz.), basit işçi (çoğu Müslüman, daha aşağıya bkz.) veya olasılıkla çocuk olmaları, belki bunun bir açıklaması olabilir.[69] Bir diğer olasılık ise, sadece gönüllü bir kayıt söz konusu olduğundan, bazı kişilerin kimliklerinin orada yayınlanmasını istememiş olmasıdır. Diğer bir olasılık da kayıtların ücretli olmasıdır.[70] Tespit edilmiş ve düzeltilmiş görevli sayıları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Tablo 1. AO-Kayıtlarına Göre Görevlilerin Sayıları (1889-1921)

	1889	1909	1914	1915	1921	Toplam/Düzeltilmiş
A.Mayer	3	28	31	30	25	117 / 45
Baker	-	33	32	35	19	119 / 50
BazarAllamand	-	20	26	17	-	63 /34
Bon Marché	28	36	29	26	16	135 / 66
Orosdi Back	4	128	226	215	177	750 /273
S. Stein	3	41	49	45	20	158 /69
Tiring	-	9	18	16	9	52 /25
Toplam	38	295	411	384	266	1.394 / 562

Kaynak: AO 1889, 1909, 1914, 1915, 1921

Bu görevliler kimdi? Bu soruya *AO* oldukça iyi bir yanıt vermektedir:

Elde uzun bir isim listesi mevcut ise, ilgili kişilerin isim ve soy isimlerinin yardımı ile hangi etnik gruptan oldukları araştırılabilir. Bu yöntem, daha önce değinilen Eldem, Aktar, Baruh ve Schmitt'in çalışmalarında zaten kullanılmıştır.[71] Buna dayanarak ben de aynı şekilde, aşağıdaki 562 ismi etnik kategorilere göre ayırmaya çalıştım: Ermeniler, Rumlar, Yahudiler olduğu gibi Levantenler/Avrupalılar ve [Türk] Müslümanlar.[72] Değerlendirmenin sonucu 2. Tabloda gösterilmiştir.

Rum azınlığının ağırlığını açıkça görmekteyiz. Onları Levantenler veya Avrupalılar ve Yahudiler izliyor. Ermenilerin *Orosdi Back*'ın dışında sözü edilecek bir sayıda çalışmadıkları görülmekte ve burada toplam sayının % 12'sini oluşturmaları da bunu vurgulamaktadır.[73]

Ve altı *AO* içinde sadece üç Müslüman görevli bulunmuştur. Onlar da 1909'dan itibaren *Orosdi Back* mağazasında çalışıyorlardı.

Tablo 2. Etnik Gruplara Göre Görevliler (1889-1921)

	AM[74]	GB	BA	BM	OB	SS	TI	Toplam
Ermeniler	3 (% 6,7)	1 (% 2)	1 (% 2,9)	4 (% 2,9)	59 (% 6,1)	2 (% 21,6)	– (% 2,9)	70 (% 12,5)
Rumlar	11 (% 24,4)	26 (% 52)	23 (% 67,6)	11 (% 16,7)	94 (% 34,4)	37 (% 53,6)	9 (% 36)	211 (% 37,5)
Yahudiler	25 (% 55,5)	–	–	–	73 (% 26,7)	21 (% 30,4)	11 (% 44)	130 (% 23,1)
Levantenler/ Avrupalılar	5 (% 11,1)	23 (% 46)	10 (% 29,4)	51 (% 77,3)	44 (% 16,1)	9 (% 13)	5 (% 20)	148 (% 26,3)
Türk-Müsl.	–	–	–	–	3	–	–	3 (% 0,5)
Toplam	45	50	34	66	273	69	25	562

Kaynak: *AO 1889, 1909, 1914, 1915, 1921*

Burada ele alınan kişilerin oturdukları semtlere bakarsak, etnik kökleri ve oturdukları yer arasındaki bağlantıyı görebiliriz. Çalışanların çoğu, her etnik azınlık gibi semtlere göre dağılmışlardı. Pera semti etnik azınlıklar açısından diğerlerinin çok ilerisinde yer alıyordu. 3. tabloda tespit edilen tüm semtlerin listesi verilmektedir.[75]

Tablo 3. Etnik Gruplara ve Oturulan Semtlere Göre Mağaza Görevlileri (1889-1921)

Semtler[76]	E77	R	Y	L/A	TM	Toplam
Pera	16	80	36	65	-	198
Galata	3	5	34	10	-	52
Pancaldi	5	2	-	16	-	23
Balat	1	12	10	-	-	23
Tatavla	1	22	-	-	-	23
Ferikeuy	2	5	-	14	-	21
Stamboul [78]	3	7	4	3	3	20
Haskeuy	1	2	11	1	-	15
Makrikeuy	4	9	1	-	-	15
Psamatia	5	10	-	-	-	15
Phanar	1	12	-	-	-	13
Couscoundjuk	1	2	6	1	-	10
Ortakeuy	3	2	4	1	-	10
Haydar Pacha	-	-	8	-	-	8
Kadikeuy	1	4	-	3	-	8
Scutari	4	-	3	-	-	7
Yedi Koule	-	5	-	1	-	6
Coum Capi	6	-	-	-	-	6
Chichli	-	-	-	4	-	4
Yeni Kapi	-	3	-	-	-	3
Arnaoutkeuy	-	3	-	-	-	3
Bebek	1	-		2	-	3
Béchiktache	1	1		-	-	2
S. Stefano	-	2	-	-	-	2
Djoubali	-	2		-	-	2
Bouyoukdere	1	-	-	-	-	1
Yeni Mahalle	-	1	-	-	-	1
Maltepe	-	1	-	-	-	1

Kaynak: *AO 1889, 1909, 1914, 1915, 1921*

Bilhassa dikkat çeken ise, aslında tipik bir ticaret semti olan Galata'nın daha çok Yahudi çalışanlar tarafından ikametgâh olarak seçilmiş olmasıdır.[79] Buna karşılık 190'ın üzerindeki Rum çalışanın ancak % 2,6'lık bir oranının orada oturduğu kayıtlıdır. Onlar Pera'dan (% 40, yani 80) öte,

özellikle Tatavla (21), Balat (12) ve Phanar'da (12) oturuyorlardı. Psamatia ve Makriköy bunları izlemekteydi. Mağazaların Yahudi görevlilerinin evleri, geleneksel Yahudi semtlerinin yanı sıra özellikle Galata'da (34) ve Pera'da (36) bulunuyordu.[80] Levantenler/Avrupalılar kategorisinde toplanmış olanların % 50'sinden fazlası yine Pera'da oturuyordu. Galata'nın (10) yanı sıra bunlar da özellikle Ferikeuy ve Pancaldi'yi ikametgâh olarak seçmişlerdi. Ermeni görevlilerin neredeyse % 27'si Pera'da oturuyordu. Gerisi hemen eşit olarak, Coum Capi, Pancaldi, Makrikeuy, Scutari, Psamatia, Galata (3) veya Ortakeuy (3) gibi semtlere dağılmışlardı. San Stefano –Bouyoukdere– Kadıkeuy üçgeni içinde toplam 28 semt tespit edilmiş olsa bile, elemanların % 60-80'inin dört semtte toplanmış olduğu, her etnik grup için geçerlidir. Grafik 3, kent planında ikamet yerlerinin dağılımını göstermektedir.

Sonuç olarak, adreslerin incelenmesinden açıkça anlaşılan, Batı Avrupa'daki mağazalarda uygulandığı gibi, görevlilerin çoğunun mağazanın içinde barındırılmamalarıdır. İngiltere'deki mağazalarda uygulanan *living-in* sisteminin İstanbul mağazalarında adet olmadığı görülmektedir.[81]

1929 ile 1938 arasında İstanbul'da *A. Mayer* mağazalarının şubesini yöneten Georg Mayer'in anılarından, onun "Diener" (hizmetli) diye tanımladığı (çoğunlukla Anadolu kökenli) çalışanların mağaza binasında barındırıldığını biliyoruz. Bunların *hizmetçi* (Diener) veya (Wärter) *bekçi* olmuş olmaları gerekir.[82]

Au Bonheur des Dames: Erkek Egemenliğinde Bir Dünya

İncelenen kişilerin cinsiyetine gelince, Osmanlıdaki mağaza bir erkek yönetim bölgesi idi. Müslüman çalışanlarda olduğu gibi kadın görevlilerin de tümünün kayda geçmemiş olduğu ihtimalini önemsemesek bile, eğilim çok belirgindi. İsmi ile belirtilen toplam altı görevli vardı. 1889'da Elisa Salacha,[83] "employée" olarak *AO*'nun *Bon Marché* listesindeydi. *Baker* mağazasında iki kayıt bulunuyordu: R. Bernholz (*AO* 1909, *AO* 1914) ve Jeanne Dapey[84] (*AO* 1914, *AO* 1921); her ikisi de "vendeuse," yani satıcı tezgâhtar olarak çalışıyorlardı. Nitekim Tiring mağazasında 1909-1914 yılları arasında üç kadının kayıtlı olduğu görülmektedir.

Mme.Vicoire Abolofra (*AO* 1914), Mmlle [öyle geçiyor!] E. Abramovitch (*AO* 1914) ve Mlle. Raymonde Abromovitch (*AO* 1909), bunların hepsi "employée" olarak görevliydiler. Ama *Tiring*'in zaten 13 yıl öncesinden kadınları çalıştırmış olduğunu bilmekteyiz. 1895/6 yılındaki bir mağaza ilanı, okurlara Galata'da (Karaköy Cad.) kadınlar için özel bir şube açıldığını ve burada "Osmanlı Hanımları"nın isteği üzerine bayan satış personeli ve bayan terziler tarafından –ayrı bir salonda– hizmet sunulduğunu haber verir.[85] Genellikle Avrupa mağazaları "kadınlar dünyası" diye görüldüğü için, az bayan görevli sayısı önce şaşırtır.[86] Ancak Fransız mağazalarında da uzun süre erkekler hâkimdi sahneye. 1914'ten itibaren kadınların yararına değişmiştir bu dengesizlik.[87]

Bu, Osmanlı mağazaları için de geçerliydi.[88] Burada belirtilen altı kadından dördü de bunu gösteren biçimde 1914'ten itibaren listelenmiştir. Bayan oranının tespit edildiğinden daha yüksek olduğunu varsaysak bile, bunun kanıtını ancak 1920'den itibaren bulmamız mümkündür. Daha önce de değinilen Moore'un 1920 yılındaki mağaza araştırmasından, İstanbul'da incelenen 19 mağazada aşağıdaki cinsiyet oranı ortaya çıkmıştır: Pera ve Galata'daki toplam 13 mağazada 427 erkek ve 270 kadın (% 38,7) görevliydi. Tarihi kent bölgesinde kalan altı mağazada ise aşağıdaki oranı tespit edebiliyoruz: 358 erkeğe karşı 80 kadın (% 18,3).[89] Yalnız Pera ve Galata'daki iki mağazada bayanların sayısı erkeklerinkini aşmıştı, birçok diğer mağazada ise erkeklerin ağırlığı sürüyordu.[90]

Kadınların etnik durumuna gelince başta Yahudilerin (krş. *Tiring*) çalıştırılmış olduğu görülmektedir, onları bir mağazada çalışmaya önyargıyla bakan Rumlar izlemekteydi.[91] Moore'a göre, savaş durumu nedeniyle bu tür bir işi yapmak zorunda kalmışlardı. Buna karşın Türk kadınları savaşın sonuna doğru, orduya katılmak zorunda kalan erkeklerin yerini doldurmak için, eleman olarak işe alınıyorlardı. Araştırma süresi sonuna kadar (1920) kadınlar, mağazalarda alışılmış bir uygulama olarak, öncelikle kasiyer ve hesap memurluğu işlerine yerleştiriliyorlardı. Ayrıca Moore'a göre, eskiden beri erkeklerin ağır bastığı bu meslek alanlarının tekrar onlarla doldurulması ücret avantajı yönünden de zor olmuştu.[92]

"Tüketimin Görünen Yüzünde Yer Alan İşçiler:"[93]
Meslek Alanları ve Görev Süreleri

Mağazalardaki bazı önemli meslek alanlarına daha önce de değinilmişti: Satıcı, kasiyer ve muhasebeci. Ancak *AO*'lardaki kayıtlar iş alanlarında çok daha fazla bir çeşitlilik olduğunu göstermektedir. Büyük bir mağazanın çok karmaşık akışı doğal olarak, değişik alanlarda nitelikli elemanların çalıştırılmasını gerektiriyordu. Aşağıdaki gibi kategorilere ayrılan, *AO*'da değinilmiş mesleklerin listesi bu konuda bir fikir vermektedir:

Tablo 4. Meslekler[94]

Müşteri Servisi	Muhasebe /Büro	Gelen Mal	Yönetim
Coupeur[95]	Caissier	Employé (douane)	Correspondant
1 er coupeur	Caissier principal de la	Dédouaner	Inspecteur
2 ecoupeur	maison	Chef dédouaner	Fondé de pouvoir de
Chemisier	Comptable		la maison
Ouvrier-tailleur	Contrôleur		Attaché à la direction
Tailleur	Chef comptable		Sous-directeur
Chef tailleur	Bureaucrate		Directeur
Employé(e)	Employé bureau		
Vendeuse	Secrétaire		
Chef de rayan			
(Bekçi/Hamal)			

Çoğunluk, yani listeye geçirilmiş 562 kişinin 450'si, çalışan olarak tanımlanıyor. Bu görevliler kuşkusuz, müşteri danışmanı, tezgâhtar veya paketleyici vb. satış hizmetlerinde görevliydiler. Kalan 108 kişi yukarıda değinilen diğer meslek tanımlarından birine sahiplerdi.[96] Kasiyer, muhasebeci ve yönetim kademeleri gibi daha yüksek gelirli pozisyonları, çoğunlukla Levantenler, Avrupalılar veya Avrupalı Yahudiler alıyordu. Rum görevliler, Ermenilerden daha çok kasiyer, Ermeniler de daha çok muhasebeci olarak çalışıyorlardı. Terzilik mesleğinde ise Rumlar, Yahudiler ve Levantenler aynı oranda görülüyordu.

Eldeki kayıtlar tam olmasa da, bir eğilim tespit etmek mümkündür: Mağaza görevlileri, mağazalarına oldukça uzun süre bağlı kalıyorlardı. Bu noktada Avrupa mağazalarıyla bir paralellik vardır. Burada incelenen kişilerin % 40'ı, beş ile yedi yıl arası bir süre, neredeyse % 20'si ise 12 yıl boyun-

ca çalışmışlardır ve sonunda yirmi veya otuz yıldan fazla bir çalışma süresine sahip olan 18 görevli bile bulunmaktadır.[97]

Tablo 5. Yıl Olarak Çalışma Süreleri (1889-1921)

	Min. 1	2	5-7	12	20-26	30 üzeri
A. Mayer	11	2	19	12	1	-
Baker	10	4	27	9	-	-
B. Allemand	13	9	12	-	-	-
Bon Marché	35	7	7	6	5	6
Orosdi Back	53	24	120	73	3	-
S. Stein	20	10	28	8	3	-
Tirino	8	5	11	1	-	-
Toplam	150	61	224	109	12	6

Kaynak: *AO 1889, 1909, 1914, 1915, 1921*

Günlük Yaşam: Her Gün İşe Gitmek – Bir Yaklaşım

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir mağaza görevlisinin günlük hayatını nasıl kurduğu üzerine hemen hiç bilgimiz yoktur. Örneğin, İngiliz mağazalarındaki iş günü hakkında eski elemanların anılarından bilgi alabiliyoruz veya birçok romanda onların dünyasını göz önüne serebiliyoruz; ama Osmanlılar için bu tür kaynaklar bulunmamaktadır.[98] Bu yüzden bir Fransız mağaza görevlisinin bir yazarın eline şans eseri düşen mektupları çok değerlidir.[99] Bu mektuplar bize, 1908-1914 yıllarında *Orosdi Back* mağazasının İstanbul personelinin durumu üzerine bazı bilgiler vermektedir. Özellikle, 1908 yılının Eylül ve Ekim aylarındaki olaylar, çalışma şartlarına ilişkin bir kanaat uyandırmaktadır. O dönemde *Orosdi Back* mağazasında grev yapılmıştır. 200 çalışanın 165'i, taleplerinin hepsini imzalı bir dilekçe şeklinde mağazanın yöneticisine verdikten sonra, işi bırakmışlardı.[100] Bu dilekçe aşağıdaki talepleri içermekteydi:

- Tecrübe ve gelire göre aşamalı % 20, % 30, % 40 zam[101]
- İkramiye olarak 13. aylık maaş / her iki yılda 2 Lira maaş zammı
- Üç yıl içinde kullanma şartıyla 15 günlük izin hakkı
- Tüm (Katolik, Müslüman, Ermeni, Rum vb.) bayram günlerinde tatil
- Ancak mağazanın çıkarlarına zarar geldiğinde işten çıkarma şartı (örneğin hırsızlık, disiplinsizlik)[102]

Tüm bu taleplerden[103] 1908 yılında görevlilerin içinde bulundukları durum tespit edilebilir. Kuşkusuz ki, basit bir satış personelinin 10-12 saatlik uzun bir iş günü vardı.[104] Avrupa ve Amerikan benzerlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun mağazalarında da sıkı bir disiplin hüküm sürüyordu. Benzer olarak, yazılı ve yazısız uygulamaların var olduğunu, onların çiğnenmesinin para cezasından işten çıkarılmaya kadar varan cezalarla sonuçlanabildiğini bilmek gerekir.[105] Louis Salmon mektubunda anlattığı gibi, temel olan bakımlı bir dış görünümün yanında özellikle dakik olmak önemliydi. Yine ondan, dil bilgisine çok değer verildiğini de bilmekteyiz: Mağazanın yöneticisi Leopold Back'ın, ilk karşılaşmalarında, hemen Türkçe öğrenmesini önerdiğini ve onun da bunu hemen yaptığını bilmekteyiz.[106]

Orosdi Back mağazasındaki ücret gruplarına baktığımızda, oradaki görevlilerin diğer meslek gruplarıyla karşılaştırıldığında, oldukça iyi gelirleri olduğu gayet açıktır. Hatta tablo 6'da görüldüğü gibi, örneğin Fransız veya İngiliz mağazalarından ortalama olarak daha iyi bile kazanıyorlardı.[107] İngiltere ve Almanya'da basit bir mağaza görevlisi, nitelikli bir sanayi işçisinden oldukça kötü durumdayken, İstanbul'da bunun, en azından *Orosdi Back* durumunda daha çok tersi olduğunu, açıkça görmekteyiz. Sadece kamu hizmetindekilerin çok daha yüksek bir gelirleri vardı.

Tablo 6. Mağaza Görevlilerinin Karşılaştırmalı Yıllık Kazançları (yaklaşık 1900-1914)[108]

Osmanlı İmparatorluğu	Lira	Avrupa	Lira
OB (düşük)	30?-60	BM Hamburg (düşük)	63-72
OB (orta)	60-120	BM Hamburg (orta)	72-90
OB (yüksek)	120-204	BM Hamburg (yüksek	90-108
OB (yönetim)	204-500	BM Paris (düşük)	12-32
Ahşap sanayi	43	BM Paris (orta)	48-60
Kömür sanayi	26	BM Paris (yüksek)	80-160
Fırıncılar	50	BM Londra	74
Memurlar	57-73		
Devlet memurları (düşük-orta)	240-1080		
Devlet memurları (yüksek)	2.400-5.160		

Kaynak: Vedat Eldem, Mektuplar Louis Salmon, Lancaster, Hosgood, Peterson, Miller[109]

Ancak Louis Salmon'un 1911'in sonuna doğru anlattığına göre, İstanbul'daki geçim masrafları varışından beri % 35-40 oranında artmıştı ve o da babasına Paris'te 4.000 Frank ile yaşamanın İstanbul'da 5.200 Frank ile yaşamaktan daha iyi olduğunu yazmıştı.[110]

Kendisi işletmenin en iyi kazananları arasında olduğu için, grev yapan 165 basit görevlinin, Osmanlı koşullarına göre oldukça iyi gelirleri olsa bile, aynı şekilde geçim sıkıntısı çekmiş olmaları şaşırtmamaktadır.

Kariyer: Basit Görevliden Direktöre

Ne yazık ki, işe alınmak için özel bir uygulamanın mı kullanıldığı, yoksa kişisel ilişkilerin mi işlediği hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Louis Salmon'un durumunda, 13 yıl boyunca *Orosdi Back*'ta yetkili genel ticaret temsilcisi olan babası Felix Salmon'un aracılığı ile şirkete geldiğini bilmekteyiz. Salmon "çıraklık yılları göç yıllarıdır" prensibi temelinde, onu Manchester'den (1901), Hamburg'a (1904) ve askerlik görevini bitirdikten sonra, en sonunda İstanbul'a (1908) getiren sıkı bir eğitim görmüştür. Orada mağazanın tüm bölümlerini dolaşıp, sonunda yönetime ulaşmıştır.[111] *AO*'daki kayıtlar da bazı elemanların aile ilişkileri yoluyla işe girdikleri sonucunu çıkartmaktadır. Ama *Orosdi Back* mağazası gerektiğinde ilgili yerel gazetelere iş ilanları veriyordu.[112]

Ancak basit bir elemanın (employès) hangi koşullara göre yükseldiği bilinmemektedir. Bazılarının çalıştıkları yıllar içinde konumlarını da değiştirdiklerini görmekteyiz. Baker Mağazasında George Meimaridis isimli birisi 1914 ile 1921 yılları arasında böyle çalışarak, basit bir görevliyken, *dedouaner* (gümrükçü) olmaya yükselmiştir. Benzer bir konuma Jules Bernard *Bon Marché* Mağazası'nda ulaşmıştır; 1909'da basit bir görevli olarak başladığı mağazada, 1914'te, *cassier* olarak çalışmayı başarmıştır. Aynı mağazada, 1889'da niteliksiz bir görevli olarak başlayan ve en geç 1914'te yöneticiliğe yükselen Pierre Louis Bocagnano çok daha yüksek bir kariyer atlaması yapmıştır. Bir akrabası olan Dom. Bocagnano ise on iki ay içinde basit bir görevden *cassier* olmayı başarmıştır. *Orosdi Back* Mağazasında employé durumundan *comptable/ correspondent* olmaya veya *comptable* pozisyonundan *chef comptable* olmaya yükselmiş dört kişi bulmaktayız. Ama bun-

ların karşıt örnekleri de var: Pierre Terdjiman, 1909 ile 1914 arasında yolu "aşağıya kayar," *comptable* olarak işini kaybeder ve basit bir employé olarak geriye derecelendirilir.

Kayıtlar ayrıca değişik mağazalarda akrabaların çalışıyor olduğunu ve meslekte ilerlemek için mağazalar arası işyeri değişiminin bir seçenek olarak kullanıldığını göstermektedir.[113]

Örneğin Leon Bornstein, 1889'dan en fazla 1914'e dek *S. Stein* Mağazasında *cassier principal de la maison* olarak çalışmış ve 1914 ile 1915 yılları arasında *A. Mayer* Mağazasının yöneticisi olarak kayıtlara geçmiş. Son olarak onu *AO* 1921'de Tiring Mağazasında kasiyer olarak kayıtlı buluyoruz.

Dikkat çekici olan, 108 kalifiye elemanın çoğunun Pera'da oturmasıdır. "Yükselenler" arasında pozisyonun düzelmesi ile ikametgâh değişimi de tespit edilmektedir (örneğin, Galata'dan Pera'ya veya Haskeuy'den Pera'ya). Ama Pera'dan Ferikeuy'e veya semtin içinde birkaç ev ileriye taşınan yüksek kademeli kişiler de var (R.Baghtché 28, Ferikeuy, R. Baghtsché 56, Ferikeuy'e ya da R. Hamam 68, Pancaldi'den, R. Hamam 44, Pancaldi'ye). Sonuç olarak, bütün yöneticiler ya Pera'da ya da Galata'da oturuyorlardı. Bir tek *Baker* Mağazası'nın bir yöneticisinin ikametgâhı Şişli'de, kayıtlıdır.

AO'da sözü geçmeyen ancak cumhuriyetin ilk senelerindeki durumları hakkında bilgiye sahip olduğumuz alt düzey işçilere de (hizmetçi, kapıcı, bekçi, vb.) değinmek gerekir. Yükselme şansları çok az olmuş ise bile, onlara da yol tamamen kapalı değildi. Georg Mayer eğlenceli anılarında köylü "hizmetçi" Hasan diye bir işçinin kendi başına okuma ve yazma öğrendiğini ve kendisi tarafından daha seviyeli ve böylece daha iyi gelirli işlere tabii tutulduğunu anlatmaktadır. Böylece mağazadaki barınaklardan kendi dairesine taşınıp, ailesini İstanbul'a getirtebilmişti.[114]

Bir mağaza görevlisi nasıl bir kariyer yapmışsa, bazı mağazaları ona göre değişik türden sosyal güvenlik hizmetleri öneriyordu. Bunların kapsamına başarıya bağlı kazanç payı, yıllık ödenen primler, hastalık durumlarında kısa süre maaşların ödenmesinin devamı ve uzun süre hizmet etmiş olanlar için emeklilik primleri giriyordu. Bu uygulama her ne kadar ilk olarak 1920 yılı için belgelenebiliyorsa da, bazı şirketlerin daha önce de uyguladığını tahmin edebiliriz.[115]

Son olarak: Bir Başlangıç

Osmanlı mağaza dünyası bugüne dek pek çok yönleriyle tanımsız ve de araştırma dışı kalmıştır. Bu çalışmayla sadece bazı mağazaların durumu ve onların çalışanları ele alınmıştır.

Bu mağazaların topografisi onların yalnız kent semtlerinin üzerindeki ekonomik rolünü göstermemektedir: Kent görünümünü etkileyen varlıkların mimari görünümleri ve özellikle tüketim tarihi açısından önemleri hâlâ ayrıntılı olarak ele alınmayı beklemektedir. Bu mağazalar 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Batılı gözlemciler tarafından kalıplaştırılan modern ve geleneksel kent semtlerinin yapısına pek uymamaktadır. Konumları daha çok amaca yönelik bir görüş izlemiştir. Sorunsuz satış ve dağıtımı sağlaması gereken uygun mağaza konumu kadar, potansiyel müşteriye yönelik soru da aynı şekilde önemli bir rol oynuyordu. Bunun için bazı mağaza şubelerinin limanların yakınında olmaları sadece bir tesadüf değildir.[116]

Bu modern çağ çarşılarının görevlilerine gelince, Yahudilerin yanı sıra Ermeniler, Levantenler ve özellikle Rumlar mağazalarda çalışıyorlardı. Reynolds'un Mısır mağazaları için tespit ettiği *"cosmopolitan culture"* burada da hissedilebiliyordu.[117] Ermeni, Rum ve Levantenler'in mağazaların hepsinde çalıştığı görülürken, Yahudi elemanlar sadece sahipleri Avusturyalı Yahudi kökenli olan mağazalarda bulunuyorlardı.

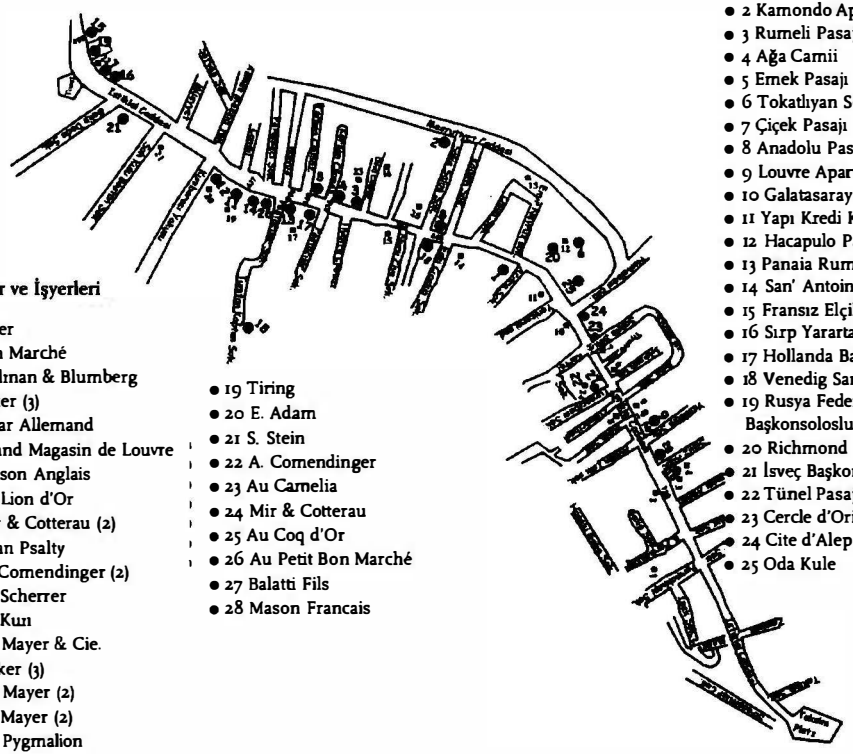
Buna karşılık ele alınan 562 görevlinin arasında yalnızca üç [Türk] Müslüman var. Neden bunun böyle olduğu sorusu, burada kesin olarak yanıtlanamaz. Ama birkaç olası neden gösterilebilir. Önce *AO*'nun eksik olduğu akla getirilebilir. Diğer yönden, elimde bulunan kaynaklara göre, Müslüman Osmanlıların çoğunlukla *hizmetçi, bekçi, hamal* gibi düşük nitelikli işlerde çalışmış oldukları görülmektedir. *A. Mayer* Mağazasının durumunda bu kişilerin çoğunlukla Anadolu'dan gelen göçmenler oldukları ifade edilmektedir. Yüksek eğitim seviyesi şartına sahip olan bir kent Osmanlısı için (burada özellikle dilbilgisi vurgulanıyordu) başka meslek imkânları da mevcut idi. Maaş istatistiğinin gösterdiği gibi, özellikle devlet memuru olarak daha iyi gelir elde edilebiliyordu.[118]

Kadınlar ise önemli rol oynayan küçük bir grubu oluşturuyorlardı. Onlarla mağazalara kadın müşteri –burada herkesten önce Müslüman ka-

dınlar hedef alınmıştı– çekmek umuluyordu. Mağazalar ne kadar "feminist" ağırlıklı görülmüş olsa bile, bayan elemanların artışını ancak 1914'ten itibaren tespit etmek mümkündür. Avrupa Amerikan mağazalarında da benzeri bir durum vardı.

Bunun dışında da Osmanlı ve Batılı mağazalar arasında paralellikler tespit etmek mümkündür. Burada özellikle otoriter bir tutum ve sert kurallara göre düzenlenmiş mağaza yönetimi zikredilmelidir. Disiplin, Londra'dan Kahire'ye kadar, devrin tüm büyük mağazalarında genel bir ilke idi. Farklılıklar ancak maaş düzeyinde görülüyordu. İlginç olarak Osmanlıda mağaza görevlilerinin (bazı mağazalarda) oldukça yüksek maaşları vardı. Avrupa mağaza sahiplerinin, elemanlarının grev yapmasından endişe duymalarına hiç gerek yokken, en azından 1908'de Osmanlı örneğinde bu durum farklıydı. Bunun bir nedeni, işyerinde disiplin hüküm sürdüğü halde, görevlilerin işyerine oldukça uzak oturmaları olabilir. Avrupa'daki görevliler çoğu kez mağaza binasında yaşayıp, doğrudan sosyal kontrol altında bulunurlarken, Osmanlı elemanları çoğunlukla kendi dairelerinde yaşıyorlardı. İş gününü sıkı kurallar altına alan uygulamalar, burada görev bitişinden sonra, bağlı olunan etnik cemaatin kuralları tarafından çözülüyordu. Kapalı Çarşı'ya karşın, burada incelenmiş olan mağazaların hiçbiri bugün artık varlığını sürdürmemektedir. Ama onların yerine yerli olduğu kadar yeni yabancı mağazalar da geçmiştir.[119]

Pera'nın en oturaklı alışveriş caddesi olan Grand Rue'nun yanı sıra bugün birçok yeni alışveriş mekânları ve caddeleri yerleşmiştir (Bağdat Caddesi, Osmanbey, Nişantaşı). 1980'lerin sonundan bu yana ayrıca bir kısmı kent sınırında, bir kısmı kentin içinde, her birinde yüzden fazla mağaza bulunan, son derece büyük '*Shopping Mall*'lar kurulmuştur.[120] Bunlar sadece gittikçe daha çok istek gösteren, ödeme gücü olan müşteriye sevinmekle yetinmiyorlar, bilimsel araştırma için de yeni bir keşif haline geliyorlar.[121] Bu alışveriş cümbüşü dünyaların düzen prensibinde, ürün ve el işlerine göre ayrılmış sokakları ve sayısız dükkânlarıyla Kapalıçarşı'nın öncü örneğinin keşfedilmesi kuşkusuz ki bir yanlış değildir. Görünüşe göre, bir zamanlar karşılıklı birbirini dışlayan unsurlar, bugün İstanbul alışveriş cennetinin tamamlayıcı parçaları olmuştur.

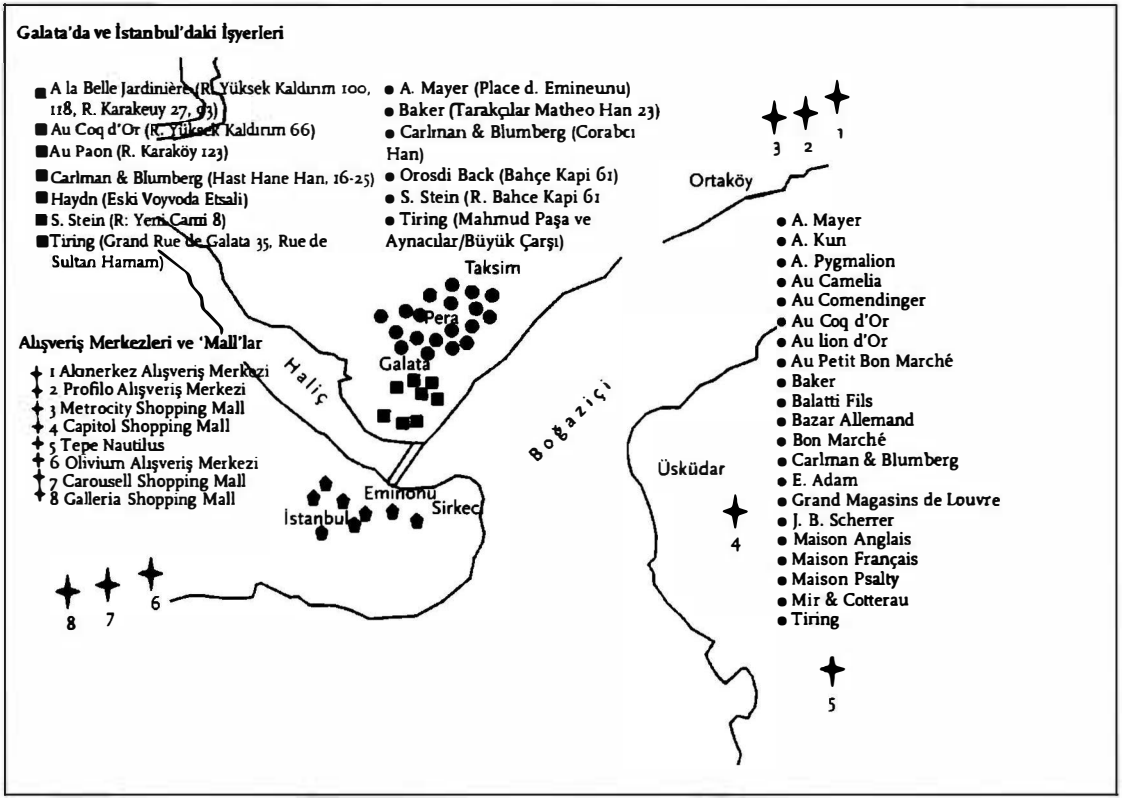

Mağazalar ve İşyerleri

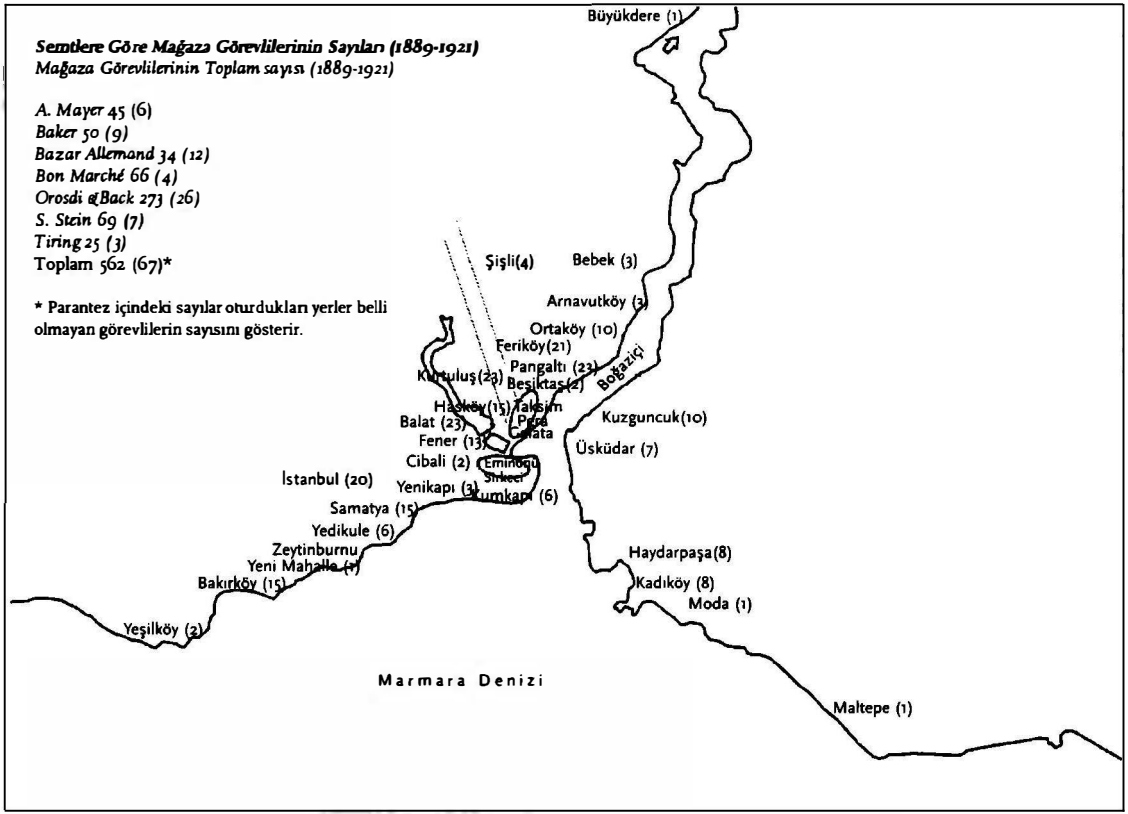
- 1 Baker
- 2 Bon Marché
- 3 Carlınan & Blumberg
- 4 Baker (3)
- 5 Bazar Allemand
- 6 Grand Magasin de Louvre
- 7 Maison Anglais
- 8 Au Lion d'Or
- 9 Mir & Cotterau (2)
- 10 Jean Psalty
- 11 A. Comendinger (2)
- 12 B. Scherrer
- 13 A. Kun
- 14 A. Mayer & Cie.
- 15 Baker (3)
- 16 A. Mayer (2)
- 17 A. Mayer (2)
- 18 A. Pygmalion
- 19 Tiring
- 20 E. Adam
- 21 S. Stein
- 22 A. Comendinger
- 23 Au Camelia
- 24 Mir & Cotterau
- 25 Au Coq d'Or
- 26 Au Petit Bon Marché
- 27 Balatti Fils
- 28 Mason Francais

- 1Afrika Pasajı
- 2 Kamondo Apartmanı
- 3 Rumeli Pasajı
- 4 Ağa Camii
- 5 Ermek Pasajı
- 6 Tokatlıyan Sok.
- 7 Çiçek Pasajı
- 8 Anadolu Pasajı
- 9 Louvre Apartmanı
- 10 Galatasaray Lisesi
- 11 Yapı Kredi Kültür
- 12 Hacapulo Pasajı
- 13 Panaia Rum Kilisesi
- 14 San' Antoine Kilisesi
- 15 Fransız Elçiliği
- 16 Sırp Yarartatya Kilisesi
- 17 Hollanda Başkonsolosluğu
- 18 Venedig Sarayı
- 19 Rusya Federasyonu Başkonsolosluğu
- 20 Richmond Hotel
- 21 İsveç Başkonsolosluğu
- 22 Tünel Pasajı
- 23 Cercle d'Orient
- 24 Cite d'Alep
- 25 Oda Kule

Grafik 1. Grand Rue de Pera Üzerindeki Mağazalar ve İşyerleri

Grafik 2. Mağazaların Kentte Dağılımı ve Alışveriş Merkezlerinin Yerleri.

Grafik 3. Oturdukları Semtlere Göre Mağaza Görevlileri

Notlar

1 Bu makale, 2003 yılında, Münih LMU (Ludwig Maximilians-Universität)'nun Yakındoğu Tarihi ve Kültürü Enstitüsünde, disiplinler arası bir kolokyum kapsamı içinde yaptığım bir konuşmanın ön çalışmalarına dayanır. Konu, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı şirketler ve onların pazarlama etkinlikleri üzerine, benim doktora tezi projemin bir bölümüdür. Modern 'Çağın' çarşıları *'Basare der moderne'* terimi, Stefan Klein'in Hint alışveriş merkezleri üzerine bir gazete makalesinden alınmıştır. Krş. KLEIN, Stefan: "Himani in den Tempeln des Konsums." *Süddeutsche Zeitung* 197, 27/28 Ağustos 2005 içinde, s. 3. Krş. KÖSE, Yavuz: *Westlicher Konsum am Bosporus. Warenhäuser, Nestlé & Co. im späten Osmanischen Reich (1855-1923).* Münih 2010.

2 SCHWEIGGER, *Salomon: Eine neue Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem.* Nürnberg 1608, s. 50. alındığı kaynak, GALLWITZ, Esther (Yay.): *Istanbul.* Frankfurt a. Main 1981, s. 344.

3 *Kapalı Çarşı* ve onun *Tanzimat*'tan bu yana geçirdiği değişikliklere ilişkin bkz. FAROQHI, Suraiya: "sûk." *EI* 2 içinde, s. 796 vd.; Gülersoy, Çelik: "Kapalıçarşı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 4 (2003) içinde, s. 424-430 ayrıca genel olarak Çarşı üzerine WIRTH, Eugen: "Zum Problem des Bazars (sûq, çarşı). Versuch einer Begriffbestimmung und Theorie des traditionellen Wirtschaftszentrum der orientalisch-islamischen Stadt." *Der Islam* 51, 2 (1974) içinde, s. 203-260.

4 DWIGHT, Henry Otis: *Constantinople and its Problems.* New York 1901, s. 171-172, alındığı kaynak, KARPAT, Kemal: *Ottoman Population 1830-1914.Demographic and Social Characteristics.* Madison 1985, s. 100.

5 DWIGHT, Constantinople (Dipnot 4 gibi) Wirth'e göre çarşıların düzen prensibine ilişkin, "sadece mimarlık açısından mükemmel, çok bölümlü yapı kompleksleri değil, aynı zamanda yer olarak belirli düzen içinde, fonksiyonel olarak çok yönlü birbirine bağlı iş bölümleri olan merkezi bir ticaret alanı" kurulmuş, krş. WIRTH, "Zum Problem" (Dipnot 3 gibi), s. 223.

6 Krş. SPIEKERMANN, Uwe: *Basis der Konsumgesellschaft. Entstehung und Entwicklung des modernen Kleinhandels in Deutshland 1850-1914.* Münih 1999 ve CROSSICK, Geoffrey/Heinz Gerhard HAUPT (Yay.): *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth Century Europe.* Londra, New York 1984.

7 Krş. KARPAT, *Ottoman Population* (Dipnot 4 gibi), s. 103.

8 Krş. QUATAERT, Donald: *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution.* Cambridge 1993; AKTAR, Ayhan: "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'sarı sayfalar': İstanbul'da meslekler ve iktisadi faaliyetler hakkında bazı gözlemler, 1868-1938." *Toplum ve Bilim* 76 (1998) içinde, s.105-143 ve BARUH, Lorans Tanatar: "21. yüzyıla girerken. İstanbul tekstil tüccarının profili." *Görüş* (Özel sayı: Türkiye Yahudileri) (2003) içinde, s. 64-72.

9 İçindeki makaleleri krş. CROSSICK, Geoffrey/ Serge JAUMAIN (Yay.): *Cathedrals of Consumption. The European Department Store, 1850-1939.* Aldershot vd. 1999; ekonomik rolü için bkz. Örneğin CROSSICK/HAUPT (Yay.): *Shopkeepers* (Dipnot 6 gibi.)

10 Krş. KÖSE, Yavuz: "Die Werbung als Protest. Kommerzielle Werbeanzeigen zwischen Neid und Boykottaufrufen." Panel konuşması, *Politische Terminologie und ideologische Prozesse in der osmanisch-türkischen Welt und im Nahen Osten,* 29. Alman Orientalistler Kongresi, Halle, 20-24 Eylül 2004.

11 Alışılmış olduğu gibi "uzun 19. yüzyıl" diye süre vurgulamak yerine, 19. yüzyılın çok sayıdaki olayları ve değişimleri yine hızlandırma açısından bakarak incelenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde hemen her düzeyde değişikliklerin olduğu tempo, *hızlı* sıfatı ile kuşkusuz yanlış nitelenmiş olmaz, özellikle de dış değişiklik ile (kurumsal, teknolojik, ekonomik), toplumsal/kültürel değişiklik arasındaki tutarsızlık, bugün hâlâ Yakındoğu'da eskiden Osmanlı hâkimiyetindeki yerlerin büyük kısmında olduğu gibi, daha iyi ortaya çıkar. Bunun için krş. DINER, Dan: *Versiegelte Zeit. Über den Stillstand in der islamischen Welt.* 2005.

12 Değinilen yönleri burada tartışmak tamamen konunun dışına çıkmak olurdu.

13 "Nostaljik bakan" ama oldukça ayrıntılı bir inceleme için bkz. ÜSDİKEN, Behzat: *Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955.* İstanbul 1999.

14 Batı Avrupa ve Amerikan kesiminde büyük mağaza konusunda çok sayıda çalışmalar var, ama burada ancak birkaç tanesine bilgi vermek için değiniliyor. Klasik olarak geçen çalışmalar, PASDERMADJIAN, H.: *Das Warenhouse. Entstehung, Entwicklung und wirtschaftliche Struktur.* Köln 1954 (1946 1. Baskı İng.) ve MILLER, M.B. tarafından, "Mutter aller Warenhäuser"e ilişkin tek bir çalışma: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869-1920* . Princeton, New Jersey 1981. İlginç bir çalışmayı da LANCASTER, Bill aktarır: *The Department Store. A Social History.* Londra, New York 1995. Birkaç ciltlik çalışma CROSSICK, Geoffrey/Serge JAUMAIN (Yay.): *Cathedrals of Consumption. The European Department Store,1850-1939. Aldershot* vd. 1999 Avrupa'nın büyük mağazalarına ilişkin güncel araştırma sonuçlarını toplar.

15 ÜSDİKEN, Behzat: "Bonmarşeler." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (1994) içinde, s. 297-298, Aynı yazar: "Baker Mağazaları." a.g.y., içinde, s. 551-552.

16 Örnekler olarak gösterilebilir: ANASTASSIADOU, Méropi: *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes.* Leiden vd. 1997; COLONAS, Vassilis: "The Contribution of the Jewish Community to the Modernization of Salonika at the End of the Nineteenth Century." ROSEN, Minna (Yay.): *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jewish in Turkey and the Balkans, 1808-1945. II. Proceedings of the International Conference on "The Jewish Communities in the Balkans and Turkey in the 19th and 20th Centuries through the End of World War II.," the Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University, June 5-8, 1995* içinde. Tel Aviv 2002, s. 165-173; AKIN, Nur: *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera.* İstanbul 2002; Işın, Ekrem: "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 2 (1985) içinde, s. 538-563; HANSSEN, Jens: *Fin de siècle Beirut.The Making of an Ottoman Provincial Capital.* Oxford 2005.

17 Üzerinde durulması gerekenler arasında: FRIERSON, Elizabeth B.: "Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Otoman Society." QUATAERT, Donald (Yay.): *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction.* New York 2000 içinde, 243-261; aynı yazar: "Mirrors Out, Mirrors In. Domestication and Rejection of the Foreign in Late-Ottoman Women's Magazines (1875-1908)." RUGGLES, D. Fairchild (yay.): *Women, Patronage and Self-Representation in Islamic Societies.* New York 2002 içinde, s. 177-204; STEIN, Sarah Abrevaya: *Making Jews Modern The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires.* Bloomington, Indianapolis 2004; KAVCAR, Cahit: *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı.* Ankara 1985; TOPRAK, Zafer: " Tüketim Örüntüleri ve Osmanlı Mağazaları." *Cogito* 5 (Dünya Büyük Bir Mağaza) (2001 2) içinde, s. 25-29.

18 RAFAAT, Samir ve AGSTNER, Rudolf burada özellikle Avusturya Yahudilerinin mağazalarına genel olarak bakan makalelere eğilmişlerdir. Agstner, son zamanlarda *S. Stein* mağazası tarihini ayrıntılı olarak ele almıştır ama ön planda Stein'in Mısır'daki etkinlikleri yer alır. Krş. AGSTNER, Rudolf: "A Tale of Three Viennese Departıment Stores in Egypt. The Oriental Adventures of Mayer, Stein and Tiring." *Aufbau –deutsch-jüdische Zeitung* [http://aufbauonline.com/1999/issue9/pages9/12html] (2.11.2002) içinde; aynı yazar: "Dream and Reality: Austrian Architects in Egypt, 1869-1914. VOLAIT, Mecedes (Yay.): *Le Caire-Alexandrie. Architectures européenes, 1850-1950.* Kahire 2001 (Études Urbaines 5) içinde, s. 149-155; aynı yazar: "Das Kaufhausimperium, 'S. Stein' im Osmanischen Reich." *Wiener Geschichtsblätter* 59 (2) (2004) içinde, s. 130-140; RAFAAT, Samir: "Tiring Departıment Store on Ataba Square." *Egyptian Gazette*, Ocak 22, 1997 ve *Cairo Times*, Temmuz 10, 1997 içinde. [http://www.egy.com/landmarks/97-02-22.shtml] (2.11.2002); aynı yazar: "From Mag-Arabs to Al-Magary." *Egyptian Mail*, Nisan 13, 1996 içinde. [http://www.egy.com/community/96-04-13.shtml] (2.11.2002); aynı yazar: "Sednoui" *Cairo Times*, Mayıs 29, 1997 içinde. [htpp://www.egy.co/landmarks/97-05-29.shtml] (2.11.2002). Nancy Young Reynolds da, doktora tezinde Mısır'daki Mağazaları, özellikle de Kahire'dekileri incelemiştir. Bu çalışma, Yakındoğu'da, büyük mağaza fenomenini, çalışanlarını da ortaya koyarak, Avrupa ve Amerikan araştırma literatürü ile karşılaştırmalı ve ayrıntılı ele alan şimdilik tek araştırmadır. Onun araştırması ayrıca ekonomik ve kültürel etkinliklerin daha geniş bir alanına yönelir. Ona göre, bu dönemde Kahire'de birbiri ile sıkı bağlantılı iki ticaret alanı bulunuyordu: Tüketicilerin politik hareketi ve mağazaların tarihi. Sonrakine, ikiye ayrılmış "bifurcated" sömürgeciler ve içinde bulundukları yerli kentsel çevre arasında, görevlileri üzerinden, bir tür aracı rolü oynayan dar bir alan "liminal space" diye bakılabilir, diyor Reynolds. Bu mağazalarda görevlilerin temsil ettiği, Mısır ticaret ve tüketimini Avrupa ve Amerikan tarzından ayıran bir "cosmopolitan culture" da var, diyor. Reynolds'un çalışması, 19. yüzyılın son üçte birinden başlasa da, 1906'dan sonraki dönem, özellikle de 1930 ile 1960 arası esas alınır. Krş. REYNOLDS, Nancy Young: *Commodity Communities: Interveawing of market Cultures, Consumption Practices, And Social Power in Egypt, 1907-1961.* Ann Arbor 2003 (UMI MİCROFORM), krş. Abstract, s. 43, 50-52 ve 57.

19 Araştırmanın bulunduğu düzeye ilişkin krş. QUATAERT, Donald: "Labor History and the Ottoman Empire, 1700-1922." *International Labor and Working-class History* 60 (2001) (Labor History in the Ottoman Middle East, 1700-1922) içinde, s. 93-109 ve aynı yazar: "Ottoman Middle East, 1700-1922), s. 93-109 ve aynı yazar: "Ottoman History Writing at a Crossroads.": QUATAERT, Donald/Sabri SAYARI (Yay.): *Turkish Studies in the United States.* Bloomington 2003, s. 15-31, burada s. 19 vd.

20 Bu problem sadece Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlı değildir. Bill Lancaster, Büyük Britanya'daki mağazalarda çalışanların tarihini, geleneksel olarak üretim yanının vurgulanması nedeniyle, çalışanların araştırılmasının önemsiz görüldüğü bir "virgin territory" olarak niteler Krş. LANCASTER, *The Department (Dipnot 14 gibi).*

21 Krş. örn. SPIEKERMANN, *Basis* (Dipnot 6 gibi) ve HOMBURG, Heidrun: "Warenhausunternehmen und ihre Gründer in Frankreich und Deutschland: eine diskrete Elite und mancherlei Mythen." *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, (1992/1) içinde, s. 183-219.

22 SAUL, Samir: *La France et l'Egypte de 1882 à 1914. Intérêts économique et implications politiques.* Paris 1997.

23 Viyana Devlet ve Şehir Arşivinde görevli Dr. Ganster'den alınan bilgi.

24 Bu kaynağın görüşmeleri için krş. KUT, Turgut: "İndicateur Ottoman: Şark Ticaret Yıllıkları." Simurg, Kitap Kokusu 1 (1999) içinde, s. 186-199 veya "Ticaretten Toplumsal Topoğrafyaya Uzanan Bir Kaynak: Şark Ticaret Yıllıkları, 1868-1945." [http://www.ob-arsiv.com/koleksiyon1.html] (27.10.2003) içinde. Annuaire Oriental'den yararlanılan çalışmalar için krş. örn. ELDEM, Edhem: "Galata'nın Etnik Yapısı." *İstanbul* 1 (1992) içinde, s. 58-63; AKTAR, "Şark Ticaret" (Dipnot 8 gibi), BARUH, "21. yüzyıla" (Dipnot 8 gibi) ve Oliver Jens SCHMITT'in çalışması: *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert."* Münih 2005 (Südosteuropäische Arbeiten 122).

25 Krş. KUT, "İndicateur Ottoman " (Dipnot 24 gibi) ve "Ticaretten Toplumsal" (a.g.)

26 *AO*'nun 1921 yıllığından sonra, İstanbul için bir adres ve kişiler listesi konup konmadığı ve öyle bir listenin ne kadar bir süre devam ettiği incelenememiştir. Bir tek 1928 yılından sonra bunun kesinlikle olmadığı söylenebilir. 1937 baskısında da adres listesi yoktur.

27 Yıllıklar sadece kapsam açısından bile hayranlık uyandırıyorlar. İlk baskıların genişliği ortalama 1.000 sayfayı buluyor, buna karşılık daha sonrakiler ise 2.000 sayfanın çok üstünde: *AO* 1891: 1.351 s.; *AO* 1895: 1.519 s.; *AO* 1905 2.124 s.

28 Önceki baskılarda çoğu kez bunları Rus İmparatorluğu ile Yunan Krallığı ve Romanya ile ilgili bilgiler ayrı bölümde izliyor.

29 [Bu ilanlar sayesinde, Doğudaki tüccarların ve yabancı imalatçıların karşılıklı ticari ilişkiler geliştirebilmeleri olanaklı hale gelmiştir.] Krş. *AO* 1889-90, Giriş.

30 Burada Osmanlı diye nitelenen mağazaların yanında tanınmış Fransız mağazaları da IO ve *AO*'nun ilan hizmetinden yararlanıyorlardı. Yalın ilanlardan başka, ilgili mağazaların geniş kapsamlı katalogları da vardı. Krş. örn. IO 1883: *Ville de St. Denis* mağazasının katalogu (1882); *AO* 1891, 1895, 1896-97 (kumaş örnekleri ile!): *Grands Magasins du Printemps Paris* mağazasının katalogu; *AO* 1893-94: *Grands Magasins du Louvre Paris*'in ilanı.

31 Mallar ve meslek terimleri arasında, örneğin, commissionnaires, représentant de commerce, négotiants, corset (marchands de), draps (marchands de), manufactures (marchands de), lingerie (négotiants en), (négotiants en) thés, parapluies (marchands de) bulunur. Krş. IO 1887 ve *AO* 1889-90.

32 Yukarıda değinildiği gibi araştırma için daha çok *AO*'dan yararlanılmıştır, ama 1889/90 yıllıkları bir istatistik değerlendirme için konuya uygun değildir. Elime geçen daha sonraki yıllıkların ise adres listesi eksiktir (bkz. Dipnot 26). Araştırma için ortaya çıkan zaman dilimi elde bulunan *AO* yardımı ile oldukça eşit zaman bölümlerine ayrılmıştır. Böylece incelenen mağazaların artan veya eksilen görevli sayıları açık ortaya çıkmaktadır.

33 SPIEKERMANN, *Basis* (Dipnot 6 gibi), s. 363.

34 a.g.y., s. 365 Pasdermadjian, daha ileri götürdüğü, işlevsel açıdan tanımında, aşağıdaki ölçütler bir araya geldiğinde, bir büyük mağazadan, bonmarşe (*department store*)'den söz eder: Merkezi bir konum (kentin iş merkezi, kentin tüm semtlerinden müşteri), uygun kira ve arsa giderleri (çok katlı bina satın alınanın avantajı), düşük ürün fiyatları (kaliteli malların düşük maliyeti), az fiyat artışı, malların hızlı satışı ile yüksek ciro (satış zorunluluğu yok), belirli ayrılmış bölümlerde kategorilerine göre dizilmiş mallarda çok çeşitlilik, her mal için ayrılmış bir satış yeri, oranın kendi satış per-

soneli ve bağımsız kasası.Krş. PASDERMADJIAN, *Das Warenhaus* (Dipnot 14), s. 9-10. Ayıca krş. COLES, Tim: "Department stotre as Innovation in Retail Marketing: Observation on Marketing Practice and Perception in Wilhelmine Germany." *Journal of Macromarketing* 19,1 (1999) içinde, s. 37-47, burada s. 37 vd. Başka bir işlevsel tanım için krş. HOMBURG, "Warenhausunternehmen" (Dipnot 21 gibi), s. 185-186.

35 Krş. SPIEKERMANN, *Basis* (Dipnot 6 gibi), PASDERMADJIAN, *Das Warenhaus* (Dipnot 14 gibi), HOMBURG, "Warenhausunternehmen" (Dipnot 21 gibi).

36 HOMBURG, "Warenhausunternehmen" (Dipnot 21 gibi), s. 185.

37 Krş. BARUH, "21. yüzyıla" (Dipnot 8 gibi).

38 Krş. AKYILDIZ, Ali: *Mümin ve Müsrif bir Padişah Kızı Refia Sultan*. İstanbul 1998.

39 Pera'da seçkin Bon Marché'de "alışveriş" alışkanlığı olan, 20. yüzyıl başındaki en tanınmış Osmanlı burjuvalarını ortak araştırmacılar, Paul DUMONT ve François GEORGEON tanıtırlar: "Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siecle," *Turcica* XVII (1985) içinde, s. 127-182. Ayrıca krş. IŞIN, "19. yüzyılda" (Dipnot 16 gibi).

40 Mehmed Sadık Paşa Hazretleri (1825-1901) de Paris'teki Comidas Panos'a (Rue de l'Echiquier, No.19) siparişlerini verme alışkanlığındaydı. Krş. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 28/80, Y.EE. 28/82 veya Y.EE 28/90.*

41 Tarihi Pera'nın kültür mirasının (veya red-i mirasın) nasıl ve kimlerden alındığı tartışmasına ilişkin bkz. BARTU, Ayfer: "Who owns the old Quarters? Rewriting Histories in a Global Era." KEYDER, Çağlar (Yay.): *İstanbul Between the Global and the Local*. Lanham vd. 1999 içinde, s. 31-47. 19. yüzyılda Beyoğlu'na ilişkin krş. CEZAR, Mustafa: *19. Yüzyıl Beyoğlusu*. İstanbul 1991.

42 Krş. SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 24 gibi).

43 Araştırmanın bu bölümü için, sadece *AO*'nun 1887-90, 1914, 1915 ve 1921 yıllarındaki baskılarında en çok değinilen perakendeci ticaret yerlerinden seçilenler ele alınmıştır. Bir cins maldan daha fazla, yani mobilya ve müzik enstrümanları gibi mallar satan, örneğin Pera/Galata/Stanboul'da merkezi olan mağazalar bunlar. Yoksa yalnız kentin bu üç semti için, *AO* 1889-90'ın ilan sayfalarında yüzün çok üzerinde mağaza görülüyor.

44 *A. Mayer & Co.*, 12 Aralık 1831'de Preßburg (Posony/Bratislava)'da doğmuş olan Sigmund Mayer'in etkinliklerine kadar uzanır. Mayer 1854'te Viyana'ya gitmiş ve 1866'da orada perakende ticaretini ihracata çevirmiştir. 1874'te, Mısır'da tüccarlık yapan kardeşi Albert Mayer ile tekstil ticareti yapmak için şirketi (limited ortaklık), *A. Mayer & Co.*'i kurmuştur. Merkez İskenderiye'de bulunuyordu, buna karşılık Viyana'da sadece küçük bir şube kalmıştı. Ancak 1908'den sonra Viyana ana şube olmuştur. Konstantinopol'de şubeye ilişkin ilk ipucu, 1883 tarihi atılmış, Konstantinopol'den Viyana Ticaret Mahkemesi'ne yazılmış bir mektupta bulunur. Bazı ilanlara göre, şirket orada daha 1882'de etkinliğine başlamıştır. Konstantinopol'den 17 Ocak 1883 tarihli yazışmaya ilişkin, krş. *Act. Nus. 3, Numerus des Exhibiti/G344-883*. Sigmund Mayer Jr.'un oğlu, Georg MAYER'in anıları, Cumhuriyet Dönemi sırasında İstanbul şubesinin tarihine çok ilgi çekici ve eğlenceli biçimde bir göz atmamızı sağlar. Bu anılar güzel bir başlık taşırlar: *Türkischer Bazar: Geheimnisse orientalischer Geschäftstüchtigkeit*. Heilbronn 1978 (bu kitap için ipucunu Johann Strauss'a borçluyum).

45 Baker ailesi Kırım Savaşı'nın bitmesiyle İstanbul'a gelmiştir. 1860 ile 1870 arası, George Baker, bir diğer İngiliz, Hayden ile beraber bir küçük hazır giyim mağazası işletiyordu. İş ortağından ay-

rıldıktan sonra, George Baker, Grand Rue de Pera'da kendi mağazasını açmış, ancak şirket 1948 yılında kapanmıştır. Burası ile ilgili krş. ÜSDİKEN, *Pera'dan* (Dipnot 12 gibi), s. 284-285; a.g., "Baker Mağazaları" (Dipnot 14 gibi) ve BARUH, "21. yüzyıla" (Dipnot 8 gibi), s. 72 ve "Baker Kapanıyor!" *İş. Aylık Felsefe, Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası* 78/XVI (1948) içinde, s. 2-3.

46 Ne yazık ki, bu şirket hakkında çok az şey biliyoruz. GRP üzerindeki, *Magasins Universal* adını taşıyan mağaza çok çeşitli ürünler satıyordu: Bavyera birasından, mobilyaya, guguklu saatlere, uzak ülkelerden gelen hayvanlara kadar. Sahibi Wilhelm Paluka'nın, İstanbul şubesinin yanı sıra bir de Berlin'de, 1867'de Adolf Paluka tarafından kurulmuş, ana şube olarak çalışan şirketi vardı. Krş. *AO* 1912 ilanları.

47 Bu şirketin adı büyük mağazalar türü için bir terim haline gelmiştir. Ama burada söz konusu olan, Paris'in meşhur mağazasının şubesi değildir. 1869/70'te açılmış İstanbul mağazası, daha 1854'te ilk işini kurmuş olan, Bortoli kardeşlere aitti. Krş. ÜSDİKEN, *Pera'dan* (Dipnot 12 gibi), s. 249-250 ve a.g., "Bon Marşeler" (Dipnot 14 gibi).

48 *Orosdi Back* şirketi, bir *AO* 1889 ilanındaki bilgiye göre, daha 1855'te *"Maison A. Orosdi"* olarak kurulmuştu. Ama merkezin İstanbul'da olup olmadığı belli değil. Avusturya'da Viyana Sanayi ve Ticaret Odasının yabancı şirketler fihristinde, *A. Orosdi* 1885-1895 yılları arasında Paris'te yerleşik bir firma olarak kayıtlıdır. Mart 1895'ten sonra şirket, *Etablissements Orosdi Back* adı altında, Léon Orosdi, Hermann Back, Philippe Orosdi ve Joseph Back tarafından, 50 yıl süre için olduğu belirtilmiş bir anonim şirket olarak kurulur. İstanbul'daki şubeye ilişkin, şimdiye dek bulunabilmiş en eski değinme 1880'li yıllardan kaynaklanır. Bu *Orosdi Back'ı* kentin en büyük mağazalarından biri olarak gösteren, *Indicateur Ottoman*'daki bir kayıttır. Krş. *Staatsarchiv Erdberg (Wien)*: Allgemeine Registratur – Şirket defterleri (Yurtdışı firmalarının fihristi) Nr. 567 – Yıl 1885-1895; Registernunmmer4288;PECH, E.: *Manuel des sociétés Anonymes fonktionnant en Turquie.* Paris 1906 3, s. 221-222; SAUL, *La France* (Dipnot 22 gibi), s. 172 vd. ve KÖSE, Yavuz: "'Maintenant, le plus beau, c'eest la gréve des EOB': Ein Franzosischer Warenhausangestellter im Osmanischen Reich oder wie ein Streik funktioniert." *Archivum Ottomanicum.*

49 Salomon Stein için Viyana Ticaret Mahkemesi sicillerinde kayıtlar bulunur ama sicilden silindikten sonra olasılıkla yok edildiğinden, dosya belgeleri yok. Salomon Stein 1844 yılında Jassy'de (Moldau Prensliği) doğmuştur. 1863'te Kahire'de, hazır giyim malları sattığı bir küçük mağaza açmıştı. 1871-75 arasında şirketin sahibi "Salomon Stein, Viyana'da satıcı" olarak kayıtlıydı. 1875'te İskenderiye'de bir şube açmış, 1909'dan 1913'e kadar Stein ticaretini diğer Mısır kentlerine öylesine genişletmiştir ki, 1914'te Mısır'da en büyük mağaza zincirine sahip olmuştur. Agstner ne yazık ki makalesinde İstanbul'daki (Stamboul, Galata, Beyoğlu) şubelere hiç değinmez. 1883 yılında AO'da, S. Stein artık kayıtlıydı. Oldukça kesinlikle Stein'in, rakibi *A. Mayer* ile aynı zamanda ("Stein - billig und fein, Mayer – schlecht und teier": "Stein –ucuz ve iyi, Mayer– kötü ve pahalı) ama olasılıkla da daha önceden İstanbul'da çalışıyor olması gerek. Krş. AGSTNER, "Das Wiener" (Dipnot 18).

50 *Tiring* de, *S. Stein*'in rakipleri arasındaydı ve büyük mağazaların işletmecisi olarak tüm Yakındoğu'da daha az tanınmıyordu. Her ne kadar Agstner tarafından aynı *S. Stein* ya da *A. Mayer* gibi Yahudi Avusturyalı patron olarak tanımlansa da, aslında onun kökleri Osmanlı toprağında yatar. Victor Tiring 15 Şubat 1849'da Konstantinopol'de doğmuştur, sonra (ne zaman?) "Türk terzi" olarak başladığı, Viyana'ya göç etmiş, daha 1880'den önce Vitale Schmill'le beraber *"V.Tiring & V.*

Schmill" terzihanesini kurmuştur. 1881'de Avusturya vatandaşlığını alınış ve bir yıl sonra kardeşleri (Dr. Gustav Tiring, Livorno/İtalya'da avukat ve Konrad Tiring, Konstantinopol'de oturan bir tüccar) ile beraber, merkezi Viyana'da olan, *"Victor Tiring & Brüder, Schneider und Exporteure"* şirketini kurmuştur. Benim gördüğüm Ticaret Mahkemesi kayıtları tarihinden sonra, 15 Haziran 1882 olmuştur bu. Viyana devlet ve kent arşivlerinde, bunu hemen tam bir ay sonra izleyen İstanbul Şubesinin açılışı için dilekçe de bulunur. *A. Mayer ve S. Stein'a* karşın *Tiring* Mısır'a (Kahire) I. Dünya Savaşının patlamasından kısa bir süre önce.yani oldukça geç yerleşmiştir.

51 Said Bey'e ilişkin krş. DUMONT/GEORGEON, "Un Bourgeois" (Dipnot 39 gibi). *Servet-i Fünün* romanlarına ilişkin bkz. KAVCAR, *Batılılaşma* (dipnot 17 gibi).

52 İstanbul'da birden fazla şubeli diğer mağazalar, örneğin *Au Coq d'Or, Au Paon veya Maison Anglais* (Haydn).

53 Krş. Dipnot 4 ve IŞIN, "19. Yüzyılda" (Dipnot 17 gibi), s. 545-546.

54 Yani, her malda karşılaştırıldığında az hesaplanmış kar payına karşın, malın hızla sürümü ve yüksek ciro hacimleri ile kazanç ve verimlilik. Bu sadece değişik kentlerdeki yerler için değil, bir kentin içinde de geçerliydi. Krş. HOMBURG, "Warenhausunternehmen (Dipnot 21 gibi).

55 Asansörler Avrupa yapılarına daha 1870'lerden itibaren konmuştu. Krş. BÉRET, Chantal: "Warenlager, Kathedrale oder Museum?" HOLLEIN; Max/Christoph GRUNENBERG (Yay.): *Shopping. 100 Jahre Kunst und Konsum*. Ostfildern-Ruit 2002 içinde, s. 69-79. Yüzyılın değişmesinde, Kahire'de *S. Stein*, biraz daha önce İstanbul'da *Orosdi Back* mağazalarına da asansörler konmuştur. Krş. AGSTNER, "Das Wiener" (Dipnot 18 gibi), s. 133 ve *Toplumsal Tarih* 129 (2004), s. 120'den alınmış olan, 3 Eylül 1904 tarihli *Sabah* gazetesindeki *Orosdi Back* ilanı. Mağaza mimarisi ile uğraşan, Mısır'daki bazı Avusturya şirketlerini özellikle Rudolf Agstner ele almıştır. Krş. AGSTNER, "Dream" (Dipnot 18 gibi).

56 "Österreicher Llyod'un resmi seyahat el kitabı"na verilmiş bir ilan yazısından alıntı; AGSTNER'den alınmıştır, "Das Wiener" (Dipnot 18), s. 130.

57 Bu mağazaların kısmen 50.000 m2 satış alanları vardı. Krş. HOMBURG, "Warenhausunternehmen" (Dipnot 21 gibi), s. 207. Benzeri sayılar USA için bulunur. Macy's mağazası 1898'de 3.000 görevli çalıştırıyordu. 1900 civarında Jordan Marsh mağazasının (mevsime bağlı) 3.000-5.000 görevlisi vardı. Krş. BENSON, Susan Porter: *Counter Cultures. Saleswomen, Managers, and Customers in American Department Stores, 1890-1940*. Urbana, Chicago 1986, s. 34. Britanya'nın daha büyük mağazalarında 1880 civarında 400 ile 700 "assistants" çalışıyordu. Krş. LANCASTER, *The Department* (Dipnot 14 gibi), s. 133. Alman mağaza işletmelerindeki görevli sayısı 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyılın başında 500 ile 6.000 arasında oynuyordu. Krş. HOMBURG, a.g.y., s. 211-214.

58 Bu Britanya için olduğu gibi Amerikan mağazaları için de geçerliydi. Yüzyıl dönümü sırasında Jordan Marsh mağazası New England'ın dördüncü büyük işvereni idi. BENSON, Counter (Dipnot 57 gibi), s. 34. Karşılaştırma için: 1908'de, 'Société de Géographie Française' tarafından organize edilmiş, *Hereke* fabrikalarına bir tanıtma gezisinde yer alan, Louis Salmon, fabrikanın 2.000 görevlisi olduğunu anlatır. *Feshane*'nin de 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde 2.000'in üzerinde görevli çalıştırmış olması gerek. Krş. Louis Salmon'un, Felix Salmon'a mektubu (9 Ağustos 1908) ve KÜÇÜKERMAN, Önder: *Türk giyim sanayi tarihindeki ünlü fabrika "Feshane" Defterler Fabrikası*. Ankara 1988.

59 Mc BRIDE, Theresa M: "A Woman's World: Department Stores and the Evolution of Women's Employment, 1870-1920." *French Historical Studies* 10, Sayı 4 (1978) içinde, s. 664-683, burada s. 665 vd.

60 Pera/Galata ve İstanbul'daki 19 mağazada 1920 yılında yapılmış bir sayımda, toplam 1.137 görevli (içinde çocuklar yok) sayısı çıkmıştır. Laurence Moore, kentte devamlı 100'ün üzerinde işçi çalıştıran sadece üç fabrika olduğunu, aynı araştırmada bildirir. Gittiği fabrikalarda, toplam 2.850 işçi (bunların 1.050'si erkek) saymıştır (tabakhaneler dahil). Krş. MOORE, Laurence S.: "Some Phases of Industrial Life." JOHNSON, Clarence Richard (Yay.): *Constantinople To-Day or the Pathfinder Survey of Constantinople– A Study in Oriental Social Life.* New York 1922 içinde, s. 65-201, burada s. 173-174.

61 Baruh tarafından sayılmış olan 2409 tekstil tüccarı (-işveren) da çoğunlukla "küçük" perakende ticarete giriyordu. Krş. BARUH, "21, yüzyıla" (Dipnot 8 gibi), s. 71 vd. Benzer bir durum, zamanın çoğu Avrupa kentlerinde de aynı şekilde sürmüş olmalı. Bildiğimize göre, 1906 civarında Fransa'daki tüm ticaret işletmelerinin yarısından fazlasının beşten daha fazla görevlisi yoktu. Ortalama sayı yaklaşık üçtü. Krş. McBRIDE, "A Woman's" (Dipnot 59 gibi), s. 666. Avrupa'daki gibi (örneğin Almanya ve Fransa) mağaza şirketleri (büyük işletmeler) Osmanlı İmparatorlu'ğunda da tüm ticaretin içinde daha çok küçük bir gruptu. Ama ciro/kazanç ve çalıştırılanların sayısı ile ölçüldüğünde, bunlar kuşkusuz daha büyük bir rol oynuyorlardı. Bu azınlıklara göre İstanbul (tekstil) ticaretinin sayıca dağılması olarak da (buraya ilişkin krş. BARUH) kendini gösterir. Böyle Orosdi Back mağazası 1898/99 ile 1908 arasında 1,5 milyon Frank'tan yaklaşık 3 milyon Frank'a kadar yıllık bir kazanç elde etmişti. Krş. SAUL, *La France* (Dipnot 22 gibi), s. 172 vd. *Bon Marché, Louvre* veya *Printemps* gibi Fransız mağazalarının, 1900'de 100 ile 250 milyon Frank arasında ciroları vardı. Krş. HOMBURG, "Warenhausunternehmen" (Dipnot 21 gibi), s. 190, 207.

62 *Orosdi Back*'ın Kahire'deki şubesinde 1914'te yaklaşık 240 görevlisi ve S. Stein'ın 1909'da tek başına 180 satıcısı vardı. Palacci mağazası aynı zamanda Kahire'de 145 kişi çalıştırıyordu. Krş. REYNOLDS, *Commodity* (Dipnot 18 gibi), s. 123-124 ve 206. Agstner'e göre, 1916'da Kahire'deki S. Stein'da 484 kişi çalışıyordu. Krş. AGSTNER, "Das Wiener" (Dipnot 18), s. 139.

63 Burada birçok yıllarda çıkan kişilerin hepsi sadece birer kez sayılmıştır. Yukarıda değinilen, *AO*'dan istatistik materyal kullanan başka çalışmalarda, bu sayıların nasıl çıktığının yöntemi, ne yazık ki, anlaşılamamıştır. Schmitt'in çalışması sevindirici kural dışı bir durumu gösterir, Krş. SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 24 gibi). Şirket ve kişilerin kayıtlarının yıllarla artması ve yeni baskılara eskilerin de olduğu gibi alınmış olması durumu, basit bir toplama işlemi olanağını ortadan kaldırır. Ayrıca tüccarlar ve işletmeler hem meslekler, "professions," hem de ürettikleri veya sattıkları çeşitli ürünlerin altında listeye alınmış oldukları için, çok kez tekrarlanan kayıtları da göz önüne almak gerekirdi. *AO*'nun güvenilir kaynak olarak sayılabilmesini, yani oldukça güncelleştirilmiş adres listesi verdiğini, görevlilerin tekrarlanan kayıtları yanında, daha sonraki yıllarda yeni gelenlerin, bir yandan da çıkanların olduğu gerçeğini gösterir.

64 Bu bilgi, 1908 ile 1914 arasında İstanbul şubesinde çalışmış olan bir mağaza görevlisi, Louis Salmon'dan kaynaklanır. Orosdi Back'taki günlük yaşamı üzerine anne ve babası ile erkek kardeşine yazdığı mektuplarda bilgi verir Louis Salmon. Buna ilişkin krş. KÖSE, "Maintenant" (dipnot 48 gibi). Ayrıca aşağıya da bkz.

65 Daha önce değinilen, 1920 yılından İstanbul'daki mağazalar üzerine araştırmada, on üçü Pera/Galata'da ve geri kalanı kentin tarihi bölgesinde bulunan 19 mağaza incelenmişti. Burada mağaza ismi verilmeden 250 görevliye değiniliyordu. Bu bilgiye göre, ne İstanbul'da, ne de kentin başka bir semtinde buna benzer başka bir işletme etkin olmadığından, oldukça kesin bir şekilde bu mazağa ile *Orosdi Back*'tan söz ediliyordu. Krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi).

66 Bu mağazaya ilişkin daha fazla ayrıntı için krş. KÖSE, "Maintenant" (Dipnot 48 gibi).

67 Büyüklüğün ölçüsünü gösterebilmek için: İmparatorluğun başka şehirlerinde ve ayrıca başka yerlerde şubeler, uluslararası basında olduğu gibi Osmanlı basınında (tüm dillerde) sık çıkan ilanlar.

68 Krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi).

69 *Orosdi Back* mağazasında, şemsiye dikmek için çok sayıda çocuk çalışıyordu. Bu işin yapıldığı iki yerin bulunduğunu mağazanın beşinci kat fotoğrafları gösteriyor (yaklaşık 1900-1915). *Hamal* ve *bekçilerin* görüldüğü bir resim de vardır. Bekçilerin büyük bir olasılıkla diğer mağazalarda da çalışmış olmaları gerekir. Krş. IRCICA - Yıldız Fotoğraf Kütüphanesi. Perakende ticaret yerlerinde, mağazalarda ve fabrikalarda çocukların çalışmasına ilişkin krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi), s. 189-197.

70 "Partie Fabricants" ve "la liste des Professions" da ilan vermek gibi, ilan sayfalarında ilan vermek de paralıydı ama adres listesine yazılmanın bir şeye mal olup olmadığına ilişkin belli bir ipucu yoktur. Krş. *AO* 1891, s. 2.

71 Krş. Dipnot 24.

72 Belirtilen kişilerin (Avrupalı olarak sınıflandırılmışların dışında) tümünün Osmanlı olduğu anlaşılıyor. Avrupalı ve Levanten isimlerini tam olarak birbirinden ayırmak pek kolay olmadığından, kolaylık için beraber toplanmıştır. Schmitt'in çalışmasında sıralanan o eski Levanten isimlerinin ayrılması daha kolaydı. Krş. SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 24 gibi), 134 vd. [Türk] Müslüman kategorisine gelince, bir yandan "Müslüman" bir etnik kategori olmadığı ve diğer yandan –Eldem'in dediği gibi– "Türkçe" ile, örneğin Arnavutlar, Kürtler ve Araplar gibi, etnik kişilerin arasına sokulamadığı için karışıktır. Ama diğer grupların birinde sınıflandırılamayan sadece üç isim çıkarılabilmiştir. Bunlar büyük bir olasılıkla Türk Müslümanlarıdır. Buna ilişkin de krş. ELDEM, Edhem: Bourgeoisie. *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies* 11 (1-2) (1997) içinde, s. 53-98.

73 Burada konu olan: Osman Refik (R. Fazlı Pacha, Stanboul), Refik Mehmed (Tchemberli Tach=Çemberlitaş) ve Refik Osman (Tchemberli Tach). Krş. *AO* 1909 ve 1914. S. Stein'ın Kahire Şubesinin etnik oluşumu için krş. REYNOLDS, *Commodity* (Dipnot 18), s.123-124.

74 AM: *A. Mayer*, GB:*Baker*, BA: *Bazar Allemand*, BM: *Bon Marché*, OB: *Orosdi Back*, SS: *S: Stein*, TI: *Tiring*.

75 Adres listesi burada tabii daha açık: Bazı durumlarda semt bilgisinin yanı sıra sokak ve ev numaraları da verilmiştir.

76 Burada *AO*'dan alınan o zamanın isimleri olduğu gibi bırakılmıştır. Belirtilen isimlerin bazıları bugün başka isimlerle anılmaktadır. Bouyoukdere=Büyükdere; Chichli=Şişli; Djoubali=Cibali; Pancaldi=Pangaltı; Tatavla=Kurtuluş; Makrikeuy=Bakırköy; Psamatia= Samatya; Phanar=Fener; Couscoundjuk=Kuzguncuk; San Stefano=Yeşilköy ve Scutari=Üsküdar

77 E: Ermeniler; R: Rumlar; Y: Yahudiler; L/A: Levantenler/Avrupalılar; TM: Türk Müslümanlar.

78 Buradakilerin arasında Altı Mermer, Çemberli Taş, Edine Kapı, Eğri Kapı, Langa ve Sirkeci gibi semtler diğerlerine katılmıştır.

79 *AO* 1883'e dayanan Pera ve Galata'nın yerleşme yapısı üzerine araştırmanın karşılaştırması için bkz. SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 24 gibi), s. 444-446 ve 474-478. Eldem'in, *Osmanlı Bankası* müşteri kayıtları (1903-1918) incelemesindeki, etnik (mezheplere göre) gruplara göre (Müslümanlar – Rumlar – Ermeniler – Yahudiler – yabancılar) dağılışının bendeki verilerle paralellikleri bulunur. Eldem, Galata'nın Yahudiler tarafından üstün görülmesini, Galata'yı Pera'dan sonra bir tür daha iyi oturma semtine geçiş diye gören Kastoryano ile (Dipnot 80 gibi) açıklar. Krş. ELDEM, "İstanbul 1903" (Dipnot 72 gibi), s. 76 vd. ve 79. Etnik olarak dağılıma ilişkin yine krş. ELDEM, "Galata'nın" (Dipnot 24 gibi).

80 19. yüzyılın sonuna doğru, Balat ve Haskeuy gibi klasik semtlerden, Galata ve Pera'ya öyle bir göç olmuştur ki, 1940'larda Galanté şöyle yazabiliyordu: "la plus grande partie de la population juive d'Istanbul, laquelle était autrefois à Haskeuy et à Balat, se trouve aujourd'hui à Galata et à Beyoglu." GALANTÉ, Abraham: *Hitoire des Juifs d'Istanbul depuis la prise de cette ville en 1453, par Fatih Mehmed II. jusqu'à nos jours.* İstanbul 1941, özellikle s. 49-69, burada s. 58; burası için yine krş. KASTORYANO; Riva: "Passage par Galata: Mobilité Sociale des Juifs d'Istanbul." ELDEM, Edhem (Yay.): *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, İnstitut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I. Recherches sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata.* İstanbul 1992 içinde, s. 171-181

81 Çalışan gencin evlenene kadar ustasının veya işvereninin ailesinde barındırılma uygulaması eski bir gelenektir. Krş. LANCASTER, *Department* (Dipnot 14 gibi), ve HOSGOOD, Chiristopher P.: "'Mercantile Monasteries': Shops, Shop Assistants, and And Shop Life in Late-Victorian and Edwardian Britain." *The Journal of British Studies* 38 (3) Masculinity and the Lower-Middle Class (1999) içinde, s. 322-352 ve McBRIDE, " A Women's" (Dipnot 59 gibi). Aynı şekilde Osmanlı zanaatçılığında da işyeri ile ev arasında kesin bir ayrım yoktu. Örneğin, Faroqhi de, bazı zanaatkârların evde işlerini yapıp, evde kalan çırakları olduğunu yazar: "[S]ome craftsmen practiced their craft at home, and had living-in appentices [...]. FAROQHI, *"sük"* (Dipnot 3 gibi), s. 796. Buna karşın Wirth'in incelediği oryantal çarşılarda (ona göre günümüzün Batılı alışveriş merkezlerine benzer) oturma fonksiyonu eksiktir. Krş. WIRTH, "Problem" (Dipnot 3 gibi), s. 223.

82 Krş. MAYER, *Türkischer Bazar* (Dipnot 44 gibi), s. 69-70.

83 Olasılıkla tanınmış Levanten Salacha ailesinden, krş. SCHMITT, *Levantiner* (Dipnot 24 gibi), s. 134-156 vd.

84 Olasılıkla da Dapei. Krş. a.g.y.

85 Krş. *Hanımlara Mahsus Gazete*, 26 Kanun-i evvel 1312/ 1896, s. 4. Alındığı yer, KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ VE BİLGİ MERKEZİ VAKFI (Yay.): *Osmanlı'dan Günümüze Kadın Dergilerinde Son Sayfalar. İlanat Havadis Duyuru.* İstanbul 2002, s. 47.

86 Krş. McBRIDE, "A Women's" (Dipnot 59 gibi), s. 666.

87 krş. McBRIDE, "A Women's" (Dipnot 59 gibi)

88 Reynolds, tam olarak hangi zaman dilimi için olduğunu bildirmese de, Mısır mağazaları için şunu saptar, "[...]satış elemanları arasındaki kadın erkek sayısı hemen hemen eşittir." Eğer veriler 1914 öncesi dönemle ilişkin ise, bu noktada hem Avrupalı ve Amerikan hem de İstanbul'da yerle-

şik mağazalardan farklıdırlar. Krş. REYNOLDS, *Commodity* (Dipnot 18 gibi), s. 186 vd. 1914 yılı için onun hazırladığı *Orosdi Back* mağazası listesinde de, toplam 239 kişiden %5,4'ünü karşılayan "sadece" 13 kadın olduğu zaten görülür.

89 250 görevlisi ile kentin en büyük mağazası *Orosdi Back*'ta, 1920 yılında tam bir kez ortalamanın oldukça altında olan, 25 kadın (%10) çalıştırılmıştı.

90 Krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi).

91 Krş. Haris Exertzoglou'nun buraya ilişkin, Hristiyan Ortodoks, özellikle İstanbul ve İzmir'deki Rum halk ve 19. yüzyılda orıların tüketim davranışı üzerine ilginç bir inceleme. Mağazalarda Rum kadınlarının az çalışması ile Batı tüketim tutumuna karşı tepki gösteren tutumları arasında bir bağ olmuş olabilir. EXERTZOGLOU, Haris: "The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in Ottoman Urban Centers During the 19th Century." *Int. J. Middle East Stud.* 35 (2003) içinde, s. 77-101.

92 Burada dikkate değer olan, Moore'un Türk mağaza sahipleri üzerine söylediklerıdir: "Türk dükkânlarında mal sahipleri kadın işçilerin hizmetlerinden daha memnundur; kadınlar erkeklere nazaran daha duyarlı ve dürüst olmalarının yanı sıra iş dünyasındaki tecrübeleri daha az olduğu halde yetenek açısından da erkeklere hemen hemen denktir." Krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi), s.188. 1920'lerin Japon mağazalarında olduğu gibi, tabii ki çalışan kadınlar (güzeller) arasında birbirleriyle bir rekabet rolü de buna ekleniyordu. Buna ilişkin krş. YOUNG Louis: "Marketing the Modern: Department Stores, Consumer Culture, and the middle Class in İnterwar Japan." *International Labor and Working-Class History* 55 (1999) içinde, s. 52-70, burada 56-57.

93 LANCASTER, *The Department* (Dipnot 14 gibi), s. 125.

94 Kalın harflerle yazılan meslekler *AO*'da incelenmiş olan tüm mağazalarda görülür (sadece *Tiring* mağazası için *coupeur* kaydı bulunmuyordu).

95 Coupeur=makastar, chemisier=erkek gömleği satıcısı, tailleur=terzi, caissier=kasiyer, comptable=muhasebeci, employé=büro görevlisi, memuru, correspondant=muhabir, fondé de pouvoir de la maison=ticaret temsilci, attaché à la direction= yönetimde şef.

96 Burada değinilen meslek isimlerinin büyük bir kısmı Avrupa mağazalarında da bulunur. Krş. LANCASTER, *The Department* (Dipnot 14 gibi), HOSGOOD, "Mercantile" (Dipnot 81 gibi) ve MILLER, *Bon Marché* (Dipnot 14 gibi).

97 Georg Mayer'in (*A.. Mayer*) anlattığı işçisi Hassan'ın bu ilerdeki ifadesinin doğruladığı gibi, belli ki mağazalar, niteliksiz işçilerin bir kısmını işe kuşaklar boyunca aynı aileden alıyorlardı: "Dedem, babam ve ben aile meclisini topladık ve üç kuşaktır sende aldığımız görevi bırakmamanın şeref meselesi olduğunda hepimiz aynı görüşteydik; ve böylece öğretmen olarak işimden istifa ettim ve yine buradayım." MAYER, *Türkischer Bazar* (Dipnot 44 gibi), s. 69.

98 Osmanlı mağaza dünyasının bir Hagop Mintzuri'si ne yazık ki, şimdiye dek olmamıştır.1886-1893 arasında (İzmir) *Osmanlı Bankası*'nda görev yapmış olan Halit Ziya Uşaklıgil, 19. yüzyılın bir (Banka) memurunun az bulunur yazılı belgelerinden sayılabilecek anılarında, o dönemle ilgili bilgi verir. Bankanın 6.000'in üzerinde memur dosyaları incelemeyi beklemektedirler hâlâ. Krş. ELDEM, Edhem: *A 135-Year-Old Treasure. Glimpses from the Past in the Ottoman Bank Archives.* İstanbul 1998, s. 263 vd. ve 276 vd. Ama 1930'ların sonu için, 1929-1938 arasında *A. Mayer*'in İstanbul şubesi yöneticiliğinde bulunmuş olan Georg Mayer'in daha önce değinilmiş anılarına başvurulabilir.

Krş. MAYER, *Türkischer Basar* (Dipnot 44 gibi). İngiliz mağazaları için krş. LANCASTER, *The Department* (Dipnot 14 gibi). Mağaza romanına mükemmel bir örnek olarak Emile Zola'nın *Au Bonheur des Dames*. Paris 1883, sayılabilir.

99 Bu noktada sevgili "E-mail" dostum Yves Salmon'a içtenlikle teşekkür ederim. Onun onayı ve yardımı olmadan –aslında araştırmada nadiren tam tesadüf eden– görgü tanığının bu belgesi bizim bilgimiz dışında kalacaktı. Yves Salmon babasına bir homepage hazırlamış. Kısa süre önce bu mektuplardan alıntılar halka açılmıştır. Krş. [http://membres.lycos.fr/ ysalmon/ avant_guerre.html] (14 Ekim 2005'e göre). Bu mektupların bir kısmı benim tarafımdan incelenmiştir, krş. KÖSE, "Maintenant" (Dipnot 48 gibi).

100 Louis Salmon babasına, "les employés des bureaux ne font pas la grève, ni les caissiers, les contrôleurs et les 3 chefs de rayons" diye yazar. Felix Salmon'a yazılmış, 23 Eylül 1908 tarihli mektup. *Orosdi Back* grevinin tam gelişimi için krş. KÖSE, "Maintenant" (Dipnot 48).

101 Burada en düşük gelir grubu için en yüksek zam ve en çok kazananlara en az zam öngörülüyordu.

102 1908 yılında imparatorluğun tamamındaki 100 grev arasından ancak beş mağazanınki kayıtlıdır. İstanbul'da *Orosdi Back* yanında sadece *Bon Marché* ve *Au Lion* mağazalarında grev yapılmıştır. Her ikisinin de, ücret yükselişi ve paralı boş Pazar günü için tam miktar belirtmedikleri, toplam olarak az istekleri vardı. Sonuncusu, yukarda *Bon Marché* için gösterildiği gibi, çoğunlukla Rum, özellikle ama Levanten personelden dolayı, olağan dışı değildi (krş. Liste 2). Ama Osmanlı mağaza görevlilerinin genel olarak sanayide çalışanlarla dayanışmaya pek fazla aldırmamış oldukları görülür. Krş. KÖSE, " Maintenant" (Dipnot 48 gibi). İlginç olan, Avrupa mağazaları personelinin kendilerini – "alt sınıf" da olsalar – "orta sınıf" üyesi diye hissettikleri için, "proletarya" ile birleşmedikleridir. Belli tarihsel gerçekler ve özel çalışma koşulları, özellikle de işveren yönünden sıkı kontrolün etkilemiş olduğu alt-orta sınıf yönetilebilirliği " lower-middle class docility" ile açıklar bunu Hosgood. Krş. HOSGOOD, "Mercantile" (Dipnot 81 gibi), s. 352.

103 İki hafta grevden sonra grev yapanlara sonuçta ancak %5,15 ve %20 zam yapılmıştır. Ama diğer isteklerin yerine getirilmesinden hiç söz etmez Louis Salmon: Krş. KÖSE, "Maintenant" (Dipnot 48 gibi).

104 Selanik'teki *Errera* mağazasında günlük çalışma saatlerinin kısaltılması istenmişti.

Krş. GÜZEL, Şehmus: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 3 (1985) içinde, s. 803-830 ve HAKKI, Onur: "1908 İşçi Hareketleri ve Jöntürkler." *Yurt ve Dünya* (1977) içinde, s. 277-295. Bu Avrupa, Amerikan mağazalarında en çok ileri sürülen isteklerdendi. Krş. örneğin, HOSGOOD, "Mercantile" (Dipnot 81 gibi), LANCASTER, *The Department* (Dipnot 14 gibi) veya MILLER, *Bon Marché* (Dipnot 14 gibi). 1920 yılında çalışma saatleri 7,5 ile 10 saat arasında değişiyordu. Bunun yanında çoğu mağazalarda görevlilere 1,5 saate kadar bir dinlenme arası tanınmıştı. Krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi), s. 184.

105 Cezalandırma sistemi için krş., örneğin, LANCASTER, *Department*. (Dipnot 14 gibi).

106 11 Şubat 1908 tarihli babasına mektup.

107 Burada değinilen yalnız genel statüsü önemli olan mağaza görevlileridir. Önemli olan ele geçen gelirin yüksekliği değil; daima bunun satın alma gücü ve fiyat seviyesi ile bağlantılı görülmesi gerekir. Buna ilişkin, 1469-1914 yıllarının inşaat işçileri için karşılaştırmalı bir genel durumunu gösterir ÖZMUCUR, Süleyman /Şevket PAMUK: Urban Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914." *The Journal of Economic History* 62,2 (2002) içinde, s. 293-321.

108 Kadınlar benzer bir pozisyon için %25-50 daha az kazanıyorlardı. Krş. BENSON, Counter (Dipnot 57 gibi); HOSGOOD, "Mercantile" (Dipnot 81 gibi) ve PETERSON, Michele L.: *Commercial Assistents or White-Collar Workers? Male and Female Clerks in the Turn-of- the-Century Hamburg*. Ann Arbour (UMI) 1994. Moore'un incelediği mağazalarda kadınlar ve erkeklerin geliri karşılaştırıldığında genel olarak aralarında aşırı olmayan bir fark buluruz. Moore'a göre, buradaki fark %5 ile 15 arasında oynar, ama yüksek gelirli grupta fark %20'nin çok daha fazla üstündedir. Krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi), s. 187. Tüm veriler Lira üzerinden hesaplanmıştır. İncelenen zaman dilimi içinde oldukça dengeli olan aşağıdaki paraların değer eşitlikleri burada esas alınmıştır: 1Pound=yaklaşık 5 Dolar=20 Mark=25 Frank=1 Lira=100 *kuruş* (40 para= 1 *Kuruş*). Krş. ISAWI, Charles: *The Economic History of Turkey*. Chicago 1980.

109 LANCASTER, *The Department* (Dipnot 14 gibi); HOSGOOD, "Mercantile" (Dipnot 81 gibi); PETERSON, *Commercial* (Dipnot 108 gibi); MILLER, *Bon Marché* (Dipnot 14 gibi) ve ELDEM, Vedat: *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara 1994 2, s. 143 ve 153.

110 13 Kasım 1911 tarihli babasına mektup.

111 Krş. KÖSE, "Maintenant" (Dipnot 48 gibi).

112 Özellikle 1908'in grev dönemine ilişkin krş. a.g.y.

113 Değişik mağazalarda kayıtlı, toplam on aynı soy isim bulunmuştur. Çoğunun muhakkak akraba olması gerekmiyorsa da, aşağıdaki kişilerin büyük bir olasılıkla öyle olduğunu var sayabiliriz: Antoine Barthélemy (cassier), R. Baghtché, 4 / R. Baghtsché, 56, Ferikeuy ve Armand Barhélemy (employé), R. Baghtsché, 4, her ikisi de 1908-1921 yıllarında *Orosdi Back* Mağazasında çalışmış. Jean Dapei (y) (employé), R. Zeren, 8, 1914'ten sonra *Bazar Allemand* Mağazasında ve Jeanne Dapey (vendeuse), R. Ainaly Tchschmé/ R. Zeren. 8, 1914-1921 arası *Baker* Mağazasında çalışmış. Israel Misrachi (employé) ve Isaac Misrachi (employé), her ikisi de Sirkedji'de oturup, *Orosdi Back* Mağazasında çalışmış (1909-14 ve 1909-1921). Son olarak Mathieu Persekoff 1914-1921 arasında *Baker* Mağazasında ve aynı süre içinde *Bon Marché* Mağazasında çalışmış, Francois Persekoff, her ikisi de R. Fakir, 24, Pera'da kayıtlı.

114 MAYER, *Türkischer Bazar* (Dipnot 44 gibi).

115 Krş. MOORE, "Some Phases" (Dipnot 60 gibi), s. 188-189. Ayrıca Eyüp Sabri Kala'nın kitaptaki makalesine de bkz. Batılı mağazalar için krş. LANCASTER, *The Department* (Dipnot 14 gibi), s. 141-145.

116 İsviçre firması Nestlé'nin ilk ticarethanesinin açılış konumu aynı düşünceleri izlemiştir. Bina Karaköy limanının hemen yakınındaydı. Krş. KÖSE, Yavuz: "*Nestlé*. A Brief History of the Marketing Strategies of the First Multinational Company in the Ottoman Empire." *Journal of Macromarketing (Special Issue*, yay. Terence H. WITIKOWSKI) içinde (baskıda).

117 Krş. REYNOLDS, Commodity (Dipnot 18 gibi).

118 Krş. buraya ilişkin ELDEM, "İstanbul 1903" (Dipnot 71 gibi), s. 72 vd.

119 Burada incelenmiş İstanbul'daki mağazaların (şubeleri) hepsi için kapanma tarihi saptanamıyor, örneğin *Bazar Allemand* için öyle. Buna karşılık geri kalan mağazalar için aşağıdaki bilgiler verilebilir: *A. Mayer* [1938], krş. buna ilişkin dipnot 44; *Baker* [yaklaşık Şubat 1948], krş. Dipnot 45; *Bon Marché* [1926'da Carlman'a satılmış], krş. ÜSDİKEN, "Bonmarşeler" (Dipnot 15 gibi), s. 298; *Orosdi Back* [1942], krş. KÖSE, "Maintenant" (Dipnot 48 gibi); *S. Stein* [yaklaşık 1929], krş. AGSTNER, "Das Wiener" (Dipnot 18 gibi); *Tiring* [1928], krş. Dipnot 50. Yalnız *Orosdi Back* için, Eylül 1942'de

kapanma nedeninin, azınlıklar ve yabancılar için yakında konacak ağır *" varlık vergisi"* uygulamasında yatmış olduğu düşünülebilir. Krş. AKTAR, Ayhan: *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları.* İstanbul 2004.

120 "Mall"lar, yani alışveriş merkezleri, ne büyüklük, ne de işyerlerinin sayısı yönünden Büyük Çarşı ile ölçülemez ise de (300.000 m², 61 sokak ve yaklaşık 3.000 işyeri), kendi boyutları içinde yine de etkileyicidirler. İstabul'un en önemli alışveriş merkezlerini sayarsak: *Akmerkez Alışveriş Merkezi,* (Akmerkez 1994, yak. 115.000 m²); *Profilo Alışveriş Merkezi* (Mecidiyeköy, 100.00 m² üzerinde 180 işyeri),; *Olivium Alışveriş Merkezi* (Zeytinburnu, 80 işyeri*); Carousell Alışveriş Merkezi; Galleria Alışveriş Merkezi* (Bakırköy 1988, 136 işyeri, 77.000m²*); Capitol Alışveriş Merkezi* (Üsküdar 1993, 125 işyeri, yak. 57.00 m²); *Tepe Nautilus* (Kadıköy 2002, 130 işyeri, 170.000 m2) ve *Metrocity (*Levent 2003, 130 işyeri). Alışveriş merkezleri yeri olarak İstanbul'un artan önemine ilişkin bkz. THORNE, Susan: "Turkey greets World's Retail Execs With Vibrant Industry, Economy." *Shopping Centers Today (online)* Nisan (2005) içinde. Ayrıca krş. Grafik 2. Wirth, Çarşı ile ilgili incelemesinde sık sık Batılı "Central Business Districts" ile paralellikler görür. Ve şöyle yazar:"Bu fonksiyonel çeşitliliği ve iç içe girmiş çok sayıda birimin düzeni yönünden, Doğunun büyük eski ticaret kentlerinin çarşıları, şaşılacak biçimde milyonluk Kuzey Amerika kentlerinin alt katlarında çok kez alışveriş merkezleri yapılmış modern büro gökdelenlerine benzerler." Ayrıca biz burada verimli bir yararlanma çeşitliliğini de bulurduk. Wirth, "Zum Problem" (Dipnot 3 gibi), s 223.

121 Krş. DURAKBAŞI, Ayşe/Dilek CINDOĞLU: "Encounters at the Counter: Gender and the Shooping Experience." KANDIYOTI; Deniz/Ayşe SAKTANBER (Yay.): *Fragments of Culture. The Everyday of Modern Turkey.* New Brunswick, New Jersey 2002 içinde, s. 73-90. İstanbul'daki alışveriş merkezleri üzerine ilk makalelerden, HÜR, Ayşe: "Alışveriş Merkezleri." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 1 (1993) içinde, s. 187-188 ve SÖNMEZ, Mustafa: "İstanbul'un Hipermarketleri." *İstanbul* (Temmuz 1997) içinde, s. 101-104.

Christoph K. Neumann

MODERNİTELERİN ÇATIŞMASI ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE, 1857-1912*

Sosyal bilimlerde Türk belediyeleri daha çok bir yetmezlik alanı olarak tasvir edilmektedir: Yeterince verimli, özerk, malî bakımdan bağımsız, demokratik, hesap verilebilir, siyaseten tarafsız ve hukuka tabi örgütler olarak telakki edilmiyorlardır. Bu mazurların hangisine vurgu yapılırsa yapılsın, ortaya çıkan görüşe ortak yanı, genellikle belediyelerin ahaliyle nispeten az bağı olan (veya sadece belli nüfus gruplarının aracı olarak) bir kurum olarak algılanmasıdır. Bunun bir sebebi, herhalde Türk sivil toplumunun devlet idaresine karşı eş ağırlıkta bir karşıt taraf ortaya çıkabilecek kadar iyi örgütlenmemiş olmasında da aranmalıdır.

Geç Osmanlı deneyimleri söz konusu olduğunda bu eksiklik laytmotifinin 70'li ve bir ölçüde 80'li yılların tarihyazıcılığında muteber olan modernleşme modelleriyle Marxçı tarihsel materyalizm paradigmasına uygun düştüğü barizdir. O zamanki bakış açısından yerel idareler, geri kalmışlığın aygıtlarıydı. Aynı zamanda bu tasavvur, biraz paradoksal bir şekilde şarkiyatçılık karşıtı, halkçı ve milliyetçi söylemlere kolayca eklemleniyordu. Bu çerçevede belediyeler dışsal bir şey olarak algılanıyordu; yetersiz kalmaların sebebiyse Tanzimat devrinde devlet kurumlarının sivil topluma kâfi derecede bağlı olmamasında yatıyordu.

Oysa o senelerde tarihyazıcılığında siyasî itibarı iade edilmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniçağ devri yerel yönetimleri, şarkiyatçıların ve Weberci sosyologların ısrarlı itirazlarına karşın modernleşme ve Marxçı

* Bu metin, elinde tuttuğunuz kitabın Almanca aslında çıkmak üzere bir katalok metninin geliştirilmiş versiyonudur: "Marjinal Modernitenin Çatışma Mekânı Olarak Altıncı Daire-i Belediye." *Altıncı Daire – İlk Belediye. Beyoğlu'nda İdare, Toplum ve Kimlik, 1857-1913*. Düzenleyen Beyoğlu Belediyesi ile İstanbul Bilgi Üniversitesi Toplum, Ekonomi, Siyaset Araştırma Merkezi Yerel Yönetimler Araştırma Birimi, 16. Februar 2004. Okuduğunuz Türkçe metin, o ilk metne dayanıyor, ancak Almanca versiyonu için değişen pasajlar Türkçeye çevrildi. Adı geçen proje süresince 6ncı Daire hakkında anlamlı bir neticeye varmama yardımcı oldukları için Korhan Gümüş, Çağla Ormanlar Ok, Nihal Boztekin, Dilek Özkan, Emel Eratlı, Behice Tezçakar, Kerem Ünüvar, Tuba İkiz ile Dilek Katırcıoğlu'na, kitabın neşredilmesi esnasında ibraz ettiği sabır ve ısrardan dolayı Yavuz Köse'ye çok teşekkür ederim.

söylemlerinde şehir toplumuyla ahenkli bir işbirliği içinde olan merkezî devletin kurumları olarak telakki ediliyordu.

Son on yirmi senenin tarihyazıcılığında yaşanan kültür tarihine dönüş sayesinde Tanzimat devrinde devlet idaresinin yerel uygulamalar veçhesi gitgide daha ziyade sosyal ve kültürel çekişme ve iletişim alanı olarak ele alınmaktadır. Genellikle imparatorluğun Anadolu dışında kalan vilayetlerinin şehirleri üstünde duran bu tür incelemelerin çoğu, milliyetçiliğin ideolojik cenderesinden Türkiye yüksekokullarına kıyasen biraz daha erken kurtulabilen ABD ve Avrupa üniversitelerinde çalışmalar yürüten tarihçilerin eserleridir.[1] Söz konusu çalışmalarda Tanzimat'ın algılanışı, Türk" (bunun için de Balkan ve Arap vilayetleri perspektifinden "yabancı") bir müdahalesinden belli çekişmelerin ve süreçlerin alanına doğru evrilmiştir. Bu sosyo-kültürel bakış, modernleşmenin imkân vermediği ölçüde şehir içinde aktörlere ve aralarındaki ilişkilerine dikkatli bakmaya da imkân verir.

Eninde sonunda, Tanzimat devri şehrinin idaresinde yer alan herkes moderniteye iştirak eder. Modern olan ne kadar çeşitli ifadelerle kendini gerçekleştirirse bu iştirak da o kadar çeşitlidir. Buna rağmen en azından kısmen modern yapılarca düzenlenen bir çelişki alanında hareket eden herhangi bir aktörü, "modern öncesi", "geleneksel" veya "mürteci" gibi tabirlerle tavsifi yersiz görünmektedir –çatışmaya giren herkes, tam tersini istese bile ister istemez moderndir.

Altıncı Daire-i Belediye'nin Kurulması

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk modern belediyesi olarak bilinen Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulmasını da böylece biraz daha geniş bir perspektifle ele almak mümkün olur. *Mecelle-i Ümur-ı Belediye* (1914-22) başlıklı devasa eserinde yayımladığı belgelerle bu konuda son seksen yılda araştırmacıların çoğuna kullandıkları bütün malzemeyi sunmuş ve Türkiye'de şehir idare tarihinin piri mesabesinde olan Osman Nuri Ergin, ihtiyatlı bir şekilde edilgen fiilleri kullanarak, belediye kuruluşunda müsebbibi belirlemekten kaçınıyor: "Kırım Muharebesi'nden sonra Avrupalılar ile temas ve ihtilât ziyâdeleşerek devâir-i hükûmetin teşkilat ve muâmelâtı memâlik-i mütemeddine-i Garbiyyeye benzetilmeye uğraşıldığı sırada münha-

sıran belediye umûrıyle meşgul olmak üzere ayrıca bir idâre ihdâsına lüzum görülmüş..."[2] Yetmiş sene sonra Zafer Toprak, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde sadece Osman Nuri'nin gözünde bir medenileştirme hareketi olan Batılılaşmayı bir çağdaşlaşma akımı olarak ele alıyor ve Altıncı Daire-i Belediye'yi bunun haricinde aynı şekilde tanımlıyor: "Tanzimat döneminde, Batı'dan esinlenerek çağdaş kent anlayışı doğrultusunda Galata-Beyoğlu bölgesine hizmet götüren ve Altıncı Daire-i Belediye adıyla bilinen ilk belediyecilik deneyimi..."[3]

Belediyenin kurulmasında belirleyici olan aktörleri teşhis etmek endişesini güden araştırıcılar ise, genellikle Tanzimat politikacılarının rolünü vurgulayıp, onların bir Batı modelini uygulamak istediklerine dikkat çekerler.[4] Bu anlatımların çoğu modern bir belediyenin "gerekliliğine" de işaret ederken, ancak birisi, Altıncı Daire-i Belediye'nin içine alacak olduğu Galata ile Beyoğlu semtlerini böyle bir deneme için uygun bir yer haline getiren toplumsal şartların ayrıntılı bir tahlilini denemektedir.[5]

Çünkü her ne kadar Altıncı Daire, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk modern belediyesi idiyse de, ilk denemesi değildi. Fitili ateşleyen Kırım Harbi (1853-56) idi. Bu savaşın sonunda Osmanlı İmparatorluğu, Paris Antlaşması ile resmen Avrupa'nın büyük devletlerinden birisi olarak tanınmakla (ve dış istikrazların da neticesinde müdahalelere daha açık bir duruma gelmiş olmakla) kalmamış, Islahat Fermanı olarak bilinen yasa ile farklı farklı mezheplere mensup tebaalar arasındaki ilişkileri ve tebaa-devlet ilişkisini çağdaşı olan devletlere benzeyen bir şekilde düzenlemeye başlamıştır. İstanbul perspektifinden bakılırsa, savaş esnasında yaşananlar belki savaşın sonuçları kadar büyük bir öneme sahiptiler.

Kırım Harbi seneleri İstanbul'da yaşanan değişimi hızlandırdı. Daha önce başlayan birçok gelişme, artık daha büyük bir sürat kesp ediyordu. Dolmabahçe Sarayı'nın inşaatı bitiriliyor, hanedan artık kışın da sur içini terk ederek, sefaretlerin, zengin tüccarların ve önemli kışlaların çoğunun da bulunduğu Haliç'in kuzeyine taşınıyordu. Taşıyıcı sistemi ve kanalizasyonu dönemin en sofistike teknolojisi ile inşa edilmiş olan Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı Ermenisi mimar Garabet Balyan'ın Osmanlı mekân anlayışını Latin Avrupa çağdaş görkemiyle telafi denemesidir; fakat devrin en

önemli siyasetçisi olan Mustafa Reşid Paşa sahilsarayını İtalyan mimar Gaspare Fossati'ye yaptırmıştır. Saray Baltalimanı'ndaydı ve şehir merkezinden bu kadar uzak bir mevkie rahatça ulaşmak, yeni yeni işlemeye başlayan şehir içi vapurları sayesinde ancak bu dönemde mümkün olmuştu.[6] Gaspare Fossati, kendisi gibi İstanbul'da bulunan kardeşiyle birlikte karakolhaneden sefaret binasına kadar başka birçok yapı tasarlamıştır.

Bu dönemde artık İstanbul'da tiyatrolar vardı ve Halep asıllı Katolik Ermeni Mikail Naum Duhani'nin Fransız asıllı banker Antoine Alléon ile birlikte işlettiği, yine projesi Giuseppe Fossati'nin imzasını taşıyan Naum tiyatrosunu padişah Abdülmecid de ziyaret eder, Fransızca bilen kızı Fatma Sultan[7] da sanatçılara yüklü bir para bağışlardı.[8] Naum tiyatrosu o dönemde henüz fazla geniş olmayan rue de Péra'da Tıbbiye Mektebi olarak hizmet veren Galata Sarayı'nın karşısında yer alıyordu. Galata Mevlevihanesi'nin yanı başında ise bir Fransız restoranı kapılarını açmıştı.[9]

Osmanlı elit hayatındaki devinim, Kırım Harbi esnasında İstanbul'da mevzilenen yüksek sayıda İngiliz, Fransız ve Sardunyalı asker tarafından daha da hızlandırıldı. İstanbul, lojistik önemi büyük askeri bir liman halini de aldı ve müttefikler modern savaşa gereken altyapıyı oluşturmaya çalıştılar. Sarayburnu'ndaki Yalı Köşkü'nden Edirne'ye bir telgraf hattı döşendi; Beyoğlu tarafından Sütlüce ve Maslak istikametlerine askeri yol yapıldı; Britanyalılar ve Fransızlar tarafından askeri hastaneler kuruldu; dahası Paris'ten itfaiyeciler, Londra'dan polis memurları getirildi.

Bu ortamda, Haziran 1855'te Şehremaneti kuruldu. Bu yeni kurum, 1826'da ihdas edilen ve daha önce kadılar tarafından yürütülen fiyat, kalite, rekabet ve çarşı-pazar denetimi ile bazı ticari vergiler toplamaktan sorumlu olan "ihtisab nezareti"nin yerine geçiyordu. İhtisap nazırlığının başarısız görülmesinin türlü sebepleri vardı –örneğin 1846 senesinde, görevlerini yerine getirmek için gereken kolluk kuvvetlerini yeni kurulmuş olan zaptiye müşiriyetine kaptırmıştı[10]– ancak iki eksikliğin özellikle vurgulanması gerekiyor: Avrupa ekonomilerinin nüfuz alanına cezbedilen imparatorluğun başkentinde sıkı bir narh uygulaması artık mümkün değildi ve –belki daha da önemlisi– yerel toplumun herhangi bir katkısı olmadan 19. yüzyılın şartlarında bir şehir idare etmek zorlaşmıştı.

1850'lerin Şehremaneti, modern bir belediye olmaktan alabildiğine uzak olmakla birlikte, özellikle yukarıda bahsedilen ikinci probleme bir çözüm arayışı olarak ele alınabilmektedir; çünkü şehremini ve yardımcılarının yanında "Dersaadet'de mütemekkin her sınıf tebaa-ı şahanenin ve esnafın muteber ve mutemetlerinden" oluşan 12 kişilik bir meclis kuruluyordu.[11] Şehremini bu meclisin müzakere edip karar verdiklerinin icracısı olacaktı. Haziran 1855'te çıkan nizamnameye göre şehremanetinin ilgi alanı narh ve iaşe işlerinden başka esnaf nizamları, temizlik ve hatta hayır işlerini de kapsıyordu. Özellikle tathirat ve tanzifat olarak isimlendirilen temizlik işleri belediyenin görevleri arasında ileride de vurgulana gelecekti. Temizlik, 19. yüzyıl boyunca medeniyetin ve modernitenin en mühim alameti olarak görülecekti.

Yönetmelikte somut bir belediye veya kent mefhumundan ziyade bu türden güzel fakat çok da genel mefhumlar öne çıkmaktadır. Bunları kamuoyunun desteğini de alarak proje haline getirip belli çıkarlara karşı uygulamak ve bir yandan da bütünlüklü, tutarlı bir şehir vizyonunu geliştirmek kolay olmayacaktı. Belediye konularında yapılan erken düzenleme ve yazışmaların ideolojik yanı bundan dolayı bütün diğer veçhelerini boğar.

Sözgelimi görevleri çok, yetkisi, personeli ve mali kaynakları ise gayet sınırlı olan Şehremaneti birkaç ay içinde şehre kökten yeni düzenlemeler getiremediğinde, Kasım 1855'te ilk şehremini Salih Paşa yerine eski bir gümrük emini olan Hacı Hüsam'ın atanmasıyla yetinilmedi. Yardımcılar ile meclis ("şimdilik" kaydıyla) feshedildi ve yeni, geçici bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun iki özelliği olacaktı: Günlük narh ve denetim işleriyle uğraşmadan, yalnızca nizamnameleri bir araya getirecekti ve Osmanlı tebaası olan İstanbulluların yanında "Dersaadet'te familyasıyla mukim olub yerli ahaliden madud olan tebaa-ı ecnebiyenin vukuf ve malumat erbabı" da komisyonda yer alacaklardı.[12]

Ancak bu komisyona verilen görev de yeterince iyi tanımlanmamıştır. Kenti düzenlemek, ilgili yazışmalarda yine öncelikle ideolojik bir etkinlik olarak ele alınır. Söz konusu olan "tezkire-i maruza"da "rahat"tan, "asayiş"ten, "hüsniyat"tan, temizlikten, İstanbul'u "mamuriyet-i umumiye-i memleketin eser ve nümunesi" haline getirmekten, şehri güzelleştirmek-

ten ("tezyin"), genişletmekten ("tevsi"), aydınlatmaktan ("tenvir") ve imar düzeninden ("ıslah-ı usul-ı ebniye"den) bol bol söz edilirse de bütün bunlara bir çerçeve çizilmez. Ancak devlete mali yük getirmeyecek olmasından, Osmanlı İmparatorluğu'nun akdettiği anlaşmaların birçok düzenlemeye de engel olabileceğinden söz edilir. Öbür tarafta, eğer İstanbul iyi düzenlenir ise, yabancıların, yani "ecanib devletin intizam ve medeniyetini ... anlayacağı" umuluyordu. Demek ki belgelerde asla dile getirilmezse de bağımsızlığı fiilen artık pek kalmamış bir devlet, hareket alanını genişletme çarelerini arıyordu.

Bu şartlar altında ve başka bir çerçevenin yokluğunda Batı'nın ve Batılı yabancıların belediye tasavvurunda bu şekilde yer alması kaçınılmazdı. Ancak dikkatle bakılırsa, henüz ortada öykünülecek bir Batı modelinin de olmadığı görülür. 1850'li yıllarda, metropollerin radikal ve modern bir biçimde yeniden düzenlenmesine ancak başlanıyordu. Paris'in çehresini kökten değiştirecek olan Seine Valisi George Eugène Haussmann 1853'te göreve gelmişti; Viyana'nın yeniden yaratılmasının başlangıcı olan surların yıkılması ise 1858 senesine rastlıyordu. 1855-56 kışında "İntizam-ı Şehir Komisyonu" adı altında faaliyete başlayan geçici komisyonun demek ki parası yoktu, gücü yoktu, hatta taklit edebileceği bir model henüz yoktu. İstanbul diğer Avrupa metropolleri ile eşzamanlı kendi modernitesini icat ediyordu.

1856 ve 1857 seneleri boyunca değişen üyelerle ve bazen de Şehir Meclisi adı altında toplanan komisyon bazen çok detaylı nizamnameler kaleme alıyordu. Meclis-i Vala üzerinden sadrazama sunulan bu nizamnamelerin içeriği, genişletilmesi gereken caddeler gibi kapsamlı konulardan,[13] soba borularından damlayan ziftin sebep olduğu lekeler gibi ayrıntılara kadar uzanıyordu; fakat kâğıt üstündekiler kentte uygulanmıyordu. Nihayet 17 Ekim 1857'de, komisyon üyeleri, kabul edilmediği takdirde toplu olarak istifa edeceklerini belirttikleri kısa ama kapsamlı bir öneri sundular.[14]

Kendilerine Fransızca "commission municipale" diyen bu yedi üye neler istiyorlardı? İlk önerileri, uluslararası antlaşmalardan engel çıkabilecek durumlar karşısında komisyonda Rusya dahil olmak üzere her belli başlı devletin birer temsilcisini bulundurmak, hatta sefaretlere haber vererek İstanbul'u uluslararası bir problem haline getirmekti. Ayrıca, yine ka-

nalizasyon ve temizlik başta olmak üzere birçok konuda tek yetkili ve mali özerkliğe sahip olacak komisyon, vergi koymak ve toplamak hakkını da elinde bulunduracaktı. Nihayet bir kısmı geri ödemeli olmak üzere hazineden bir tür başlangıç kredisi talep ediliyordu.

Osman Nuri'ye göre "Belediye tarihinin en mühim vesikası ve belediye teşkilatının da temel taşı addedilmeğe seza olan işbu mazbatayı" dönemin hükümeti birçok bakımdan Tanzimat öncesi durumlara dönüş teşebbüsü gibi görmüş olmalı. Merkezi idareye ancak sonradan (hiç de yakından olamayan) mali bir denetim bırakan yerel yönetimler taşrada Tanzimat öncesinde uzun zamandır vardı.[15] Yerel bazda toplanan vergiler, mahalli yetkililere verilen tam selahiyet: Bunlar merkeziyetçi, ülkenin tümüne tekdüze uygulamaları getirmeyi amaçlayan Tanzimat siyasetine çok aykırıydı. Buna rağmen hükümetin aldığı tutum en azından olumsuz değildi.

Hükümet neden olumsuz yaklaşmadı? Bunun bir nedeni, burada anonimleşmiş bir hükümetin bilinmeyen taşralılarla karşı karşıya kalmamış olmasında aranabilir. İki taraf birbirlerini tanıyordu. Yedi öneri sahibi arasında ancak bir Müslim vardı: Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk mezunlarından, sağlık ve eğitim siyasetçisi, botanikçi Mehmed Salih Efendi. Diğerleri Galata ve Beyoğlu'nun finans ve ticaret çevresinden tanınmış simalardı. Mıgırdıç Cezayirliyan (1805-61) üyeler arasında Tanzimat öncesinde de bilinen bir toplumsal konuma en fazla sahip olan üyeydi: Babası da "amira"lardan ve zengin bir sarraf olan Mıgırdıç, Mustafa Reşid Paşa'nın himayesinde gümrük işleri ve sarraflık ile para kazanırdı; fakat aynı zamanda faal bir şehir burjuvasıydı: 1850'de bir Ermeni tiyatrosunun kurulmasına maddi destek vermişti; 1852'te Ayvansaray ile Hasköy arasında (on sene sonra yakılacak olan) bir köprü inşa ettirmiş, Hasköy'de rıhtım ve sokak düzenlemeleri yaptırmıştı[16]

Gregoryen olan Mıgırdıç'ın tersine Ermeni Katolik olan Hovhannes Çamiç (ö. 1884) Osmanlı Bankası'nda başladığı kariyerini, sonraki yıllarda hükümete dahil olup farklı görevlerle kabineye girerek devam ettirmişti.[17] Geri kalanlardan özellikle Antoine Alléon ile Avram Kamondo sarraflıktan bankerliğe geçişi tamamlayan meşhur ve zengin ailelerin başındaydılar. Alléonlar Fransız kökenliydi ve Fransa tâbiiyetinde kalmaya devam ediyorlardı; Kamondolar ise Avusturya tâbiiyetinden, İtalya'nın birleşmesi sürecin-

de –1856'da– İtalyan tâbiiyetine geçip, 1867'de kont unvanını aldılar.[18] Avrupa ile Osmanlı finans sistemleri arasında önemli birer bağ olan bu iki ailenin aynı zamanda Beyoğlu yakasında önemli ticari faaliyetleri vardı. Özellikle Kamondo ailesi üstünde yapılmış olan araştırmalar İstanbul'un 19. yüzyıl tarihinde biyografik boyutun ne kadar önemli olduğuna iyi bir örnektir.[19] Mesela birçok han, apartman ve eve sahip olan Kamondoların Beyoğlu'nun düzenlemesinde faal bir rol oynamak istemeleri gayet anlaşılır görünmektedir.

Alléon veya Kamondo gibi ailelerin Osmanlı tâbiiyetinde olmaması, büyük ölçüde bu tâbiiyetin Tanzimat'a kadar sermaye sahiplerine mal güvenliği sağlamaması ve 18. yüzyıldan sonra artan şekilde ticari dezavantaj getirmesi ile açıklanabilir. Ancak Mıgırdıç Cezayirliyan gibi vergi veya gümrük toplama işiyle doğrudan uğraşan zenginler için Osmanlı tâbiiyeti avantajlı, hatta gerekliydi. (Yine Mıgırdıç'ın hükümet eliyle iflasa sürüklendikten sonraki acıklı ölümü, Tanzimat'tan sonra da Osmanlı olmanın getirdiği riskler bakımından açıklayıcıdır.) Bütün bunlar ise, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda yüksek ve zengin burjuva tabakası olarak ele alınabilecekler arasında, bu sayıca az, fakat tâbiiyeti, mezhebi ve anadili çok çeşitli zengin kentlilerin önemli bir yer tuttukları gerçeğini değiştirmez.

Bu ince zengin (ve çoklukla Gayrimüslim) tabakayı, bürokrat-asker (ve çoğu zaman anadili Türkçe) olan Müslüman elitten tamamıyla ayrı ve hatta onun karşıtı olarak algılamak yanlış olur.[20] Tersine, Müslüman ile Gayrimüslim elit mensuplarının birçoğu, o dönemde kültürel, sık sık da siyasi tercihleri paylaşıyorlardı. (Hovhanes Çamiç'in yukarıda değinilen kariyeri, bunun neticesinde oluşan geçişkenliğin bir örneğidir.) Avram Kamondo'nun da başı çektiği bir grup modernist ve Avrupa ile bağlantısı olan Museviler, Avrupa'dakileri örnek alarak cemaat okullarını yeniden düzenlemeye giriştiklerinde, mevcut ve daha içe kapalı bir yaşama bağlı kalan çoğunluğun ciddi muhalefetiyle karşı karşıya kaldılar. Bu tartışmalar 1862'de açık bir kavgaya dönüştü. Kamondoların Yeniköy'deki yalısına gelen Haham Akriş, Fransız üslubundaki bazı sanat eserlerine asasıyla saldırarak o zaman cemaatin dünyevi lideri olan Avram Kamondo'yu aforoz etti. Ne var ki Kamondo'nun bir misafiri vardı ve bu misafir, hahamı hapse attıracak gü-

ce sahipti: Sadrazam Fuad Paşa.[21] Bu kavgada önemli olan ayrım, din veya mezhepler karşıtlığı değil, "büyük" ve "küçük" kültürler arasındaki uçurumdur.[22] Öbür taraftan, binlerce cemaat üyesinin dualı, ilahili protesto yürüyüşünden sonra Akriş'in salıverilmesi; cemaatin fermanla düzenlemesi istenilen yeni nizamnamesinde Kamondo gibi "ecnebilerin" yönetimde yer almasını yasaklayan hükümlerin konulması ve Kamondo'nun *Comunità Israelitico-Italiana di Istanbul* isimli yeni, küçük bir cemaat kurması, devletin üst kademelerindekilerle zenginlerin çoğunun sahip oldukları "büyük" kültürün 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki nispi zaafiyetinin bir örneğidir.

Aynı zaafiyet, kendisini "commission municipale" olarak gören İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun önerileri doğrultusunda yapılanlarda da gözlemlenebilir; çünkü komisyonun önerdikleri ancak çok ihtiyatlı ve sınırlı bir şekilde hayata geçirilecektir. Yarı faal bir halde bırakılan İstanbul Şehremaneti'ne değil, doğrudan Babıâli'ye bağlanmış bir Galata-Beyoğlu belediyesi kurulur. Bu yeni belediye dairesinin ismi de Altıncı Daire-i Belediye konulur; çünkü ileride bütün İstanbul (Sur içinden başlanarak) on dört daireye taksim olunacak ve Eminönü, Beyazıt, Fatih, Eyüb ve Hasköy'den sonra Galata ile Beyoğlu altıncı numarayı alacaklardır. Ancak bu sayı başka bir şeye daha işaret ediyordu: Paris'te de altıncı bölge en gelişmiş, birçok bakımdan pilot olan belediye dairesiydi.

28 Aralık tarihli irade-i seniye ve nizamname, bir müdür ve yedi –ki bu sayı hemen sonra sekize çıkarıldı[23]– asıl üye ile dört "müşavir aza"dan oluşan bir meclis öngörüyordu. Ayrıca dairenin baş mimarı, mühendisi ve doktoru da meclise danışman olarak gireceklerdi. Daire müdürü ile azalar Babıâli tarafından bölgenin zengin emlak sahipleri arasından seçilecekti; müşavir, yani danışman üyeler de yukarıda söz edilen zengin yerli yabancılardan bazıları olacaktı. Danışmanlık statüsü ise onları imza ve oy hakkından mahrum bırakmıyordu. Ancak dört üye, İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun önerdiği gibi bütün belli başlı devletlerin tebaasını temsil etmeye yetmiyordu.

Başka ve daha önemli bir öneri ise yeni düzenlemelerde yer bulmuştu: Altıncı Daire kendi bütçesini düzenlemek hakkına sahipti ve (Babıâli'nin iznine bağlı olmak kaydıyla) vergiler koyup tahsil etmek yetkisini de haizdi.

İlk daire müdürü olan Kâmil Beyefendi bir hariciye bürokratıydı. Hakkında kötü anekdotlar anlatılan Fransızcası, literatürde[24] onunla neredeyse dalga geçen satırlara rastlanmasına yol açmıştır, ancak bu dil bilgisi büyük ihtimalle onun bu göreve seçilmesinde etkili olmuştu: Belediyenin iki resmi dili olacaktı; Türkçenin yanında Fransızca kullanılacaktı. Fransızca, yerli yabancı, Müslüman Gayrimüslim Beyoğlu elitinin ortak dili olmasından dolayı uzun zaman bilfiil belediyenin en önemli dili kaldı. 1871 gibi nispeten geç bir dönemde bile Basîretçi Ali gazetesinde yayımladığı "İstanbul Mektupları"nda, Altıncı Daire'nin Fransızcayı tercih etmesinden, Taksim Parkı giriş biletlerinin Fransızca basılmış olmasından şikâyet ediyordu.[25]

Ancak 1858 senesinin nizamnamesi ve yarım yıl sonra meclisin kendi hazırladığı iç tüzüğe (nizamname-i umumiye) göre daire müdürü, meclis karşısında çok güçlü olmayan bir konumdaydı. Müdür, gerçekten eşitler arasında birinciydi. Mecliste yine Antoine Alléon, Avram Kamondo ve Cermanos Havva adlı bir tüccar vardı. Geri kalanlar arasında tiyatrocu Naum, birçok gayrimüslim tüccar, Osmanlı Bankası'nın kurulmasında önayak olan İstanbul'un en önemli İngiliz sermayedarlarından Charles s. Hanson dikkat çekmektedir.[26] Kâmil Bey'in yanında tek Müslüman üye Balmumcuzade Salih adında biriydi. Asıl üyeler arasında farklı mezhepten Ermeniler, yabancılar arasında Museviler özel bir ağırlığa sahipti; özellikle daha fakir nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Rumların ise ancak bir tek hemmezhebi mecliste bulunuyordu. Teknik personel sıfatıyla meclise girmiş olan daire mimarı Bilezikçi Artin ile daire hekimi Serviçen de Ermeniydi. Serviçen (Serope Viçenyan, 1815-97) çağının önemli hekimlerinden biriydi, fakat aynı zamanda cemaat ve devlet bünyesindeki eğitim ve sağlık çalışmaları sayesinde milletinin önde gelen siyasetçilerinden sayılıyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'nu uluslararası tıp temaslarında da temsil ederdi.[27]

14 Şubat 1858 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de Altıncı Daire-i Belediye'nin kuruluşu ilan edildiğinde, fiiliyatta da meclis üyeleri çoktan işlerine başlamışlardı. Sözgelimi Antoine Alléon, büyük sembolik önemine yukarıda değinilen sokak temizliğine el atarak bulduğu bir taşeronla yaptığı mukavelenin karşılığı olan aylık 11.000 kuruşu "badehu iktizasına bakılmak üzere" kendi cebinden veriyordu.[28]

Altıncı Daire'nin ilk icraatı çöp toplamak ve iç tüzüğünü kaleme almakla sınırlı kalmadı. Zaten Aralık 1857 tarihli nizamnamede Altıncı Daire'ye havale edilen ilk görev, sokakların sadece temizliğini değil, düzenini de sağlaması ve gerekli masraflar için gelir toplamasıydı.

İkinci madde *İşbu dairede bulunan mahallat sokaklarının tanzimi yani kaldırım ve suyolu ve lağımların tesviyesi ve daima bir hüsn-i halde bulunması ve tathir ve tanzifi ve her suretle mürur u uburu teshil edecek esbabın istihsali ve bunlar için iktiza eden masarifin rüyetiyle mukabilinde tahsis olunacak varidatın ahz u kabzı işbu daire için tahsis olunacak idare-i mahsusa-ı belediyeye havale olunacaktır.*[29]

Meclis ilk olarak tam da bu maddede belirtilenlere uygun konulara el atmıştı. Bir taraftan Cadde-i Kebir ele alınıyor, Karaköy Meydanı açılıyor, Karaköy ile Tophane ve bir sonraki adımda Eski (Unkapanı) ve Yeni (Galata) Köprüler arasındaki yollar genişletilmeye başlanıyordu. Öbür taraftan gelir yaratmak için akçeli konularda mecliste bir araya getirilen uzmanlık, üçlü bir yaklaşımın benimsenmesine yol açtı. Birincisi, devlet hazinesinden ve borçlanma yoluyla nakit para toplanıyordu. İkinci olarak, bir grup (aydınlatma için, çöp toplamak için, emlak transferlerindeki mukaveleler için, ölçü ve tartı denetimleri için vesaire) vergi ve ücret ihdas ediliyordu ve aralarında en önemlisi olacak olan emlak vergisinin tahsis ve tahsiline yarayacak bir bina tahriri düzenlemesine girişiliyordu.[30] Nihayet üçüncüsü, Karaköy'de daireye ait bir han inşası projesine yatırım yapılıyordu.

Sokakların düzenlemesi, istenirse, çok geniş bir konu olabilir. Dolayısıyla, yukarıda alıntılanan "her suretle mürur u uburu teshil edecek esbabın istihsali"ni sağlamak üzere 28 Nisan 1859'da Altıncı Daire-i Belediye tarafından neşrolunan "Sokaklara Dair Nizamname"nin 103 bendinin büyük çoğunluğu sokakların fiziki durumuyla değil de, en geniş anlamda kullanımlarıyla ilgilidir: Örneğin 28. bent sokakta odun kırılmasını, 33. bent ağır yüklü araba ve hayvanların anayollardan geçmesini, 38. bent evlerin içinde ve dışında temizlikte kusurlu olunmasını ve 56. bent seyyar satıcıların bir yerde durmasını yasaklar. 14 bent fırıncılarla, 12 bent kasaplarla, 7 bent içki satışıyla, 3 bent şekercilerle ve 7 bent eczacılarla ilgilidir.[31]

Bu arada belediyenin kadrosu da büyüyordu. Eylül 1860'ta düzenlenmiş bir listeye göre Altıncı Daire'de altı mühendis, bir müfettiş, on serçavuş ile 60 çavuş çalışıyordu ve bu 77 kişiye toplam 35.400 guruş maaş ödeniyordu.[32]

Kurulmasından sonraki iki sene boyunca Altıncı Daire-i Belediye Meclisi, gitgide büyüyen projelere özgüvenle el attı. Petits Champs, yani Tarlabaşı ile Azapkapı arasındaki araba yolunun inşası Mevlevilerin kullandığı mezarlığın dörtte üçünü kaldırmayı gerektiriyordu. Altıncı Daire, vakıf hukuku ve kamuoyu ile ilgili bütün zorlukların üstesinden gelmeye başarıyordu. Eğimli araziden dolayı teknik bakımdan hiç de basit olmayan yol açma çalışmaları uzun sürebilirdi, fakat ısrar ve başarı ile devam ediyordu. Yolların açılması ve genişletilmesi lağımların ıslahını, yani kanalizasyon çalışmalarını ve yolların aydınlatılmasını da beraberinde getiriyordu. Bu "tenvirat", temizlik gibi sembolik bir değer taşıyordu. Osmanlı Türkçesi konuşan herkes "tenvir" ve "münevver" sözcüklerinin akrabalığını anlıyordu ve aydınlanma döneminin de o zamanın Türkçesindeki karşılığı "tenevvür devri" idi. Dolmabahçe Sarayı'nı aydınlatmak üzere kurulan gazhane, 1856'ten itibaren ve Taksim ile Galata Kulesi arasındaki bölgeden başlayarak sokakların ışıklandırılması için kullanılıyordu.

Yol çalışmalarının bir başka sembolik tarafı, sokakların halkça değil, belediyece adlandırılması ve binaların numaralandırılmasıydı. 1850'li yıllardan itibaren bu tür çalışmalar farklı farklı kurumlarca aralıklarla yürütülmüştü, fakat Altıncı Daire-i Belediye bu işi daha sistematik bir şekilde ele almaya başlamıştı. (Bütün İstanbul'da sokakların adlandırılması ve binaların numaralandırılması ancak 1865'te tamamlanmıştı.) Altıncı Daire de, Pera Caddesi'ne "Grand rue de Péra" ve aynı anlama gelen "Cadde-i Kebir" adını vermişti.[33] Payitahtın "büyük" caddesi böylece Beyoğlu tarafında kalmıştı.

Bütün bunları belediye, devlet hazinesinden yardım aldıktan sonra çok fazla denetlenmeden, işine karışılmadan yapıyordu. Altıncı Daire kendi iç tüzüğünü kendi yazmış, önceliklerini kendi tespit etmişti (sosyal diyebileceğimiz projelerden ziyade imar ve esnaf kontrolü); gerekli bulduğu hallerde kredi de alıyordu ve rahatça hareket ediyordu. Seçilmemiş, atanmış zenginlerden oluşan meclis, bir bakımdan gerçekten özerk bir belediyeydi.

Belediye, faaliyet gösterdiği alanlarda iz bırakmasına karşın, orta vadede faaliyetini sürdürebilirliğini sağlayacak mali kaynakları bulmaktan acizdi. Hazine yardımı, öngörüldüğü gibi, kısa bir zaman sonra kesiliyordu. Belediyenin toplamaya çalıştığı vergiler ise öngörülmediği derecede cılız kaldı. Özellikle emlak tahriri yapılmış idiyse de emlak resmi genellikle bakiyeye kalıyordu. İlk başta meclis üyelerinin faizsiz veya % 12'lik faizle sağladığı kredileri[34] sarraf ve bankalardan alınmış krediler takip ediyordu. 1861'de Altıncı Daire faaliyetlerini kısmak zorunda kaldı.

Mali kriz, sürtüşme ve çalkantıları beraberinde getiriyordu. Belediyenin ilk yılında üç meclis üyesi farklı sebeplerle istifa ettiler: Charles Hanson, Balmumcuzade Salih[35] ve Cermanos Havva.[36] Hanson'un yerine yine İngiliz tebaası bir tüccar olan Nicholas Privilégue, Havva'nın yerine tabip olan Serendi adında birisi tayin edildi. Asıl önemli olan, Salih Efendi'nin yerine gelen adamdı: O sıralarda hariciye nezaretinde mektupçu olan, kariyeri parlak dışişleri bürokratlarından Server Efendi. (Bahsi ileride geçecek.) Bu tür değişiklikler, meclisin bünyesinin fazla dayanıklı olmadığının ipuçları olarak görülebilir.

Eylül 1859'da açık bir kavga başladı. İşlerinde görülen "uygunsuzluklar" yüzünden Altıncı Daire'nin iki memurunun işine son verilirken, Antoine Alléon onlardan birine sahip çıkmış, çoğunluğun kararına direnmiş ve sonunda kaybetmişti. Artık toplantılara gelmeyen Alléon'a meclis, onu istifa etmiş sayacağını bildirdi, sonra da Babıâli'ye yeni üyeler önerdi.[37] Oysa meclisin iç tüzüğü, gelmeyen üyeleri sadece bir para cezasına çarptırmayı öngörüyordu.[38] Alléon'a ancak, biraz gecikmiş bir şekilde de olsa istifasını sunmak kalıyordu.

Kavgalar ve istifaları Altıncı Daire'nin gelir bulmak konusundaki acizinden ayrı görmek yanlış olur. Meclisi oluşturan kişiler zaten nüfusun çok ince bir tabakasından geliyordu. Beyoğlu ve Galata nüfusunun mecliste iyi temsil edildiğini öne sürmek zordur. Üstelik ayrı bir Altıncı Daire toplumundan söz etmek de sorunlu olabilir, çünkü Haliç'in kuzeyi her ne kadar ayrı ve özel bir semt olarak görülüyorduysa da İstanbul'un bir parçasından başka bir şey değildi. Bunun için Beyoğlu kentliliğini İstanbul kentliliğinden ayrı olarak kurgulamak imkânsızdı. Dolayısıyla, örneğin, kardeşi Ba-

lat'taki evi için emlak vergisi ödemek zorunda değilken, Yüksekkaldırım'da yaşayan ve fazla zengin olmayan bir Yahudi kasaba böyle bir vergi ödetmek zorlaşıyordu. O insan kendini yol genişletmelerinden faydalanmış saymıyorsa veya cemaatte Kamondo yandaşları arasında yer almıyorsa bu daha zor olurdu.

Merkezi idareye karşı nispeten serbest duruşu, Altıncı Daire'yi ciddi bir yaptırım ve yardımlaşmadan da mahrum bırakıyordu. Belediye her şeyi kendi yapmak zorundaydı; fakat bazı önemli imkânlardan da yoksundu. Sözgelimi birçok değerli emlak yabancıların elindeyken, 1867'den önce Osmanlı tebaası olmayanlara emlak üzerinde mülkiyet hakkını tanımayan kanunlardan dolayı resmen Osmanlı tâbiiyetinde biri malik olarak gösteriliyordu. Belediyenin bu tür insanlardan vergi toplaması kolay olmuyordu, bilfiil tasarruf eden yabancılara da sefaretlerin direnci yüzünden ulaşamıyordu. Altıncı Daire'nin kolluk kuvvetleri de yoktu ve olmayacaktı. Bu durumda emlak vergisini ısrarla ödemeyenin kapısının önüne "iki nefer zabit" koyup evi tecrit etme tehdidi fazla inandırıcı değildi.[39] Merkezi idare de Altıncı Daire'nin gelirleri için yabancıların statüsünü de ilgilendirecek konularda elini taşın altın koyup destek olmaya pek hevesli görünmüyordu. Mecliste devam eden cepheleşmeler ve tartışmalar bu durumda –toplumdaki çatışmaların uzantısı olmaktan uzak bulunmasının kaçınılmazlığından dolayı– zorunlu bir şekilde, şahsi ve ticari rekabetler ekseninde döner duruyordu.

Emlak vergisinin toplanmasına engel oluşturan başka bir gelişme, doğrudan merkezi maliyeden kaynaklanıyordu. Çünkü tam o senelerde hükümet, yüksek miktarda basarak enflasyona sürüklemiş olduğu kâğıt parasını (*kaime*'leri) geri almak zorunda kalıyordu ve bunu finanse etmek için yeni bir emlak vergisini ihdas etmişti (Akyıldız 1996: 69-78). Enflasyon sebebiyle eldeki parasının değerinin erimesini yaşamış ve bunun için yaratılmış emlak vergisini ödemiş olan mükellefin, yine bir emlak vergisi için kapısını çalan belediye memuruna sıcak bakmasını beklemek herhalde yerinde değildir.[40]

1859'ten sonra daire müdürleri ve meclis üyelerinin sıkça değişmesi, (1861'de üç senelik müddeti dolduğunda yenilenen meclise eskilerden ancak Privilégue ile Ohannes isimli bir Ermeni tüccar ve Antoine Alléon ye-

niden giriyordu) gitgide bir borç batağına saplanan Altıncı Daire'nin mali problemlerine çözüm bulacak birinin ortada gözükmediğini gösteriyordu. 1861 Eylül'ünde Altıncı Daire-i Belediye iflas etti.

Bir Tanzimat Kurumu Olarak Altıncı Daire

Mali sıkıntının sebep olduğu belediye hizmetlerinin aksaması yine vergi ödeme oranının düşmesine yol açıyordu ve bu fasit daireden belediyenin kendi kendine çıkabilme imkânı pek görünmüyordu. Britanya Büyükelçisi Henry Bulwer bir ara belediye meclisi üyelerinin üçte birinin Babıâli tarafından atanmasını, üçte birinin sefaretlerce tayin edilmesini, üçte birinin de Altıncı Daire sınırları içinde yaşayanlar tarafından seçilmesini öneriyordu.[41] Bir ihtimalle bu çeşit baskılar, Babıâli'nin Altıncı Daire'ye sahip çıkmasına yol açmıştır.

Buldukları çözüm, kurumsal olmaktan ziyade kişisel olmuştu: Ocak 1863'te kısa ve zor geçmiş bir mesaiden sonra, ünlü bir tıp uzmanı ve iyi bir tarih yazarı olan Hayrullah Efendi Altıncı Daire-i Belediye müdürlüğünden istifa etti. Yerine zaten meclis azası olan Server Efendi tayin edildi. İlk kez müdüre bir maaş (10.000 kuruş artı 3.000 kuruş harcamalar) bağlandı, meclise de bir kâtib-i umumi tayin edildi: Önemli bir Rum ailesine mensup olan Dimitri Yenidünya.

Fakat asıl fark Server Efendi'den (1821-86) kaynaklanacaktı. 1871'den sonra defalarca bakanlık yapacak olan geleceğin Server Paşa'sı o dönemde de önemli kariyer bürokratlarından ve istikbali parlak genç Tanzimatçılardan sayılıyordu.[42] Aynı kuşaktan Ahmed Cevdet, Ahmed Vefik, Halil Rıfat, Ahmed Midhat ve daha birçok adam gibi Server de, üzerine mesuliyet alan, Tanzimat'ın gerektirdiklerini geçekleştirmek için çözüm üreten, pragmatik bir bürokrat-siyasetçiydi. Kuşağından olan ileri gelen Tanzimatçıların çoğu fena olmayan bir eğitim almıştı, fakat görevlerinin çokluğu ve çeşitliliği (Server Efendi Altıncı Daire'deki müdürlüğün yanında hariciyedeki görevine devam ediyordu) Cevdet veya Vefik gibi gerçekten âlim olanların bile formasyonunu aştığı için bu nesil yöneticiler daha ziyade zekâ, çalışkanlık ve iradelerine dayanarak hareket etmek zorunda kalırlardı. Bu kişiler, her işten anlar, her sorunu çözer, her konu hakkın-

da nizamname hazırlar ve her proje için para bulur tipten devlet erkânı olarak tepeden inme yaklaşımı kanıksamış olan idare geleneğinde önemli bir yer tutarlar.

Server Efendi'nin konumu artık meclise karşı çok daha kuvvetliydi; buna mukabil, "müdir" olarak değil, "reis" olarak anılmaya başlıyordu. Altıncı Daire artık tipik bir yerel Tanzimat Kurumu gibi duruyordu: Merkezi hükümetin gönderdiği ve onun çıkarları doğrultusunda bir yetkiliyle, yerel ileri gelenlerden oluşan bir meclis ancak istişare edebiliyordu. Belediye meclisi, Server Efendi'nin zamanında bir muhassıllık meclisinden çok farklı bir görünüm arz etmiyordu. Fakat siyasi yaptırım gücüne sahip olmayan meclis üyeleri şimdi merkezi hükümet ile daha sıkı bir işbirliğine razıydılar.

Zaten meclis kısa zaman sonra yine değişiyordu, çünkü eskisinin üç senelik müddeti dolmadan, usulü ayrıntılı belgelerden de pek anlaşılmayan, İngilizler tarafından da katılımı olmayan bir seçime gidiliyordu.[43] Babıâli'ye bütün adayların aldıkları oyları da gösteren liste gönderildi, Meclis-i Vala ise onlar arasında sözde kura çekti. Kura sonucunun merkezi hükümetin hoşuna gitmiş olması çok muhtemel: Alléon veya Kamondo gibi eski nüfuzlu üyelerin hepsi elenmiş, Müslüman üyelerin sayısı yükselmişti; yukarıda bahsedilen çalkantılardan geçen Yahudi cemaatine mensup hiçbir üye de yoktu. Ancak Belediye'ye önemlice meblağlarda kredi açmış banker olan Aristide Baltazzi[44] ve Lorando[45] artık meclis azası sıfatıyla da gelişmeleri takip edebileceklerdi.

Altıncı Daire, içinde yaşayanları iyi temsil ettiği söylenemezse de artık, yukarıda değinildiği gibi, kendi istiklalini muhafaza etmek için belediye teşkilatına ihtiyaç duyan merkezi hükümetin desteğine sahipti. Bin bir zahmet ile bitirilmiş Karaköy Hanı'nın ise birkaç başka arsayla birlikte borçların tesviyesi için satılması yine hükümet tarafından emredildi. Meclisin geliştirdiği bir kredi aktarımı böylece gerçekleşmedi.[46]

Devlet kurumu olarak Altıncı Daire-i Belediye sembolik düzlemde de artık farklı davranıyordu. Sokak adları bunun için iyi bir örnektir: Artık devlet sembolizmi ağırlıklı isimler verilebiliyordu. Yeni yeni genişletilmiş bazı yolların eski, esnaf geleneğinden gelen isimleri şimdi "tanzimata ve ıslahata na-münasib" görünüyordu. Böylece Mumhane Tariki "Kılıç Ali Paşa

Caddesi," Yorgancılar Sokağı (bugünkü Tersane Caddesi) "Mahmudiye Caddesi" ve Sandıkçılar Caddesi (bugünkü Necatibey Caddesi) "Topçılar Caddesi" oldu.[47]

Yol çalışmaları Server Efendi için çok önemli bir yer işgal etmeye devam ediyordu. Bu konudaki kararlılığı Server'in ileride, sur içinde 1865'te çok büyük hasarlara yol açan Hocapaşa yangınından sonra Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun (Yolları Yeniden Düzenleme Komisyonu) başına, üç sene sonra da tüm İstanbul'un şehremanetine getirilmesine sebep olmuştur. Bu görevlerde, düzenli ve sınıflandırılmış yolların yapımı ile önemli gördüğü abideleri etraflarını binalardan arındırarak daha muhteşem hale getirmek amaçlarını güderek, bir bakıma Paris'te Haussmann'ın yaptıklarına koşut bir hedef güdüyordu.[48] Oysa 1865'ten sonra da Haussmann'ın istifadesine sunulan imkânlara asla sahip değildi. İflastan yeni yeni kurtulan Altıncı Daire'nin reisi, kendi döneminde elbette çok daha mütevazı davranmak zorundaydı. Yine de 1864'te Galata surları yıkıldı ve hendekleri dolduruldu (surların o zaman bir şekilde kurtulan kısımlarının çoğu bugüne kadar ayakta kalmayı başarmıştır), Pangaltı'nda (bugünkü Kurtuluş) bir cadde ve Şişhane'de bir meydan açıldı.

Öbür taraftan Server Efendi'nin riyaseti esnasında belediye faaliyet alanını gerçekten genişletiyordu. 1859'deki "Sokaklara Dair Nizamname"de öngörülen mezbaha en nihayet gerçekten kuruldu ve 1864'te belediyenin bir hekimi fakirlere ücretsiz aşı yapmaya başladı.[49] 1865'te devam eden kolera salgını esnasında Sœurs de Charité ("Hayırsever Rahibeler") hastalara baktıkları küçük bir istasyon açmışlardı. Server Efendi aynı yılda Kuledibi'nde daha geniş bir ev buldu. Bu 46 yataklı kolera istasyonu daha sonra "Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi" olarak bilinen, fakat hep belediye ile rahibelerce ortaklaşa işletilen hastaneye dönüştü. Sıkça yer değiştirmek zorunda kalan, 1874 ile 1893 arasında Defterdar Yokuşu'nda bugünkü İtalyan Hastanesi'nin yerinde, 1904'ten sonra bugün Taksim Hastanesi'nin bulunduğu yerde faaliyette olan bu hastane, ücretsiz ve herkese açık olduğu için ciddî ve önemli bir sosyal hizmet kurumuydu. Galata limanından ve Beyoğlu'nun eğlence yerlerinden yaralı kalkanların (veyahut artık kendiliğinden kalkamayanların) çoğunlukla bu hastanede tedavi görmesin-

den dolayı, bir dönem "Mecruhin" hastanesi adını da almıştır. Vakıf müessesi olarak değil, vergi gelirleri ve bağışlarla ayakta tutulan bu hastane herkese açık bir kamu kavramının gerçekleşmesi anlamında da önem taşımaktadır. Bu kurumun yerel bir çerçevede ve özel inisiyatifi de barındırarak ortaya çıkmış olması dikkate değerdir; çünkü Tanzimat zihniyetinde tepeden inme bir anlayış ağır bastığından, toplumun belli kesimlerinin de moderniteyi kapsayan kendi projelerinin ortaya çıkması bazen gözden kaçar. Hastanenin kuruluşu da, 1859 Sokaklar Nizamnamesi'nde de öngörülen mezbahanın belediyece kurulması da Belediye'ye doğrudan sosyal bir boyut kazandırıyordu.

Server Efendi'nin başlattığı başka bir proje, Taksim Parkı'ydı. Park projesi o kadar alkış topladı ki, 1912'de bütün İstanbul'un şehremini olan Cemil [Topuzlu] Paşa ilk iş olarak Gülhane Parkı'nı düzenlemeye başladı. Fen müdürü olarak çalışan sanat tarihçisi Celal Esad, kanalizasyonun daha önemli ve acil olduğuna dikkat çekerek itiraz ettiğini, Cemil Paşa'nın da

> İstanbul'un lağımlarına başlıyacak olursak bütün sokaklar kazılacak, çukurlar açılacak, toprak yığınları ve çamur içinde yürümiyen halk şikâyete başlıyacaklar, gazeteler feryadı basacak, hükûmet de bizi yerimizde bırakmıyacak. Halbuki şimdiye kadar görmediği bir parkın zevki halkı memnun edecek ve mevkiimizi kuvvetlendirecek, bu sayede de biz şehri imar edebileceğiz.

dediğini hatıralarında yazıyor.[50] Cemil Paşa'ya bunu öğreten ise elbette Altıncı Daire-i Belediye'nin kurduğu parklardı.

Beyoğlu'nda kurulan parklar (Taksim ve ileride de değinilecek olan Tepebaşı Parkı) başka bir bakımdan da tam bir numune oldu. Osmanlı kent hayatında eğlence, büyük ölçüde şehrin dışında, şehrin yakınlarında bulunan mesire yerleri ile bağ ve bahçelerde gerçekleşirdi. İstanbul'da çok sefil veya gizli olmayan eğlenceler için mezarlıkların da kullanılmış olması bugünkü bakış açısından biraz garip gelebilir.[51] Bir taraftan mezarlıkların uzaklaştırılması, yüksekçe duvarlar ile çevrilmesi ve "sıhhi" bir hale getirilmesi öbür taraftan altyapısı olan (fakat Gülhane Parkı'nda bugüne kadar devam eden bir uygulama ile giriş ücreti de alınan) parkların açılması İstan-

bul'da ölüm ile eğlence mekânlarını birbirinden ayırdı, ikisini de bir dereceye kadar kamusal bir düzene bağladı.

Hem Altıncı Daire reisi hem de geniş yetkilerle donatılmış Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun başkanı olarak Server Efendi'nin icraatı merkezi idareyi yüreklendirmiş olmalı ki, 1868 senesinde artık Beyoğlu modelini bütün İstanbul'a yayma zamanının geldiğine karar verildi. On sene önce öngörülmüş on dört alt daireli geniş yetkili Şehremaneti şimdi bir nizamname ile tesis edildi,[52] şehremini olarak da Server Efendi tayin edildi.

Ancak hedeflenen, gerçekleşmiyordu.[53] Bunun için iki ana sebep gösterilebilir: Böyle geniş bir Şehremaneti'nin kurulması düzenli bir gelir idaresine bağlıydı ve bunun için gerekli şartlar bir türlü hazırlanmıyordu. İkinci sebep de bununla ilgilidir: Merkezi devlet, emlak tahriri gerçekleştirecek veya duhuliye vergisi toplayacak teşkilata veya iradeye sahip değilken, aynı doğrultuda çalışacak yerel bir örgütlenmeye muhtaçtı. Oysa bu türden bir örgütlenme sadece, kendi belediye dairelerini zaten kurmuş, nüfus yapısı uzaktan Altıncı Daire'ninkini andıran Adalar'da ve Yeniköy'de gerçekleşebilmiştir. İstanbul'un çoğu yerinde ise var olan örgütlenmelerin (esnaf örgütleri, dini örgütlenmeler) belediyeden olumlu bir beklentisi oluşmamıştır. Hatta Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun yer yer sert müdahaleleri onları muhalif bir konuma getirmiş olabilir.

Bu şartlar altında Altıncı Daire, yetki ve gelirleri Şehremaneti'ne devretmek şöyle dursun, yeni yetkiler kazanıyordu. Sözgelimi 1871'de bünyesinde emlak, bina ve kira konularında uzmanlaşmış bir sulh mahkemesi kuruldu. 1869'dan sonra da atlı tramvay ve Tünel için imtiyazlar verildi, çalışmalara başlandı. Özellikle belli yol genişlikleri, eğimleri ve viraj çapları gerektiren tramvay kentin önemli caddelerinin değişmesine yol açıyordu. Tünel ise, dünyanın ilk metrolarından olması sebebiyle modernitenin bir abidesiydi de. Her ne kadar bu yeni ulaşım vasıtaları doğrudan Altıncı Daire tarafından işletilmiyorduysa da, belediyenin sorumlu olduğu yolların düzenlenmesi ile ilgili olduğundan yeni ulaşım ile belediye düzeni kent hayatında birbirini destekleyen iki unsur olarak görülmelidir.

Altıncı Daire-i Belediye'nin nispeten bağımsız ve başına buyruk tutumu yine de ciddi çatışmalara yol açıyordu. Bu çatışmalar bir tarafta mer-

kezi hükümetle Şehremaneti'ne bağlı hareket eden daire reisleri ile dairenin özerkliğini müdafaa eden meclis arasında cereyan ediyordu. Öte tarafta Altıncı Daire ile Şehremaneti arasında bazen açık problemler ortaya çıkıyor ve birçok konuda önemli kilitlenmeler yaşanıyordu.[54]

Bunun en önemli örneği, Galatasaray ile Taksim arasındaki, Cadde-i Kebir'in kuzeybatı yanından başlayarak Tarlabaşı ile Yenişehir'de 3500 ev yok eden, 80 ölüme de sebep olan 1870 Beyoğlu yangınından sonra yaşanıyordu. Şehremaneti çok iddialı ve kapsamlı bir planlamaya girişiyor, Altıncı Daire-i Belediye ise buna karşı çıkarak, böyle bir imar faaliyeti için gerekli sermayenin bulunmamasını öne sürüyor,[55] muhtemelen elçiliklerin desteğini de alıyordu. (Şehremaneti'nin planı, Cadde-i Kebir'i daha geniş bir Tarlabaşı Bulvarı karşısında ikincil duruma düşürecekti; sefaretlerin bulunduğu bölge de böylece prestij kaybedecekti.)

İstibdat Döneminde Altıncı Daire

1877'de çıkan "Dersaadet Belediye Kanunu"nun[56] ne derecede istibdat ruhunun bir ürünü olduğu tartışma götürür, fakat Abdülhamid devrinin şartları altında işletildiği şüphe götürmez. Kanun, sayısı yirmiye çıkarılmış, sonra 1880'de ona indirilecek olan[57] dairelere Şehremaneti karşısında pek az gelir, yetki ve ehemmiyet bırakıyordu. Bütün planlama ve mühendislik işleri, bazı hastaneler gibi önemli belediye kurumlarının çoğu, belli başlı belediye bürokrasisi ve gazhane gibi şirketlerle temaslar artık doğrudan İstanbul Şehremaneti'ne bağlanmıştı. Daire meclislerinin de fazla yetkisi kalmamış, daire bürokrasisine ise temizlik gibi bazı rutin işlerle sıhhiye komisyonları idare etmek düşmüştü.

Yine de Altıncı Daire-i Belediye önemini tamamıyla kaybetmiyor, özel yerini bir derece koruyordu. Çünkü bir türlü işlevsellik kazanamayan birçok daireden farklı bir şekilde, Altıncı Daire çerçevesi belli görevleri yerine getiriyordu; getirmediği zaman da hemen sorunlar çıkıyordu. 1893'te yazılan bir belge, temizlik konusunda bir problemin yabancı elçilerin resmi bir şikâyetine sebep olduğunu, Altıncı Daire müdürünün (unvanı artık yine "müdir" olmuştu) bunun için sadrazam ve dahiliye nazırı ile görüştüğünü anlatıyor.[58] Beyoğlu'nda olup bitenler hemen siyasi ve uluslararası

bir ehemmiyet kazanabiliyordu ve Osmanlı hükümeti bu konuda diken üstündeydi.

Altıncı Daire böylece İstanbul'un ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dünyaya açılan bir resepsiyon mekânı konumundaydı. Özellikle Batıya nasıl görünüldüğü konusunda çok hassas olan Abdülhamid devrinde imparatorluk[59] Beyoğlu ve Galata'ya özel bir dikkat (ve hatta para) sarf etmek zorunda kaldı. Teşbihe devam edilirse, şef resepsiyoncu makamında olan Altıncı Daire müdürü, bir belediye yöneticisi olduğu kadar yabancı elçiler karşısında bir Osmanlı diplomatı da olmak zorunda kaldı. 1890'a kadar uzun yıllar boyunca ve yine 1893 ile 1895 arasında bu görevi yürüten Edouard Blacque (Edvar Blak) daha önce Washington, 1891 ile 1893 arasında ise Bükreş sefiri olan yetenekli ve üst düzey bir Osmanlı diplomatıydı (Koloğlu 1998: 81-88). Blak Bey de, "Beyoğlu gibi bir noktada tedarik-i ihtiyacat-ı beşeriyeye ve sıfat-ı me'muriyete terettüb eden hal ve keyfiyeti muhafazaya kati'an kâfi" olmayan 5.000 kuruşluk müdür maaşının "reis" oldukları zamandaki 10.000 kuruşa "iblağıyla kullarının zaruret ve mahcubiyetden halasına müsaade-i seniye" alabildi.[60]

Öbür tarafta 1894 yazında ağır hastalanan Blak Bey'in öleceğini düşünen birçok belediyeci, onun makamına talip olmaya başladı ve aralarında maaşın 7.000 kuruşa düşürmesine razı olacakları bilgisini yayanlar da vardı (BBA-OA, Y.E.E. 78-56). Bir sene sonra Blak Bey hakikaten vefat ettiğinde Daire'nin baş muhasebecisi Mehmed Ali Bey müdür oldu ve İkinci Meşrutiyet dönemine kadar bu görevde kaldı.

Bugün hatırlanan şekilde Altıncı Daire, belki bu süreklilik yüzünden de büyük ölçüde Abdülhamid zamanındaki kurumdur. Bugün de Beyoğlu Belediyesi'nin binası olarak kullanılan bina, Blak Bey'in müdürlüğü sırasında inşa edildi.[61] Böylece daha önce Tepebaşı'nda ve Cadde-i Kebir'de değişik mekânlarda faaliyetlerini sürdüren Altıncı Daire,[62] belediyecilik için özel yapılmış bir binaya sahip ilk belediye oldu. Abidevî bir etki bırakan binanın sembolik değeri bunun için de yüksektir: Devlet fiilen çok nüfuzlu olmayan bir idareye, onu yabancılara ve kendi halkına karşı muhteşem gösterecek bir yer yaratmıştı.

1880'de açılan Tepebaşı Parkı ve içindeki 1000 kişilik salonu ile büyük tiyatro da Beyoğlu'nun hafızasında hâlâ yerini korumaktadır. Bu ikisi yine aynı döneme ait belediye projeleridir.

Abdülhamid devrinde Altıncı Daire'nin çalışmaları genellikle bu iki yönle ilgiliydi: Bir tarafta İstanbul'un önemli bir semtinde halkı memnun (ve teskin) edecek belediye hizmetleri geliştirmek, öbür tarafta büyük devletleri temsil eden yabancılarda elden geldiğince iyi bir intiba bırakmak, onlarla medeni olma konusunda bir anlamda yarışmak Altıncı Daire'nin icraatını şekillendiren hedeflerdi.

"Beyoğlu sosyeteleri"nin bizzat padişah tarafından ne kadar büyük bir ilgi ile takip edildiğini örneklemek için, Ahmed Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı bir arz zikredilebilir. Abdülhamid'e İngiliz elçisinin İstanbul'a yeni gelmiş kızı hakkında bilgi vermek amacıyla yazılmış bu jurnal, elçinin karakteri ile aşk hayatı üstünde kısaca bilgi verdikten sonra Ahmed Cevdet Paşa'nın kendi kızı, kendisi ünlü bir yazar olan Fatma Aliye aracılığıyla öğrendiklerini içeriyor:

> Beyoğlu âlemine dair Aliye Cariyeleri'nin mesmuatını sordum dedi ki "şu günlerde Der-Saadet'çe ittihaz olunan tedabir-i sıhhiye ve tanzifiyeden dolayı halk pek ziyade memnun ve minnetdar olub Devlet-i-aliyenin bu babda düvel-i Avrupa'ya müsabakat eylemiş oldığı Beyoğlu'nda lisan-ı takdir ve şükran ile sevinilmekde idüğini ve bu babda runüma olan ikdamat hep cenab-ı merahim-nisab-ı hazret-i şehriyarinin himmet-i cihankıymet-i şehriyarileri asarından olmakla Beyoğlu sosyeteleri medayih-i mülukâneleriyle memlu oldığını Beyoğlu kibar sosyeteleriyle iltifatı olan bir Fransiz madamesi geçen gün söylüyordı"
>
> Dedim ki siyasiyata dair hiç mesmuatın yokmu? Dedi ki "Madam Gülnar gitmezden evvelce buraya geldiğinde İngiliz sefirinin kızından bahs ederek gerek malumatca gerek nezaketce Beyoğlu kibar âleminin hüsn-i nazarını kazanmış oldığını ve fi'l-vaki sair İngiliz madamelerine benzemeyüb pek nazik bir kız idüğini söyledi lakin söylerken lakırdılar ağzından dökiliyordu sanki Beyoğlu âlemin-

de kendüsine bir rakibe zuhur etmişcesine nahoşnud kaldığı nasiye-i halinden anlaşılıyordu ..."[63]

Madam Gülnar, Kazan'da doğmuş bir Rus asilzade kızı ve hem Rusça hem Türkçe kitaplar yayımlayan, Ahmed Midhat ile yakın işbirliği halinde olan Olga Lebedeva'dır.[64] Beyoğlu, Osmanlı Müslüman'ı bir devlet adamının kızı Fatma Aliye, Gülnar Hanım ve İngiliz elçiyi de "kibar âleminin" birer üyesi olarak kabul eden, bir anlamda buluşturan bir muhit olmuştu. Bu topluluğun beklentileri ise, "medenî" bir çevreyi de içeriyor, bu da bir derecede Altıncı Daire'nin sorumluluk alanına giriyordu.

Bu noktada halka yönelik sosyal hizmet ile Batılılarda iyi intiba bırakmak derdi örtüşüyordu. Özellikle belgede de söz edilen sağlık konusundaki faaliyetler gerçekten çok yönlü olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında tıp, sosyal yaptırımı olan, bu bakımdan uygulamalı bir sosyal bilime dönüşen bir faaliyet olmuş ve bu, Altıncı Daire'nin icraatında parlak bir yansıma da bulmuştu.

Var olan hastanenin yanında 1879'da genelevlerde çalışan kadınlara yönelik, zührevi hastalıklarda uzmanlaşan "Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi" Yüksekkaldırım Zürafa Sokağı'nda kuruldu.[65] *Annuaire Orientale*'in 1890 tarihli nüshasında bir dispanser olarak gözüken bu hastane, aynı zamanda bölgenin bu hor görülmüş nüfusunu kontrol altına almayı da amaçlıyordu. Zorunlu muayeneler için alınan ücret de hastaneyi kârlı bir müessese haline getirmişti. Öbür tarafta, 1911 tarihli bir raporda, hastaneye gelen kadınlara verilen hizmet tıbbi ve sosyal bakımdan son derece kötü bulunmuştur.[66]

Bütün nüfusa yönelik sağlık hizmetleri Altıncı Daire-i Belediye'nin bünyesinde özel bir öneme sahipti. Belediye binasında verilen ücretsiz aşı hizmeti bir yana, bu konuda bilhassa heyet-i sıhhiyenin faaliyetleri zikredilmelidir. Devlet salnamelerinde olan listeler bu heyetin, öbür dairelere kıyasen Altıncı Daire'de özellikle kalabalık olduğunu gösteriyor. Detaylı raporlar[67] heyetin sırf halkın o andaki sıhhatiyle değil, artık bina, gıda gibi sağlığı etkileyen faktörlerle de yakından ilgilendiğini, gördüğü eksikliklerin takibini de ihmal etmediğini ispat ediyor.

Altıncı Daire'nin Sonu: İkinci Meşrutiyet Zamanında Teknokrat Modernite

Kendi modernite projesinin peşinde olan İttihat ve Terakki hareketi için Altıncı Daire artık aşılması gereken eski yapının bir parçasıydı. Daha merkeziyetçi, daha geniş halk kitlelerini devlet eliyle harekete geçirmeyi amaçlayan İttihatçılar, yabancı temsilcilikler, "Beyoğlu sosyeteleri" ve yerel topluluklar arasında kendi tepeden inme idare geleneği çerçevesinde iktidarına bir denge oluşturmaya çalışan bu yapıya önem atfedemezdi ve atfetmedi. Altıncı Daire, Şehremaneti'nin öbür bölge daireleriyle birlikte İkinci Meşrutiyet sürecinde yok olmaya mahkûmdu.

İlk olarak 1910'da sağlık kurumları, özellikle hastaneler Altıncı Daire'nin elinden alınarak, "Beyoğlu Zükûr" ile "Beyoğlu Nisa Hastanesi" isimleri altında merkezi ve bürokratik bir kurum olan "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi"ne bağlanıyordu. Bu değişiklikle, kapsamlı bir toplumsal tıp siyasetini gütme imkânı elinden alınan Altıncı Daire, artık Şehremaneti'nin sadece bir icra organı halinde kalmıştı.

Böyle bir organı ise, teknokrat bir anlayışla eski daire sisteminden daha verimli bir şekilde düzenlemek mümkündü. 30 Aralık 1912'te yayımlanan "Dersaadet Teşkîlat-ı Belediyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" işte bunu amaçlıyordu.[68] Bu kısa kanun, bütün daireleri meclisleriyle feshediyor, bütün yetkilerini ise atanmış bir şehreminine veriyordu. Şehreminine yardım edecek olan şube idareci ve teknokratlarından oluşan "encümen"ler, seçilmiş bir meclis olan "cemiyet-i umumiye-i belediye"den çok daha önemliydi. Semt bazında artık dokuz şube, Şehremaneti ile halk arasında teması yürütecekti. Yeni tertibin ilk şehremini ise ünlü Cemil Paşa (Topuzlu) idi.[69]

Çatışan Moderniteler

Altıncı Daire'nin tarihi bu noktada son buluyor. Yarım yüzyıldan biraz daha uzun devam eden bu seyirde sürekli bir gelişme bulmak kolay değildir, çünkü bu belediye bir çekişme alanı olarak nitelendirilebilir. Dönemin Beyoğlu'sunun çok dilli, çok dinli, zengin ile fakiri yan yana getiren, tâbiiyet ile milliyet arasında sabit bir ilişkinin henüz varsayılamadığı metropoliten ortamında belli başlı aktörler arasında belediyeden beklenenin ne

olduğu konusunda fikir birliği oluşamazdı. Batı'dan veya Osmanlı mazisinden gelme hazır ve uygun bir modelin yokluğunda, düşünde Paris'i gören en radikal Batılılaşmacı da, kendi cemaatinin geleneklerine sıkıca sarılarak Batı'ya karşı direnmek isteyen eski devrin adamı da el yordamıyla kendi Osmanlı modernitesini oluşturmaya mecbur kaldı.

Toplumdaki örgütlenmelerin dağınıklığı ve nispî irtibatsızlığı karşısında merkezî devlet, gitgide daha güçlü bir konuma geliyordu. Öbür tarafta ise aynı devlet, tramvay, Tünel, kent aydınlatması gibi kamu işi de olabilecek birçok önemli beledi faaliyeti imtiyaz yoluyla şirketlere yaptırmak zorunda kalıyordu. Beyoğlu'nun havasında çok önemli bir rol oynayan yabancı elçiliklerle ona bağlı olan yerel ve geçici nüfusa karşı devletin zaafı, kendi kent toplumu idaresinde büyüyen gücü ile önemli bir çelişki oluşturmaktadır: Osmanlı devleti gitgide daralan hareket alanında daha verimli (ve daha baskın) davranmayı öğreniyordu. Belediyeciliğin sağlık gibi daha sosyal ağırlıklı alanları, yine geniş halk kısımlarını kendi modernite projesine kazanmak isteyen devlet tarafından önemseniyordu, meclislerde güçlü olan zengin tüccarlar tarafından değil. Başka bir açıdan bakılırsa tiyatro veya parklar yaratarak "asrî" bir medeniyetin pay sahibi olma beklentisini devletin yöneticileriyle Beyoğlu'nun ince üst tabakası paylaşıyordu ve Beyoğlu sosyetesine mensup olmak bu iki grup için mümkündü. Altıncı Daire tecrübesi, modernitelerin çatışması, fakat aynı zamanda aralarındaki pazarlığın deneyimidir.

Altıncı Daire-i Belediye'nin sonu ise başka bir şeyi de gösteriyordu. Beyoğlu ve Galata kentlilik ve belediyecilik konularında bir örnek, bir pilot bölge olabildi, fakat sonunda İstanbul'dan ayrı bir yol izlemek için gereken farklılık ve insicama sahip değildi. İstanbul'u bir bütün olarak idare etmenin mümkün olduğunun düşünüldüğü vakitte Altıncı Daire ilk önce önemini, sonra varlığını kaybetti. İstanbul'un bugünkü sakinleri ise İkinci Meşrutiyet'ten başlayan tek elden idare teşebbüslerinin sonuçlarıyla yaşamaktadır.

Notlar

1 Bu tür çalışmaların belki ilk örneği için: Schatkowski Schilcher, Linda: *Families in Politics. Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries.* Wiesbaden 1995. (Berliner Islamstudien, c. 2).

2 ERGİN, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye.* 2. bs., yay. Cengiz Özdemir ve diğ. İstanbul, 1995, c. 3, s. 1268.

3 TOPRAK, Zafer, md. "Altıncı Daire-i Belediye." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993-96) 1: 220-23.

4 ORTAYLI, İlber: *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği.* İstanbul 1985, s. 117-19; ROSENTHAL, Steven T.: *The Politics of Dependency. Urban Reform in Istanbul.* Westport CO, Londra 1980, s. 49; ÇELİK, Zeynep: *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century.* Seattle, Londra 1986, s. 44-45; DÖKMECİ, Vedia & ÇIRACI, Hale: *Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu.* İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1990, 39; Cezar, Mustafa: *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu.* İstanbul: Ak, 1991, 145-46; AKIN, Nur: *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera.* İstanbul 1998, s. 102-3

5 Rosenthal, *Politics of Dependency,* 12-22, 49-52.

6 TUTEL, Eser: *Şirket-i Hayriye.* İstanbul 1994.

7 ULUÇAY, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları.* 2. bs. Ankara 1985, s. 151-153.

8 AKIN, *Galata ve Pera,* s. 238.

9 ROSENTHAL, *Politics of Dependency,* s. 13.

10 ORTAYLI, *Yerel Yönetim Geleneği,* s. 117.

11 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 3, s. 1273.

12 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 3, s. 1275-1277.

13 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 3, s. 1286.

14 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 3, s. 1297-1298.

15 CEZAR, Yavuz: "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine," *Toplum ve Ekonomi* 9 (1996), s. 89-145.

16 SEROPYAN, Vağarsag: md. Cezayirliyan, Mıgırdıç. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.* İstanbul 1993-96, c. 2, s. 426; Pamukciyan, Kevork: *Biyografileriyle Ermeniler.* Osman Köker (yay.). İstanbul 2003, s. 145-146.

17 PAMUKCİYAN, *Ermeniler,* s. 156-157.

18 ŞENİ, Nora; Sophie Le Tarnec: *Les Camondos ou l'éclipse d'une fortune.* Paris 1997; Türkçe: Camondolar. *Bir Hanedanın Çöküşü. Yaman Aksu* (çev.) İstanbul 2000, s. 70-71.

19 ŞENİ, Le Tarnec: *Les Camondos.*

20 Bu ayrılığı vurgulayan bir tez için bkz: GÖÇEK, Fatma Müge: *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire. Ottoman Westernization and Social Change.* New York, Oxford 1996.

21 ŞENİ, Le Tarnec: *Les Camondos,* 65-67.

22 MARDİN, Şerif: *Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma. Türk Modernleşmesi.* Makaleler IV. İstanbul, 1991, s. 23-81.

23 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 3, s. 1318.

24 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 3, s. 1339-1342.
25 Basîretçi Ali: *İstanbul Mektupları*. Nuri Sağlam (yay.) İstanbul 2001, s. 42.
26 KORNRUMPF, Hans Jürgen; Jutta Kornrumpf: *Fremde im Osmanischen Reich 1826-1912/13*. Biobibliographisches Register. Stutensee 1998, s. 154.
27 YARMAN, Arsen: *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*. İstanbul 2001, s. 793, bkz. endeks.
28 Başbakanlık Arşivleri Gn. Md., Osmanlı Arşivi [BBA-OA], A.AMD 81-92, 3 Şubat 1858.
29 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 4, s. 1601.
30 Bütçesi yarım milyon kuruştan fazla olan bu iddialı proje hakkında Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 3, s. 1224-1226.
31 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 4, s. 1785-1795.
32 BBA-OA, A.MKT.MHM 193-87.
33 AKIN, *Galata ve Pera*, s. 130-131.
34 ROSENTHAL, *Politics of Dependency*, s. 68-69.
35 BBA-OA, İ-D 27830, 4 Ağustos 1858.
36 BBA-OA, İ-D 28065, 11 Ekim 1858 BBA-OA, İ-D 28065, 11 Ekim 1858.
37 BBA-OA, İ-D 29615, 24.11.1859.
38 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 4, s. 1608, bent 47
39 Nizam-ı umumi, bent 86 ile 87: ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 4, s. 1613-1614.
40 ROSENTHAL, *Politics of Dependency*, s. 84-86.
41 ROSENTHAL, *Politics of Dependency*, s. 134.
42 Biyografisi için bkz.: Ergin, Osman Nuri: *İstanbul Şehreminleri*. Ahmed Nezih Galitekin (yay.). İstanbul 1996, s. 100-112.
43 BBA-OA, İ-MV 22261, 23.7.1863.
44 Onun hakkında bkz.: *Rosenthal, Politics of Dependency*, s. 68-69.
45 BBA-OA, İ-MM 1186, 27.10.1863.
46 BBA-OA, İ-MM 1186, A.MKT.MHM 319-72, 5.12.1864; belgeleri farklı anlayan Rosenthal, *Politics of Dependency*, s. 148.
47 Bu isimlerin tutmamış olması da ayrıca ilginçtir – BBA-OA, A.MKT.MHM 329-81, 18.4.1865.
48 ÇELİK, *Remaking of Istanbul*, s. 55-63.
49 Rosenthal, Steven T.: "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul," *International Journal of Middle East Studies* 11, 2 (1980), s. 227-245, burada s. 241.
50 ARSEVEN, Celâl Esad: *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*. Ekrem Işın (yay.). İstanbul 1993, s. 117.
51 AKIN, *Galata ve Pera*, s. 150, 197.
52 Metin için bkz.: ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 4, s. 1615-1624.
53 ORTAYLI, *Yerel Yönetim Geleneği*, s. 143-149.
54 ROSENTHAL, *Politics of Dependency*, s. 180-189.
55 ÇELİK, *Remaking of Istanbul*, s. 64-65.
56 Metin için bkz.: ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 4, s. 1624-1639.
57 ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 3, s. 1423.
58 BBA-OA, Y.PRK.ŞH 4-26.

59 Dönemin siyasetinin bu bağlamda önemli bir tahlili için bkz.: DERİNGİL, Selim: *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. Londra, New York 1999, s. 135-165.

60 BBA-OA, Y.PRK.AZJ 6-12, 1881/82.

61 CAN, Cengiz: "Altıncı Daire-i Belediye Binası," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul 1993-1996, c. 1, s. 223-224.

62 AKIN, *Galata ve Pera*, s. 345, dn 644.

63 BBA-OA, Y.EE. 38-55, 22.7.1892.

64 STAUSS, Strauss: Ol'ga Lebedeva (Gülnâr Hanım) and her Works in Ottoman Turkish. Sabine Prätor, CHRISTOPH K. Neumann (yay.): *Arts, Women and Scholars: Studies in Ottoman Society and Culture; Festschrift Hans Georg Majer*. İstanbul 2002, c. 1: s. 287-311.

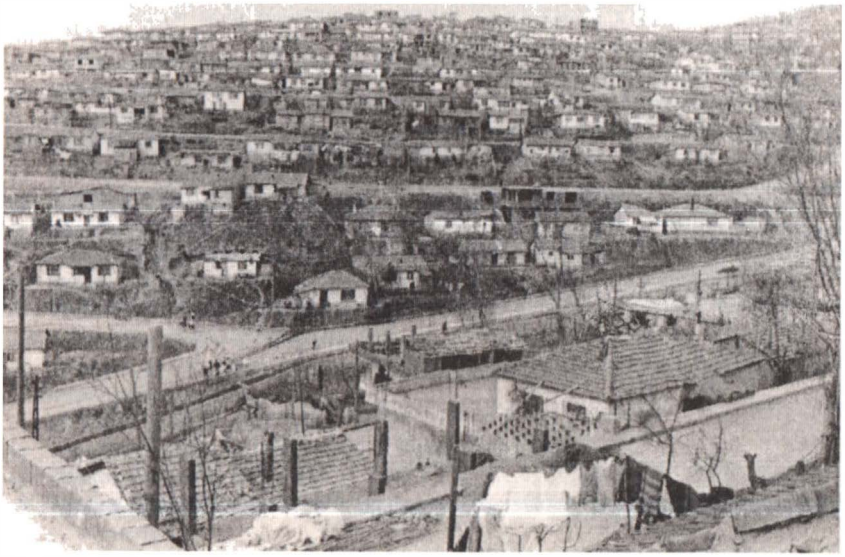
65 *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*. İstanbul 1327, s. 61-68.

66 *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*. İstanbul 1327, s. 62.

67 Örneğin BBA-OA, Y.PRK.ŞH 11-116, 10.11.1901.

68 Metin için bkz. ERGİN, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 4, s. 1647-1648.

69 ERGİN, *Şehreminleri*, s. 301-355.

Resim. 1950-1960'larda gecekondular büyüyor. Fotoğraf: Cumhuriyet Arşivi

Orhan Esen

İSTANBUL'DAN ÖĞRENMEK[1]

İstanbul: Şehrin maddi üretimi ve şehir hakkında söylem üretimi

İstanbul'un modernleşme sürecindeki maddi üretim pratiği ile şehre dair söylemin üretim pratiği, giderek birbirinden koptu. İstanbul zamanla dilsiz, kendi gerçeğini görebilmekten aciz bir şehre dönüştü. Şehrin maddi üretim pratiğinden öğrenme imkânlarını öncelikle ıskalayanlar ise, yerleşik, eğitimli elitler oldu. Bu bağlamda, hemen büyük savaşın bitimi ile başlayan ve 1950'lerde ivme kazanan, şehrin ve konut alanlarının kendiliğinden gelişim sürecinin kavranması ve değerlendirilmesi, kuşkusuz temel anahtar. Bu pratikleri *gecekondu* kavramı altında genellemek yaygındır, ancak söz konusu olgular, aradan yarım yüzyıldan fazla zaman geçince, hayli çeşitlenmiş de oldu.

İstanbul, klasik ekol planlama düşkünü modernite için, keyfi çıkartılacak bir oyun alanı zaten olamamıştı. Özellikle orta-yakın geçmişe damgasını vuran azman sanayi kentine dönüşme sürecinde ise, hayalleri kırılmış plancının ilgi alanından giderek uzaklaşmakla, dünyanın şehirlerine dair güncel tartışmaların da iyice dışına düştü. Yerli şehircinin gözünde vaziyet, "inşallah ilk fırsatta kurtulunası" bir "yol kazası"ndan başka bir şey değildi. Sonuç, uluslararası tartışma ortamlarına girmemek, kendini ve kentini buralardan sessizce dışlamak oldu. İstanbul'u üçüncü dünyanın ürettiği kıyaslanabilir nitelikteki kentleşme süreçleri ile birlikte değerlendirmek tümden onur kırıcı bulunuyordu. Boğaziçi'ndeki metropolleşme sürecine uluslararası araştırma camiasında biçilen düşük değer, bizzat yerel uzmanların buradaki kolektif ve kendiliğinden kent üretim sürecine içsel mesafelerinin, burunlarının önündeki kentleşme gerçeğini retten yok saymaya, bastırmadan görmezden gelmeye uzanan tepkilerinin doğal bir uzantısı sayılmalı. Durumu tasvir için *çarpık kentleşme*'den başka bir söylem üretilemedi. Bizzat kendi çevresini görünmezleştiren böyle bir bakışın burada barınmayı da, onu anlamayı da kolaylaştırmayacağı aşikâr. Kentin yerleşikleri bir kuşak içinde, öngörülmemiş bir Yeni-İstanbul'un işgaline maruz kalmış hissettiler kendi-

lerini. Bu dönemde, İstanbul'un "anlaşılamaz"lığını, "açıklanamaz"lığını vurgulayan söylemler "tavan yaptı." Dilsizlikten kurtulma çabası ile her şeye kadir "biricikliği" vurgulamanın faydaları keşfedildi: Bu çapta bir facia yalnızca bizim başımıza gelmiş olabilirdi. İstanbul'un tarihsel açıdan tescilli biricikliğini tartışmaya bile gerek yoktu, geriye yalnızca çöküşünün de biricik olduğunu kocaman harflerle ilan etmek kalıyordu.

İstanbul giderek kendi geçmişinin eline, dolayısı ile oryantalistlerin egemenlik alanına işte böyle düştü. Oryantalist paradigmalar hayal kırıklığına uğramış modernistler için can simidi oldu. Şehrin plancı ve yatırımcılar elinde kesilip biçilip yeniden "insan içine çıkarılacak" hale getirileceği güne kadar "şanlı geçmişi"nin elinde kalması daha hayırlı idi. Batılı-oryantalist algılama biçimleri eğitimli yerel elitlerin kendi şehirlerine karşı "hakiki his"lerini belirleyen etmen oldu. Tarihsel/kolektif bir kişilik olarak "Kuzey İstanbullu," şehrin pek çok alanına "düştüğünde" batılı bir turistten farksızdır. Bu nedenle de tarihi merkezde yer alan kentsel alanların "sıhhileştirilmesi" meselesi her zaman günceldir ve 2003'tee seçilen post-İslamcı / neo-liberal AKP'li belediye tarafından da öncelikle gündeme alınmıştır.[2]

İstanbul'dan söz ederken Büyük Harfler dolaşıma girer, şehrin jeopolitik öneminden, kültür ve uygarlık tarihindeki rolünden bahsedilirken ceketlerin düğmeleri ilikli durur. Roma'nın, Bizans'ın, Osmanlının emperyal İstanbul'udur söz konusu olan; "Nova Roma" ilan edildiği MS 330 yılından birinci Harb-i Umumi sonunda Osmanlının çöküşüne kadar süreyi kapsayan şehir. Boğaziçi metropolünün uygarlık tarihinin "doğu" ya da "batı" gibi hayal edilmiş beşiklerinin tam da orta yerine cuk oturduğu varsayılır, bu temaya denk düşebilecek ne kadar kültüralist, özcü klişe varsa tümünü birden bir iki paragraf içinde dinleyicinin tepesine boca edivermeye İstanbul kadar müsait bir ikinci şehrin olamayacağı konusunda sağlam bir konsensüs oluşmuştur; buradan güven ve ilhamla, kurulan her üç cümleden birine "köprü" metaforu yerleştirilir. İstanbul'un iki alem arasında köprü olmaklığından dem vurulmazsa, ciddi bir eksiklik, çıplaklık duygusundan kurtulmak da asla mümkün olmaz.

Elinizde tuttuğunuz kitap, İstanbul kentinin maddi üretim pratiği ile bu kent hakkında söylem üretme pratiği arasında oluştuğunu düşündüğü-

müz yarılmayı aşma çabasının ürünüdür, 1945 sonrası İstanbul'undan öğrenmekle, şehri yollandığı sürgün iklimlerinden geri getirebilmeyi umuyoruz.

İstanbul'un modernleşmesi ve kuzey-güney ikiliğinin oluşumu

İstanbul modernleşmesinin tarihi aynı zamanda elitlerin tarihi yarımadadan uzaklaşmalarının tarihidir, bu eğilim kabaca 1850-1950 arasını kapsayan modernleşmenin ilk döneminde kentsel panoramaya damgasını vurur ve kentsel mekânı dönüştürür. Elitler diplomatik misyonların ve yabancı tacirlerin öteden beri tercih ettiği tarafta, suyun "öte" (Yun.: 'pera') yanında toplaşır, yatırımlarını bu tarafta yoğunlaştırırlar. İstanbul'un modernite öncesinde Tarihi Yarımada, konakları ve kulübeleri ahşap bir örtünün altında bir arada barındırırdı. Gelenek icabı kapısı açık tutulan konaklarda verilen iftarlar, yoksullara kapalı kapılar ardında gizli servetler, hayatlar ya da gündemler bulunmadığını kanıtlamaya, tüm mahallelinin aynı yaşam tarzı ve tüketim kalıplarını paylaştığını göz önüne sermeye yarardı. Mondenleşen elitler işte şimdi "eski" şehri terk etmeye başlıyorlardı, Müslümanlar Süleymaniye'den, Rumlar Fener'den gelip kuzeye, Galata Şişli aksında oluşan yeni arter "Grand Rue" boyunca uzanan modern kâgir konak ya da apartmanlara taşınıyorlardı. "Geride bırakılan" ahşap konaklar yalnızca birden çok ve daha mütevazı koşullara sahip ailenin ortak kiralık konutuna değil, bundan daha önemli olarak bizzat geriliğin, ya da köhnemişliğin işaretine dönüşüyordu.

Modernleşmenin bu ilk dalgası, İstanbul'a saltanat tarafından da cömertçe desteklenen çağına uygun bir kamusal imar harekâtı sayesinde batılı kardeşleri ile iyi kötü ayak uydurabilecek çapta bir kentsel imaj bahşetti. Benzerlerinde olup da İstanbul'da henüz olmayan ise; kırdan göç - sanayileşme - kentleşme üçlüsü idi. İstanbul gelişmesini bir siyasal başkent, bir ticaret ve hizmetler kenti olarak sürdürdü, yeni kolonize edilen topraklara ve banliyöleşen civar köylere uzandı, büyüdü; ticari ve yönetsel/siyasal fonksiyonlarını kaybettiği cumhuriyet döneminde ise küçüldü. Ancak modern kentin nüfusu artık maddi ve kültürel açıdan bölünmüştü: Bu ikilik, bundan böyle kendini her yeni dönemde farklı bir şekilde yeniden üretecek, kendine özgü mekânsallıkları ve kentsel algılama ve davranış biçimlerini oluştura-

caktı."Kuzey-İstanbulluluk" böyle, kendini kuzeyde emniyete almış bir öznenin terk etiği güney-kente bakışı üzerinden kurgulandı. Bu perspektif, yıllar içinde kendini yeniden üretecek ve İstanbul'un kentselliğinin gerçeğe yakın, "normal" bir algısı önünde ciddi engel oluşturacaktır. Yaşam ve düşünme biçimleri arasında oluşan bu ayrım, modernleşmenin -aynen batıda yüzyıl önce olduğu gibi- kırsal alandan metropole göçle birlikte yeni bir aşamaya gireceği 1950, ama özellikle de 1990 sonrasındaki "algılama facialarının ortamını hazırlayacaktır. Zaman içinde batılılaşmaya iyice ayak uydurmuş olan kentli orta ve üst sınıflar, modernleşmenin fiilen gerçekleşecek biçimi ile baş etmekte ciddi zorluklar yaşayacaktır. Türkiye'nin ulus devletleşmesinin kendine özgü nedenlerinden ötürü, organik bir sermaye birikimi üzerinden gelişmiş "hakiki" bir burjuvazi yoktur ortada, onlarınkine tekabül edebilecek türden bir orta sınıf tavrı daha çok (yerine göre "sol" eğilimli) eğitim elitleri, (dilerseniz "burjuva ikameleri" olarak da okuyabilirsiniz) tarafından üstlenilir, geliştirilir, yeniden üretilir: Emanet, ancak 90'larda boy verecek olan asıl sahiplerine, yeni para elitlerine "elden teslim" edilecektir.

1945 / 50'den itibaren İstanbul topraklarında sıfırdan yeni bir kent kurulur. Bunu bizzat İstanbul'un yeniden kurulduğu biçiminde söylemek de mümkün, abartı olmaz. Kuzeyli ahalinin mürekkep yalamış temsilcileri, bu sürecin tarihsel kent ile oluşturduğu kopukluğu yeterine vurguladı ve kopuşun kendisi bizzat, hemen daima olumsuz olarak değerlendirildi. Büyük dönüşümün temel karakteristiği olarak kentsel üretimin enformel niteliği ön plana çıkarılmıştır. Oysa enformalite, ne bu döneme özgü bir pratiktir, ne de yalnızca "topraklarımızı işgal eden köylüler" ile kısıtlı. Tam tersine, burada 100 yıl önce Galata duvarlarının ötesindeki toprakları ("Boomtown Pera") kolonize eden para elitlerinin şaibeli imar pratikleri[3] ile çarpıcı bir süreklilik tespit etmek mümkündür. Bugün yeniden baş tacı edilen ve kentsel soylulaştırma süreçlerinin odağında yer alan Pera/Beyoğlu yerleşmesi, kuruluşu aşamasındaki yatırımcılarının yarım ağız ya da tam teşekküllü pişkin illegal pratikleri göz önüne alınacak olur ise, "enformel arazi geliştirme"nin iyi bir erken örneği sayılabilir.

İstanbul'un ortaya çıkardığı "self servis kentleşme modeli" belirli ölçütler ışığında başarılı sayılmalı. 1945/50'den bu yana İstanbul toprakların-

da olağandışı sayıda ve her biri pek küçük çaptaki aktörün katıldığı bir kentleşme modeli gerçekleşti. Bu aktörlerin kentsel üretime entegrasyonları görece hızlı meşrulaştı ve bir-iki on yıl içinde "kâr ortaklığına dayalı kentleşme" olarak adlandırılabilecek bir durum doğdu. Ortakların sayısının çokluğu ve özellikle erken gelenlerin öncelikli payı burada altı çizilmesi gereken noktalar. Bu durum, son derece hızlı ve başka türlü gerçekleşmiş olsa kuşkusuz epeyce travmatik sonuçlar doğurmaya gebe bir sürecin yumuşamasını, barınma ihtiyacının makul maliyetlerle karşılanmasını, yerleşimlerin güvenliğini ve enflasyondan korunmayı sağladı.

Bu sürecin 1980'lerin ortalarına kadar devletin ya da sermayenin üst düzey müdahale ve düzenlemelerinden bağımsız olarak işlediği söylenebilir. "Emeğin kentleştiği" [Şengül] bu döneme "yeni toprakların dayanışmacı temelde kolonize edilmesi," "mahallelerin kurulması," "şehrin kullanım değeri temelinde üretimi" gibi kavramlar damgasını vurur. Buna karşın 1980'ler sonrasındaki neo-liberal dönemi "toprağın mafyatik-klientalist şebekeler tarafından temellükü," "kentin değişim değeri için üretimi" türü tanımlamalar daha iyi karşılar. Enformel kentleşme tarihinin "Sermayenin kentleşmesi"ne denk düşen bu epizodu daha sert, seçmeci ve sonuç olarak dışlayıcı bir dönemdir ve bir yandan göçmenlerin elek üstünde kalan bölümüne kentin yeni orta sınıfını oluşturma imkânı tanırken öte tarafta mutlak ya da göreceli kaybedenler grubunu ortaya çıkartır. Böylelikle güncel hali ile kentin ikici yapısı belirginleşir [Bilgin / Doppelstruktur Istanbuls].

İstanbul kentinin küçük aktörler tarafından maddi üretimi

İstanbul kentini derinden etkileyen ve köklüce dönüştüren dip dalga İkinci Dünya Savaşının bitimi ile ilk kez belirecek ve 1950 sonrası DP iktidarı esnasında tipik özelliklerini ortaya koyacaktır. Bu bölümde 1945/50 sonrasında küçük aktörlerce gerçekleştirilen kent üretimi ana hatları ile tanımlanacaktır. Bu anlatı zorunlu olarak, kent üretiminin başkaca ve eşdeğerde önemli bölümlerini kapsam dışında bırakacak. Daha örgütlü, orta ve büyük ölçekli aktörlerce göreceli formel yöntemlerle gerçekleştirilen kent üretimi biçimleri burada konumuz dışı. Her boydan siteler, kooperatif yerleşimleri ve sosyal konutlar, orta ve üst gelir gruplarına hitap eden toplu ko-

nut alanları, yeni üst-orta sınıfların yoğunlaştığı güvenlikli siteler, kısaca söylersek, özellikle 1980 sonrasında örgütlü orta/büyük sermaye tarafından ortaya konan ve (en azından görüntüde) planlı, yeni kentsel üretim biçimlerinden söz etmeyeceğiz bu kitapta.

İstanbul'da kentin üretimini, 1945/50'ler sonrasında olgunlaşan iki tipoloji 1980'lere kadar belirler: Biri "klasik" gecekondu'dur, yoksul yenigöçmenler tarafından periferide "kendi ikametleri için elleriyle inşa ettikleri bahçe-şehirler;" diğeri küçük-kapitalist "yapsat" yöntemi ile kurulan ve mevcut orta sınıf yerleşmeleri benzersiz bir oranda yoğunlaştırarak tanınmaz hale getiren klasik "apartman." Bu modeller, kenti paylaşan bu iki gruba birden kentin üretimine en yaygın şekilde katılma imkânı tanıdılar. 1980 sonrası dönemde "yapsat" gecekondulara nüfuz etti ve bunları küçük kapitalist girişimlere dönüştürdü –bu duruma "post-gecekondu" adını vereceğim. Lokasyon avantajına sahip gecekondu semtleri bu sayede göreceli bir refah kavuşur ve bir kısım sakinlerine yeni orta sınıfa intisap imkânı sağlarken, lokasyon avantajına sahip olmayan kimileri ise nasibini durgunluktan aldı: Buralarda ve giderek *"slum"* karakteri öne çıkan kimi eski -ağırlıkla 19. yüzyıl kalıntısı ve müteahhit eliyle apartmanlaşma sürecinin dışında kalmış- semtlerde ise şehir merkezinin sanayisizleştirilmesinin ve neoliberal politikaların mağduru yeni-alt sınıflar yoğunlaştı.

Gecekondu, klasik: Kendi için Bahçeşehir

Klasik biçimi ile gecekondu, tarihsel bir olgu olarak ortadan kalkarken, sözcüğün kendisi bir teknik terime dönüştü; Bu niteliği ile, yalnızca kendisini ve kendinden türeyen fenomenleri değil İstanbul'a özgü "self servis" kentleşme modelini temsil eden bir şifreye dönüştü. Gecekondu sözcüğü öncelikle toprağın *aşağıdan* bir hamle ile temellüküne işaret eder ve bizi kente savaş sonrası birinci göç dalgasının yerleşme hikâyesine yöneltir. Savaş sonrasında sanayileşmeye bağlı yoğun içgöç sonucu beliren barınma sorunu karşısında bilindik bireysel konut arzı modelinin çöktüğü, buna karşın ne devletin destekleyici ve düzenleyici ne de özel sektörün kâr sağlayıcı bir anlayışla konuya müdahil ol(a)madığı koşullarda kitlesel ölçekte oluşmuş bir kendi kendine konut arzı modeli söz konusudur (resimler s. 461). Ulusal

Resim 1. Ahşaptan yapılmış ilk gecekondular, 1973 (üstte solda). Fotoğraf: Tülay Divitçioğlu
Resim 2. Parsellerne, 1950'ler. (Üstte sağda). Fotoğraf: Mustafa İsterni
Resim 3. Gecekonduyu yeniden kurma çabası, 1961 (altta).

kalkınma paradigması içinde sınırlı kaynakların sanayileşmenin teşvikine yönlenmesi, kentleşmenin finansmanını yarı yolda bıraktı: Göçmen işgücü barınma sorununu da artık kendi halletsindi.

Gecekondunun çıkışı efsanelerle bezelidir: Her kim ki bir gecede dört direk üstüne bir çatı çıkmayı becerir, denir ki, bunu elde tutmayı da hak etmiştir. Bu mitosta Osmanlıdan kalma bir hak anlayışının izlerini görmemek olanaksız: Tüm mülkün devlet ya da sultana ait olduğu, kullara ise üretim ve vergi yükümlülükleri karşılığında tevarüs edilebilir bir kullanım hakkının tanındığı devirlerin, köylü ortak-bilincindeki bir kalıntısı. Kullanım değeri temelli toplum çerçevesinde köylünün "tarlası"nın yanına "evi"ni de dikmesi en doğal hakkı idi. Bunun 20. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ böyleymişçesine algılanması kuşkusuz tüm muhatapların işine geldi. Artık çalışmanın mekânı fabrika idi, öyle ise, ev de onun yanı başına dikilecekti: Tek katlı, sıklıkla kendi kullanımı için tarıma müsait bir miktar bahçeyi de içerir bir düzende. Evler ve yerleşimler kurulurken sıklıkla Anadolu'nun kırsal kesimine özgü kolektif emeğe, imeceye başvuruldu. Böylelikle pazardaki değişim değeri için değil, sakinlerinin kullanımı için, kendileri tarafından üretilmiş evlerden oluşan yeni yerleşimler oluştu.

Gerçekte, toprağın bu yoldan temellükü mevcut kanunlar çerçevesinde legal değildi. Ancak meşru sayıldı ve bunu böyle bulanlar gecekonducudan ibaret değildi. Legalleştirilmesi mücadelesi de çok ayaklı oldu, çünkü tüm aktörlerin çıkarı gecekonduda kesişiyordu. Devlet kanadı kentleşme masraflarından kurtuluyor [Bilgin/ Modernisiering zum Nulltarif] ve travmatik bir kentleşme sürecin getirebileceği olası siyasal çatışmalardan kaçınmış oluyordu. Sermaye birikiminin henüz başında bulunan sanayici, ücret hesabına barınmayı dahil etmekten kurtulmuştu. Siyaset erbabı ise tapulandırma vaadi ile parti yapılarına bağlayabileceği muhteşem bir oy kaynağı bulmuştu: yeni kentli seçmenler.

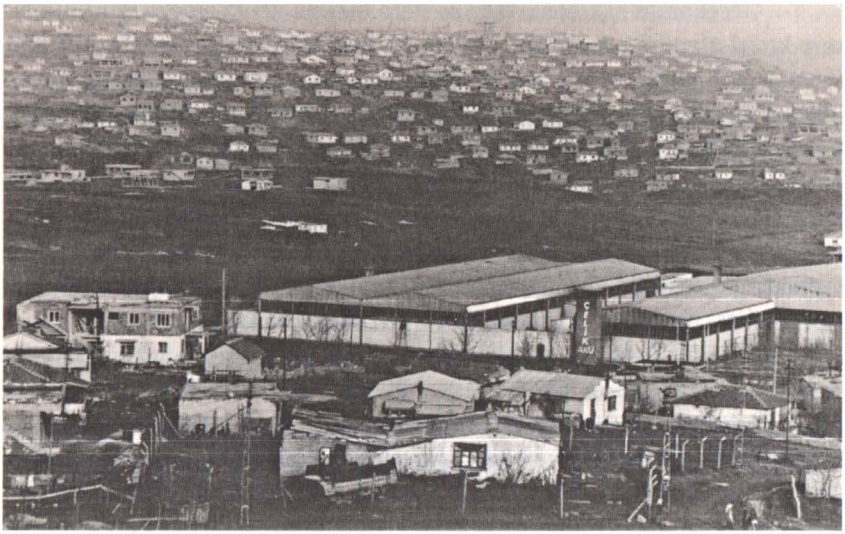
Gecekonducular ise, böylelikle kendi "kentliye dönüşme" süreçlerini toplum tarafından korunmuş ve masrafsız, yumuşak bir geçiş süreci olarak yaşama fırsatını buldu. Bunu mümkün kılan, kentin çeperinde yapılaşmaya müsait kamu arazilerinin bolluğu idi.

Gecekondu sakinleri, 'klasik' batı Avrupa kentleşmesinden bildiğimiz kırsal alandaki tümü ile mülksüzleşme ve kentlere zorunlu göç gibi travmatik deneyimlerden korunmuş oldu. Cumhuriyetin Osmanlı düzeninden tevarüs ettiği korporatist içgüdüleri, sınırsız ve acımasız bir proleterleşme sürecine izin veremezdi. Sınai çalışma adeta tarımsal çalışmanın onunla niteliksel açıdan farksız bir yedeği gibi konumlandırılmıştı, kaldı ki tarımsal çalışma zaten tümden bir kenara bırakılmış da değildi. Yaz tatiline denk getirilen hasat zamanı "memleket"te, henüz tam kopulmamış olan toprakta geçiriliyor, kışı kolaylaştıracak, kentsel yaşamın maliyetini düşürecek tarımsal ürünler ayni olarak şehre transfer ediliyordu.

Gecekondular, genelde fabrikalara yayan olarak erişilebilir mesafede, genelde Dolapdere, Kâğıthane ve Alibeyköy gibi sınai vadi yerleşimlerinin (dik) yamaçlarında ya da Zeytinburnu gibi sınai alanlarla çevrili bir yükseltiye- ya da Asya yakasında kenti Anadolu'ya bağlayan ana arter boyunca uzanan sanayinin hemen üstünde Kayışdağı-Aydos silsilesinin yamaçlarına kurulmuştu. Adları genelde *-tepe* ile sonlanan gecekondu-yerleşimlerinden bayır aşağı bir yürüyüşle sanayi yerleşimlerine ulaşılıyor, böylece ulaşım da masraf kalemi olmaktan çıkıyordu (resim s. 464).

Özellikle başlangıçta, güvenlik kuvvetleri ile yerleşimciler arasında çatışmalar yaşanmadı değil. Bunlar genellikle kente ilişkin temizlik, düzen ve estetik kabilinden orta sınıf değerlerin fazlaca etkisi altındaki yerel idari makamların lüzumsuz polisiye tasarruflarından ibaretti. Bu tür ideolojik motivasyonlu alerjik buldozer reaksiyonları dönemin gazete manşetlerine sıkça yansır. Basın arşivlerinde "gecekondu" arandığında normal duruma ilişkin arka plan bilgi zor bulunur; buna karşın ortalık basının müşterisi olan orta sınıf kentli nüfusa hitap eden yıkım haberlerinden geçilmez. Ancak belli ki, yıkılan hızla yerine konmaktadır, Gecekonduda hayat alışıldık mecrasından akmaya devam eder. 60'lı yılların başında itiraf edileceği üzere gecekondu, resmen konut sorununun çözümü olarak benimsenmiştir.

Gecekondu yalnızca periferide oluşmaz, kent (özellikle sur) içindeki yangın yerlerinde, boş arsalarda, arka avlu ve bostanlarda, bizzat tarihi dokunun içine de yerleşir (resim s. 465). Sermayenin tarihi yarımadadan 1850'ler sonrasındaki ayrılması ve kentin 20'lerdeki dünya krizi ve başken-

Resim 4. Aydos Tepesi yamacındaki Canik Akümülatör fabrikası dolayları, 1971.
Fotoğraf: Erdoğan Köseoğlu

tin Ankara'ya taşınması sonucu içine girdiği durgunluktan özellikle etkilenen bu bölgede oluşan değer düşüşleri ve kentsel yıpranma, yeni göçmenlerin kolaylıkla erişebileceği bir kent içi arazi stoku da yaratmıştı.

Gecekondululular ayakta kalmak için yerleşik hukuka güvenmektense pratik stratejilere öncelik tanıdılar: Toplumsal konumlarını ve fırsat ve imkân buldukları ölçüde yapılarını fiilen güçlendirmeye, semtlerine daha yerleşik bir görünüm kazandırmaya önem verdiler. Direniş anı geldiğinde, yıkılacak evlerine bayrak çekerek (resim s. 466 üst). ulusun bir parçası olduklarını vurguladılar. Siyaset aleminden kendilerine koruyucular arayıp, yerleşimlerine onların adlarını verdiler (resim s. 466 alt). Mahallelerine paralel, ekonomik ağlarını kurup güçlendirdiler. öncelikle inşaat, ulaşım ve perakende alanlarında krizlere dayanıklı yerel iktisadi ağlar oluşturdular. Elektrik ya da suyu bulamadıkları yerde inisiyatif alıp resmi şebekeye el atmaktan, kendi paralel şebekelerini oluşturmaktan kaçınmadılar (resimler s. 467).

Zamanla daha ehil oldular, kendilerinin bir seçmen kitlesi olarak farkına vardılar, siyaset de onların farkına vardı. Yerel politikaya karşı ilgi geliştirdiler, partilerin mahalli teşkilatlarında kendilerine hızla yer açtılar ve oylarını elektrik, su, kanalizasyon, asfalt gibi kentliliğin alameti farikası hizmetlere, giderek de işgal edilmiş arazinin tapusuna tahvil etmesini bildiler. Tapu dağıtım merasimleri (resim s. 468 sol) kamusal alandaki temsillerinin sembolik tezahürüdür.

Resim 5. Topkapı surlarında bir gecekondu yerleşimi, 1979. Fotoğraf: Erdoğan Köseoğlu

50'lerden kalma bu fotoğrafta (resim s. 468 sağ) böyle bir merasimdeki başlıca aktörler görülebiliyor. Çerçevenin sol yanında kentli düzenin temsilcisi üst düzey bir siyasetçi duruyor: Monşer, jilet gibi, bakımlı. Kendisini profilden görüyoruz. Tapuyu o veriyor, yeni gelenin düzene kabulünü onaylıyor. Yüksek politika henüz tümü ile kendisinin mensup olduğu kastın tekelinde. Belli ki sembolik ağırlığı nedeni ile daha üst düzeylerden taşınıp getirilmiş, bir olasılık yerele tam hâkim değil: karşı sırada duran ve her an müdahale edebilir hissi veren bir meslektaşı tarafından dikkatle izleniyor. Politikacının tam karşısına, resmi sağdan çerçeveleyen, kendisinden tapuyu almakla mahalle sakinini önplanda temsil eden kişi, karedeki tek kadın yerleşmiş. Politikacının simetrisinde, o da profilden. Kadınların gecekondunun biçimlenmesinde, fiziki biçimlenmesi dahil olmak üzere, oynadığı -henüz yeterince araştırılmamış- tarihsel rol bu vesile ile vurgulanmalı. Bugün unutulmuş olan bu rol, zamanında daha bir aşikâr ve toplumsal onay görmüş gibi. 'İdareten örtülmüş'le 'pek de örtülmemiş' arasında bir hatta, kafanın tam orta yerinde duran ba-

Resim 6. Gecekondu yapımı tamamlandıktan sonra yıkıma karşı bayrak önlemi (solda).
Fotoğraf: Selçuk Aybatar
Resim 7. Gecekondunun yıkımı önlendikten sonra istirahat, 1960'lı yıllar (altta).
Fotoğraf: Selçuk Aybatar

şörtüsü, kırsal ile kentsel alan arasındaki geçiş sürecine işaret ediyor. Bu geçişin aynı zamanda devletin öngördüğü tarzda tedrici bir modernleşme projesine tekabül edişi kadın bedeninde okunuyor. Gecekondu konusundaki ulusal konsensüs, örtünün durduğu orta karar hatta cisimleşiyor. Mülki amir, resmin tam merkezinde, tam cepheden hâkim pozisyonda, gösterilmiş. Kendini çözümün uyumlu bir parçası haline getirmeyi becermiş, prosedür gereği yerini dolduruyor. Orada, ancak katılımsız, neredeyse ifadesiz. Salt varlığı ile süreci bir tür noter olarak tastikliyor. Kafasındaki ideal çözüme belli ki tam uymayan, memleket koşullarının dikte ettirdiği bu 'gerçekçi' sürece mesafeli duruyor; mesafe muhtemelen olan biteni bürokrasi açısından irdeleme için faydalı. Başrolde, kıymetli evrak bulunuyor: Tapu; bu, ay-

Resim 8. Alibeyköy'deki gecekondularda kanalizasyon tasarımı, 1989 (solda) Fotoğraf: Erdoğan Köseoğlu.
Resim 9. Anadolu Yakası'ndaki Soğanlı Köy'ünde Adalar'a nazır arazide demir parmaklık boyayanlar, 1978 (sağda)

nen bir Bizans ikonasındaki merkezi obje gibi resmin optik merkezinde konumlanıyor, mülki amirin tam önünde. Resmeden, tapunun tam bir elden öbür ele geçtiği anı yakalamakla ve olayı tam o noktaya konumlamakla tasviri bilinçli bir tavırla ikonalaştırıyor. Tasvirin tarihsel açıdan anahtar figürü ise kuşkusuz sağ öndeki daha esmerce ve bıyıklı vatandaş. Belli ki göçmen o da, ancak iktidar partisinin, ceketinin sağ göğsüne dikili merkez sağ Demokrat Partinin amblemi sayesinde genelden ayrışıyor, kendine ön saflarda, ya da ikonanın cephesinde bir yer açıyor. Bu tarihsel anda kendisi henüz basit bir aracı, yerel talebin yüksek politika nezdindeki sözcüsü. Köprüyü kuran ve kariyerini buradan üreten kişi, gelecekteki örneklerinin prototipi. Kararlı ve delici bakışını doğrudan kameraya, toplumsal izleyiciye yöneltmiş: "Görün beni, buradayım, geliyorum." Bizans ikonalarındaki Şahit'in duruşu. Şahit hem tasvir edilen sahnenin parçası olmakla hem de sahneden dışarıya izleyici ile doğrudan bir göz teması kurmakla tasvir edilen mucizenin hakikiliğine işaret eder, onu varlığı ile kanıtlar: "Ordaydım, olup biteni gözlerimle gördüm. Varlığım gerçekliğinin kanıtıdır." Muhtemelen formel örgün eğitim içinde fazla bir mesafe kaydetmemiş, 'olmayan Oxfordlarda okuyama-

Resim 10. Devlet arazisini kiraladığına dair resmi belgesini gösteren yerleşimci, 1973 (solda).
Resim 11. Demokrat Parti'nin gecekondu yapımını desteklemesinin bir ifadesi olarak tapu belgesinin teslimi, 11 Nisan 1960.

mış', hayatta ve siyasette kendi kendini çekirdekten yetiştirmiş, sağ politika mecralarında henüz kentli-yerleşik ağababalarının gölge, himaye ve dümen suyundaki bu 'alaylı' öngörülebilir bir gelecekte toplumsal-siyasal merdivenleri hoplaya zıplaya tırmanacak. Toprak dağıtımını denetlediği ikinci enformel kentleşme dalgasında hem bir tür 'emlak geliştirici' (kimisi arazi mafyası demeyi tercih edebilir) hem alaylı bir plancı olacak. 80'lerde ortaya çıkan periferi beldelerde encümen azası olarak göreceğiz, yeğenlerin yaptığı planları onaylayacak, giderek şehrin bütününde söz sahibi olacak, metropolün yönetimi ondan sorulur hale gelecek. Yeni-şehirlilerin iki kuşakta en tepeye tırmandığı kolektif kariyeri cisimleştiren geleceğin hükümet şefi Erdoğan'ın bir ön-biçimlenmesi olarak görülebilir (resim s. 469).

Uzunca süren ara dönemde, 60'lar ve 70'lerde İstanbul'da görece özgün bir toplumsal/siyasal atmosfer oluştu. "Kuzeyli" orta sınıflar ve gecekondular arasındaki mesafe ve kuşku göreceli olarak anlamını yitirdi. O yıllarda radikalleşen orta sınıflar, gecekonduda giderek sempatik bir kentleşme formu fark ettiler. İnsani kullanım değerini ön plana çıkaran bu yerleşimler kentin yeni ortakları olarak selamlandı. Hepimiz İstanbulluyuz duygusunun pekiştiği bu siyasal/toplumsal ortaklık, yetmişlerin ortasında CHP'yi iktidara taşıdı (resim s. 470). Bu birlikteliğin 73-80 dönemine dam-

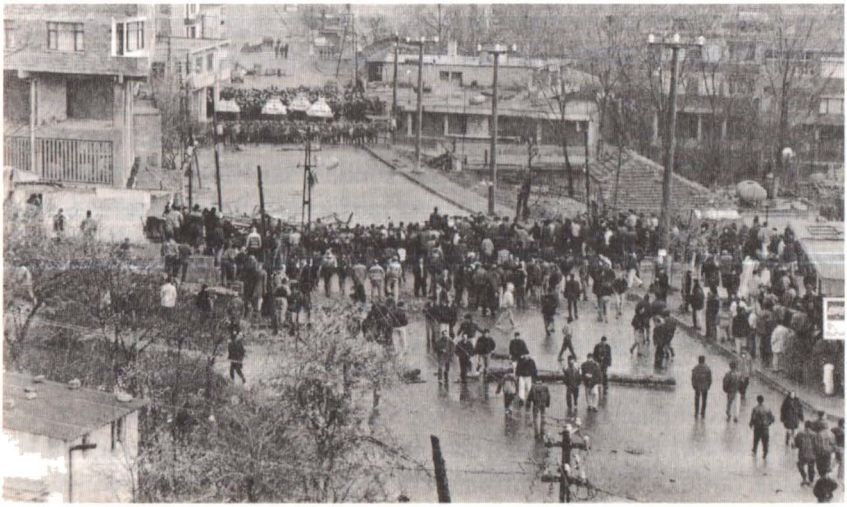

Resim. 12 İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan ve 1996'daki yakın çevresi. Fotoğraf: Kaan Sağanak.

gasını vuran 'ilan edilmemiş iç savaş' ortamında sağ radikalizme karşı ortak bir cephe oluşturduğunu da belirtmek gerek. 15/16 Haziran 1970'te İstanbul'un merkezinin yüz binlerce gecekondulu sanayi işçisi tarafından fiilen işgali bile bu iki grubu birbirlerine yabancılaştırmadı, tersine 12 Mart 1971 darbesinin ötesine de geçen bir karşılıklı sempati ve yakınlaşma yarattı [Laçiner][4] (resim s. 470 alt).

Gecekonducular bir kuşak gibi kısa bir sürede kırsal yoksullukları yerine göreceli bir kentsel refahı ikame etmesini bildiler. Başlangıçtaki çorak mahallelerden kısa sürede "bahçeşehir"ler oluştu (resim s. 471). Kentin çeperinde konumlanan, ne kent ne köy ama her ikisi de, sakinleri ne köylü ne proleter ama her ikisi birden olan gecekondu, bu gri, ya da geçiş hali ile Kemalist devletin 'sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış kitle' idealine yakın durur [Erkarslan]. Siyasal arenada kır/kent, burjuvazi/proleterya türü kutuplaşmalardan öcü gibi korkan Kemalist bürokrasi için gecekondu bu arada kalmışlığı ile biçilmiş kaftandı, üstelik bunun için cebinden tek bir kuruş bile harcaması gerekmemişti.

Resim 13. 1 Mayıs 1977, Taksim Meydanı'ndaki barışçı gösteri sırasında silah sesleri nedeniyle çıkan panik sırasında 33 kişi öldü (üstte).
Resim 14. Gazi Mahallesi'nde cepheleşme, 1995 (altta).

Resim 15. Fotoğrafın arkasındaki nota göre, "gecekondu mahallesinin, kent merkezi dışında bahçeli evlerden oluşan bir semt haline getirilmesinin boş bir hayal olduğu kısa sürede anlaşılmıştır," 1984. Fotoğraf: Erdoğan Köseoğlu

Merkezi İstanbul'da bugün, özgün haliyle ve bütünlüğü içinde bir gecekondu semti –Karanfilköy gibi sıra dışı bir konum ve hikâyeye sahip bir mahalleyi vareste tutarsak– pek kalmadı.

Apartman, ya da orta sınıf için küçük-kapitalist yapsat düzeni

Savaş sonrası İstanbul'a göç, yalnızca kırsal yoksullarınki ile sınırlı olmadı. Taşralı orta sınıf da hareketlenerek İstanbul emlak piyasasında talebi yarattı. Apartman adı verilen çok katlı ve mülk dairelerden doluşan bina tipinin kitlesel üretimi kentte hâkim olan tek aile evi düzenine dayalı sivil mimarlık mirasını hemen hemen tümü ile ortadan kaldırdı ve yapılaşmış olan merkezi kent alanlarının aşırı yoğunlaşmasına yol açtı. Bir küçük sermayedarlar ortaklığı modeli ile üretilen apartman bunun ötesinde orta sınıf aktörlere kentleşmenin hızlandığı karışık yıllarda kendilerini ayakta tutma ve konumlarını az da olsa güçlendirme imkânı tanıdı. Bu gelişmenin ana aktörüne *yapsatçı*[5] deniyor ve sihirli formülün adı da arsa maliyetini sıfırlamak. *Apartman* üretimi, yapılaşmış alanlarda bedavaya arsa temin eden bir düzen. Aynı sıfır maliyet gecekonduda kamu arazisinin iş-

gal/tahsisi ile sağlanırken, burada, Akdeniz havzasında yaygın bir anlaşma modeli işi hallediyor: *Kat karşılığı inşaat*. Elinde bahçeli bir aile evi olan mal sahibi, bu modelde yalnızca arsa sahibi olarak beliriyor, ev ise kentsel atık statüsünde. *Yapsatçı* ile ortaklığa, arsasının değerince katılıyor, ama bunun karşılığında ne nakdi bir bedel alıyor, ne de inşaata para yatırması gerekiyor. *Yapsatçının* temel katkısı ise düşük maliyetle inşaat yapma marifeti. Onun da öz kaynakla finansman sağlaması gerekmiyor. Üretilecek konutları kırışıyorlar. İnşaat maliyeti alıcıların inşaat esnasındaki taksitli ödemeleri ile sağlanıyor. Sistem işliyor çünkü toplam inşaat maliyeti *yapsatçı*'nın payına düşen dairelerin toplam satış bedelinden düşük ve kendisine küçük de olsa bir kâr kalıyor –alım gücü olan orta sınıfın talebi artarak sürdükçe bu sistem de ayakta kalıyor. Alıcının avantajı bedava arsa üzerinde çok düşük tasarım, bürokrasi, emek ve malzeme maliyeti ile üretilen gayrimenkulün uygun satış fiyatı. İnşaat ameleliği göçmen işgücünün adım adım metropolleşmesinde önemli bir rol oynuyor. Mal sahibi şehir merkezinde bahçeli bir evde oturmanın ayrıcalığını kaybederken, daha düşük kalitede de olsa duruma göre alıp satabileceği, kiralayabileceği, kendi oturabileceği veya aile üyelerine tahsis edebileceği birden çok gayrimenkule sahip oluyor.

İstanbul'u 'yapmış' ve 'satmış' böylelikle gerek yapılı çevreyi gerekse insani ilişkileri diğer tüm aktörlerden daha çok belirlemiş olan küçük girişimcinin toplumsal kariyeri böyle başlıyor. Mikro sermayeli, sınırlı *know how*'a sahip bir aktör olarak, genelde formel finans sektöründen kaynak da kullanmaksızın tüm bir kenti yoğunlaştırarak baştan inşa ediyor ve mevcut kentli orta sınıfa, dramatik bir kentleşme sürecine paralel, sosyal ve ekonomik pozisyonunu koruma ve geliştirme imkânı sunuyor. Bir diğer açıdan bakınca, kentin neredeyse tüm sivil mimari mirasını bir kuşak içinde neredeyse iz kalmamacasına silip geçtiği, şehri tanınmaz hale getirdiği söylenebilir.

Bu model Şişli, Beşiktaş, Fatih ve Kadıköy gibi merkezi ilçeleri hemen tümü ile Beyoğlu, Eminönü ve Üsküdar ile Boğaz'da yer alan Sarıyer ve Beykoz'u hatırı sayılır ölçüde değiştirdi. Planlamacı kamunun bu dönemde (1950-80) en önemli ve belki de tek müdahalesi kenti otomobile uygun hale getirmek üzere yaptığı geniş yıkımlar oldu (1957) (resim s. 473).

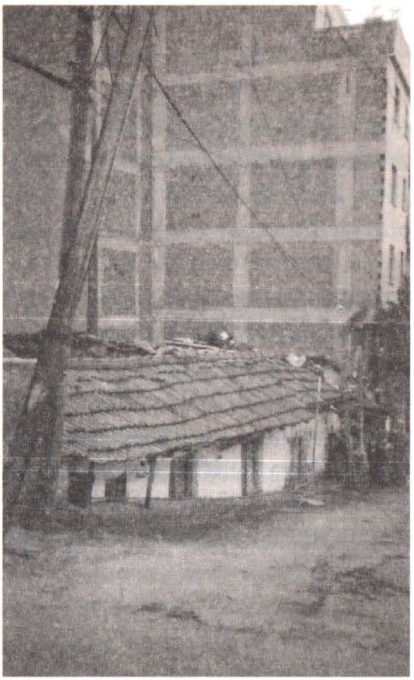
Resim 16. Topkapı kavşağındaki inşaat alanı, 1985 (üstte). Fotoğraf: Erdoğan Köseoğlu
Resim 17. Vatan Caddesi'nin yapım çalışmaları, 1957 (altta) Fotoğraf: Alkım Fotoğraf Stüdyosu.

Post-gecekondu: Gecekondunun küçük-kapitalist bir girişime dönüşmesi

Gerek orta sınıfın yapsatı gerekse yeni işçilerin bahçe şehirleri arazi stoklarının sınırına dayandığında yeni bir kriz kaçınılmaz oldu. Ne çeperde işgal edilebilir hazine arazisi kalmıştı, ne de merkezde yapsatçı ile işbirliğine uygun bina ve arsa. Göç ise hızı kesilmeksizin devam ediyordu: Ödenebilir konuta hâlâ büyük ihtiyaç vardı. Tam bu noktada iki sistemin kesişmesinden yeni bir potansiyelin açığa çıkacağını öngörmek ve bunu ciddi bir neo-liberal siyasal eyleme dönüştürmek hükümetin başı Özal ve çok tartışılmış belediye başkanı Dalan ikilisinin payına düşecekti. 1980 darbesi sonrası 1983'deki ilk "serbest" seçimlerin iktidara getirdiği ANAP hükümeti *yapsat* modelinin imkânlarını gecekondulara taşıdı. Burada yer yer, orta sınıf semtlerde gerçekleşmiş bulunan yoğunlaşmayı gölgede bırakacak gelişmeler yaşandı. Göreceli konum avantajları pazar koşulları çerçevesinde sonuna kadar kullanıldı.

50'li, 60'lı ve 70'li yıllarda gecekondu affedilecekse bu iş insani nedenlerle olurdu. Şimdi ise piyasa ekonomisinin gerekçeleri çıkıyordu sepetten. ANAP döneminde tüm bir ulus yeniden-eğitimle spekülasyon, borsa gözlemciliği ve komisyonculuk formasyonu edindi; Son otuz yılın siyasal çalkantılarından bezmiş olan gecekondu halkı da dönüşüme güle oynaya katıldı. Devir paradan para kazanma devriydi ve Özal öğretileri uyarınca legalleşmiş bir gecekondu arsası piyasaya girmek için mükemmel bir başlangıç sermayesi olabilirdi. Enflasyonun en sert olduğu bu dönemde zaten ancak ana sermayesini iyi yatıranlar ayakta kalabilecekti. Türkiye Küçük Amerikalaşırken Vahşi Batılık gecekonduya kaldı. Gecekonducuların artık işi gücü kurdukları mahallelerin yeniden-imarı olmuştu. Giderek özerk ilçelere dönüşen bu yerleşimlerin imar müdürlüklerinde, meclislerinde katları çoktan çıkılmış binaları en azından kısmen-imarlı hale getirmek, mevzii ıslah planları ile uğraşmak yeni uzmanlık alanları oldu. Siyasi riskleri farklı partilere dağıtmak akıllıcaydı: Artık "ideolojilerin bittiği devirlere girdiğimiz" bilgisi köşe bucak yayılmıştı. Sol, liberal, İslami ya da milliyetçi çizgiler arasında hızlıca ve sıklıkla konum değiştirmek yaygındı, politikanın somut pratiği gerçekten de ideolojilerden bağımsızlaşmış, işin özü toprak

rantının klientalist ağlar içinde dağıtımından ibaret hale gelmişti. Neoliberal dönemin başlatıcısı Dalanın şaşırtıcı bir şekilde yeniden seçilememesinin ardından gelen "sosyal demokrat" Sözen ve "İslamcı" Erdoğan da temelde aynı politikaları sürdürdü. Bunlarla geri gelen 70'ler çağrışımlı sosyal söylemler havada kaldı, sahadaki post-gecekondu gerçeği orijinal çıkış noktasından çok farklılaşmıştı ve sosyal politikanın 90'lar için yeni baştan tanımlanmış olması gerekiyordu.

Resim 18. Zeytinburnu semtinde gecekondu.

Özal'ın hesabı çok yerde tuttu, gecekondunun çehresi küçük ölçekli mahalli öz kaynak yatırımlarıyla tepeden tırnağa değişti. Diyelim geçmişten bihaber gözlerle hemen sur dışındaki Zeytinburnu'na bugün yolu düşen biri, bu orta sınıf yerleşmenin bir zamanlar gecekondu olduğunu ruhu bile duymadan yine ayrılabilir semtten. Kazara ada içlerinde kalıntıları hâlâ duran eski yol ağının kenarına ilişmiş, eski küçük parsel düzenine oturan ve mevcut zeminin altında gömülü kalmış tek tük tarihöncesi gecekondu ile karşılaşsa, (resim s. 475) şaşkınlığa sürüklenecektir. Kuruluş tarihi itibari ile formel ya da enformel geçmişli konut alanlarının yapsatçı ile giderek birbirine benzeştiği ve aralarındaki farkların tümü ile bulanıklaştığı 90'lı yıllar deneyimi sonrası, [Özüekren] deneyimsiz bir çift gözün, artık İstanbul'un 50 öncesi var olan eski orta sınıf semtleri ile 50'den sonra kurulan ve 90'larda yeni orta sınıfa dönüşen gecekondu semtlerini ilk bakışta ayırt etmesi zorlaştı.

Mevcut şehir içi ve gecekondu alanlarını yoğunlaştırmanın da bir sınırı vardı ve buraya ulaşmak çok uzun sürmedi. Göç baskısı 90'larda da - örneğin güneydoğuda savaşla boşaltılan köyler gibi nedenlerle– sürdüğüne göre, yeni alanların yapılaşmaya açılması kaçınılmazdı. Yeni kolonizasyonun önderleri genelde ilk dalga deneyimini yaşayanlar arasından çıktı ve fena da kazanmadılar bu işten. Kamuya ait, inşaata müsait araziler artık ya bitmişti ya da küçüklere verilmiyordu. Geriye kamu arazisi olarak kuzeydeki su havzalarındaki orman arazileri ya da doğu ve batıdaki özel tarım arazileri kalıyordu. 90'larda bu arazilere el koyma mücadelesi kızıştı, buralar üzerinde irili ufaklı karteller arası bir tür savaş patladı da denebilir. Yenilik olarak, 80'lerin ortasından itibaren büyük sermaye de arazi savaşlarına müdahil olmaya, kent arazisine ve inşaat işlerine ilgi göstermeye başladı.

İkinci kolonizasyon dalgası post-gecekondu hareketi ile eşzamanlı olarak gelişti. 80'lerin ortasında başladı 90'ların ortasında iyice yükseldi ve 1999 Marmara depremi ve 2001-2002 iktisadi krizinin getirdiği durgunlukla geçici olarak söndü. Bu yeni dalga, adeta kendini hissettirmeden, barışçı yöntemlerle yayılan ilk dalgaya (1945/50-1980/85) kıyasla çok sert, acımasız ve rekabetçi bir dönem olarak yaşandı. Başı çekenler ilk dalgayı yaşamıştı, bazen kaybedenler safında da olsa bunun içinde pişmişlerdi. Bu dönem için Işık/Pınarcıoğlu'nun hikâyeleştirmesi ile klasikleşen örnek, kuzeydoğuda Ömerli su havzası içindeki Sultançiftliği'nin ve komşu orman arazilerinin işgali ve bugün 350.000 nüfuslu Sultanbeyli ilçesine dönüşümüdür. İşin başını çekenler, bir iç çeperde, hemen eski kent merkezi Üsküdar'ın dışında yer alan birinci kuşak gecekondu bölgesi Ümraniye kökenlidir; Sultanbeyli, Ümraniye'nin bir kolonisi olarak da okunabilir. 90'larda kentin batı kanadında Küçükçekmece, Esenyurt ve Avcılar gibi bölgelerde de ciddi miktarda arazi enformel yöntemlerle imara açılıyor: Nazan Üstündağ'ın bu kitaptaki katkısı Esenyurt'ta arazilerin alımı, parsellenmesi ve ilk kuşak gecekondu deneyimini bağımlı statüde, kır ile kentteki akrabaların yanında sığınmacı pozisyonunda geçirmişlere satışını betimlerken tipik durumlara işaret ediyor. Legal *tapu*lar ve imar da nasıl olsa bir gün arkadan

gelecektir, [Üstündağ] Sultanbeyli'deki kuruluşa damgasını vuran İslami ilişkilerin yerine burada solun kliental ağları devrededir. İkinci enformel dalgayı gecekondudan ayıran temel özellik, burada toprağa ilk el koyanların bu işi artık kendi ihtiyaçları için değil, rant elde etme amacı ile yapıyor oluşlarıdır. zamanının eşitler arası ve ihtiyaç temelli dayanışma ağlarının yerini mafyatik sayılabilecek örgütlenme biçimleri almıştır. Kullanım değerinin hegemonyasındaki yerleşimler değişim değerinin hegemonyasındaki yerleşimlere dönüşmüştür.

Her kim ki bu "gerilimli ve dışlayıcı kentleşme" [Işık/Pınarcıoğlu] çağında bir arazinin özel mülkiyetine sahiptir, ancak arazi kendi "şahsi işgali" altında değildir, bu araziyi bir yabancı işgalle kaybetme riskini taşır. Yıllar süren yıpratıcı ve karmaşık hukuk süreçleri genelde mal sahibi ile işgalcinin anlaşması yönünde sonuçlanır, hükmedilen tazminatlar ise piyasa koşullarının altında kalacaktır. Şehir dışı arazilerde mülkiyet ilişkileri yetersiz ya da hiç var olmayan tarihi kadastro ve dokümanları nedeni ile zaten hayli karmaşık ve muğlaktır. Resmi bir tapu/kadastro düzeninin ya zaten olmadığı ya da yeni realite tarafından basitçe yok sayıldığı buralarda işler güven ve rızaya dayalı şekilde yürür, ilki şahitle düzenlenen enformel "köy tapuları" ile araziler üzerindeki tasarruf hakkı hızla el değiştirir, olup bitenin devletin kayıtlarında hiçbir izdüşümü bulunmasa da, alan satan açısından işlemler meşrudur. Alıcının arazinin tek alıcısı olduğunu sağlama alması kendi hayrınadır, anında sahip çıkılmayan her parselin derhal yeniden satışa sunulması vakayı adiyedendir. Bazan hemen sahip çıkma da yetmez, aynı parselin çoklu "satış"ı zaten simultane olarak gerçekleşmiştir [Nuhoğlu]. Yeni enformel emlak geliştiriciler, planlamaya da hâkimdir, elde cetvel ticari ana aksları belirler, bunları *iyi dostlara* ayırırlar. Encümen toplantılarının incelikleri konusunda ustalaşılmıştır, fiilen çoktan imara açılmış arazilerin revizyon planları hazırlanır, müşterilere neredeyse sınırsız imar hakları bol keseden dağıtılır ve gerekirse rakip kartellere ya da devlete karşı koruma hizmetleri sağlanır. Böylece daha baştan otomobile uygun yol ağları üzerinde kurulan istisnalar hariç üç ila sekiz katlı yapılaşan ikinci dalga kolonizasyon yerleşimlerinin görüntü düzeyinde bile orijinal gecekondu ile zaten hiçbir ilgisi yoktur. Az dikkatli bir göz bu geçmişsiz semtleri, yarım yüzyıllık gayrimenkulün adının bi-

linmediği bir geçmişin izlerini ve yoğun bir içsel dönüşüm tarihinin tortusunu taşıyan post-gecekondudan rahatlıkla ayırabilir.

Bu ikinci dalga, artık "Gecekondu-olmayan"ı, ancak daha şehre gelirken yanında araziye ve inşaata yatıracak bir miktar başlangıç sermayesi getiren ve sağlam ilişkilere sahip olanlar kurabilir. Daha yoksulların metropole gelmesi bundan böyle, yaygın olarak *apart-kondu* olarak da adlandırılan konutlara ya da merkezdeki giderek *"slum"* karakteri kazanan mahallelere kiracı olarak yerleşmekle mümkün olacaktır.

İkinci kolonizasyon dalgası kuşkusuz kentin kolektif doğal kaynakları üzerinde, özellikle de kuzeydeki kırılgan ekolojik zonda ve su havzalarında taşınması güç bir baskı oluşturmuştur. Sazlıdere havzasında Arnavutköy, Alibeyköy havzasında Gazi ve Ömerli havzasında Sultanbeyli iyi bilinen örnekler. Su havzalarına hamle deyince, büyük sermaye de geri durmuyor. Formula 1 parkı gibi emsal projeleri kullanarak kapalı site yerleşimlerini buralarda yaygınlaştırma türü stratejiler gündemde (resim s. 478). Sürdürülebilir bir kentsel gelişme hâlâ aktörlerini bekliyor.

Resim 19. Seçkin ve varlıklı ailelerin yaşadıkları etrafı çevrili Kemer Country'de güvenlik görevlisi.

"Slum," durağan gecekondu, neo-gecekondu: Neo-liberal politikanın kaybedenleri

Bu bölümde kısaca sıralanacak gelişmeler yeni yeni uç veriyor. Eskiler için alışılmadık, sarsıcı kent manzaraları, ancak çok da beklenmedik değil.

Sermaye 19 yüzyıl ortalarından itibaren Tarihi Yarımadadan çıkarken daha geleneksel ve daha yoksul kesimleri geride bırakmıştı. Buna paralel, sanayi Haliç kıyılarına yerleşmiş ve bu bölgeler işçi mahallelerine dönüşmüştü. Dalan döneminde eski sanayiin alternatifleri ile ikame edilmeksizin cebren kazınıp atılması Haliç ve komşu coğrafyalarda ilk kez *"slum"* olarak adlandırılabilecek bölgelerin ortaya çıkmasına yol açtı. Kalifiye emek ve sınai sermaye metropolün çeperlerine kayarken oluşan boşluğu kır kökenli ve değişen kentsel emek pazarı için tümü ile vasıfsız yeni bir göç dalgası doldurdu (Esen / Pott von Babel],[Erder].

Post-gecekondu ise, yalnızca yeni yükselen bir orta sınıfın mekânı değil, yoksulluğun yeni halleri de burada. Malsahibi ya da "kiradan kurtulmuş" olmak, "yırtmak" için belki bir başlangıç noktası, ama kendi başına yeterli değil. Emek pazarının değişen koşullarına uyum sağlayamayanlar elek altında kalıyor. Yükselen post-gecekondu semtlerinde gözlemleyebileceğimiz bu tür bir sosyal kırılmanın ötesinde, kimi gecekondu mahalleleri "gelişmenin eşitsizliği" kuralı uyarınca topluca elek altında kalıyor. Kimi yerlerde post-gecekonduya dönüşüm yolu ile ilkel birikim gerçekleşmiyor ya da sınırlı kalıyor. Topoğrafya/ulaşım durumu nedeni ile gelişen emek pazarlarına erişim yetersiz, kısıtlı ilkel birikim semt içi mikro ölçekli yatırımlara, örneğin neo-liberal sanayisizleşme sonrasında çoğu semtte "hayat kurtaran" küçük ölçekli 'esnek' sweatshop üretimine dönüşemiyor, vs. ve giderek metropoldeki semtler-arası rekabette geri düşüyor.

Bu tür eşitsiz gelişmelere genelde 'küçük' farklar yol açıyor. Birbirlerinden yalnızca birkaç yüz metre mesafedeki Çağlayan ve Kuştepe yerleşimleri iyi bir örnek sayılabilir. Çağlayan'ın bulunduğu yamaçtan bir transit yol geçiyor, alım gücü yüksek, orta sınıf Şişli'yi hemen aşağısında yer alan sınai karakterli Kâğıthane vadisine bağlıyor. Bu transit yola aşağıda, vadide üretim yapan metal büro mobilyaları sektörü showroomları yerleşti, bu aks giderek mobilya ve iç dekorasyon sanayiinin satış noktalarından bi-

rine dönüştü ve semtin gayrimenkul piyasasını yükseltti. Buradan ancak birkaç adım ötedeki Kuştepe'nin ise, vadi tabanına bağlanacak bir transit aksı yok, bir tür topoğrafik eşik, bir çıkmaz sokak niteliği gösteriyor. Buranın komşu Çağlayan'a kıyasla göreceli durağanlığı, bölgeye yerleşen bir vakıf üniversitesinin varlığına rağmen küçük yatırımları (konuta yönelik yapsatçı sermayesi, imalathane ve ticarethaneler) çekememişliği ve post-gecekonduya dönüşmekteki kararsızlığı, basit bir ilk bakışla da tespit edilebilir nitelikte. Yeni yatırımlar çok cılız ve varsa da hanelerin kendi kullanım hacimlerini genişletme amaçlı. Hâlâ-gecekondu-kalmış, ya da kullanım değerinin ön planda durduğu bu gibi semtlerde korunan kökene dayalı sosyal ağlar hayatta kalma çabasını desteklerken, eski merkezdeki, örneğin Dolapdere vadisini çevreleyen semtlerde daha yoğun bir bireyselleşme ve giderek *"slum"* kavramına daha yakın bir durum gözlemlenebilir.

Bugün, kentin ulaşılması zor uzak çeperlerinde, yeni tarihlerde oluşmuş ancak yapılı çevre özellikleri itibarı ile orijinal gecekonduyu hatırlatacak yerleşimlerle yeniden karşılaşmak da mümkün. Ancak benzerlik daha çok yüzeysel ve yapıların hacmi ile sınırlı. Neo-gecekondu olarak adlandırılabilecek bu fenomenin öngörülebilir vadede klasik gecekondununkine benzer nitelikte içerden dönüşüm ile bir değerlenme ve kısmi orta sınıflaşma ortaya çıkarması muhtemel görünmüyor. [6] Burada söz konusu olan, bir zamanlar olduğu gibi, bir sanayi coğrafyasının kenarına toplu-yerleşim hikâyesi değil: Yoksullaşmış ve muhtemelen göçe zorlanmış tekil hanelerin emek pazarına erişimi sorunlu, kentsel bağlamı ve gelecek perspektifi olmayan izole bir noktada oluşturdukları bir acil / geçici çözüm. Neo-gecekondu iki on yıl sürmüş neo-liberal politikaların ve güncel (2001-02) iktisadi krizin bir sonucudur ve 'kaybeden'lerin mekânıdır.

Bir ara değerlendirme: 2004 itibari ile Self Service Kentsel yenilenmede görünüm

Görüldüğü kadarı ile 1945/50 sonrası İstanbul kentleşmesinin özünü, zaruretten kıymet yaratan, kamusal yatırımlar alanındaki dikkate değer açığa rağmen öz kaynaklar temelinde gelişen kent üretimi ve yenilenmesi oluşturuyor. Süreci teşvikler ve sosyal mühendislik projeleri ile yöneten bir

devlet olmaksızın ve başlangıçta büyük sermayenin de hiçbir dahli olmaksızın kendiliğinden gelişen bir kentleşme sürecinden söz etmek mümkün. Özellikle yapılaşmış alanların *yapsat* marifeti ile yeniden-yoğunlaşması, İstanbul modelinin tipik özelliği, planlama dışı bir küçük kapitalist modernleşmenin motoru işlevini gördü.

İstanbul'un çok sayıda küçük aktöre dayanan "Self Service Kentleşme"si sosyoekonomik açıdan tampon ve entegrasyon fonksiyonu görmekle kitlesel göçün aksi takdirde hazmı çok zor etkilerini massetmeyi sağladı. İstanbul, kırsal kökenli milyonların kentli orta sınıflara intisap hayalini iki kuşak gibi kısa bir sürede ve görece acısız gerçekleştirdiği yerin adı oldu. Uluslararası Habitat hareketinin temel talebi olan "herkese güvenli barınak" talebi, burada çeşitli konut üretim modelleri sayesinde niceliksel bir sorun 'evsizlik sorunu' biçiminde ortaya çıkmadı bile[7] –sorun daha çok barınma ve yaşam çevresi kalitesi sorunu olarak belirdi.

Enformel yerleşim modelinin erken bir tarihte çözüm olarak kabulü devlet pragmatizminin bir sonucu idi. Bu politika düzen açısından siyasal yarar sağlamışa benziyor: Tam da konutta küçük mülk sahipliğini teşvik eden bu sistem sayesinde, uzun vadede, seçim sonuçlarının da iyi kanıtladığı gibi, hayli tutucu bir seçmen tabanı oluşturuldu. Post-gecekondu, bu alanın hangi parti tarafından işgal edildiğinden bağımsız bir şekilde, ortanın sağındaki liberal-muhafazakâr politikanın merkezi oy deposuna dönüştü.

Kendi geçmişi ile kıyaslanacak olsa kuşkusuz hayli sert bulunacak yeni bir kentsel ayrışmaya rağmen, küresel ölçekteki bir karşılaştırmada İstanbul kent toplumu hâlâ görece homojen ve dayanışmacı bulunabilir. Büyük metropoller için karakteristik sayılabilecek küçük kriminalite -kentlinin kamusal alandaki güvenliği anlamında- 1990'lardan bu yana artmış olmakla birlikte ciddi bir sorun değil. Buralardan üreyen şehrin yeni efsanesi, küreselleşme çağında sınırlar ötesi göçü de canlandırdı: Yalnızca kentin tarihsel hinterlandı olan Karadeniz havzasından (Balkanlar, Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Rusya) değil, Yakındoğudan (İran, Irak), Siyah Afrika, Orta ve Doğu Asya'dan da. İstanbul için hayli yeni bir hikâye ve toplumsal ve kurumsal olarak başa çıkacak mekanizmalar henüz emekleme çağında.

1999 Marmara Depremi ve 2001-02 krizi, yalnızca kentten kıra geri göçe yol açmadı ve yalnızca inşaat sektöründe bugüne kadar süren bir durgunluğa neden olmadı. Gayrimenkul fiyatları da düştü ve son yıllardaki aşırı konut üretimi görünür hale geldi. Post gecekonduya geçişle birlikte gecekondunun bir gayrimenkul olarak değeri ön plana çıkmıştı. Metropol alanın genişlemesi ile birlikte kent merkezinde kalmış olan ilk kuşak gecekonduların ve bunların çevrelediği sanayi bölgelerinin arazi değerleri yükselmişti. Bu noktaları üretim için kullanmak artık çok pahalı idi ve şehir içi konumlar üretimin artan mekân ihtiyacına da cevap verebilir durumda değildi. Kimileri ise ithal ikamesinin bitişine ve ihracata dönük yeni üretim düzenine uyum sağlayamayarak piyasadan çekilmişlerdi [Sönmez].

Tüm bu gelişmeler, ticaret, finans, eğitim ve turizm gibi hizmetlerin ön planda olacağı bir planlama konseptini ön plana çıkardı. Kent içi sanayi alanları birbiri ardına dönüşüm bölgesi ilan edildi ve uygulama kısmen 90'larda başladı: Maslak aksında fabrikaların yerini ofis kuleleri aldı. Çelik-, Gül- ve Seyrantepeli komşular için buralarda istihdam artık ancak temizlik, güvenlik, perakende satış elemanı veya şoför olmakla mümkündü. Kâğıthane vadisinde, Haliç ve Zeytinburnu'nda geniş ölçekli yıkımlar gerçekleşti. Yıkılmaktan nasılsa kurtulan (Feshane, Silahtarağa Elektrik Santrali, ...) ya da 'yıkılarak korunan' (Sütlüce Mezbahaları, ...) kompleksler için, öncelikle 'kuzey İstanbullulara hizmet edecek yeniden kullanım konseptleri gündeme geldi. Örgütlü orta ve büyük ölçekli sanayiden arındırılan Zeytinburnu'nda devre dışı kalan iki fabrikanın arazisinde oluşan alışveriş merkezinin müşterileri, artık esnek üretimde ve ticarette istihdam olunan ilçe sakinleri: model, eski işçilerin bir zamanki patronlarının müşterileri olmasını öngörüyor. Bu hesabın tutup tutmayacağını zaman gösterecek.[8]

Metropol alandaki istihdam profillerinin 1990-2000 dönemindeki değişimine eğilen güncel bir araştırmaya göre,[9] bu on yıl içinde sanayi, inşaat ve enformel / ya da tanımlanamaz nitelikli istihdam oranı, hizmetler sektörünün lehine olma olmak üzere % 5 azaldı ve "İstanbul sessizce dik-

kate değer bir yapısal değişim" geçirdi. Mekân temelli analizin gösterdiği gibi, metropolü bir merkezi iş alanı ve bir periferiye bölen anlayış geçerliliğini yitirmeye başladı ve merkez için tanımlanan pek çok iktisadi aktivite artık çevre alanlar için de geçerli. İkinci kuşak arazi kolonizasyonundan güçlü bir şekilde etkilenen bölgelerde, inşaat sektörü temelli istihdam profillerinin ulaşım, ticaret, hizmetler, sanayi ve kurumsal hizmetlere dönüştüğü görülüyor.

Merkezi alanlar için tipik yapıların post-gecekondu alanlarına sızmasının bir göstergesi de buraların sınır ötesi bir göçün hedefi haline gelmesi. İlişki ağları sağlam göçmenler Tarlabaşı ya da Dolapdere gibi şehir içi "*slum*" alanlarındansa, Zeytinburnu'ndaki Afganistanlılar [İdemen/Hibbeler] ya da Çeliktepe'deki Moldavyalıların da [Enhoş] kanıtladığı gibi iktisadi açıdan etkin ve yükselen post-gecekondu alanlarını tercih ediyorlar.

Bir bütün olarak bakıldığında, post-gecekondunun en zorlu iktisadi dönüşümlere ve krizlere bile direnebildiği ve uyum sağladığı gözleniyor. Yine de buralara en son gelen ve "yoksuluk nöbeti"ni, [Işık/Pınarcıoğlu] kendilerinden önce gelmiş ve arada görece varsıllaşmış olanlardan devralan küçük aktörlerin hikâyesi henüz yazılmayı bekliyor.[10] Vasıfsız emek göçüne dayalı kentsel gelişmenin aynı enflasyoner baskı ile sürüp gitmesi halinde muhtemelen bunlar da kendilerinden sonra gelenlerin omuzlarına basarak yükselme şansı bulabileceklerdi.

2000'li yıllarda kent içi sınırlar artık konsolide oluyor ve bu saadet zincirinin sürdürülmesini zora koşuyor, zincir kopmak üzere. Yenilenmiş bir sosyal politikaya ihtiyaç var, ancak böyle bir sosyal politikanın öznesi henüz ortada yok. Küçülmüş ve eğitimli orta sınıflar içine sıkışmış sol, kendini kimlik temelli tartışmalarla tüketiyor, yürüttüğü çevre ve mahalle politikaları kimlik temelli dışlamaya dayanıyor. İslamcılar ise, İslami tarihsel geleneğin içerdiği iki farklı kent anlayışı ya da cevaz verdiği iki farklı muhtemel yerel siyaset çizgisi [Tugal] arasında en geç 2004 yerel seçimleri itibariyle nihai tercihlerini yapmış ve çizgiyi teke indirmiş görünüyorlar: En alttakilere ve en yeni göçmenlere nefes alma imkânı tanımayan bu politikanın ana taşıyıcısı ve muhatabı yerleşik ve konsolide bir orta sınıf. Bir zamanların gecekondusu yeni orta sınıf kimliği ile bu yeni muhafazakâr çizgiye

tüm benliği ile ikna olmuş ve kendini uyarlamış durumda: Tekne doldu, kalkıyor, geç gelenlerin kısmeti yokmuş.

Dairenin öbür ucu: Eski orta sınıf ve post-gecekondu

Post-gecekonduya "vahşi" geçiş, ama özellikle de ikinci kuşak kolonizasyonun aldığı biçimler, eski eğitimli orta sınıfı tümü ile dışladı. Bu altsınıf (apartmanlaşma yolu ile) kendi alanlarında kentsel rant yaratma potansiyelini 80'li yıllarda tüketmişti. Şimdi ise elinden, yeni gelenlerin büyük kent toprağının değer yaratan özelliklerinden nasıl da maharetle yararlandıklarını acı ve kıskançlıkla izlemekten fazlası gelmiyordu. Kendi ellerindeki yegâne kentsel sermaye, ilk kuşak yapsat binaları 30 yıl içinde köhnemeye yüz tutmuş ve sıkışık kent içi semtlerde rantı düşmeye başlamıştı. Yapılaşma hakları maksimum ve bunun üzerinde tüketilmiş mevcut imar düzeni ve yetersiz sermaye birikimleri, kendilerine doğrudan yarar sağlayacak bir kentsel yenilenmeye izin vermiyordu. Biraz şansla, periferide yeni bir kooperatif konutuna ya da kredi kullanıp bir siteye kaçmak mümkündü, ama bu artık yalnızca borca girerek kişisel barınağı yenilemek demekti. 70'li yılların pozisyonunun çok gerisine düşülmüştü: o zamanlar olduğu gibi küçük çaplı emlak geliştirme üzerinden sosyoekonomik sıçrama hayalleri çok uzakta kalmıştı. Eski orta sınıf, sefih 90'larda sınırsız sayılabilecek bir servete kavuşan yeni zenginlerin yaşam alanlarını genişletmelerine de aynı acz duygusu ile şahit olmaktaydı. Bu yeni zenginler, kendilerini eskiler gibi oturmuş, içselleşmiş bir sınıfsal *gestus* vasıtası ile dar alanda ayrıştırabilecek yerleşik kentsel kültürden yoksundu, farkı vurgulamak için arazi araçlarına, site duvarlarına, güvenlik sistemlerine ve bu nedenle kentin çeperlerinde daha agresif yöntemlerle arazi tüketimine ihtiyaç duyuyorlardı.

İstanbul'un sınırsızca büyüdüğü ve anarşi dönemi olarak adlandırılan - ki bu anarşi 12 Eylülün resmi gerekçesi olacaktır- 1980 öncesi dönemde sosyal sınıfların birbirleri ile ilişkisi bugünkü durumla karşılaştırılacak olsa, en uygun tanım "ideal bir denge ve harmoni durumu" gibi bir şey olurdu. Bu denge ancak darbe ile ve saldırgan yöntemlerle para kazanmanın "en yüksek insani ideal ve haslet" mertebesine eriştirildiği Özal dönemi ile bozuldu. "Eski" eğitimli orta sınıfın bir bölümü, özelikle de maaşlı

çalışan beyaz yakalı kesim, bir yirmi yıl sonra kendini, özelikle de kentsel ranta el koyarak yükselen kesimlere kıyasla kendini kaybedenler safında buldu ve bu yeni duruma uyum sağlamakta zorluk çekti. 1950 sonrası dönüşen şehir *praxis*'inden ve şehirle birlikte öğrenmek yerine içine kapanan ikame pratiklere yöneldi: Kente dair ve gerçek olanı yok sayma, bastırma, 'nostalji' adı altında historisist kentsel fantasmalar ve efsaneler üretimi. 90'ların ürettiği yeni egemenlere, karşı hissedilen acz ve iktidarsızlık, bunları kültürel açıdan dışlayarak aşağı görme ve bunlara değme korkusunun bir karışımı olarak dışa vurdu. Post-gecekondu sakini yeni orta sınıflara ilişkin olarak ise yeni, bu grupları ötekileştirmeye yarayan bir dil gelişti. Özünde olumlu ve sosyal çağrışımları olan *gecekondu* sözcüğü tedavülden kalktı: 90'lı yıllarda medya buraları tektipleştirici nitelikte yeni bir kavramı, *varoşu* üretti ve dolaşıma soktu: Varoş, "çarpık kentleşme" söylemi bağlamında ya da bunun parçası olarak anlaşılmalı. En kestirme tarifi ile "Istanbul-olmayan" dır, yolundan çıkmış bir kentleşmenin ete kemiğe bürünmüş hali ve böylelikle bir "yok-yer"dir. Görünürdeki kaosu ile varoş, damgalanmış bir *no go area*'dır. Kentsel medeniyetin *Civitas*'ın ötesidir, onun bittiği noktadan başlar, sınırın ardında kalan ve güvenliğimizin garanti edilemeyeceği yerleri kapsar: Her kim ki yasadışı inşaat yapar, diğer her türlü yasadışı yıkıcı faaliyete de muktedirdir. *Varoş*, sevilen ve yaygın bir metaforu kullanmak istersek, "deniz görmemiş insanların yaşadığı" yerdir..

Varoş, bir yandan eski "eğitimli" orta sınıfların kente dair korkularını derli toplu, vurucu şekilde ifade etmeye yarar. Bu dil, 80'lerden bu yana iki grubun temelde maddi bir etkenden kent toprağı üzerindeki rekabetten kaynaklanan manevi kopuşunu mühürler. Artık varoş, eski orta sınıfın siyasal açıdan duyarlı olduğu her şeyin sorumlusu ilan edilebilir: Yetersiz inşaat kalitesi ve metropolün bundan kaynaklanan deprem güvenliği sorunu, çevre kirliliği ve su havzalarının iskânı, altyapının yetersizliği, kırsal alan kaynaklı ataerkillik ve namus cinayetlerine varan kadınların üzerinde baskı ve elbette, mafya. Şehir içi kırılma noktaları hiç bu kadar sert olmamıştı: Bir kanatta kendini siyasal açıdan doğrucu ve dünya standartlarında bulan, genelde ulusalcı sol eğilimli ve sosyoekonomik pozisyonlarını kaybetmekte olan eski-*apartman* ortamı; karşı kanatta elde edilmiş sosyoekonomik pozis-

yonlarını koruma kaygısı içendeki post-gecekondu ortamı. Bu ikinci grup daha heterojen, kendisini giderek İstanbullu kimliği ile yeniden-keşfetmekte, siyasal eğilimi ise (İslamcı, muhafazakâr ve liberal alt tonlar içeren) merkez sağ ya da Kürt-solu (örneğin, Gazi). Her iki grup da, kendi kültürel davranış kalıplarını kamusal alanda dayatma konusunda gayretkeş. Her iki kent ortamının birbirinden kopuşu başörtüsü ya da kamusal yeşil alanlarda kurban kesimi veya ızgara yapılması gibi tartışmalarda kristalleşiyor.

Öte yandan basılı medyanın başlıca tüketicisi konumundaki eski orta sınıfın varoş söylemini böylesine eleştirellikten, her türlü tartışma ve refleksiyondan ari, özcü bir tavırla dışlayıcı bir silahı olarak yaygınlıkla benimsemesi bir başka işe yarıyor: Orta sınıfın dikkatinin "asıl muharebe alanı"ndan başka bir noktaya odaklanmasını sağlıyor. "Mafyatik" olarak algılanan post-gecekondu ortamının gerçekteki baş rakibi, devlet destekli yeni büyük aktörlerin tam da ekolojik açıdan duyarlı kuzeyde, su havzalarında ve kırsal çeperde yürüttükleri acımasızcasına yayılmacı proje ve etkinlikleri.

"Çarpık kentleşme" söylemi doksanlar boyunca sürdürdüğü ideolojik zafere giden koşu esnasında farklı toplumsal ortam ve tabakaları kat etti, her birinde yaygın kabul gördü ve sonunda bizzat şehre dair resmi söylem haline geldi. Bu dilin ideolojik kökenleri kuşkusuz erken-modern kuzey İstanbulluların batıcı-elitist duruşunda. Bu grubun kültürel ve sınıfsal nitelikleri ile uyumlu, zamanının dualist şehir gerçekliği ile uyumlu bur duruş idi, ancak İstanbul'un savaş sonrası alt üst oluşu ve buna bağlı olarak eski ikilikleri ve bu arada kendi nesnesi olan sosyal grupları da ortadan kaldıran yepyeni bir metropol gerçekliğine geçişle birlikte, varlık nedenini yitirerek "şimdilik" ortadan kalkmıştı. Klasik gecekondu-çağında (1945-85) bu tutum iyice zayıflamış ve ancak sınırlı sayıdaki, izole sağ entelektüel çevrede duyulabilir bir sese indirgenmişti [Köksal]. Entelektüel Rönesansını şaşırtıcı şekilde tam da "sosyalist şehir planlaması"nın model etkisinin hissedildiği çevrelerde, sol mimari ve planlama ortamında buldu [Gümüş]. Etkili bir ana akıma dönüşmesi için ise biraz zaman geçmesi gerekti: Doksanlarda post-gecekondu resminin tam olgunlaşması ve bunun karşıtı olarak algılanan ve ulusalcı solun kendisini özdeşleştirebileceği bir koopera-

tif hareketinin "temiz" ve orta sınıflarca kabul edilebilir bir düzen/(li)/lenmiş kentleşme alternatifi olarak ortaya çıkması ("düzgün"ün ete kemiğe bürünmesi !) işi kolaylaştırdı. Böylelikle "çarpık kentleşme," aslında her ne kadar bu dil tam da bürokrasinin hata ve eksiklerine işaret ediyor da olsa, bir bürokratik söylem standardı olarak yerleşmiş oldu. Ve nihayet emlak geliştirme, inşaat ve pazarlama sektöründe istihdam peşinde koşan profesyoneller vasıtası ile, faydalarını hızla keşfeden sektörün diline sağlamca yerleşti. Böylece yeniden üretilen çarpık kentleşme söyleminin son durağı yine basın oldu: Bunu bir yok-yer olarak *varoş*ta ve sakini *maganda*'da [Öncü] somutlaştırdı, zenginleştirdi. Ne de olsa tüm bunları sol bir buluş olarak pazarlamak hiç de zor değildi!

Notlar

1 Bu yazı, özgün olarak *Self Service City: Istanbul*, b-books, 2205, Berlin, Orhan ESEN /Stephan LANZ (yay.) için giriş yazısı olarak yazıldı, Almancadan Türkçeye yazarı tarafından aktarılırken ilk baskıda hacim sorunu ile çıkarılmış ibare, değinme ve pasajların kimileri metnin akıcılığını sağlamak üzere yeniden eklendi. Bir derlemenin giriş yazısı olarak, ağırlıkla söz konusu kitapta yer alan diğer yazıları da sunma amacı taşır ve öncelikle bunlara referans vermektedir. Söz konusu yazılar çoğunlukla *Self Service City:Istanbul* için özgün telif olarak hazırlanmıştır, kısmense mevcut yayınlanmış yazıların bu kitap için -genelde kısaltılarak- redakte edilmiş biçimleridir. Orijinal metnin yazımından altı yıl sonra yapılan çeviri esnasında değişen koşullara yönelik olarak yapılan bir iki güncel değinme ya da değerlendirmeyi içeren ikinci grup dipnot ise ilgili sayfaların hemen altında yer almaktadır. LANZ, Stephan, ARIN, Cihan ve HAGHIGHIAN, Natascha'a ilk yazma üzerindeki değerlendirmeleri için ve Kim HÖRBE'ye Almanca orijinalin redaksiyonu için teşekkürler.

2 2010 Avrupa Kültür Başkenti politikaları bu çizgiyi kamuoyu nezdinde iyice görünür kıldı. Neo-liberal şehircilik uygulamalarının odağına yoksulluğun ve marjinalitenin her türlü manifesasyonunu kentin merkezi alanında görünmez kılma stratejileri yerleşti.

3 bkz. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera," AKIN, Nur, Literatür, 1998

4 Ömer Laçiner'in bu kitapta yer alan yazısı, Şengül tarafından "Emeğin kentleşmesi" Işık / Pınarcıoğlu'nun ise "toplumsal barışı teşvik eden, yumuşak ve aşamalı kentleşme" olarak tanımladığı 1945/50-1980/85 döneminde gerçekleşen siyasal olayları konu eder.

5 *Yapsatçı* yerine eskiden *müteahhit* vardı: Bir işi bitirmeyi taahhüt eden manasına. *Müteahhit* mal sahibine karşı inşaat işini belli bir sürede, belli bir kalitede ve anlaşılmış maliyet karşılığı bitirmekten sorumlu idi. Buradan türeyen ve bağımsızlaşan *yapsatçılık faaliyeti* ise halk dilinde üretilen adının da ima ettiği gibi "risk alan bir küçük girişimci" türü olarak tanımlanabilir. İki sözcük popü-

ler dilde eş anlamlı olarak da kullanılıyor. Yakın zamanda türeyen *yüklenici* ise müteahhit in öztürkçesinden fazla bir şey: Belli bir ölçeğin üstündeki büyük projeleri yüklenen, yeni inşaat sanayinin üyesi sayılabilecek olanlar için kullanılıyor.

6 (2010:) Zaman bu öngörüyü, hem de en olumsuz senaryo bağlamında doğruladı. Bu tür yerleşmelere iyi bir örnek olarak verilebilecek olan Ayazma mahallesinde, iç dinamiklerle değerlenme, kısmi orta sınıflaşma yerine, kamu uygulamaları ile zorunlu kentsel dönüşüm uygulamaları gündeme geldi, yerleşim elek altı kaldı, tümü ile kazınıp atıldı, sakinleri yeni yerleştirildikleri Bezirgânbahçe'deki mülk-'sosyal' konutlarda da tutunamadılar.

7 Bunun önemli bir istisnası, yine 90'lı yılların ortaya çıkardığı bir fenomen olarak sokakta yaşayan çocuklar. Toplumsal piramidin kuşkusuz en altında bulunan bu grubun sayısı konjonktürel dalgalanmalara bağlı, beş ila on bin arası tahmin ediliyor. Ev ile sokak, kaçmakla dönmek arasındaki gri bölgede gidip gelen bu grup üyeleri sonuçta çeşitli ağlar tarafından emiliyor.

8 Hesap şimdilik tuttu. Zeytinburnu global ekonomi ile bütünleşti ve buradan görece düzenli bir kaynak akışı sağladı. *Sweat shop* düzeninde tekstil ve deri üretiminde ve bunların toptan ticaretinde uzmanlaştı..Kendi içinden yeni bir orta sınıf ortaya çıkarırken, alt kesime de yeni sistem içinde sürekli sayılabilecek istihdam olanağı sağladı. Büyük ölçekli sanayinin bölgeden taşınması sorun yaratmanın tersine, iç kaynaklar temelinde yeni bir kalkınma hamlesini harekete geçirdi. Üretilen kaynak yine yerel alanda gayrimenkule yatırıldı, böylece birinci kuşak enformel yapılı çevrenin dönüşümü iç dinamiklerle tamamlanarak ilçe 2000'li yıllarda geniş ölçüde kentin merkez alanına eklemlendi.

9 GÜVENÇ, Murat, "1990-2000 Dönemi İstanbul İstihdam Haritaları," *İstanbul*, Nr. 49, Nisan 2004, içinde.

10 2003-08 arası büyüme dönemi, neo-liberal politikalarla ciddi bir eşitsiz büyüme dönemi biçiminde seyretti ve burada değinilen yoksulluğun yeni halleri daha da derinleşti. Tam da en altta kalanlar, en son göç edenler, Kürtler, Romanlar, bekâr odaları sakinleri, kâğıtsızlar, ... zincirin en zayıf halkası sıfatı ile, kamu eli ile gerçekleştirilen kentsel dönüşüm projelerinin de ilk elden muhatabı oldular (Ayazma, Sulukule, Süleymaniye, Tarlabaşı, ...) Bu grupların sürekli ötelenme çabaları barınma hakkı temelinde bir özörgütlenme ve bu hareketle bir dayanışma çevresinin oluşumuna yol açtı ve kamuoyuna da genişçe yansıdı. Konuya angaje bir sosyal bilimler ve kent araştırmaları çevresi ortaya çıktı, hareketin organik akademiasını oluşturarak gündelik mücadele pratiği ile yakın dirsek teması içinde bu hikâyeyi yazmaya girişti.

Kaynakça

Abû l-Haj, Rifaat Ali: "The social uses for the past: Recent Arab historiography of Ottoman rule." *International Journal of Middle Eastern Studies* 14 (1982) içinde, s. 185-201.

Abou-El-Haj, Rifa'at A.: *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics.* İstanbul 1984.

Abû l-Hâjj, Rif'at: "Ârâ' 'arabiyya 'ani l-inhitât al-'uthmânî fî l-qarn as-sâbi' 'ashar (m)." *Al- hayât al-fikriyya fî l-wilâyât al-'arabiyya athnâ'a l-'ahd al-'uthmânî, al-juz' al-awwal wa-th-thânî, taqdîm 'Abd al-Jalîl at-Tamîmî.* Zaghwân 1990 içinde, s. 17-21.

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali: *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries.* New York 1991.

ADANIR, Fikret: *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908.* Wiesbaden 1979.

ADANIR, Fikret: "Der Zerfall des Osmanischen Reiches." Demandt, Alexander (Ed.): *Das Ende der Weltreiche. Von den Persern bis zur Sowjetunion.* Münih 1997 içinde, s. 108-128.

ADANIR, Fikret/Suraiya Faroqhi (Ed.): *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography.* Leiden ve diğ. 2002.

AGSTNER, Rudolf: "A Tale of Three Viennese Department Stores in Egypt. The Oriental Adventures of Mayer, Stein and Tiring." *Aufbau - deutsch-jüdische Zeitung* içinde [http://aufbauonline.com/1999/issue9/pages9/12.html](2.11.2002).

AGSTNER, Rudolf: "Dream and Reality: Austrian Architects in Egypt, 1869-1914." volait, Mercedes (Ed.): *Le Caire–Alexandrie. Architectures européennes, 1850-1950.* Kahire 2001 (Études Urbaines 5) içinde, s. 149-155.

AGSTNER, Rudolf: "Das Wiener Kaufhausimperium, S. Stein' im Osmanischen REIVH." *Wiener Geschichtsblätter* 59 (2) (2004) içinde, s. 130-140.

AGULHONn, Maurice: "La statuomanie et l'histoire." *Ethnologie française* 8, 2/3 (1978) içinde, s. 145-172.

AHMAD, F./D. A. Rustow: "İkinci Meşrutiyet döneminde Meclisler: 1908-1918." *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1975-76) içinde, s. 245-284.

AHMAD, F.: "Ottoman perceptions of the capitulations 1800-1914." *Journal of Islamic Studies* 11/2 (2000) içinde, s. 1-20.

Ahmed Refik [ALTINAY]: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi." *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, s. 15, 8/85 (1. März 1341/1925) içinde, s. 73-84.

Ahmed Refik [ALTINAY]: *Türk İdaresinde Bulgaristan* (973-1255). İstanbul 1933.

Ahmet Naim (Zonguldak Havzası): *Uzun Mehmet'ten Bugüne Kadar.* İstanbul 1934.

Ahmet Refik: *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200).* İstanbul 1931.

"Aile–Osmanlı Dönemi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 1 (1993) içinde, s. 139-141.

AKAR, Rıdvan: *Varlık Vergisi Kanunu.* İstanbul 1992.

AKAR, Şevket Kamil: "İstanbul'da Bir Asekerî Terzihane Atölyesinin Kuruluşu ve Nizamnamesi." *Prof. Dr. Turan Yazgan'a Armağan. Özel Sayı.* İstanbul 2005 (İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları 49) içinde, s. 944-959.

AKARLI, Engin: "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct and Monopoly among

Istanbul Artisans, 1750-1850." *Wissenschaftskolleg-Jahrbuch* (1985-86) içinde, s. 223-232.
AKARLI, Engin Deniz: "Gedik: a bundle of rights and obligations for Istanbul artisans and traders, 1750–1840." Pottage, Alain/Martha Mundy (Ed.): *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social. Making Persons and Things*. Cambridge 2004 içinde, s. 166-201.
AKGÜNDÜZ, Ahmet: *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara 1988.
AKIN, Nur: *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul 2002².
AKŞİN, Sina: *31 Mart Olayı*. Ankara 1970.
AKŞİT, İlhan: *Capital of Three Empires. İstanbul*. İstanbul 2007.
AKTAR, Ayhan: "Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'sarı sayfalar:' İstanbul'da meslekler ve iktisadi faaliyetler hakkında bazı gözlemler, 1868-1938." *Toplum ve Bilim* 76 (1998) içinde, s. 105-143.
AKTAR, Ayhan: *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*. İstanbul 2004⁷.
AKTEPE, Münir: *Patrona İsyanı*. İstanbul 1958.
AKTUNA, Zeynep: *The Social Context of Early Apartment Block Development in Istanbul: 1889-1922*. Saarbrücken 2010.
AKTYPES, Dionysios ve diğ.: *Sta Neotera Chronia. Istoria St. Demotiku*. Atina 1990² ve 2000⁴.
AKYILDIZ, Ali: *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*. İstanbul 1996.
AKYILDIZ, Ali: *Mümin ve Müsrif bir Padişah Kızı Refia Sultan*. İstanbul 1998.
AKYÜZ, Yahya: "Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetişmesi ve Meslek Hayatı." *Milli Eğitim Dergisi* 143 (1999) içinde, [http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/143/1.htm] (01.03.2001).
ALADDİN, Bakri: *'Abdalğanî an-Nâbulusî (1143/1731), oeuvre, vie et doctrine*. C. II. Yayınlanmamış doktora tezi, Paris 1985.
ALAKUŞ, Ali Osman: "Dünden Bugüne Görsel Sanatlar Eğitimimizin Genel Bir Görünümü." *Milli Eğitim Dergisi* 160 (2003) içinde, [http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/160/alakus.htm] (15.10.05).
ALEXANDRIS, A.: *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*. Atina 1983.
Alî Nusret: "Ezber vazifelere da'ir." *TİM*, S. 1, 4 (1910) içinde, s. 108.
Alî Nusret: "Âlmânyâda imlâ tedrisâtı." *TİM*, S.1, 9 (1910) içinde, s. 130-132.
ALKAN, Mehmet (Ed.): *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924= Education Statistics in Modernization From The Tanzimat to Republic*. Ankara 2000 (Tarihi İstatistiler Dizisi 6).
Al-Khafâjî, Shihâb ad-Dîn Ahmad b. Muhammad: *Raihânat al-alibbâ' wa-zahrat al-hayât ad-dunyâ*. Kahire 1877.
Al-Muhibbî, Muhammad: *Khulâhat al-athar*. Beirut 1966.
ALTAN, Mazhar: "Mimar Muzaffer." *Mimarlık* 2 (1948) içinde, s. 36-38.
ALTINAY, Ahmet Refik: *Onbirinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1592-1688)*. İstanbul 1988.
AMAR, A.: *Les capitulations en Turquie, dans le Levant et en Extrême-Orient*. Cenevre 1922.
ANASTASSIADOU, Méropi: *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*. Leiden ve diğ. 1997.
AND, Metin: *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*. Ankara 1982.
ANHEGGER, Robert/Halil İNALCIK (Ed.): *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî II*.

Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait yasaknâme ve kanunnâmeler. Ankara 1956.

APOSTOLIDIS, M.: *Kondikata na Plovdivskija Abadžijski Esnaf. Godišnik na Narodna Biblioteka Plovdiv.* (Ed. A. Peev). C. 1-2 (1931) ve C. 3 (1932). Filibe.

ARBEL, Benjamin: *Trading Nations, Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean.* Leiden 1995.

ARGENTİ, Philipp: *The Religious Minorities of Chios. Jews and Roman Catholics.* Cambridge 1970.

ARMAO, Ermanno: *In giro per il Mar egeo con Vincenzo Coronelli.* Floransa 1951.

ARMINJON, P.: *Étrangers et protégés dans l´Empire ottoman.* Paris 1903.

Arnakis, George Georgiades: *Hoi protoi Othomanoi. Symbole eis to problema tes ptoseos tu Hellenismu tes Mikras Asias (1282-1337).* Atina 1947.

ARSEVEN, Celâl Esad: *Sanat ve Siyaset Hatıralarım.* (Ed.) Ekrem Işın. İstanbul 1993.

ARTAN, Tülay: "From Charismatic Leadership to Collective Rule, Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century." *Toplum ve Ekonomi* 4 (1993) içinde, s. 53-94.

ARTAN, Tülay: "Aspects of the Ottoman Elite's Food Consumption: Looking for 'Staples,' 'Luxuries' and 'Delicacies' in a Changing Century." Quataert, Donald (Ed.): *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction.* Albany, N.Y. 2000, içinde s. 107-200.

ARTUK İbrahim: "Kanûn-ı Esâsi ve Hâtıra-i Âbide-i Meşrutiyet Madalyaları." *VIII. Türk Tarih Kongresi <Bildiriler>.* Ankara 1983 içinde. C. 3, s. 1798-1815.

ASEMOMYTES, Basiles ve diğ.: *Sta Byzantina Chronia. Istoria tes 5. taxes.* Atina 1990[1] ve 2000[2].

Ash-Sha'rânî, 'Abd al-Wahhâb: *Tanbîh al-mughtarrîn awâkhir al-qarn al-'âshir 'alâ mâ khâlafû fîhi salafahum at-tâhir.* Kahire t.y.

Ash-Shaikh, Maumûd (Ed.): *al-Ghazzî, Najm ad-Dîn (977/1570-1061/1651): Lutf as-samar wa-qatf at-tamar min tarâjim a 'yân at-tabaqa l-ûlâ min al-qarn al-hâdi 'ashar.* Şam t.y.

ASUTAY-Effenberger, Neslihan: *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels. Patron der Künste.* Köln 2009.

ASUTAY-Effenberger, Neslihan: *Die Landmauer von Konstantinopel.* Berlin 2007.

ATALAY, Bülent: *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923).* İstanbul 2001.

ATASOY, Nurhan: *İbrahim Paşa Sarayı.* İstanbul 1972.

ATASOY, Nurhan: *1582 Surname-i Hümayun. An Imperial Celebration.* İstanbul 1997.

ATIL, Esin: *Levni and the Surname. The Story of an Eighteenth-century Ottoman Festival.* İstanbul 1999.

AUERNHEIMER, Gustav: "Zum Bild der Türkei in Griechenland und seinen historischen Voraussetzungen." *Südosteuropa* 48,5/6 (1999) içinde, s. 336-358.

AUGUSTINOS, Gerasimos: *The Greeks of Asia Minor. Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century.* Kent, Londra 1992.

AYATA, Sencer: *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı.* Ankara 1987.

AYNUR, Hatice: *The Wedding Ceremony of Saliha Sultan: 1834. Textual Analysis, Critical Edition and Facsimile.* 2 cilt, Cambridge, MA 1995.

AYNURAL, Salih: *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti.* İstanbul 2001.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri. Şehrin İskânı ve Nüfusu.* Ankara 1958.

BABEL, Antony: "Les métiers dans l'ancienne Genève." *Mémoires et documents publiés par la Société d'histoire et d'archéologie* 33 (1916) içinde, s. 522-524.
BABEL, Antony: *Les metiers dans l'ancienne Genève.* Cenevre 1916.
BABEL, Antony: "L'Horlogerie Genevoise à Constantinople et dans le Levant du XVIe au XVIIIe siècle." *Etrennes genevoises* (1927) içinde, s. 63-65.
BABIN, Franz: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit.* Münih 1953.
BAER, Gabriel: "Women and Wakf: An analysis of the Istanbul tahrir of 1546." *Asian and African Studies* 17 (1983) içinde, s. 9-27.
BAER, Marc: *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks.* Stanford, CA. 2009.
BAĞCI, Serpil: "İslam Toplumlarında Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor ve Siyah."
BACQUÉ-Grammont, Jean-Louis/Aksel Tibet (Ed.): *Cimétières et traditions funéraires dans le monde Islamique.* 2 cilt, Ankara 1996 içinde.
"Baker Kapanıyor! *"İş. Aylık Felsefe," Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası* XVI, 78 (1948) içinde, s. 2-3.
BALTA, Evangelia: *Ottoman Studies and Archives in Greece.* İstanbul 2003.
BALTACİ, Cahid: *XV - XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilât, Tarih.* İstanbul 1976.
[BALTACIOĞLU,] Ismayıl Hakkı: "Yazı öğretiminin yolu (Dârülmualliminde taşra mualimlerine verilen konferânsdan)." *TİM,* S. 1, 5 (1910) içinde, s. 165-179.
BALTACIOĞLU, Ismayıl Hakkı: *Hayatım.* İstanbul 1998.
BANARLI, Nihad Sami: *İstanbul'a Dair.* İstanbul 1986.
BARATTA, Antonio: *Costantinopoli effigiata e descritta.* Turin 1840.
BARKAN, Ömer Lütfi: "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların
Hususiyeti." *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası* 3 (1942) içinde, s. 906-942.
BARKAN, Ö. Lütfi: "Kanunnâme-i İskele-i Tarablus." *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonomisinin Esasları Kanunlar-ı* (1943) içinde, s. 211-213.
BARKAN, Ömer Lütfi: "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı
İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Dair Araştırmalar." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, 1-2 (1962-3) içinde, s. 239-296.
BARKAN, Ömer Lütfi: "XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu." *Sosyal Siyaset Konferansları* 14 (1963) içinde, s. 21-36.
BARKAN, Ömer Lütfi: "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İsleyiş Tarzına Ait Araştırmalar." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23,1-2 (1963) içinde, s. 239-296.
BARKAN, Ömer Lütfi/Ekrem Hakkı Ayverdi (Ed.): *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953 (1546) Tarihli.* İstanbul 1970.
BARKAN, Ömer Lütfi: "Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe
Bilançosu 993/994 (1585-1586)." *Vakıflar Dergisi* 9 (1971) içinde, s. 109-162.
BARKAN, Ömer Lütfi: "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East." *International Journal of Middle East Studies* VI (1975) içinde, s. 3-28.
BARKAN, Ömer Lütfi. *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı.* 2 cilt, Ankara 1972, 1979.

BARKEY, Karen: *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization.* Londra ve diğ. 1994.

BARNES, John R.: *An Introduction To Religious Foundations in the Ottoman Empire.* Leiden 1986.

BARTU, Ayfer: "Who Owns the old Quarters? Rewriting Histories in a Global Era." Keyder, Çağlar (Ed.) *Istanbul. Between the Global and the Local.* Lanham ve diğ. 1999 içinde, s. 31-47.

BARUH, Lorans Tanatar: "21. yüzyıla girerken. İstanbul tekstil tüccarının profili." *Görüş* (Özel sayı: Türkiye Yahudileri) (2003) içinde, s. 64-72.

BASCT, Pelin: "Love, Marriage, and Motherhood: Changing Expectations of Women in Late Ottoman Istanbul." *Turkish Studies* 4,3 (2003), içinde s. 145-178.

Basîretçi Ali: *İstanbul Mektupları.* (Ed.) Nuri Sağlam. İstanbul 2001.

BATES, Ülkü: "Women as Patrons of Architecture in Turkey." Beck, Lois/Nikki Keddie (Ed.): *Women in the Muslim World.* Cambridge, MA 1978 içinde, s. 245-260.

BATUR A./S. BATUR: "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi yapılarından Fabrika-i hümâyûnlar." *I. Uluslararası Türk- İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri. İTÜ 14-18 Eylül 1981* içinde. c.3. İstanbul 1981, s. 331-341.

BATUR, Afife: "Âbide-i Hürriyet." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 1 (1993) içinde, s. 58.

BATUR, Afife: "Darülfünun Binası." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1994) içinde, s. 562-563.

BATUR, Afife: *M. Vedad Tek. Kimliğinin İzinde Bir Mimar.* İstanbul 2003.

BAYDAR, Oya: *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi I.* Frankfurt a. M. 1982.

BECK, Hans-Georg: *Geschichte der orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich.* Göttingen 1980.

BECK, Sebastian (Çeviren): "Provisorisches Gesetz betr. den Elementarunterricht." *Die Welt des Islam* IV, 3-4 (1916) içinde, s. 240-263.

BEHAR, Cem: "*Kasap İlyas Mahallesi – İstanbul'un Bir Mahallesinin Sosyal ve Demografik Portresi: 1546-1885.*" *İstanbul Araştırmaları* 4 (1998) içinde, s. 7-111.

BEHAR, Cem: *A Neighbourhood in Istanbul. Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap Ilyas Mahalle.* New York 2003.

BELART, Hans: *Der Schutzgenosse in der Levante.* Yayınlanmamış doktora tezi Bern 1898.

BELGE, Murat: *İstanbul Gezi Rehberi.* İstanbul 1994².

BELİN, A.: *Histoire de la latinité de Constantinople.* Paris 1894.

BELLAH, Robert N.: "Civil Religion in America." *Dædalus* 96 (1967) içinde, s. 1-21.

BENSON, Susan Porter: *Counter Cultures. Saleswomen, Managers, and Customers in American Department Stores, 1890-1940.* Urbana, Chicago 1986.

BÉRET, Chantal: "Warenlager, Kathedrale oder Museum?" Hollein, Max/Christoph Grunenberg (Ed.): *Shopping. 100 Jahre Kunst und Konsum.* Ostfildern-Ruit 2002 içinde, s. 69-79.

BERKTAY, Halil: *The "Other" Feudalism. A Critique of 20th Century Turkish Historiography and its Particularisation of Ottoman Society* (yayınlanmamış doktora tezi, Birmingham/İngiltere) 1990.

BİLGİN, İhsan: "Die Doppelstruktur İstanbuls."Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 93-98.

BİLGİN, İhsan: "Modernisierung zum Nulltarif." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 171-175.

BILLIG, Klaus: "Bulgarien heute in Istanbul. Auf den Spuren der bulgarischen Minderheit in der Metropole am Bosporus." Gesemann, Wolfgang/Rumjana Ivanova-Kiefer-Rumjana Zlatanova (Ed.): *Bulgarien-Jahrbuch* (2000/2001) içinde. Münih 2003, s. 13-31.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit: "İlk Öğretmen Meslek Dergisi: Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası." *Öğretmen Dünyası* XV,172 (1994) içinde s. 5-8.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit: *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul 1995.

BISKUPSKI, L.: *L'origine et l'historique de la représentation officielle du Saint-Siège en Turquie 1204-1967*. İstanbul 1968.

BJELAJC, Mile: "Pro and Contra: Some Western Echoes of Noel Malcolm's Book, *Kosova. A Short History*." Terzič, Slavenko ve diğ. (Ed.): *Response to Noel Malcolm's Book, Kosova. A Short History. Scientific Discussion on Noel Malcolm's Book "Kosovo. A Short History" (Macmillan, Londra 1998, 492) 8th October 1999*. Belgrat 2000 içinde, s. 111-125.

BLAISDELL, D. C.: *European Financial Control in the Ottoman Empire*. New York 1966.

Bonner, Michall/Mine Ener-Amy Singer (Ed.): *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*. Albany 2003.

BOYAR, Ebru/Kate Fleet (Ed.): *A Social History of Ottoman Istanbul*. Cambridge 2010.

BRAUDEL, Fernand (Çeviren M. Ali Kılıçbay): *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. C. 1. İstanbul 1989.

BRUNNER, Bertha: *Zur Erinnerung an Carl Brunner von Wattenwyl*. Viyana 1914.

BUISSON, Ferdinand: "Conférence sur l'enseignement intuitif." *Conférences pédagogiques faites aux instituteurs délégués à l'Exposition Universelle de 1878*. Paris 1878 içinde s. 325- 363.

BUISSON, Ferdinand (Ed.): *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*. C. 2. Paris 1911.

CAN, Cengiz: "Altıncı Daire-i Belediye Binası." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 1 (1993), s. 223-224.

CANTAY, Gönül: "Balkapanı Hanı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1994) içinde, s. 30-31.

CAPORAL, Jacques: *Des Souvenirs à la Mémoire. Généalogie de la famille Caporal*. Chatou 1999.

CERASİ, Maurice: *The Istanbul Divanyolu. A Case Study in Ottoman Urbanity and Architecture*. Würzburg 2004.

CERVATİ, R. C. (Ed.): *Indicateur oriental. Annuaire du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature*. Constantinople 1887.

CERVATİ, R. C. (Ed.): *Indicateur ottoman illustré - Annuaire - Almanach du commerce, de l'industrie, del'administration et de la magistrature*. Constantinople 1883.

CERVATİ, R./N. C. Sargologo (Ed.): *Indicateur constantinopolitain. Guide commercial. Première année 1868-1265*. Constantinople.

CEYHAN, Erdal: *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi: 1299-1997*. Edirne 2004 (Ulusal Yayınlar, 48; Ulusal Bellek Dizisi, 4).

CEZAR, Mustafa: *19. Yüzyıl Beyoğlusu*. İstanbul 1991.

CEZAR, Yavuz: *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*. İstanbul 1986.

CEZAR, Yavuz: "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine." *Toplum ve Ekonomi* 9 (1996) içinde, s. 89-145.

CHASSIOTIS, G.: *L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*. Paris 1881.

CLARK, C. Edward: *The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey, 1804-1968.* (yayınlanmamış tez, Princeton University) 1969.

CLAY, Christopher.: *Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881.* Londra 2000.

CLEWING, Konrad: "Mythen und Legenden zur Ethnostruktur in Kosovo. Ein geschichtlicher Überblick." Ders./Jens Reuter (Ed.): *Der Kosovo-Konflikt. Ursachen, Akteure, Verlauf.* Münih 2000 içinde, s. 17-63.

CLEWING: "Nationalität und Glaube. Stimmen für und wider die Autokephalie in Albanien 1922–1937." Ukgjini, Nikë /Willy Kamsi-Romeo Gurakuqi (Ed.):

Krishtërimi ndër Shqiptarë. Simpozium Ndërkombëtar Tiranë, 16–19 Nëntor 1999 [İng. başlığı: *Christianity among the Albanians. International Symposium Tirana, November 16–19. 1999*]. Shkodër 2000 içinde.

CLEVELAND, William L.: *The making of an Arab nationalist. Ottomanism and Arabism in the life and thought of Sati' al-Husri.* Princeton, N.J. 1971.

COLES, Tim: "Department Stores as Innovation in Retail Marketing: Some Observation on Marketing Practice and Perception in Wilhelmine Germany." *Journal of Macromarketing* 19,1 (1999) içinde, s. 37-47.

COLONAS, Vassilis: "The Contribution of the Jewish Community to the Modernization of Salonika at the End of the Nineteenth Century." Rozen, Minna (Ed.): *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945. II. Proceedings of the International Conference on "The Jewish Communities in the Balkans and Turkey in the 19th and 20th Centuries through the End of World War II," the Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv University, June 5-8, 1995.* Tel Aviv 2002 içinde, s. 165-173.

ĆĆRŐVİĆ, Vladimir: *Istorija Srba.* Belgrat 2003.

CROSSICK, Geoffrey/Heinz-GERHARD Haupt (Ed.): *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe.* Londra, New York 1984.

CROSSICK, Geoffrey/Serge Jaumain (Ed.): *Cathedrals of Consumption. The European Departments Store, 1850-1939.* Aldershot ve diğ. 1999.

CVETKOVA, Bistra: *Frenski Pătepisi za Balkanite XV-XVIII Vek.* Sofya 1975.

ÇADAR, Tevfik: *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri.* İstanbul 1974.

ÇELİK, Zeynep: *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century.* Seattle, Londra 1986.

ÇİZAKÇA, Murat: *A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World And Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives.* Leiden 1996 (The Ottoman Empire and its Heritage 8).

ÇİZAKÇA, Murat: *A History of Philanthropic Foundations. The İslamic World from the 7th century to the Present.* İstanbul 2000.

DALLAGGIO d'Alessio, Eugène: *Le Couvent et l'église des Saint-Pierre-et-Paul à Galata.* İstanbul 1935.

DALLAGGIO, Eugène: "Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en Grec imprimés avec des caractères latins." *Mikrasiatika Chronika* 9 (1961) içinde, s. 385-499.

DANIŞMEND, İsmail Hami: *İzahlı Osmanlı Tarih Kılavuzu.* C. 4. İstanbul 1955.

DANIŞMEND, İsmail Hami: *Sadriazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalarına göre 31 Mart Vakası.* İstanbul 1961.

DAVISON, Roderic H.: "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin." Melville, R./H.-J. Schröder (Ed.): *Der Berliner Kongreß von 1878: Die Politik der Großmächte.* Wiesbaden 1982 içinde, s. 205-223.

DAVISON, R. H.: "The French drogmanate in mid-nineteenth century Istanbul."

HITZEL, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales.* Paris 1997 (Varia Turcica 31) içinde, s. 271-280.
De GROOT, A.H.: "Protection and nationality: The decline of the dragomans." Hitzel, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales.* Paris 1997 (Varia Turcica 31) içinde, s. 235-255.
De PORTU, Franck: *Notice sur le diocèse de Smyrne.* Smyrne 1908.
De TESTA, Marie/Antoine Gautier: "Les drogmans au service de la France au Levant." *Revue d'histoire diplomatique* 1-2 (1991) içinde, s. 7-38.
De TESTA, Marie: "Quelques dynasties de drogmans." *Revue d'histoire diplomatique* 1-2 (1991) içinde, s. 39-102.
De TESTA, Marie: "L´origine des dynasties de drogmans." *Bulletin de l´association des anciens élèves de l' Institut national des langues et civilisations orientales* (Ekim 1992) içinde, s. 3-12.
De TESTA, Marie: "La double éducation d´un fils de drogman." *Bulletin de l´association des anciens élèves de l' Institut national des langues et civilisations orientales* (Kasım 1993) içinde, s. 5-10.
De TESTA, Marie: "Jean-Joseph Fonton (1747-1832), drogman de France et diplomate russe." *Bulletin de l´association des anciens élèves de l'Institut national des langues et civilisations orientales* (Nisan 1994) içinde, s. 45-81.
De TESTA, Marie: "Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa." Hitzel, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales.* Paris 1997 (Varia Turcica 31) içinde, s. 175-196.
De TESTA, Marie: "Le drogman, intermédiaire entre l' Orient et l' Occident." *La Banquet du Faisan.* Lille 1997 içinde, s. 97-103.
De TESTA, Marie/Antoine Gautier (Ed.): *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane.* İstanbul 2003.
De ZARA, Hildebert: *Traditions populaires de la Semaine Sainte à Constantinople (Galata-Péra-Buyukdéré). La pieuse et vénérable confrérie de Sainte Anne.* İstanbul 1933.
DÉNISSOFF, Élie: *Maxime le Grec et l'Occident. Contribution a l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis.* Paris, Louvain 1943.
DENNY, Walter B.: "A Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul." *Ars Orientalis* 8 (1970) içinde, s. 49-63.
Der Aufstieg Moskaus. Auszüge aus einer russischen Chronik. C. II: *Vom Beginn des 15. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts.* Çeviren ve notlayan Peter Nietsche. Graz ve diğ. 1967.
DERVİŞ, Pelin/Meriç Öner: *Mapping Istanbul.* İstanbul 2009.
DETREZ, Raymond: *Historical Dictionary of Bulgaria.* Lanham, Londra 1997.
DİNÇKAL, Noyan: *Istanbul und das Wasser. Zur Geschichte der Wasserversorgung und Abwasserentsorgung von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1966.* Münih 2004.
DİNER, Dan: *Versiegelte Zeit. Über den Stillstand in der islamischen Welt.* Berlin 2005.
DOĞANALP-Votzi, Heidemarie: *Die Gerber, der Kulturbringen. Politik, Ökonomie, Zivilisation im osmanischen Vorderasien.* Frankfurt a. M. ve diğ. 1997 (Europäische Hochschulschriften, Reihe XIX Volkskunde/Ethnologie 46).
DOREV, Pančo (Ed.): *Dokumenti za Bălgarskata Istorija.* C. 3: *Dokumenti iz Turskite Dăržavni Arhivi.* Bölüm I: 1664-1872. Sofya 1940.
DUMONT, Paul: "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar." *Toplum ve Bilim* 3 (1977) içinde, s. 31-50.

DUMONT, Paul/François Georgeon: "Un bourgeois d'Istanbul au début du XXe siècle." *Turcica* XVII (1985) içinde, s. 127-182.

DURAKBAŞI, Ayşe/Dilek Cindoğlu: "Encounters at the Counter: Gender and the Shopping Experience." Kandiyoti, Deniz/Ayşe Saktanber (Ed.): *Fragments of Culture. The Everyday of Modern Turkey*, New Brunswick, New Jersey 2002 içinde, s. 73-90.

DVORNİK, F.: "Byzantine Political Ideas in Kievan Russia." *Dumbarton Oaks Papers* IX-X (1956) içinde, s. 73-121.

DWIGHT, Henry Otis: *Constantinople and its Problems*. New York 1901.

ELDEM, Edhem: "Galata'nın Etnik Yapısı." *İstanbul* 1 (1992) içinde, s. 58-63.

ELDEM, Edhem: "Istanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie." *Boğaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies* 11,1-2 (1997) içinde, s. 53-98.

ELDEM, Edhem: *A 135-Year-Old Treasure. Glimpses From the Past in the Ottoman Bank Archives*. İstanbul 1998.

ELDEM, Edhem: *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*. Leiden, Boston, Köln 1999 (The Ottoman Empire and its Heritage 19).

ELDEM, Edhem: *The History of the Ottoman Bank*. İstanbul 1999.

ELDEM, Edhem/Daniel Goffman-Bruce Masters: *The Ottoman City between East and West, Aleppo, Izmir and Istanbul*. Cambridge 1999.

ELDEM, Edhem: *Bankalar Caddesi. Osmanlı'dan Günümüze Voyvoda Caddesi –Voyvoda Street from Ottoman Times to Today*. İstanbul 2000.

ELDEM, Vedat: *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara 1994.

ELDEM, Vedat: *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara 1994[2].

ELGER, Ralf: "Die Netzwerke des Literaten und Sufis *Mustafā al-Bakrī* (1099/1688-1162/1749) im Vorderen Orient." Loimeier, Roman (Ed.): *Die islamische Welt als Netzwerk. Möglichkeiten und Grenzen des Netzwerkansatzes im islamischen Kontext*. Würzburg 2000 içinde, s. 165-179.

ELGER, Ralf: "Narrheiten und Heldentaten. Die merkwürdigen Reisen des Mustafā al-Latifī (1602-1711)." Von Ertzdorff, Xenia/Gerhard Giesemann (Ed.):
Erkundung und Beschreibung der Welt. Zur Poetik der Reise- und Länderberichte. New York, Amsterdam 2003 içinde, s. 267-287.

ELGER, Ralf: "Selbstdarstellungen aus Syrien. Überlegungen zur Innovation in der arabischen autobiographischen Literatur im 16. und 17. Jahrhundert." Dürr, Renate/Gisela Engel– Johannes Süßmann (Ed.): *Eigene und fremde Frühe Neuzeiten: Genese und Geltung eines Epochenbegriffs. (Historischen Zeitschrift* 35 eki) Münih 2003 içinde, s. 123-137.

ELGER, Ralf: "Autobiographical *maqāmāt* of the 17th and 18th centuries. A nearly typically Egyptian genre." Crecelius, Daniel/Muhammad Husam al-Din Isma'il (Ed.): *Papers from the third Conference for Ottoman Studies in Egypt*. Kahire 2004 içinde, s. 61-73.

ELGER, Ralf: "Images of cultural diversity inside the Islamic world in an eighteenth-century Arabic travelogue." Despoix, Philippe/Justus Fetcher (Ed.): *Cross-cultural encounters/Interkulturelle Begegnungen*. Kassel 2004 içinde, s. 63-76.

ELGER, Ralf: *Mustafā al-Bakrī. Zur Selbstdarstellung eines syrischen Gelehrten, Sufis und Dichters des 18. Jahrhunderts*. Hamburg 2004.

[el-Husrî], Mustafâ Sâtı: "İzâh-ı meslek (ders numûneleri kısmı)." *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası* (nachfolgend *TİM*), S. 1,1 (1910) içinde, s. 1-2.
- "Şiir ve mûsikînin talîm ve terbiyede ehemmiyeti." *TİM*, S. 1,1 (1910) içinde, s. 3-19.
- "Münâkaşât-ı terbiyeviye." *TİM*, S. 1,1 (1910) içinde, s. 34-36.
- "Ne için geri kaldık?" *TİM*, S. 1,2 (1910) içinde, s. 37-47.
- "Ümid ve azim." *TİM*, S. 1,4 (1910) içinde, s. 101-107.
- "Meslek aşkı ve fedâkârlık." *TİM*, S. 1,5 (1910) içinde, s. 136-146.
- "Sınıfın haritası (ders numûneleri kısmı)." *TİM*, S. 1,5 (1910) içinde, s. 214-216.
- "Dârülmuallimînin mesleği (Şehâdetnâme tevzîi resminde irâd edilen bir nutuk)." *TİM*, S. 1,6 (1910) içinde, s. 185-195.
- "Usûl-i tedrîsin kavâid-i esâsiyesi." *TİM*, S. 1,6 (1910) içinde, s. 198-207.
- "El işleri dersleri." *TİM*, S. 1,7 (1910) içinde, s. 43-47.
- "Mektebler ve ahvâl-i ictimâiye." *TİM*, S. 1,7 (1910) içinde, s. 1-10.
- "Usûl-i takrîr ve usûl-i tekşîf." *TİM*, S. 1,8 (1911) içinde, s. 59-69.
- "Târih tedrîsinin usûl-i esâsiyesi." *TİM*, Nazariyât ve malûmât kısmı, S. 1,8 (1911) içinde, s. 92-98.
- "Mesâide intizâm ve programâ." *TİM*, Nmk, S. 1,9 (1911) içinde, s. 101-106.
- "Riyâzât-ı bedeniye." *TİM*, Nmk, S. 1,9 (1911) içinde, s. 125-129.
- "Mekteblerde teâvün ve tasarruf sândıkları." *TİM*, Nmk, S. 1,10 (1911) içinde, s. 149-158.
- "Medeniyet-i islâmiye." *TİM*, S. 1,11 (1911) içinde, s. 181-189.
- "Ezbercilik." *TİM*, Nmk, S. 1,12 (15 Nisân 1327/28. April 1911) içinde, s. 213-217.
- "Devenin başı." *TİM*, S. 2,13 (1911) içinde, s. 1-5.
"Halûkun defteri: talîm ve terbiye nokta-i nazarından." *TİM*, S. 2,13 (1911) içinde, s. 1-10.
- "Ders rahleleri." *TİM*, Nmk, S. 2,13 (1911) içinde, s. 30-37.
- "Dârülmuallimîne mülhak Numûne ve Tatbîkât Mekteb-i İbtidâ'iyesi." *TİM*, S. 2,14 (1911) içinde, s. 41-43.
- "Dârülmuallimînin bir senelik hayâtı." *TİM*, Nazariyât ve malûmât kısmı, S. 2,15, içinde s. 81-85.
- "Resim Tedrîsâtı."*TİM*, Nmk, S. 2,16 (1911) içinde, s. 139-147.

ENGİN, Vahdettin: *Rumeli Demiryolları*. İstanbul 1993.

ENHOŞ, Deniz: "'Sklaven der Geldnot, Herren des Geldes.' Pasha: Ein Frauenleben entlang der Linie Moldawien – Laleli – Çeliktepe." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 219-225.

ERDER, Semra: "Die Peripherisierung des alten Zentrums." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 189-200.

EREN, Meşkûre (1960). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları üzerinde bir Deneme*. İstanbul 1960.

ERGİN, Osman Nuri: *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*. *İstanbul* 1937.

ERGİN, Osman Nuri: *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*. 9 cilt, (Ed. Cengiz Özdemir ve diğ.) İstanbul 1995²

ERGİN, Osman Nuri: *İstanbul Şehremînleri*. (Ed. Ahmed Nezih Galitekin). İstanbul 1996.

ERGÜN, Mustafa: "Satı' Bey-Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri." *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1987) içinde, s. 4-19.

ERİŞİRGİL, Mehmet Emin: *Merak ve Dikkat*. Ankara 1956.

ERKARSLAN, Önder: "Der Film 'Busreisende.' Gelesen aus der Perspektive städtischer Modernisierung." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 131-139.

ERTUĞ Tarım, Zeynep: *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Cülûs ve Cenaze Törenleri.* Ankara 1999.

ERKİN, F. C.: *Les relations turco-soviétiques et la Question des Détroits.* Ankara 1968.

ERSANLI, Büşra: "The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline." ADANIR, Fikret/Suraiya Faroqhi (Ed.): *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography.* Leiden 2002 (The Ottoman Empire and its Heritage 25) içinde, s. 115-154.

ESEN, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4).

ESEN, Orhan: "Der Pott von Babel. Das Dolapdere-Tal. Über die Topographie der Zungen." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 263-274.

EŞME, İsa: "Öğretmen Yetiştirmede 130 Yıllık Bir Sürecin Öyküsü: Yüksek Öğretmen Okulları." *Milli Eğitim Dergisi* 160 (2003) içinde, [http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/160/alakus.htm] (15.10.2005).

EVANS, Stanley G.: *A Short History of Bulgaria.* Londra 1960.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zilli: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsyonu –Dizini.* C. 1 (Ed. Gökyay, Orhan Şaik/Yücel Dağlı). İstanbul 1996.

EXERTZOGLOU, Haris: "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914." Gondicas, D./C. Issawi (Ed.): *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism.* Princeton 1999 içinde, s. 89-114.

EXERTZOGLOU, Haris: "The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th Century." *International Journal of Middle East Studies* 35 (2003) içinde, s. 77-101.

EXERTZOGLOU, Chares: *Prosarmostikoteta kai politike omogeneiakon kephalaion. Ellenes trapezites sten Konstantinupole: to katastema "Zaphires – Zapheiropulos" 1871-1881.* Atina 1989.

EXERTZOGLOU, Chares: *Ethnike tautoteta sten Konstantinupole ton 19o aiona. O Ellenikos Philologikos Syllogos Konstantinupoleos.* Atina 1996.

EYİCE, Semavi: "Âbide-i Hürriyet." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 1 (1988) içinde, s. 309.

EYİCE, Semavi: "Balkapanı Hanı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5 (1992) içinde, s. 33-34.

EYİCE, Semavi: "İbrahim Paşa Sarayı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 21(2000) içinde, s. 345-347.

F[elmy], K[arl] C[hristian]: "'Byzanz nach Byzanz'. Das Fortleben der byzantinischen Kultur in den orthodox geprägten Ländern des Ostens." WAMSER, Ludwig (Ed.): *Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur.* Münih 2004 içinde, s. 21-31.

FAROQHI, Suraiya: "Social Mobility Among the Ottoman 'Ulema in the Late Sixteenth Century." *International Journal of Middle East Studies* 4 (1973) içinde, s. 204-218.

FAROQHI, Suraiya: "Vakıf Administration in the 16th Century Konya: The *zaviye* of Sadreddin-i Konevi." *Journal of Economic and Social History of Orient* 17 (1974) içinde, s. 145-172.

FAROQHI, Suraiya: "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı." *ODTÜ Gelişme Dergisi* 1979-1980 (1981) (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II) içinde, s. 139-154.

FAROQHI, Suraiya: *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650.* Cambridge ve diğ. 1984.

FAROQHI, Suraiya: "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri." *İFM* 41 (1985) içinde, s. 237-259.
FAROQHI, Suraiya: *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul 1994.
FAROQHI, Suraiya: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*. Münih 1995.
FAROQHI, Suraiya: "suk" *Encyclopaedia of Islam*' X (1996) içinde, s. 796-798.
FAROQHI, Suraiya. "Women's work, poverty and the privileges of guildsmen." *Archív Orientální* 69,2 (2001) (Issue in memory of Zdenka Veselà) içinde, s. 155-164.
FAROQHI, Suraiya: *The Ottoman Empire and the World Around It*. Londra, New York 2004.
FAROQHI, Suraiya: "Pious Foundations in the Ottoman Society of Anatolia and Rumelia. A Report on Current Research." Borgolte, Michael (Ed.): *Stiftungen im Christentum, Judentum und Islam vor der Moderne. Auf der Suche nach ihren Gemeinsamkeiten und Unterschieden in religiöser Grundlagen, praktischen Zwecken und historischer Transformation*. Berlin 2005 içinde, s. 223-257.
FAROQHI, Suraiya: "Presenting the Sultans' Power, Glory and Piety: a Comparative Perspective." Ertuğ, Zeynep Tarın (Ed.): *Mübahat Kütükoğlu Armağanı* içinde.
Feridûn: "Terbiye-i bedeniye." [1-6] *TİM*, S. 2,13-18 (1911-1912) içinde.
Feridûn: "Terbiye-i bedeniye." [7] *TM*, S. 3,19 (1912) içinde, s. 19-25.
FINDLEY, Carter V.: "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy." Braude, Benjamin/Lewis, Bernard (Ed.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. C. I: *The Central Lands*. New York, Londra 1982 içinde, s. 339-368.
FLEET, Kate: *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State, the Merchants of Genoa and Turkey*. Cambridge 1999.
FLEISCHER, Cornell H.: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton 1986.
FORTUNY, Kim/Roger Allen: *American Writers in Istanbul: Melville, Twain, Hemingway, Dos Passos, Bowles, Algren, Baldwin, and Settle*. New York 2009.
FOTOPOULOS, Dionissis/Angelos Delivorrias: *Greece at the Benaki Museum*. Atina 1997.
FRAZEE, C.A.: *Catholics and Sultans*. Cambridge 1983.
FRIERSON, Elizabeth B.: "Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Society." Quataert, Donald (Ed.): *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction*. New York 2000 içinde, s. 243-261.
FRIERSON, Elizabeth B.: "Mirrors Out, Mirrors In. Domestication and Rejection of the Foreign in Late-Ottoman Women's Magazines (1875-1908)." Ruggles, D.
FAIRCHAILD (Ed.): *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*. New York 2002 içinde, s. 177-204.
GALANTÉ, Abraham: *Histoire des Juifs d'Istanbul depuis la prise de cette ville en 1453, par Fatih Mehmed II. jusqu'à nos jours*. İstanbul 1941.
GALLWITZ, Esther (Ed.): *Istanbul*. Frankfurt a. Main 1981.
GANDEV, Hristo: *Problemi na Bălgarskoto Văzraždane*. Sofya 1976.
GATES, Charles: "American Archaeologists in Turkey: Intellectual and Social Dimensions." *Journal of American Studies of Turkey* 4 (1996) içinde, s. 47-68.

GEDİKLİ, Fethi: *Osmanlı Şirket Kültürü. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması.* İstanbul 1998.
GENÇ, Mehmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi.* İstanbul 2000.
GENÇ, Reşat: "Türk Tarihi." *Türk Ansiklopedisi* 32 (1983) içinde, s. 269-295.
GENCER, Mustafa: *Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion. Deutsch-türkische Beziehungen (1908-1918).* Münster ve diğ. 2002.
GENČEV, Nikolaj: *Văzroždenskijat Plovdiv.* Filibe 1981.
GEORGIADOU: "Die Gründung der Ionischen Universität in Smyrna. Die griechische, zivilisatorische Mission' im Orient." *Südost-Forschungen* 56 (1997) içinde, s. 291-317.
GEORGIEVA, Valentina/SASHA, Konechni: *Historical Dictionary of the Repbulic of Macedonia.* Lanham, Londra 1998.
GEORGIUS (Sphrantzes): *Die letzten Tage von Konstantinopel. Der auf den Fall Konstantinopels bezügliche Teil des dem Georgios Sphrantzes zugeschriebenen "Chronicon maius."* Çeviren ve notlayan Endre von Ivánka, Graz ve diğ. 1973[4].
GERBER, Haim: "The Wakf Instutition of the Ottoman Empire." *Asian and African Studies* XVII (1983) içinde, s. 29-45.
GERBER, Haim: *Economy And Society in an Ottoman City Bursa 1600-1700.* Jerusalem 1988.
GERLAND, E.: "Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel." *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 10 (1933) içinde, s. 93-105.
GIBBONS, Herbert Adams: *The Foundation of the Ottoman Empire. A history of the Osmanlis up to the death of Bayezid I (1300-1403).* Oxford 1916 (yeniden basımı 1968).
GİZ, Adnan: "İstanbul'da İlk Sınai Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805." *İstanbul Sanayi Odası Dergisi* 25,2 (1968) içinde, s. 25-26.
GLUŠKOV, Hr.: *Evlogi i Hristo Georgievi. Život i Dejnost.* Sofya 1982.
GÖCEK, Fatma Müge: *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change.* Oxford 1996.
GÖKBİLGİN, Tayyib: *XV ve XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası.* İstanbul 1952.
GÖKTÜRK, Deniz/Levent Soysal/İpek Türeli (Ed.): *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?* Londra 2010.
GOPČEVIČ, Spiridon: *Serbien und die Serben.* C. I: *Das Land.* Leipzig 1888.
GRAMAKİKOV, Georgi: "Reka Marica kato Targovski Păt prez XVIII-XIX Vek." *Istoričeski Pregled* XLVI-II,10 (1992) içinde, s. 88-99.
GREENWOOD, Antony: *Istanbul Meat Provisioning.* (Yayınlanmamış doktora tezi, University of Chicago) 1988.
GRENON, Thomas/Nazan Ölçer: De Byzance à Istanbul. Un port pour deux Continents. Paris 2009.
GROZDANOVA, Elena/Strašimir Andreev: *Bălgarite prez XVI Vek.* Sofya 1986.
GÜÇER, Lütfi: "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 11,1-4 (1951) içinde, s. 397-416.
GÜÇER, Lütfi: "XV. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dâhilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1954) içinde, s. 1-20.
GÜÇER, Lütfi "XV-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 23,1-2 (1963) içinde, s. 81-143.

GÜÇER, Lütfi: "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası." *Türk İktisat Tarihi Yıllığı* 1 (1987) içinde, s. 1-128.

GÜL, Murat: *The Emergence of Modern Istanbul. Transformation and Modernisation of a City.* Londra, New York 2009.

GÜLERSOY, Çelik: "Kapalıçarşı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 4 (2003²) içinde, s. 424-430.

GÜMÜŞ, Korhan: "Die Stadt und ihre Architekten." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 291-297.

GÜRAN, Ceyhan: *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi.* İstanbul 1976.

GÜRAN, Tevfik: "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 44, 1-4 (1988) içinde, s. 245-277.

GÜRAN, Tevfik: "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları." Yıldız, Hakkı Dursun (Ed.): *150. Yılında Tanzimat.* Ankara 1992 içinde, s. 235-259.

GÜRÜN, Kâmuran: *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953).* Ankara 1991.

GÜVENÇ, Murat: "İstanbul Nüfus Sayımları Haritalanabilir mi? 1990-2000 Dönemi İstanbul İstihdam Haritaları." *İstanbul* 49 (Nisan 2004) içinde, s. 50-54.

GÜZEL, Şehmus: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 3 (1985) içinde, s. 803-830.

HAARMANN, Ulrich: "Ideology and history, identity and alterity: The Arab image of the Turk from the 'Abbasids to modern Egypt." *International Journal of Middle Eastern Studies* 20 (1988) içinde, s. 175-196.

HACISALİHOĞLU, Mehmet: *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918).* Münih 2003 (Südosteuropäische Arbeiten 116).

HACISALİHOĞLU, Mehmet: "Osmanische Quellen zur Balkangeschichte: Versuch einer Übersicht über die Bestände des Zentralarchivs in Istanbul und weiterer osmanischer Archive." Clewing, Konrad/Oliver Jens Schmitt (Ed.): *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch.* Münih 2005 (Südosteuropäische Arbeiten 127) içinde, s. 35-85.

HADROVİCS, Ladislas: *Le peuple serbe et son église sous la domination turque.* Paris 1947.

HAKKI, Onur: "1908 İşçi Hareketleri ve Jöntürkler." *Yurt ve Dünya* (1977) içinde, s. 277-295.

HAMILTON, George: *Art and Architecture of Russia.* Baltimore 1954.

HANİOĞLU, Şükrü: *The Young Turks in Opposition.* New York 1995.

HANSSEN, Jens: *Fin de Siècle Beirut. The Making of an Ottoman Provincial Capital.* Oxford 2005.

HARTMANN, Martin: *Unpolitische Briefe aus der Türkei.* Leipzig 1910.

HECKMANN, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation.* Stuttgart 1992.

HELL, Xavier Hommaire de: *Voyage en Turquie et en Perse.* C. 1. Paris 1854.

HERINGering G[unnar]: "Ilarion Makariopolski" *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* (Redak. Gerda Bartl). C. II, G-K (1976) içinde, s. 218-220.

HEZARFEN, Ahmet: "Bulgarlar." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1994) içinde, s. 330-331.

HIRZEL, Edgar/Werner Hirzel (Ed.): *Aufzeichnungen und Tagebuch von Johann Caspar Hirzel 1832-1911.* Zürich 1986.

HOEXTER, Miriam: "Wakf Studies in the Twentieth Century: The State of the Art." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41 (1998) içinde, s. 474-495.

HOEXTER, Miriam: *Endowments, Rulers and Community: Wakf al-Haramayn in Ottoman Algiers*. Leiden 1998.

HOFFMANN, L. (Ed.): *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*. Wiesbaden 2005.

HOFFMANN, G.: "L´arcivescovado di Smirne." *Orientalia Christiana Periodica* 1 (1935) içinde, s. 139-163.

HOFFMANN, G.: *Il Vicariato apostolico di Costantinopoli 1453-1800*. Roma 1935.

HOHLWEG, A. (Ed.): *Byzanz und seine Nachbarn*. Münih 1996.

HOMBURG, Heidrun: "Warenhausunternehmen und ihre Gründer in Frankreich und Deutschland: eine diskrete Elite und mancherlei Mythen." *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, (1992/1) içinde, s. 183-219.

HOPWOOD, Keith: "A Shared Heritage: Byzantine and Ottoman Views of the Classical Monuments of Istanbul." Shankland, David (Ed.): *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F. W. Hasluck*. İstanbul 2004, içinde s. 201-213.

HÖSCH, Edgar: "Das sogenannte "griechische Projekt" Katharinas II. Ideologie und Wirklichkeit der russischen Orientpolitik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 12 (1964) içinde, s. 168-206.

HÖSCH, Edgar: *Orthodoxie und Häresie im alten Rußland*. Wiesbaden 1975.

HÖSCH, Edgar: "Rußland und das Kultusprotektorat über die orthodoxen Balkanchristen." Bartl, Peter/Horst Glassl(Ed.): *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet*. Münih 1975 içinde, s. 113-123.

HÖSCH, Edgar: *Die Kultur der Ostslaven*. Wiesbaden 1977.

HÖSCH, Edgar: "Zur Rezeption der Romidee im Rußland des 16. Jahrhunderts." *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 25 (1978) içinde, s. 136-145.

HÖSCH, Edgar: "Das byzantinische Erbe bei den Balkanvölkern." Hohlweg, Armin (Ed.): *Byzanz und seine Nachbarn*. Münih 1996 (Südosteuropa-Jahrbuch 26) içinde, s. 69-81.

HÖSCH, Edgar: "Die 'Kirchenleute' und das griechisch-byzantinische Erbe in Altrußland." Rödel, Dieter/Joachim Schneider (Ed.): *Strukturen der Gesellschaft im Mittelalter. Interdisziplinäre Mediavistik in Würzburg*. Wiesbaden 1996 içinde, s. 69-81.

HÖSCH, Edgar: *Geschichte Rußlands. Vom Kiever Reich bis zum Zerfall des Sowjetimperiums*. Stuttgart ve diğ. 1996.

HÖSCH, Edgar: "Die Balkanpolitik der russischen Zaren zwischen Ideologie und Staatsraison." Terzić, Slavenko (Ed.): *Islam, Balkan i Velike Sile (XIV-XX vek). Međunarodni naučni skup, 11-13 decembar 1996 / Islam, the Balkans and the Great Powers (XIV-XX Century)*. Belgrat 1997 içinde, s. 245-259.

HÖSCH, Edgar: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Münih 2002⁴.

HOTZ, W.: *Byzanz, Konstantinopel, Istanbul. Handbuch der Kunstdenkmäler*. Münih, Berlin 1971.

"Hürriyet-i Ebediyye Tepesinde, Fatiha." *Cumhuriyet* 8 Ağustos 1996 içinde.

IKONNİKOV, V.: Opyt izsledovanija o kul'turnom značenii Vizantii v russkoj istorii. Kiev 1869.

ILBERT, Robert: *Alexandrie 1830-1930. Histoire d´une communauté citadine*. Paris, Kahire 1996.

IMBER, Colin: *Ebu's-su'ud, the Islamic Legal Tradition*. Edinburgh 1997.

IORGA, N[icolae]: *Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie byzantine*. Bucharest 1971².
IŞIK, Oğuz/Melih Pınarcıoğlu: "Eine melancholisch stimmende Verstädterungsgeschichte: Sultanbeyli." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 343-352.
IŞIN, Ekrem: "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 2 (1985) içinde, s. 538-563.
IŠIRKOV, A.: "Iz Srednovekovnata Tărgovska Istorija na Grad Varna." *Spisanije na Bălgarskoto ikonomičesko Družestvo* X,4 (1906) içinde, s. 230-241.
ISSAWI, Charles (Ed.): *The Economic History of the Middle East 1800-1914. Book of Readings*. Chicago, Londra 1966.
ISSAWI, Charles: *The Economic History of Turkey*. Chicago 1980. "Istanbul" *Kratka Bălgarska Enciklopedija* 2 (1964) içinde, s. 541-542.
İBİŞOĞL, Vartuhi S.: "Aznavur, Hovsep." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 1 (1993) içinde, s. 511.
İDEMEN, Siren/Stefan Hibbeler: "Haltestelle İstanbul. Afghanische Flüchtlinge in Zeytinburnu." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 235-238.
İNALCIK, Halil: "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)." *Belleten* XII (1948) içinde, s. 349-402.
İNALCIK, Halil: "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City." *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969/1970) içinde, s. 231-249.
İNALCIK, Halil: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. Londra 1978.
İNALCIK, Halil: "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul." *International Journal of Turkish Studies* 1,1 (1979-80) içinde, s. 1-17.
İNALCIK, Halil: "Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekâbetinde Emek Maliyetinin Rolü." *ODTÜ Gelişme Dergisi* 1979-1980 (1981) (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II) içinde, s. 1-65.
İNALCIK, Halil: "The *Rüznâmče* Registers of the *Kadıasker* of Rumeli as Preserved in the İstanbul *Müftülük* Archives." *Turcica* 20 (1988) içinde, s. 251-275.
İNALCIK, Halil: "Ottoman Galata 1453-1553." Eldem, Edhem (Ed.): *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne. Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I-Recherches sur la ville ottomane: le cas du quartier de Galata. II-La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune-turque*. İstanbul, Paris 1991 içinde, s. 17-116.
İNALCIK, Halil: "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere." Ders.: *Osmanlı İmparatorluğu –Toplum ve Ekonomi*. İstanbul 1993 içinde, s. 263-274.
İNALCIK, Halil/Donald Quataert (Ed.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. C. 1: 1300-1600. Cambridge 1994.
İNALCIK, Halil: "Kültür Etkileşimi, Küreselleşme." *Doğu Batı* 18 (2002), s. 89-127.
[İNANÇALP], M[uallim] Cevdet: "Dârülmuallimînin yetmişinci sene-i devriyesi münâsebetiyle verilen konferâns." TM [nazariyât ve malûmât kısmı], S. 6,32-1 (7 Mart 1332/20. Mart 1916) içinde, s. 176-200.

İPŞİRLİ, Mehmet: "Osmanlı İlmiye teşkilâtında mülazemet sisteminin önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi zamanına ait mülazemet kayıtları." *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11 (1981/82) içinde, s. 221-231.

İPŞİRLİ, Mehmet: "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri." *Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildiriler*. İstanbul 1989 içinde, s. 183-186.

İPŞİRLİ, Mehmet: "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı. İlmiye Teşkilâtı."

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (Ed.): *Osmanlı Devleti Tarihi*. C. 1. İstanbul 1999, içinde s. 247-279.

İSMET, Mimar Muzaffer: "Abide-i Hürriyet Mimarı." *Nevsal-i Osmani* 3 (1327) içinde, s. 173-176.

İstanbul Kız Muallim Mektebi (Ed.): *İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933, Darülmuallimat 1870*. İstanbul 1933.

JABBÛR, Jibrâ'îl Sulaymân (Ed.): *al-Ghazzî, Najm al-Din: Al-Kawâkib al-sâ'ira bi-a'yân al-mi'a al-'âshira*. C. III. Harissa 1958, s. 27-29.

K[alomenopulos], N[ikost.], D[inkas], K.: "Halosis." *Megale Hellenike Enkyklopaideia* 4 (1963) içinde, s. 139-140.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı (Ed.): *Osmanlı'dan Günümüze Kadın Dergilerinde Son Sayfalar. İlanat Havadis Duyuru*. İstanbul 2002.

KAFADAR, Cemal: "Eyüp'te Kılıç Kuşanma Törenleri." Artan, Tülay (Ed.): *Eyüp: Dün/Bugün, 11-12 Aralık 1993*. İstanbul 1994 içinde, s. 50-61.

KAFADAR, Cemal: *Between two Worlds. The Construction of the Ottoman State*. Berkeley ve diğ. 1995.

KAFAOĞLU, A. B.: *Varlık Vergisi Gerçeği*. İstanbul 2002.

KAFESÇİOĞLU, Çiğdem: *Constantinopolis/Istanbul: Imperial vision, cultural encounter, and the making of the Ottoman capital city*. Philadelphia 2009.

KAL'A, Ahmet: "19.Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul Kasap Esnafının Organizasyonu." *Sosyal Siyaset Konferansları* 37-38. *Kitaplar*. İstanbul 1992 içinde, s. 111-117.

KAL'A, Ahmet ve diğ. (Ed.): *İstanbul Külliyatı 1. İstanbul Ahkâm Defterleri*. İstanbul 1997-.

KAL'A, Ahmet: *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri. İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1*. İstanbul 1998.

KAL'A, Ahmet: "Esnaf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 11 (1995) içinde, s. 426-428.

KAL'A, Eyüp Sabri: *Çalışanların Tasnifi, İşgücünün Temini, İş güvencesi ve İşgücünün Eğitimi Açısından Osmanlı Sanayi Sektöründe İstihdam (1830-1920)*. (Yayınlanmamış doktora tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı) 2000.

KALA, Eyüp Sabri: *Osmanlılar'da Sosyal Güvenlik Sosyal Sigortalar 1865-1923*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çal. Ekon. Anabilim Dalı) 1992.

KALEZİĆ, Dimitrije: "Die Serbische Orthodoxe Kirche in Geschichte und Gegenwart." Döppmann, Hans-Dieter (Ed.): *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*. Münih 1997 içinde, s. 219-228.

KANSU, Aykut: *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*. Leiden 2000.

KARA, Cevat: *Die Erziehung zum osmanischen Staatsbürger in der Jungtürkenzeit. 'Alî Seydîs "Terbîye-i Medenîye ve Ahlâkîye" und ihr Umfeld* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ludwig-Maximilians-Universität Münih) 2001.

KARA, İsmail: *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul 2001.

KARAGÖZ, Mehmet: "Filibe Kazası Rüsum Defterleri ve 17 yy. İkinci Yarısında Filibe Tatarpazarı Çeltik Pazarı." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14,2 (2004) içinde, s. 361-378.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim: "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923." Quataert, Donald/Eric Jan Zürcher (Ed.): *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*. İstanbul 1998 içinde, s. 27-54.

KARAL, Enver Ziya: "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-77." Braude, Benjamin/Lewis, Bernard (Ed.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. C. I: *The Central Lands*. New York, Londra 1982 içinde, s. 387-400.

KARAL, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*. C. V: *Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara 1970[1].

KARATEKE, Hakan T./Maurus Reinkowski (Ed.): *Legitimizing the Order. The Ottoman Rhetoric of State Power*. Leiden, Boston 2005 (The Ottoman Empire and its Heritage 34).

KARPAT, Kemal: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. Madison 1985.

KASABA, Reşat: "Was there a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?" *Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems and Civilizations* 11/2 (1988) içinde, s. 215-228.

KASABA, Reşat: *The Ottoman Empire and the World Economy*. New York 1988.

KASTORYANO, Riva: "Passage par Galata: Mobilité Sociale des Juifs d'Istanbul." Eldem, Edhem (Ed.): *Première Rencontre Internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie Moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985. I. Recherches sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata*. İstanbul 1992 içinde, s. 171-181.

KAVCAR, Cahit: *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı*. Ankara 1985.

KAYRA, Cahit/Erol Üyepazarcı: *İkinci Mahmut'un İstanbul'u, Bostancıbaşı Sicilleri*. İstanbul 1992.

KAZICI, Ziya: *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*. İstanbul 1987.

KEYDER, Çağlar: *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*. Londra, New York 1987.

KEYDER, Çağlar (Ed.): *Istanbul. Between the Global and the Local*. Lanham 1999.

KIUTUÇKAS, Yeorgios: "1878'e kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati." Stathis, Pinelopi (Ed.): *19.Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*. İstanbul 1999 içinde, s. 36-51.

KIEL, Machiel: *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*. Hampshire, Brookfield 1990.

KITROMILIDES, Paschalis M.: "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans." Ders.: *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*. Aldershot ve diğ. 1994 içinde, s. 149-192.

KIZILDAĞ, Şaban: *Dersaadet'ten İstanbul'a Eminönü Ailesi*. İstanbul 2004.

KLEIN, Denise: *Die Osmanischen Ulema des 17. Jahrhunderts - eine geschlossene Gesellschaft?* Berlin 2007, (Islamkundliche Untersuchungen Band 274).

KLEIN, Stefan: "Himani in den Tempeln des Konsums." *Süddeutsche Zeitung* 197, Cumartesi/Pazar, 27/28 Ağustos 2005 içinde, s. 3.

KOÇ, Yıldırım: *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*. İstanbul 1992.

KOÇU, Reşad Ekrem: "Âbide-i Hürriyet." *İstanbul Ansiklopedisi* 1 (1958) içinde, s. 169-171.

KÖKSAL, Sırma: "Das Schloss der Feenkönigin. 'Zugezogene' und 'Etablierte' İstanbuls im Visier türkischer Literatur." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 299-317.

KOLOĞLU, Orhan: *Osmanlı Basının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi: Bir Fransız Ailesinin Bâbıâli Hizmetinde Yüz Yıl, 1821-1922*. Çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul 1998.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad: *Les origines de l'Empire ottoman*. Paris 1935.
KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad: *Some Observations on the Influence of the Byzantine Institutions on Ottoman Institutions*. Ankara 1999.
KORNRUMPF, Hans Jürgen/Jutta Kornrumpf: *Fremde im Osmanischen Reich 1826-1912/13. Bio-bibliographisches Register*. Stutensee 1998.
KÖSE, Yavuz: *Westlicher Konsum am Bosporus. Warenhäuser, Nestlé & Co. im späten Osmanischen Reich (1855-1923)*. Münih: R. Oldenbourg (*Südosteuropäische Arbeiten*, C. 138). Münih 2010.
KÖSE, Yavuz: "Maintenant, le plus beau, c'est la grève des EOB': Ein Französischer Warenhausangestellter im Osmanischen Reich oder wie ein Streik funktioniert." *Archivum Ottomanicum* 24 (2007) içinde, s. 101-147.
KÖSE, Yavuz: "Nestlé in the Ottoman Empire: Global Marketing with local flavour (1870-1927)" *Enterprise&Society* 9,4 (Güz 2008) içinde, s. 724-761.
KOULLAPİS, Lory-Gregory: *Die Darstellung der Osmanischen Geschichte in den Schulbüchern Griechenlands und der Türkei. Gemeinsamkeiten und Unterschiede zweier gegenseitiger Nationalismen*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ludwig-Maximilians-Universität München) 1993.
KRAMERS, J.: *Les Pays-Bas et le régime des capitulations en Turquie*. Leiden 1954.
KRAFT, Ekkehard: *Moskaus griechisches Jahrhundert. Russisch-griechische Beziehungen und metabyzantinischer Einfluss 1619-1694*. Stuttgart 1995.
KRĂSTANOVA, Krasimira: "Esnafät-Profesionalna Organizacija ili Duhovno Bratstvo." Santova, Mila (Ed.): *Etnologija na Malkija Grad*. Sofya 1995 içinde, s. 64-72.
KRĂSTEV, Angel: "Die Bulgarische Kirche in Geschichte und Gegenwart." Döppmann, Hans-Dieter (Ed.): *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*. Münih 1997 içinde, s. 149-155.
KREISER, Klaus: *Geschichte Istanbuls. Von der Antike bis zur Gegenwart*. Münih 2010.
KREISER, Klaus: *Istanbul. Ein historischer Stadtführer*. Münih 2009².
KREISER, Klaus: "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916." *Muqarnas. An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 14 (1997) içinde, s. 103-117.
KREISER, Klaus: "Public Monuments in Kemalist and Post-Kemalist-Turkey." *Journal of Turkish Studies* 26/II (2002) içinde, s. 43-60.
KREISER, Klaus: "Denkmäler für Heroen des Geistes. Materialien zu einer osmanischen Obsession." Clewing, Konrad/Oliver Jens Schmitt (Ed.): *Südosteuropa. Von moderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch*. Münih 2005 (Südosteuropäische Arbeiten 127) içinde, s. 303-314.
KUBAN, Doğan: *Istanbul an Urban History, Byzantion, Constantinopolis, Istanbul*. İstanbul 1996.
KÜÇÜKERMAN, Ö.: *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*. Ankara 1987.
KÜÇÜKERMAN, Ö.: *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika Feshane Defterdar Fabrikası*. Ankara 1988.
KÜÇÜKERMAN, Önder: *Türk Giyim Sanayiinin Tarihsel Kaynakları*. İstanbul 1996.
KUNT, Metin: "The Wakf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Endowments." Heywood, C./Colin Imber (Ed.): *Studies in Ottoman History in Honor of Professor Victor Ménage*. İstanbul 1994 içinde, s. 189-198.

KURAN, Aptullah: *Sinan, the Grand Old Master of Ottoman Architecture*. Washington, Istanbul 1987.
KÜRKÇÜOĞLU, Kemal E.: *Süleymaniye Vakfiyesi*. Ankara 1962.
KURUYAZICI, Hasan/Mete Tapan: *Sveti Stefan Bulgar Kilisesi. Bir Yapı Monografisi*. İstanbul 1998.
KURZ, Otto: *European clocks and watches in the Near East*. Londra 1975.
KUT, Turgut "Indicateur Ottoman: Şark Ticaret Yıllıkları." *Simurg, Kitap Kokusu* 1 (1999) içinde, s. 186-199.
KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: *Osmanlı – İngiliz İktisadi Münasebetleri*. 2 cilt, Ankara 1974.
KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi." *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*. İstanbul 1981 içinde, s. 519-605.
LAÇİNER, Örner: "İstanbul nach 1950: Seismograph der türkischen Politik." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 283-289.
LANCESTER, Bill: *The Department Store. A Social History*. Londra, New York 1995.
LEB, Ioan Vasile: "Die Rumänische Orthodoxe Kirche im Wandel der Zeiten." Döppmann, Hans-Dieter (Ed.): *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*. Münih 1997 içinde, s. 179-199.
LIKHACHEV, D. S.: "The Type and Character of Byzantine Influences in Old Russian Literature." *Oxford Slavonic Papers* XIII (1967) içinde, s. 15-32.
LILIE, Ralph-Johannes: *Byzanz. Das zweite Rom*. Berlin 2003.
LITTLEWOOD, A. R.: "Byzantium." *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Traditon* I (2000) içinde, s. 273-274.
LUPININ, Nickolas: "Patriarchate in Russia." *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* 27 (1982) içinde, s. 56-60.
M[oschopulos], N[ikephoros]: "Konstantinupolis." *Megale Hellenike Enkyklopaideia* 15 (1963) içinde, s. 583-635.
MACAR, Elçin: *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul 2003.
MAJER, Hans Georg: *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich, I. Zu Uşakizade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık*. Münih 1978.
MAJESKA, George P.: "Byzantine Influence on Russia." *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* 6 (1978) içinde, s. 74-80.
MAKAL, Ahmet: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*. Ankara 1997.
MALCOLM, Noel: *Kosovo. A Short History*. New York 1999.
MANTRAN, Robert: *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*. Paris, Istanbul 1962.
MANTRAN, Robert: *La Vie Quotidienne à Constantinople au Temp de Soliman le Magnifique et de se Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*. Paris 1965.
MANTRAN, Robert: *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*. (Çeviren M. Salih Eren) İstanbul 1991.
MARDİN, Şerif: "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma." *Türk Modernleşmesi. Makaleler IV*. İstanbul 1991 içinde, s. 23-81.
MARGHETITCH, S. G.: *Étude sur les fonctions des drogmans des missions diplomatiques ou consulaires*. Konstantinopel 1898.
MARİN, Brigitte/Catherine Virlouvet (Ed.): *Nourrir les cités de la Méditerranée, antiquité – temps modernes*. Paris 2003.

MARMARA, Rinaldo: *De l'Empire byzantin à la République Turque, la formation, l'apogée et le déclin de la Communauté latine de Constantinople. Son influence sur le grec moderne en tant qu'héritage culturel.* Tez, Université de Montpellier III. 2003.

MATSCHKE, Klaus-Peter/Franz Tinneveld: *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen.* Köln, Weimar, Viyana 2001.

MAYER, Georg: *Türkischer Basar: Geheimnisse orientalischer Geschäftstüchtigkeit.* Heilbronn 1978.

McBRIDE, Theresa M.: "A Woman's World: Department Stores and the Evolution of Women's Employment, 1870-1920." *French Historical Studies* 10,4 (1978) içinde, s. 664-683.

McCHESNEY, Robert D.: "Waḳf and Public Policy: The Waqfs of Shah Abbas, 1011-1023/1602-1614." *Asian and African Studies* 15 (1981) içinde, s. 165-190.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. C. I. Ankara 1982.

MEDLIN, William: *Moscow and East Rom.* Cenevre 1952.

MEHMED Hidâyet: "Yatakhâne hakkında (Eşyâ ve kelimât dersi)." *Tedrîsât-ı İbtidâiye Mecmuası* ['ameliyât ve tatbîkât kısmı: ders numûneleri] S. 1,12 (15 Nisân 1327/28 Nisan 1911) içinde, s. 218-221.

MEININGER, Thomas A.: *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872.*

MADISON, 1970.

MICHOFF, Nicola V.: *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens.* Cilt II. Sofya 1943.

MILLER, M. B.: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869-1920.* Princeton, New Jersey 1981.

MILLINGEN, Alexander Van: *Byzantine Churches in Constantinople.* Londra 1974.

MILLS, Amy: *Streets of Memory: Landscape, Tolerance, and National Identity in Istanbul.* Atina (Georgia) 2010.

Missir de Lusignan, Livio: "Une aristocratie 'inclassable': les drogmans (réflexions sur nations et dynasties au sein de l'Empire ottoman." Hitzel, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales.* Paris 1997 (Varia Turcica 31) içinde, s. 153-159.

Missir di Lusignano, Livio: "La collettività italiana a Smirne." *Storia contemporanea* 22/1 (1990) içinde, s. 147-170.

Missir Reggio Mamachi di Lusignano, Livio: *Epitaphier des grandes familles latines de Smyrne.* C. 2: *Les pierres tombales de l'église française Saint-Polycarpe.* Brüksel 1985.

Missir Reggio Mamaky de Lusignan, Livio: *Rome et les églises d'Orient vues par un Latin d'Orient.* Brüksel 1976.

Missir, Livio A.: "'Francosciotti' e 'Francolevantini'." *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* n.s. 10 (1956) içinde, s. 25-32.

Missir, Livio A. M.: "Di alcune altre pubblicazioni in 'fragochiotika'." *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* n.s 14 (1960) içinde, s. 179-183.

MISSIR, Livio A. M.: "Ricerche su testi in 'fragochiotika'." *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* n.s 16 (1962) içinde, s. 49-56.

MISSIR, Livio A. M.: "Contribution à la bibliographie des textes Grecs imprimés ou écrits avec des caractères latins." *Mikrasiatika Chronika* 12 (1965) içinde, s. 114-144.

MISSIR, Livio A.: *Arbre généalogique de la famille Missir (1671-1969).* Brüksel 1969.

MISSIR, Livio A.: "Le Cimetière catholique latin de Kemer (Smyrna) 1867-1967."

Mikrasiatika Chronika 15 (1972) içinde, s. 25-122.
MISSIR, Livio A.: "Una fonte ignorata della storia ottomana: la genealogia delle famiglie levantine e in particolare dragomannali." *Studi preottomani e ottomani. Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974)* içinde. Napoli 1975, s. 197-211.
MOORE, Laurence S.: "Some Phases of Industrial Life." Johnson, Clarence Richard (Ed.): *Constantinople To-Day or the Pathfinder Survey of Constantinople – A Study in Oriental Social Life.* New York 1922 içinde, s. 65-201.
MORAVENOV, Konstantin: *Pametnik na Plovdivskoto Naselenie.* Filibe 1984.
MOSER, Brigitte/Michael W. Weithmann (Ed.): *Kleine Geschichte Istanbuls.* Regensburg 2010.
MÜLINEN, Graf von: *Die lateinische Kirche im Türkischen Reiche.* Berlin 1901.
Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l –Vukuat* (Ed. Neşet Çağatay). C. III-IV. Ankara 1987.
M[ustafâ] Sâtı: *Fenn-i terbiye: nazariyât ve tatbîkâtı I.* [İstanbul] 1327/1909-10.
NAČOV, N.: "'Carigrad' kato Kulturen Centăr na Bălgarite do 1877 Godina." *Sbornik na BAN XIX.* Sofya 1925 içinde, s. 1-206.
NAČOV, Načo: *Hristo P. Tăpčeleštov. Život i Negovata Obštestvena Dejnost.* Sofya 1935.
Nasuhü's-silahi (Matrakçı): *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Suleyman Han* (Ed. Hüseyin G. Yurdaydın). Ankara 1976.
NATAN, Žak "Ikonomičeskata Misăl u Nas prez Epohata na Văraždaneto." *Istorišeski Pregled* 7,3 (1951) içinde, s. 291-311.
NECİPOĞLU-Kafadar, Gülru: "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation." *Mukarnas* 3 (1985) içinde, s. 95-117.
NECİPOĞLU, Gülru: *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.* Cambridge, MA 1991.
NECİPOĞLU, Gülru: "The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium." Mark, Robert/Ahmet S. Çakmak (Ed.): *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present.* Cambridge 1992 içinde, s. 195-225.
NECİPOĞLU, Gülru: "Dynastic Imprints on the Cityscape: the Collective Message of ImperialFunerary Mosque Complexes in Istanbul." Bacqué-Grammont, Jean-Louis/Aksel Tibet (Ed.): *Cimétières et traditions funéraires dans le monde Islamique.* 2 cilt, Ankara 1996 içinde.
NECİPOĞLU, Gülru: *The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire.* Londra 2005.
NECİPOĞLU, Nevra: *Byzantium Between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire.* Cambridge 2009.
Nev'îzâde Atâî: *Hadaiku'l-Hakaik fî Tekmileti'ş-şakaik* (Ed.: Abdülkadir Özcan) *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri* başlığı altında. 5 cilt, İstanbul 1989.
NİKOV, Petăr: *Văzraždane na bălgarskija narod. Cărkovno-nacionalni borbi i postiženija.* Sofya 1971².
OBOLENSKY, Dimitri.: "Russia's Byzantine Heritage." *Oxford Slavonic Papers* I (1950) içinde, s. 37-63.
OBOLENSKY, Dimitri: *Byzantium and the Slavs. Collected Essays.* Londra 1971.
OBOLENSKY, Dimitri: *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453.* Londra 1971.
OBOLENSKY, Dimitri: *The Byzantine inheritence of Eastern Europe.* Londra 1982.
OKAY, Cüneyd: "Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası." *Müteferrika* 1 (2001) içinde, s. 131-142.
ORTAYLI, İlber: *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği.* İstanbul 1985.

ORTAYLI, İlber: *İstanbul'dan Sayfalar*. İstanbul 2002².
OVAT, Fuat: "Milli Talim ve Terbiye Heyetinin İlk Başkanı Prof. Dr. Mehmet Emin Erişirgil. " *Eğitim Dergisi* (Bilim ve Aklın Aydınlığında) IV,44 (2003) içinde, [http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi44/ovat.htm] (20.09.2005).
OVAT, Fuat: "Bir Eğitim Sevdalısı: İhsan Sungu." *Eğitim Dergisi* (Bilim ve Aklın Aydınlığında) IV,45 (2003) içinde, [http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi45/ovat.htm] (20.09.2005).
OSTROGORSKY, Georg: *Geschichte des byzantinischen Staates*. Münih 1963³.
ÖKÇÜN, Gündüz: "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları." Abadan, Yavuz (Ed.) *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*. Ankara 1969 içinde, s. 801- 896.
ÖKÇÜN, Gündüz (Ed.): *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*. Ankara, 1997².
ÖKÇÜN, Gündüz (Ed.): *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*. Ankara 1971².
ÖKTE, Faik: *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul 1951.
ÖKTE, Faik: *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*. Londra ve diğ. 1987.
Ömer Hilmi: *Ahkam ül-evkaf*. İstanbul 1307h./1890.
ÖNCÜ, Ayşe: "'Maganda' Die kulturelle Neuordnung İstanbuls in den Neunzigerjahren." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 içinde (metroZones 4), s. 397-410.
ÖNER, Meriç: *Tracing Istanbul (from the air)*. İstanbul 2009.
ÖNSOY, Rifat: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara 1988.
ÖZBARAN, Salih: *Bir Osmanlı Kimliği. 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*. İstanbul 2004.
ÖZMUCUR, Süleyman/Şevket Pamuk: "Urban Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914." *The Journal of Economic History* 62,2 (2002) içinde, s. 293-321.
ÖZTÜRE, A.: *Nicomedia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*. İstanbul 1981.
ÖZTÜRK, Cemil: *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*. Ankara 1996 (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI./77).
ÖZÜEKREN, Şule: "Verschwimmende Grenzen. Der informelle und der formelle Wohnungssektor." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 159-169.
PAKALIN, Mehmed Z.: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 cilt,, İstanbul 1946-54.
PALARAIT, Michael R.: *Balkan economies c. 1800-1914: Evolution without development*. Cambridge 2002².
PALMIERI, A.: *L´Associazione commerciale artigiana di Pietà in Costantinopoli. Cenni storici 1837-1902*. Napoli 1902.
PAMUK, Şevket: *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*. Ankara 1984.
PAMUK, Şevket: *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul 1988.
PAMUK, Şevket: *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*. Ankara 2000.
PAMUK, Şevket: *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge 2000.
PAMUKCİYAN, Kevork: *Biyografileriyle Ermeniler*. (Ed. Osman Köker). İstanbul 2003.
PANAYOTOPOULOS, Alcibiades J.: "The "Great Idea" and the vision of Eastern Federation: A propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis-Nicolaïdis." *Balkan Studies* 21 (Selanik 1980) içinde, s. 331-365.
PANAYOTOPOULOS, Alcibiades: *The Greeks of Asia Minor, 1908-1912. A Social and Political Analysis*. (Yayınlanmamış doktora tezi, University of Oxford) 1983.

PANZAC, Daniel: "Les Drogmans pour voyageurs dans l'Orient du XIXe siècle." Hitzel, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales* (Varia Turcica 31). Paris 1997 içinde, s. 451-476.
PAPULİDES, K. K.: *To Rosiko Archaiologiko Instituto Konstantinupolees (1894-1914)*. Selanik 1987.
PARMAKSIZOĞLU, İsmet: "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi." *Türk Ansiklopedisi* 16 (1968) içinde, s. 231-232.
PARMAKSIZOĞLU, İsmet: "Patrikhâne." *Türk Ansiklopedisi* 26 (1977) içinde, s. 435-438.
PASDERMADJIAN, H.: *Das Warenhaus. Entstehung, Entwicklung und wirtschaftliche Struktur*. Köln 1954 (1946 1. Basımı İngilizce).
PASKALEVA, Viržinija: "ikonomičesko Pronikvane na Avstrija (Avstro-Ungarija) v Bălgarskite Zemi ot Krimskata Vojna do Osvoboždenieto." *Izvestija na Instituta po Istorija* 4 (1957) içinde, s. 111-158.
PEARS, Sir Edwin: *Forty Years in Constantinople*. Londra 1916.
PECH, E.: *Manuel des Sociétés Anonymes fonctionnant en Turquie*. Paris 1906[1].
PEIRCE, Leslie: *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York, Oxford 1993.
PEIRCE, Leslie: "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries." *Mediterranean Historical Review* 19,1 (2004) içinde, s. 6-28.
PÉLISSIER du Rausas, G.: *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman*. Paris 1902.
PENČEV, Penčo: *Kazanlăškijat Kraj prez Văzraždaneto*. Sofya 2005.
PENTZOPOULOS, Dimitri: *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*. Londra 2002[2].
PERİ, Oded: "Wakf and Ottoman Welfare Policy. The Poor Kitchen of Haseki Sultan in Eighteenth-Century Jerusalem." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXV (1992) içinde, s. 167-186.
PÉROUSE, Jean-François: "Les non musulmans à İstanbul aujourd'hui: une présence en creux? Le cas de l'arrondissement de Fatih." Anastassiadou-Dumont, Méropi (Ed.): *Identités confessionelles et espace urbain en terres d'islam* (Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée 107-110) (2005) içinde, s. 261-295.
PÉROUSE, Jean-François: *La mégapole d'Istanbul 1960-2000*. İstanbul 2000.
PETERSON, Michele L.: *Commercial Assistants or White-Collar Workers? Male and Female Clerks in Turn-of-the-Century Hamburg*. Ann Arbor 1994.
PETROV, Petăr/Hristo Temelski: *Cărkva i cărkoven život v Makedonija*. Sofya 2003.
PHALMPOS, Philippos: *Ho Frankomachalas tes Smyrnes. Historike melete*. Atina 1969.
PHILIPPSON, Alfred: *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*. Gotha 1910.
PIPPIDI, Andrei: "Drogmans et enfants de langue: la France de Constantinople au XVIIIe siècle." Hitzel, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales*. Paris 1997 (Varia Turcica 31) içinde, s. 131-140.
PITERBERG, Gabriel: "The Alleged Rebellion of Abaza Mehmed Paşa: Historiography and the Ottoman State in the Seventeenth Century." *International Journal of Turkish Studies* 8,1-2 (2002) içinde, s. 12-24.
PİŽEV, Aleksandăr: *Kniga za Plovdiv*. Filibe 1999.
PLAGEMANN, Volker: "Bismark-Denkmäler." Mittig, Hans-Ernst/Volker
PLAGEMANN (Ed.): *Denkmäler im 19. Jahrhundert. Deutung und Kritik*. Münih 1972 içinde, s. 217-242, 417-442.

PRİMOV, Atanas: "Tărgovsko-Bankerskata Kăšta 'Bratja Iv Gešovi' ot Plovdiv." *Izvestija na Muzeite ot Južna Bălgarija* 7 (1981) içinde, s. 125-127.

PROCHÁZKA-Eisl, Gisela (Ed.): *Das Surname-i Hümayun. Die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices versehen.* İstanbul 1995.

QUATAERT, Donald: *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution.* Cambridge 1993.

QUATAERT, Donald: "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912." Quataert, Donald/Eric Jan Zürcher (Ed.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950.* İstanbul 1998 içinde, s. 97-122.

QUATAERT, Donald: *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü.* İstanbul 1999.

QUATAERT, Donald: "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922." *International Labor and Working-Class History* 60 (2001) (Labor History in the Ottoman Middle East, 1700-1922) içinde, s. 93-109.

QUATAERT, Donald: "Ottoman History Writing at a Crossroads." Quataert, Donald/Sabri Sayarı (Ed.): *Turkish Studies in the United States.* Bloomington 2003 içinde, s. 15-31.

RAFAAT, Samir: "From Mag-Arabs to Al-Magary." *Egyptian Mail,* 13 Nisan 1996 içinde. [http://www.egy.com/community/96-04-13.shtml] (2.11.2002);

RAFAAT, Samir: "Tiring Department Store on Ataba Square." *Egyptian Gazette,* 22 Ocak 1997 ve *Cairo Times,* 10 Temmuz 1997 içinde. [http://www.egy.com/landmarks/97-02-22.shtml] (2.11.2002).

RAFAAT, Samir: "Sednoui" *Cairo Times,* 29 Mayıs 1997 içinde. [http://www.egy.com/landmarks/97-05-29.shtml] (2.11.2002).

RAFEQ, Abdul-Karim: "Social Groups, Identity and Loyalty, and Historical Writing in Ottoman and Post-Ottoman Syria." Chevaillier, Dominique (Ed.): *Les Arabes et l'histoire créatrice.* Paris 1995 içinde, s. 79-93.

REINDL-Kiel, Hedda: "The Chickens of Paradise, Official meals in the mid-seventeenth-century Ottoman palace." Faroqhi, Suraiya/Christoph K. Neumann (Ed.): *The Illuminated Table, the Prosperous House. Food and Shelter in Ottoman Material Culture.* İstanbul 2003 içinde, s. 59-88.

REPP, Richard: "Some Observations on the Development of the Ottoman Learned Hierarchy." Keddie, Nikki R. (Ed.): *Scholars, Saints and Sufis. Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500.* Berkley ve diğ. 1972 içinde, s. 17-32.

REPP, R. C.: *The Müfti of Istanbul. A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy.* Oxford 1986.

REY, Francis: *La Protection diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant et de Barbarie.* Paris 1899.

REYNOLDS, Nancy Young: *Commodity Communities: Interveawings of Market Cultures, Consumption Practices, And Social Power in Egypt, 1907-1961.* Ann Arbor 2003.

ROCHE, Max: *Education, assistance et culture françaises dans l'Empire ottoman.* İstanbul 1989.

ROCHE, Max (Ed.): *Enfants de langue et Drogmans – Dil Oğlanları ve Tercümanlar.* İstanbul 1995.

ROSENTHAL, Steven T.: *The Politics of Dependency. Urban Reform in Istanbul.* Westport CO, Londra 1980.

ROSENTHAL, Steven T.: "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul." *International Journal of Middle East Studies* 11,2 (1980) içinde, s. 227-245.

ROZEN, Minna: *A History of the Jewish Community in Istanbul. The Formative Years, 1453-1566.* Leiden 2002 (The Ottoman Empire and its Heritage 26).

RUNCIMAN, Steven: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence.* Cambridge 1968.
RUNCIMAN, Steven: *Die Eroberung Konstantinopels 1453.* Münih 2005[3].
RUTZ, Henry R./Erol M. Balkan (Ed.): *Reproducing Class: Education, Neoliberalism, and the Rise of the New Middle Class in Istanbul.* New York 2010.
SAHİLLİOĞLU, Halil: "18. Yüzyıl Ortalarında Sanayî Bölgelerimiz ve Ticarî İmkânları." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* II (1968) içinde, s. 61-66.
SAİH, César: "La communauté latine ottomane." *Stamboul*, 19. Nisan 1912 içinde.
SAKAOĞLU, Necdet: "Otuz Bir Mart Olayı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 6 (1994) içinde, s. 184-188.
SAKAOĞLU, Necdet: *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi.* İstanbul 2003 (İstanbul Bilgi Üniversitesi 33, Eğitim 2).
SAUL, Samir: *La France et l'Egypte de 1882 à 1914. Intérêts économique et implications politiques.* Paris 1997.
SBOLOPULOS, Konstantinos: *Konstantinupole 1856-1908. E Akmi tu Ellenismu.* Atina 1994.
SCHAEDER, Hildegard: *Moskau, das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt.* Darmstadt 1957[2].
SCHATKOWSKI Schilcher, Linda: *Families in Politics. Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries.* Wiesbaden 1995. (Berliner Islamstudien 2).
SCHLUMBOHM, Jürgen (Ed.): *Mikrogeschichte-Makrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen 1998.
SCHMITT, Oliver Jens: *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im Osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert."* Münih 2005 (Südosteuropäische Arbeiten 122).
SCHOPOFF, A.: *Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673-1904. Firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, mémorandums etc.* Paris 1904.
SEGER, Martin/Friedrich Palencsar: *Istanbul. Metropole zwischen den Kontinenten.* Berlin 2006.
SENG, Yvonne: "Standing at the Gates of Justice: Women in the Law Courts of Early
Sixteenth Century Üsküdar, Istanbul." Hirsch, Susan/Mindie Lazarus-Black (Ed.): *Contested States: Law, Hegemony and Resistance.* New York 1994 içinde.
SÉRAPHIN-Vincent, D.: "Des drogmans barataires au drogman français (1669-1793). Contexte et application de la réforme de Colbert." Hitzel, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales.* Paris 1997 (Varia Turcica 31) içinde, s. 141-152.
SEROPYAN, Vağarsag: "Cezayirliyan, Mıgırdıç." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1994) içinde, s. 426.
SHAW, Stanford J.: "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century." *International Journal of Middle East Studies* 10,2 (1979) içinde, s. 265-277.
SHINDER, Joel: "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy 1648-1750: A New Perspective." *Journal of Economic and Social History of the Orient* 16 (1974) içinde, s. 217-237.
SIEVERNICH, Gereon (Ed.): *Europa und der Orient: 800-1900.* Berlin, Gütersloh, Münih 1989.
SIGERIST, Stefan: *Schweizer im Orient.* Schaffhausen 2004.

SINGER, Amy: *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. New York 2002.
SKENDİ, Stavro: "The *millet* System and its Contribution to the Blurring of Orthodox National Identity in Albania." Braude, Benjamin/Lewis, Bernard (Ed.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. C. I: *The Central Lands*. New York, Londra 1982 içinde, s. 243-257.
SLAARS, Bonaventura: *Réponse à M. Gaston Deschamps, relevant ses appréciations ineptes sur Smyrne; ses calomnies contre les habitants de cette ville; ses erreurs historiques, archéologiques etc.* Brüksel 1893.
SLOT, Ben: *Archipelagus turbatus*. 2 cilt, Istanbul 1982.
SMYRNELIS, Marie-Carmen: "Gli Italiani a Smirne nei secoli XVIII e XIX." *Altre Italie* 12 (1994) içinde, s. 39-59.
SMYRNELIS, Marie-Carmen: "Colonies européennes et communautés ethnico-confessionnelles à Smyrne de la fin du XVIIIème au milieu du XIXème siècle. Coexistence et réseaux de sociabilité." Dumont, Paul/François Georgeon (Ed.) : *Vivre dans l'empire ottoman*. Paris 1997 içinde, s. 173-194.
SMYRNELIS, Marie-Carmen: "Européens et Ottomans à Smyrne (de la fin du XVIIIe siècle à la fin du XIXe siècle)." Anastassiadou, Meropi/Bernard Heyberger (Ed.): *Figures anonymes, figures d'élite: pour une anatomie de l'homo ottomanicus*. İstanbul 1999 içinde, s. 118-132.
SMYRNELIS, Marie- Carmen: "Les Européens et leur implantation dans l'espace urbain de Smyrne (1750-1850)." Bottin, J/D. Calabi (Ed.): *Les étrangers dans la ville. Minorités et espace urbain du bas Moyen Âge à l'époque moderne*. Paris 1999 içinde, s. 65-75.
SMYRNELIS, Marie-Carmen: *Une société hors de soi. Identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIème et XIXème siècles*. Doktora tezi, Paris 2000.
SNEGAROV, Ivan: *Turskoto Vladičestvo Prečka za Kulturnoto Razvitie na Bălgarskija Narod i Drugite Balkanski Narodi*. Sofya 1958.
SNEGAROV, Ivan: *Istorija na ohridskata arhiepiskopija*. C. I: *Ot osnovavaneto i do zavladjavaneto na Balkanskija poluostrov ot turcite*. C. II: *Ot padaneto i pod turcite do nejnoto uništoženie (1394-1767)*. Sofya 1995².
SOMEL, Selçuk Akşin: *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*. Lanham ve diğ. 2003.
SÖNMEZ, Mustafa: "İstanbul'un Hipermarketleri." *İstanbul* (Temmuz 1997) içinde, s. 101-104.
SÖNMEZ, Mustafa: "Der Herbst der Patriarchin." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul*. Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 101-109.
SONYAL, R.: "The Protégé System in the Ottoman Empire." *Journal of Islamic Studies* (2000) içinde, s. 56-66.
SÖZEN, Metin: *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı. 1923-1983*. Ankara 1984.
SPIEKERMANN, Uwe: *Basis der Konsumgesellschaft. Entstehung und Entwicklung des modernen Kleinhandels in Deutschland 1850-1914*. Münih 1999.
SPULER, Bertold: "Das Schulwesen im Rahmen der Kulturentwicklung der südosteuropäischen Völker im 19. Jh." *Slavjanskie Kultury i Balkany/Les Cultures Slaves et les Balkans* 2 (1978) içinde, s. 247-253.
SPULER, Bertold: *Die Minderheitenschulen der europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg (mit einer Einl. über das türkische [mohammedanische] Schulwesen)*. Breslau 1936.
"Srpska Pravoslavna Crkva, iz Vikipedije, slobodne exciklopedije" [http://sr.wikipedia.org] (12.09.2005) içinde.
STAMATOPULOS, Kostas ve diğ.: *Konstantinupole. Anazetontas te Basileuusa*. Athena 1990.
STAMATOPULU-Vasilaku, Chr.: *To Elleniko Theatro sten Konstantinupole to 19o Aiona*. 2 cilt, Atina 1994/96.

STAMBOLSKİ, Hristo Tanev: *Avtobiografija. Dnevnitsi. Spomeni. 1852-1879 Otkăsi.* (Ed. Strašimir Dimitrov), Sofya 1972.

STAVRİDİS, Theocharis: *The Sultan of Vezirs. The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović.* Leiden 2001 (The Ottoman Empire and its Heritage 24).

STEIN, Sarah Abrevaya: *Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires.* Bloomington, Indianapolis 2004.

STEPHENSON, Paul: *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204.* Cambridge 2000.

STEWIG, Reinhard: *From Bazaar to Shopping Center in Istanbul.* Berlin 2009.

STOJANOV, Manjo: "Čalăkovci (Kăm istorijata na edin Čorbačijski Rod)." *Istorišeski Pregled* 7,3 (1950) içinde, s. 313-329.

STRAUSS, Strauss: "Ol'ga Lebedeva (Gülnâr Hanım) and her Works in Ottoman Turkish." Prätor, Sabine/Christoph K. Neumann (Ed.): *Arts, Women and Scholars: Studies in Ottoman Society and Culture; Festschrift Hans Georg Majer.* 2 cilt, İstanbul 2002 içinde. C. 1, s. 287-311.

STURDZA, D.: *Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople.* Paris 1983.

SULİOTİS-Nikolaïdis, Athanasios: *Organosis Konstantinupoleos.* Atina 1984.

SWENSON, Victor R.: "The Military Rising in Istanbul 1909." *The Journal of Contemporary History* 5 (1970) içinde, s. 171-184.

Ş[emseddin] Sami/Ch. Sami-Bey Fraschery: "Istanbul." Ders.: *Kamusü'l-A'lam/Dictionnaire Universel d'Histoire et de Géographie.* İstanbul/Constantinople 1316/1899 içinde, s. 873-880.

ŞAHİNGİRAY, Ö. (Ed.): *Atatürk'ün Nöbet Defteri.* Ankara 1955.

ŞEHSUVAROĞLU, Halûk Y.: *Asırlar Boyunca İstanbul.* İstanbul 1962-1963.

ŞENGÜL, Tarık H.: "Über den Urbanisierungsprozess in der Türkei. Versuch einer Periodisierung." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 79-91.

ŞENİ, Nora: "Dynasties de drogmans et levantinisme à Istanbul." Hitzel, Frédéric (Ed.): *Istanbul et les langues orientales* (Varia Turcica 31). Paris 1997 içinde, s. 161-174.

ŞENİ, Nora/Sophie Le Tarnec: *Les Camondos ou l'éclipse d'une fortune.* Paris 1997 (Türkçesi *Camondolar. Bir Hanedanın Çöküşü.* (Çeviren Yaman Aksu) İstanbul 2000.

ŞEYHİ, Mehmed Efendi: *Vekayiü'l-Fudalâ.* (Ed.: Abdülkadir Özcan) *Şakaik Nu'maniye ve Zeyilleri* başlığı altında. 5 cilt, İstanbul 1989.

[TARCAN], Selim Sırrı: *İsveç'de Gördüklerim: Bize Meçhul Hayatlar.* İstanbul 1327/1911.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Ed.): *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi.* İstanbul 2000².

T[odt], K[laus] P[eter]: "Ohrid, Erzbistum von." Hösch, Edgar/Karl Nehring-Holm Sundhausen (Ed.): *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas.* Viyana, Köln, Weimar 2004 içinde, s. 485-486.

TAN, Pelin, "Unsicheres Terrain: İstanbul." (Behzad Yaghamanian'la görüşme) Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 203-209.

TEKİNDAĞ, Şehabettin: "Medrese Dönemi." *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi,* İstanbul 1973 içinde.

TEMELSKİ, Hristo: *Bălgarskata svetinya na Zlatnija rog.* Veliko Tărnovo 2005².

TENNSTEDT, Ernst: *Die türkischen Meerengen unter der Konvention von Montreux im Zweiten Weltkrieg.* Hamburg 1981.

TERZİĆ, Slavenko ve diğ. (Ed.): *Response to Noel Malcolm's Book, Kosovo. A Short History. Scientific Discussion on Noel Malcolm's Book "Kosovo. A Short History"* (Macmillan, Londra 1998, 492) 8 Ekim 1999. Belgrat 2000.

TEZCAN, Baki: "The 1622 Military Rebellion: A Historiographical Journey." *International Journal of Turkish Studies* 8,1-2 (2002) içinde, s. 25-43.

TEZEL, Yahya Sezai: *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950.* Ankara 1986.

THORNE, Susan: "Turkey Greets World's Retail Execs With Vibrant Industry, Economy." *Shopping Centers Today (online).* (Nisan 2005) içinde.

"Ticaretten Toplumsal Topografyaya Uzanan Bir Kaynak: Şark Ticaret Yıllıkları, 1868-1945." [http://www.obarsiv.com/ koleksiyonı.html] (27.10.2003) içinde.

TISCHLER, Ulrike (Ed.): *From "milieu de mémoire" to "lieu de mémoire." The Cultural Memory of Istanbul in the 20th Century.* Münih 2006.

TODOROV, Nikolai: "19.Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 27 (1967) içinde, s. 1-36.

TODOROV, Nikolaj: *Balkanskijat Grad XV-XIX Vek. Socialno-ikonomičesko i Demografsko Razvitie.* Sofya 1972.

TODOROV, Nikolai: *The Balkan City, 1400-1900.* Seattle, Londra 1983.

TÖKİN, İsmail Hüsrev: "Türkiye'de sanayi." *İktisadi ve İctimai Türkiye.* C. III. Ankara 1946 içinde, s. 8.

TONEV, Velko: *Bălgarskoto Černomorie prez Văzraždaneto.* Sofya 1995.

TOPRAK, Zafer: "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* V (1985) içinde, s. 1345-1347.

TOPRAK, Zafer: "Tüketim Örüntüleri ve Osmanlı Mağazaları." *Cogito* 5 (2001') (Dünya Büyük Bir Mağaza) içinde, s. 25-29.

TSONİDİS, T.: *To Genos Karatheodore 1740-1950.* Nea Orestias 1989.

TUĞAL, Cihan: "Die Anderen der herrschenden Stadt. Die Neugründung der Stadt durch Informalität und Islamismus." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 327-340.

TUNAYA, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler.* C. 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918. İstanbul 1984².

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı (Ed.): *Kent Araştırmaları Bibliyografyası.* İstanbul 1997.

TÜRKMEN, Zekeriya: "Hareket Ordusu." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 16 (1997) içinde, s. 125-127.

TUTEL, Eser: *Şirket-i Hayriye.* İstanbul 1994.

ULUÇAY, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları.* Ankara 1985².

UNAN, Fahri: "Medrese education in the Ottoman Empire." Çiçek, Kemal (Ed.): *The great Ottoman-Turkish civilisation.* C. 2: *Economy and society,* Ankara 2000 içinde, s. 631-642.

UNAN, Fahri: *Kuruluşundan Günümüze kadar Fâtih Külliyesi.* Ankara 2003.

URSINUS, Michael: "Zur Diskussion um *"millet"* im Osmanischen Reich." *Südost-Forschungen* 48 (1989) içinde, s. 195-207.

URSINUS, Michael: "*millet.*" *Encyclopaedia of Islam* 7 (1993) içinde, s. 61-64.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi.* C. III/1:II. *Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar.* Ankara 1973².
UZUNÇARŞILI, İsmail H: *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı.* Ankara 1988³.
ÜLGENER, Sabri: *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti.* Ankara 1984.
ÜSDİKEN, Behzat: "Bonmarşeler." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1994) içinde, s. 297-298.
ÜSDİKEN, Behzat: "Baker Mağazaları." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2 (1994) içinde, s. 551-552.
ÜSDİKEN, Behzat: *Pera'dan Beyoğlu'na 1840-1955.* İstanbul 1999.
ÜSTEL, Füsun: *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi.* İstanbul 2004.
ÜSTÜNDAĞ, Nazan: "Die Konstruktion von Subjektivität. Geschichten von Esenyurt." Esen, Orhan/Stephan Lanz (Ed.): *Self Service City: İstanbul.* Berlin 2005 (metroZones 4) içinde, s. 363-367.
VALENSI, Lucette: *Venise et la Sublime Porte, la naissance du despote.* Paris 1987.
Van den Steen de Jehay, F.: *De la situation légale des sujets ottomans non-musulmans.* Brüksel 1906.
VARLIK, Bülent: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme-Deneme." *Ekonomik Yaklaşım* 2.1 (1981) içinde, s. 191-210.
VATİN, Nicolas: "Aux origines du pèlerinage à Eyüp des sultans ottomans." *Turcica* 27 (1995) içinde, s. 91-100.
VATİN, Nicolas/Gilles Veinstein: "Les obsèques des sultans ottomans de Mehmed II à Ahmed Ier." Veinstein, Gilles (Ed.): *Les ottomans et la mort. Permanences et mutations.* Leiden 1996 içinde, s. 208-244 (The Ottoman Empire and its Heritage 9).
VATİN, Nicolas/Gilles Veinstein: *Le sérail ébranlé.* Paris 2003.
VELOUDİS, G.: "Ipsilantis, Alexandros." Bernath, Mathias/Felix v. Schroeder (Ed.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas.* C. II. Münih 1976 içinde, s. 233-234.
VOURİ, Sofia: "Greece and the Greeks in Recent Bulgarian History Textbooks." Höpgen, Wolfgang (Ed.): *Oil on Fire? Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe.* Hannover 1996 içinde, s. 67-77.
VRANKİĆ, Petar: *Religion und Politik in Bosnien und Herzegowina (1878-1918).* Paderborn, Münih 1998.
VRYONİS, Speros: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Berkeley ve diğ. 1971.
WARTMANN, H.: *Industrie und Handel des Kantons St. Gallen.* St. Gallen 1875.
WEDEL, Heidi: "Urbanisierung durch Binnenmigration in der Türkei und die Folgen für die Metropole Istanbul." *Zeitschrift für Türkeistudien* 12,1 (1999) içinde, s. 51-73.
WIRTH, Eugen: "Zum Problem des Bazars (suq, çarşı). Versuch einer Begriffsbestimmung und Theorie des traditionellen Wirtschaftszentrums der orientalisch-islamischen Stadt." *Der Islam* 51, 2 (1974) içinde, s. 203-260.
WITSCHI, Beat: *Schweizer auf imperialistischen Pfaden.* Stuttgart 1987.
WITTEK, Paul: *The Rise of the Ottoman Empire.* Londra 1958 (Royal Asiatic Society Monographs 23).
YARMAN, Arsen: *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi.* İstanbul 2001.

YAVUZ, Yıldırım: *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi.* Ankara 1981.
YÉRASİMOS, Stéphane: *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions Turques.* İstanbul, Paris 1990.
YÉRASİMOS, Stéphane: "Du cosmopolitisme au nationalisme." Ders. (Ed.): *Istanbul, 1914-1923. Capitale d'un monde illusoire ou l'agonie des vieux empires.* Paris 1991 içinde, s. 11-39.
YÉRASİMOS, Stéphane: "La communauté juive d' Istanbul à la fin du XVIe siècle." *Turcica* 27 (1995) içinde, s. 101-130.
YÉRASİMOS, Stéphane: "Istanbul: La naissance d'une mégapole." *Revue géographique de l'est* XXXVII,2-3 (1997) (Villes du Proche-Orient) içinde, s. 189-215.
YÉRASİMOS, Stéphane: "Dwellings in Sixteenth-century Istanbul." Faroqhi, Suraiya/Christoph K. Neumann (Ed.): *The Illuminated Table, the Prosperous House. Food and Shelter in Ottoman Material Culture.* İstanbul 2003 içinde, s. 275-300.
YÉRASİMOS, Stéphane: "Les Grecs d'Istanbul après la conquête ottomane. Le peuplement de la ville et de ses environs (1453-1550)." Anastassiadou-Dumont, Méropi (Ed.): *Identités confessionelles et espace urbain en terres d'islam* (Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée 107-110) (2005) içinde, s. 375-399.
YI, Eunjeong: *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul.* Leiden 2004 (The Ottoman Empire and its Heritage 27).
YILDIRIM, Onur: "Orta Çağ Akdeniz Dünyasında Hayır İşleri: Bizans ve Selçuklular'da Vakıflar, Michael Attaleiates'in 'Diataxis'i ve Celaleddin Karatay'ın Vakfiyesi." *ODTÜ Gelişme Dergisi* 26,3-4 (1999) içinde, s. 531-56.
YOUNG, Louis: "Marketing the Modern: Department Stores, Consumer Culture, and the Middle Class in Interwar Japan." *International Labor and Working-Class History* 55 (1999) içinde, s. 52-70.
YÜCEL, Erdem: "Mimar Muzaffer (1881-1920)." *Bizim Anadolu* (4. Eylül 1971) içinde.
ZAPRJANOVA, Svoboda: "Plovdiv v ikonomičeskoto Razvitie na Bălgarskite Zemi Prez Văzraždaneto." *Očerci na Istorijata na Plovdiv* (Bölüm 1). Filibe 1999 içinde, s. 21-35.
ZARİNABAF-Shahr, Fariba: "The Role of Women in the Urban Economy of Istanbul, 1700-1850." *International Labor and Working Class History* 60 (2001) (Labor History in the Ottoman Middle East, 1700-1922) içinde, s. 141-152.
ZELEPOS, Ioannis: *Die Ethnisierung griechischer Identität, 1870-1912.* Münih 2002.
ZILFI, Madeline C.: "The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography." *Journal of Turkish Studies* 1 (1977) içinde, s. 157-174.
ZILFI, Madeline C.: "Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century." *Journal of Economic and Social History of the Orient* 26,3 (1983) içinde, s. 318-364.
ZILFI, Madeline C.: "The *İlmiye* Registers and the Ottoman *Medrese* System Prior to the Tanzimat." Bacqué-Grammont, Jean-Louis/Paul Dumont (Ed.): *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman.* Paris 1983 (Turcica III) içinde, s. 309-327.
ZILFI, Madeline C.: *The Politics of Piety. The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800).* Minneapolis 1988.
ZILFI, Madeline: "A *Medrese* for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century." *Journal of the American Oriental Society* CXIII,2 (1993) içinde, s. 184-191.

ZILFI, Madeline: "Women and Society in the Tulip Era, 1718-1730." Sonbol, Amira Al-Azhary (Ed.): *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History*. Syracuse 1996 içinde, s. 290-306.

ZILFI, Madeline C. (Ed.): *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Modern Era*. Leiden 1997.

ZILFI, Madeline: "Goods in the *Mahalle*: Distributional Encounters in Eighteenth Century Istanbul." Quataert, Donald (Ed.): *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922. An Introduction*. Albany, N.Y. 2000 içinde, s. 289-312.

ZİROJEVİĆ, Olga: *Srbija pod turskom Vlašću (1459-1804)*. Novi Pazar, Belgrat 1995.

ZLATARSKİ, V. N.: *Istorija na Bălgarskata dăržava prez srednite vekove*. 3 cilt, Sofya 1918-1940.

ZOLA, Emile: *Au Bonheur des Dames*. Paris 1883.

ZÜRCHER, Erik Jan: "The Ides of April. A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909." Dijk, Cornelis van (Ed.): *State and Islam*. Leiden 1995 içinde, s. 64-76.

Dizin

Ab

A. Mayer Mağazası 390, 392, 395-396, 400, 406-407
Aalst, Pieter Coecke van 47
Aba, abacı 182-183, 185; ticareti 194; dükkânları 187; esnafı 183-184; loncası 181, pazarı 184
Abdulvahap eş-Şarani (ö. 973/1565) 97
Abdurrahman Efendi (Nefeszade Seyyid, Nakibüleşraf) 113
Abdülaziz (1861-1876) 369
Abdülganî en-Nâbulusî 97
Abdülhamid II 369-370, 381; devri 372, 445-448
Abdülmecid (1839-1861) 158, 173, 429, dönemi 193
Abide 379; Komisyonu 374
Abide-i Hürriyet 376-377
Abolofra, Victore 401
Abramovitch, E. [Mmlle] 401
Abromovitch, Raymond 401
Achard, George 164
Adalar [belediye dairesi] 444
Adana 222, 295, 300
Adcarov, G. P. 188
Adıyamanlılar 218
Afganistanlılar 483
Agani mukataası 239
Ahiçelebi 184
Ahmed b. Muhammed el-Hafaci (ö. 1069/1659) 98-99, 103-104
Ahmed Cevdet Paşa 440, 447
Ahmed Efendi (Hacı Yusufzade) 112
Ahmed Efendi (Kızıklızade) 118-119
Ahmed I. 101
Ahmed III. 39, 121; devri 52-53, 116, 120, 124
Ahmed Midhat 354, 370, 440, 448
Ahmed Muhtar Bey 371
Ahmed Refik 32, 372
Ahmed Şükrü Bey (1874-1926) 331
Ahmed Vefik 440
aile 200-202, 217, 223-228, 405; akraba evliliği 219; akrabalık ilişkileri 141, 228; çekirdek aile 218, 212-213; değişme eğilimleri 217, 223-228; demografik nitelikleri 217; kentlileşme özellikleri 217; tipi 214-217; yapısı 149, 201, 211-217, 219-223; yaşamı 202, 204-206, 208, 229
Akarlı, Engin 50
akçe 111, 115-116, 120, 122, 238-241, 243, 245
Akdeniz 34, 78, 178
Akkirman (Akkerman, Bilhorod Dnistrovs'ky) 178
Akriş (Haham) 433-434
Aksaray 112
Aktar, Ayhan 398
Aktepe, Münir 39
Akyıldız, [Ali] 439
Alaiye'li (Alanya) Ali Efendi (Şeyhülislam) 109
Alexandır Karatodori Paşa (Alexandros Karatheodores) 74
Ali Kabuli Bey (Binbaşı) 370, 375, 377
Ali Muzaffer Bey (1881-1920) 372-373, 379-380, 382; anıt tasarımı 373
Alibeyköy 463; Havzası 478
Alléon ailesi 433
Alléon, Antoine 429, 432, 435, 438-439, 441
Alman-İsviçre Okulu 169; camiası 173
Almanya, Alman(lar) 136, 163, 171; elçiliği 160; [mağazaları] 392
6-7 Eylül Olayları 80
Altıncı Daire-i Belediye 372, 434, 435-436, 445; feshi 449; Hastanesi 442-443, 448; iflası 440; kurulması (14 Şubat 1858) 427-428, 435; Meclisi 436-441; özerklik 436-439; sonu 450
Amasya 274
amele-i daime 315
amele-i muvakkate 315
Amid (Diyarbakır) 111-112
Anadolu Demiryolları 158
Anadolu İmalat Sanayi Sayımı (1921) 298-299, 303-304
Anadolu kazaskeri 114
Anadolu Moda Tasarım Meslek Lisesi 339

Anadolu ve Rumeli kazaskeri 112
Anayasa Sütünü 381-382
anıt 369, 380-382; **düşkünlüğü** 369; **projeleri** 381
Ankara 32, 120, 262, 264, 464
Ankaravî Mehmed Efendi (Seyyid, Koca Nakîbzade, Nakîbüleşraf) 120
Anna (Bizans İmparatorunun kız kardeşi) 64
Annuaire Oriental 390-391, 397, 405-407, 448
Antakya 274; **metropoliti** 65
Antim IV. (Rum Patriği) 189
apartman(lar), apartmanlaşma 207, 209, 393, 460, 478, 484; **üretimi** 471
Appenzell 157
Aprilov, Nikolay 189
Arap(lar) 94-97, 104, 176; **aydınları** 93-95; **direnişi** 93-94; **Katolikleri** 137; **kentleri** 95; **seyyahlar** 96; **vilayetleri** 100, 427
arazi/arsa 471, 474, 484; **savaşları** 476-477
Arhimandrit unvanı 190
Aristidi Paşa 74
Arnavut(lar), Arnavutluk 62, 374, 379
Arnavutköy [Sazlıdere Havzası] 478
Arnavutköy 187
Aromunlar 146, 150
Arsenije III. Crnojević (Patrik) 70
Artigiana di Pietà 140
Asakir-i Mansure-i Muhammediyye 280
asker 180, 380; **elbise temini** 183, 186, 194
askeri ve sivil memurlar 305, 308, 310, 313-314, 317-318
Aşkenazi 142
Atina 148, 186, 191
Atmeydanı 186
Avcılar 476
Avretalan (Koprivštitsa) 179, 185, 187-188, 190, 192, 194
Avrupa, Avrupalı(lar) 31, 34, 49, 79, 131-134, 137, 139-140, 145, 150, 159, 166, 393, 402, 427; **devletleri** 138, 151; **elçilikleri** 135, 149; **finans kurumları** 158; **hukuk sistemine kayma** 147; **kültürü** 142, 140; **mağaza sahipleri** 408; **seyyahlar** 205; **Şarkiyatçılar** 132; **tarihyazıcılığı** 31; **tarihi** 136; **yaşam biçimi** 136-137; **tüccarlar** 162; **uzmanlar** 136, 173
Avusturya 137, 185, 432
Avusturya-Macaristan 70; **telgraf teşkilatı** 158; **temsilciliği** 159
Aya Sofya 37, 64, 66, 68, 369; **restorasyonu** 173
Aya Stefanos (Yeşilköy) 78, 371
Aydın 277
Aydos mukataası 239
Aynalıçeşme 188, 191
Aynaros/Athos Manastırları 190
Aynural, Salih 40, 50
Ayvansaray 187, 432

Babadağı 178
Babıâli 135, 138, 160, 185, 434, 438, 440-441
Bachadour/Balladour/Bachadour ailesi 148
Back, Leopold 404
Baghtsché, R. 406
Bağdat Caddesi 408
Bağdat demiryolu 158
Bağdat seferi 112
Bahar 184
bahçe-şehir(ler) 460, 469
Baker Mağazası 390, 392, 395, 400, 405-406
Bakırköy 207
Balat 400,439
Bălgarsko Blagodarstvenno Bratstvo Prosvetenie 191
Bălgarsko Čitalište 190
balıkçılık 135, 187
Balkan(lar) 68, 70, 72, 75, 183-184, 481; **savaşı** 188; **Slavları** 63; **ülkeleri** 195; **vilayetleri** 427; **Yarımadası** 178
Balkapanı Han 71, 182, 187, 193-194
Balladur 150
Baltacı, Cahid 115
Baltalimanı 429; **anlaşması (1838)** 273, 279-280, 283, 285
Baltazzi, Aristide 441

Balyan, Garabet 428
Bandırma 119, 294, 298
Banque Constantinople 168
Barelier ailesi 147-148
Barkan, Ömer Lütfi 52, 234, 302
Barrata, Antonio 131
Baruh, Lorans Tanatar 398
Basileios II. (Bizans İmparatoru) 64
Basiretçi Ali 435
Basler [sigorta] 158
Batavia 169
Bathory, Sigismund (Prens) 156
Batmanlılar 218
Batur, Afife 373
Baydar, Oya 304
Bayezid II. 47; **Vakfı** 374
Bazar Allemand 390, 392
bekâr odaları 202-204, 208, 210
el-Bekri 103
Belart, Marie (1836-1870) 164-165
Belart-Lanz, Johann (Hans) 162, 169, 170, 172
Belçika 381; **şehitleri** 381
belediye 427, 428, 431-432, 447
Belgrad 178, 190
Bellah, R. N. 382
Belovo-İstanbul demiryolu 188
Berlin 373, 381; **Barış Antlaşması** 78
Bern 158, 161-162, 169
Bernard, Jules 405
Bernholz, R. 400
Beşiktaş 187, 207, 222, 214, 472
Beuer (yönetici) 172
Beyazıt 434
Beykoz 472
Beylerbeyi Sarayı 369
Beyoğlu 187, 207, 214, 389, 428, 432, 434, 437-438, 442-444, 446-450, 472; **düzenlemesi** 433; **yangını (1870)** 445
Beyoğlu Belediyesi binası 446
Beyoğlu Nisa Hastanesi 449
Beyoğlu Zükûr Hastanesi 449
Biga 277, 379
Bilgin, İhsan 459, 462
Birleşmiş Milletler 202
Bizans, Bizanslı(lar) 33-34, 60, 62-66, 78, 182, 211, 456; **ikonaları** 467; **İmparatorluğu** 76; **misyonerler** 63; **soyluları** 36
Blacque, Edouard 446
Blagoev, Dimitır 191
Blumer & Jenny firması 166, 172
Bobekov, Pavel 193
Bocagnano, Dom. 405
Bocagnano, Pierre Louis 405
Bogdanov, N. 191
Bogoridi, Stefan (Prens, İstefanaki Bey) 189
Bogorov, İvan 71, 193
Boğaz, Boğaziçi 34, 43, 78, 98, 103, 118-119, 158-159, 166, 172, 187, 207, 214, 455-456, 472; **kıyıları** 156-158, 164-165, 167; **köşkleri** 44, 173
Bon Marché 390, 392, 395, 397, 400, 405
Boomtown Pera 458
Bordeaux 396
Boris (Bulgar Hanı, 852-889) 63
Bosna 70
Bouvard (Fransız mimar) 369
Bouyoukdere 400
Boyarlar 64
Boykovo köyü 184
Bozveli, H. 72
Bradinski, S. 190
Braggiotti 150
Brailkov, Anton 192
Brakalov, Nikola 188, 190, 192
Brauerei Bomonti (İsviçre bira fabrikası) 172
Britanyalılar 429
Brugg 164, 172
Bründel, Caroline 168
Buisson, Ferdinand (1841-1932) 334, 347
Bulgar(lar) 46, 60-62, 65, 71, 75, 80, 178, 180-181, 191, 378-379; **abacıları** 179; **anıtları** 80; **cemaati** 61, 71-72, 176-177, 182, 189, 191-192; **bağımsız kilise mücadelesi** 63, 72, 194;

Çarlığı 63; Eksarhlığı 72, 75, 177, 194; kilisesi 70, 72-73, 177, 189-190; kimliği 177-178; milleti 192; milletvekilleri 74; milli hareketi 176; okulları 191; öğrenciler 192-193; Patrikhanesi 63; tüccarlar 71, 181-183, 189-193, 195
Bulgaristan 72, 79, 179-180
Bulwer, Henry 440
Burgaz 178
Bursa 50, 117-121, 172, 222, 262, 265-266, 272, 274, 282, 294, 298, 300, 304; kadısı 118

Ca
Cachod, Jaques (1657-1726) 157
Cadde-i Kebir 436-437, 445-446
Cağaloğlu 338
Čalăkov bkz. Çalıkoğlu ailesi
Čalăkov, Nedelyo 185-186
Čalăkov, Stoyan 185 ayrıca bkz. Çalıkoğlu, Stoyan
Čalăkov, Vălko Todorov 185, 192
Caporal ailesi (Sirolu) 147
Car'grad 75
Celal Esad 443
cemaat okulları 73, 433
Cemal Paşa 371, 381
Cemil [Topuzlu] Paşa 443, 449
Ceneviz Patrici aileleri 135
Ceneviz(ler) 35, 49, 135, 137; göçmenler 144; tüccarlar 134
Cenevre, Cenevreli(ler) 163-164; kuyumcular 156; saat ustaları 156
cevaz-ı istihdam 322
Cevdet [İnançalp] (1883-1935) 343, 354
Ceykov, Luka 188
Cezayirliyan, Mıgırdıç (1805-1861) 432-433
Cinci Hüseyin Efendi 111
Čitaliŝte 191
Civitas 485
cizye 34, 137; gelirleri 241; mükellefleri 241
Communità Israelitico-Italiana di Istanbul 434
Constantinus I. 61
Coum Capi (Kumkapı) 400

Çağlayan 479, 480 Ça
Çalıkoğlu (Čalăkovci) ailesi 185-186
Çalıkoğlu, Stoyan 186
Çalıkoğlu, Z. 191
Çalıkov, Nikola 189
Çalıoğlu, Georgi 192
çalışma hayatı 216, 299, 403
Çamiç, Hovhannes (ö. 1884) 432-433
Çanakçı köyü 191
Çapa 339
çarpık kentleşme 455, 485-487
Çarşamba 338
Çatalca 187, 191
Çavdar, Tevfik 304
Çeliktepe 482-483
çıkmaz sokaklar (tarik-i has) 206
Çirmen 239; mutasarrıfı 179
Çomakov ailesi 186
Çomakov, Salço 186
Çomakov, Stoyan 186, 191
Çopanov, Dimitır 191
Çorapçı Han 187
Çorbacı Nayden 188

Dalan, Bedreddin 474-475; dönemi 479 Da
Dalmaçyalılar 135
Dandoria ailesi 147
danişmed(ler) 109-111, 114, 117
Danişmend, İsmail Hami 379
Dapey, Jeanne 400
Dar'ül-Hadis 118; Medresesi 112, 116
Darıdere 184
Darphane 237, 240, 303
Darphane-i Amire 260
Darül Muallimat 215
Darülfünun binası 173
Darülhadis 241, 245
Dârülmuallimîn 338-339, 351; konferansları 349; Kongresi 350
Dârülmuallimîne mülhak Nümûne ve Tatbîkât Mekteb-i İbtidâîyesi 347

Dârülmuallimin-i Kebîr/Âlî 335
Dârülmuallimin-i Rüşdiye 335
Dârülmuallimin-i Sıbyân 335
Darüşşifa 245
Dayanovi, Petır Haci 188
debbağ esnafı 252-253, 266, 269
Defterdar Yokuşu 442
Değirmendere (Părvenec) köyü 185, 195
değirmenler 296-297
Demirel, Süleyman 381
demografik nitelikler 218-228
Denny, Walter B. 47
deri sanayi 298-299
Dersaadet 201; Belediye Kanunu (1877) 445; Teşkilat-ı Belediyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat (30 Aralık 1912) 449
Dimetoka (Didymoteichon) 178
Dimitrov, Blagoy 191
Divan-ı Hümayun 106, 120
Diyarbakır, Diyarbakırlılar 38, 218
Dizdarzadeler (Edirneli) 119
Dnepr (Dinyepr) 64
Dobruca 186
Dočov, Ivan 183
Doğu Roma İmparatorluğu 62
Dolapdere 463, 480, 483
Dolmabahçe Sarayı 428, 437
Drama 239, 246; bölgesi 241
Dubrovnikli tüccarlar 180
Duhani, Mikail Naum 429, 435
Dumond, Paul 304
Dünya Savaşı I. 32, 78-79, 93, 145, 148, 157, 159, 163, 174, 216, 456
Dünya Savaşı II. 80
Dwight, Henry Otis 388, 395

Eb

Ebe Mektebi 215
Ebu'l-Hac 99
Ebulfuad Refik Bey 372, 374
Ebussaid Efendi (Şeyhülislam) 107
Ebusuud Efendi (Şeyhülislam, ö. 1574) 108, 110, 114
Eceabad 239
Edirne 37-38, 97, 117-121,178-179, 183, 262-263, 272, 371, 429
Edirnekapı 46, 187
Eflak Boğdan 78; beyleri 69
Ege Bölgesi 134; Katolikliği 134
eğitim 121, 199, 332-333, 338-339, 344; bilim(leri) 332-333, 335-336, 340, 348, 353
ekmek 246-247
Eksarhlık 191; mücadelesi 61
Ekzarh, Aleksandır 189
Elazığlılar 218
Elçi Han 187
Eldem, Edhem 48, 398
Eldem, Vedat 299-301, 404
Elektrik Santrali 482
Elena 189
emek pazarı 479-480
emeklilik 305, 315-316, 319, 323, 406
Eminönü 201, 395, 434, 472; Belediyesi 203; nüfusu 204
emlak vergisi 436, 439, 444
Emrullâh Efendi (1858-1914) 331
Enez Limanı 178, 183
Enhoş, Deniz 483
Enver Bey (Paşa) 371, 377, 381
Epir 63
Erdel (Transilvanya) 156
Erder, Semra 479
Erdoğan, Recep Tayyip 468, 475
Ereğli 246
Ergin, Osman Nuri 372, 427-428, 432
Erkarslan, Önder 469
Ermeni(ler) 138-141, 146, 150, 168-169, 171, 176, 181-182, 186, 394, 398, 400, 402, 407, 435; cemaati 157; Katolik(ler) 137, 432; mezarlığı 371
erzak alımları 243, 247-248
Esenyurt 476
esnaf 40, 50, 54, 180, 183, 219, 251-254, 286; birlikleri 250-268; loncaları 38, 44, 50-51, 53; ni-

zamnameleri 293, 430; tekelleri 251-253, 258-259; teşkilatı 293; üretim sistemi 277
Etiler 222
etnik grup(lar) 73, 133-134, 141, 143, 145, 176, 392, 398-400, 408
Evangelist Mektebi 148
evlilik(ler) 135, 211-212; politikası 141
Evreşe 239
Eyice, Semavi 379
Eyüp 42, 434; Türbesi 42

Fa
fabrikalar 293-294
Fatih 338, 434, 472
Fatih Külliyesi 46
Fatma Aliye (Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı) 447-448
Fatma Sultan (Abdülmecid'in kızı) 429
Fazıl Molla Çelebi 111-112
Fazlı Paşa Hanı 187
Fener 36, 187-189, 191, 457; ailesi 70; Rumları 69-70, 135, 189
Ferecik (Ferrai) 178
Ferid Paşa 374
Feridûn Bey 343
Ferikeuy (Feriköy) 400, 406
Feriköy 373; Protestan Mezarlığı 169
fermanlı veya beratlılar/barattario/barataire 138
Ferrara-Floransa birleşmesi 65
Feshane 482
Filibe (Plovdiv) 178-179, 182-184, 194, 239, 241; mutasarrıflığı 185
fiyat(lar) 250-251; hareketleri 246, 253; tarihi 52
Fontrier ailesi 147
Formula 1 parkı 478
Fornetti ailesi 147
Fossati, Gaspare (1809-1883) 173, 429
Fossati, Giuseppe (1822-1891) 173, 429
Fotinov, Hristo Z. 186
Fotinov, Konstantin 193
Fransa 38-39, 49, 132, 135, 137, 159, 162-163, 186, 392, 432
Fransız(lar) 135-136, 147-149, 181, 334, 403, 429; Cizvitler 157; elçiliği 138, 160; kolonisi 147-148; Levanten(ler) 372; tüccarlar 48-49
Fransız-Türk gümrük tarifesi komisyonu 162
Fraşeri, Şemseddin Sami 79
Frenk(ler) 137, 140, 277
Fröbel, Friedrich Wilhelm (1782-1852) 334
Fuad Paşa (Sadrazam) 369, 434
Fuvva kenti 100

Gabrovo 192
Gaibach/Bayern 381 Ga
Galata 35, 48, 52, 135-138, 140, 142, 187, 214, 388, 391, 394-395, 399-401, 406, 428, 432, 434, 446, 450, 457; bankerleri 139; Borsası 141; limanı 442; nüfusu 438; surlarının yıkımı (1864) 442
Galata Köprüsü 388, 436
Galata Kulesi 437
Galata Mevlevihanesi 429
Galata Sarayı 429
Galatasaray 445
Galatasaray Mekteb-i Sultanisi 192
Garibaldistler 136
gayrimüslim(ler) 41, 133, 137, 207, 433; tüccarlar 435
Gazay (Fransız konsolos) 162
Gazi mahallesi 478, 486
gazzaz esnafı 263-264
Gazzi, el- (biyografi yazarı) 97
Gebrüder Jakob & J.R. Streiff firması 166
gecekondu semtleri 475
gecekondu(lar) 455, 463-464, 469, 474, 476-477, 468, 480, 482, 485; çağı (1945-1985) 486; semtleri 229, 460, 479
gedik sistemi 259
Gelibolu 239, 241, 246
Gemlik 119
Gennadios II. Scholarios 68
Georgaki Efendi 186
Georgijev, İ. 182
Gerber, Haim 50

Gerov, Zakov 192
Geşov, Dimitır 188, 193
Geşov, Nikola 193
Geşovi, Stefan 188-189
gıda sanayi 296, 298-299
Girit 374
Glarus 157, 166
Glavany 150
göç(ler) 135, 138, 140-142, 147, 150, 173, 204, 207, 211, 218, 229, 460, 474, 480-481; **başlası** 476; **veren kentler** 218
göçmen(ler) 39, 134, 136-137, 407, 459, 483; **aileler** 203, 209; **işgücü** 462, 472
göçmenler 464
göçmenler 483
Gökalp, Ziya 215-216
Gököyük kazası 239
Grand Magasins 392
Grand Rue de Pera 393, 408, 429, 437, 457
Gregor, V. (Patrik, 1797-98, 1806-08 ve 1818-21) 69
Gregoryen(ler) 432; **Ermeniler** 138
Grek-Bizans mirası 65
grev 403, 405
Grigorijeviç, V. 182
Gruev, G. 190
Gruev, Hristo 192
Gülhane Parkı 443
Gültepe 482
gümrük 251, 254; **müzakereleri** 172; **tarifeleri** 284; **gümrük vergileri** 166, 195
Gümülcine (Komotini) 178
Gümüş, Korhan 486
Gümüşgerdan ailesi 184
Gümüşgerdan, Atanas Kalmukov 184
Gümüşgerdan, Dimitraki Atanasov 184-185
Gümüşgerdan, Mihalaki Atanasov (Çelebi Mihalaki) 184, 185, 195
gündelik hayat 39, 214, **yaşam** 165, 171, 223, 403
güvenlikli siteler 460
Haarmann, Ulrich 94
Habsburg hanedanı 52, 156
Hacı Bayram Medresesi 113
Haçlı Seferi IV. 35, 62, 134
Hadaiku'l-Hakaik fi Tekmileti'ş-Şakaik 116
Hafaci, el- bkz. Ahmed b. Muhammed el-Hafaci (ö. 1069/1659)
Halep 100, 157, 262, 274
Haliç 35, 134, 187, 388, 438, 482; **kıyıları** 479
Halil Rıfat 440
Halosis (işgal veya zorla alma) 66
Hama 97, 100
Hamam, R. 406
Hamavî, Muhibbuddin el- 99-100, 103
Hamburg 405
Hamid Efendi 112-113
hammadde 270; **ihtiyacı** 267, 268, 271, 282; **kaçakçılığı** 265-266, 271, 274, 276-277; **temini** 262-264, 268-269, 271, 276, 283; **ticareti** 272; **üreticisi** 267, 269, 281, 283
Hammer & Hirzel şirketi 167-168
Hammer, Teodor 168
Hammer-Purgstall 139
hane halkı büyüklüğü 204, 212-213
hanedan 41, 43, 45-46, 54; **mensupları** 44; **temsil rolü** 43
Hanefi mezhebi 99
Hanson, Charles 435, 438
Harb-i Umumi I. bkz. Dünya Savaşı I.
Harbiye 214
Hareket Ordusu 370-371, 379; **şehitleri** 371
Harmaan, Ulrich 95
Hasan Efendi (Keçeciler İmamı damadı) 110
Haseki Sultan Türbesi 244
Haskeuy (Hasköy) 406
Hasköy 187, 432, 434
hastalık sigortası 306, 309-312
Haussmann, George Eugène 431-442
Havva, Cermanos 435, 438
Haydarpaşa hastanesi 192
Hayfa 369

hayırseverlik 46, 233, 430
Hayrullah Efendi 440
Hazar Yahudileri 64
Heckmann, Friedrich 133
Hell, Xavier Hommaire de 187
Hellen Osmanlılığı akımı 73
Helvetia [sigorta] 158
Helvetia Yardımlaşma Derneği 157, 162, 167-168
Hendese-i Mülkiye Mektebi 373
Herr, Fridolin 162
Hersek 70
Heybeliada 188; Rum Okulu 186, 192
Hıristiyanlık, Hıristiyan(lar) 35, 60, 62, 64, 68, 75-76, 151, 377; imparatorluklar 76; kiliseleri 173; korsanlar 101; milletler 66, 141
Hilendarski, Neofit 188
Hilendarski, P. 189
Hindistan 157, 178, 181, 186, 194
Hipodrom 372
Hirzel ailesi 167-168, 170
Hirzel, Albert 168-169
Hirzel, Edgar (doğ. 1922) 167, 169
Hirzel, Johann Caspar (1832-1911) 157, 167-169
Hirzel, Oskar (1882-1982) 167, 169
Hirzel, Rudolf 169
Hocapaşa yangını (1865) 442
Hollanda, Hollandalılar 135, 137, 181
Homburg, Heidrun 393
Honegger & Pirjantz firması 166
Honegger ailesi 159
Hristov, V. 190
Huguenin, Edouard (1856-1926) 158
Hukuk-ı Aile Kararnamesi 216
Hüdavendigâr 277
Hürriyet Anıtı 380
Hürriyet Tepesi 371, 372, 374 ayrıca bkz. Abide-i Hürriyet Tepesi
Hürriyet-i Ebediye Tepesi bkz. Abide-i Hürriyet Tepesi
Hüsam Efendi (Hacı, gümrük emini) 430
Hüseyin Efendi (Ahizade, Şeyhülislam) 110
Iorga, Nicola 66, 69
Irak 481
Islahat fermanı 428
Islahat-ı Turuk Komisyonu 442, 444
Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu] 335, 349
Işık, Oğuz 476-477, 483
Ivan III. (Moskova Büyük Knezi, 1462-1505) 76
Ivan IV. (Korkunç, 1543-1584) 77
Izmirliev, Georgi 193

İbrahim Paşa Sarayı/Türk ve İslam Eserleri Müzesi 186
İbrahim Sultan (1640-1648) 111
İdemen, Siren 483
ihracat 165, 169, 183, 264; altyapısı 301; ürünleri 163; yasağı 180, 262
İhsan Bey (Hacı) 372
İhtisap Nezareti 271, 275- 276, 429
ihtisap resmi 271-272, 274
iktisadi kriz (2001-2002) 480, 482
ilmiye 117-119; başkenti 119; kütükleri 113; sınıfı 305, 307-308, 310, 313-314, 317-318, 320-322; terminolojisi 107
iltizam 36, 237, 240
imalat sektörü 301; işçi sayısı 302
imar faaliyeti 445
imaret 245; mutfağı 246-247
İmroz 239
imtiyaz(lar) 137, 140, 142, 144, 150; sözleşmeleri 144-145
İnalcık, Halil 35, 47, 69, 106, 107
İngiltere, İngiliz(ler) 135-137, 164, 181, 250, 276, 400, 441; devleti 279; mağazaları 403; üreticiler 166
inşaat 205, 476; esnafı 53; işçileri 52, 302-303; sektörü 52-53, 482, 487
İntizam-ı Şehir Komisyonu 431, 434 ayrıca bkz. commission municipale
İoannes Kapodistrias (1776-1831) 77
İpek (Peç) 63; Patrikanesi 70
ipek fabrikaları 172

İpşirli, Mehmet 106, 113, 121
İran 166, 169, 186, 481
İsakçı (Isaccea) 178
İskenderiye 49, 101-102, 390; metropoliti 65
İslâmbûl 97
İslimiye (Sliven) 183, 185, 187
İsmâîl Gaspirinski 354
İstanbul apostolik Kilisesi 138
İstanbul Dârülmuallimîn[-i Âlîsi] 332
İstanbul Patrikhanesi 70-72
İstanos 264
İstefe (Thebai) 178
istibdat dönemi 445-448
istihdam 294; profilleri 482-483
İstiklal Caddesi 393 ayrıca bkz. Grand Rue de Pera
İsveç 137; himayesi 149
İsviçre, İsviçreli(ler) 156, 158-161, 163-164, 166, 174; kolonisi 157-159, 162, 164, 167-169, 172-173; Konfederasyonu üyeleri 156, 160; konsolosluğu 161-162; malları 166; ticarethaneleri 162; seyyahlar 157; tüccarları 160, 167
işçi(ler) 295, 297, 304, 306, 311-312, 314-316, 318-320, 322; mahalleleri 479
işsizlik sigortası 305, 320-323
İtalya, İtalyan(lar) 49, 132, 136, 149, 156, 168, 186, 380, 432-433; Hastanesi 442; işçi mahallesi 139; İzmirliler 145-146; Karbonariler 136
ithal(at) 50, 162, 169, 180, 272, 393, 482
İttihat ve Terakki Cemiyeti 331-332, 371, 376, 382, 449
İustinianos 34; heykeli 369
İvraca 184, 186
İzdin (Lamia) 178
İzmir, İzmirliler 49, 132, 135-136, 139, 141-145, 147-148, 157, 177, 254, 260, 262, 265, 272, 277, 294-296, 298, 300, 393; kent devleti kurma çabaları 143; Rumcası 146
İzmit 294, 298
İznik 63

Ju
J.U. Zehnder & Co firması 170
Jenny, J. 162
Jeremias II. (Patrik) 75
Jerusalem (Kudüs) metropoliti 65
Jivkova, Viktoriya 191
Joakinije II. 63
Josefina 373
Jön Türk(ler) 75, 145, 370-371, 380, 382-383; İhtilali (1908) 331

Ka
Kableşkov, St. 189
Kableşkov, Todor 193
Kabristan Caddesi 371
kaçakçılık 251, 263, 274, 282
Kadıkeuy 400
Kadıköy 207, 472
kadılık, kadı(lar) 103, 106, 115, 119; hiyerarşisi 120; kayıtları 38
kadın 39, 51, 397, 407, 465; bedeni 466; görevliler 400-401; işçi taburları 216; vakıfları 46; çalışma yaşamı 216-217
Kadırga 294
Kafesçioğlu, Çiğdem 41
Kafkaslar 481
Kâğıthane 371, 375, 463, 479, 482; su yolları 239
Kahire 38, 95, 97, 99-101, 390, 393, 408
Kal'acık 264
Kalküta 181
Kalofer 179, 187-188, 190
Kamondo 439; ailesi 433
Kamondo, Avram 432-433, 435, 441
kamu arazi(leri) 462, 476; işgal/tahsisi 472
Kangırı 264
Kantonlar 159
Kanun-i Esasi (1876/1909) 382
Kapalıçarşı 204, 388, 408
kapitülasyonlar 159, 163
Kapusenler 134
Karadağ, Karadağlılar 62, 70, 79
Karadeniz 375; limanları 178
Karahisar-ı Sahib 277
Karaköy 395, 436
Karaköy Hanı 441

Karaman 112
Karaminkov, Hristo D. 183
Karaminkov, Lazar 192
Karaminkova, Elizaveta 191
Karanfilköy 471
Karasi 277
Karasu (Cernavodă) 178
Karbonariler 136
Karlofça (Karlovci) 70
Karlova 187
Karlsruhle/Baden 381
Kasımpaşa 187, 191
Kastamonulular 218
Katerina II. (Büyük, 1762-1796) 77
Katolik cemaat 136
Katolik(ler) 49, 134-135, 137-138, 140, 147-148; **Araplar** 135, 138; **dernekleri** 145; **Ermeni(ler)** 135, 138, 429; **göçmenler** 135, 142; **kilisesi** 138, 147; **Levantenler** 135; **zimmiler** 140
Kayışdağı-Aydos silsilesi 463
Kayzer-i Rum (Roma İmparatoru) unvanı 69
Kazan 448
Kazanlık 179-180, 194
kazasker 108-109, 115
Kazdağı 266
kelle vergisi bkz. cizye
Kemaleddin Bey (1870-1927) 372-373, 381
kent arazisi 464, 476, 484-485; **sanayi alanları** 482; **rant** 484-485
kentleşme süreci 223, 455, 462, 472, 481, 483-484
kentsel atık 472
kentsel soylulaştırma süreçleri 458
kentten kıra geri göç 482
kılıç kuşanma töreni 42
Kırca Ali isyanları 181
Kırım 178; **Savaşı (1853-1856)** 140, 166, 188, 394, 427-429; **Tatarları** 77
Kız Sanayi Mektebi 215
Kızık köyü 118
Kiev 64-65
Kiriakidis, Konstantin 372
Kiril ve Metodi 63; **yazısı** 65
Kiutuçkas, Yeorgios 177
Klisura 187
Kocaeli 51
Koçu, Reşat Ekrem 373
Koloğlu, Orhan 446
Komsijev, Genčo 183
***kondika* (kayıt defteri)** 180, 189
Konstantiniyye 60
Konstantinopolis 33-34, 37, 60-62, 64, 97, 157, 158, 165, 168, 173, 388; **Patrikhanesi** 75; **patrikliği** 65, 68 **ayrıca bkz. Konstantinupolis, Kostantiniyye, Kustantiniyya**
Konstantinos XI. 66-67
Konstantinupolis 60
konut 203, 209-210, 463, 482
Konya 373; **kadısı** 117
Kosova 70
Kostantiniyye 37, 41
Kotel (Kazan) 187
Köksal, Sırma 486
Kösederesi 266
Kraft, Ekkehard 77
Krısteviç, Georgi 189
Kudsi, Hafizeddin el- (ö. 1645/6) 100-103
Kudüs 100, 103; **kadılığı** 120
Kuledibi 442
Kumanlar 65
Kumkapı 187, 191
Kurşun Han 182, 187
Kuruçeşme 189
Kustantiniyya 101-102
Kuştepe 479- 480
Kuyumcuoğlu, Argir 180
Kuzey İstanbulluluk 456, 458, 482
Küçük Kaynarca Antlaşması 77
Küçük Kum kasabası 119
Küçük Yeni Han 185, 187
Küçükçekmece 476
Küçükpazar 182
Kütahya 277

La
La Punta semti 139
Laçiner, Ömer 469
Laleli vakfı 260
Langa (Vlanga) 191, 238
Langaza (Landakas) 178
Lanz, Rosalie (1850-1903) 170-171
Lardy, Edmond (1859-1935) 173
Latifi, Mustafa el- (ö. 1123/1711) 97
Latin(ler) 62; reaya 138, 147, 149
Lazar (Çar, 1371-1389) 64
Lazaristler 134
Le Locle (Kanton Neuchâtel) 158
Lebedeva, Olga (Madam Gülnar) 448
Lebet, D. 162
Levant bölgesi 134
Levanten(ler) 49, 131-133, 135-139, 141-142, 144-147, 149-151, 159, 166, 393-394, 398, 400, 402, 407; aileler 49, 140, 145; zımmîler 138
Lîsân Mektebi 338
lonca(lar) 44, 54, 180, 293, 304
Londra 50, 73, 164, 284, 429
Lorando 441
Lorich, Melchior 47
Lozan 80
Lyon 169

Ma
Maarif Nezareti 331, 335
Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 215
Macar göçmenler 136
Macaristan 70
mağaza(lar) 388-390, 392-395, 400, 406-408; çalışanları 389-390, 394, 396-399, 401, 403-404, 408; şubeleri 407 ayrıca bkz. A. Mayer, Baker, Bazar Allemand, Orosdi Back, S. Stein, Tiring
Mahmud Efendi (Kara Çelebizade) 107
Mahmud II. 40, 183, 187, 194, 257, 271, 278, 373; dönemi 253, 258-259, 269
Mahmud Paşa Angelovic 36
Mahmud Şevket Paşa 370, 375-376, 381
Mahmudiye Caddesi 442
Makariopolski, Ilarion (Piskopos) 72, 189-191
Makber[e]-i şühheda-i hürriyet kitabesi 373
Makedonya, Makedon(lar) 62, 375, 379; çeteciler 379; sorunu 74
Makrikeuy 400
Makriköy 400
Malatyalılar 218
Malkara 178
Maltalılar 135, 136
Mamachi ailesi 147
Mammas, Gregor 65
Manchester 405
Mançov, D. V. 192
Mandracıoğlu, Konstantin 181
Manisa 294, 298
Mantran, Robert 38, 48
Mardinliler 218
Marmara depremi (1999) 476, 482
Marsilya 393
Maslak 222, 429; aksı 482
Maşuk Paşa 185
Matbaa-i Amire 344
Matbah-ı Amire 179
Mathéo Han 395
Maxim Grek (Maximos) 76
Mayer, Georg 400, 406
Mazzinistler 136
Mecelle-i Umur-ı Belediye 427
Meclis-i Vala 431, 441
Mecruhin Hastanesi 443
Medine kadılığı 118, 120
Megale İdea 66, 79
Mehmed (Şehzade, Sultan Süleyman'ın oğlu) 47
Mehmed Ali Bey (Baş muhasebeci) 446
Mehmed Ali Paşa (Karl Detroit) 74
Mehmed Ali Paşa (Mısır Valisi) 78, 284-285
Mehmed bin Bekir Efendi 377
Mehmed Efendi (Derzizade)113
Mehmed Efendi (Dizdarzade) 117-118
Mehmed Efendi (Hasan Efendizade, Şeyh) 111
Mehmed Efendi (Kızıklızade) 118

Mehmed Efendi (Kudsizade Şeyh, Nakibüleşraf) 118
Mehmed Emin Âli Paşa (Sadrazam) 369
Mehmed II. 34-36, 41, 68, 111, 137; dönemi 46-47, 369
Mehmed III 42; dönemi 241
Mehmed Paşa (Sokollu, Sadrazam) 70
Mehmed Reşad V. 376, 380; tuğrası 377
Mehmed Salih Efendi 432
Mehmed Şeyhî Efendi (ö. 1732/1733) 106
Meimaridis, George 405
Meissen 379
Mekke 97
Mekteb-i Hukûk binâsı 338
Mekteb-i Tıbbiye 192
Menon, Kiriak 180
Menteşe 277
Meriç 178-179, 183
Merkez Postanesi (Sirkeci Postanesi) 372
Mersin 222
Meşrutiyet II. 74, 215-216, 331, 376, 446, 449
Metoh 189
mevadd-ı nizamiye 315
mevâliler 120
Mevleviler 437
Mısır Çarşısı 71, 204
Mısır, Mısırlılar 98, 183, 284-285, 407
Midhad Paşa 381
Mihalıççık 264
mihrab-i hürriyet 380
Mihran Efendi (Sabah gazetesi sahibi) 372
Mihrimah Sultan Camii 46
Milano 173
Milar, Sv. 182
Mille, Michel 147
millet-i Rum 68
milli aile 215-217
Mimar Sinan 37
Minçov, N. 190
Minkarîzade Efendi (Şeyhülislam) 113
Mirza Efendi (Naktibüleşraf) 120
Mitjoolovi ailesi 179
Mitlödil (Kanton Glarus) 166
modernleşme 142, 389-390, 457-458; hareketleri 214; modelleri 426; projesi 466
Moldavyalılar 483
Moore, Laurence 397, 401
Moravenov, Gavril 188-189
Moravenov, L. 190
Moskova 75-77; Büyük Knezliği 75; prensleri 65
Muhammed Çivizade (Kadı) 100
Muhammed Ma'lûlzâde (Kazasker) 100
Muhiddin Bey (Kaymakam) 374
mukataa gelirleri 237, 239-241, 245
Mukataat Hazinesi 280-281
Mumhane Tariki (Kılıç Ali Paşa Caddesi) 441
Murad II 286
Murad IV 112
Muradiye Medresesi 117
Muralt, Johannes von (1563-1602) 156
Museviler bkz. Yahudiler
Mussolini İtalyası 149
Mustafa Ali 122
Mustafa Bey (Mühürdar) 192
Mustafa Efendi (Dizdarzade) 117
Mustafâ el-Beri 98
Mustafa III. 70
Mustafa Nâil Efendi (Maarif Nazırı) 333
Mustafa Reşid Paşa 429, 432
Mustafa Sâtı el-Husrî 332-334, 337-340, 343, 345, 347, 349-350, 352-353
Muşlular 218
müderris(ler) 102, 106-109, 111-113, 115, 119
Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi 449
Mühendishane-i Berri Hümayun 372
mühimme defterleri (divan-ı hümayun sicilleri) 38
mülâzemet 106-108, 114; alımı 109-110, 115-118, 122, 124; dağıtımı 122, 124; düzenleme 108-109, 111-113, 118-124
Müslüman(lar) 35-37, 79, 101, 398, 433, 435, 441; çalışanlar 400, 407; göçmenler 34; tüccarlar 273; Volga Bulgarları 64

Na
Načov, Načo 177, 182-183, 186-187
Naef 172
Namık Kemal 370
Namık Paşa 284
Napoli 146
Napolyon yanlıları 136
narh 251-252, 265, 271, 281, 285-286, 429-430
Nasuh (Matrakçı) 47
Naum tiyatrosu 429
Naxos 134
Naydenov, İv. 190
Nedelkoviçi, İliya 188
Negroponte 150
neo-liberal politikalar 459, 475, 480
neo-liberal sanayisizleşme 479
neo-liberal siyasal eylem 474
Neuenburg (Neuchâtel) 169; devrimi 168
Nev'îzade Atâî 116-117
Niğdeliler 218
Niş 178
Nişantaşı 394, 408
nizamname(ler) 307-310, 312-315, 317-319, 321, 430-431
nizamname-i dahili 308-309, 315
Nogi (Mareşal, 1849-1912) 375
Nova Roma (Yeni Roma) 62, 456
Nuhoğlu, 477
Nurbanû (Valide Sultan) 46
nüfus mübadeleleri 79, 211

Od
Odessa 78
Ohannes (Ermeni tüccar) 439
Ohri (Ohrid) 63, 70; Başpiskoposluğu 63, 70
15/16 Haziran 1970 469
12 Eylül 1980 484
12 Mart 1971 darbesi 469
Ordulular 218
orman arazileri 476
Orosdi Back Mağazası 390, 392, 395-398, 403-405
Orta Avrupa 178; pazarları 181
Ortakeuy 400
Ortaköy 187-188, 191
Ortodoks(lar) 60, 74-76, 80, 134, 138, 140-141; Arnavutlar 71; Balkan halkları 60, 62, 70, 79, 81, 176; Ermeniler 134; kiliseleri 51, 60, 68-69; kültür yaşamı 81; tarihi 61; Rumlar 134, 138, 143; Slavlar 63
Osman I. 42
Osmanbey 394, 408
Osmanlı Bankası 432, 435
Osmanlı despotizmi 94
Osmanlı Meclisi 74-75
Osmanlı Rus Savaşı (1877/78) 188, 192, 195
Osmanlı-İngiliz anlaşması (1938) 251
Osmanlı-İtalyan Savaşı 146
Osmanlı-Yunan savaşı 173
31 Mart 1908 370-371

Ök
Ökçün, Gündüz 295-297
Örner Efendi Han 395
Örnerli su havzası 476, 478
Öncü, Ayşe 487
Özal dönemi 484
Özal, Turgut 474-475
Özi (Očakov) 178
Özüekren, Şule 475

Pa
Palma, Antonio 149
Pamuk, Şevket 52
Panaret 189
Panayotopoulos 75
Pancaldi 400, 406
Pangalh (Kurtuluş) 442
Papazovi ailesi 179
Paris 50, 160, 163, 369, 373, 393, 396, 429, 431, 442; Antlaşması 428
Paşov, Haci M. 190
Patrikane 69-70, 184
Patriklik 63, 73; merkezi 62
Pavlov, D. 190
Pazarcık 184-185
Pears, Edwin 371

Pera (Beyoğlu) 207
Pera, Peralılar 134-135, 137-138, 140-144, 173, 388-389, 391, 394-395, 398-401, 406, 408, 458; Caddesi 437; Valisi 374
Pestalozzi, Johann Heinrich (1747-1827) 334, 347
Peter & Vuccino firması 166
Petits Champs 437
Petroviç, İvanço H. 186
Phanar 400
Philike Hetaireia 78
Philotheos (Filofej, Pskovlu Keşiş) 76
Pınarcıoğlu, Melih 476-477, 483
Pipalovi ailesi 179
Pirjantz & Boccardo şirketi 168
Place des Martyrs 381
Polonya 52; göçmenleri 136
Pomak 185
post gecekondu(lar) 478, 482, 460, 479-481, 484-485; alanlar 483; gerçeği 475; hareket 476; ortamı 486
Pravadi (Provadija) 178
Pravişte (Eleftherupolis) 178
Privilégue, Nicholas 438-439
Protestan tüccarlar 156
Prusya 137
Psamatia 400
Psikoloji ve Pedagoji Enstitüsü 353-354

Ra

Rafeq, Abdul-Karim 94
Rakovski, Georgi 71-72, 189
Rambert, Louis 158
reaya 137
Recep b. Mahmud Efendi 119
Repps, R. C. 106
resmi siciller 51
Reynolds, Nancy 407
Rıza Paşa (Harbiye Nazırı) 192
Rilski, Neofit 189
Rilski, Stefan K. 189
Robert Kolej 192-193
Rodosçuk 179
Roma, Romalı(lar) 62, 72, 76, 369; egemenliği 61; Katolik Kilisesi 140
Romanya 69, 80, 180
Romen(ler) 60, 62, 69; kilisesi 71
Rousseau, Jean Jacques (1717-1778) 334, 347
Rue de Péra bkz. Gran Rue de Pera
Rum(lar) 60, 62, 64, 66, 68-70, 72-75, 77, 139, 140-141, 146, 150, 171, 176-178, 180-182, 184, 186, 192, 194, 372, 378-379, 394, 398, 401-402, 407, 435, 457; aileler 36, 69, 440; çalışanları 148, 399; kilisesi 187; kurumları 140; mezarlığı 371; okulları 73, 184, 189; Ortodoks Patrikhanesi 71, 75, 80-81, 188, 190
Rumeli 75, 239, 241, 266, 300; kazaskeri 114
Rupçoz 184
Russo ailesi 147
Rusya, Rus(lar) 65, 75, 77-78, 80, 191, 431, 481; Elçilik Sarayı 173; kilisesi 65; kültürü 64; politikası 77-78
Rüstem Paşa 48

S. Stein Mağazası 390, 392, 395-397, 406

Sa

Safranbolulu 111
Sahn-ı Seman 111-112
Sâib Paşa 338
Said Bey 395
Sakız (Chios) 134, 144, 147; kadısı 119
Salaclıa, Elisa 400
Salih Efendi (Balmumcuzade) 435, 438
Salih Paşa (ilk şehremini) 430
Salmon, Felix 405
Salmon, Louis 397, 404-405
Samuel I. Chatzeres (1763-1768 ve 1773-1774) 70
San Anna cemaati 140
San Stefano 400
sanayi 293-194, 295-298, 300-301, 455; bölgeleri 463, 480, 482; istihdamı 298, 300, 304; işçisi 404; kapitalizmi 282; sayımı (1913-1915) 294-299, 303
Sandıkçılar Caddesi (Necatibey Caddesi)/Topçılar Caddesi 442

Santorini 134
Sapunov, N. E. 182
Saraf, Petır 188,191
Sarayburnu 429
Sardunyalı askerler 429
Sarıyer 472
Saruhan 277
Sâtı Bey bkz. Mustafa Sâtı el-Husrî
Savary (Bakan) 136
Sayda 49
Sazlıdere havzası 478
Schmitt, Oliver Jens 49, 398
Schrader, Friedrich (1865-1922) 375
Schwanden (Kanton Glarus) 166, 172
Schwarzenhorn, Johann Rudolf Schmid (1590-1664) 157
Schweigger (1608) 388
Schweiz [sigorta] 158
Scutari 400
Sefarad Yahudileri 141
Seferhisar 264
Sekunda Roma (İkinci Roma) 62
Selanik 184, 239, 262, 302, 370-371, 393; ihtisap nazırı 281; Yahudileri 379
Selçuklular 62
Self Service Kentleşme 481
Selim II. 42
Selim III. 40, 52, 252-253, 255-256, 286, 294
Selim Sırrı [Tarcan] 343
Selimiye 261; Medresesi 117
Selko bin Dalyan 377
Semadirek 239
Semendire (Smederovo) 64
Semerkant 172
semt(ler) 37, 187, 204, 206, 391, 398-399
Seng, Yvonne 51
Senn, Heinrich 161
serbest meslek sahipleri 173
Server Efendi (Paşa, 1821-1886) 438, 440-444
Serviçen (Serope Viçenyan, 1815-1897) 435
Seyrantepe 482
Shaw, Stanford J. 182
Sırbistan, Sırp(lar) 60, 62-63, 70, 74-75, 79, 191, 379; Kilisesi 64, 70; Patrikliği 63-64
Siegrist ailesi 165
Siegrist, Hans 165
Siegrist, Johann (1822-1887) 164-165
Siegrist-Belart, Johann 170
Siirtliler 218
Silahtarağa 482
Silivri 178
Simeon (Büyük, Çar, 893-927) 63
Simov, A. G. 190
Sirkeci 204, 395
Siro 134
Sivaslılar 218
Slaveykov, P. R. 190-191
Slavjano-Balgarskoe Učenoljubivo Družestvo 189
sluzı 460, 478-480; alanları 483
Smyrnelis, Marie-Carmen 143
Sœurs de Charité 442
Sofya 72, 178, 192; kadısı 119
Sokaklar Nizamnamesi (1859) 436, 442-443
Sophia Zoe (XI. Konstantinos'un yeğeni) 76
Spatari Efendi (Spatharis) 378
Spiekermann, Uwe 392
St. Galen 157
St. Petersburg 73, 169
Staehelin firması 169
Stambolski, Hristo Tanev 177, 186, 190, 192
Stanboul mağazaları 394, 395
Stanov, S. 190
Stefan Dušan (krallığı 1331-1346; imparatorluğu 1346-1355) 63-64
Stefanov, Toma 185
Steiff, Fritz (1822-1876) 166
Stein beldesi (Zürih Kantonu) 157
Stojanov, Manjo 185
Strumski, Zahari 189
su havzaları 476, 478, 486
Suğla 277
Sultan Ahmed Camii 186

Sultan Bayezid Medresesi 112
Sultan Hamam 395
Sultanbeyli 478
Sultançifliği 476
Sultanü'r-Rum (Roma Sultanı) unvanı 69
Suriye 300
surların yıkılması 431
Süleyman Faik [Ozansoy] 380
Süleyman I (Kanuni) 47, 99, 108; türbesi 244
Süleyman Paşa Hanı 187
Süleymaniye [Külliyesi] 37, 46, 112, 116, 118, 233, 241, 457
Süleymaniye Vakfı 235-236, 239-240, 242-244, 246
Sümbül Han 187
Sütlüce 429; Mezbahaları 482
Sveti Haralampi (esnaf bayramı) 187
Sveti Stefan Kilisesi 71-72

Şa
Şaban Efendi (Hafız) 110
Şam 95, 97-98, 121, 192
Şanlıurfalılar 218
Şehir Meclisi [komisyon, 1856-1857] 431
Şehremaneti 429-430, 434, 444, 449; meclisi 430, 435, feshi 430;nizamnamesi (Haziran 1855) 430
Şehremini [belediye başkanı] 430
Şehzade Camii 37, 47
Şengül, Tarık H. 459
Şeyhî 108-111, 113-120, 122-123
Şişhane 442
Şişli 371, 375, 383, 406, 457, 472, 479
Şura-yı Devlet 186

Ta
Taif 381
tak-ı zafer 372
Taksim 371, 437, 445; Hastanesi 442; Parkı 443
Takvimhane-i Amire 193
Takvim-i Vekayi 435
Talat Paşa 381
Tanzimat 106, 136, 145, 187, 217, 286, 293, 426-427, 432-433, 440, 443; ailesi 214-216; Fermanı 188; kurumu 440-445; reformları 74, 369
Tapeleştov, Hristo P. 183
tapu dağıtım merasimleri 465-468
tarihi yarımada 202, 221, 457, 463, 479
Tarlabaşı 483; Bulvarı 445
Tarsus 295
Tatarlar 65
Tatavla 187, 400
Tatbikât Mektebi 339
Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası 333-334, 338, 344, 350-354
Teke 277
Tekfurdağı (Tekirdağ) 178
Temelski, Hristo 177, 182, 186
Tepebaşı 446; Parkı 443, 447
Terbiye ve Tedris Müzesi 353
Terdjiman, Pierre 406
Terkos 187
Tersane 303
Tesalya 63
Teşvik-i Sanayi kanunu (1913) 295
Tevfik Fikret 380
tezkire 272-276, 281
Theodoros Laskaris, I. (hd. 1205-1222) 63
Theoleptos I. (Patrik) 76
Tıpçeleştov, Hristo Petkov 188-189, 191, 193
Tıpçeleştov, Nikola 188-192
Tıpçeleştov, Stoyan 192
Tiflis 381
Tinos 134
Tire 121
Tiring Mağazası 390, 392, 395-397, 400-401
Tokat kadılığı 119
Tokatlılar 218
Tophane 187, 303, 436
Topkapı 187, 191
Topkapı Sarayı 45
Toprak, Zafer 428
Torino 131, 168

Toşkov, Dimitır 188
Tökin, İsmail Hüsrev 299
Trablusgarp 380
Trakya 186
Treyaux kenti (Kanton Fribourg) 156
Trieste 165, 166
Trifonov, Ivan 183
Tripoli (Trablusgarp) 146
Trudoljubiva Pčela (matbaa) 193
Trümpy & Jenny firması 166
Tsankov, Dragan 193
Tsarigrad [Çar Şehri, İstanbul] 60, 176
Tuğral, Cihan 483
Tulca 192
Tuna 183; beylikleri (Eflak-Boğdan) 69; Bulgarları 64
Turkokratia (Türk hâkimiyeti) 66
Tuttlingen 169
Tuzla 266
tüccar aileler 141, 179, 184-186, 188
Tünel 450; imtiyazları 444
Türkmen, Ziya 379

Ul
Ulahlar (Aromunlar) 62
ulema 95-97, 106-109, 116, 118; ailesi 117, 119-120, 122-123, 214
Ulusal Savaş Anıtı 382
Uluslararası Habitat hareketi 481
Unkapanı Köprüsü (Eski Köprü) 436
Uspenskij, Fedor Ivan (1845-1928) 78
Usûl-i tedrîsin kavâid-i esâsîyesi 345-347
Uşak 294, 298
Uygulama Okulu 347-348, 354
Uzakdoğu 157
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 107
Uzwil 172

Üç
Üçüncü Roma 76
Ümraniye 476
Ürgüplü, Ali Suat 377
Üsküdar 46, 51-52, 98, 187, 207, 472, 476
Üstündağ, Nazan 476-477

Va
Valkovič, G. 192
Vallaury, Alexandre (1850-1921) 372
Vanlılar 218
Varlık Vergisi 80
Varna 178
Vartalithi ailesi 138
Vasilij II (Moskova Büyük Knezi, 1415-1462) 65
Vasilij III (Moskova Büyük Knezi, 1505-1533) 76
Vatin, Nicolas 42
Vedat [Tek] (1873-1942) 370, 372-373
Veinstein, Gilles 42
Vekayiü'l-Fudalâ 106-107, 109, 111-113, 115, 117, 120, 122-123
Velikov, Vasilaki 189
Venedik 148; tüccarları 134; arşivleri 48, 35
Venedik Sarayı 173
Vezir Han 187
Viyana 160, 163, 165, 168, 180, 194, 431
Vize-Kırkkilise (Kırklareli) 178
Vladimir (Kiev Knezi, 980-1015) 64
Vryonis, Speros 62

Wa
Waiblingen 169
Wattenwyl, Carl Brunner von (1823-1914) 158
Wattwil 169

Ya
yabancı tüccar(lar) 38, 49, 254, 262-263, 269, 273-275, 281
Yagodina (Svetozarevo) 178
Yağcı Han 187
Yahudi(ler) 34-35, 48, 136, 138, 141, 181, 394, 398-399, 400-402, 407, 433, 435, 439, 441; mağazalar 407; mezarlığı 371; semtleri 400; tüccarlar 48
Yahya Efendi (Şeyhülislam) 112
Yalı Köşkü 429
yapsat 460, 471-472, 474, 481
yed-i vâhid sistemi 269, 276-285
Yedikule 188
Yemen 192
Yeni Cami 182

Yenice-i Karasu 239
yeniçeriliğin kaldırılması 271
Yeniden Doğuş (Vâzrâždane) 190
Yenidünya, Dimitri 440
Yeniköy 187, 433, 444
Yenişehir (Larissa) 178, 184
Yerasimos, Stefanos 36
Yıldız Sarayı 370
Yi, Eunjeong 50
Yorgancılar Sokağı (Tersane Caddesi) 442
Ypsilantis, Alexandros (1792-1828) 69, 77
Yunan ayaklanması (1821) 69, 78
Yunan pasaportlu Rumlar 80
Yunan ticaret kolonisi 61
Yunan-Türk ilişkileri 79
Yurdaydın, Hüseyin G. 47
Yüksekkaldırım 448

Za

Zağra, Eski (Stara Zagora) 183, 187
zanaatkârlar 54, 135, 304
Zarinebaf, Fariba 51
Zehder & Co. Firması 172
Zehnder şirketi 171
Zelepos, Ioannis 73
Zeytinburnu 463, 475, 482-483
zımmîler 137-138
Zihne 239
Zilfi, Madeline 106, 114-115, 121, 123-124
Ziraat ve Sanat Sergisi 373
Zittau/Sachsen 381
Zolotoviç, Georgi 188-189
Zürafa Sokağı 448

"İstanbul, 1453 yılına dek Bizans İmparatorluğu'nun merkeziydi. Bir yandan Haçlı ordularının ve Osmanlıların saldırıları, öte yandan birbirine rakip hanedanların bitip tükenmeyen taht kavgaları yüzünden sürekli hırpalanan bu küçük devlet, Doğu Roma imparatorları tarafından yönetilmekteydi. İstanbul 1453'ten, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar Osmanlı sultanlarının payitahtı olarak üstün konumunu korumuştur... 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulunca, başkentin hemen Ankara'ya nakledilmesiyle, kent için zor bir dönem başlamıştır... Fakat savaşın ve savaş sonrası dönemin bitmesiyle yani ellili yıllarda İstanbul Türkiye'nin ticaret ve kültür merkezi olarak kendini yeniden kabul ettirmiştir... En gözde yayınevleri ve kitapçılar burada bulunur ve her yıl gerçekleştirilen İstanbul Festivali, ilgililere film ve müzik alanında dünyadaki tüm yenilikleri tanıtır. Bankalar ve diğer ticaret kurumları tarafından desteklenen kültür vakıfları çok sayıda sergi ve konferanslar düzenlerler. Ülke endüstrisinin büyük bir bölümü İstanbul'un geniş çevresinde yer almaktadır. Kentin içinde ise büyük endüstriyel birliklerin yönetim merkezleri bulunur. 1980'den bu yana Boğaz'ın kuzeyinde, kıyıdan içeri doğru tümüyle yepyeni bir kent bölgesi ortaya çıkmıştır. Burada yükselen gökdelenler, ülke ile ilgili önemli kararların alındığı yerlerdir. Kırsal kesimden kente göç etmiş olanların çoğu ise "gecekondu" denen konutların bulunduğu mahallelere yerleşmişlerdir... Kentin yoksullarının bir kısmı da, ... kentin tarihi surları çevresindeki semtlere veya Beyoğlu'nda 19. yüzyıldan kalma eski ve köhne binalara yerleşmişlerdir... Hali vakti yerinde olanlara gelince, bunlar Boğaz'a bakan "*gated communities*" tarzındaki sitelerde yaşamaktadırlar ve bunların sayısı hiç de az değildir... Osmanlı İstanbulu'nun coşkulu hayranları, çoğu kez sadece bu tür değişikliklerin –kuşkusuz var olan– olumsuz yanlarını görürler. Ama her yaşayan kentin, kendinden öncekilerin kalıntıları üzerinde geliştiğini unutmamak gerekir... Ama eski İstanbul fotoğraflarını gözden geçiren herkesin, Ayasofya ve Sultan Ahmet Camii çevresinin, ya da bir başka anlamda Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'nin böylesi bir değişimden yararlanıp yararlanmadığını kendi kendine sorması gerekir."

Suraiya Faroqhi'nin önsözünden

Başvuru Kitaplığı Dizisi

Kitapyayınevi

ISBN 978-605-105-054-6

9 786051 050546

30,- TL